DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

tarih

İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI

Osmanlı Tarihinden Portreler

Seçme Makaleler I

YAPI KREDİ YAYINLARI

2 baskı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

OSMANLI TARİHİNDEN PORTRELER
Seçme Makaleler I

İsmail Hakkı Uzunçarşılı (23 Ağustos 1888, İstanbul - 10 Ekim 1977, İstanbul) Darülfünûn Edebiyat Şubesi'ni 1912'de bitirdi. Kütahya İdadisi'nde başladığı öğretmenliği Kastamonu ve Balıkesir'de sürdürdü. Maarif müfettişliği ve ilköğretim genel müdürlüğü yaptı. 1927-1950 arasında milletvekilliğinde bulundu. Türk Tarih Kurumu'nun kurucuları arasında yer aldı. 1933'teki üniversite reformunda İstanbul Üniversitesi'ne profesör olarak atandı. 1958'de öğretim üyeliğini bıraktı. Bundan sonra araştırmalarını özellikle Topkapı Sarayı Arşivi'nde sürdürdü. Otuz kadar kitap ve 100'ün üstünde bilimsel makaleye imza attı.

Başlıca eserleri: *Osmanlı Tarihi* I-IV (6 kitap) (1299-1789) Ankara, 1947-1959; *Anadolu Beylikleri*, İstanbul, 1937; *Osmanlı Devlet Teşkilatına Medhal*, İstanbul, 1941; *Kapıkulu Ocakları*, I-II, Ankara, 1943-1944; *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara, 1945; *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara, 1948; *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1965; *Mekke-i Mükerreme Emirleri*, Ankara, 1972; *Çandarlı Vezir Ailesi*, Ankara, 1974.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın
YKY'deki kitapları:

Osmanlı Tarihinden Portreler - Seçme Makaleler I *(2010)*
Osmanlı Hanedanı Üstüne İncelemeler - Seçme Makaleler II *(2012)*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI

Osmanlı Tarihinden Portreler

Seçme Makaleler I

YAPI KREDİ YAYINLARI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yapı Kredi Yayınları - 3189
Tarih - 70

Osmanlı Tarihinden Portreler - Seçme Makaleler I / İsmail Hakkı Uzunçarşılı

Kitap editörü: Nuri Akbayar

Kapak ve sayfa tasarımı: Nahide Dikel
Grafik uygulama: Arzu Yaraş

Baskı: Acar Basım ve Cilt San. Tic. A.Ş.
Beysan Sanayi Sitesi, Birlik Caddesi, No: 26, Acar Binası
34524, Haramidere - Beylikdüzü / İstanbul
Tel: (0 212) 422 18 34 Faks: (0 212) 422 18 04
www.acarbasim.com
Sertifika No: 11957

1. baskı: İstanbul, Ekim 2010
2. baskı: İstanbul, Şubat 2017
ISBN 978-975-08-1861-5

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., 2017
Sertifika No: 12334
Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Kemeraltı Caddesi Karaköy Palas No: 4 Kat: 2-3 Karaköy 34425 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.ykykultur.com.tr
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: http://alisveris.yapikredi.com.tr

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık
PEN International Publishers Circle üyesidir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

Sunuş • 7

Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa • 11

Hacı İvaz Paşa'ya Dair • 29

Onaltıncı Asır Ortalarında Yaşamış Olan İki Büyük Şahsiyet:
Tosyalı Celâlzâde Mustafa ve Salih Çelebiler • 59

Değerli Türk Âlimi ve Güzel Sanatlar Üstadı Abdülbâki Ârif Efendi • 109

Sadrâzam Halil Hamid Paşa • 125

Hakkı Mehmed Paşa • 189

Cezayirli Gazi Hasan Paşa'ya Dair • 323

Tosyalı Ebûbekir Ratib Efendi • 345

Nizam-ı Cedid Ricalinden Kadı Abdurrahman Paşa • 369

Nizam-ı Cedid Ricalinden Valide Sultan Kethüdası
Meşhur Yusuf Ağa ve Kethüdazâde Ârif Efendi • 453

Dârendeli İzzet Mehmed Paşa • 489

Mahmud Celâleddin Paşa'ya Dair • 501

Doktor Mehmed Emin Paşa • 517

İbrahim Edhem Paşa Âilesi ve Halil Edhem Eldem • 527

"Sadrâzam Kâmil Paşa'nın Siyasî Hayatı" İsimli Eser Dolayısıyla
II. Abdülhamid Devrinde Kâmil Paşa • 539

Saîd Paşa'ya Dair Bazı Vesîkalar • 585

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SUNUŞ

Cumhuriyet dönemi tarihçiliğimizin öncü adlarından İsmail Hakkı Uzunçarşılı uzun ve verimli yazı yaşamıyla da dikkati çeker. 1921'de Kastamonu'da *Açıksöz* gazetesinde tarih sohbetleriyle başlayan bu yaşam ölümüne kadar hiç azalmayan bir yoğunlukla sürmüştür. Osmanlı tarihinin tümünü kapsayan geniş ilgisiyle her yüzyılın olayları, olguları, kurumları, kişileri üstüne kalem yürütmüş, araştırmalar yapmış, arşiv belgeleri ve metinler yayımlamış, birçok konuya da ilk kez dikkati çekmiş, ilk yorumlarda bulunmuştur. Sayısı bir hayli olan popüler yazıları dışında, bazıları birer monografi niteliğinde 100'ü aşkın incelemesi ise başta Türk Tarih Kurumu'nun dergisi *Belleten* olmak üzere çeşitli akademik yayın organlarında çıkmıştır.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın bu tür yazılarından tematik olarak yaptığımız bu ilk seçmeler kitabında biyografik incelemeleri bir araya getirilmiştir. Makaleler Osmanlı tarihine göre kronolojik olarak sıralanmış, ilk yayınlandıkları süreli yayın organı ve tarih makale sonlarında belirtilmiştir. Bu yayın sırasında var olduğu ölçüde yazarın kendi arşivindeki nüshalar esas alınmış, bunlar üzerinde yapılmış düzeltmeler ve eklemeler de metne işlenmiştir.

1930'lardan 1970'lere uzanan 40 yılı aşkın bir sürede kaleme getirilmiş bu yazılarda terminoloji ve imla birliği aranamayacağı gibi dil ve üslûpta da hayli değişmeler olduğu görülmektedir. Bir anlamda Cumhuriyet dönemi tarihyazımındaki değişimin tanığı olan bu yazıların diline, imlasına ve terminoloji farklarına dokunulmamış, ancak bu durum, sağlıklı biçimde yapılamayacağı için dizinden vazgeçilmesine neden olmuştur.

Önemini ve değerini bugün de koruduğu hemen farkedilebilecek bu yazıları yeniden okurla buluşturmak bizim için zevkli bir görev olmuştur.

Nuri Akbayar

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Osmanlı Tarihinden Portreler

Seçme Makaleler I

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ÇANDARLI KARA HALİL HAYREDDİN PAŞA

Çandarlı ailesinin menşei olarak tarihlerimizde, vesikalar ve kitabelerde nisbet edatıyla "Cenderî", "Çenderî", "Candarlu" veya "Çandarlı" ve "Çandarlu" veya "Çandarlı" imlâlarıyla yazılmaktadır. Bu muhtelif imlâ şekli sonradan Çandarlı olarak kabul edilmiştir. Fakat bunun doğrusunun Cenderî olduğu Kara Halil Hayreddin Paşa'nın 780 H./1378 M. tarihli İznik'deki Yeşil Cami ve 787 H./1385 M. tarihli Serez'deki Eski Cami kitabeleriyle Ahmedî'nin *İskendernâme*'nin sonuna koyduğu Osmanlı tarihi kısmındaki bir beyitten anlaşılmaktadır. Bu kayıdlara göre Halil Hayreddin'in mensub olduğu mahallin veya köyün adı Cender'dir.

Şu halde Cender köyü nerededir? Çandarlı ailesi arasındaki ananeye göre Cender köyü Eskişehir'de, Seyidgazi ve Sivrihisar taraflarındadır. Müstakimzâde *Mecelletü'n-nisâb*'da Cenderî maddesinde Kara Halil'in Karaman beldelerinden Sivrihisar kazası köylerinden Cender köyünden olduğunu beyan etmektedir.[1] Kara Halil Efendi'nin, Nallıhan kazasına bağlı Sivrihisar'ın veya Ankara kazalarından Nallıhan'ın Cendere köylerinden biri olduğu anlaşılıyor; fakat şimdi Sivrihisar kazasında Cender veya Cendere adlı bir köy bulunmuyor; ihtimal ki Nallıhan bir zaman Sivrihisar'ın köylerinden olduğundan sonradan Nallıhan'ın kaza olmasıyla Cendere köyü buraya bağlanmış olacaktır. Eski tahrir defterlerinde Sivrihisar kazasında Çandar isimli bir köy vardır.[2] Bununla beraber zamanla birçok köy adının değişmiş olması veya köyün tamamıyla kalkması sebebiyle Cender köyünün de isminin değişmiş bulunması yahut da tamamen kalkmış olması ihtimal dahilindedir.[3]

1 *Mecelletü'n-nisâb* şöyle diyor: "Cenderî, Hayderî vezninde olup bilâd-ı Karaman'da Sivrihisar köylerindendir. İşte bu köyden Hayreddin Paşa lâkaplı vezir Kara Halil zuhur etmiştir (Süleymaniye Kütüphanesi Hâlet Efendi kitapları, No. 628).

2 Başvekâlet Arşivi II. Bayezid devrine ait tahrir defteri, No. 111, s. 132.

3 Eski haritalarda Sivrihisar'ın güney batısında Çandır isimli bir köy vardır. Dahiliye Vekâleti tarafından neşredilmiş olan *Köylerimiz* adlı eserde bu havalide Cender veya Cendere diye bir köy görülmüyor.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Tarihlerce kabul edilen şekliyle Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa'nın babasının adının Ali olduğu gerek İznik'te yaptırmış olduğu Yeşil Cami ve gerek Serez'de inşa ettirdiği Eski Cami kitabelerinde görülmektedir.

Tahsili:

Halil Hayreddin Paşa kadılıktan vezirliğe kadar olan müddet esnasında Kara Halil olarak ve vezirlikten îtibaren de Hayreddin isimleriyle zikredilmiştir.[4] Kara Halil'in Bilecik ve İznik kadılıklarına kadar olan ahvali hakkındaki malûmat hem yok denecek kadar az ve hem de karışıktır. Yalnız bu zatın Osmanlı beyliğinin kuruluşunda mühim rolleri olan Ahi teşkilâtına mensub olduğu ve Osman Gazi'nin kayınpederi olan Ahi reisi Şeyh Edebalı'nın akrabasından bulunduğu bütün tarihî kayıtlarla malûmdur. [5]

Şakayik tercümesinde Kara Halil'in, Kara Hoca diye marûf olan Alâüddin (Alâüddin Esved) talebelerinden olduğu beyan edilmektedir. [6] Muhammed bin Hacı Halil Konevî'nin Farsça tarihinde ise Kara Halil'in Kadirî tarikatı ulularından ve ulemalarından Mudurnulu Şeyh Fahrüddin'in müridi olduğu beyan olunmaktadır. Bunun rivayetine göre Orhan Gazi Şeyh Fahrüddin'in ziyaretine gitmiş ve şeyhin kendisine vezir olmasını istemiş, Şeyh Fahrüddin vezirliği kabul etmeyerek müritlerinden Halil Hayreddin'i tavsiye etmiş ve bu suretle Hayreddin vezir olmuş.[7]

Şakayik tercümesindeki iki rivayetten birisine göre Orhan Gazi bir gün Alâüddin Esved'in ziyaretine gitmiş, hoca ibadetle meşgul olduğundan bir müddet beklemiş, o sırada namaz vakti olmuş, Kara Hoca'nın talebelerinden Kara Halil imam olup namaz kıldırmış. Namazdan sonra Orhan Bey'le Kara Hoca görüşmüşler. Orhan Gazi, hocanın talebelerinden birisinin kendisiyle beraber se-

4 *Mir'atu'l-Kâinat* müellifi, tarihinin bir yerinde (c.4, s. 291) Kara Halil ile Hayreddin Paşa'yı ayrı ayrı iki şahsiyet zannetmiş; bir yerde "Hayreddin paşa ki sabıka Molla Tacüddin Kürdî derlerdi" demekte ve birkaç sahife sonra da (s. 299) Orhan'ın ulemasını sayarken Cendereli Kara Halil'in Bilecik ve Bursa kadılıklarından sonra Sultan Murad Hüdavendigâr zamanında iptida bunun kazasker ve sonra vezir-i âzam ve beylerbeyi olarak kendisine Hayreddin Paşa denildiğini zikretmektedir.

5 *Şakayik* tercümesinde Tacüddin Kürdî'nın iki kızından birisini Şeyh Edebalı ve diğerini de Kara Halil almışlar (s. 28) ve İbni Hallikân kenarındaki *Şakayik*'in Arapça metni (s.70) Tacüddin Kürdî'nin kızı Şeyh Edebalı'nin ikinci zevcesi olup *Âşıkpaşazâde*, s. 40 ve Anonim Tarih Âl-i Osman (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi kitapları, numara 2080 vr. 14'de, Kara Halil'in Edebayı'nın kavminden yani Ahilerden olduğunu ve Neşrî ise (s. 154) Edebalı'nın hısımı olduğunu beyan etmektedirler. Franz Taeschner-Paul Wittek de Çandarlı vezir ailesi isimli makalelerinde Şeyh Edebalı'nın küçük kızının zevci olduğunu kaydetmektedir ("Die vezirfamilie der Gandarlyzade", *Der Islam*, XVIII/1-2 (1929), s. 66).

6 İbni Hallikân kenarındaki Arapça metin 72 ve Mecdî Efendi tercümesi, s. 30.

7 Paris Millî Kütüphanesi Farsça yazmaları arasındaki 1394 numaralı nüsha. Bu eserin buradan istinsah edilmiş nüshası Ordinaryüs Profesör Mükrimin Halil Yınanç'ın kütüphanesinde olup oradan da ben kısmen istinsah etmiştim.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ferlerinde bulunarak şer'î işleri görmesini istemiş, fakat talebeler gitmek istememişler; Orhan Gazi ısrar edince hocası, Kara Halil'i vermiş ve o da bunu istemeyerek kabul etmiş.[8]

Yine aynı eser yukarıki mütalâaya aykırı olarak ikinci bir rivayeti nakletmektedir ki o da şudur: Osman Gazi son senelerinde Kara Halil'i Bilecik kadısı yapmış. Orhan Gazi İznik'i aldıktan sonra Kara Halil İznik ve daha sonra da Bursa kadılığına tâyin edilmiş.[9]

Şimdi bu mütalâaları gözden geçirelim:

Şakayik tercümesindeki kayda göre Mudurnulu Şeyh Fahreddin Yıldırım Bayezid devri âlim ve şeyhlerinden olarak gösterilmiştir.[10] Bu kayıt doğru ise Kara Halil'in şeyhi olamadığı gibi Kara Halil'in kadılık, kazaskerlikden sonra vezir olduğu malûm olduğundan Farsça tarihçenin mütalâasının da hiçbir kıymeti olamaz.

Şakayik'in yazısından anlıyoruz ki Kara Hoca Alâüddin, Orhan Gazi'nin İznik'te yaptırmış medresenin üçüncü müderrisidir.[11] Ve 800 H./1397 M. tarihinde Yıldırım Bayezid zamanında vefat etmiştir. Aynı esere göre Kara Hoca'nın babasının adı Ömer olup kabri de İznik'tedir. Kara Hoca 1397'de öldüğüne göre Çandarlı Kara Halil Efendi'nin hocası olamaz; Çünkü Kara Halil'in takriben XIV. asır ortalarında İznik kadılığında bulunduğuna ve bu tarihte İznik medresesinde Davud Kayserî'nin müderris olduğuna göre Kara Hoca'nın, ona ders göstermesi varid değildir. Zayıf bir ihtimalle olsa olsa ders şeriki olabilir.[12] Kara Halil'in hocasının Şeyh Edebalı olduğu da hatıra gelmektedir.[13]

Müstakimzâde Cendereli Kara Halil'in belagat ilminden *Telhisü'l-miftah* adlı esere şerhi olduğunu beyan ediyor.[14] Eğer isminde yanılmıyor veya Çandarlı'ya ithaf edilmiş bir eseri onun zannetmiş ise Kara Halil'in ilmen de yüksek bir zat olduğu anlaşılarak kitabelerdeki *Seyyidü'l-ulema, Mürebbi'l-ulema ve'l-fuzala* ve-

8 *Şakayik* tercümesi, s. 30. *Mir'atü'l-Kâinat* (c. 4, s. 299) Orhan Gazi seferde askere kadılık etmeye Kara Hoca'dan bir Molla istedikçe şagirdleri kendisinden ayrılmak istemediklerinden âkibet zorla Kara Halil'i tâyin etmiş ve o da bu hizmeti ağlıyarak kabul eylemiş.

9 *Şakayik* tercümesi, s. 30 ve *Neşri*, s. 154.

10 *Şakayik* tercümesi, s. 60.

11 İznik medresesinin birinci müderrisi olan Davud Kayserî 751 H./1350 M.'de vefat ederek yerine Kara Halil Efendi'nin kayınpederi Tacüddin Kürdî müderris olmuş ve onun ölümünden sonra da Kara Hoca Alâüddin İznik müderrisliğine getirilmiştir.

12 *Âşıkpaşazade* (s. 42, 43) Orhan Gazi'nin İznik'i almasını müteakib bir büyük kiliseyi camiye tahvil edrek hatipliğinin Kara Hoca'ya verildiğini yazmaktadır.

13 Yaya teşkilâtı dolayısıyla "ol zamanda Cendereli Kara Halil Bilecik'te kadı olmuştu. Muallim (muallimi) Edebalı'nın dahi kavmi idi ona dahi danşıtılar...." *Âşıkpaşazade*, s. 40.

14 *Mecelletü'n-nisâb* (Kara Halil maddesi) *Telhisü'l-miftah fi'l-maanî ve'l– beyan* 739 H./1338 M.'de vefat etmiş olan hatib-i Dımışkî İmam Celâlüddin Muhammed Kazvinî'nin olup birçok şerhi vardır. Kara Halil'e isnad edilen şerh onun olmayıp kendisine ithaf edilmiş olmalıdır yahut aynı isimde başka birisine aittir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

saire gibi klişeleri teyid etmiş olur. Benim kuvvetli tahminime göre bu şerh Hayreddin Paşa'ya ithaf edilmiş olmalıdır.

Kadılığı:

Âl-i Osman vekayinâmelerine göre Ahilerden olan Kara Halil'in Osman Gazi zamanında Bilecik kadısı olduğu[15] ve daha sonra 730 H./1330 M.'de o zamanki küçük beyliğe merkez olan İznik kadılığına ve onu mütaakib de Bursa kadılığına tâyin edilmiş olduğu görülüyorsa da[16] bu zatın Osman Gazi zamanında Bilecik kadılığında bulunmuş olması yaş îtibariyle mümkün görülmemektedir.[17] Fakat bu tarihî rivayetleri bir dereceye kadar telif etmek suretiyle Kara Halil'in Sultan Orhan zamanında Bilecik ve sonra İznik ve Bursa kadısı olması en makul bir şekildir ki Orhan Gazi'nin Şeyh Fahreddin veya Alâüddin Esved'e müracaatı ananeleri –yanlış olmakla beraber– Kara Halil'in Orhan devrinde görüldüğünü göstermektedir. Olayların seyrinden de bunu öğreniyoruz.

Kara Halil'in Bursa kadılığı –ki o tarihlerde en yüksek şer'i makam idi– Sultan Murad Hüdavendigâr'ın 763 H./1362 M.'de veya az sonra hükümdar olduğu tarihe kadar devam etti. Kara Halil Efendi bu kadılığı zamanında yeni kurulan devletin askerî teşkilâtında mühim rol oynadı. Sultan Orhan, atlı aşiret kuvvetleri yerine muntazam bir kuvvet vücuda getirmek isteyince veya bu ihtiyaç kendisine bildirilince veziri Alâüddin Paşa'nın tavsiyesiyle Kara Halil'in mütalâası alındıktan sonra onun teklifi üzerine yaya ismi ile dirlikli asker vücuda geldi ki[18] Osmanlılarda ilk muntazam asker budur; daha sonra Gazi Hünkâr Sultan Murad zamanında yeniçeri teşkilâtı yapılmıştır.

15 *Neşrî* (Türk Tarih Kurumu yayınlarından), s. 154.

16 "Ol zamanda Çandarlı Hayreddin Paşa Bilecik kadısı idi. Kadılığı ona Osman kendi vermişti; Orhan sonra anı İznik'e kadı kıldı, andan Bursa kadısı oldu; Orhan'dan sonra Gazi Hüdavendigâr anı kazasker idindi" *Neşrî*, s. 154 ve *Âşıkpaşazade*, s. 52 ve *Oruç Bey*, s. 20 ve 92.

17 Kara Halil'in Osman Gazi'nin son zamanlarında Bilecik kadısı olduğu kabul edilecek olursa vefatında tahminen yaşının doksana yaklaşması icabetmektedir. Osman Gazî'nin vefatı –ki idareyi oğluna bıraktıktan sonra– 1326'da olduğuna göre Orhan Gazi'nin ilk zamanlarında 1330'dan evvel Bilecik kadısı bulunduğu anlaşılıyor. Neşrî ile Âşıkpaşazade Kara Halil'in Bilecik kadısı iken yaya teşkilâtı yaptığını yazarlar.

18 "Orhan Gazi diledi ki askeri ziyade olup ama ol asker dahi kendü vilâyetinden ola. Bu işi karındaşına danıştı; karındaşı itti anı kadı ile danışmak gerek ol zamanda Çenderlu Hayreddin Paşa Bilecik kadısı idi; hem Edebalı'nın hısımiydi ana danıştılar. Ol itti sultanım meğer ilden yaya yazup çıkaruruz dedi; reâyâ (köylü) bu haberi işidicek pâdişah hizmetinde olalım deyu yaya yazımlıya bir mertebe rağbet gösterdiler ki dimelu değil..." (c.I, s. 40) Alâüddin Paşa ile Kara Halil pâdişahın huzuriyle meşveret edüp yeni asker teşkili Kara Halil'e havale olundu ve oda yaya teşkilâtını yaptı demektedir. Keza Âli, *Künhü'l-Ahbâr*, c. V, s. 43.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kazaskerliği:

Sultan I. Murad zamanına kadar müstakil ordu kadısı yoktu; en yüksek şer'î ve hukukî makam Bursa kadılığı idi. Osmanlı fütuhatı Rumeli'ye atlıyarak genişleyince ordu şer'î işlerini görmek ve pâdişahla beraber bulunmak üzere büyük bir şer'î memura ihtiyaç hasıl oldu; bunun üzerine I. Murad hükümdar olduktan sonra en yüksek kadılık olan kazaskerliği ihdas ederek Âşıkpaşazâde'ye göre kendisi ile aşinalığı olan[19] Bursa kadısı Kara Halil'i tâyin eyledi.[20] Bu isimle ordu kadılığı Mısır'da Memlûk sultanları devletinde de vardı. Bu yeni teşkilâttan sonra kazaskerin pâdişahla beraber seferlerde bulunması kanun oldu.

Cenderli Kara Halil Efendi bu kazaskerliği zamanında askerî, malî teşkilâtta birinci derecede müessir oldu. Rumeli'deki fütuhatın genişlemesi üzerine yayalardan vukua gelen zayiatı telâfi etmek üzere yeniçeri adıyla yeni bir askerî teşkilât vücuda gelmesi için Kara Halil ile Konyalı Molla Rüstem, muharebede elde edilen esirlerden istifade edilmesini düşünerek keyfiyeti hükümdara arz ile muvafakatini alıp tertib edilen bir kanun ile işe başladılar. Bu yeni asker teşkili Edirne'nin alınmasından sonra takriben H. 765 veya 766 (1364-1365) tarihlerine rastlamaktadır.

Bu yeni askerî teşkilât hakkında Neşrî şöyle diyor:

"Sultan Murad Gazi Edirne tahtına geçip oturdu; bir gün Kara Rüstem dirlerdi *Karaman* vilâyetinden bir danışmend geldi. Hayreddin Paşa ol vakit kazasker idi, Kara Rüstem eyitti: Efendi bunca sultanlık malı niçin zayî edersiz; kazasker itti nice mal zayi ettim dedi; Kara Rüstem eyitti: İşbu gaziler ki gazalarda esir çıkarırlar Tanrı buyruğiyle beşte biri hünkârındır dedi. Kazasker bunu Sultan Murad Gazi'ye bildirip Murad Gazi dahi itti eğer Tanrı buyruğiyse şimdiden giru alın dedi... Andan sonra Gazi Evranuz'a ve Lala Şahin'e ısmarladılar ki akından çıkan esirden beş başta birini pâdişah için alalar. Eğer esir beş olmazsa her esirden yirmi beş akçe alalar bu tarik üzere haylı oğlanlar cem edüp Murad Gazi'ye götürdüler, Cenderlu Hayreddin Paşa eyitti: Bunları Türk'e (köylüye) virelim hem

19 *Âşıkpaşazade*, s. 52, *Neşrî*, s. 190 ve *Oruç Bey* (s. 20 ve 92) Kara Halil'in Sultan Murad'ın cülûsunu müteakib kazasker olduğunu beyan ediyorlar ki 763 H./1362 M. veya bir sene sonradır (çünkü Ankara'daki bir kitabe Orhan Bey zamanına aid olup tarihi 763'dür. Orhan Gazi ya bu tarihte veya bir sene sonra vefat etmiş olacağına göre biz her iki tarihi de gösterdik. *Tacü't-Tevarih* (c. I, s. 69) bu tâyini 763 H./1362 M. olarak gösteriyor. *Müneccimbaşı* (c. III, s. 292) Sultan Murad'ın hükümdar olduğu sene Ankara seferine giderken Kara Halil'in kazasker olduğunu beyan eder.

20 *Neşrî* (s.190) şöyle diyor: "Sultan Gazi hicretin 760 senesinde serir-i saltanata oturup Karesi iline müstevli oldu. Hayreddin Paşa ol vakit Bursa kadısı idi; anı kazasker edindi" Âşıkpaşazade ve Oruç Bey de aynı mütalâayı kaydederler. Yalnız Sultan Murad'ın cülûsunun 763 veya 764 olduğu anlaşılmış olduğundan Halil Efendi'nin kazaskerliğini bu tarihlere almak icabediyor. *Tâcü't-Tevarih*, kazaskerliği 763 ise de o da Murad'ın cülûsunu 761'de gösteriyor.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Müslüman olsunlar dedi. Pes öyle idüp yevmen fe-yevmen yeniçeri ziyade oldu. Evvel Türk'e virüp bunca yıl kullanur hem Türk'ü (Türkçeyi) öğrenüp hem Müslüman olur, andan kapuya getirüp ak börk giydürüp yeniçeriyi kurdular ve solaklar dahi Murad Han zamanında ihdas edildi.[21]"

Vezirliği:

Cenderli Kara Halil'in, kazaskerlikten Hayreddin Paşa unvaniyle vezirliğe tâyini hakkında tarihler karışıktır. Tarihler hiçbir esasa dayanmıyarak Osmanlılarda ilk vezirin Hayreddin Paşa olduğunu beyan ederlerse de bugün elde edilen vesikalar bu mütalâanın doğru olmadığını göstermiştir.[22]

Bugüne kadar meydana çıkan vesikalardan öğrendiğimize göre Osmanlılarda ilk vezirin ulema sınıfından olan Alâüddin Paşa olduğu sâbit olmuştur.[23] Bundan sonra Ahmed Paşa bin Mahmud, Hacı Paşa ve Sinanüddin Yusuf isimlerindeki Osmanlı vezirlerini görmekteyiz ki bu sonuncusu, Orhan Gazi'nin son ve Murad Hüdavendigâr'ın ilk veziridir, bunların hepsi de ulema sınıfından gelerek vezir olmuşlardır[24] ve Beğlerbeğilik yani ordu kumandanlıklariyle alâkaları yoktur.

Murad Hüdavendigâr'ın ilk veziri olan Sinanüddin Yusuf Paşa'nın hangi tarihte vefat ettiği veya sair suretle vezirlikten ayrılarak yerine Halil Hayreddin Paşa'nın vezir olduğu malûm değildir.[25] Bundan dolayı Kara Halil'in vezirliği tarihi de sarih olarak bilinemiyor.

Neşrî'ye göre kazasker Kara Halil'in vezirliği Edirne'nin fethinden sonra olup Sultan Murad Bursa'ya dönüşünde Rumeli beylerbeliğini Lala Şahin'e verip Gelibolu'ya geldiği zaman Kara Halil'in vezirliği 765 H./1364 M. tarihine rastlamaktadır. Âşıkpaşazâde de aynı mütalâa ile Murad Hüdavendigâr'ın, Anadolu'ya dönmek üzere Gelibolu'ya geldiği zaman Lala Şahin'e beylerbeylik ve Kara Halil'e vezirlik verildiğini beyan etmektedir.[26] Oruç Bey de şöyle diyor: "Lala Şahin'e istiklâlî Rumeli beylerbeyliğin verdi Cendurlu Halil'e dahi paşalık

21 *Neşrî tarihi* (s. 196. 198), *Âşıkpaşazade* (s. 54) ve *Oruç Bey tarihi*, s. 22 ve 94.

22 İ. H. Uzunçarşılı, "Yeni bir vesikanın izahı ve Osmanlılarda ilk vezirlere dair mütalâa", *Belleten*, No: 9, s. 99).

23 Tarihler, Osmanlılarda ilk teşkilâtı yapan vezir Alâüddin Paşa ile Sultan Orhan'ın kardeşi Alâüddin Bey'in aynı zat olduğunu zan ile yanılmışlardır.

24 "Yeni bir vesikanın izahı ve Osmanlılarda ilk vezirlere dair mütalâa", s. 101.

25 Orhan Gazi'nin 761 H./1360 M. tarihli vakfiyesinde (*Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, No: 17 (94) (Eylül 1926), s. 289) vakfa nazır olan Sinan Paşa'nın babası Muslihuddin Musa'nın (sadrıkebir) ünvaniyle zikredilişine bakılırsa Ahi tarikatı reislerinden olduğu anlaşılıyor.

26 Sultan Murad, Lala'ya (Lala Şahin'e) Rumeli beylerbeyliğini verdi. Halil'e paşalık verdi kim ana Hayreddin derlerdi" *Âşıkpaşazade*, s. 55. *Neşri*'de (s.198) şöyle diyor: "Murad Gazi devletle Gelibolu'ya gelecek Hayreddin Paşa kazaskerlikten azlolunup vezir oldu."

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

verdi; Cendurlu Halil kim vezir oldu adını Hayreddin Paşa kodular, Gazi Murad on yıl –senesi zikredilmiyor– Gelibolu'da oturdu."[27]

Türk Tarih Kurumu kütüphanesindeki Anonim *Tevarih-i Âl-i Osman*'a tarihine göre Halil Efendi 776 H./1364 M.'de veya az evvel vezir olmuştur. *Tâcü't-Tevarih* ve ondan naklen *Tarih-i Solakzâde* 775 H./1373 M., *Hadikatü'l-vüzera* 770 H./1368 M. tarihini gösteriyorlar.[28] Kâtip Çelebi ile Hammer (Ata Bey tercümesi) ise 773 H./1371 M. tarihini kaydetmektedirler.[29] Franz Taeschner ile Paul Wittek *Der Islam*'daki makalelerinde Halil Hayreddin Paşa adına olan kitabeler dolayisiyle bu zatın vezirliğini 787 H./1385 M. olarak kabul etmektedirler.[30]

Aşağıda izah edileceği üzere bu muhtelif tarihlerden Hayreddin Paşa'nın vezirliğine dair en yakın tarih şimdilik 773 H. 1372 M. veya 778 H./1376 M.'dir. Taeschner ile Wittek'in bu tarihi çok geriye atmaları ise yeni görülen kaynaklara nazaran varid değildir. Bu muhterem profesörlerin bahsettikleri kitabelerden birisi Hayreddin Paşa'nın Serez'deki Eski Cami kitabesi olup Evliya Çelebi tarafından zikrolunmuştur ve tarihi de 787 H./1385 M.'dir. Burada Kara Halil'in ne ulemadan olduğu ve ne de vezir bulunduğu gösterilmeyerek yalnız kendisinin ve babasının adları zikredilmiştir.[31]

Yine aynı tarihli Gelibolu kitabesinde ise Hayreddin Paşa'nın "Seyyidü'l-ulema hayrü'l-milleti ve'd-din" diye yalnız ulemadan olduğu beyan olunarak vezirliğine dair bir kayıd yoktur.[32]

İşte bu iki kitabedeki kayıtlara dayanan Taeschner ile Wittek Serez'in zabtını da geriye alarak Halil Hayreddin Paşa'nın ancak 1385'de vezir olabileceğini kabul etmektedirler. Eğer yeni bir vakfiye ile Hayreddin Paşa namına yazıl-

27 *Oruç Bey Tarihi*, Profesör Babinger neşri, s. 22. 94.

28 *Tâcü't-Tevarih*, c. I, 90, *Solakzade*, s. 35, *Hadikatü'l-Vüzera*, s. 6.

29 *Cihannüma*, s. 683 ve *Hammer*, c. I, s. 218.

30 "Die vezirfamilie Candarlızade", *Der Islam*, XVIII/1-2 (1929).

31 Serez'deki eski cami kitabesi *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nde (c. 8, s. 130) aynen şöyledir:

بسم الله الرحمن الرحيم لله تعالى خالصاً بني و عمر (بني و عمر خالصا لله تعالى olacak) هذا المسجد المبارك في زمان السلطان مراد خان بن اورخان خلد ملكه المحتاج الى الباري خليل بن علي الجندري عفى عنهم سنة سبع و ثمانين و سبعمايه

32 Gelibolu'da Hayreddin Paşa tarafından yaptırılan ve üç kapısı olan camiin orta kapısı üzerindeki dört satırlık kitabe:

١- عمر هذا البناء الشريف المبارك لاجل الملك

٢- المعظم و الخاقان الاعظم مولى ملوك العرب

٣- و العجم سلطان ابن سلطان مراد بن اورخان خلد

٤- الله ملكه سيد العلماء خير الملة و الدين تاريخ سنة سبعة و ثمانين و سبعمايه

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mış bir eser görülmese idi bu iki müdekkik zatın mütalâalarını haklı olarak kabul etmek zarureti vardı.

Sultan Murad Hüdavendigâr'ın 787 Cemaziyelâhir ortaları (1385 Temmuz sonları) tarihiyle tertip ettirmiş olduğu Bursa'da Çekirge'deki tesislerine aid vakfiyesinde vakfının tevliyet ve nezaretini "Mevle'l-muazzam düsturü'l-âzam" diye tavsif edilen Hayreddin Paşa'ya vermiştir.[33] Bundan başka Cemalüddin Aksarayî *Keşşaf* tefsiri üzerine kaleme alınan haşiyenin 783 H./1381 tarihinde Hasan bin Ali hattıyla olan nüshası müellifi tarafından "Vezirü'l-fâzılı'l-âlim Mevlâna Hayrüddin"e ithaf olunmuştur.[34]

Bu son vesikaya göre Hayreddin Paşa 783 H./1381 M.'den evvel vezir bulunmakta idi. Şu halde Kara Halil Efendi vezir olduktan sonra Hayreddin denildiğini tarihlerden öğrendiğimize göre kendisi tarafından İznik'te yaptırılmış olan 780 H./1378 M. tarihli cami kitabesinde "Mevle'l-mükerremi'l-muazzam Mevlâna hayrü'l-milleti ve'd-din Halil bin Ali el-Cenderî" ibaresine kapılmayarak[35] vezir olduğunu kabul etmek hata olmaz zannederim. Nitekim yukarıda zikrettiğimiz 1385 tarihli Gelibolu kitabesinde vezir olduğu halde "Seyyidü'l-ulema hayretü'l-milleti ve'd-din" ibaresiyle vezirliğinden bahsedilemediği gibi yine aynı tarihli Serez kitabesinde de ne ulemadan ve ne de vezir olduğu gösterilmediği halde bu tarihten çok zaman evvel vezin bulunduğu sabit olmaktadır.[36]

33 Murad Hüdavendigâr'ın Celâlüddin Dedebalı tarafından tertib edilmiş olan 787 H./1385 M. tarihli *Çekirge* vakfiyesinden:

و جعل الواقف المذكر يديم الله عزه و تقبل الله منه التولية و النظر في امر الواقف المذكوره للمولى المعظم الدستور الاعظم علم الهدى اعلم الورى مربي العلماء و الفضلا ملجاء المساكين خير الدين پاشا يديم الله ايامه و انفذ مراسمه و احكامه...

34 Merhum üstadımız İsmail Saib Sencer'in *Keşfü'z-Zünun* zeylinin zeyli.

35 İznik'teki Yeşil Cami kitabesi sureti:

١- بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لوليه الحمد بني و عمر هذه العمارة الشريفة خالصاً لله تعالى في زمن الملك الكبير

٢- شهاب الدنيا و الدين مراد بك بن مرحوم اورخان بك عفا الله عنهما و بازجازة مولى المكرم المعظم مولانا

٣- خير الملة و (ا)لدين خليل بن علي الجندري غفرالله لهما و لمن يصلى فيها و ذلك في سنة ثمانين و سبعمايه و الحمدلله وحده

K. Otto-Dorn ve R. Anhegger, *Das Islamische İznik*, 1941, s. 27; F. Taeschner-P. Wittek, "agy", *Der Islam*, XVIII/1-2 (1929), M. T. Koyunluoğlu, *İznik ve Bursa Tarihi*, s. 160.

36 *Feridun Bey Münşeatı*'nda Sultan Murad Hüdavendigâr'ın kızı Melek Hatun'un Karamanoğlu Alâüddin Bey'e verildiği kaydedilen 787 Ramazan 1385 Ekimde Halil Hayreddin Paşa'nın kazasker bulunduğu ve nikâhı kıydığı hakkındaki mütalâa hem nikâhın tarihi ve hem de Hayreddin Paşa'nın kazaskerliği cihetinden tamamen yanlıştır. Çünkü Melek Hatun (Osmanlı kaynaklarında Nefise Sultan) Karamanoğlu Alâüddin Bey'le 778 H. 1376 M.'de ve hattâ daha evvel evlenmiştir (bk. "Osmanlı tarihinin ilk devirlerine aid bazı yanlışların tashihi", *Belleten*, No: 81, (1957), s. 178).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İstanbul defterdarlığından Başvekâlet Arşivi'ne devredilen vesikalardan A kısmı 162/5. bu vakfiye Yıldırım Bayezid zamanında tecdid olunarak aslına mutabık olduğu Molla Fenarî tarafından tasdik olunmuştur.

Bunlardan başka aşağıda görüleceği üzere 776 H./1374 M.'de Bizans imparatoru Yuannis'in ikinci oğlu *Selânik* valisi Manuel'in Osmanlıların eline geçmiş olan *Serez* kasabası Hıristiyanlarını isyana teşvik etmesi üzerine Hayreddin Paşa'nın bu isyanı tenkil ve *Selânik*'i zapta memur edilmesi Çandarlı'nın bu tarihte de vezir ve aynı zamanda kumandan bulunduğunu göstermektedir. Şu halde Çandarlı Halil Hayreddin'in vezirliğini Hammer'in kaydettiği 773 H./1371 M.'de evvele almak icabeder.

Hayreddin Paşa'nın Vezirliğe İlâveten Kumandanlığı:

Hayreddin Paşa vezirlikten sonra ilk defa olarak kumandanlığı (Beğlerbeğliği) da ele almak suretiyle bizzat fütuhata iştirak etmiş[37] ve bundan sonra birinci vezirin hem mülkî ve malî ve hem askerî işleri nefsinde toplaması kanun olmuştur.[38]

Hayreddin Paşa, emrine verilen uç beyi, Gazi Evrenuz ile beraber Batı Trakya'nın ve Makedonya'nın işgaline memur edildi.[39] Zaptedilen Gümülcine'yi kendisine merkez yapmış olan Evrenuz ve diğer uç beylerini ileriye sevkederek Maruliye denilen Avrathisar'ını aldı; daha sonra birbiri ardından İskeçe, Kavala, Drama, Zihne ve Serez alındı.[40]

776 H./1374 M.'de Selânik valisi bulunan imparator Ioannes'in oğlu Manuel Serez'deki Rumlardan elde ettiği taraftarları vasitasiyle Serez muhafızlarını öldürüp kaleyi elde etmek istediği –belki de elden çıktığı– haber alınarak Hayred-

37 Gerek Memlûk devletinde ve gerek İlhanilerde ve Anadolu Selçukileri'nde olduğu gibi Osmanlılarda da ilk vezirler askerî işlere bakmazlar ve yalnız idarî ve malî işlerle meşgul olurlardı. Osmanlılarda bu tarz Çandarlı Hayreddin Paşa'nın vezirliğe ilâve olarak kumandanlığa tâyinine kadar devam etmiştir. Bundan dolayı Hayreddin Paşa hem vezir ve hem kumandan olarak birinci sayılmıştır.

38 *Şakayik tercümesi* (Mecdî), s. 31.

39 *Tâcü't-Tevarih*, c. I, s. 90.

40 *Tacü't-Tevarih*, Hayreddin Paşa'nın bu seferini 775 H./1373 M. senesinde gösteriyor. Frances, Serez'in zaptını 1376 olarak bildiriyor. Gibbons Makedonya'nın istilâsının 1371-1372 tarihlerinde olduğunu beyan ediyor. Sırp ve Bulgar vekayinâmeleri Serez, Kavala ve Drama'nın 1371-1372 senelerinde alındığını yazıyorlar (Gibbons, s. 125). Bundan başka Serez'in 774 H./1372 M.'de Osmanlıların elinde bulunduğunu I. Murad'ın bir manastır için verdiği berattan anlıyoruz. (Bk. Yorga'nın bir yazısından naklen P. Wittek-F. Taeschner'in *Der İslam* mecmuasındaki (sene 1929) "Çandarlı vezir ailesi makalesi", s. 72 not). Gibbons, Kavala, Drama ve Serez'in Hayreddin Paşa ile Evrenuz Bey taraflarından alındığını söylüyor. *Âşıkpaşazade* (s. 61) ve *Neşrî* (s. 214) Hayreddin Paşa'nın Kavala ve Drama ve Serez'i 787 H./1385 M.'de aldığını yazıyorlar. Fakat yukarıda zikrettiğimiz Bulgar ve Sırp vekayinâmeleri ve Sultan Murad'ın Serez'deki manastır için verdiği berat Serez ve havalisinin en geç 774 H. 1372 M.'de alındığını göstermektedir. Sultan Murad'ın Serez'de dağ üzerindeki Margrit kilisesinin vakıf köyleri için amannâme verdiğini *Müneccimbaşı* da (III, s. 267) kaydediyor.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

din Paşa derhal Serez'e gönderilip bu işte alâkası olanlar cezalandırıldı ve bundan sonra Hayreddin Paşa Selânik üzerine yürüdü. Manuel deniz yoluyla kaçtı ve Halkondilas'ın kaydına göre Hayreddin Paşa Selânik'i zapteyledi.[41]

Bu tarihte Manastır'da bulunan Hayreddin Paşa, Bulgarların eski merkezi olan Ohri'yi zaptetmişti. Draç prensi Şarl Topia, Balşa'ya mağlûb olarak Drac şehir ve kalesini hasmına kaptırmıştı. Bunun üzerine Venediklilere îtimat edemiyen Topia Osmanlılardan yardım istedi.

Hayreddin Paşa bu yardım teklifini kabul ederek İlbasan dağlarını aşıp Devul (Voyussa) nehri civarındaki Savra mıntakasında II. Balşa ile karşılaştı ve çetin bir muhabereden sonra Arnavut prensine galebe çaldı; Balşa muharebede maktül düştü ve Şarl Topia da o sayede Drac'a sahib oldu (1385). Bu galebeden sonra Osmanlı kuvvetleri 1386'da Kuzey Arnavutluk'ta Kroya ile İşkodra'yı aldılarsa da Türk istilâsına karşı şiddetli tepki olduğundan Venediklileri darıltmak istemeyen Sultan Murad bu iki şehri geri verdi.[42]

Hayreddin Paşa'nın Vefatı:

Murad Hüdavendigâr'ın Hamidoğlu Hüseyin Bey'den satın almış olduğu Beyşehri ve havalisini Karamanoğlu Alâüddin Bey işgal etmişti. Bunun üzerine 788 H./1386 M.'de Sultan Murad Karaman seferine hazırlanmak üzere Bursa tarafına geçtiği sırada Rumeli'nin idare ve muhafazasını vezir Hayreddin Paşa'ya bırakmış ve onun oğlu Kazasker Ali'yi vezir yaparak beraberinde götürmüştü.[43]

Hazırlık tamamlanmak üzere kışı Bursa'da geçirmekte olan Sultan Murad

41 Halkondilas, Hayreddin Paşa'nın bir hamlede Serez'i zapt ile âsilleri zincire vurduğunu yazmaktadır. Bu Serez vakası hakkında gerek Halkondilas ve gerek *Frânçes*'de (Mırmıroğlu tercümesi) tafsilât vardır. Gibbons, Halkondilas'dan istifade etmiştir. Âşıkpaşazade Selânik'in alınamadığını fakat 787 H./1385 M.'de etrafının yağmalandığından bahsediyor. Selânik'in zaptı hakkında Frânçes bir şey söylemiyor yalnız Hayreddin Paşa'nın Manuel'i yakalayıp getirmeye memur edildiğini zikrediyor. Eğer Halkondilas'ın kaydı gibi Selânik zabtedilmiş ise Manuel'in Murad'a dehaleti üzerine tekrar kendisine verilmiş olacaktır. Hammer de (I, s. 279) Selânik'in Hayreddin Paşa tarafından alınarak Manuel'in dehaleti üzerine tekrar kendisine verildiğini beyan etmektedir. Neşrî, Serez'in 787 H./1385 M.'de diğer bazı kasabalar ile beraber (Kavala, Drama, Zihne) alındığını yazar (s. 214). *Tâcü't-Tevarih* Serez'in sulhen alınmasının 776 H./1374 M.'de olduğunu kaydediyor (c.I, s. 92). Neşrî'nin gösterdiği 1385 tarihi Serez'deki isyan neticesinde orasının muvakkaten elden çıkarak sonradan Hayreddin Paşa tarafından istirdadı tarihi olmak îcab ediyorsa da şüphelidir.

42 Gibbons, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, s. 138.

43 Sultan Murad "Hayreddin Paşa'yı Rumeli'de koyup guzata reis kılup Rumeli'ni tamamen ana ısmarladı.. Hayreddin Paşa oğlu ol vakit nevcivandı, anı vezir edinüp yine Anadolu'ya geçüp Bursa'ya geldi" *Neşrî*, s. 216, 218. Neşrî, Sultan Murad'ın Karaman seferi için Anadolu'ya geçmesini 787 H./1385 M. senesi ve Karaman seferiyle Hayreddin Paşa'nın vefatını da 788 H./1388 M.'de göstermektedir. Neşrî'nin kaydından anlaşıldığına göre Sultan Murad, Bursa'dan Karamanoğlu üzerine hareket etmeden evvel Hayreddin Paşa vefat etmiştir. Hayreddin Paşa'nın kabir kitabesi 789 H./1387 M. tarihini gösterdiğinden Neşrî ölümünü bir sene evvel kaydetmiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

henüz Karamanoğlu üzerine hareket etmeden Yenice-i Vardar ordugâhında hastalanan Hayreddin Paşa Serez'e getirilerek orada vefat etti (789 H./1387 M.). Babasının techiz ve tekfini ile İznik'e nakli için oğlu Ali Paşa Serez'e gönderildi.[44]

Hayreddin Paşa gibi değerli bir devlet adamının vefatı Sultan Murad'ı pek müteessir etmişti.[45] Hayreddin Paşa'nın naaşı İznik'e naklolunarak kasabanın Lefke (Osmaneli) kapısı haricinde su yolunun kuzey kısmındaki türbesine defnedildi.[46] Türbenin Hayreddin Paşa ile oğlu Ali Paşa'nın medfun oldukları kısım eski şeklini muhafaza etmektedir.[47] Hayreddin Paşa'nın güzel bir sülüsle Farsça olarak hâkkedilmiş kabir kitabesi aynen şöyledir:

١- خير الدين پاشا ٢- بسال هفتصد هشتاد

٣- ونه بشهر سرز ٤- رحيل كرد زدار فنا بدار بقا

Şakayik Tercümesi'nde görüldüğü üzere bu kabir kitabesini okuyan bir zat Hayreddin Paşa'nın 780 senesi Ramazanında vefat ederek İznik'te mekabir-i müslimin arasında –burası sonradan mezarlık olmuştur– mermer hücrenin mukabelesinde defnolunup üzerine kubbe yapıldığını yazmış ve *Şakayik* mütercimi onun yazısından nakil suretiyle bu mütalâayı eserine geçirmiştir.[48] Fakat kitabeyi okuyan zat mezar taşındaki "heftsad heştâd" yani 780 tarihini okuduktan sonra "Nüh" yani dokuz rakamını bu 780'den hariç tutarak bu dokuzu arabî aylarının dokuzuncusu olan Ramazan ayı zanniyle Hayreddin Paşa'nın 780 Ramazanında vefat ettiğini zâhib olmuştur; Hayreddin Paşa'nın vefatiyle bu tarih arasında dokuz sene fark olduğundan bu yanlışlığın nereden geldiği kabir kita-

44 Murad Gazi vezir Hayreddin Paşa'yı ki Rumeli'nde zapt-ı gaza için koyup gitmişti; müteveffa olduğun işidüp oğlu Ali Paşa'yı gönderdi ki varup babasının sonun ide..." *Neşrî*, s. 220. *Tâcü't-Tevarih* (I, s.103). Hayreddin Paşa gibi fikir ve dirayetinden istifade ettiği kıymetli vezirinin vefatından müteellim olan Murad Hüdavendigâr, vezirliği onun oğlu Ali Paşa'ya verdi ve babasının mevarisini zapt ve mühimmat-ı askeriyeyi hall ü fasl için Ali Paşa'yı Yenice'ye gönderdi diyor. *Tâcü't-Tevarih* Hayreddin Paşa'nın Yenice-i Vardar'da vefatını yazmaktadır. *Ravzatü'l-Ebrar* (s. 349) Hayreddin Paşa'nın Tırhala Yenişehri'ni zapta giderken yolda vefat ettiğini beyan etmektedir. Hammer'de (I, s. 236) aynı mütalâada olup vefat tarihini 788 H./1386 M. gösteriyor. *Hadikatü'l-Vüzera*'da yine o tarihte Yenişehir'de vefatını beyan eder. *Tâcü't-Tevarih* 788'de Evrenuz Bey ile Çitroz, Çayhisar ve Tırhala Yenişehri'nin zapta memur olup Yenice'de vefat etmiştir diyor.

45 *Tâcü't-Tevarih*, I, s. 103.

46 Bu türbe 1922'de Yunanlıların *Bursa* ve *İznik* taraflarını işgalleri sırasında mezar taşları da kırılmak suretiyle vahşice tahrip edilmişti. 1928 senesinde *Bursa*'da hâkim bulunan Çandarlı ahfadından merhum Nuh Neciyyüddin bey'in himmetiyle tamir olunmuştur. Candarlı ailesinin Mahmud Bey kolundan olan Neciyyüddin Bey 14 Mayıs 1942 senesinde *İstanbul*'da vefat etmiştir.

47 Halil Hayreddin Paşa türbesinin mimarî kıymeti hakkında muhterem Mimar Ali Saim Ülgen'in *Vakıflar Dergisi*'nde (Sayı I, sene 1938) bir tetkiki vardır. Bundan başka K. Otto-Dorn ve R. Anhegger'in de 1941'de Berlin'de basılmış olan *Das İslamische İznik* isimli eserlerinde de tafsilât görülür.

48 *Şakayik Tercümesi* (Mecdî), s. 31.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

besi görülmediği için anlaşılamamışdı. Son zamanlarda İznik'te bizzat tetkikatta bulunmuş olan F. Taeschner ile P. Wittek asıl kitabeyi tetkik neticesinde yanlışlığın nereden geldiğini bulmuşlar ve vefatın 789 hicret senesinde olduğunu tesbit etmişlerdir.[49] Hayreddin Paşa'nın kabir taşı Osmanlılardaki taş oymacılığının şaheserlerindendir.

Hayreddin Paşa Hakkında Muhtelif Mütalâalar:

Hayreddin Paşa'nın yeni kurulan Osmanlı devletinde yapmış olduğu idarî, mâlî, askerî hizmetler pek ehemmiyetlidir. Beyliğin aşiret âdetlerinden kurtularak bir devlet haline gelmesi için zaruri olan idarî, malî, askerî teşkilâtı tesis hususunda Hayreddin Paşa çok çalışmış ve muvaffak da olarak I. Murad'ın tam bir îtimadını kazanmıştır. Hayreddin Paşa yalnız teşkilâtçılıkla kalmayarak bizzat ordu kumandanlığıyle Makedonya ve Arnavutluk'da da mühim başarılar elde etmiştir.

Hayreddin Paşa'nın bu faaliyeti eski aşiret ananelerine bağlı kalmak ve bunların bozulmamasını isteyen bazı tarihçilerin itirazlarını mûcib olmuştur. Kendisinin Cender köyünden gelerek yüksek tahsili olmadığı halde icraatiyle göstermiş olduğu büyük kabiliyet sayesinde işgal ettiği en yüksek devlet makamı dolayısıyla kendisine aleyhdar olanlar görülmüştür. Meselâ Âşıkpaşazâde[50] şöyle diyor:

"Sultan Orhan zamanında ve Gazi Murad Han zamanında ulema vardı ve illâ müfsid değillerdi; tâ Cenderlu Halil gelince. Kaçankim Cendurlu Halil geldi, Molla Rüstem dediler (geldi) âleme hile karıştırdılar." Diğer bazı kaynaklarda da aynı mütalâa görülüyor.[51]

Bunlardan başka şair Germiyanlı Ahmedî, *İskendernâme*'sine eklediği Osmanlı tarihinde yeni devlette gayret ve faaliyetiyle yükselmiş olan Hayreddin Paşa'ya gerek menşe ve gerek tahsil îtibariyle –Çünkü Ahmedî Kahire'de yüksek tahsil görmüştü– küçümseyip mühim hizmetlerine yanaşmayarak ilminin az ve hüner ehli olmadığı halde memlekete vezir olduğunu zikretmiştir. Ahmedî bu hususta şunları yazıyor.[52]

49 *Der İslam*, XVIII/1-2 (1929), s. 84.

50 *Âşıkpaşazade* (İstanbul tab'ı), s. 70.

51 *Tevarih-i Âl-i Osman* (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi), s. 56 ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi (Halis Efendi kitapları).

52 Ahmedi, "Dastân-ı Tevarih-i Mülûk-i Âl-i Osman", *Türkiyat Mecmuası*, VI, s. 84 ve Necib Âsım, "Osmanlı Tarihnüvisleri", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, Sayı 1, s. 49. Bazı beyitlerde iki mehaz arasında farklar vardır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bî-nevâlıktan koyuben Çenderî
Katına geldi Halil-i Cenderi
Bu kamusilaki ilmi âz idi
Her hünerde âri vü nâsaz idi
Gurbet halin ve fakrin bildi ol
Lûtfi ânı ehl-i mansıb kıldı ol
Akibet mülke anı itti vezir
Ne vezaret oldu bir ulu emir

Halil Hayreddin Paşa, şair Ahmedî gibi yüksek tahsil görmemiş ve ancak mahallî yani memleket medreselerinde okuyarak yetişmiş Edebalı mensublarından[53] ve Osmanlı devletinin kuruluşunda birinci derecede rolleri olan Ahilerden olması sebebiyle Osmanlı beyliği hizmetine girmiş, kadı iken yaya teşkilâtını ve kazasker iken de yeniçeri teşkilâtını yapmakta büyük rol oynamış[54] ve vezirliğe geçtikten sonra yerine kazasker olan Karamanlı Molla Rüstem ile beraber devlet hazinesinin meydana gelişinde büyük hizmetlerde bulunmuş ve ordu kumandanlığı etmiş olduğu tarihlerin kayıtlariyle sabit olmuştur.

Âşıkpaşazâde Tarihi'nin müteaddid nüshaları mukabele edilmek suretiyle Hayreddin Paşa hakkında şu mütalâa görülüyor:[55]

"Hayreddin Paşa kim ol Orhan zamanında Bilecik kadısı idi hem ak yayayı (akbörk giyen yaya askerini) Orhan Gazi ona yazdırdı. Ve ol zamanda yaya olmak için eyü atlar pişkeş ederlerdi, bizi yay a yaz deyü; ahîr İznik kadısı oldu; Gazi hünkâr Rumeli'ne bile gitti. Bu yeniçeriyi dahi Hayreddin Paşa bünyad etti. Kadıaskerlikten vezir oldı Hayreddin Paşa dediler ve pâdişaha daim hayra delâlet ederdi, fakire, ganiye, ehl-i ilme Âl-i Osman kapısında teşrifi ol bünyad itti; âhir İznik'te bir cami ve bir imaret yaptı. Allah rahmetine vardı."

Paşâdır Hayreddin fethetti iklim
Dolandı rahat oldu her iklim
Bu Âl-i Osman'a hoş hizmet etti
Beğendi hizmetini il (ve) iklim
Bilindi Hayreddin kim vezir oldu
Düzeldi yahşi oldu her iklim
Nice yer var ki rüşvet kapu açar
Bu şimdi rüşvet bağladı iklim

53 *Âşıkpaşazade*, s. 40 ve *Neşrî*, s. 154.
54 *Âşıkpaşazade*, s. 40 ve s. 54 ve *Neşrî*, s. 154 ve 198.
55 F. Taeschner ve P. Wittek, "agm", *Der Islam*, XVIII/1-2, (1929), s. 75.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Halkondil, yukarıda bahsettiğimiz Serez hâdisesinden ve Selânik'in Hayreddin Paşa tarafından zaptedildiğinden bahsettikten sonra onun hakkında şu mütalâada bulunuyor;[56]

"Hayredin (Charatin) çok âkil ve tedbirli bir zattı; zamanında çok güzel ve takdire lâyık işler gördü, muvaffakiyetler gösterdi, pâdişahı daha güzel ve âkilâne nasihatlerle îkaz ve sevketti; Murad onun rey ve tedbiriyle âmil olarak gerek Rumeli'de ve gerek Anadolu'da birçok muazzam pürüzlü işleri arzu ettiği şekilde başardı, Murad'la sık sık vukua gelen müsahabelerinde îrad ettiği pek çok hakîmâne sözler vardır: bunlardan bilhassa askerliğe ve disipline taallûk edenler hatırdan çıkarılmamıya lâyıktır."

Halkondil Sultan Murad'la, Hayreddin Paşa arasında vuku bulan bir muhavereyi şöyle anlatıyor:[57]

Hayreddin Paşa bir gün efendisine (Murad Hüdavendigâra) der ki: Ordularınla maksadına vâsıl olabilmek için harp işlerini nasıl idare etmek lâzım gelir? Murad şu cevabı verir:

– Müsaid fırsatlardan istifade etmek ve askerin âtıfetle muhabbetini kazanmak suretiyle. Bu cevaba karşı Hayreddin Paşa:

– Lâkin fırsatlardan istifade demekle ne kasdediyorsun? Sultan Murad:

– Maksada saik olması lâzım gelen vesaiti her türlü ihtimale göre muvazene ve mukayese etmektir.

Bu cevabı üzerine Hayreddin Paşa gülmeye başladı ve dedi ki:

"Tabiatın seni bir büyük hikmetle mütehalik kıldığını görüyorum; lâkin yapılması ve yapılmaması lâzım gelen sebepleri evvelden bilmediğin ve kendi kendine danışarak bir ciheti red ve diğer bir ciheti kabul etmeye muktedir olmadığın halde bu vesaiti nasıl muvazene edeceksin? Bir şeye karar verilince onu derhal icra etmek lâzım gelir, mâhir bir kumandan müşaveresinde gayet ihtiyatlı davranmalı, icrada yıldırım sürati göstermeli, ordusunun başında nümune-i imtisal olacak âsâr-ı şecaat ibraz etmelidir."

Hayreddin Paşa hakkında Gibbons da aşağıdaki mütalâayı kaydediyor:[58]

"Murad'ın ilk himmetlerini, şaşılacak muvaffakiyetler bekliyordu; kendisi tecrübeli ve gün görmüş bir muharib değil ise de maiyetinde babasından kalma kıymetli jeneraller vardı ki bunlara tamamiyle emniyet edebilirdi, kendi tecrübe-

56 *Halkondil*, 1632 tabı, s. 26.

57 *Halkondil*'den naklen Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, I, s. 236. Halkondil'in pâdişahla vezirini konuşturmaktan maksadı Hayreddin Paşa'nın hükûmet reisliği ve kumandanlık hususundaki kudret ve kabiliyetini göstermek içindir.

58 Gibbson, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ragıp Hulûsi tercümesi, s. 93.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sizliklerini gördüğü için Cendereli Kara Halil'i vezir yaptı ve babası ile büyük babasının bu tecrübeli dostu ve hâdimi olan zatın reyile hareket etmek hususunda tereddüd göstermedi."

Hammer tarihinden de şunları naklediyorum:[59]

"Hatırlardadır ki, Candarlı Kara Halil, yeniçerilik müessesesinin ve daimî orduların mucididir... On seneden beri Murad'ın ordusunda kavanin ve nizamata şediden riayetle intizam ve itaati o kadar muhafaza eyledi ki pâdişahdan sonra en büyük olan vezir ünvanına lâyık görüldü; bu şöhretli ihtiyar on sekiz sene daha mesalih-i devleti Hayreddin Paşa ünvaniyle ve bir maharet-i nâdire ve nakabil-i tagayyür bir hakkaniyetle idare etti..."

Halil Hayreddin Paşa'nın Tesisleri:

Yukarıda bilmünasebe bahsedildiği üzere Halil Hayreddin Paşa'nın İznik'te 780 H./1378 M. tarihli Yeşil Cami adlı bir camii olup bunu caminin dış kapısı üzerindeki kitabeden anlamaktayız. Camiin mimarının adı da Hacı Musa'dır. Bu camiin birinci kitabesinden anlaşılacağı üzere (kitabe sureti yukarıki notlarda görülür) cami Hayreddin Paşa'nın sağlığında yapılmaya başlamış ve dış kapısı üzerindeki kitabeye göre de 794 H./1392 M.'de oğlu Ali Paşa tarafından tamamlanmıştır.[60] Bu caminin yanında Hayreddin Paşa'nın bir medresesi de varsa da sonradan harab olarak eser kalmamıştır.[61] Charles Texier camiin Arap tarzı mimarisinde olduğunu beyan etmekte ise de bunun Türk tarz-ı mimarisinde olduğu mütehassıslar tarafından kabul edilmiştir.[62]

Hayreddin Paşa'nın bu cami hakkında *Das Islamische İznik* isimli kıymetli eserde de camiin plânlariyle beraber mufassal malûmat vardır.[63] Bu Türk mâbedini en son kıymetli mimar, Saim Ülgen tavsif etmiştir.[64] Evliya Çelebi

59 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi,* I, s. 218.

60 İkinci kitabe sureti:

١ - امر ببناء هذا المسجد ملك الامراء و الوزرا خيرالدين پاشا نور مرقده

٢- سنة ثمانين و سبعما[ئة] و وضع اتمامه سنة اربع و تسعين و سبعماية

61 "Vakf-ı Medrese-i Darül Hadis merhum Hayreddin Paşa; nefs-i İznik'te Serhane (başcı) dükkânı bu medresenin vakıflarındandır", Başvekâlet Arşivi 733 numaralı Kocaeli Tahrir Defteri, vr. 315 b.

62 Charles Texier camiin bânisi Hayreddin Paşa hakkında şu tavsifi yapıyor; "Sultan Murad'ın vezir-i âzımı Hayreddin Paşa elyevm mevcut ve Arap tarz-ı mimarisinin en zarif ve sevimli bir eseri olan Yeşil camii bina ettirdi. Kanlı bir muhasarayı müteakip Selânik'i zaptetmiş olan bu vezirin tarihte akıl ve dirayet ve şecaatle temeyyüz etmiş bir şöhret-i tarihiyesi vardır" dedikten sonra camii tarif etmektedir (*Küçük Asya*, I, s. 195).

63 K. Otto-Dorn ve R. Anhegger, *Das Islamische*, s. 25.

64 *Vakıflar Dergisi*, No: 1, s. 56, bu makale münasebetiyle dergide camiin plânları da vardır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İznik'te Hayreddin Paşa'nın eski ve yeni imaret isimli iki imareti olduğunu[65] ve bay u gedaya her gün mertebânî (kâselerle)[66] bol miktarda çorba verildiği kaydedilmektedir.[67] Hayreddin Paşa'nın imaretin XVII. asırda mamur ve faaliyette olduğunu Evliya Çelebi'den öğreniyoruz. Hayreddin Paşa'nın İznik'teki tesislerine kendisinden başka oğullarının da vakıflar yaptırdığını tahrir defterlerinden anlamaktayız.[68]

Hayreddin Paşa'nın 787 H./1385 M. tarihli Gelibolu'daki camii kitabesi daha yukarıda kaydedilmiştir. Cami üç kapılıdır. Kitabe caminin orta kapısı üzerinde bulunuyor. Bu cami kalede bulunmakta olup *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nde Sultan Camii diye zikredilmekte ve 1319 H./1301 M. tarihli *Edirne Salnamesi*'nde de Sultan Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa'ya atfolunmaktadır. Salname camiin 787 hicret yılında (1385 M.) yapıldığını zikrettiği halde bunu 1361'de vefat eden Süleyman Paşa'ya maletmesi yanlıştır.

Hayreddin Paşa'nın yine 1385 tarihinde Serez'de[69] aşağı çarşıda yaptırmış olduğu camiin kitabesini de Evliya Çelebi'den öğrenmekteyiz. Buna Eski Cami ve Kurşunlu Cami denilmektedir. Bu cami 1132 H./1719 M.'de yanmış olup mevcut kitabesi belki o zaman zâyi olmuştur. Cami 1252 H./1836 M.'de II. Mahmud tarafından tamir ettirilerek kapısının üzerine yeni tamir kitabesi konulmuştur.[70] Bu cami hakkında Evliya Çelebi'de bazı izahat vardır.[71]

Hayreddin Paşa'nın Serez'deki camiine on dokuz köy vakfedilmiş olup tahrir defterinde her bir köyün senelik geliri ayrı ayrı gösterilmiştir. Bunların mecmuunun senelik geliri XVI. asırda 197/676 akçe tutmakta idi.[72] Hayreddin Paşa'nın Serez'de Eski Hamam adiyle bir vakıf hamamı ve namına mensup mahallesi vardı.[73]

65 Evliya Çelebi'nin bahsettiği imaretlerden birisi Hayreddin Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'ya aittir.

66 *Mertebânî,* gök rengiyle yeşil renk arasında hareli gayet ağır Hint çini işi büyük tabak, kâseye verilen isimdir (N.R. Bingül, *Eski Eserler Ansiklopedisi*, İstanbul, 1939, s. 165).

67 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, III, s.8.

68 Bu vakıf köylerinin bazıları şunlardır: Akhisar'a tabi Hayreddin köyü ile Yakacık. Bursa'ya bağlı Bahçeli namı diğer Suluköy, Beypazarı'na tabi Gümüş, Tokat, Ulucak köyleri (Başvekâlet Arşivi'ndeki 631 numaralı Hüdavendigâr Livası Tahrir Defteri, s. 146, 223. 102, 124, 127).

69 Serez, Osmanlı devletinin eski mülkiye teşkilâtında Selânik vilâyetinin sancaklarından olan Serez sancağının merkezi idi.

70 F. Taeschner ve P. Wittek'in adı geçen makalelerinde Bizans mecmuasından naklen caminin yandıktan sonra yapılmasından bahsolunur.

71 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, VIII, s. 130.

72 Kanunî Sultan Süleyman devrine ait 143 numaralı tahrir defteri. Serez'de Hayreddin Paşa'dan başka oğlu İbrahim Paşa ile onun oğlu Mahmud Çelebi ve bunun validesi İsfahanşah Hatun'un bina ettikleri cami, mescit, medrese, imaretlerin on yedi köy vakfedilmiştir. Aynı zamanda (167 numaralı Tahrir Defteri, s. 37).

73 167 numaralı Tahrir Defteri.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Hayreddin Paşa'nın Oğulları:

Halil Hayreddin Paşa'nın Ali, İlyas ve İbrahim adlarında üç oğlu olmuştur. Bunlardan Ali Paşa, Murad Hüdavendigâr, Yıldırım Bayezid ve Emir Süleyman zamanlarda vezir-i âzamlık ederek 809 H./1406 M. tarihinde vefat edip babasının yanına defnedilmiştir. Ali Paşa'nın evlâdı yoktur.

İlyas Paşa sancakbeyi ve beylerbeyilikte bulunarak Yıldırım Bayezid zamanında vefat etmiştir. Yıldırım Bayezid tarafından Gazi Evranuz Bey'e verilmiş olan 793 Muharrem (1390 Aralık) tarihli beratta şahidler arasında bulunduğuna göre vefatı bu tarihten sonradır.[74] Kabrinin nerede olduğu şimdilik malûm değildir. İlyas Paşa İznik'te bir zaviye yaptırarak buraya bir hamam, bahçe ve bostan vakfeylemiş[75] ve zaviyesi sonradan harab olduğunden yeri mukataaya verilmiştir. Murad Hüdavendigâr İlyas Paşa'ya Sivrihisar'a tâbi Ayvalıgeçit köyünü mülk olarak vermiş ve o da burasını Sinan Şeyh'e vakfetmiştir. İlyas Paşa'nın evlâdı zamanımıza kadar gelmişlerdir. Bunlar Çandarlı ailesinin Serez kolunu teşkil etmektedirler.

Hayreddin Paşa'nın üçüncü oğlu İbrahim Çelebi ilmiye sınıfından yetişmiş, Bursa kadısı, kazasker, vezir ve en son II. Murad'a vezir-i âzam olarak 832 H./1429 M. tarihinde vefat etmiştir. Bunun oğullarından Halil Paşa ile Mahmud Bey kolları da elân mevcuttur.

[TTK, *Belleten*, Sayı: 91 (1959)]

74 Hamid Vehbi, *Meşahir-i İslâm*, s. 968. *Sicill-i Osmani*'de de İlyas Paşa'nın beylerbeyi olarak Yıldırım Bayezid zamanında vefat ettiği görülüyor.

75 Başvekâlet Arşivi 733 numaralı Tahrir Defteri, s. 318.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

HACI İVAZ PAŞA'YA DAİR

XV. asrın birinci yarısında Osmanlı devleti hizmetinde bulunarak büyük şöhret sahibi olan Hacı İvaz Paşa, san'at tarihimizde mühim mevki' işgal etmesi itibariyle de tedkike şâyândır.

Hacı İvaz Paşa, eskiden "Kazâbâd" denilen Tokad vilâyetinin Kazova nahiyesinde (bugünkü Pazar ilçesi) doğmuştur. Vakfiyelerindeki kayıdlara göre künyesi İmâdüddin'dir. Babasının Ahî Bayezid ve onun babasının da İvaz olduğu gerek vakfiyelerinde, gerekse kabir kitâbesinde görülmektedir. Babası Ahî Bayezid, Tokad'ın Pazar nahiyesi merkezine yarım saat mesafede bulunan Beyobası mevki'inde medfundur.[1]

Müverrih Âli'nin kaydettiğine göre, Hacı ivaz Paşa evvelleri –her hâlde Osmanlıların bu havaliyi işgallerinden evvel– timarlı sipahi olarak hizmet etmiş[2] ve daha sonra subaşı olmuştur. Biz kendisini H. 814 (1411) tarihinde, Vilâyet-i Dânişmendiye mülhakatından Tokad'ın Kazâbâd nahiyesinde subaşı olarak görmekteyiz.[3] Şu hâlde, bu tarihten evvel hacca giden İvaz Paşa, Çelebi

1 Ahî Bayezid'in kabri, Hacı İvaz Paşa'nın Beyobası'ndaki zâviye, medrese ve hamam sahasında bulunup bugün harâbe halindedir. Kabir kitâbesinin baştaşı ise Tokat Müzesi'ne nakledilmiş olup iki satırlık metni şöyledir:

"Hazâ merkadu's-saîdi'ş-Şehîd
Ahî Bayezid bin İvaz nevverallahu kabrihi"

Ayaktaşı bulunmadığı için vefatı tarihi belli değildir. Vakıflar Umûm Müdürlüğü arşiv şefi Zeki Oral, Tokat ilk tedrisat müfettişi bulunduğu sırada, eski Çorum meb'usu Dursun Bey'den öğrendiğine göre, Ahî Bayezid, H. 758 (1357) tarihinde vefat etmiş. Beyobası'nda Ahî Bayezid'den başka altı sanduka daha vardır. Onlardan birisi, İvaz Paşa'nın oğlu Bâli Çelebi'nin mahdumu Ali Paşa'nın kabri olup H. 856'da (1452) ve Bâli Çelebi'nin kızı Hatice Hatun 866'da (1462) vefat etmişlerdir; diğer kabirlerin sandukaları varsa da baş ve ayak taşları zâyi' olmuştur.

2 "... biri dahî Hacı İvaz Paşa'dır ki üç bin akçe timar sipahisi iken sıdk-ı güftarı ve emânet-i girdgârı ve selâmet-i etvarı ile ileri gelmiştir; nice pâyekat'edip Bursa subaşısı olduktan sonra vezâret verilmiştir..." (*Künhü'l-ahbar*, c. V, s. 182).

3 Fâtih Kütüphânesi'nde 3643 numarada *Kitâbü'l-hidaye fi't-tıb* ismiyle kayıtlı olup Ebu Bekr Rebi' bin Ahmed el-Ahaveyn en-Neccârî tarafından Emir İsfehsalar İnanç Yabgu Alp Tuğrul Bey Ebi'l-muzaffer Gazi bin Ebi'l-Kasım'ın kütübhânesi için 510 muharreminde (1116 m.) Devin şehrinde (Azerbaycan hududu müntehasında Erran taraflarında Tiflis'e yakın bir kasaba: *Mu'cemü'l-büldan,*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Mehmed'in Amasya sancakbeyi bulunduğu sırada ve Yıldırım Bayezid'in oğulları arasındaki saltanat mücadelelerinde, subaşı olarak onun maiyetinde bulunmuştur. Her hâlde Ankara muharebesinde de, Âli'nin yazdığı üzere, timarlı sipahi veya timarlı sipahilerin mıntaka zâbiti olan subaşı olarak hizmet etmişti.

Hacı İvaz Paşa, Yıldırım Bayezid'in oğulları arasındaki mücadelenin sonlarına doğru, subaşılıkla Bursa muhafızlığında bulunmuştur.[4] Bu sırada, Çelebi Mehmed Rumeli'de biraderi Mûsa Çelebi ile son mücadelesini yapıyordu (H. 816=1413).

Hacı İvaz Paşa Bursa muhafızı iken Karamanoğlu'nun Bursa'ya taarruzu:

Mûsa Çelebi, biraderi Süleyman Çelebi'ye galebe edip Edirne'de hükümdarlığını îlân ettikten sonra bütün saltanat mücadelelerinde parmağı olan Bizans imparatorundan intikam almak için İstanbul üzerine yürüyerek burasını karadan muhasara etmişti. Bunun üzerine İmparator Manuel, Anadolu tarafında bulunan Çelebi Mehmed'e yardım için onu davet etmiş ve İstanbul'a gelen Çelebi Mehmed, Mûsa Çelebi üzerine yürümüştü. Yıldırım'ın iki oğlu arasındaki bu mücadele esnasında durumu müsaid gören Karamanoğlu Mehmed Bey, Osmanlı topraklarına taarruz etmiş ve evvelâ Çelebi Mehmed'in müttefiki bulunan Germiyan-oğlu Yâkub Bey'in arazisini işgal ve Kütahya'yı zabt ile yaktıktan sonra Bursa üzerine yürümüştü (H. 816=1413). Bu tarihte Bursa muhâfızı bulunan Hacı İvaz Paşa, Osmanlı tarihlerinde tafsilâtı ile malûm olduğu üzere, şehri işgal eden Karaman-oğlu'na karşı kal'eyi bir aydan ziyade müdafaa etmiş, yaralanmış, türlü tedbirler ile müdâfaada sebat göstermişti. Ancak Çelebi Mehmed tarafından, Mûsa'nın cenazesinin Çekirge'ye getirilerek Murâd-ı Hudâvendigâr türbesine defnedilmekte olduğunu haber alan Karamanoğlu[5],

III, 112) istinsah edilmiş olan bu kitabın istinsah tarihinin altında 20 şevvâl 814 (4 şubat 1412) de Kazâbâd subaşısı Hacı İvaz Paşa'nın elinde bulunduğuna dâir şu kayıd vardır, (varak 272 b.):

1 صاحبه و مالكه حاجي عوض بن اخي بايزيد عفى عنهما 2 المشتهر بصوباشي الحضر

دانشمندي من ناحية 3 قازآباد تحريراً في عشرين شوال لسنة اربع عشر و ثمانمايه

4 *Âşık Paşazâde Tarihi,* İstanbul, 1332, s. 35; *Oruç Bey Tarihi,* (Babinger neşri), s. 42; *Behiştî,* hususi kütüphanemizdeki nüsha, s. 49; *Lütfi Paşa Tarihi,* s. 68; *Tâcü't-Tevarih,* I, 274; *Künhü'l-Ahbâr,* V, 182; *Saha'ifü'l-Ahbâr,* III, 336 ve diğerleri birbirlerinden naklen Hacı İvaz Paşa'nın Bursa subaşısı, Bursa muhâfızı, Bursa zâbiti olduğunu kaydetmektedirler.

5 Mûsa'nın cesedinin, Çekirge'ye geldiğini haber alan Karamanoğlu, hemen oraya giderek, evvelce şahsını tanıdığı Mûsa Çelebi'nin yüzünü açtırıp görmüş ve bunun bir hile olmadığını anlayarak Çelebi Mehmed'in gelmesinden korktuğu için, geldiği yerden arkasının kesilmiş olması ihtimaline mebni, yolunu değiştirip Kirmasti (Mustafakemalpaşa) tarafından Hamid ili'nden geçerek Konya'ya gelmiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

muhasarayı kaldırıp Bursa'yı da yaktıktan sonra Karaman'a dönmüştü.[6]

Tarihler, Hacı İvaz Paşa'nın bu hizmetine karşılık vezir olduğunu yazmaktadır. Maamafih bu vezaretinin tarihi malûm değilse de, Çelebi Mehmed zamanında vezir bulunduğu muhakkaktır. Bu hükümdar zamanında birinci vezir ve aynı zamanda beylerbeyi olarak Amasyalı Bayezid Paşa'yı, ikinci vezir olarak Çandarlızâde İbrahim Paşa'yı üçüncü vezir olarak da Hacı İvaz Paşa'yı görmekteyiz.

Çelebi Mehmed'in ölümü ve Mustafa Çelebi vak'asında Hacı İvaz Paşa'nın rolü:

Çelebi Sultan Mehmed, Edirne'de nüzulden hasta düşüp hayattan ümidini kesince, Limni adasında nezaret altında tutulan biraderi Mustafa Çelebi'nin saltanat iddiası ile Bizans imparatoru tarafından ortaya çıkarılacağını düşünerek[7] acele, Amasya sancakbeyi bulunan büyük oğlu Murad'ı Edirne'ye dâvet etmek üzere adam göndermiş ve Bizans kaynaklarına göre diğer iki oğlunun da, saltanata geçen oğlu tarafından katledilmemesi için Bizans imparatorunun yanına gönderilmesini vasiyet etmişti.[8]

Şehzâde Murad gelmeden evvel Çelebi Sultan Mehmed, 824 cemaziyelevvelinde (Mayıs 1421) vefat etmiş ve keyfiyetin şüyu' bulmaması için sıkı ted-

6 *Âşık Paşazâde* (s. 85) muhasaranın otuz bir gün; Hoca Sâdeddin Efendi *(Tâcü't-Tevarih,* I, 275) otuz dört gün, *Müneccimbaşı* (III, 330) kırk gün ve *Âli* (V, 175) otuz iki gün sürdüğünü yazmaktadır. Makrîzî, 816 senesi vekayi'i arasında, Karamanoğlu Mehmed Beyin Bursa'yı muhasara edip tam zaptedeceği sırada Emir Mûsa'nın katlini duyunca memleketine çekildiğini kaydeder.

7 Yıldırım Bayezid'in oğullarından Mustafa Çelebi'nin Ankara muhârebesinde kaybolduğu zannedilmiş, fakat hâl böyle olmayıp Timur tarafından Semerkand'a götürülmüş idi. Timur ölünce Mustafa Çelebi Anadolu'ya dönmüş, bir müddet Niğde taraflarında Karamanoğlu ülkesinde kalmış, sonra Bizans imparatorunun yanına giderek biraderi Çelebi Mehmed'e karşı kendisine yardım edilmesini istemişti; imparator, Mustafa Çelebi'nin Osmanlı mülkünde hissedar olmasından dolayı ona da bir hisse verilmesini istemek üzere Edirne'ye bir hey'et yollamış ise de, teklifi Çelebi Mehmed tarafından kabûl edilmemiştir. Bunun üzerine kendi hesabına bir kazanç temin etmek isteyen imparator Manuel, Mustafa Çelebi ile anlaşarak, hükümdar olduğu takdirde Osmanlı ülkesinden bâzı yerlerin kendisine terk edilmesini teinin ettikten sonra, Mustafa Çelebi'yi Eflâk yolu ile Rumeli'ye gönderdi. Mustafa Çelebi'nin Niğbolu sancak beyliğinde bulunan Aydınoğlu Cüneyd Bey ile berâber Selânik taraflarında faaliyette bulundukları, Çelebi Mehmed tarafından haber alınınca hemen o tarafa giderek Mustafa Çelebi mağlûb edildi. Mustafa Cüneyd ile berâber Selânik kalesine kaçdı. Selânik'i muhâsara eden Mehmed Çelebi, Mustafa Çelebi'nin kendisine teslimini Bizana vâlisinden istemiş ise de, vâli imparatorun müsâadesi olmadan veremiyeceğini beyân ile vaziyetten Manuel'i haberdar etmişti; Manuel kendisine iltica edenlerin teslim edilemeyeceklerini, fakat padişah hayatta oldukça onu salıvermiyeceğini beyân ile söz verdiğinden, Çelebi Mehmed, daha ileri gitmeyerek bu teklifi kabûl edip, Mustafa Çelebi'nin iaşesi için her sene imparatora üç yüz bin akçe vermeği kabul etmişdi. İşte bundan dolayı, yaşamaktan ümidini kesen Çelebi Mehmed, ölümünden sonra Mustafa Çelebi'nin salıverileceğini düşünerek bunun önünü almak için oğlu Murad'ın acele Edirne'ye getirilmesini emretmiştir.

8 Frances, Mirmiroğlu tercümesi. Filhakikâ imparator, cülûsu üzerine II. Murad'la anlaşmak için, babasının vasiyeti gereğince iki şehzadenin kendisine gönderilmesini istemesi Çelebi Mehmed'in vasiyetinin doğru olduğunu gösteriyor. (Dukas, Bonn tab'ı, s. 127).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

birler alınmıştı. Bütün geçitler tutulmuş, pâdişâh hayatta imiş gibi işler görülüyordu. Aradaki dostluğun te'yidi için imparator tarafından Edirne'ye gönderilen sefâret heyetinin gelişi Çelebi Mehmed'in hastalığına tesadüf ettiğinden gelen heyet görüşmek üzere pâdişahın iyi olmasını bekliyordu; fakat heyetin gelişinden üç gün sonra, Sultan Mehmed vefat etti. Bu kadar sıkıya rağmen Bizans heyeti reisi pâdişahın ölümünü haber almış ve hemen durumu birkaç koldan imparatora bildirmek üzere adamlar çıkarmıştı. Lâkin yolların tutulmuş olmasından dolayı bunlar İstanbul'a gelemeyerek Edirne'ye dönmüşlerdir. Hey'et başkanı Leondari, nihayet Mora'dan deniz yolu ile imparatora haber ulaştırmağa muvaffak oldu.[9] Memleket dahilinde Çelebi Sultan Mehmed'in ölümü, şehzade Murad'ın Amasya'dan Bursa'ya gelmesine kadar kırk gün gizli tutulmuştur.[10]

Bu müddet zarfında, Hacı İvaz Paşa'nın tedbîri ile pâdişahın Karaman üzerine seferi vardır denilerek kapıkulu askeri hemen Anadolu tarafına geçirildi.[11] Murad'ın Bursa'ya gelmesini müteakib Çelebi Mehmed'in vefatı îlân edildi ve bütün devlet erkânı Bursa'ya geldiler. Tahmin edildiği gibi, imparatora mühim arazi terk etmeği kabûl eden Mustafa Çelebi ise, Limni adasından Gelibolu'ya çıkarılarak, hükümdarlığını îlân eylediğinden, bütün Rumeli beyleri kendisinin etrafında toplandılar. Mustafa Çelebi Edirne'ye giderek tahta oturdu. Diğer taraftan Sultan Murad'ın üç veziri Bayezid Paşa, Çandarlızâde İbrahim Paşa ve Hacı İvaz Paşa ile beraber, tecrübeli ve nâmdar beylerden meşhur Kara Timurtaş Paşa'nın

9 Frances, Bonn tab'ı, s. 113.

10 Edirne sarayında vefat eden Sultan Mehmed'in cesedi kırk gün sarayda saklandı, ölümünü dört kişiden başka kimse bilmiyordu; bilenler Bayezid Paşa ve İbrahim Paşa ile iki hekim idi. Bunlar her gün saraya gidip geliyorlardı, güya tedavi için ilâçlar getiriyorlar ve bir şübhe uyandırmak istemiyorlardı. Hekimler cesedi tahnit ettiler ve kefenlediler; hayatta imiş gibi yatağa yatırdılar. Bu işlerin kâffesi iki vezir ile saray hademeleri tarafından yapılıyordu ve bu saray hademeleri hiç dışarı çıkmıyorlardı (Dukas, s. 128) Oruç Bey (s. 46) ve Âşık Paşazâde (s. 96) kırk bir gün; *Tâcü't-Tevarih* (I, 304) ve Müneccimbaşı (III, 335) ve Hayrullah Efendi (VI, 93) kırk iki gün ve Hammer (Atâ Bey tercümesi, I, 144) kırk bir gün vefatının gizli tutulduğunu yazarlar.

11 "Hacı İvaz Ayıttı: Kulu hep maslahata gönderelim kapu hâlî kalsın andan sonra tedarük ederiz dedi. Divan ettiler pâdişahımız İzmiroğlunun [bu, Karamanoğlu olacak; çünkü İzmiroğlu Cüneyd, Mustafa Çelebî ile berâber o tarihte Limni'de göz altında bulunuyordu] üzerine gider kulum varsın Anadolu leşkeri ile ve beylerbeyile Biga'da buluşsun dedi'.' *Âşık Paşazâde*, s. 94). Behiştî, İvaz ve İbrahim Paşaların ittifak edip, pâdişâhın İzmiroğlu üzerine Anadolu beylerbeyini me'mûr ederek yeniçerinin ona iltihakı için Biga tarafına geçirişlerini emreylediğini bildirdiler, diyor (s. 55).

Çelebi'nin vefatından şüphelenen yeniçeriler pâdişahı görmek istemişler; hasta döşeğinde yatıyormuş gibi ileri gelen ocak ağalarına tahnit edilen cesed gösterilmiş. Görenler pâdişahın hasta olduğuna inanmışlar. Fakat etraftan ölüm hakkında dedikodu başlayınca Hacı İvaz Paşa'nın tavsiye ve tertibi üzere, "pâdişâhımız İzmiroğlu'nun [Karamanoğlu olacak] müdâfaası için Bursa'ya azîmete niyet etti, lâkin za'fiyeti sebebiyle taht-ı revanla gitmek istediler; ancak yakınlarından birkaç kimesne bulunup asâkir giruden gelmek emrolundu denilip bu tedbir ile Edirne'den Bursa'ya nakl ve tahvil edilip türbesine gönderildi." (*Heşt Behişt*).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

üç oğlu Oruç, Ali ve Umur Beyler de divana alındılar. Bu– esnada imparator ile anlaşmak istenildi ise de, oğlu ve saltanat şeriki Ioannis, Mustafa Çelebi'ye taraftar olduğu için, Murad'ın teklifi reddolundu.

Bu vaziyet karşısında, II. Murad, Rumeli'ye Mustafa Çelebi üzerine kuvvet göndermek isteyince, vezir İbrahim Paşa ile Hacı İvaz Paşa, tahakkümünden usandıkları Bayezid Paşa'nın hem veziriâzam ve hem de Rumeli beylerbeyi olması sebebiyle, onun gitmesini tavsiye ettiler. Timurtaş Paşaoğulları ise bu mütalâaya itiraz ettiler ve herkesin Mustafa Çelebi'yi Rumeli'de hükümdar tanıması, yanında kuvvet bulunması sebebiyle ona mukabele için bizzat padişahın gitmesini ileri sürdülerse de, İbrahim ve Hacı İvaz Paşalar ağır basarak yine Bayezid Paşa'nın gönderilmesine âmil oldular.[12] Bayezid Paşa, Boğaziçi'nden Rumeli tarafına geçip Sazlıdere mevki'inde Mustafa Çelebi, kuvvetleriyle karşılaştı; fakat, maiyeti kuvvetlerinin karşı tarafa geçmeleri üzerinde kendisi de dehalet etti ise de, îtimad edilemediğinden katlolundu. Bundan sonra, Mustafa Çelebi, ordusu ile Gelibolu'dan Anadolu sahiline geçti ve Bursa'da bulunan Sultan Murad üzerine yürüdü. Sultan Murad, amcasını Ulubad nehri önünde karşılamak için, Bursa'dan hareket etmiş ve köprü-başını işgal ederek geçidi kesmişti, zâten köprü de tahrib edilmişti. Mustafa Çelebi'nin kuvveti çok olduğu gibi maiyyetinde Evrenuz, Mihal ve Gümlüoğulları ile Turahan Bey gibi tecrübeli ve ünlü akıncı kumandanları dahi vardı. Sultan Murad bu akıncı beylerini, kendi tarafına döndürmek için evvelâ Timurtaş Paşa oğullarının tavsiyeleri ile Mûsa Çelebi'nin hükümdarlığı zamanında beylerbeyi olup sonra Çelebi Mehmed tarafından –ölümünden az evvel– Tokad'da habsedilmiş bulunan Mihaloğlu Mehmed Bey'i ken-

12 Bu hususta *Âşık Paşazâde* şöyle diyor: "Bu beyler Bayezid Paşa'ya ayıttılar: Rumeli beylerbeyisin şimdiye değin balını sen yedin var arısını da sen söndür..." (s. 96); *Behiştî* ise şunları yazıyor: "Hacı İvaz Paşa ile İvaz Paşa şöyle münâsib gördüler ki Bayezid Paşa'yı mukabeleye Rumeli'ne geçireler; zira hem vezir-i âzam ve hem melikü'l-ümerâ [beyler-beyi] sultan-ı muazzam idi; Rumeli halkı ekser kendü dikmesidir. Ammạ Oruç Paşa, karındaşlarile bu tedbir sâib deyu kabûl etmeyip dediler ki eğer yalan eğer gerçek halk-ı âlem âl-i-Osmana itikad ettiler; yanında bunca leşkeri dahi var, ana mukabeleye yine pâdişâh gerek daima bâtıla hak mukabildir. Amma cemî'-i hall ü akd-i umûr-ı memleket ve kazayay-i mesâlih-i saltanat İbrahim Paşa ile İvaz Paşa'ya müfevvez olup îtimâd-ı külli anların reyine menut olduğu için meclis-i müşaverette zahiren anların reyi müstasveb göründü (s. 57). *Tâcü't-tevarih,* meşverette ibrahim Paşa ile Hacı İvaz Paşa'nın hasedi muktezâsı ile Rumeli ümerâsının Bayezid Paşa ile aşinalıkları sebebiyle anı düşman ağzına attıklarını yazıyor (I, 307); Âli, (V, 193)'de, İbrahim ve Hacı İvaz Paşaların şecâat ve bahadırlıkta hissedar olmadıkları için –bu mütalea İbrahim Paşa hakkında varid ise de, Hacı İvaz Paşa için değil– rahatlarını bozmak istemediklerinden dolayı Bayezid Paşa'yı ileri sürdüklerini yazıyor. Hammer, *Tâcü't-tevarih'*in mütaleasını kabûl ediyor. Diğer nakiller de aşağı-yukarı aynidir.

Bütün bu kayıdlardan Bayezid Paşa'nın gitmesini ileri sürmek suretiyle arzularına muvaffak olmuşlardır; pâdişâhın gitmemesi kabûl edilince Rumeli beylerbeyisi olan Bayezid Paşa'nın gitmesi tabiî idi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

di faaliyete geçirdi. Büyük şöhret sahibi olan Mihaloğlu Mehmed Bey, Mustafa Çelebi yanındaki akıncı beylerini Sultan Murad tarafına celbetmeğe çalışırken, Hacı İvaz Paşa da, Gölbaşı mevki'inde bulunarak Mustafa Çelebi kuvvetlerinin Bursa tarafına geçmesine mâni' oluyordu.

Hacı İvaz Paşa müdebbir bir kumandan olduğu kadar, harb oyunlarını ve düşmanı oyalamayı da bildiği için, Mustafa Çelebi'nin akıl hocası olan Aydınoğlu Cüneyd'i şehzadenin yanından ayırmak üzere Cüneyd'e bir mektup göndermiş;[13] aynı zamânda sadakatinden bahs ile Mustafa Çelebi'ye de bir mektup yollamıştı.[14] Hacı İvaz Paşa bir taraftan, Sultan Murad'ın yüksek hâkimiyetini tanımak şartile eski beyliğinin verildiğine dâir berâtı gönderirken; diğer taraftan Mustafa Çelebi'ye, Cüneyd'in Murad tarafına geçeceğini, Rumeli beyleri ile akıncı ve topçularının Mihaloğlu'nun tahrikiyle Sultan Murad ile ittifak ettiklerini ve Sultan Murad kuvvetlerinin Gölbaşı mevki'inde taarruza geçip kendisini yakalayacaklarını bildirdi. Bu esnada Mihaloğlu Mehmed Bey de, nehrin iki sahilinde, Rumeli akıncı beyleri ile söyleşerek, onları Murad tarafına geçmeğe hazırladı; Her ne kadar Mustafa Çelebi bilâhire bu görüşmelerden haberdâr oldu. ise de, neticeyi ve kararı öğrenememişti.[15]

Cüneyd beratı alınca, ansızın Mustafa Çelebi ordusundan ayrılarak, İzmir tarafına gitti. Hacı İvaz Paşa da, Mustafa'ya mektubunda bildirdiği yerde bir gece baskını yaptığından, Mustafa Çelebi, mektubun sihhatine inandı. Bundan başka Rumeli akıncı beylerinin dahi Sultan Murad tarafına geçeceğini haber alınca, yakalanmaktan korkarak az bir kuvvetle kaçtı. Hacı İvaz Paşa, nehrin karşı tarafına geçerek Mustafa Çelebi'nin karargâhım işgal etti; Ulubad köprüsü acele yapılarak Mustafa Çelebi takib olundu; nihayet Kızıl Karaağaç Yenicesi'nde yakalanıp Edirne'ye getirilerek orada öldürüldü (H. 825=1422). Bu hâdiseden sonra Sultan Murad tarafına geçmiş olan akıncı beyleri, pâdişaha biat etmek istedilerse de, vezirâzam Çandarlızâde İbrahim Paşa bunların cezalandırılmalarını söyledi; fakat, Hacı İvaz Paşa ile Mihaloğlu Mehmed Bey'in ricaları üzerine

13 Behiştî, Cüneyd'e giden mektubun Timurtaş Paşa oğulları tarafından yollandığını yazıyor (s. 58); *Tâcü't-Tevarih*'de (I, 212) Behiştî'yi te'yid ediyor.

14 Hacı ivaz Paşa mec'ûle [sahte hükümdar Mustafa Çelebi'ye] bir mektub yazıp arz-ı ubûdiyet ve meveddet eyleyip demiş ki, zinhar sultan-ı cihandar [yâni Mustafa Çelebi] Rumeli beylerine ve topçularına îtimad eylemeye; husûsa Mihaloğlu geleli cemi'si sultanımdan yüz çevirmiştir hattâ ahd ü peyman edip Sultan Murad ile mürâsele eyleyip mektublaştılar; falan gece gölün filan mahallinden dolaşıp Sultan Murad sizi şebhûn edecek; Rumeli beylerbeyi sizi ve İzmiroğlu Cüneyd Bey'i tutup kayd u bend ile götürmeleri gerek; gafil olmayasın, inşallah benim yalanım, gerçeğim ayağınız toprağına rayin-i dalle şehâdetiyle malûm olsa gerek galaz ve şedad ile imanlar eyledi. (Behiştî, s. 59); *Âşık Paşazâde Tarihi,* s. 98; *Hayrullah Efendi Tarihi,* VII, 42-44.

15 *Âşık Paşazâde Tarihi,* s. 98.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

afvedildiler.[16] Mustafa Çelebi işi, İstanbul muhasarası, Küçük Mustafa Çelebi isyanı, Candaroğlu İsfendiyar Bey'in tecavüzü ve mağlûbiyeti gibi biribirini takîb eden vak'alardan sonra unutuldu. Diğer taraftan Timurtaş Paşa oğullarının birer vazife ile divandan uzaklaştırılması[17] ve Lala Yörgüç Paşa'nın ehemmiyetine mebni sancakbeyi olarak Amasya'ya gönderilmesi üzerine divanda Çandarlızâde İbrahim Paşa vezirâzam, Hacı İvaz Paşa da ikinci vezir olarak kaldılar. Şimdiye kadar müttefikan hareket eden iki vezir arasında bu tarihten itibaren nüfuz rekabeti başgösterdi. İvaz Paşa, Çelebi Mehmed zamanından beri en tehlikeli anlarda gösterdiği gayret, fedakârlık ve tedbirindeki isabetleri dolayısiyle hâkim bir tavır takınmıştı. Veziriâzam İbrahim Paşa ise devletin kuruluşundan beri hizmet eden bir aileye mensub olup ilmiye sınıfından yetişmiş ve isabetli mütalâalariyle mevki almış olduğundan, işlerine kimseyi müdahale ettirmiyerek pâdişah üzerinde müessir oluyordu. Meşhur âlim Molla Fenarî (Şemsüddin Mehmed) Efendi de Hacı İvaz Paşa'ya aleyhdârdı.[18] Bu sebeble iki taraf arasındaki münaferet şiddetlendi. Bu münaferet sebebile belki de bir suikastten çekindiği için Hacı İvaz Paşa divana gelirken kaftanın altına zırh giyinmeyi âdet edinmişti. Aleyhdarları, bunu suikast tertibine atfederek pâdişaha ilkaatda bulundular. Rivayete göre, Hacı İvaz Paşa, divanda bulunduğu sırada veyahud haricde pâdişahla at üzerinde gezerken[19] Sultan Murad, İvaz Paşa'nın kaftanının üzerine elini koyup, "bu-

16 "İbrahim Paşa eydür, cemi'sin bunların kırmak caizdir; Hacı İvaz Paşa eydür, kırmak caiz değildir; anınçünkim bunları İzmiroğlu fesâda verdi; zira bunlar bilmezlerdi anın durmıyacağın" (*Âşık Paşazâde*, s. 93). Behiştî, Hoca Sâdeddin ve Müneccimbaşı da aynı mütâlâayı kaydediyorlar.

17 Timurtaş Paşazâdelerin üçünün birden divandan uzaklaştırılmaları. Sultan Murad'ın bizzat, Mustafa Çelebi üzerine gitmesini söylemelerinden ileri geldiği tahmin olunabilir.

18 *Şakayık Tercümesi*'ndeki hikâyeye göre, Molla Fenârî'nin gözleri görmez olmuş. Bunu duyan Hacı İvaz, "Benim gözlerim görürken anın gözleri yumulup, yâni vefat edip, cenâze namâzını kılmak isterim" demiş. Bunu duyan Molla Fenârî müteessir olmuş, "Allah'a niyâz ederim ki söylediği ber-aks olsun ve benim hakkımda tahmin ettiği anın başına gelsin" demiş. Bir müddet sonra Molla Fenârî'nin gözleri açılarak Hacı ivaz Paşa'nın gözlerine mil çekilmiş ve vefatında da cenaze namazını Molla Fenârî kıldırmış (s.51-52). Hikâyenin hakikat olup olmadığı meselesi bertaraf, her ikisinin arasında dargınlık olduğu muhakkaktır.

19 *Tâcü't-Tevârih,* Hacı İvaz Paşa'nın kaftanı altına zırh giyerek divana geldiğini yazıyor (I, s. 319). Neşrî ve ondan naklen Hayrullah Efendi, vüzeradan Halil Paşa [İbrahim Paşa olacak] ksndine rakip ittihâz ettiği İvaz Paşa'nın öteden beri aleyhinde olduğundan, bu def'a dahi, asker ile ittifakı vardır, hattâ kaftanı altında silâh taşımağı âdet eyledi; icabında istimal etmek için daimâ hâzır ve amâdedir, diye İvaz Paşa'yı bir çok gayz ve nifak etmişlerdi; hazret-i pâdişâh dahi münfail ve mugberü'l-hatır olup bir gün beraberce atla gezerlerken Hacı İvaz Paşa'nın kaftanının üzerine elini sokup, Paşa kaftanının altında ne vardır deyince, bâzı askerlerden emin olmadığını söylemiştir (VII, s. 54). Hammer, Hacı İvaz Paşa'nın ordu ile gizli münâsebette bulunarak saltanatı gasbetmek istediği ve bunun pâdişaha haber verilmesi üzerine, Murad'ın Hacı İvaz Paşa'nın göğsünü yoklayarak zırh giymiş olduğunu anlayıp sebebini sorması üzerine, Hacı İvaz'ın cevap bulamayarak, gözlerine mil çekildiğini yazıyor (Atâ Bey tercümesi, II, 176). Hacı ivaz Paşa'nın kaftanının altına her ne sebebe mebni ise zırh giydiği bizim tarihlerin kaydından anlaşılıyor ise de, Hammer'in kaydı gibi bunun saltanatı elde etmek için olamıyacağı Osmanlı vekayi'ini tedkik edenlerce malûmdur.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

nun altında ne vardır?" diye sormuş; Hacı İvaz Paşa da, "askerden emin olmadığım için üstüme zırhlı elbise giydim" diye cevab verince, aleyhinde söylenenlerin doğru olduğu zannı hâsıl olarak vezirlikten azlolunup gözlerine mil çekilmiştir (H. 827 = 1424).[20]

Hacı İvaz Paşa'nın vefatı:

İvaz Paşa son senelerini Bursa'da geçirdi ve 9 Zilka'de 831 (20 Ağustos 1428)'de, bu şehirde salgın hâlinde bulunan tâuna mübtelâ olarak vefat edip Pınarbaşı mevki'inde "Kuzgunluk" tarafındaki hazireye defnolundu.[21]

Kabir kitâbesi aynen şöyledir.[22]

Baştaşının dış kitâbesi:

[23] قال النبي صلى الله عليه وسلم من دار الفنا الى دار البقا
المؤمنون لا يموتون بل ينقلون الموت كأس و كل ناس شاربها

Baştaşının iç kitâbesi:

[24] القبر باب و كل ناس داخلها [داخله] عجبت لمن بني القصور و القبر منزله
عجبت لمن طلب الدنيا و الموت طلبه [طالبه] عجبت لمن يفرح في الدنيا و الحياة مركبه

Ayak taşının dış tarafı kitâbesi:

[25] توفي المرحوم المغفور السعيد الشهيد قدوة وزراء في العالمين صاحب
الامير الكبير و القرم بالخير و الخطير السيف و القلم و الحساب باسط الكف

20 *Tâcü't-Tevârih* (I, 319), Müneccimbaşı (III, 342) ve Hammer (II,176) ile Hayrullah Efendi (VII, 54)'in kayıdlarından, bu hâdisenin ikinci Murad'ın, Safranbolu taraflarından Osmanlı hududunu tecâvüz eden İsfendiyar Bey üzerine yaptığı seferi müteakip vukua geldiği anlaşılıyor ki, 1423 veya 1424 senelerine rastlar. Müneccimbaşı, İsfendiyar Bey seferinden Bursa'ya dönüşü müteâkıb hasedlerin nifakile gözlerine mil çekildiğini yazarsa da, nifakın ne olduğunu beyân etmiyor. Oruç Bey (s. 48); Küçük Mustafa Çelebi isyanını bastırdıktan sonra, dönüşte İvaz Paşa'nın gözlerini çıkarttığını beyân ediyor (827 = 1424 senesi).

21 Neşrî ve ondan naklen *Tâcü't-Tevârih* (I, 345), Solakzâde (s. 163), Müneccimbaşı (III, 348), Belîğ *[Güldeste-i Riyâz-ı İrfan,* s. 65) ve Gazzîzâde Abdüllatîf *(Ravzâtü'l-müflihûn)* ivaz Paşa'nın 832 (1423)'de vefât ettiğini kaydederlerse de, Halim Bâkî Kunter tarafından fotoğraf, metin ve tercümesi neşredilen kabir kitâbesinde (bk. "Kitâbelerimiz I", *Vakıflar Dergisi*, II, Ankara 1942, 439-440), metinde zikrettiğimiz 9 Zilka'de 831 tarihi münderidir.

22 Bu kitâbe ve tercümeler, Halim Bakî Kunter neşri, mahallindeki tedkikatımız ve merhum Hasan Fehmi Turgal'ın Bursa Defteri ile yaptığımız mukabele neticesinde tesbit edilmiştir.

23 Tercümesi: Hazret-i Peygamber, sallallahü aleyhi ve's-selem: Müminler ölmezler; belki fâni evden beka evine naklolunurlar, ölüm kâsesinden herkes içecektir.

24 Kabir insanların girecekleri bir kapıdır. Ölüm kendisini davet etmesine rağmen, dünyayı isteyene şaşarım. Gideceği kabir olduğu hâlde köşkler isteyene şaşarım, bindiği şey, hayat gibi inilecek bir şeyi olduğu hâlde dünyâda ferahlık umana şaşarım.

25 Bu satır, *Vakıflar Dergisi*'nde, السيف و القلم باسط الكف و الحساب diye yanlış kaydedilmiştir. Doğrusu benim naklettiğim gibidir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ayak taşının iç tarafı kitâbesi:

خلاصة نوع الانسان ابو البركات الصدر الكبير اخي بايزيد بن عوض طاب ثراهم
منبع الحسنات الحاج عوض پاشا بن و جعل الجنة مثواهم في تاسع من شهر ذي القعده
سنة احدى و ثلثين[26] و ثمانمايه[27]

Bursa'da Yeşil Cami'in mimarı Hacı İvaz Paşa:

Hacı İvaz Paşa, tercüme-i hâlinde bahsettiğimiz hizmetleri dolayısiyle ikinci ve belki üçüncü derecede bir vezir telâkki edilebilirdi. Ancak kendisi yalnız askerî sahada "sâhibü's-seyf" olarak yetişmiş bir vezir değil, aynı zamanda kalem sahibi ve Bursa'daki Yeşil Câmi'in plânlarını ve hesaplarını yapmak şuretiyle zamanımız tâbirince değerli bir mimar olarak görmekteyiz ki,[28] bunu Ulu Cami'in tak kapısının üzerindeki bir kitâbenin sağ ve solunda iki satır üzerine hakkedilmiş şu kitâbe de göstermektedir:

راقمه و ناظمه و مقنن قوانينه اقل خدم بانيه
حاجي عوض بن اخي بايزيد غفر لهما

Bu kayıddan Yeşil Cami'in hesaplarını yapan ve onu tanzim eden ve esaslarını tesbit eden zâtın, pâdişahın (Çelebi Sultan Mehmed'in) en âciz kulu Ahî Bayezid oğlu Hacı İvaz olduğu anlaşılmaktadır.[29] Hacı İvaz Paşa'nın güzel san'at-

26 Hacı İvaz Paşa'nın vefatını, bilmünâsebe *Kitâbeler* isimli eserimin birinci kitabında (s. 40), bir sene sonra yâni 832 tarihi olarak göstermiştim. Merhum Hasan Fehmi Turgal'da aynı tarihi koymuştu; buna da sebeb bu tarih kısmının duvara gelip okunmaması idi. Sonradan *Vakıflar Dergisi*'ne kitâbeler toplanırken kitâbeye rastlayan kısmın duvarı yıktırılarak taşı iyice okuyup fotografisi de alındıktan sonra duvar tekrar yapılmış ve bu suretle yanlışlık tashih edilmiştir.

27 Said, şehid, emir-i kebir, hayırlı, hatırlı vezirlerin muktedâsı, kılıç, kalem ve hesap sâhibi, insan nev'inin hulâsası, bereketlerin babası, iyiliklerin menbâı olan sadr-ı kebir Ahî Bayezid b. İvaz'ın oğlu Hacı İvaz Paşa –Allah her üçünün yâni baba oğul ve dedenin makamlarını cennet etsin– 831 senesi zilka'de ayının dokuzuncu günü vefât etmişdir.

28 Hacı İvaz Paşa'nın Yeşil Cami'in mîmarı olduğunu müdellel olarak ilk def'a isbâta kalkan ve bu husûsta bir yazı neşreden Maarif Vekâleti Kütübhaneler Müdürü merhum Hasan Fehmi Turgal'dır.

29 Rahmetli Hasan Fehmi Turgal, *Türkiyat Mecmuası*'nda (II, 398-401) "San'at tarihimize âid bâzı notlar" başlığı altında neşretmiş olduğu bir makalesinde Yeşil Câmi'in kapısı üzerindeki Arapça kitâbeyi şu suretle türkçeye çevirir:
Besmeleden sonra "Sâni'-i fıtratın eser-i san'atı, kudret dökmecisinin döktüğü bu bedi'a yâni şu binây-i kerim, cennetü'n-naîm nüshalarından biridir. Biz onu takdir-i aziz ile istinsah etdik. Ukbâ ravzalarından bir ravzadır, biz onu dünyâ çiçekleriyle nesc-eyledik. Bu eser aktâr-ı âleme karşı gururundan salındı, bütün şehirler bunun için birbirine girdi. Emsâlini, felek-i devvâr devre başlayalı hiçbir yer için lûtf etmedi." "Eserin râkımı, nâzımı, kanunlarının mukannen ve mü'essisi bânisinin âciz hâdimi Ahî Bayezid oğlu Hacı İvaz'dır." mûteakiben, kitâbenin son kısımlarını tahlile girişen, makale sahibi aşağıdaki mutâla'ayı ileri sürmektedir: "Eserin râkımı, hutûtuna âiddir" diyecek olursak "nâzımı" ne demek olur? "Esâsâtının müessisiyim" diyen şahsiyet bu dâvâsiyle neyi murad ediyor?... "Sâhibü's-seyfi ve'1-kalem ve'1-hisab", hiçbir şahsiyet için hakk-edilmeyen bu evsaf, boşuna değildir... Bâzı makalelerde ve hattâ eserlerde... "mukan-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

larla olan alâka ve münâsebeti *Âşık Paşazâde Tarihi*'ndeki bir fıkradan da anlaşılmaktadır. Âşık Paşazâde, Âl-i Osman kapısında çini evâni ile şölen, yâni ziyafet çekmek âdetini Hacı İvaz Paşa'nın ihdas ettiğini ve başka memleketlerden san'at ve hüner sahiblerini onun getirdiğini beyan etmektedir.[30] Mustafa Çeiebi'nin Bursa üzerine yürüdüğü sırada Sultan Murad tarafından yıktırılan Ulubad köprüsünü Mustafa Çelebi'nin kaçmasından sonra Hacı İvaz Paşa tekrar yaptırmıştır.[31] Hacı İvaz Paşa, Edirne'de bulunduğu sırada Deliklikaya mevki'inde Tunca suyu ile şehre su vermek için nehir kenarına kuyular kazdırmış ise de her hangi bir sebeble arzusuna muvaffak olamamıştır.[32] Hacı İvaz Paşa'nın Edirne'de kale dahilinde bir sarayı vardı. Burada XV. asrın ikinci yarısında saray acemileri yetiştiriliyordu.[33]

Hacı İvaz Paşa'nın kardeşleri:

Hacı ivaz Paşa'nın Mansur adında bir amcası olduğu Tokad'ın Pazar nahiyesinde Beyobası'ndaki âile kabristânında gömüldüğü malûmdur. Mevcud olan baş taşındaki kitâbe şöyledir:

توفي المرحوم المغفور منصور بن عوض نورالله قبره

Ayak taşı zâyi olduğundan vefâtı tarihi malûm değildir.

Hacı İvaz Paşa'nın, Hayreddin Hacı Hızır ve el-Hac Şerefüddin Şeyh Çırak Bey adlarında iki kardeşi olduğu makalemizin sonunda fotokopisini verdiğimiz vakfiyesiyle yine kendisinin 830 Cemaziyelevvel ibtidası (= 28 Şubat 1427) ta-

ninu kavanini" terkibini paşa'nın bâzı kanunlar yapması" ile tefsir ve tercüme edenlerin hatası zahirdir. Arapçaya vukûfu olanlarca bu suretle tercüme ve tefsire asla mesag yoktur. "Mukanninu kavanini"deki zamir bilâ tereddüd esere râcidir ve "müessis-i esâsatihi demektir".

30 *Âşık Paşazâde Tarihi,* (s. 190). Âşıkpaşazâde'nin, Hacı İvaz Paşa'nın başka memleketlerden getirtmiş olduğunu kayd ettiği san'at erbabından birisinin Çelebi Mehmed'in türbe kapısını san'atkârane bir suretle yapan Tebriz'li Hacı Ali b. Ahmed olması kuvvetle muhtemeldir.

برسم السلطان المغفور محمد بن بايزيد بن مراد بن اورخان بن عثمان

Bi-resim es-Sultan el-magfûr Mehmed b. Bayezid b. Murad b. Orhan b. Osman.

باشارة وزير صاحب التدبير حاجي عوض بن اخي بايزيد

bi-işâreti veziri sâhibü't-tedbîr Hacı ivaz b. Ahî Bayezid.

Bu Yeşil Câmi'in mihrabının sağ tarafındaki küçük murabba' içindeki (amel-i üstadan-ı Tebriz) kitâbesi câmi'in inşâsı esnasında Tebriz'den getirtilen üstadlar olduğunu göstermektedir ki, Âşıkpaşazâde'nin mütalâasını te'yid eder.

31 Ulubad çayı üzerindeki köprüye Hacı İvad Köprüsü derler ki. Hacı İvaz'dan başkası değildir.

32 "Mahruse-i Edirne'de Dikilikaya nam mevki'de bir kuyu kazıp Tunca suyundan ol kuyuya su getirip dolapla ol suyu çekip Edirne şehrinin içine tevzi' edip yer yer çeşmeler peyda' etse gerekti. Ol kuyuya su çıkmak olmadı. Ol işten ferâgat edip etrâfta olan mahalle halkı ol zamandan berü ol kuyuya mezbele dökerler. Hacı İvaz hayrı demekle meşhur olup halk içinde darb-ı mesel olmuştur" (Sehî, *Tezkire,* s. 58).

33 M. Tayyib Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livâsı,* s. 99, 100, 119. 265.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rihli Bursa'daki tesislerine âid diğer vakfiyesinde görülmektedir. Hayreddin Hacı Hızır ile kardeşi Şeyh Çırak Bey'in adları, 831 tarihli Şeyh Paşa b. Şihâbüddin'in vakfiyesinde de vardır.

Hacı İvaz Paşa'nın evlâdı:

Elimizdeki, vesika ve kabir kitâbelerine göre Hacı İvaz Paşa'nın Bâlî, Mehmed, Mahmud, Bekir ve Âtâî mahlaslı Ahî Çelebi adlarında beş oğlu olduğu görülüyor. Tokad'ın Pazar nahiyesinin Beyobası mevki'inde Hacı İvaz Paşa'nın medrese, zaviye ve hamam yaptırdığı sahadaki kabirler arasında, Bâlî Bey'in 856 (1452)'da ölen Ali Paşa adındaki bir oğlu ile, 866 (1461)'da vefat eden Hadice adındaki kızının kabirleri vardır. Hacı İvaz Paşa'nın Mehmed adındaki bir oğlu da babasının, bu makalemize esas olan 22 Zilhicce 827 (= 26 Kasım 1423) tarihli vakfiyesindeki şâhidler arasında:

شهد بمضمون هذه الوثيعة ابن الواقف محمد بن حاجي عوض عفى عنهما

ibâresiyle görülmektedir. Hacı İvaz Paşa'nın Mahmud adındaki oğlu, Bursa'da Zeynîler'de câmi'in kuzey doğusunda selvi altında medfun olup tarih taşı zayi' olmuş ve yalnız baş taşındaki:

محمود بن – حاجي عوض- پاشا رحمة

kitâbesi kalmıştır. Mahmud Çelebi'nin Hacı Ömer adında bir oğlu olup Zeynîlerdeki câmi'in kuzey batısında medfundur. Tarih taşı yoktur. Baş taşı kitâbesinde:

حاجي – عمر ابن محمود- بن عوض پاشا yazıldığı görülüyor.[34]

Hacı İvaz Paşa'nın Muharrem 841 sonlarında (= 1437 Haziran) genç yaşında ölen oğlu Ahî Çelebi, Pınarbaşı kabristanında babasının yanında medfun olup girift olan kabir kitâbesi fevkalâde güzeldir. Baş taşının dışındaki kitâbe:

اي برده زير خاك تو بالاي نازنين نادیده دهردیده جز انستي از جهان[35]

وي كنج لطف آنده بخاك روي دفين در بر كجا كرفت وجود ترا زمين

34 Edirne'de Şah Melek b. Şâdi Bey'in medresesinin 835 (1431) tarihli vakfiyesinin altındaki şâhidler arasında el-Hac Kemâleddin b. el-Hac İvaz isminde bir zat görülüyor (vakıf kaydı, İstanbul evvel 41, s. 22). Bu acaba Hacı İvaz Paşa'nın oğlu mudur?

35 Tercümesi: Ey nâzenin vücûdunu toprağa veren insan. Ey toprağa gömüldüğü gün gizlenen insan. Zaman görmüş, çok yaşamış olanlar henüz yaşarlarken bu toprak senin vücûdunu nereden tuttu da sinesine çekti?

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Baş taşının iç kitâbesi:

قال النبي صلى الله عليه و سلم من دار الى دار صدق رسول الله

المؤمنون لا يموتون بل ينقلون المرحوم المغفور السعيد الشهيد

Ayak taşının iç kitâbesi:

المحتاج الى رحمة الله تعالى طاب ثراهما و جعل الجنة مثواهما

اخي چلبي بن حاجي عوض پاشا توفي في اواخر محرم الحرام

Ayak taşının dış kitâbesi:

سنه احدى و اربعين و ثمانمايه[36] و سكانها تحت التراب خفوت

تناجيك احداث وهن سكوت ايا جامع الدنيا لغير بلاغة

لمن تجمع الدنيا و انت تموت

Hacı İvaz Paşa'nın oğullarından Ahî Çelebi, Atâî mahlaslı olarak tanıdığımız değerli bir şâir olup, diğer oğullarının derece ve mevki'leri hakkında bir malûmatımız yoktur. Ahî Çelebi'nin yakın zamana kadar zamana kadar şâir Atâî olduğu bilinmiyordu. *Sehî Tezkiresi*'nde Atâî'den bahsederken: "Babası Sultan Murad Gazi'nin vezir ve müşiri olmuş, Hacı İvaz Paşa demekle mâruf ve mevsufdur" demiş ise de, adını göstermemiştir.[37] *Lâtîfî Tezkiresi* de, babasının İvaz Paşa olduğunu ve *Mevlid* nâzımı Süleyman Çelebi'nin küçük birâderi bulunduğunu kaydetmiş, fakat mahlasını zikretmemiştir.[38] Hasan Çelebi sâdece, Atâî'den bahsediyor, babasını yazmıyor.[39]

Maarif Vekâleti Kütübhaneler Müdürü merhum Hasan Fehmi Turgal, Bursa'da bulunduğu sırada, Emîr Sultan Tekkesi'ndeki evrak arasında II. Murad zamanında tâlik hat ile yazılmış nefîs bir mecmuada Atâî'nin şiirlerini görmüş. Bu mecmuanın başında هذه مدح سلطان مراد بن محمد خان خلد الله ملكه من كلام املح الشعرا اخي چلبي بن حاجي عوض پاشا طاب ثراه klişesini okuyunca mecmuayı tedkik etmiş ve şiirlerin Atâî mahlaslı olduğunu anlayınca Atâî'nin adının Ahî Çelebi olduğunu tesbit eylemişdir.[40] Tezkirelerin yazdıklarına göre, Atâî çok güzelmiş. II. Murad kendisini saraya musâhibleri arasına almak istemiş; fakat Ahî Çelebi, özür dileyerek afvını istirham etmiş ve "dirîğ" redifli bir manzume takdim etmek suretiyle kurtulmuştur. Tezkireler, bu manzumesinin yalnız bir beytini kaydetmektedirler ve o da şudur.[41]

36 Sâkinleri toprak altında susamış bulundukları hâlde sükût vaziyetinde olan kabirler sana: Ey dünyayı toplayan sen de öleceğine göre dünyayı kimin için toplarsın diye fısıldarlar. Kitâbenin metin ve tercümesi, H. Bâkî Kunter tarafından, *Vakıflar Dergisi,* c. II, s. 440-441'de verilmiştir).

37 Sehi, *Tezkire,* s. 5S.

38 Lâtîfî, *Tezkire, s*. 245.

39 *Hasan Çelebi Tezkiresi,* kütübhânemizdeki nüsha.

40 Hasan Fehmi Bey'in gördüğü bu mecmûada Naîmî ve Cezerîzâde'nin şiirleri de varmış.

41 *Sehî, Lâtîfî* ve *Hasan Çelebi Tezkireleri.*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Adline sığınur idi zulm-i zemâneden
Şimdi güci Atâ'î'ye sultan ider dirîğ

Bu beyit *Hasan Çelebi Tezkiresi*'nde:

Güç görse kişi der-i sultâna azm ider
Şimdi Atâ'î'ye güci sultan ider diriğ

suretinde yazılmıştır.

Sehî Bey, Atâî'nin gayet hoş tabiatlı, nâzik, yiğit, garrâ gazelleri ve rânâ şiirleri olduğunu ve memleket-i Rum'da (Osmanlı ülkesinde) türkçe gazellerde mesel irad etmeği ibtida onun ihdâs ettiğini ve kendisinin pek güzel olduğunu beyan ediyor.

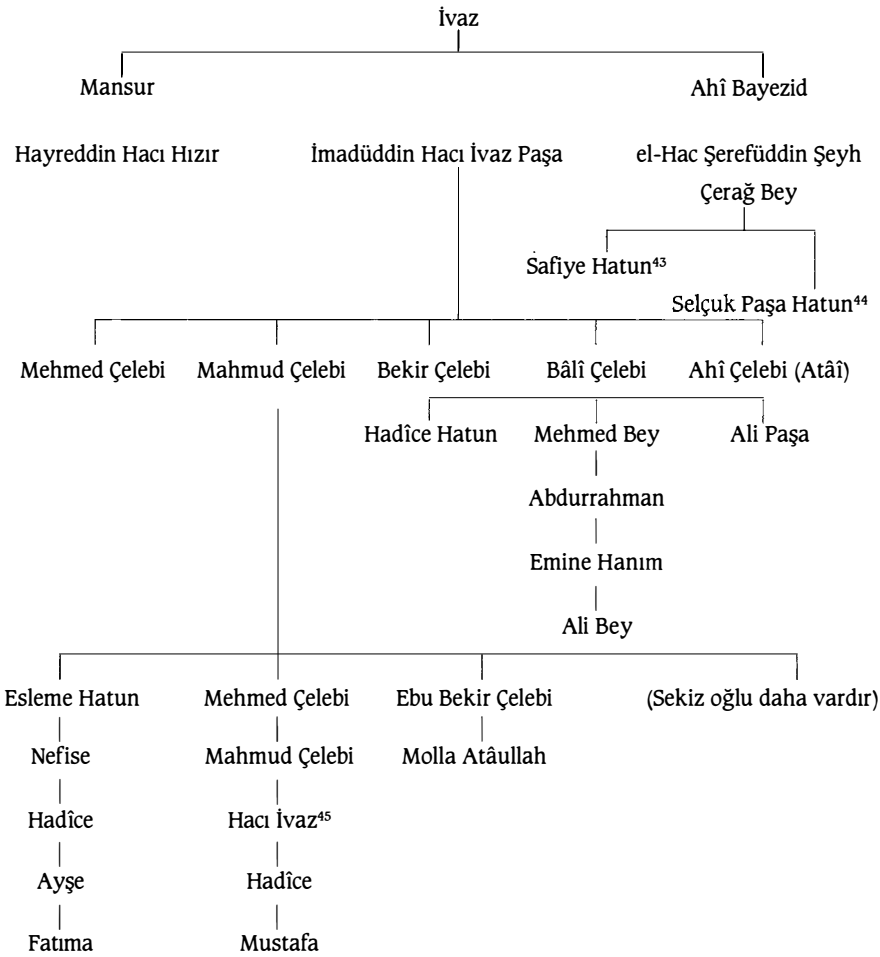
Göz ucundan nidelim yandı Atâ'î dilücan
Bu meseldir ki yanar kurı yanında nice yaş

Lâtîfî, II. Murad devri şâirleri arasında Şeyhî'den sonra Atâî'den üstün yoktur diyor. Atâî'nin, şöhretine sebeb II. Murad'a takdim etmiş olduğu "güneş" redifli meşhur kasidesidir. Buna sonra Bursalı Veliyüddinoğlu Ahmed Paşa nazîre yapmıştır. Bu kâsideden bâzı beyitler:

Yine azm ü rezm kıldı server-i hâver güneş
Kim diyâr-ı Hind'e çekti subh-dem leşker güneş
Cevşen-i atlas geyüp zerrin siper aldı ele
Çarh meydanında çekti nukre-gûn hançer güneş
Şol kadar döktü sipâh-ı mağribîden huni kim
Eyledi hısn-ı şafak burcın kamu ahmer güneş
Şeh Murâd ibn-i Muhammed Han kim olmuşdır anın
Râyetine meh direfş u tablına çember güneş
Şâh-ı vâlâ-himmet ü âlî-nijad ol kim ana
Taht oldı âsumân râyet kamer efser güneş
Ey cemâlin pertevinden nur alup tâbân olur
Her sitâre bir kamer herbir kamer enver güneş
Buldı bahr-i dilde mihrinden Atâ'î nazm-ı zeyn
Âdet-i meşhurdur oldığıdür perver güneş
Rû-nümâ olsun sana avn-i hudâvend-i kadîm
Ta seher sultânına her gün ola rehber güneş

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Elimizdeki vesikalara göre Hacı İvaz Paşa Şeceresi[42]

42 Bu şecerenin ilk kısımları vesikalardan alınarak, alt kısmı Memduh Turgut Koyunluoğlu, *İznik ve Bursa Tarihi,* s. 95'den kısmen nakledildi; sülâlenin tamamı "Mârûf aileler şeceresi" adındaki defterimizde vardır.

43 Safiye Hatun'un İznik'de, 875 (1470) tarihli vakfı ve vakfiyesi vardır (Anadolu 1255 başlar, s. 452). Vakfiyesinde سيدة المخدرات و الخواتين تاج النساء في العالمين صفيه بنت چراق بك olarak tavsif olunuyor.

44 Bursa mahkeme-i şer'iyye sicilleri, nr. 1, s. 27 (860 = 1456).

45 Emîrü'l-ümerâi'l-kirâm Rûm (Sivas ve havalisi) beylerbeyisi Mahmud dame ikbâlehu tevki'-i refî'-i humayûn vâsıl olıcak mâlûm ola ki dârende-i fermân-ı vâcibül-iz'ân Hacı İvaz dergâh-ı muallâma gelip vezir iken vefat eden Hacı İvaz Paşa'nın evlâdından olup Rum'da elli bin akçe zeâmete mutasarrıf iken fevt olan Zaîm Mahmud'un oğlu olup yarar olduğun bildirir inâyet rica etmeğin kanun üzre tîmâr emredip buyurdum ki göresin mezkûr, müteveffay-ı mezbûrun sahih sulbî oğlu olup ibraz ettiği berât şübhesiz kendü babası berâtı işe ve kılıca yarar ise emrim üzere bunun emsâli zaîm oğullarına ne mikdar tîmâr verilü gelmiş ise mezbûra dahi düşenden [mahlûlden] kanun üzre ol mikdar tîmâr tevcih edip tezkiresin veresin; alâmet-i şerife îtimad kılasın. Tahriren fi evahir-i şehr-i saferü'l-muzaffer sene 986" (Süleymaniye Kütüphanesi, Âşir Efendi kitapları, Kısım I, nr. 892, varak 247 b).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Hacı İvaz Paşa nesebi, Mahmud Bey kolundan zamanımıza kadar devam etmiştir.[46] Lâtîfî, *Mevlid* nâzımı meşhur Süleyman Çelebi'nin, Hacı İvaz Paşa'nın oğlu olduğunu beyan ediyorsa da,[47] bunu tevsik edecek hiçbir kayıd yoktur.

Hacı İvaz Paşa'nın Tesisleri

Hacı İvaz Paşa, Tokad ve Bursa'da te'sîsler yapmış ve bunlara âid dört vakfiye tertib etmiştir.[48] Bunlardan birinci vakfiyesi daha kendisi Tokad'da bulunduğu ve subaşı olduğu sırada tertib edilmiş, Tokad'ın Sulu Sokak müntehasındaki cami ve medresesine âid olup, H. 810 (1407) tarihlidir. Bu vakfiyede kendisi, "Ebi'l-mekârim İmadü'd-devleti ve'd-din Hacı İvaz bin imamü's-sadrü'l-kebir el-merhum Ahî Bayezid" diye tavsif edilmektedir. İkinci vakfiyesi de yine Tokad'daki tesislerine âiddir. Üçüncü vakfiye, 22 Zilhicce 827 (15 Kasım 1424) tarihli olup Tokad'ın Beyobası'ndaki medrese ve mescidinin vakfiyesidir. Dördüncü vakfiyesi de 830 Cemaziyelevvel başı (27 Şubat 1427) tarihlidir. Üçüncü vakfiyesinin orjinalinin fotoğrafı makalenin sonuna konulmuş olup burada derli toplu tercümesi nakledilecektir. Orjinalinde vakfiyenin sihhatine dâir olan derkenar, Molla Fenârî'nin (Muhammed b. Hamza b. Muhammed) tasdikini hâvidir.[49]

Hacı İvaz Paşa'nın oğlu Mütevelli Mahmud Bey'deki vakfiye tahrif edilmiş olup, sonra o vakfiye alınarak hazinede bulunan orjinal vakfiyenin H. 894 (1489) tarihli bir yenisi verilmiş ve asıl vakfiyenin kenarına buna dâir bir kayıd düşülmüştür.[50]

Vakfiyenin baş tarafında Molla Fenârî'nin vakfiyeyi tasdîki hâvi derkenar: "Bu vakfiyenin sevâbıkından ve levâhıkından ve hakikatlerinin mücmellerin-

46 Hacı İvaz Paşa sülâlesinde Bursa'da Işıklar mevki'inde, tarikat-i nâzenin (Bektaşi) babalarından olup 1313 (1895)'de vefat eden Süleyman Beybaba b. el-Hac Mustafa b. Süleyman'ın medfûn olduğunu görüyoruz *(İznik ve Bursa Tarihi,* s. 96). Bunun, Hacı İvaz Paşa sülâlesinin hangi kolundan geldiği şimdilik ma'lûm değildir. Yine Bursa'da Hacı İvaz Paşa kabri yakınında taallûkatından Hacı Emir Yusuf'un da kabri vardır. Kabir kitâbesinde safer ayı ortalarında vefat ettiği yazılı ise de tarihi yoktur.

47 Lâtîfî, *Tezkire, s.* 55, 245.

48 "Âsar-ı Hacı İvaz Paşa: Kazova'da bir medrese yaptı ve Bursa'da yaptı ve cümle vakfından Mekketullah'ın fakirlerine ve Medine'nin fakirlerine akçe tâyin etti; her yıl anlara verirler" *(Âşık Paşazâde Tarihi,* s. 190).

49 بسم الله الرحمن الرحيم و به ثقتي – جميع ما في هذه الوقفية مما يشتمل عليه سوابقها و لواحقها- و مجملات حقايقها و مفصلات دقايقها ثابت عدى- و محقق لدى بطريق قاطع شرعي و برهان ساطع – مرعي و انا محمد بن حمزه بن محمد عفا الله عنهم

50 ١- لما ظهر الحضرت العلية (bir kelime okunamadı) محمود چلبي بن حاجي عوض پاشا الواقف

den ve dekayıkının mufassallarından müştemil olduğu şeylerin mecmu'u tarîk-i katı'-ı şer'î ile katımda sabit olup delil-i mer'î-i mûteber ile ben Mehmed b. Hamza b. Mehmedim indimde tahakkuk etti." Yine vakfiyenin baş tarafında ve sağ kenarda, tahrif edilmiş olan vakfiyenin yenisinin verilmesine dâir olan kayıd: " Vaktâ ki huzûr-ı âliyyede Mahmud Çelebi b. vâkıf Hacı İvaz Paşa bu vakfiyeninin müteaddid yerlerini silip tahrif etmiş olduğu anlaşılınca sultan-ı âdil [II. Bayezid] bu muharref vakfiyenin tatbik edilmemesi için onun Hazîne-i Âmire'de alıkonularak sahih bir vakfiye verilmesini ve onunla âmil olunmasını emreyledi. Bu kaziyye 894 [1489] senesinde vüzerâdan Davud Paşa ve İbrahim Paşa ve Ali Paşa mârifetleriyle vâki' oldu".

Vakfiyenin mukaddimesindeki hutbe (yâni Allah'a hamd ü senâ) ve Peygambere salâvattan sonra, mânâ ve muhtevası bozulmadan ve zevâidi çıkarılarak yapılan tercümesi aşağıdadır:

"Bu sahih ve şer'î ve muteber vesikanın sahibi, efendiler efendisi, havas ve avam bütün Müslümanların mûtemedi hayrat ve meberrat erkânını sağlıyan büyük ve muhterem emîrü'1-hac İvaz Paşa bin merhum ve mağfur Ahî Bayezid ki Allah ona iyilikte ve genişlik ve mağfiret kazancında ziyâde sây ve gayret versin.

Vaktâ ki Allah'ın rızâsını tahsilde ve sevâba nail olmakta ziyadelik ve bu suretle ukubatdan halâs diledi. Evvelce vakfetmiş olduğu iki kalem vakıflarına[51]

٢- قد كشط و حرف هذه الوقفية في مواضع عديدة امر السلطان

٣- المعادل بحفظ عينها في خزانة العامره كيلا يعمل يا لمغيرات

٤- و المحرفات و امر ايضاً ان يعطي الوقفية الصحيحة الى متولي

٥- اوقاف حاجي عوض پاشا المرحوم و ان يعمل بها

٦- على حسب ماعين فيها الواقف المسطور جرى

٧- ذلك و حرر في العاشر ربيع الاول سنة

٨- اربع و تسعين و ثمانمايه

٩- و هذه القضيه وقعت بمعرفة الوزرا

١٠- داود پاشا و ابراهيم پاشا و علي پاشا الوزرا في التاريخ المسفور

Buradaki üç vezirden Davud Paşa vezir-i âzam, Çandarlızâde İbrahim Paşa ikinci vezir ve Hadım Ali Paşa da üçüncü vezir olarak divanda bulunmakta idiler.

51 Hacı İvaz Paşa yaptırdığı medrese ile zaviyeye, nakletmekte olduğumuz üçüncü vakfiyesinden evvel, diğer iki vakfiye ile de vakıflar yapmış olup vakfedilen köyler Receb 859 ve Şevval 890 (Temmuz 1455 ve Ekim 1485) tarihli Tokad tahrir defterlerinde görülmektedir:
Karye-i Bayındur (Kazova) vakf-ı Hacı ivaz Paşa be-cihet-i medrese ve zaviye (2 numaralı Tokad Mufassal Defteri, s. 106 ve 19 numaralı Mufassal Tokad Tahrir Defteri, s. 26 b)
Karve-i Çavuldur [Kazova'da] mâlikâne vakf-ı medrese ve zaviye-i Hacı ivaz Paşa (aynı tahrir defterleri, s, 109 ve 31)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

aşağıda tafsil edilecek olan üçüncüsünü ilâve etti ve bu hususu hafızların muktedası Erzincan'lı Emir bin el-Hac Hasan ve Hüsamüddin Hasan bin Hızır ve büyük tüccarlardan Hoca Ebu İshak bin merhûm Tâcüddin Tâcir ve Aziz Yiğit Sivaslı Ahî Çelebi bin merhum Hacı Ahî Ahmed ve çok muhterem Alâüddin bin Babük şah[52] ilm-i yakîn ile beyan ettiler ki Allah sayesini daim etsin vâkıf Hacı İvaz Paşa hicret-i nebeviyenin 827 Recebinde bizi şâhid tuttu, evvelki iki vakfı gibi medrese ve zâviyesine âid olarak vakıf yaparak bunları Allah yoluna tahsis etti, imdi bu mülhak [üçüncü vakfiye] o cümledendir.

Tokad şehri içinde Tezkire Pazarı demekle maruf çarşı kurbünde Eski Kapan Hanı sırasında kâin eski Bezzaz Hanı'nın tamamı ile Kuzu Pazarında bir hana muttasıl dükkânların tamâmını ve vâkıfın Tokad şehri içinde bina olunmasını emrettiği zikri geçen eski Bezzaz Hanı ile Câmi'-i Sultânî-i atîk ve iki tarafında yol ile mahdud diğer yeni Bezzaz Hanı'nı ve kıble ve şimal taraflarında bu yeni Bezzaz Hanı'na muttasıl dükkânların cümlesini ve yine Tokad şehri içinde çarşıda her taraftan yol ile mahdud İkikapılı Han diye meşhur harap han mahallinde bina olunmuş olan müstevfîye[53] mensup hamam kurbünde meşhur Yelgirmez[54] Hanı sırasında dört tarafı yol ile mahdud bâzısı bâzısına muttasıl dükkânların mecmuu ve yine Tokad'ın içinde mezkûr harap han mahallinde Hamza Bey[55] rahmetullahi aleyhe mensup yeni mescide karib ve mezkûr Hamza

Karye-i Yenice ve Kürtler (diğer mufassalda Kurba ve Yenice) (tâbi'-i Kazâ-bâd) nısıf malikâne vakf-ı Hacı ivaz Paşa be-cihet-i medrese ve zaviye (aynı tahrir defterleri, s. 112 ve 38).
Karye-i Çay (tâbi'-i Kazâbâd) rubu' mâlikâne vakf-ı Hacı İvaz Paşa medrese ve zâviye (aynı defterler, s. 113 ve 35 b)
Karye-i Behram (Artukâbâd) malikâne tam vakf-ı zaviye ve medrese-i Hacı İvaz Paşa (ayni defterler, s. 381 ve 137) [Behram köy vakfı makalemize esas olan vakfiyede (22 Zilhicce 827) vakfedilmiştir].
Karye-i Obruc (tâbi'-i Kazâbâd) malikâne tam vakf-ı Hacı İvaz Paşa medrese ve zâviye (19 numaralı tahrir defteri, s. 36)
Karye-i Ayakçı (tâbi'-i Kazâbâd) malikâne tam vakf-ı Hacı ivaz Paşa be-cihet-i medrese ve zâviye (19 numaralı tahrir defteri, s. 27 b)
Karye-i Tatlı oyuk (tâbi'-i Kazâbâd) nısıf malikâne Hacı İvaz Paşa medrese ve zaviye (2 numaralı defter, s. 40)
Karye-i Oba (tâbi'-i Kazâbâd) divanî tam timar Halil veled-i Tozanlu nısıf mâlikâne vakf-ı Hacı İvaz Paşa be-cihet-i medrese ve zaviye ve nısf-ı âhar evlâd-ı Muzafferîn Fagfur Paşa (19 numaralı defter, s. 42 b)
Karye-i Cök (tâbi'-i Kazâbâd) an mâlikâne sekiz sehimden üç sehim vakf-ı imaret-i Hacı İvaz Paşa (ayni defter, s. 44)
Karye-i Gürcü (tâbi'-i Kazâbâd) an malikâne sekiz sehimden üç sehim vakf-ı imaret-i Hacı İvaz Paşa ve beş sehim mülk Emîr Ahmed Çelebi bin Mahmud Çelebi (19 numaralı tahrir defteri, s. 44 b).

52 *Bezm u rezm*'de adı geçen Püsa-i Babuk Ali Paşa olmalıdır.

53 Selçûkîlerde ve İlhânîlerde mâliye vekiline "müstevfî" denilirdi.

54 Vakfiyede يلكزم tarzında yazılmıştır.

55 Hamza Bey, Osmanlı ümerâsından Sultan II. Murâd'ın lalası olan Biçer oğlu Hamza Bey'dir. H. 823'te (1420) vefat ederek Tokad'da, ismine mensup mezarlığa defnedilmiştir. H. 815'te (1412) Tokad'da bir mescidi ve vakfiyesi vardır. Hacı İvaz Paşa vakfiyesinde adı geçen bu mescidine vakıf olup Alaca Mescid yakınındadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bey'e mensup han sırasında dört taraftan yol ile mahdud dükkânların cümlesini; ve Tokad'a tâbi Tazimun[56] nâhiyesinde mahallindeki şöhretine binâen tahdidden müstağni Şerefgazi köyünün[57] tamamını ve Tokad'a tâbi Artukâbâd nahiyesinde mahallindeki şöhretine binâen hududunun tesbitine lüzum görülmeyen Behram köyünün tamamını ve yine Tokad'a tâbi Kazâbâd sahrâsında Tazimun nahiyesinde Camushâne diye anılan köyün şöhretine binâen tahdidden müstağni ve aslında mütesâvi yirmi bir sehim olan köyün dokuz sehminin[58] cümlesini ve Kazâbâd sahrasının Tazimun nahiyesinde kâin şöhretine binâen hududunun gösterilmesine lüzum görülmeven yirmi bir sehim olan اپس فاختە adındaki köyün dokuz sehiminin mecmûunu bütün hududlan ve hukukları ve tevâbi'i ve levâhıkı dâhilen ve haricen niyayeti ve hududu olmayan sebeblerden mütevellid her bir hakkı tamamı ile vakfetti.

Tokad'a tâbi Tazimun nahiyesinde İyibaba[59] köyünde bina eylediği ve bânisinin şöhretine binâen hudud tâyininden müstağni medrese ve zaviyesi mesâlihine evvelce yaptığı iki vakfı gibi müderris, mu'id, fukaha, şeyh, imam ve kapıcı ve gelip gidenlere ve fukaraya aşağıda tafsil olınacak şekilde vakf eyledi.

Tevliyeti hayatta oldukça –Allah hayatta dâim eylesin– kendisine, kendisinden sonra evlâdına ve evlâd-ı evlâd-ı evlâdına batnen bâ'de batnin şart ve tahsis eyledi. Dâim olsunlar ve vakfına tasarruftan ayrılmasınlar. Evlâdı münkariz olur ise iki kardeşi el-Hac Şeyh Çerağ Bey ve el-Hac Hızır'a ve kendisinin azadlı kölelerine ve sonra bunların evlâdına ve evlâd-ı evlâdına batnen bâ'de batnin şart etti. Bunlardan başka Tokad'a her kim kadı olursa onlara şart eyledi ve kurra-i mü-

56 Son zamanlara kadar eski menbâlarda Tokad kasabasının adının Dazimun olduğu zannediliyordu. (Ramsey, *Küçük Asya'nın Tarihî Coğrafyası,* s, 220 ve329; *Studia Pontica,* 1,67). Fakat sonraları H. Gregoire ve Honigmann'ın 1933-1934 tarihli Türkiye haritasında Turhal'ın 10 kilometre kuzey-doğusunda Dazmana mevki'ini bulmaları Tazimun'un yerini tâyin etmiştir. Sultan II. İzzeddin Kevkâvus ile biraderi IV. Rükneddin Kılıç Arslan arasındaki saltanat mücâdelesinden bahseden İbni Bibi'nin *Selçaknâme*'si, Rükneddin'in moğolların yardımiyle Niksar'ı alıp Tokad'ı alamamaları üzerine bir müddet Kâb (Kat) ve Tarimun (Tazimun) ve Kazova taraflarında dolaştıklarını yazmaktadır مدتي در حوالي كاب و تاريمون و قازاووا تردد ميكردن Houtsma nşr., s. 292). Bu vakfiyede de Tokad'dan ayrı ve Kazova dahilinde bulunduğu görülüyor. (Ayrıca bk. P. Wittek, "Von der Bizantinischen zur Türkischen Toponymie", *Bizantion* X, 1935, s. 55).

57 "Karye-i Çeri-obası nam-ı diğer Şerefgazi (tâbi'-i Kazâbâd) mâlikâne nısıf vakf-ı Hacı İvaz Paşa be-cihet-i medrese ve zaviye divanî tamam tîmâr Ali Çelebi veled-i Kani" (19 numaralı ve 890 tarihli Tokad Mufassal Tahrir Defteri, s. 37 ve 2 numaralı tahrir defteri, sene 859, s. 111).

58 Karye-i Camushâne –mâlikâne sekiz bahışta beşi Hacı İvaz Paşa'nın (2 numaralı tahrir defteri, s. 72); "Karye-i Camushâne tâbi'-i Kazâbâd; sekiz senimde beş sehmi vakf-ı Hacı ivaz Paşa be-cihet-i medrese ve zaviye" (19 numaralı tahrir defteri, s. 24).

59 "Karye-i İyibaba (tabi'-i Kazova) –vakf-ı medrese-i Hacı İvaz Paşa dîvanî tîmâr Tursun Bey ve Bali Çelebi veled-i Hacı İvaz Paşa müşterek tasarruf ederler" (2 numaralı tahrir defteri, s. 102, 134); "Karye-i İyibaba maa karye-i Emir Süleyman nam-ı diğer Halilobası, (tabi'-i Kazâbâd) mâlikâne vakf-ı medrese ve zâviye-i Hacı İvaz Paşa nısf-ı divanî timâr-ı Mahmud Çelebi veled-i Hacı (İvaz) Paşa, nısf-ı âhar timâr-ı Dostî veled-i Pir Ömer" (19 numaralı tahrir defteri, s.208 b.)

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

cevvidinden iki kişi tâyin edilmesini ve bunların her gün otuz cüz olan Kur'an-ı Kerîm'den iki cüz okuyarak sevabını Sultan İbnü's-Sultan ve Hakan ibnü'l-Hakan ve's-Sultan Murad Han b. Mehmed Han'a اوضح الله برهانه على جميع وع الانسان göndermesini ve evkafın mahsûlât ve müştemilâtını ve masraftan artan ile umûr-ı vakfa ve hesab ve kitâba vâkıf bir kimse tâyin olunmasını ve mütevellî emri ile evkafın mahsulâtını alıp (toplayıp) hıfzedecek emin bir câbi tâyin edilmesini şart koydu.

Ve mütevelliye tevliyet için imaretin (yâni medrese ve zâviyenin) şer'in icâbı üzere itmâm ve tâmirinden sonra geri kalan cemi'-i mahsûlün yarısının te'diyesini ve bundan sonra kalan ikinci yarısının beşte birinin Medine-i Münevvere'de Ravza-i mutahhara hademelerine ve Mekke-i Mükerreme'de Harem-i şerif hademelerine tahsis edilmesini ve diğer beşte birinin vakfın azadlılarına ve onların evlâdlarına ve evlâd-ı evlâdlarına batnen bâ'de batnin sarf olunmasını ve kadıya vakıf işlerine sa'yinden dolayı zamanın dirheminden (gümüş parasından) bir dirhem verilmesini ve kâtibe senede beş yüz dirhem ve galle'den altı mud[60] ve câbiye de yine bu mikdar yâni beş yüz dirhem ile altı mud ve medresenin müderrisine her sene bin iki yüz dirhem nakid ve galle'den dört mud ve mu'îde (müzakereci) her sene sekiz yüz dirhem nakid ile galle yâni mahsûlden üç mud ve zaviyenin şeyhine altı yüz dirhem nakid ve galle'den beş mud ve cümle-i ûlâda seçkin dört talebeye her sene dört yüz kırk dirhem ve müstereddin olan (gidip gelen) talebeye her sene yedi yüz yirmi dirhem ve galle'den sekiz mud ve mezkûr iki hafıza her sene ikişer yüz dirhem nakid ve galle'den dört mud ve mezkûr yedi hafıza[61] cümle-i ûlâda her sene iki yüz on dirhem ve bilûmum ulemâ ve fukaraya mevlid-i Resûlullah sallallahü aleyhi ve sellem gecesi iki yüz dirhem sarfolunmasını şart koydu.

Bu zikrolunan masraflardan sonra otuzdan artan[62] para ile emlâk satın alınır ve şerâit-i mezkûre üzere vakf olunur ve evlâd-ı vâkıftan ve evlâdının evlâdından batnen bâ'de batnin tedris ve imamete ve şeyhliğe ve mu'idliğe sâlih olanlar varsa müderris, imâm, şeyh ve mu'id olurlar.

İmdi tafsil-i mezkûr üzere zikrolunmuş olan bu cümlesi, şer'î, mer'î, sahîh, sarîh olarak tesbit olunarak hükmü nafiz hâkim tarafından vakfiyetine hükmo-

60 "Mud" zahire ölçeği olup Osmanlı memleketlerinde ve arap diyarlarında mikdarı başka başkadır. *Ahterî Lügati*'nde Anadolu'da yirmi kilenin (İstanbul kilesinin) bir "mud" olduğu zikredilmektedir.

61 Vakfiyeninyukarıkısımlarındabuyedimülâzımhafızzikredilmemiştir;belkiyazılırkenunutulmuştur. Bundan evvel de vakfiye metninin otuz dokuzuncu sahifesinde الى مالا يتناهي من الوجود و الاسباب olması lâzım gelen ibare لا تناهي الوجوه و الاسباب şeklinde yazılmış kalem hatalarından olup vakfiyenin yazıldıktan sonra mukabele edilmediğini göstermektedir (Vakfiye mütercimi Zahir Bey'in notu).

62 Vakfiyenin metnindeki و ما فضل الله من الثلاثين المصارف المذكورات ibâresi من الثلاثين آلاف olmak icabediyor (Vakfiyenin sonundaki mütercimin lahikasına bakınız).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lunmuştur. Hiçbir kime tarafından men'ine ve nizâ etmeğe, vakfiyede şart olanların hilafına hîle aramağa ve vakfiyede şart olunanın hilafına tasarruf etmeğe mecal yoktur.

İmdi bir kimse buna tecavüz eder ise Allahın ve meleklerin, bütün insanların lâneti onun üzerine olsun ve şerâit-i lâhika cümlesindendir ki tevliyyet nevbeti iki kardeşine[63] ve onların evlâdına ve vakfın azadlı kölelerine geldikte tevliyyet hakkı evkafın tamir ve termiminden sonra artanın altıda biri ve tevliyyet nevbeti kadı'ya gelince yine vakfın meremmetinden sonra artanın onda birinin verilmesi vakfın şeraiti cümlesindendir.

Eğer Allahu taalâ ona bu karyede (yâni İyibaba, Beyobası köyünde) binâ ettiği medreseyi nefs-i Tokad şehrine nakletmeği nasib eder ise vakfiyede yazılan vazâifin hâli üzere bırakılmasını tenkîs değil Allahın inâyeti ile tezyid olunmasını şart eyledi ve şerâit-i lâhikadandır ki vakfın geliri kifayet etmez ve mürtezikanın maaşlarının tesviyesine kifâyet etmez ise vazife sahiblerinin maaşlarından birer mikdar tenzil olunmasını şart koydu.

Bu vakfiye sekiz yüz yirmi yedi senesi aylarından zilhicce ayının yirmi ikisinde yazıldı. (Bundan sonra şâhidlerin isimleri yazılmıştır)."

Vakfiyeyi tercüme etmiş olan Başvekâlet Arşivi tasnif hey'eti âzâsından Hasirîzâde merhum Zahir Bey[64] bunun sonuna vakfiyedeki şartlara göre bir hulâsa yapmıştır ki aşağıda nakledilmiştir:

"Vakfiye metninde altmış dördüncü satırında muharrer olan و ما فضل من الثلاثين بعد المصارف المذكورات sözünden vakıf hâsılatından vakfolunan mebâni ve hayır müesseselerinin tamir ve termîmi masarifinden sonra kalacak olan mikdar yüz bin dirhem îtibâr olunduğu ve bunun nısfı olan elli bin dirhem mütevellî âidâtı olarak ayrılıp kalan diğer elli bin dirhem ise beş kısım addedildiği cihetle her hums, yâni beşte bir, on bin dirhem îtibarile aşağıdaki şekle göre tevzi' edilmiş olacaktır:

Mütevellî hissesi çıktıktan sonra geriye kalan elli bin dirhemin taksimi

10000	dirhem	(yâni elli binin beşte biri) Haremeyn-i şerîfeyn'e
10000	dirhem	(yâni ikinci beşte bir) vakfın azadlı köleleriyle onların evlâdlarına

63 Hacı İvaz Paşanın kardeşleri el-Hac Şerefüddin Şeyh Çırak Bey ile Hayrüddin Hacı Bey.

64 Zahir Hasırcıoğlu, son zamanlarda kalb rahatsızlığı dolayısiyle Arşiv'deki vazifesinden istifa etmiş ve tedavi edilip oldukça sıhhat kesbetmişti; fakat maalesef 27 Ramazan 1375 (8 Mayıs 1956) çarşamba akşamı vefat ederek ertesi günü pederi Şeyh Elif Efendi'nin yanına defnedilmiştir. Arapça ve farsçada derin bir ihtisasa mâlik değerli bir şahsiyet olup Sadî tarikatı şeyhi idi. Allah rahmet eyleye.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

366	dirhem	vakıf umuru ile iştigalinden dolayı Tokat kadısına
500	»	Kâtibe
500	»	Câbiye
21366		
1200	»	Müderrise
800	»	Mu'îde
1200	»	Medrese talebesine
440	»	Dört talebeye
25206		
600	»	Zâviye şeyhine
200	»	İki hâfıza
210	»	Mülâzım yedi hafıza
200	»	Her sene mevlid-i nebevî gecesi ulemâ ve fukarâya.
26416		

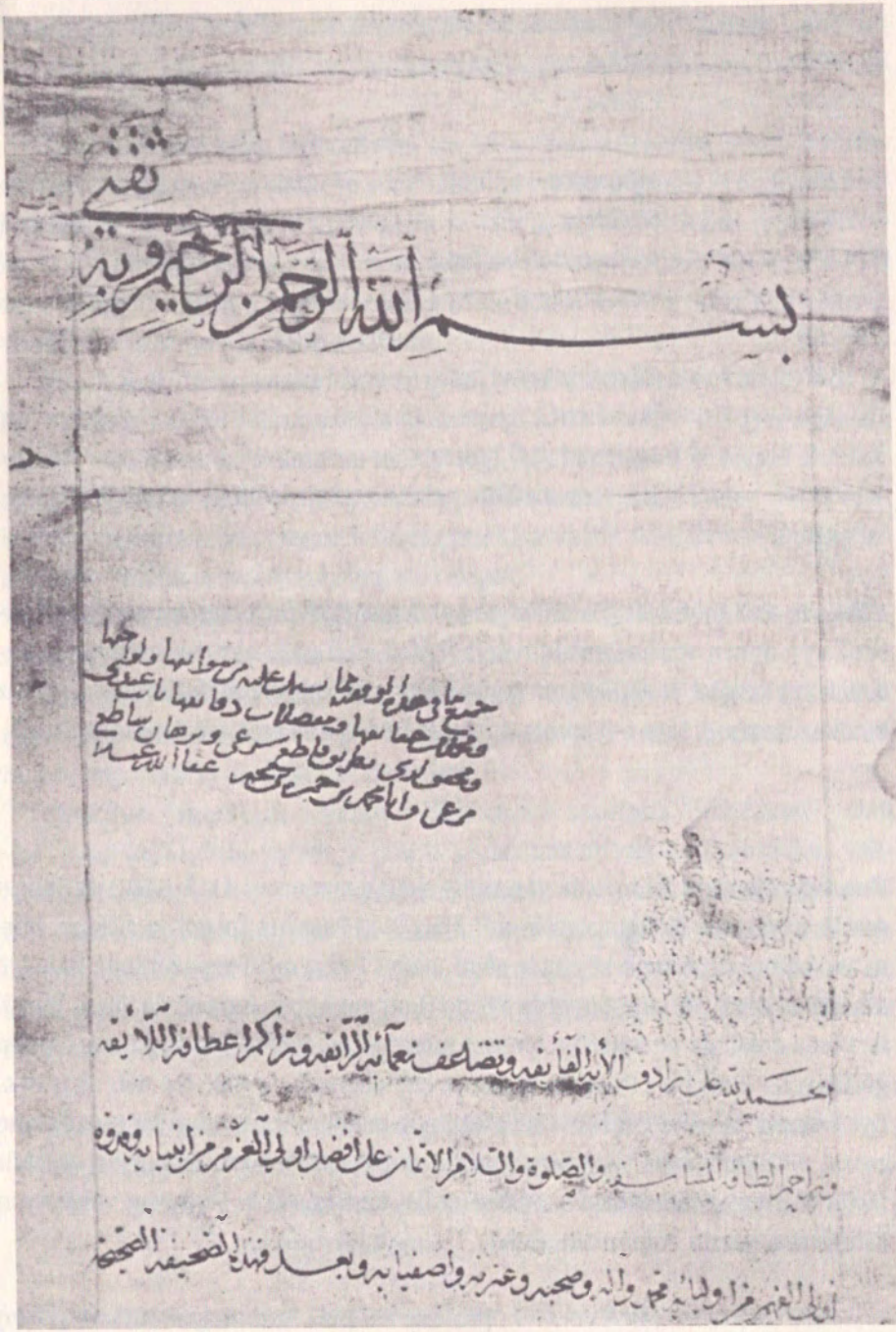
Yukarıda ale'l-müfredat gösterilen ve nakden sarfedilecek olan bu meblâğa mürtezika'ya aynen verilmesi vakfın şerâitinden olan galle'nin (zahire-hâsılat) bedeli de rayice göre sarfedildikten sonra kalan –ki bu işlere sarfedilmiş olan– otuz binden artan mikdardır, bununla da vakfa îrâd olarak emlâk iştira edilecektir."

Hacı İvaz Paşa'nın Kazova'da yaptırmış olduğu medresesi 1113 (1701)'de Sahn-ı seman payesinde olduğu görülüyor.[65] Hacı İvaz Paşa'nın İnegöl'de mekteb, Bursa'ya mülhak Derekızık köyünde câmi, nefs-i Bursa'nın Tuzpazarı'nda İmâdiye adında medrese ve yine Bursa'da Pirinç Hanı'nın kapısı karşısında cami, İnegöl ile Bursa arasında ve Bursa'ya bir saat mesâfede han ve çeşme yaptırmış olduğu görülüyor.[66] Hacı İvaz Paşa'nın Bursa ve havalisindeki te'sislerine dâir olan vakfiyesi sureti Vakıflar Umûm Müdürlüğü'nde bulunup vefatından bir buçuk sene evvel, 830 Cemaziyelevveli başında (28 Şubat 1427) tertib edilmiştir; Meşhûr Molla Husrev, (Muhammed b. Ferâmerz ile) kardeşi Ali b. Ferâmerz vakfiyenin şâhidleri arasında bulunmaktadırlar.

[İst. Üni. Ed. Fak., *Tarih Dergisi*, Sayı: 14 (1959)]

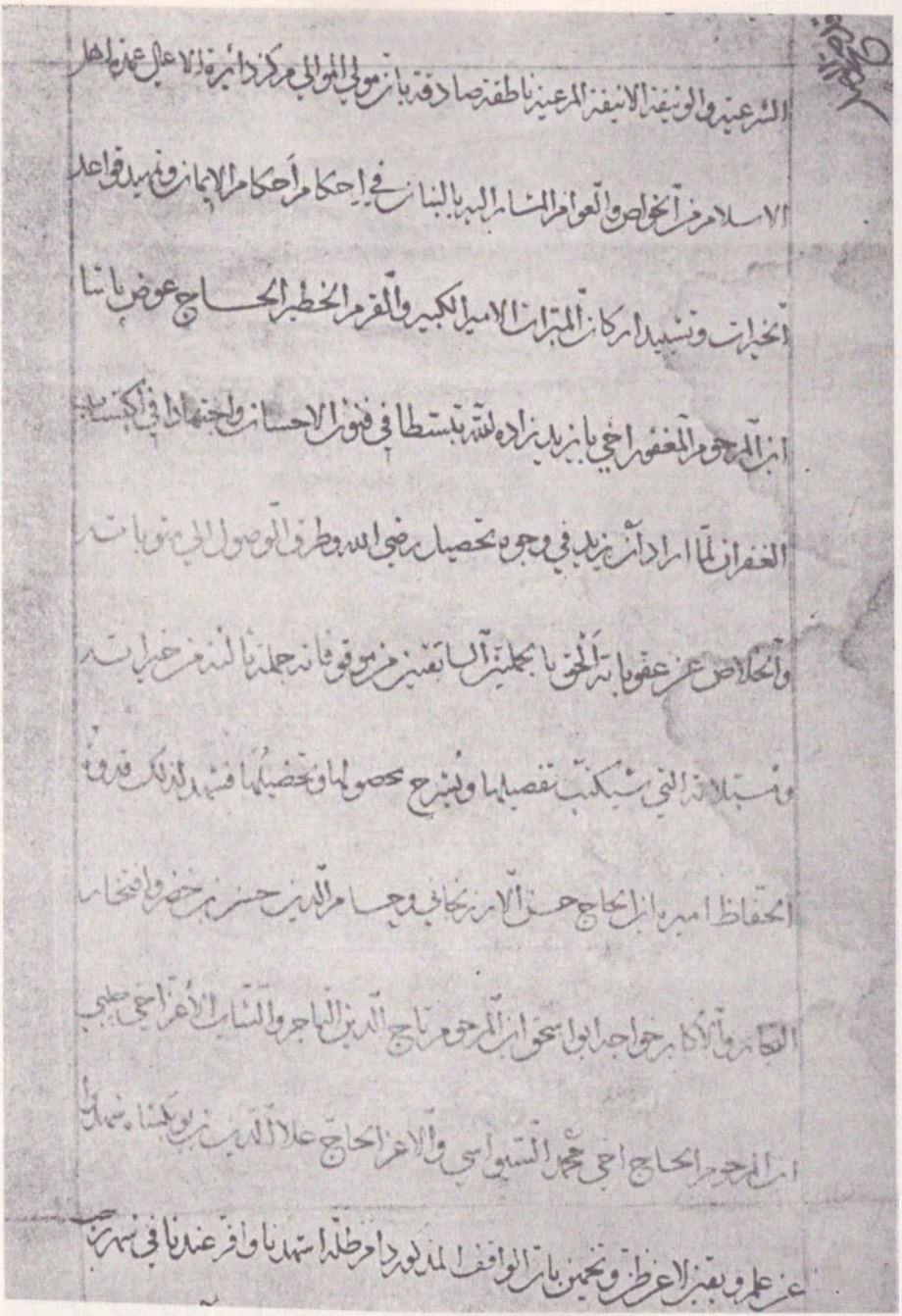
65 Başvekâlet Arşivi, İbnül Emin tevcihat kayıtları, nr. 1166.
66 Gazzîzâde Şeyh Abdüllâtîf, *Ravzâtü'l-müflihûn,* s. 41.

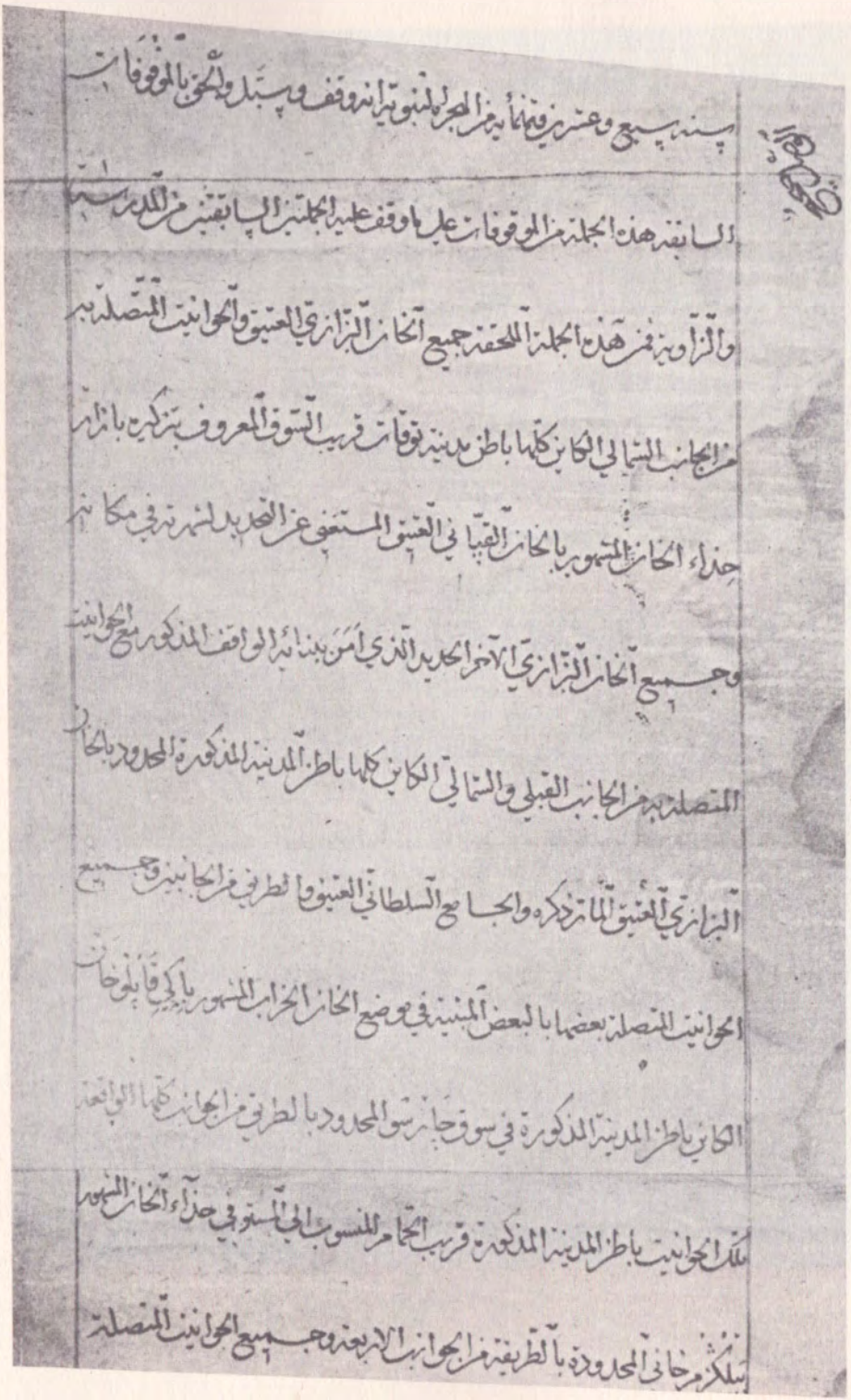
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

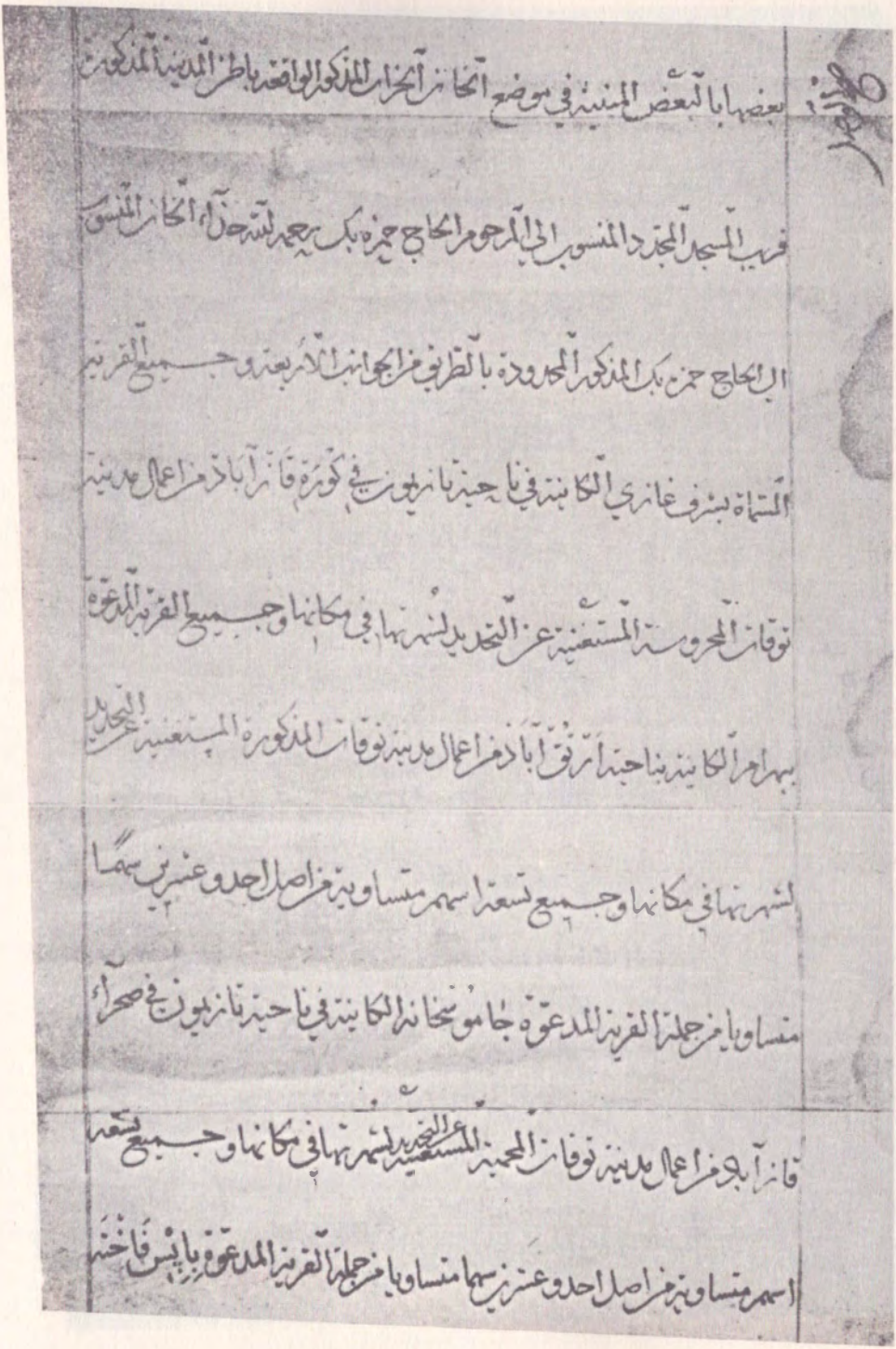

بسم الله الرحمن الرحيم وبه ثقتي

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

بعضها بالبعض المبنية في موضع الخانات الخمسة المذكورة الواقعة بباطن المدينة المذكورة

قرب المسجد المجدد المنسوب الى المرحوم الحاج حمزه بك رحمه الله خلف الخانات المنسوبة

الى الحاج حمزه بك المذكور المحدودة بالطريق من الجوانب الاربعة وجميع القريتين

المسماة بشرفه غازي الكائنة في ناحية نازيلي في كورة قاره آباد من اعمال مدينة

نوفان المحروسة المستغنية عن التحديد لشهرتها في مكانها وجميع القرية المدعوة

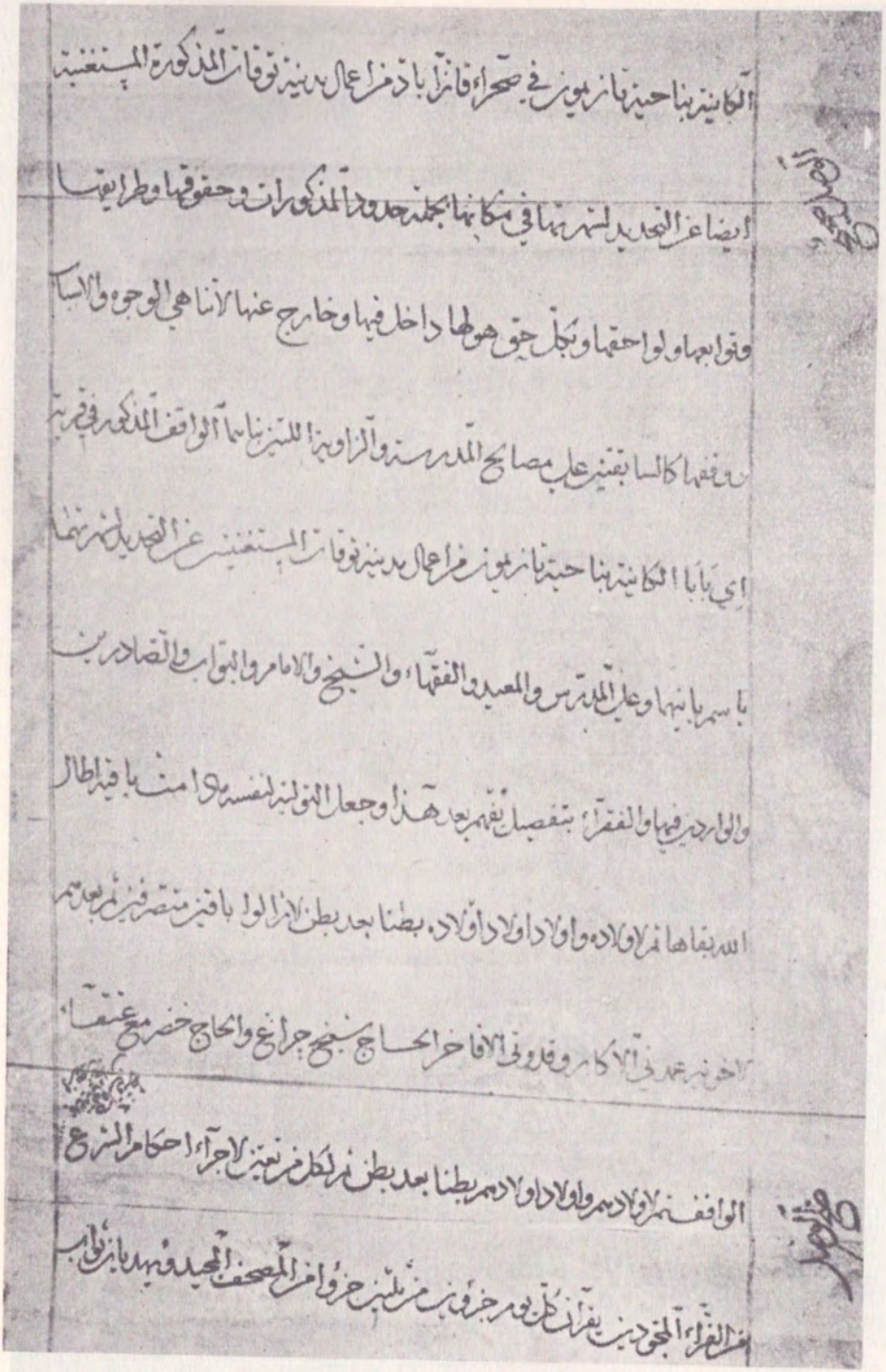
بهرام الكائنة بناحية ارتوآباد من اعمال مدينة نوفان المذكورة المستغنية عن التحديد

لشهرتها في مكانها وجميع تسعة اسهم متساوية من اصل احد وعشرين سهما

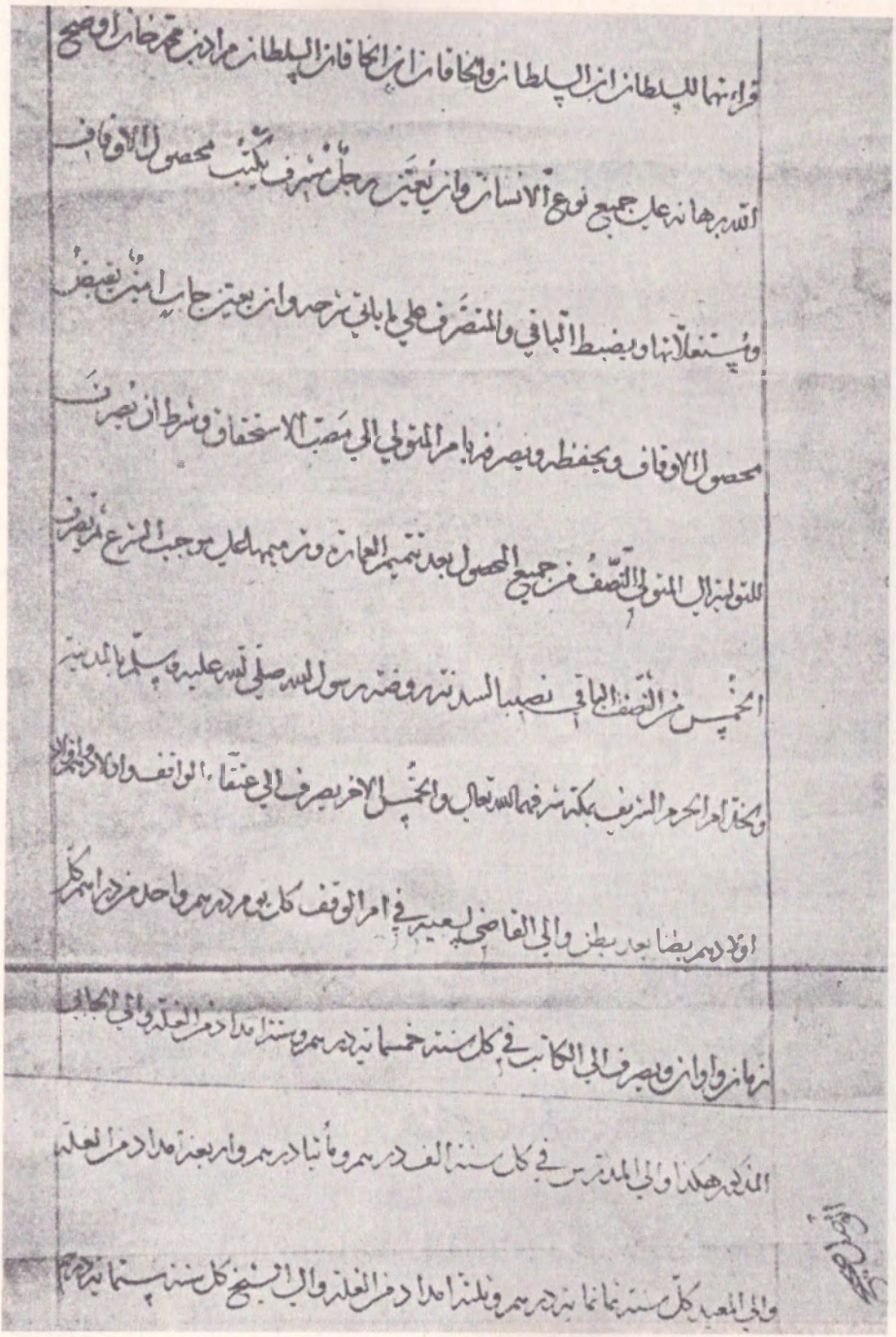
متساويا من جملة القرية المدعوة جامو بخانه الكائنة في ناحية نازيلي في صحراء

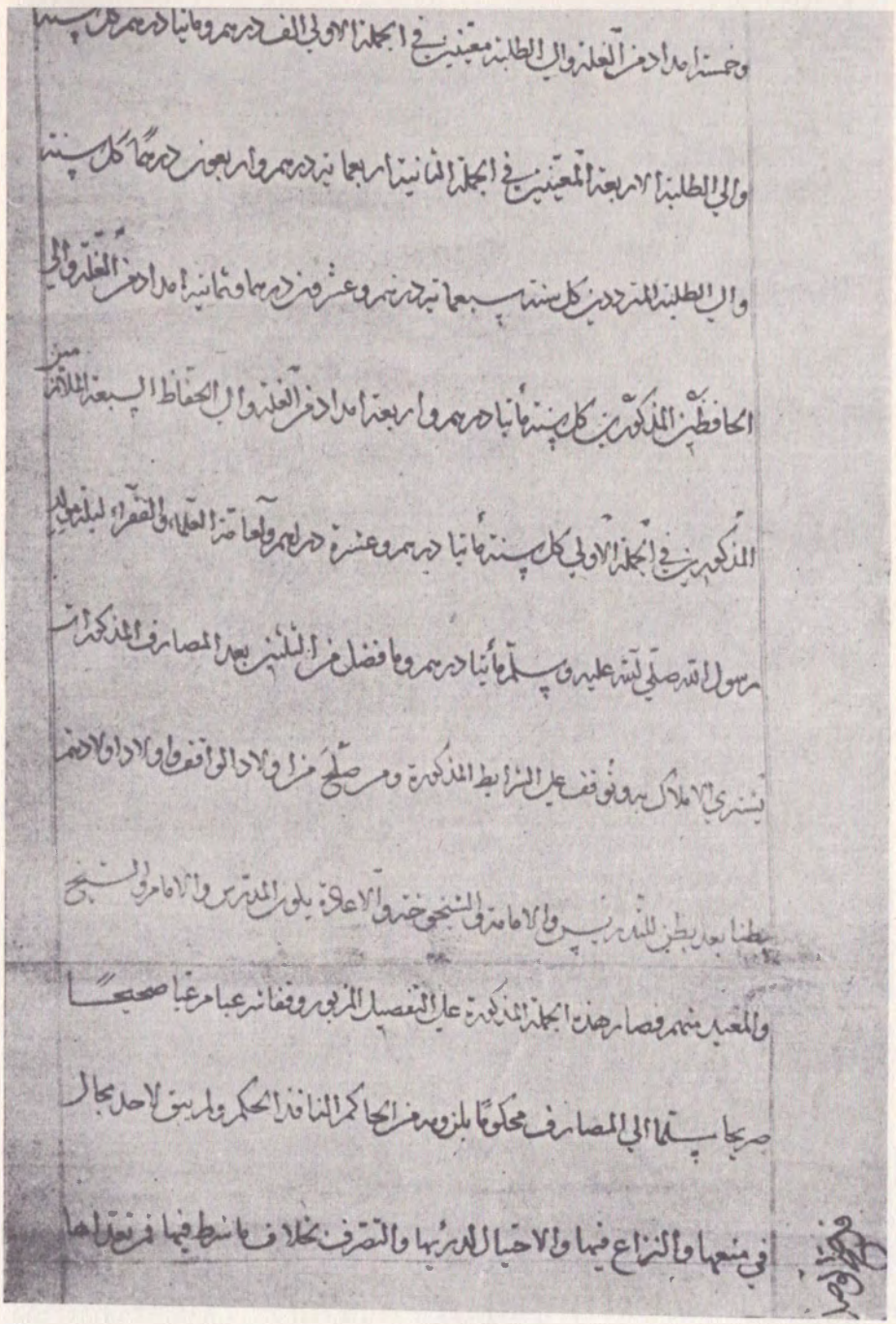
قاره آباد من اعمال مدينة نوفان المحمية المستغنية عن التحديد لشهرتها في مكانها وجميع تسعة

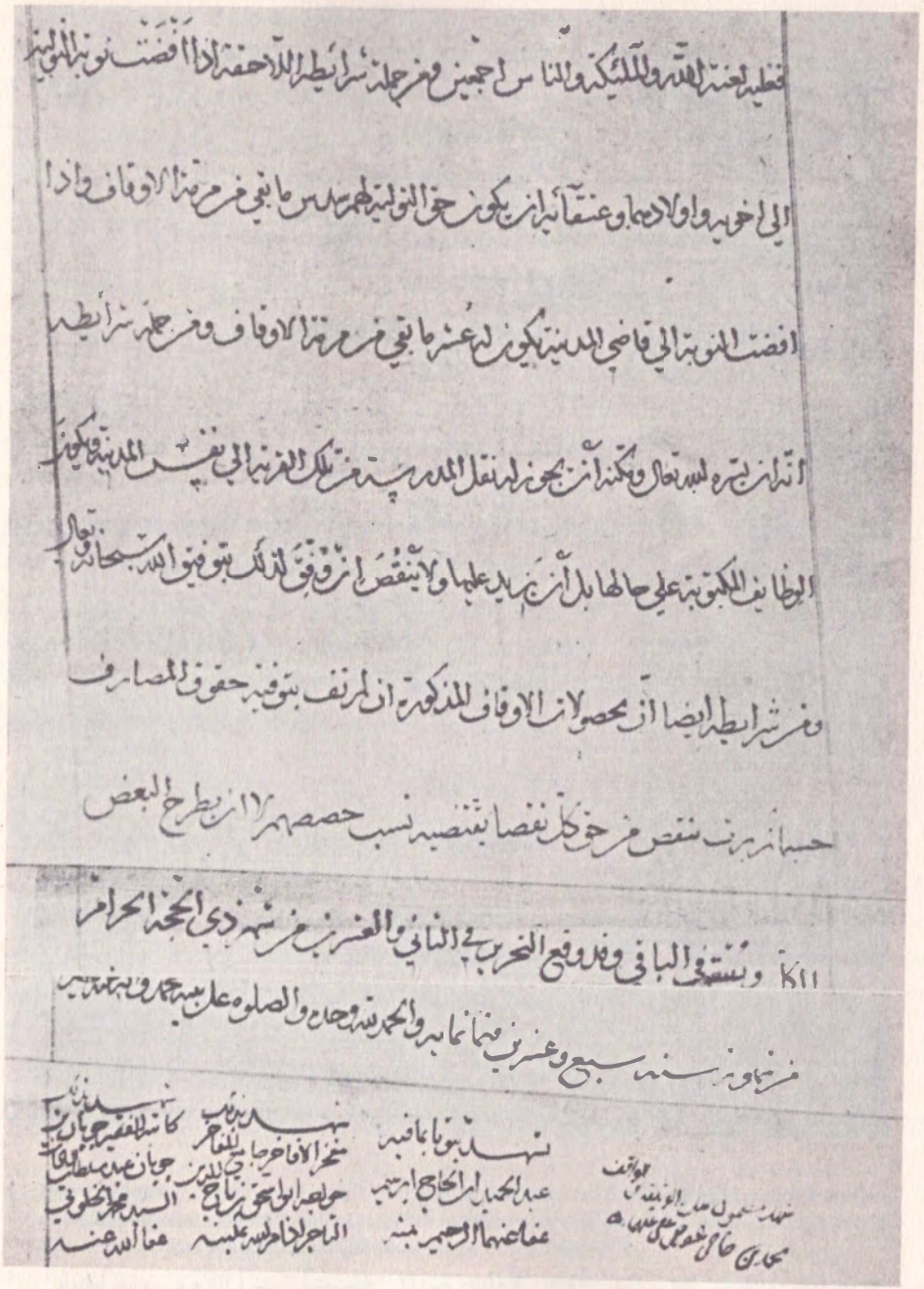
اسهم متساوية من اصل احد وعشرين سهما متساويا من جملة القرية المدعوة باپس فاخنه

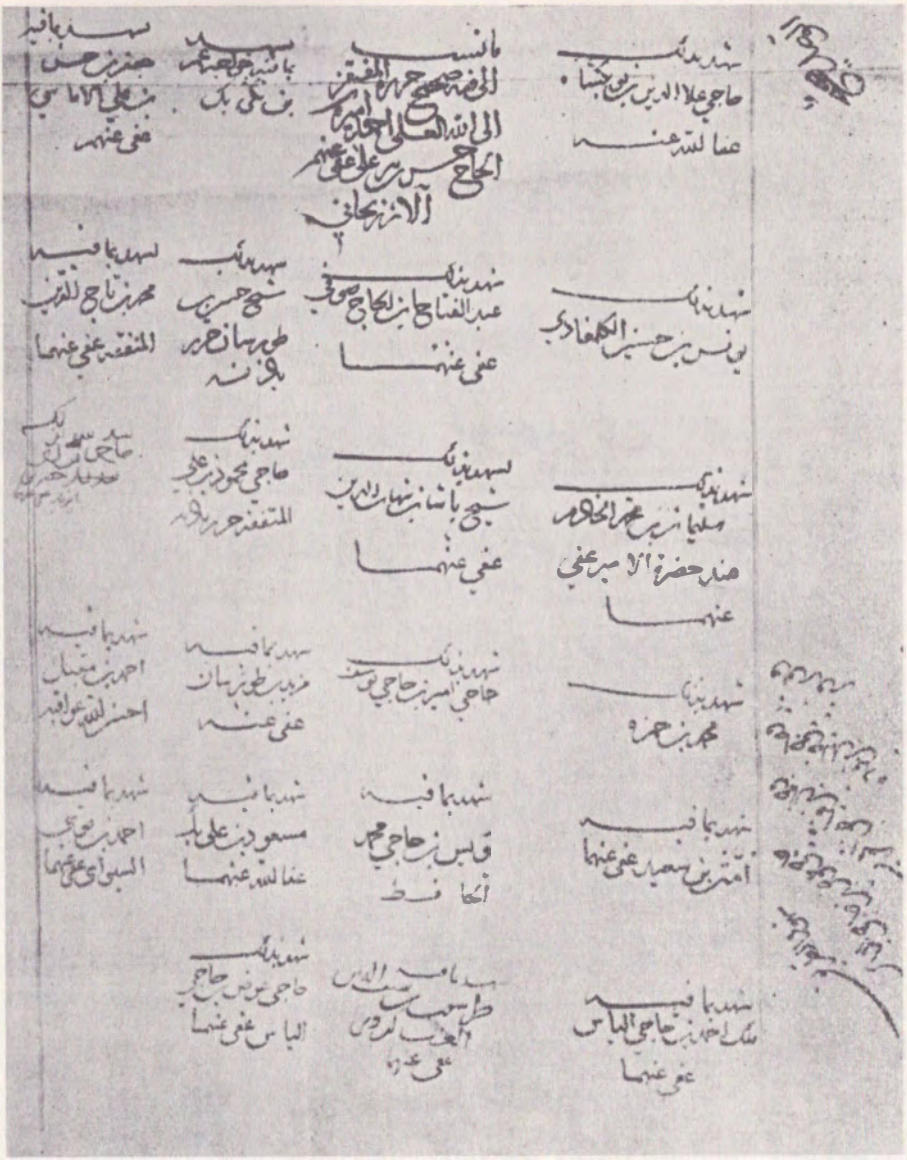

54

ONALTINCI ASIR ORTALARINDA YAŞAMIŞ OLAN İKİ BÜYÜK ŞAHSİYET

TOSYALI CELÂLZÂDE MUSTAFA VE SALİH ÇELEBİLER

Onaltıncı asrın ortalarında yaşayarak birisi devlet kanunlarında ve diğeri ilim ve fazilet cihetinde şöhret sahibi olan Celâlzâde'lerin tercüme-i hal ve eserleri hakkında henüz etraflı bir tetkik yapılmadığından, bu iki değerli şahsiyetin hüviyet ve ilmî kudretleri tamamiyle tesbit olunamamıştır. Bundan dolayı ben mevcut kaynaklarla kendi eserlerinden faydalanarak bu kıymetli müdekkik iki kardeşin tercüme-i halleriyle eserlerinden bahsetmek suretiyle bu makaleyi yazdım.

Koca Nişancı Celâlzâde Mustafa Çelebi

Yavuz Sultan Selim zamanında devlet hizmetine giren ve Kanunî Sultan Süleyman devrinde kanunların tedvininde bilgisi, ilmî ve ahlâkî fazileti ile şöhret bulan ve "Koca Nişanci" diye anılan Mustafa Çelebi'nin babası Kadı Celâlüddin, Tosya'lıdır.[1] Kadı Celâl, medreseden yetişerek Rumeli tarafındaki kazalarda kadılık etmiş ve derecesi "Eşraf-ı Kuzat" rütbesine[2] kadar yükseldikten sonra kadılıktan çekilerek günde otuz beş akçe ile tekaüd olmuş ve H. 935 (1528) tari-

1 *Dürr ül-Habeb fi Tarih-i Ayân-ı Haleb* müellifi, Muhammed bin İbrahim Halebî, Haleb kadılığında bulunmuş olan Celâlzâde Salih Çelebi'nin tercüme-i halinde bu ailenin aslen Amasya'nın Celede kasaba veya nahiyesinden olduklarını beyan etmektedir:

صالح چلبي بن قاضي جلال الدين الاماسي الجلدي نسبه الى جلد بفتح الميم و اللام من توابع آماسيه

Nur-ı Osmaniye Kütübhanesi No. 3292 ve Yenicami Kütübhanesi No. 850.

2 Anadolu, Rumeli ve Mısır kaza kadılarına âid olmak üzere üç site derecesi vardı; Rumeli kazalarında kadılık edenler Anadolu ve Mısır kazalarına kadı olamazlar ve mutlaka derece derece Rumeli kazalarında kadılık ederlerdi. Keza anadolu ve Mısır kazalarında kadılık edenler de kendi kıtalarında terfi ederek *sitte* derecesine yükselirlerdi.

hinde vefat etmiştir. Kadı Celâlüddin doğruluğu, halim ve mütevazı olmasiyle kendisini sevdirmiş; zâhir ve bâtını mamur bir zat olup meşhur hattat Amasyalı Hamdullah'tan yazı meşk etmiştir.[3]

Kadı Celâlüddin'in Mustafa, Salih ve Ataullah adlarında üç fazıl oğlunun[4] en büyüğü olan Mustafa Çelebi, takriben 895 veya 896 hicret senesinde (1490-1491) Tosya'da, doğdu. İlk medrese tahsilini memleketinde gördükten sonra İstanbul'a, gelmiş, sahn-ı seman medresesinde danişmendliğe (yüksek tahsil derecesi) kadar çıkmış ve divanî yazıdaki meharetine mebni Vezir-i âzam Pirî Mehmed Paşa ile Nişancı Seydî Bey'in kendisini himaye etmeleriyle Medrese hayatını bırakarak H. 922'de (1516) ve Yavuz Sultan Selim zamanında divan-ı hümâyun kâtipliğine alınmıştır.[5]

Mustafa Çelebi, çalışkanlığı ve vazifesini kavraması, ketum olması sebebiyle kısa zamanda kabiliyetini gösterdi ve hâmilerinin tavsiyeleriyle Sultan Selim de Celâlzâde'ye îtimad etmişti.[6]

3 *Şakayık Tercümesi*, s. 466 ve *Tuhfetü'l-Hattatın,* (Müstakimzâde), s. 152.

4 Âli *(Künhü'l-ahbâr),* basılmamış ikinci cild (kütüphanemizdeki nüsha), s. 167 ve *Peçevi Tarihi*, I, s. 43 "Üç karındaş olup birbirinden faik ve mümtaz adamlardı".

5 Mustafa Çelebi Divan kâtipliğine nasıl tâyin edildiğini ve kimlerin himayesini gördüğünü *Selimnâme'*sinde şöyle anlatıyor: "İki zat-ı sütude-sıfat teveman salâh-ı mülk-ü devlet hususi heminan olmuştu ki biri Pirî Paşây-ı kâmran ve biri nâzır-ı ahkâm Seydî-i siyadet-nişan idi... Pâdişah-ı bihişt-âşiyan (Yavuz Sultan Selim) anların vücud-ı mevdudları ile kemal-i iftiharda olup cümle mühimmat-ı saltanatta rey-i rezinlerini refik edinüp mecmu-ı levazım-ı hilâfette ârây-ı saibe-i isabet-nümaları karin-i tevfik olurdu. Kemine, anların vüfur-ı refet ve atıfetlerine mazhar ve kemal-i riayet ve tâlim-i âdab-ı saltanatta hüsn-i ihtimamları ile zib ü fer bulup hazret-i pâdişah-ı bihişt-âşiyane hüsn-i terbiyet ile arz olunup silk-i kâtibân-ı divan-ı saadet-unvanına münselik olmağla tahsil-i mübahat olundu..."
Bu hususta Âşık Çelebi şöyle diyor: "Kendüler danişmend iken Piri Paşa merhum terbiyyeti ile sene isna ve işrin ve tisamie de divan kâtibi olup ..." "Latifî de "Sahn-ı semaniyede medrese sakinlerinden ve cümle-i muhassilinden iken ahd-ı Selim Hanide fahrü'l-vüzera Piri Paşa'ya tezkireci oldu" demektedir. Lâtifînin, Celâlzâde'yi birdenbire tezkireci göstermesi yanlıştır. Nitekim kitabının başka bir yerinde reisülküttablığından bahsetmeyerek birdenbire nişancı yapıvermiştir.

6 Sultan Selim'e Amasya'da Gümüşlüoğlu Şeyh Mehmed'in, başına adamlar toplayarak Sultan Korkud sağdır diye propaganda yaptığını haber vermişler. Pâdişah, şeyhi getirtip İstanbul'da hapis ettirmiş. Vezir-i âzam Piri Paşa, Şeyh Mehmed hakkındaki sözlerin asılsız olduğunu ve bunu tahkik için mütemed birisinin memur edilmesini arz etmesi üzerine Sultan Selim "Ehl-i vukuftan birisini bana gönderesin" demiş. Bunun üzerine Piri Paşa, Celâlzâde Mustafa Çelebi'ye: "divan dağıldıktan sonra pâdişahın huzuruna çıkacaksın bir tarafa ayrılma" demiş. Pâdişahın huzuruna çıkacağını duyan Celâlzâde epey heyecan geçirmiş ve divandan sonra Enderuna arz odasına gitmiş. Sultan Selim gözünde gözlük olduğu halde mütalea ile meşgulmüş; Celâlzâde'yi görünce "Celâl oğlu Mustafa sen misin?" diye sormuş. Ben kulun pâdişahım diye cevap verince "Gümüşlüoğlu'nu nasıl bilirsin? cevher veya medrere midir? (yâni cevher veya toprak mıdır) nice idrak kılursın?" demesi üzerine Mustafa Çelebi "vilâyet madeninin cevheri ve riyazat putasının halis zeri bir ulu kişi bilürin" demesi üzerine "ulu mu, ulu mu, ulu mu?" diye üç kere tekrar ederek hiddet ve gazab göstermiş. Fakat Mustafa Çelebi evet pâdişahım ulu kişidir demesiyle gazabı geçmiş, bir az yumuşak konuşmuş ve beru gel diyerek ulufesini yâni yevmiyesini sormuş. Celâlzâde yevmiyesinin on akçe olduğunu arz edince yine acele acele "on mu, on mu, on mu" diye tekrarlayarak yevmiyesinin azlığından dolayı istigrap etmiş, sonra "şeyhe bizden selâm eyle hatırım

Yavuz Sultan Selim, devlet erkânından mahrem olarak bazı yerlere göndereceği emirleri Mustafa Çelebi'yi çağırtarak kendisine yazdırırdı. Pâdişah şöyle yaz, böyle yaz diye emrettiği zaman Mustafa Çelebi divan kitabeti usulüne ve derece teşrifatına aykırı mütalâalar yazmakta tereddüd ederek pâdişâhı ikna ederdi.[7]

Celâlzâde'nin divan muamelâtında yetişmesine ikinci hâmisi Nişancı Seydî Bey gayret etmiştir. Bundan dolayı nimetşinas olan Mustafa Çelebi, Seydî Bey hakkında "benim mürebbi ve muallim ve üstadım idi; kanunşinas idi ve umur-ı kalemiyede gayet mahir idi" demektedir.[8]

Celâlzâde'nin tezkireciliği:

Mustafa Çelebi daha sonra hâmisi olan vezir-i âzam Pirî Paşa'ya tezkireci (kalemi mahsus müdürü veya mektupçu) oldu; tahkiki icab eden bazı mühim işlerde bulundu; Pirî Paşa, vezir-i âzam bulunduğu müddet onun tezkireciliğini yaptı. Şaban 929'da (1523 Haziran) Pirî Paşa tekaüd edilerek yerine Rumeli Beylerbeyliği de üzerinde olarak Enderundan hasodabaşı İbrahim Ağa –kanun hilâfına– vezir-i âzamlığa getirildi. Yeni vezir-i âzam, devlet adamları içinden yetişmeden saraydan çıkıp hükûmet reisliğine tâyin olunduğu için işlerde acemi idi. Bundan dolayı Nişancı Seydî Bey'in tavsiyesiyle Mustafa Çelebi İbrahim Paşa'ya da tezkireci oldu. Celâlzâde vezir-i âzamın divan müzakeresi dolayısiyle bunu şöyle anlatıyor:[9]

"Maktul İbrahim Paşa harem-i pâdişahiden defaten vezir-i âzamlıkla çıktıkta küttabdan bir gayetle ehl-i vukuf kimesne isteyip hakiri getirdüp tezkireci edindi; kendisinin ahval-i âleme vukufı yok, şikâyetçi ise izdiham eder; mabeynimizde tenhada ittifak olunmuştur ki eğer şer'-i şerife müteallik ise kazaskere salına ve eğer mâl-i pâdişahiye müteallik ise defterdara göndere ve eğer kendüye vezarete müteallik ise ben divit ve kaleme yapışırum, ol dahi hüküm yazılsun deyu buyururdu"[10]

hoş tutsun" diye Mustafa Çelebi'yi Gümüşlüoğlu'na göndermiş. "Bizzat Celâlzâde'den naklen Âli, *Künhü'l-ahbar*, basılmamış birinci cild, s. 300.

7 "Sultan Selim-i kadim vüzeradan mahfi etrafa bâzı ahkâm ve evamir gönderilü oldukta bana yazdırırdı, bazı umurda muhalefet şeklini gösterip münasib olanı böyle eylemektir pâdişahım der idim; bir iki defa arık ve ırgad edip izhar-ı gazab ederdi; ben musır olup saadetlu pâdişahım ferman senindir ama sahib-kırana münasib olan budur dediğim gibi münbasit olup imdi öyle yaz der idi" Celâlzâde'den naklen Beyanî, *Şuara Tezkiresi*, Millet Kütübhanesi, numara 757).

8 Âli'den naklen Mehmed Ârif Bey "Kanunnâme-i Âl-i Osman mukaddimesi", *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası* ilâve kısmı.

9 Sarayda divan-ı hümâyun müzakerelerinde divan muamelâtını divan-ı hümâyun kalemi reisi olan reisülküttab idare eder ve vezir-i azamların kendi dairelerindeki divan muamelâtını yeni divan kâtiplerinin müsteidlerinden seçilen vezir tezkirecisi görürdü. Daha sonraları reisülküttablar, vezir-iazamların ikinci divanıda bulunmuşlardır.

10 Celâlzâde'den naklen Beyanî'nin, *Şuara Tezkiresi*, Millet Kütüphanesi, numara 757 ve İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T. Y. numara 2558k.

Celâlzâde'nin Reisülküttablığı:

Yavuz Sultan Selim tarafından Mısır'ın fethinden sonra orada tatbik edilen Osmanlı kanunları ile halk ağır vergilere bağlanmışlar, bu hal şikâyeti mûcib olmuş, bu durumdan istifade eden Çerkes beyleri ikide bir isyan ederek eski Çerkes Kölemen ocağını yeniden tüttürmek istemişlerdi. Bu şikâyetleri mahallinde tetkik ve tahkik eylemek üzere Vezir-i âzam İbrahim Paşa'nın Mısır'a, gitmesine lüzum hasıl olmuş ve tezkireci Celâlzâde onunla beraber, oldukça kalabalık bir maiyet ve beş yüz kadar yeniçeri ile ve deniz yoluyla 930 Zilhicce ibtidasında (30 Eylül 1524) hareket etmişlerdir.[11] Mevsimin son bahar ve gün dönümü fırtınaları zamanına tesadüf etmesi sebebiyle ancak Rodos önlerine ve Marmaris taraflarına kadar gidilebilip oradan kara yoluyla Suriye üzerinden Mısır'a varılmıştır.

Vezir-iâzam *Kahire'*de durumu tetkik etti; Memlûk sultanlarından Kayıtbay ve Kansu Gavri ile *Mısır*'ın ilk Osmanlı Beylerbeyisi Hayırbay'ın tatbik ettikleri kanunları getirterek tatbik suretini anladı. Bunun üzerine hem hazineyi ve hem de halkı koruyacak âdilâne bir kanun tertib ettirdi ve bu yeni kanunun tedvininde Celâl zâde'nin hizmeti görüldü.[12]

İbrahim Paşa on bir ay sonra kara yoluyla İstanbul'a, geldi {931 Zilkade / 1525 Ağustos). Mustafa Çelebi göstermiş olduğu hizmet ve liyakatine karşılık olarak aynı tarihte katledilen Reisülküttab Haydar Çelebi'nin yerine reisülküttab tâyin edildi.[13] Bu hizmette on sene bulundu ve seferlere iştirak etti.

11 Celâlzâde Mustafa Çelebi, Mısır'a gidişlerini *Tabakatü'l-Memalik* adlı eserinde şöyle anlatıyor: "Vezir-i azam İbrahim Paşa Mısır'a gönderilmek hâtır-ı âtır-ı pâdişahide musammem olmağın hızâne-i âmirenin Rumeli tarafları defterdarı (başı, şıkk-ı evvel defterdarı) İskender Çelebi ile Südde-i saadette ulufeciler ağası Hayreddin Ağa ve Çavuşbaşı Sofuoğlu Mehmed ile otuz nefer çavuş bile gitmek emrolunup atebe-i âlem-penahtan bu kemine-i hâk rah dahi kâtib-i divan tâyin olunup bazı küttâb-ı hızane-i âmire ile beş yüz nefer yeniçeri konulup on kıta kadirgalarla deryadan sene selasin ve tisamie zilhiccesi gurresi cuma günü mahrusa-i İstanbul'dan diyar-ı Mısır'a azimet olundu.." *Tabakatü'l-Memalik*, Üniversite Ktp. Nüshası, varak 94 b.

12 "Mukaddema İbrahim Paşa'ya kâtib-i sır olup vezir-i merkum diyarı Mısriyeye gittikte baht-ı izzet gibi yanında revan olup nazar-ı iksir-tesiri ile günden güne terakkide olup vezir-i mezburun mabihü'l-istizarı ve kâr-ı ıslah-ı memalik-i İslâmda mütemen ve müstesşarı olmuştu" *Hasan Çelebi Tezkiresi*, Nişanî maddesi.

13 Gerek Celâlzâde'nin *Tabakat*'ında ve gerek tarihlerde Mustafa Çelebi'nin reisülküttablığa tâyini Mısır seferinden dönüldükten sonra 931 Zilkade ve 1525 Ağustos'tadır. Halbuki *Tabakatü'l-Memalik*'ten sonra kaleme aldığı *Selimnâme*'sinde ise "sene selasin ve tis'amiyede pertev-i atıfet-i şahane berterin-i karin-i hal-i bende-i kemterin olup riyaset-i küttab-ı divân-ı illiyyin-âşiyan ihsan olundu" diyerek reisülküttablığa tâyinini bir sene evvel göstermekte ise de aradan otuz dört sene geçtikten sonra *Selimnâme*'yi yazdığına göre bu hizmete tâyini senesinde yanılmış demektir. Çünkü bu tarihte İstanbul'da Haydar Çelebi reisdi. İbrahim Paşa, Mısır'da iken İstanbul'a reisülküttab Haydar Çelebi ve yeniçeri ağasının tahrikleriyle yeniçeri isyanı olmuş ve vezir-i âzamın avdetinden sonra isyan müşevviklerinin bu iki şahıs olduğu tahakkuk ettiğinden her ikisi de katledilmiş ve Haydar Çelebi'nin yerine Celâlzâde reisülküttab olmuştur.

Celâlzâde'nin Nişancılığı:

Kanunî Sultan Süleyman'ın Irakeyn (Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab) seferinde Tebriz'den Bağdad'a hareketini müteakib Cemaziyelevvel 941'de (10 Kasım 1554) Nişancı bulunan Seydî Bey vefat etmiş makamı münhal kalmıştı; Bağdat'a girildikten sonra 28 Cemaziyelevvel'de (5 Aralık) yüzseksen bin akçe has ile Celâlzâde Mustafa Çelebi nişancılığa tâyin edildi.[14] Celâlzâde'nin bu yeni vazifesinin ehemmiyetini belirtmek için nişancılık hakkında bir az malûmat vermek îcab etmektedir.

Malûm olduğu üzere Osmanlı divanında devlet kanunlarını iyi bilmek lâzımdır. Yeni konan kanunlarla evvelki kanunları şer'i ve hukukî kanunlarla telif etmek kudret ve salâhiyetini haiz olan ve divân-ı hümâyun içtimalarında ve hususî müzakarelerde bu hususlar hakkında fikir ve mütalealarından istifade edilen, devlet kanunlarına aid hükümleri yazan (çünkü emri altında bir kalem heyeti vardı) ve vezirlere ve devlet ricaline verilen menşur veya beratları bizzat tahrir veya müsveddelerini tetkik ederek pâdişahın ismini hâvi tuğrayı çekmek selâhiyetini haiz olan zatâ Nişancı veya Tevkiî veyahut da Tuğraî denilmiş ve hizmeti olan nişancılığa da "tuğray-ı şerif hizmeti" adı verilmiştir. Bunlardan başka nişancının mühim hizmetlerinden birisi de memleketin tahrir (tapu) defterlerindeki has, zeamet, timar, vakıf, mülk arazi üzerinde yapılacak değişikliklerin mutlak surette nişancının kalemiyle yapılmasının kanun olması idi. Nişancı veya tevkiî, tahrir defterleri üzerinde yapacağı tashihi divan-ı hümayunda vezirlerin huzurunda bizzat kendi kalemiyle yapar ve o sırada divanda bulunan vezirlerin isimlerini zikretmek suretiyle defterdeki yer veya ismin üzerine şerh verirdi. Nişancının vazifesi hakkında kanunnâmede topluca izahat vardır.[15]

14 28 Cemaziyelevvel 941 "Oturak divan olup, divan kâtiplerin reisi Mustafa Çelebi'ye nişancılık verilip" "Ruznâme", *Feridun Bey Münşeatı,* s. 592. Şair Kandî Celâlzâde'nin nişancılığına "Mustafa bin Celâl et-tevkiî" terkibini tarih düşürmüştür. *Tabakatü'l-Memalik'*te "Nişancılık hizmeti paye-i refi ve berter ve menzile-i menî ve âsarı fuzunterdir; şol cihetten ki daima işleri nakş ve tahrir-i nâm-ı hümâyun, her zaman celisleri ol nakş içinde iştigal-i duay-ı devlet-i rûz-efzundur ki her nişan-ı Âlişan içinde muzaffer daima duasın ederler". Hekimoğlu Ali Paşa Ktp. nüshası numara 779, s. 457. Yine Mustafa Çelebi *Selimnâme'*sinde de "Darülislâm Bağdad-ı behişt-âbâd'da hizmet-i tuğray-ı saadet-âsâ himmet ve inayet buyurulup" demektedir (Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi, numara 362 varak 21).

15 Kanunnâmenin nişancıya ait kısmı: Tevkii veya nişancı tuğray-ı şerif hizmetiyle memurdur ve kendi hanelerinde kanuna müteallik ahkâm yazılır; mümeyyizi tashih eyledikten sonra kendisi tuğrasını çeker ve defter (tahrir defteri) tashih edilmek lâzım gelse kendüye hitaben varid olan ferman-ı hümâyun mucibince defterhaneden getirdüb tashih eder, kendi kalemiyle. Tashih-i ferman varid oldukta kanun budur ki ol zaman fermân-ı şerifin tuğrasını bizzat vezir-i âzam hazretleri çeker. Ferman kendüye (nişancıya) geldikçe zahrının bir köşesine (defteri gele) diye kalemiyle işaret edip" defter eminine (tapu umum müdürü) gönderir. Ol saat defterhane kesedarı (defterhane evrak muhafızı) defteri ve ol ferman-ı şerifi bile götürür. Pes ber mucib-i ferman-ı hümâyun mahallini bulup tahrir ve tashih eyledikten sonra ferman-ı şerifi kendü hıfzeder. Ve

Celâlzâde nişancılıkta yirmi üç sene kaldı ve asıl şöhretini bu çeyrek asırda temin etti; devlet kanunlarında yegâne merci oldu; kendisini yetiştiren Seydî Bey'den ziyade şöhret buldu; devlet idaresine âid bütün kanunlar onun elinden geçti ve onun tedbirleriyle hallolundu; kanunnâmedeki tâbir üzere bihakkin "müfti-i kanun" olup "Koca Nişancı" diye şöhret buldu.[16] En muğlak meselelerin halli için onun mütaleası alınıyordu.[17]

Meşhur Tâcizâde Cafer Çelebi'den sonra Celâlzâde kudretinde bir nişancı gelmemiş[18] ve yapmış olduğu kanunlar ve tahrirat ve ahkâm ve menşurlardaki yazış tarzı kendisinden sonra yarım asırdan ziyade numune olmuştur.[19] Celâlzâde'nin yüksek vukuf ve mesaisine mükâfat olarak nişancılık hasları o tarihe kadar hiçbir nişancıya nasib olmayan üç yüz bin akçeye çıkarılmıştır.[20]

Celâlzâde'nin tekaüd olması:

Mustafa Çelebi H. 964 (1557) senesine kadar makamını muhafaza etti; yaşı yetmişe yaklaşmıştı; rivayete göre o tarihte vezir-i âzam bulunan Damad Rüstem Paşa, ninacılıktan çekilecek olursa yerine –divan kâtibliğinde bulunan– oğlunu (Mahmud Bey'i) nişancı yapacağını vadetmiş olduğundan Celâlzâde istifa etti ve müteferrika başılık rütbesi verildi; fakat yerine oğlu tâyin edilmiyerek değerli bir zat olan Eğri Abdizâde Mudurnulu Mehmed Bey tâyin olundu.[21]

kazasker efendilerden memhur kese ile gelen cihet beratlarının tuğralarını çektikten sonra– ehl-i cihâtın esamisini defterlerine "Sah" çekip ve yine kesesine (dosyasına) koyup mühürleyip kendi kesedarı ile defter eminine gönderir. Divan tarafından verilen şikâyet ahkâmı reis (reisülküttab) "resîd" ettikten sonra kesedar cem edip kendüye getürür; tuğralarını çeker. "Resîd" işareti reisülküttabın "sah" yâni doğrudur işaretidir. Kavanin-i Osmaniye ve merasim-i sultaniye nişancılardan sorula gelmiştir; sabıka bunlara "Müfti-i Kanun" ıtlak olunu gelmiştir. "Abdurrahman Paşa kanunnâmesi", *Millî Tetebbular Mecmuası*, s. 515.

16 *Kınalizâde ve Riyazi tezkireleri.*

17 "Ol mansıb-ı celilde dûr ü dıraz rebib-i nimet ü naz müsteşar-ı umur-ı divanî ve müşkil küşây-ı kanun-ı Osmanî olup üç kere yüz bin akçe has ve mezid-i iltifat ve şân-ı hasıla ihtisas ibtida bunlara müyesser oldu... Vüzera meclisinde vecahat ve nezahatle kadri refî ve umur-ı muazzamada müsteşar idi *'Atayî*, s. 133, 114 ve *Sefînetü'r-rüesa,* s. 5.

18 Celâlzâde "münşi-i menşur-ı belagat ve muhaşşi-i metn-i mensur-ı fesahattir.Merhum Tâcizâde'den sonra nişancılık makamına şan-ı şerifine muâdil ve mümasil araste-i fünun-ı fezail bir zât-ı kâmil ve fâzıl sahib-i vücu bir vücud gelmemiştir." *(Lâtifî Tezkiresi*, Nişânî maddesi. Tâcizâde Cafer Çelebi'nin Osmanlı divanından çıkan menşur ve fermanların tertip ve terkiplerindeki imlâ ve inşa tarzında koyduğu usûl ve kaide Celâlzâde'nin nişancılığına kadar devam etmiştir. *Şakayık-i Numaniye Tercümesi*, s. 336).

19 Müverrih Âli kendi zamanında (onaltıncı asır sonları) müstamel olan berat ve ahkâm sernameleri hod müşarünileyhin nişanlarından idüği kibar ve sigara malûmdır" diyor *(Künhü'l-ahbar*, basılmamış ikinci cild, s. 114). Keza *Peçevî Tarihi* de (I, s. 43) aynı mütaleayı kaydediyor: "hâlâ divanda yazılan elkab ve inşa ekser bunlarındır; kanunnâme dahi yazmıştır ve el'an rüusda (rüus kaleminde) mahfuzdur; az mahalli tebdil ve tağyir olmuştur" demektedir.

20 Atayî, *Şakayik Zeyli*, s. 113. Tezkire sahibi Sehi Bey şöyle diyor; "Hazret-i pâdişah-ı sahibkıran huzur-ı şerifinde bunlara olan itibar nesl-i osmanide bir nişancıya olmamıştır."

21 Âli, *Künhü'l*-ahbar, basılmamış ikinci cild, s. 167. Kütüphanemizdeki nüsha şuara kısmında.

Sultan Süleyman Kanunî Celâlzâde'nin kıymet ve ehliyetini ve uzun yıllar devam eden hizmetini takdir ettiğinden Vezir-i âzam Rüstem Paşa'ya rağmen o tarihe kadar emsali görülmemiş olan bir mükâfatla kendisini taltif etti; yâni nişancılığında almakta olduğu haslar ile tekaüd yaptı.[22]

Mustafa Çelebi, tekaüd olduktan sonra Eyyub'da bugün Nişancı (Nişanca) semtindeki[23] konağına çekilerek zamanını telif, tercüme ve ziyaretine gelen dostlariyle musahabe ile geçirdi ve onun tekâüdlük hayatı 974 Safer (1566 Eylül) tarihine kadar on sene devam etti. Sultan Süleyman'ın son seferinde müteferrika olması dolayısiyle pâdişâhın maiyyetinde bulundu.[24] Sigetvar muhasarası esnasında Nişancı Eğri Abdizâde Mehmed Bey vefat ettiğinden Celâlzâde ikinci defa nişancı tâyin edildi, kendisi ihtiyarlığından bahis ile kabul etmek istememiş ise de kat'i emir üzerine kabule mecbur oldu.

Onun nişancılığa tâyini esnasında Sultan Süleyman vefat etmiş (22 Safer 974 / 8 Eylül 1566) Fakat vefatı pek gizli tutulduğundan hariçten duyulmamıştı. Celâlzâde pâdişahın ölümünden haberdar olmadığı için nişancılık hil'ati giymek için otağ-ı hümâyuna girdiği zaman hayatta zannettiği kadirşinas pâdişahının öldüğünü anlayınca kendisini tutamayarak ağlamaya başlamıştı; fakat Vezir-i âzam Sokollu Mehmed Paşa'nın îkazı üzerine kendisini topladı ve memuriyet hil'atini giydikten sonra memnun bir halde sevinerek otağ-ı hümâyundan dışarı çıktı. Onun bu halini görenler pâdişâhın sıhhatte olduğu zannile şüphelerini giderdiler.

Mustafa Çelebi, ordu ile beraber İstanbul'a, döndü ve İkinci Selim zamanında da kısa bir müddet yâni on üç ay kadar nişancılıkta bulunduktan sonra 975 Rebiulâhir'de (1567 Ekim) takriben yetmiş beş ile seksen yaşı arasında vefat

22 Âli, *Künhü'l-ahbar* basılmamış ikinci cild, *s.* 167. Rüstem Paşa kendüyi sevmemeğin yerinize oğlunuzu arzedelim deyu evvelâ azline rıza eyledi; bâdehu âhar kimesneye verip kenduyi bir miktar tekaütle müteselli kalmak istedi. Hâlâ ki kadirşinâs-ı devran yani ki pâdişâh-ı âlempenah riayetinde cell-i himmet kıldı, mansıbı halinde mutasarrıf olduğu hasları cem'an ber-vech-i tekaüd verilmesini emretti". *Peçevi Tarihi*, (I, s. 43) bunu şöyle anlatıyor:
"Rüstem Paşa kendisini sevmemeğin yerinize oğlunuzu arz idelim dedikten sonra âharı arzedip ve kenduye tekaüd arz ettikte hâlâ ki pâdişah-ı âlempenah kadirşinas olmağın tazeliğinde bize hizmet eyledi; pirlik vaktinde illere muhtaç mı edelim deyu cümle nişancılık hası ber-vech-i tekaüd verilmek ferman etti." Celâlzâde nişancılıktan ayrılışını bizzat kendisi şöyle anlatıyor: "Salhây-i fıravan hizmet-i nişân-ı âlişan ile behremend olub sinin-i ömr-i fena-nasib heftada karib olup fark-ı hüddam-ı atebe-i sipihr-intizamdan müteferrikalık inayet olundu". *Selimnâme*, s. 21; Müverrih Âli, Celâlzâde'yi yakından tanıdığı için Rüstem Paşa'nın Celâlzâde'yı atlatmasını her halde duymuş olacak ki tarihine kaydetmiştir. Tabiî Celâlzâde bunu açıktan yazamazdı.

23 Celâlzâde Mustafa ve Salih Çelebi'ler Nişancı Camii kabristanında medfun olduklarından bu semte yakın zamana kadar "Nişancılar" denilirdi. *Hadikatü'l-cevami*'de de böyledir. Şimdi doğru olarak o mahalleye Nişancı deniliyor.

24 *Peçevi Tarihi*, I. s. 43.

ederek[25] Eyyub Nişancısı'nda yaptırmış olduğu caminin bahçesine ve kendisinden evvel vefat etmiş olan kardeşi Salih Çelebi'nin yakınına defnedildi. Vefatına Deli Kadı'nın söylemiş olduğu manzum tarih mezar taşma hâk edilmiş olup aynen şöyledir:

Celâl oğlu nişâni ki cihânın
Fenâsın gördü azmetti bekaya
Ten-i hâki olup aslına râci
Karıştı ruh-ı pâki asfiyaya
Yeri cennet ola deyû melekler
Feleklerden el açtılar duâya
İşitip ruh-ı kudsi dedi târih
İlâhi rahmet eyle Mustafaya
975

Celâlzâde Mustafa Çelebi camiinden başka yine o civarda bir hamam ve halvetiye tarikatı için bir tekke yaptırmıştır.[26] Caminin yanındaki mekteb ile altındaki çeşmeyi İkinci Mustafa zamanında sadr-ı âzam olan Şair Eyyüplü Râmi Mehmed Paşa yaptırmıştır.

25 *Selimnâme*'sinde yaşının yetmişe yakın olmasından dolayı H. 964'te (1557) nişancılıktan çekilip müteferrikalık verildiğini beyan ettiğine göre yetmiş beşten ziyade ve seksenden noksan bir sinde vefat etmiş olduğundan metinde o suretle gösterilmiştir.

26 Atayî, Şakayik Zeyli, s. 114 "Kasaba-i Ebi Eyüb civarında cami-i şerif ve hamam ve sulehây-ı halvetiye için bir hankâh bina etmiştiri" ve *Aşık Çelebi* ve *Riyazi tezkireleri* Nişanî maddeleri ve Sefinetü'r-Rüesa s. 4. Yaptırmış olduğu hamam ile tekkenin nerede olduu bilinemedi. Hamamın, bugün mevcut olmayan ve onaltıncı asırda yapılmış sanatlı bir mimari eser olan Otakcılar hamamı olması muhtemeldir ki aşağıdaki kayıd da bunu gösteriyor: Evliya Çelebi, İstanbul surunun dışında Nişancı mahallesini ve Nişancı camiini şöyle anlatıyor:
Surun canib-i garbinde bir havadar ve mürtefi kûh üzere bina olunmuş bağ ve bahçeli üç bin kadar mamur ve abadan saray-ı azimleri havi büyük bir mahalledir. Camilerinin içinde Nişancı Paşa camii en mamur ve güzel olanıdır. Bir püste-i âli üzere vaki olmuş ruşen bina bir cami-i zîbadır (I, s. 393). Evliya Çelebi Topçular mahallesini zikrederken orada defterdar (ve) Nişancı Paşa sarayı meşhur saraylardandır. Kurbindeki çeşmenin tarihi şudur:

Nişanî fikrederken bu binanın sâl-i garrasın
Dedi mülhem anın tarihini "Hayr-ı sultanî"
Sene 970

demiştir. Bu kayıttan saray çeşmenin Nişancı mahlaslı Celâlzade Mustafa Çelebi'ye –Evliya Çelebi yanlış olarak defterdar Nişancı Paşa diyor– ait olduğunu öğreniyoruz. Bundan başka Mustafa Çelebi'nin yine Nişancı mahallesinde Mimar Sinan binası "bir müferrih hamam-ı dilküşası vardır ki lâ-nazirdir" kaydiyle bir hamamından bahsediliyor ki (I, s. 393) bunun bir yukarıdaki notta bahsettiğim Otakcılar hamamı olması pek muhtemeldir. Fevkalâde güzel, ferah ve içerisi sanatlı olan bir hamam otuz sene evvel yıkılmıştır. Yine Evliya Çelebi (I, s. 406) Mustafa bin Celâl tevkiinin biraderi Salih Efendi il eberaber, bina ettiği camiinin sahasında medfun olduğunu yazıyor.

Celâlzâde Mustafa Çelebi'nin İlmî Hayatı

Mustafa Çelebi'nin biri devlet kanun ve nizamlarına vukufu ve yeni kanunlar tanzim ve tedvini cihetinden ve diğeri de ilmî faaliyeti ve ilmî hüviyeti yönünden iki cephesi vardır. Mustafa Çelebi, Türkçe inşadaki kudret ve maharetinden başka Arapça ve Farsçada da kalem sahibi âlim, şair bir zattı. Kaleme almış olduğu berat veya menşurlardaki inşa sanatı kudreti, zamanına göre pek kuvvetlidir ve münşeatı senelerce numune olarak kullanılmıştır; bilhassa Safevi hükümdarı Şah Tahmasb'e yazılan nâme-i hümâyun ve pâdişahın emriyle bilhassa Vezir-i âzam İbrahim Paşa için kaleme aldığı seraskerlik menşurı kudret-i kalemiyesinin en parlak numunelerindendir.[27]

Celâlzâde'nin ilmî hayatı ve inşa sanatındaki mehareti hakkında Lâtifi şunları yazıyor:

"Derya-yı fazl ü irfan ve maarif u avarifi bî-payandır; kütüb-i mûteberinin mütaleasına kadir ve ilm-i tefsir ve hadiste mahir ve fazıl-ı danişmend ve cevelân-ı tab-ı letafet –disârı ve şan-ı şeref– şiarı nihayette bülenddir; zamanede hüsn-i ibarât ve lâtif istiaratla inşâ-i dilküşa seyretmek isteyen memalik-i Osmaniye ve asâkir-i mansure-i sultaniye hakkında *Tabakatü'l-Memalik* tesmiye olunur kitab-ı belagat-nisâbını mütalea kılsın ve elkab ve elfaz ve mâani kande olur görsün; bir kitab-ı kemyâbdır ki imlâ ve inşası semt-i kadh ve ayıptan muarra ve müberra olup elfaz-ı beligasına ve mâani-i bediasına münşiyan-ı menaşir-i divan-ı belagat.. engüşt ber dehan ederler."[28] Filhakika *Tabakatü'l-Memalik ve Derecatü'l-Mesalik* adındaki tarihi Celâlzâde'nin inşadaki kudretinin şaheseridir.

Mustafa Çelebi, fevkalade olan divan işlerinden dolayı nişancılık zamanında eser telif veya tercümesine pek vakit bulamamış ekser eserlerini on sene devam eden tekaütlüğü esnasında yazmıştır

27 Celâlzâde'nin Reisülküttablığı zamanında İran Şahı Tahmasb Han'a gönderilen nâme-i hümâyun sureti *Feridun Bey Münşeatı*, I, s. 478 (1264 tabı) ve keza ibrahim Paşa'ya verilen seraskerlik beratı sureti aynı eser *s. 480.* Celâlzâde 955 senesi recebinde (1529 Mart) divan-ı hümâyun içtimaından sonra Sultan Süleyman Kanunî tarafından davet olunarak: "meşiyyet-i ilâhi birle eknaf-ı memleketimin uzayıp mesalih-i mühimme için mühimmatımıza nihayet yok. Her hususta bizzat kendümiz mübaşeret etmek münasib olmayıp mühimmat-ı din ü devletin tenfiz ve icrası için İbrahim Paşa serasker adına olup cümle kullarımız ana mutavaat ve inkiyad etmek için bir berat-ı şerif suretin tesvid edip getür deyu buyurdular... Yarındası geru cenab-ı muallalarına maruz olup mazmun-ı sem-i hümayuna iriştikte makbul buyurup istihsana karin oldu. Yazılıp nişan-ı hümâyun (tuğra) ile mükemmel oldukta pâye-i serir-i âlâlarına götürmek emir buyurdular. Envaı teklifât ile mükellef yazılıp ve tuğray-ı garrây-ı âlem-ârâ ile zîb u ziynet bulduktan sonra izz-i huzur-ı mevfurü'l-huburların teslim olundu. 18 Receb 935 *(Tabakatü'l-Memalik*, Millet Kütüphanesi– Hekimoğlu Ali Paşa kitapları numara 779 s. 315.)

28 *Lâtifi Tezkiresi*, matbu nüsha, s. 336.

Celâlzâde'nin hususî hayatı ve cömertliği:

Mustafa Çelebi, nişancılıktan tekaüd olduktan sonra Eyyüb'de ismine mensup mahalledeki konak ve bahçesinde oturdu. Zamanının âlim, şair ve edipleri kendisini ziyarete gelip musahabe, ilmî ve edebî mübahese ve münazarada bulunurlardı.[29] Daha evvel söylediğimiz gibi, ekser eserlerini 1557'de tekaüd olduktan sonra vücuda getirmiştir.

> Celâlzâde'nin fevkalâde cömert olduğunu muasırı olan tezkire sahipleri ile Atayi kaydetmektedir; bundan başka çok merhametli ve iyilik sever bir zat olduğunda da ittifak vardır. Celâlzâde'nin yetiştirmelerinden olup sonraları nişancılığa kadar yükselen sarhoş
>
> Abdi Çelebi:
>
> "Nişancı merhuma verilen kasideleri ben hıfzedip verilen caizeleri işaret ederdim; bâdehu hesap ettim cins –i esvab ve sair resülmal-i sevaptan gayrı nukud ve mebaliğ yirmi yedi yük (iki milyon yedi yüz bin) akçeye bâliğ olmuştu" demektedir ki[30] bu miktar Celâlzâde'ye takdim edilen kasidelere verilen miktar olup bunun haricinde düşkünlere ve yoksullara da yardımı vardı.
>
> H. 965'te (1558) İstanbul'a, gelerek Eyyüb'teki konağında kendisini ziyaret etmiş olan Mekke emirinin elçisi Kutbüddin Mekkî, Mustafa Çelebi hakkında:
>
> "Bu zat huyunun güzelliği, cömertliği ile o günkü insanların hepsinden üstün idi. Beni davet ile çok ihsan etti. Ezcümle İstanbul'dan çıkacağım sırada bana karadan mı denizden mi gideceksiniz? diye sordu, ben denizden gideceğim dedim. Niçin deniz tehlikesini kabul ediyorsunuz? dedi. Ben de elim dardır onun için diye mukabele ettim; derhal bana yüz liradan ziyade para verdiği gibi gayet lâtif çuhalar ve güzel elbiseler verdi. Bir gece onun konağında yattım; pek ziyade ikram gördüm; Allah da onu aziz etsin, ona ikram etsin, onun şanını yükseltsin" diyerek fevkalâde cömertliğinden bahsediyor.[31]

Celâlzâde'yi yakından tanıyıp caizelerini almış olan Lâtifi de şu mütaleada bulunuyor:[32] "Mekârim-i ahlâkda ve hasâil-i eşfakda ol zat-ı kerimü's-sıfata adîl ve nazîr olmamıştır. Alelhusus tarik-i kanun-ı Osmaniye'nin müfti-i müctehidi ve ol fennin ferzane ve feridi idi. Bir kerimü'ş-şan-ı sahib-i ihsandır ki bâb-ı cûd

29 "..Feragati (yani tekaütlüğü) zamanında Eyyub Ensarî civarında bağ, bahçe ve cami ve hamam âbâdan etmişlerdi; kendi anda sakin olup sohbetin hasr-ı ehl-i irfan etmişlerdi... *Aşık Çelebi Tezkiresi*, Nişanî maddesi.

30 Atayî, *Şakayik Zeyli*, s. 114.

31 Kutbüddin Mekki Seyahatnamesi (Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi), Arapça nüshadan tercüme edilmiştir. Celâlzâde'nin kendisine yüz liradan ziyade para vererek kara yolundan gitmesini tavsiye etmesine rağmen Kutbüddin Mekkî her nedense yine deniz yolunu tercih etmiştir.

32 *Lâtifi Tezkiresi*, s. 336.

v sehâda vüfûr-ı in'am ve atâda Hâtem-i zamandır. Bir zat-ı kerim ve müşfik ve rahimdir ki lutf-ı beliğini ve makdur-ı bîdiriğini birkese diriğ etmez ve erbab-ı rica ve ümmid âsitânesinden değme gez nevmid ve mahrum gitmez ve bir seyyâd-ı kulûbdur ki dane-i in'am ve dâm-ı ihsanla mürg-i hatır-ı has u âmı... atâsiyle âlemi şermende etmiştir. Ve bilcümle bu ahd ve asırda seha ve cûd onun vücud-ı pür-cûdiyle kaimdir ve fî zamanina kerem-i zatta ve mekârim-i sıfatta adîl ve naziri var demek nâ-münasib ve nâmülayimdir".

Yina Celâlzâde'yi tanıyan ve meclisine devam eden Tezkire sahibi Âşık Çelebi de Celâlzâde'nin mahlası olan Nişanî maddesinde onun irfan erbabını, şairleri himayesini ve cömertliğini tavsif etmekle bitiremiyor ve:

"Sehasından sehab feyz bulurdu, her birinin mutrib ve mugannisi onun bezl-i vasfı ile bezle-gûlık edip şiirle terennüm ederdi. Kapısı vüfur-ı halk-ı etrafa musaf hususa tevaif-i ehl-i irfan-ı üryan haremine mutaf oldu.... elkıssa eyyâm-ı devleti mütemadi oldu" diyor.

Kınalızâde Hasan Çelebi de Koca Nişancı'nın "pişvây-ı ehsab-ı beyan ve mâani" olduğunu yâni inşadaki kudret-i kalemiyesini sena ettikten sonra cömertlikte Hatem-i zaman ve şahsen mehasin ve mekârim-i ahlâk ile şöhret bulduğunu, in'am ve ihsanının bol ve müstaidlerin hâmisi olduğunu söylüyor.

Celâlzâde uzun süren reisülküttablık ve nişancılıkta çok adam yetiştirmiş olup bunlar gerek kendi zamanında ve gerek sonradan devlet işlerinde mühim mevkiler işgal eylemişlerdir. Kendisinin maiyyetinde bulunmuş olan Nevbaharzâde, Celâlzâde'nin nişancılığı samanında onun divittarı idi. Sonradan süratle yükselerek defterdar olmuştu. Defterdarlar, kanun üzere divân-ı hümâyunda nişancının üst tarafında otururlardı; bundan dolayı Nevbaharzâde'nin nişancı Celâlzâde'nin üstünde oturması îcab ediyordu. Fakat Nevbaharzâde "senelerce karşısında el kavuşturup durduğum devletlûnun üst tarafına oturmam, azli ihtiyar ederim" demesi üzerine keyfiyet Sultan Süleyman'a arzedilmiştir. Pâdişâh Nevbaharzâde'nin bu kadirşinaslığına memnun olmuş ve bundan sonra nişancı ve defterdardan hangisi kıdemli ise o takaddüm etsin diyerek kanunu tadil ettirmiştir.[33]

Celâlzâde'nin eserleri:

1– *Tabakatü'l-Memalik ve Derecatü'l-Mesalik* 2– *Muhacnâme* 3– *Fetihnâme-i Rodos* 4– *Fetihnâme-i Karaboğdan* 5– *Selimnâme* 6– *Mevahibü'l-Hallâk fi Meratibi'l-Ahlâk (Enisü's-Selâtin)* 7– *Delâil-i Nubüvvet-i Muhammedî ve Şemail-i Fütüvvet-i Ahmedî* 8– *Hediyyetü'l-Müminin* 9 – *Cevahirü'l-Ahbar fi*

33 Âli, *Künhü'l-ahbâr*, (basılmamış ikinci cild), s. 113 ve Peçevi Tarihi, I, s. 46, 47.

Hasaili'l-Ahbar 10– *Kanunnâme* 11– *Tarih-i Kale-i İstanbul ve Mâbed-i Ayasofya* 12– Yalnız adı zikredilen ve nüshası henüz görülmeyen mensur *Şehnâme*.

Şimdi Celâlzâde'nin bu eserleri hakkında derli toplu malûmat verelim:

1– *Tabakatü'l-Memalik ve Derecatü'l-Mesalik:*

Celâlzâde inşadaki kudret ve maharetini göstermek üzere tekellüflü senayi-i lâfziye ve istiarelerle tavsif ederek kaleme almış olduğu *Tabakatü'l-Memalik ve Derecatü'l-Mesalik* adındaki mühim eserini H. 964'te (1557) tekaüd olduktan sonra yazmıştır.

İlah ismiyle ger başlansa nâme Saadet ola unvan ol kelâme

mesnevisi ile başlayan eser, uzun bir mukaddemeden sonra "Sebeb-i telif-i kitap" kısmında kendi zamanına kadar yazılmış olan tarihlerin devlet müesseseleri, askerî ve eyalet teşkilâtları, İstanbul'daki müteaddid ve muhtelif tesisler hakkında hiçbir malûmat vermediklerinden dolayı bu eserini kaleme aldığını beyan etmektedir.

Tabakatü'l-Memalik otuz tabaka ve üç yüz yetmiş beş derece üzerine tertib olunmuştur. Bu otuz tabakanın yirmi dokuz tabakası saray, hazine, merkez teşkilâtı, kapıkulu ocakları, geri hizmette müstahdem askerî ocaklar, donanma, eyaletler ile İstanbul'daki dinî, ilmî ve içtimai tesisler ve saireye aid olup otuzuncu tabaka ise Kanunî Sultan Sülayman zamanındaki vekayie ve H. 966'da (1559) Süleymaniye Camii inşaatının sonuna kadar gelmektedir; fakat *Tabakatü'l-Memalik*'in, baş tarafında fihrist halinde zikredilen ve pek mühim olan yirmi dokuz tabakayı havi cilt bugüne kadar görülmemiştir. Celâlzâde'nin oğlu Mahmud Çelebi tarafından yazılmış olan ve Hekimoğlu Ali Paşa kitapları arasında bulunan 778 ve 779 numaralı yazıları ve tezhipleri güzel iki nüshadan 778 numaralı nüshanın on sekizinci satırında yirmi dokuz tabakanın ayrı bir cilt olarak yazılmış olduğu kitabın kenarına aynı yazı ile yaldızlı olarak işaret edilmiştir ki bu derkenar diğer gördüğümüz nüshalarda yoktur. Derkenarda şöyle deniliyor:

"Bu tabakat-ı külliyye-i memâlik ve derecat-ı asker-i zafer-mesalik muktezâyı tertib-i bedî üzere takdim olunsa cüsse-i kitab cild-i vahide mütehammil olmayıp ziyade mutavvel olmak lâzım geldüği ecilden memalik ve asker ahvali mufassalan mücellid-i âharda beyan olunup dibâce-i hümâyunda asker ve memleket umuru icmalen (yani fihrist halinde) zikrolunup eyyam-ı hümâyunlarında zuhûr eden vekayi ve hikâyat takdim olundu" denilmektedir.[34]

34 *Tabakatü'l-Memalik'ten* benim tetkik ettiğim en eski ve nefis nüshalar Millet Kütüphanesi'nde Hekimoğlu Ali Paşa kitapları arasındaki 778 ve 779 numaralı nüshalar olup bunlardan başka

Şu halde Celâlzâde teşkilât kısmını yazmış olmalı; belki müsvedde halinde kalmıştır. Zaten bu kısım yazılmamış olsa eserin ismi ile müsemmasının birbirini tutmaması îcab ederdi; her ne ise bu eser veya müsveddesi bugüne kadar görülmemiştir.

Tabakatü'l-Memalik'teki tasvirler dikkate şayandır; çünkü bu tavsifler o zamanki kıyafetleri, çadır, silâh ve sair hususları göstermeleri itibariyle mühimdir ve manzumeleri de öyledir; meselâ pâdişahın solak denilen muhafız teşkilâtından bahsedilirken:

"Üsküf pûş, keman derağuş, tirendaz, serefraz, sefîd-dâmen, âhen pirâhen solaklar" terkipleriyle solakların kıyafetleri, silâh ve zırhları ve elbiseleri gösterildiği gibi[35] yine solaklar hakkında diğer bir yerde:

"Beyaz börk, üsküf puş, bahr-i cinan, derya huruş, sepid pirahen, damen-keşan, keman dest, tîrmiyan serv-hiram ve nazenin-endam üç yüz miktarı güzide-i afak civanbaht solaklar kudüm-ı saadet-lüzuma nigehban" kayıtları vardır.[36]

H. 932 (1526) senesinde Mohaç muharebesinden bir gece evvel ordugâhta yapılan deli kuvvetlerinin eğlence ve oyunlarından bahs ederken:

"Din yolunun serbazları, meydân-ı gaza kurbanları, Rumeli'nin delüleri, divaneleri, şeştar tanburlar, kopuzlar nevaht edip Oğuz gazalarının hikâyet-efruzları ozanlar çalıp-çağırıp şenlikler, şâdilikler ederlerdi.[37]

Yine *Tabakatü'l-Memalik*'te kapıkulu süvarileri (altı bölük) manzum olarak aşağıdaki beyitlerle tavsif ediliyor.[38]

Her biri bir şirnerdir pehlivan
Böbr-i-rezm-i ruhgir ü can-sitan
Takınıp otağları pür-lâtif
Bey yiğitler gûyiya serv-i revan
Ellerinde nizelerdir ejdeha
Ha deyince düşmana vermez aman
Bellerinde hep murassa tirkeş
Pür-hadenk ü pür-siham ü pür-keman
Yanlarında tiğ ile şimşir-i tiz

Ayasofya, Fatih, Hamidiye, Köprülü (Fazıl Ahmed Paşa), Topkapı Sarayı Bağdat Köşkü, Üniversite kütüphanelerinde de birer nüshası bulunduğu gibi Avrupa'da muhtelif kütüphanelerde de nüshaları vardır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde Esad Efendi kitapları arasında *Tabakatü'l-Memalik* adiyle 2315 numarada kayıtlı nüsha yalnız Kara Boğdan kısmıdır.

35 *Tabakatü'l-Memalik*, Hekimoğlu Ali Paşa nüshası, numara 779 s. 74.

36 aynı nüsha, s. 237.

37 aynı nüsha, s. 254.

38 aynı nüsha, s. 370.

Zeynleri gaddarelerle bozdoğan
Kollarında her birinin bir siper Pullan zerrin, murassâ zer-nişan
Sinede hem arkada puladdan
Ol lâtif âyineler mihr-i cihan
Bâd paye binseler kotas ile
Zâhir olur rahş-ı rüstemden nişan

Bu beyitlerle kapıkulu süvarilerinin– otağa (sorguç) ve mızrakları, içerisi oklarla dolu tirkeşleri (okluk), bellerinde keskin kılıç, gaddare ve bozdoğanları ve kollarında murassâ pullarla süslü kalkan ve göğüs ve arkalarında zırhları ve altlarında atları zikredilmektedir.

Daha bu suretle yeniçeri, akıncı ve sair askerî sınıfların ve otağ, sancak ve tuğların tavsifleri vardır ki bu eseri dikkatle okuyanlar o devrin askerî teşkilât ve teçhizatı hakkında bir fikir elde ederler. Mustafa Çelebi, bu eserinde türlü türlü terkiplerle anlattığı vekayii canlandırmakta maharet göstermektedir. Celâlzâde H. 965'te (1558) İstanbul'a gelmiş olan Mekke Emirinin elçisi Kutbüddin ile görüştüğü sırada söz *Tabakatü'l-Memalik*'e intikal edince Celâlzâde:

"Pâdişahın hükmü altında bin iki yüz kale var, bu kalelerin herhangi birisini yücelikte ve dayanıklıkta ve sağlamlıkta hususî birtakım sıfatlar ve secilerle zikrettiğim zaman başka bir kaleyi zikrederken o sıfat ve secileri tekrar etmedim" demiştir.[39] Sehi Bey de *Tezkiresi*'nde aynı mütaleayı kaydediyor.[40]

Tabakatü'l-Memalik hakkında tezkere sahibi Âşık Çelebi de:

"Tensik-i sıfatta ve sair tarifatta, aheng-i cenkte, azm-i rezmde, seyr-i süvaride, sayd-ı şikârda alay atlandırmakta, asker yaraklandırıp yatlandırmakta, surlar serverlerin tarifte, şurlar şürurların tavsifte, muhassal sühan-sazlıkta, kıssa-perdazlıkta kendi, ser-defter-i şuarây-ı mâhirin ve kitabı gayret-i esatir-i evvelin"dir demektedir.

Meşhur âlim, Kınalızâde Ali Efendi, Celâlzâde'nin *Tabakatü'l-Memalik*'i hakkında, ekseriya tumturak elfazla mukayyed olduğu için mâna tarafı ihmal

39 *el-Fevaidü's-Seniyye fi'r-Rıhleti'l-Medineti ve'r-Rumiyye*, (Veliyyüddin Efendi kitapları numara 24. Vr. 40).

40 Mustafa Çelebi Sultan Süleyman'ın cülusundan itibaren "bir kitap telif edip ve yazıp *Tabakatü'l-Memalik ve Derecatü'l-Mesalik* deyu tesmiye olunur. Taht-ı saltanatta olan kıladan bin bir kalenin evsafında inşa eyleyip kendinin îcad ve ihtirâından her bir kaleye bir nev' elkab yazıp birine yazdığı elkabı birine dahi yazmayıp bunda olan kudret ve meknet bir kimseye dahi müyesser ve belki makdur-i nev-i beşer olmuş değildir; fesahat ve belagat anda hatmolmuştur" *Sehi Bey Tezkiresi*, matbu nüsha, s. 33.

olunmuştur diye tenkid edermiş.[41] Yine bu eser hakkında tezkire sahibi Beyanî de "Beyne'l-enam inşasiyle şöhreti tammı vardır; lâkin inşası tumturak elfazdır, âmiyanedir, üstâdâne değildir" diyor.

Tabakatü'l-Memali Müverrih Âli ve Peçevî'nin mehazlarındandır.

2– *Muhacnâme:*

Sultan Süleyman Kanunî'nin H. 932'de (1526) Macaristan kralı ile yapmış olduğu muharebeyi tasvir eden bu eser, ordunun Belgrad'a varışından îtibaren tamamen *Tabakatü'l-Memalik*'ten alınmıştır. Üniversite Kütüphanesi'nde 2623 numarada bulunan *Muhacnâme* orta kıtada güzel talik ile yazılmış olup yüz yetmiş bir varaktır. Baş tarafında:

"Bu derece, hazret-i padişah-ı zafer-neval ve feth-i hisal, ungürüs kiralı Lavoş-ı (Layoş=Lui) dalâlet-meal ile buluşup sahrayı Mohaç'ta vaki olan gaza beyanıdır" denilmektedir.[42]

3– *Rodos Fetihnâmesi (Fetihnâme-i Rodos)*:

Kanunî Sultan Süleyman'ın H. 929'daki (1523) Rodos adasının zabtından bahseden bu eser tetkik edilince *Tabakatü'l-Memalik'*teki Rodos fethinin muhtasarı olduğu görülüyor.[43] Bu eserin Üniversite Kütüphanesi'nde küçük kıtada dört nüshası olduğu gibi Nuruosmaniye ve Üsküdar'da Selim Ağa kütüphanelerinde de birer nüshası vardır.[44] Mukaddimesinde:

Nişan-ı bast edip ferş-i rivayet
Sefer ahvalini eyle hikâyet

41 *Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiresi:* "Eğerçi inşada yedi beyzası var deyu halk içinde meşhurdur; lâkin müellefatı çendan mezkûr değildir; Hattâ validimiz firdevs-mekân bugüne gevher-feşan olurlardı ki ekseriya tumturak-ı elfazla mukayyed olduğundan cânib-i mâna riayet olunmaktan kalurdı; cümleden yeniçeriler ve çavuşlar vasfında yeniçeriyan sorguç-ser ve serhenkân-ı şeşper miğfer der idi."

42 *Osmanlı Müellifleri*'nde (II, s. 279) bu eser, Mustafa Çelebi'nin biraderi Salih Çelebi'nin olarak gösterilmiştir. Halbuki *Muhacnâme*'nin mukaddimesindeki manzumenin ortalarında:
Nişanî ol şehin biz bendesiyüz
Kemine bende-i efkendesiyüz
beytiyle bunun Nişanî mahlaslı Mustafa Çelebi'nin olduğu anlaşıldığı gibi *Tabakatü'l-Memalik'*teki Muhac muharebesinden alındığı görülüyor.

43 *Gazavatnâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavatnâmesi* adlı eserinde muhterem Agâh Sırrı Levend üslûp itibariyle bu *Fetihnâme*'nin Mustafa Çelebi'nin olamıyacağını beyan etmektedir. Filhakika *Tabakatü'l-Memalik* gibi tumturaklı değilse de Nişanî mahlası bunun Celâlzâde'nin eseri olduğunu göstermektedir. Celâlzâde bu *Fetihname*'yi, *Tabakatü'l-Memalik*'ten çok zaman evvel tezkireci bulunurken yazmış ve daha sonra malûm üslûbiyle *Tabakatü'l-Memalik*'e geçirmiştir.

44 Üniversite Kütüphanesi nüshaları 501, 833, 2599 ve 2628 numaralarda bulunduğu gibi Nuruosmaniye nüshası 3170 ve Selim Ağa nüshası da 757 numaralardadır.

beytiyle Nişanî mahlaslı Mustafa Çelebi'ye aid olan eser, biraderi Salih Çelebi'nin de bu isimdeki eseriyle karıştırılmıştır.

4– *Fetihnâme-i Karaboğdan (Gazavat-ı Sultan Süleyman)*:

Celâlzâde'nin nişancılığı esnasında H. 945'te (1538) yapılan bu sefere âid malûmat *Tabakatü'l-Memalik*'te tamamen vardır. Birer nüshası Ayasofya Kütüphanesi'nde 3319 ve Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi kitapları arasında 2315 numaralarda bulunmaktadır. Anlaşılıyor ki Celalzâde, yukarıda zikredilen dört eseri ayrı ayrı yazmış ve daha sonra *Tabakatü'l-Memalik*'te toplamıştır.

5– *Selimnâme (Meâsir-i Selim Hânî):*

Celâlzâde Mustafa Çelebi bu eserini H. 964'te (1557) nişancılıktan çekildikten sonra yazmıştır. *Selimnâme*, Yavuz Sultan Selim'in Trabzon valiliğinden itibaren vefatına kadar olan harekâtını ve başarılarını hâvidir. Celâlzâde yazdıklarının birçoğunu Vezir-i âzam Pirî Paşa'dan duymuştur.[45]

Selimnâme'nin 3 Safer 998'de (12 Aralık 1589) Mustafa Çelebi'nin oğlu Mahmud Çelebi tarafından istinsah edilmiş bir nüshası İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi'nde 362 numarada bulunmaktadır. *Selimnâme*'nin diğer nüshaları Topkapı Sarayı Revan Köşkü kitapları arasında 1274 ve Hazine kitapları arasında 1415 numaralarda bulunduğu gibi bazı Avrupa kütüphanelerinde de nüshaları vardır. [46]

Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi'ndeki nüsha diğer nüshalardaki 23 üncü faslı yani *Selimnâme*'nin sonundaki hikâye kısmını baş tarafa almakla devam ediyor. Eserin mukaddimesinde:

"Kemine-i haksar ol zat-ı büzürg-var-ı saadet-âsarın yümn ve himmet ve âtıfetleri ile garik-i ihsan ve keremleri vâki olup şükran-ı nimet ü refet ve lazime-i dayire-i beşeriyyettir; hâtır-ı fatira azm-i samimî hutur etti ki, zaman-ı devletlerinde vâki olan umur, alâ-mâcera tesvid ve tahrir oluna ve hem merhum-ı müşârünileyhin ahbâr-ı saltanatlarının sıhhati üzere âyan ve beyan olunmasına

45 Celâlzâde şöyle diyor:

Piri Paşa idi zat-ı mükemmel
Zekâ ve fazl ile ol idi ekmel
Ebu Bekr-i Sıddıkın nesli idi
Hidayet nimetiyle besli idi
Anun takriridir mastur olanlar
Lisan-ı sıdk ile mezkûr olanlar

46 *Selimnâme*'nin birer nüshası Dresden 350 ve Londra British Museum kütüphanesinde numara Add 7848 de vardır. Müteaddid *Selimnâme*'lere dair Sayın Prof. Ahmet Ateş'in bir travayı olup Türkiye Enstitüsü numara 31dedir.

ruhaniyetleri tarafında nev'-i işaret dahi olmağın temhid-i makalât olundu; müşahede olunan umûr ve âsar sıhhati üzere tahrir olundu" demektedir.

Selimnâme yirmi üç fasıldır, I– Sultan Selim'in menakibi ve hasletleri 2– Trabzon valiliği zamanı 3– O tarihlerdeki askerî (kapıkulu ocakları) durum ve vezirlerin ahvali 4– Selim'in Gürcistan seferi 5– Oğlu Süleyman'a sancak istemesi ve Süleyman'ın Kefe sancağına tâyini ve Selim'in Kefe tarafına geçmesi 6– Kırım Hanı Mengli Giray ile görüşmesi ve hanın oğlu Saadet Giray'ı yanına alması 7– Selim'in Akkerman'a gelerek babasiyle görüşmek istemesi ve bu sırada cereyan eden olaylar 8– Anadolu'da Şahkulu isyanı ve Amasya valisi Şehzâde Ahmed 9– Şahkulu isyanını bastırmak üzere vezir-i âzam Hadım Ali Paşa'nın Anadolu'ya gitmesi. 10– Selim'in İstanbul'a doğru gelmek istemesi 11– Yaptığı muharebe mağlup olan Selim'in deniz yoluyla Kefe'ye kaçması 12-Bu hâdise üzerinde Şehzâde Ahmed'in hükümdar îlân edilmek üzere İstanbul'a daveti ve bu sırada vukua gelen ahvalin tafsili 13– Selim'in İstanbul'a davet olunarak hükümdar îlân olunması 14– Anadolu'ya geçen Sultan Selim'in, Şehzâde Ahmed'le muharebesi, Ahmed'in katli ve Bursa'daki şehzâdelerle Sultan Korkud'un katilleri 15– İran seferi ve Çaldıran muharebesi 16-Amasya kışlağındaki olaylar ve Dülkadir oğlu Alaüddevle üzerine kuvvet şevki 17– Diyarbekir ve Doğu Anadolu'nun alınması 18– Doğu Anadolu'da Şah İsmail'in faaliyeti üzerine kuvvet sevki 19– Mısır seferi 20– İstanbul'a avdet 21– Celâli hareketi ve Ferhad Paşa'nın o tarafa sevki 22– Sultan Selim'in vefatı 23– Bazı hikâyeler.

Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'ndeki *Selimnâme* Mustafa Çelebi'nin oğlu Mahmud Çelebi tarafından güzel bir talik ile yazılmış olup sonunda şu kayıt vardır:

"Bu gazavat-ı behçet-âyât-ı hazret-i Selim Hanî, cihad-ı nusret-gayat-ı sahibkıranı tahrir ve tenmiki tarih-i hicretin dokuz yüz doksan sekiz salinin şuhurundan mâh-ı safer hatemallahü bi'l-hayr ve'z-zaferin üçüncü gününde müellif kitab-ı beraat-istimal merhum Mustafa bin Celâl'in gaferallahü zünubihi ve setere uyubihi ferzend-i derdmendi Mahmud müstemendin elinden bi-inayetillahi'l-meliki'l-allam ihtitam buldu."

6– *Mevahibü'l-Hallak fi Meratibi'l-Ahlâk:*

İyi ve kötü huyların faide ve zararlarından bahseden bu eser elli altı bâb ve bir hatime üzerine tertib edilmiştir. Celâlzâde bu eserini tekaüd olduktan sonra yazarak Sultan Süleyman'a ithaf etmiştir. Eserin mukaddimesinde esmâ-i hüsna (esma-i ilâhiye) şerhi ve sonunda Hazret-i Peygambere salâvat vardır. Mustafa Çelebi bu eserinin bazı kısımlarını bizzat tezkire sahibi Aşık Çelebi'ye okumuştur.[47]

47 Bâde't-tekaüd fenn-i ahlakta *Mevahibü'l-hallak fi meratibi'l-ahlâk* nam bir kitab tertib et-

Celâlzâde'nin bu eserinde de kudreti kalemiyesi görülür. *Mevahibü'l-Hallak* üç pâdişâh (Süleyman, Selim, Murad) tarafından mütalea edildiği için *Enisü's Selatin* diye meşhur olmuştur. *Mevahibü'l-Hallak*'ın H. 964 (1557) tarihinde yazılmış bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde Âşir Efendi kitapları arasında 174 numarada bulunmaktadır. Diğer bazı kütüphanelerde de birer nüshası vardır.[48] Kitab şu suretle tertib edilmiştir:

1– Mertebe-i îman 2– Mertebe-i ahlâk 3– Mertebe-i sıdk 4– Mertebe-i ibadet 5– Mertebe-i ihlâs 6– Mertebe-i dua 7– Mertebe-i şerm ve haya 8– Mertebe-i tevekkül, 9– Mertebe-i rıza, 10– Mertebe-i emanet ve denaet, 11– Mertebe-i saadet 12– Mertebe-i akl 13– Mertebe-i şükr 14– Mertebe-i sabr 15– Mertebe-i uluvv-i himmet 16– Mertebe-i edeb, 17-Mertebe-i tevazu 18– Mertebe-i afv 19– Mertebe-i saltanat 20– Mertebe-i vezaret 21– Mertebe-i adl ü insaf 22– Mertebe-i meşveret 23– Mertebe-i şecaat 24– Mertebe-i sahavet 25– Mertebe-i ilm ve suhan 26– Mertebe-i pend ü nasihat 27– Mertebe-i ketm-i esrar 28– Mertebe-i ismet 29– Mertebe-i hilm 30– Mertebe-i vefa 31 – Mertebe-i Merhamet ü şefekat 32– Mertebe-i riayet-i hukuk 33 – Mertebe-i azm 34– Mertebe-i hazm 35– Mertebe-i gayret 36– Mertebe-i firaset 37– Mertebe-i hayrat 38– Mertebe-i teyakkuz 39– Mertebe-i teenni 40 – Mertebe-i hakd ve hased 41– Mertebe-i mücaleset 42– Mertebe-i iğtinam 43– mertebe-i sebat ve tereddüd 44– Mertebe-i izz ü zül 45– Mertebe-i cidd ü cehd 46– Mertebe-i sıhhat 47– Mertebe-i batalet 48– Mertebe-i mezemmet ve gaybet 49– Mertebe-i riayet-i ahd 50– Mertebe-i nef ü zarar ve kat'-ı rahm 51– Mertebe-i siayet ve nemimet 52– Mertebe-i incaz-ı hâcât 53– Mertebe-i siyaset 54– Mertebe-i tamâ', 55– Mertebe-i taharet. 56– Hazret-i Peygambere Salavat.

Mustafa Çelebi'nin bu eserinde her bâb izah edildikten sonra o bâbla münasebeti olan âyet, hadis, kibar-ı kelâm ve o bâbla alâkadar hikâyeler zikredilmek suretiyle okuyan tenvir edilmektedir. Bu gün de okunması faydalı ahlâkî güzel bir kitaptır.

7– Delâil-i Nübüvvet-i Muhammedi ve Şemail-i Fütüvvet-i Ahmedî:

Celâlzâde'nin bu eseri siyer kitaplarından *Mearicü'n-Nübüvve fi Medarici'l-Fütüvve* adlı Farsça eserin tercümesidir. Eserin müellifi H. 954 (1547) vefat eden ve Molla Miskin diye meşhur olan Muinüddin el-Hac Muhammed el-Fevahî'dir. Celâlzâde *Mearicü'n-Nübüvve'yi* nişancı bulunduğu sırada tercüme etmiş olup

mişlerdir. Bir iki faslını hakire kendüler okudular; mucize ve sihri, şiir ve inşa zımnında terkib etmişlerdir.." *Aşık Çelebi Tezkiresi*. Nişanî maddesi.

48 Topkapı Sarayı Revan Köşkü kitapları no: 410, 396 ve Topkapı Sarayı Ahmed-i Salis Kütüphanesi no: 3068 ve Üniversite Kütüphanesi Türkçe yazmaları arasında 6 ve 598 ve Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye kitapları 706 numara'larda vardır.

burada da kendisine mahsus inşadaki kudret ve sanatını göstermiş ve kitabına *Delâil-i Nübüvvet-i Muhammedî* ve *Şemail-i Fütuvvet-i Ahmedî* adını vermiştir.[49]

Eser bir mukaddime, dört rükün ve bir hatime üzerine olup birinci rükün yâni birinci kısım Nur-ı Muhammedî ve bunun bazı Peygamberlere intikali ile İsmail Peygamber'e ve nihayet sahibi olan Hazret-i Muhammed'e intikalini ikinci rükün Cenab-ı Peygamberin tevellüdlerinden bîsetlerine yâni peygamber olarak tebliğe memuriyetlerini ve üçüncü rükün vahiy, hicret ve miracı ve dördüncü rükün de hicretten vefatlarına kadar olan vekayii ve mucizeleri havidir.

Delâil-i Nübüvvet-i Muhammedi'nin birer nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde Fatih kitapları arasında 4289 ve Üniversite Kütüphanesi Türkçe yazmaları arasında 4110 numaralardadır: tetkik ettiğim Fatih nüshası büyük kıtada 392 varak olup yazısı nesihtir. Mütercim mukaddemesinde hulasaten şöyle diyor:

H. 959 (1552) senesinde Sultan Süleyman Edirne'de bulunuyordu. "Kemine-i şikeste-bal kemterine-i zâyifü'l-ahval Mustafa bin Celâl atebe-i ulyalarında hidmet-i tuğraya iştigalde olup çaker-i kalilü'l-bidaa bi-hasebi'l-istitaa mütalea-i kütüb-i tevarih ve siyer ederken ittifaken kühl-i diyar-ı Horasandan Muinü'l-miskin.. siyer-i seyyidü'l-mürselinden bâhis bir kitab-ı müstetab telif ve tasnif edip *Mearicü'n-nübüvve* tesmiye eylemişler... Vekayi ve hikâyat-ı seyyidü'l-mürselin Farisi lisan üzere beyan olunmuş. Ekser ahali-i Rum (Türkiye halkı) ol zeban ile munis olmayıp fevaid-i âm olup herkes hulâsa-i mevcudatın tâ ibtidadan intihaya varınca vukû bulan ahval-i saadet – meallerine ıttıla edip mezkûr kitabı-ı müstetab Türkçeye tercüme olunmak daiyesi hatır-ı âtır için helecan eyledi... Ol kitab-ı müstetab ki deryay-ı meanidir. Beyan olunan vekayide rivayat-ı muhtelife ibraz olunmuş. Ol rivayetlerin cümlesi zikrolunmayıp birisi ile iktifa olunup tatvilden ictinab olunmağın mehmaemken intihab olundu... Bu sefer-i saadet-meab nazar-ı kabulleri ile kâmyab olan erbâb-ı kerem u ashab-ı lutfu niamden mültemes ve me'muldur ki meclis-i kerime ve mahfel-i azimelerinde okundukça hâmi-i din-i mübin olan pâdişah-ı müsliminin cenab-ı rahim ve gafurdan mağfiret ve gufranları saniyen câmi-i siyer merhum Muin-i Miskin'in tezayüd-i mağfiretleri için salisen mütercimü'l-kelâm ezafü'l-enâm Mustafa bin Celâl'in Afv-ı seyyiat ve asamı bâbında fatiha ihsan edip kendu ecirleri bağını âbad eyliyeler.."

8– *Hediyetü'l-Mü'minîn:*

Celâlzâde Mustafa– Çelebi'nin risale şeklinde birtakım münasip hikâyelerle, tevhidi, peygamber sevgisini, cihar-yar-ı güzin (Ebu Bekir, Ömer, Osman, Ali)

49 "Nişancı iken *Mearicü'n-Nübüvve* nam vasf-ı resulde bir kitabı, inşa-i lâtif ve ibda-ı nazif'le Farisiden tercüme edip çok hüner harc ve hayli maarif derc etmişlerdir..." *Aşık Çelebi Tezkiresi.*

evsafını, iyi ahlâkı Allaha kalben bağlılığı ve en sonunda da hafid-i peygamberi İmam Hasan ve imam Hüseyin haklarındaki hürmeti beyan etmiş olup kısmen mensur ve kısmen manzumdur. 26 varak olan bu eserin nesih hatla yazılmış bir nüshası Üniversite Kütüphanesi Türkçe yazmaları arasında 7204 numarada bulunmaktadır. Risalenin en sonunda "Nişanî hâkrah-ı Mustafadır" mısraı vardır.

9– *Cevahirü'l-Ahbar fi Hasaili'l-Ahyar:*

Arap edip ve müelliflerinden Ebi Hafs Siracüddin Ömer bin İbrahim el–Ensarî'nin Yusuf Peygamber kıssasına dair olan *Zehrü'l-kimam fî kıssat-ı Yusuf aleyhi's-salatü ve's-selâm* adındaki on yedi meclis üzerine tertip edilen eserinin tercümesidir.[50] Nefis bir nüshası Nûruosmaniye Kütüphanesi'nde 2356 numaradadır. Bu tercümeyi yaşı yetmişi geçtikten sonra tekaüd hayatında yapmış olduğunu hulasaten şöyle anlatıyor:

"Erbâb-ı ilm ü kemâlin bendesi ashab-ı fazl ü efdalin çaker-i efkendesi... lakabda Nişanî ez'afü'l-enâm Mustafa bin Celâl ibtidai neşet-i ömr-i divani ve ol neşv ü nema-i zindegâniden müddet-i hayatı müstear sal-i seb'inden tecavüz eyledi. Fuzelay-ı menakib-şiar-ı mütebahhirinin telif ve tasnif ettikleri kitapları mütalea ile sarf-ı ahd u zaman bezl-i takat-ı tuvan eyledi. Çihl salden ziyade kıdve-i selâtin-i rub-ı meskûn olan südde-i sâmi-i cenab-ı osmaniyana vasıta-i aklâm-ı adalet-irtisam ile hidmetkâr hassaten zaman-ı Selim Hanide ve südde-i âli-mekân-ı Süleymanide halledallahü mülkehu yirmi yıl miktarı kâtib-i esrar-ı hakayik-şi'ar olup mesalih-i mühimmat ifasına mehmaemken daire-i itidalde pişever oldu, yirmi dört miktarı dahi inşâ-i menâşir-i hakanı ve tuğray-i âlem-ârây-ı giti-sitanî hidematına mübaşir ve râi olup sad-hezâr şükür zulme inkiyad ve iktidar gösterilmedi ... fakir-i kesirü't-taksir hücum-ı evan-ı şeyhuhet-i aklam ile meşagil ve mühimmat-ı saltanat ifasına adem-i iktidar yüz göstermeğin feragat olundu. Bu uzlet zamanında boş durmayıp bir eser telif etmek arzu olundu. İttifak lisan-ı arapta telif olunmuş bir kitab-ı fâhir ki ele getirilip meğer Kur'an-ı azimde ahsenü'l-kısas olan kıssa-i Yusuf-ı Sıddık imiş; Arab beliğlerinden Ebu Hafs Ömer bin İbrahim el-Ensarî telif, üslub-ı garib üzere tasnif eylemiş; *Zehrü'l-kimam* isimiyle müsemma bir bağ-ı râna ve bir ravza-i cennettir ki elsine-i enamda ol kıssa-i pür-hisse ekser tarz-ı nazm ile müveşşah ve arastedir, Türkî dilde nesir ile meşhur olmadığı ecilden ol kitab-ı celilü'ş-şanı Arabîden Türkî dil ile tercüme olunmağa cüret olundu ve *Cevahirü'l-ahbar ve Hasailü'l-ahyar* ile tesmiye olundu.

50 Cevahirü'l-Ahbar'ın Arapça metni olan Zehrü'lkimam'ın bir nüshalı Nuruıosmaniye Kütüphanesi'ndedir.

Cevahirü'l-ahbar tercümesi on yedi meclis (kısım) üzerinde tertib olunup her meclisin sonu manzumdur. Celâlzâde bu tercümeyi Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzâde Selim "İkinci Selim" namına tercüme etmiştir. Tercümenin son yaprağında Kanunî Sultan Süleyman'ın mührü vardır. Saray kitapları arasından çıkarılarak (Üçüncü Osman zamanında) Nuruosmaniye Kütüphanesi'ne verilmiştir. Eserin yazısı güzel nesih, cilt ve kabı fevkalâde sanatlıdır ve üç yüz elli sahife kadardır. Tercümenin diğer bir nüshası *Tercüme-i Zehrü'l-Kimam* ismi altında Üniversite Kütüphanesi Türkçe yazmaları arasında 787 numaradadır. Tercümenin sonunda şu tarih manzumesi vardır:

Avn-i hak ve himmet-i hayrü'l-enam
Zahir oldu Hamdülillah ey hümam
Evvel-i fasl-ı rabi idi zaman
Erişip yirmi üçte mâh-ı siyam
Âhir-ı asr idi ruz-ı müstetab
Eylemişti arz-ı çehre mihr-i şam
İttifaka feyz edip Fazl-ı ilah
Bu kitaba geldi hüsn-i ihtitam
Çekmedin dil zahmet ü renc-i hisab
Bi taab tarih ola hasbe'l-meram
Bu dua makbul olup ol dem hemin
Erdi tab'a feyz-i hayy-ıla enam
Hatif-i gaybi dedi tarihini
Kıssa-i Yusuf bugün oldı temam

Bu tarih manzumesine göre tercüme 972 senesi ramazanının yirmi üçüncü günü ikindi zamanı (asr-ı sani) tamam olmuştur ki 24 Nisan 1565 senesine rastlamaktadır.

10– *Kanunnâme:*

Celâlzade'nin nişancılığı zamanında tedvin edilen kanunları havi olup bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde Âşir efendi kitapları arasında 1004 numarada bulunmaktadır. Yaya, müsellem, yürük, voynuk kanunlariyle çeltik kanunu ve muüteferrik iki yüze yakın yeni veya muaddel kanunları havidir. Nişancının eski ve yeni kanunları şerh ve tadil suretiyle tedvin ettiği kanunlara "kanun-ı cedid" denilmektedir. Celâlzâde'nin tertib eylediği kanunlara âid madde veya fasıllar kütüphanelerimizdeki kanunnâmelerde Koca Nişancı veya

Celâlzâde diye zikredilmektedir. Bunlardan Celâlzâde'ye âid bir kanunname de Ayasofya Kütüphanesi'nde 2894 numaradadır.[51]

11–*Tarih –i Kale-i istanbul ve Mâbed-i Ayasofya? (Tuhfetü'l-Mülûk):*

Farisiden tercüme edilmiş küçük bir eser olup İstanbul Belediyesi Kütüphanesi'nde Muallim Cevdet kitaplarının yazmaları arasında küçük tasnifli kısımda 138 numaralı mecmuanın içindedir. Eserin münderecatı şunlardır: Mukaddime Sultan Süleyman'ı medhü sena, huruf-ı heca tertibli bir kasideden bir ahbabının Farsça olarak vermiş olduğu bu risale tercümesi ve sonra Padişah Ustunyano (Justinyen) vâkıası, Ayasofya'nın binası, Ayasofya'nın binası hakkında İmparatorun rüya görmesi, Ayasofya'nın kubbesi ve ziyneti, Baba Cafer'in medhi, İmparatorun Ayasofya camii mimarına gazap etmesi.

Eserin fasılları arasında manzum parçalar vardır. Bu gördüğümüz nüsha H. 1165 (1752) tarihinde istinsah edilmiştir. Bu eserin hiçbir yerinde Celâlzâde'ye dair bir kayıt görmediğimden şüpheliyim; çünkü tercümedeki manzumelerden ikisinin makta beyitlerinde Senayî mahlası geçiyor; aynı zamanda eser İstanbul kalesinden bahsetmiyerek doğrudan doğruya Ayasofya'dan bahsetmektedir. *Osmanlı Müellifleri*'nin bahsettiği Celâlzâde'nin eseri bu eser olmamalıdır.

12– *Mensur Şehname:*

Osmanlı Müellifleri'nde başka bir eserden naklen Celâlzâde'nin böyle bir eseri olduğu zikrediliyorsa da henüz görülmemiştir.[52]

13 – *Münşeat:*

Celâlzâde Mustafa Çelebi'nin münşeatı havi bir mecmuası olacağı şüphesiz ise de böyle toplu bir halde münşeatına tesadüf etmedim.

51 Hammer Tarihi (Ata Bey tercümesi), VI, s. 155'de: Müteaddid nizamat Eğri Abdi Çelebizâde Mehmed Çelebi ile büyük nişancı Mustafa'nın eser-i tahriri olarak o zamana (onaltıncı asır ortalarına) kadar neşrolunan nizamların bir mecellede cemi de bunların himmetiyle vuku bulmuştur. Birincisi Mehmed-i Sani'nin Kanunnâmesini ve ikincisi Selim-i evvel zamanında tanzim olunan Kanunnâme-i maliyi cem eylemiştir demekte ise de Eğri Abdizâde Celâlzâde'den sonra nişancı olduğundan anın Fatih Sultan Mehmed kanunnâmesini tanzim etmesi mevzu-ı bahis olamaz. Hammer, Nişancı Mehmed Paşa'nın sadaretinde Fatih'in kanunnâmesini tedvin etmiş olan Leyszâde Mehmed Çelebi ile Eğri Abdizâde'yi karıştırmıştır. Bundan başka Kanunî devrindeki kanunların tedvini ise evvelâ Celâlzâde ve sonra da on sene kadar nişancı olan Eğri Abdizâde Mehmed Çelebi'ye aittir.

52 "..Kesret-i kuyûd ve vüfûr-ı umûrdan ruhsat ve fırsat müyesser olmamağın fenn-i nazma müdavemet ve mümareset edememişlerdir. Bu baisten eş'âr-ı dür-nisârları vaktüha sâdır olup nedret üzere vâki olmuştur.." Lâtifi Tezkiresi, s. 337. Aşık Çelebi de "ol zamanedek münşa inşa ettikleri malûm ama, eş'arla şiarların iş'ar etmezlerdi" diyor:

14– *Divançe:*

Mustafa Çelebi'nin bazı mecmua ve şuara tezkirelerinde Nişanî mahlasiyle manzumeleri vardır; fakat kendisinin bir divanı olduğuna dair bir kayıt yoktur. Eserlerinde parça parça manzume ve mesnevileri görülüyor. Her halde bir divançe teşkil edecek kadar manzumesi olduğu şüphesizdir.

Celâlzâde'nin manzumeleri:

Mustafa Çelebi'nin Türkçe, Arapça ve Farsça'da kudreti ve lisana hâkimiyeti ile zamanının mustalah ve münşiyane Türkçesinde ön safı işgal etmiş olduğu eserileriyle –bilhassa *Tabakatü'l-Memalik* ile– sabittir. Kendisi de şair olup nişancılıkta bulunmasından dolayı Nişanî mahlasiyle bazı manzumeleri varsa da henüz bir divan veya divançesi görülmemiştir. Fakat asıl kudreti nesir vadisinde olup şiir vadisinde şöhret bulmamış ve çok şiir de yazmamıştır. Kendisi çok cömerd ve ihsanı bol olduğundan yazdığı manzumelerine meclisine devam eden şairler nazireler kaleme almışlarsa da[53] bu, Celâlzâde'nin şiirdeki kudretinden ziyade kendisinden caize almak için yapılmış olacaktır.[54]

Tabakatü'l-Memalik'in bazı yerlerinde bi'l-münasebe bazı nazımları ve şuara tezkirelerinde heman birbirinin aynı birkaç gazeli görülmekte olup şairden ziyade nâsirdir. Manzumelerinden bazıları:

Bahar erdi safa kesbedecek demdir çemenlerde
Hususa salına yanınca sen sîm tenlerde

Zebun olma nedendir gam, şarap iç devr-i gülşende
Kavi himmet gerektir bu cihan içre erenlerde

Sarılur bir gül-endama çeker pehluye mehrûyi
Ne haletler, nezaketler komuş hak pirehenlerde

53 Amma ol vakitten beru matlaları ve gazelleri elsine-i ef'vahda câygir ve mahlasları zâhir olup şiirle şöhret – pezir oldu. Celâlzâde'nin kevkeb redifli bir manzumesinin son beyti:

Rakibiyle alışmaz yıldızı cana Nişanînin
Yüzü mâhım kamer yanında arzetmez hüner kevkeb

olan bir gazeline Aşkî, Bâkî, Salikî nazireler söyledikleri gibi:

Leblerin yadına cana şehdü şekerbâr şiir
Dişlerin nazmiyle olur lülü-i şehvar şiir

matlalı bir gazeline de bazı şairler ve biraderi Salih Çelebi nazireler kaleme almışlardır. (*Sehi, Aşık Çelebi tezkireleri* ile Pervane bin Abdullah'ın *Nazireler Mecmuası.*

54 Mustafa Çelebi de, Sultan Süleyman'a, bir kaside takdim ederek yirmi yük (iki milyon) akçe ile taltif olunmuştur (Sicill-i Osmanî).

Firakınla Nişânî bendenin hâli mükedderdir
Visalin vâdetmiştin behey âfet geçenlerde
*
Fenn-i aşka başladım dikkatle gördüm nîce bâb
Metni derd, faslı hicran ile dolmuş bir kitab

Ey Nişanî ahar irşad eyledi üstad-ı aşk
Hal olunmaz mesele maşuka râcidir cevab

Cebini mahveden mâh-ı münirin pertevin
Ruşen eyle nûr-ı ruhsannla gel gönlüm evin

Meded yârim benim ağyar besler
Figan ol gül elinden hâr besler

Esirge bu dil-i zârı kapunda
Ki sahib hayr olan bîmar besler

Nişânî eşk-i hunin hemdemimdir
Kişi gurbette bir gamhâr besler

Tabakatü'l-Memalik'teki manzumelerinden birkaç beyit:

Tab-ı şeh âyinedir safvet nüma
Çehre-i ikbal ü devlet gösterir

Her ne dem baksa nigâh etse ana
Kesr-i düşman feth-i mülket gösterir

Cünd-i mansurı muzaffer olmağa
Rey-i nasr ü rûy-i nusret gösterir

Bir müşir-i adi rehberdir kim ol.;
Su-i mihr ü râh-ı şefkat gösterir

Celâlzâde Mustafa Çelebi'nin, Mahmud adında bir oğlu olduğunu babasının bazı eserlerini güzel olan talik yazısıyle istinsah etmesinden öğreniyoruz. Mahmud

Çelebi'nin divan-ı hümâyun kâtipliğinde bulunduğu anlaşılıyorsa da daha sonra ne gibi hizmetlerde bulunduğu malûm değildir. Babasının *Selimname*'sini 998 safer'de (1580) istinsah ettiğine göre vefatı bu tarihten sonradır.[55] Mahmud Çelebi şairdir. Kanunî Sultan Süleyman'ın yaptırmış olduğu Süleymaniye Camii'ne aşağıdaki manzum tarihi söylemiştir.[56]

Hân-ı âzam Hazret-i Sultan Süleymân-ı zaman
Zat-ı pâki cümle-i şahan içinde nâmdâr

Adli ile mülket-i islâmı âbâd eyledi
Hayr ile nâm-ı şerifi bulmak için iştihar

Hasbetenlillah edip hakkın rızasını taleb
Canü dilden eyledi hayrata bezl-i iktidar

Mevkiinde yaptı bir cami ki bünyad olmaya
Alem-i fânide emsali ilâ yevmi'l-kıyam

Çün urulmuşdı esası saad-ı saatte ânın
Lâ-cerem itmama irişti, bi-avn-i girdigâr

Didi Mahmud bendesi tazim ile tarihini
Cami-i sultan-ı âdil pâdişâh-ı kâmkâr

965

Yazımızın ilk kısımlarında nişancıların berat (menşur) ve rüuslara tuğra çekmelerinden başka arazi tahrir defterlerinde yapılacak değişikliklerin divan-ı hümâyunda vezirlerin huzurlariyle bizzat nişancının kalemiyle yapıldığından bahsetmiştik. Celâlzâde'nin defterinde yapılan değişiklikler dolayısiyle derkenarını aşağıda gösterdim:[57]

55 Mustafa Çelebi'nin mezarı haziresinin karşısındaki diğer bir kabristanda Mahmud bin Mustafa adlı bir mezar varsa da tarihi tutmuyor.

56 *Tabakatü'l-Memalik*, Millet Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa kitapları, numara 779. Mahmud Çelebi'nin bu tarih manzumesi *Tabakatü'l-Memalik*'in bütün nüshalarının sonunda vardır.

57 Başvekâlet Arşivi 996 numaralı Aydın Livası mufassal defteri.

Kariye-i Balçık havlı

Devlet Han	Hamza	Pir Ali
veled-i Ramazan	veled-i o	birader-i o
nim[58]	k[59]	m[60]
İlyas	Câmi birader-i	Turgut
veled-i o	Yunus	birader-i o
m	muhassıl	nim c[61]
	tabi-i İzmir	
İsa birader-i		Yunüs veled-i
Devlethan		İlyas
nim		nim
Halil veled-i o		Hüseyin Veled-i
c		m
Yahşi veled-i	Cafer veledi-i o m	Turasan c Veli veled-i
Pirî veled-i o	Sülüman	Tur Ali
k	birader-i o	veled-i Hızır
Mustafa	m	m
veled-i Bali	Tur Hoca	Habib
c	veled-i Mustafa	birader-i o
Seyyid Ali	k	k
veled-i o	Şeyh veled-i	Mecid
m	Üveys	veled-i o
Aydın veled-i	nim	m
Bayramlu	Abdullah	Mübarek mutakk-ı
nim	mutakk-ı Elvan	İlyas
	k[62]	k

Aydın Livası mufassal tahrir defterinde bu köy havass-ı hümâyuna yâni devlet hazinesine âid iken İstanbul'da Şehzâde Camii yapıldıktan sonra burası havass-ı hümâyundan çıkarılarak camiye vakıf olarak verilmiş; bunun üzerine Aydın Livası tahrir defteri, Defterhane'den getirilerek divanda mevcut vezirlerin huzurla-

58 Nim yarım demek olup burada yarım çifti olana işarettir.

59 *K* işareti Bennak demek olup ekinli bennak ve cebe bennak olarak iki kısımdır. Ekinli bennak yarım çifti olan evli köylüye ve cebe bennak de çifti ve hiçbir yeri olmayan köylüye denilirdi.

60 *M* mücerred demek olup âkil ve baliğ olup babasının yanında kesb-ü kâra muktedir olana denilirdi.

61 *Ç* işareti çifte sahip olan reayaya yani köylüye denilirdi.

62 Abdullah mutakk-ı Elvan demek Elvan'ın azadlı kölesi olan Abdullah demektir.Keza Mübarek muttakk-ı İlyas da İlyas'ın azad edilmiş kölesi Mübarek'tir.

riyle 957 Rebülâhir'de (Nisan 1550) şerh verilmek suretiyle bizzat Celâlzâde'nin kalemiyle aşağıdaki tashih yapılmıştır.

"İşbu karye-i Balçıkhavli merhum ve mağfurun-leh Şehzade Sultan Mehmed tâbe serahın mahrusa-i İstanbul'da, vâki olan cami-i şerifelerine vakıf olup vakfiye-i şerifte mastur ve mukayyed olamağın defter-i cedid-i hakaniye sebt olunmak buyrulmağın bi-marifet-i mefahiri'l-vüzerai'l-kiram Hazret-i Rüstem Paşa ve Hazret-i Ahmed Paşa ve Hazret-i İbrahim Paşa ve Hazret-i Haydar Paşa edamullahü taala meâlihim kaydolundu. Tahriren fi evasıt-ı Rebiu's-sâni sene 957

Harrerehu Ez'afü'l-ibadullahi'l-meliki'l-müteal
Mustafa bin Celâl Tevkiî
afa anhüma

Celâlzâde'nin diğer bir kayıd tashihi.[63]

Mezraa-i
Telin vakf-ı zaviye-i Hazret-i Cafer Tayyar, hasılı
1620

işbu bin altı yüz yirmi akçe yazar mezraa mukaddema pâdişah-ı âlempenah halledallahu teâla hazretleri câniblerinden Cafer Tayyar hazretleri zaviyesine vakfolunup 934 senesi dergâh-ı mualladan vakıfname inayet olunmuş imiş. Sabıka vilâyet-i Diyarbekir müceddeden yazılıp defter olundukta mezbûr mezraa sehiv ile defteri cedid-i hakaniye yazılmayıp kaldığını Diyarbekir Beylerbeyisi atebe-i ulyâya arz ettüği ecilden defter-i cedide kaydolunmak buyrulmağın bi-marifet-i mefahiri'l-vüzerai'l-izam Hazret-i Rüstem Paşa ve Hazret-i Mehmed Paşa ve Hazret-i Husrev Paşa edamullahü taala maalihim sebt olundu. Tahriren fi evahir-i şehr-i saferi'l-muzaffer sene 949

Harrerehu Ezafü'l-ibadullahi'l-meliki'l-müteal
Mustafa bin Celâl et-Tuğraî

Celâlzâde Salih Çelebi

Celâlzâde Mustafa Çelebi'nin yaşça küçük biraderidir. *Tuhfetü'l-Hattatîn'de* doğumu H. 890 (1485) tarihinde gösterilmekte ise de[64] doğru değildir. Diğer muh-

63 Başvekalet Arşivi 585 numaralı tahrir defteri.
64 Müstakimzâde, *Tuhfetü'l-hattatîn, s.* 229.

telif rivayetlerden[65] en doğrusu kendisinin *Divan*'ı mukaddemesindeki kaydına göre doğumunun takriben H. 899 (1493) olduğu anlaşılıyor.[66]

Salih Çelebi, babasının Vulçitrin kadısı bulunduğu sırada orada doğmuştur.[67] Mutad medrese tahsilinden sonra İstanbul'da İbn Kemal Ahmed Şemseddin'in dersine devam etti. Meşhur hattat Şeyh Hamdullah'tan yazı meşk ettiği için yazısı güzeldi.[68] Bir taraftan ders okuyup bir taraftan da hocası İbn Kemal'in bazı eserlerini beyaza çekerdi.[69] Bu sırada yâni H. 926'da (1520) Sultan Süleyman hükümdar olmuştu. Kanun üzere padişâh hocalarının cülûsu münasebetiyle danişmendlerine mülâzemet vermeleri sebebiyle İbn Kemal'i terk ederek padişâh hocası Hayreddin Efendi'ye danişmend kaydolundu[70] ve aynı senede mülâzemete nâil olarak yirmi beş akçe yevmiye ile Edirne'de Saraciye müderrisliğine tâyin edildi. Salih Çelebi, burada müderris bulunduğu sırada Kanunî Sultan Süleyman'ın Belgrad, Rodos ve Budin seferlerini yazarak takdim etmiş ve Vezir-i âzam İbrahim Paşa'nın Mısır'a hareketi esnasında –her halde o tarihte İbrahim Paşa'nın tezkirecisi olan biraderi Mustafa Çelebi vasıtasiyle –takdim ettiği bir manzumesi makbul olarak[71] H. 930'da (1324) otuz akçe yevmiye ile İstanbul'da Murad Paşa

65 Atayî, *Şakayik zeyli*'nde (s. 48) yaşının seksene yakın olarak vefat ettiğini yazıyor. Diğer bir eserde de H. 910'da (1504) doğduğu kaydolunuyor. *Aşık Çelebi Tezkiresi*'yle Atayî'de altmış yaşında iken evlenerek (halef-i Salih ide celle Celâl) mısraındaki tarih üzere H. 956'da (1549) bir oğlunun doğduğu zikredildiğine göre doğum tarihi H. 895 (1490) oluyor.

66 *Divan*'ının mukaddemesinde Safer 969'da (1561 Ekim) müderrislikten çekilmesini "ol zaman ki evvel-i evân-ı şebabtan şitab eden ömür kafilesi menzil-i heftada yetmişti" diye beyan ettiğine nazaran 899 h 1493 m de doğmuş oluyor.

67 *Tezkire* sahibi Aşık Çelebi Salih Çelebi hakkında:

Ulemâ-i fuzalâ-ı fukahadandır ol
Şuarâ-i bulega-i fusahadandır ol

dedikten sonra "uzamâ-i ulemanın ercümendi Celâlzâde Salih Çelebi Efendi'nin mevlidi fakir Vulçitrin olduğunu beyan etmektedir. Topkapı Sarayı Kütüphanesi nüshasiyle benim kütüphanemdeki nüshada bu kayıt atlanmış ise de diğerlerinde mevcuttur.

68 *Tuhfetü'l-Hattatîn*, s. 229.

69 "Kemal Paşazâde merhumun makbul danişmendi ve enisi ve müellefat ve tevarihi beyaz edici ve kâtib nüvisi" idi. *Aşık Çelebi.*

70 Kınalızâde Hasan Çelebi, İbn-i Kemal gibi allame bir üstadı terk ederek pâdişâh hocasından mülâzım olmasını tenkid ve Salih Efendi'yi muahaze ederek şöyle diyor: ".. Merhum Sultan Süleyman Han ferman-fermây-ı cihan oldukta hocaları Hayreddin Efendi kavabil-i zamaneyi cem edip mülâzim vermeğe âzim oldukta mezbur dahi şifte-i zaharif-i dünya olup manend-ı tekrek ol sema-i fazl ve ulâyı terk edip nıtâk-ı hukuk yerine kemer-i ukukı miyan-ı dil ü canına berk eyledi ve rifatte iken tenezzül ve izzette iken tezellül etti" demektedir.

71 Vezir-i âzam İbrahim Paşa Mısır'a giderken Salih Çelebi'nin takdim ettiği manzume:

Hazret-i Pâşây-ı âli-menzilet âli-cenab
Hak Teâla izzetiyle daima şâd eyliye
Asker-i mansur-ı şahile geçip deryaları
Şeh Süleymân-ı zaman devrinde bir âd eyleye
Zulm ile viran olan iklimi mâmur etmeğe
Varup islâm ehlini her gamdan âzâd eyleye
Hâtif-i gaybi dedi tarihin ilham eyleyip
Asaf-ı devran-ı âdil Mısrı âbâd eyleye

Medresesi müderrisi olup sonra yevmiyesine beş akçe zam edildi. Salih Çelebi'nin bu müderrislikte on seneden ziyade kaldığı anlaşılıyor. H. 942'de (1535) kırk akçe yevmiye ile Divanyolu'ndaki Eski Ali Paşa (Hadım Ali paşa) müderrisliğine tâyin ve medresesi dahil itibar olunarak yevmiyesi elli akçe oldu. Bu tarihlerde vezir-i âzam bulunan Ayas Paşa'nın Salih Çelebi hakkındaki teveccühü ve ilm ü faziletine itimadı dolayısiyle H. 943'de (1536) sahn-ı seman müderrisliğine tâyin edildi.[72] Burada müderris bulunduğu sırada Sultan Süleyman'ın emriyle *Firuzşah Hikâyesi*'ni kısa zamanda büyük cild halinde Farsçadan Türkçeye çevirdi.[73] Bu hizmeti takdir olunarak H. 949'da (1542) terfian Edirne'de Sultan Bayezid müderrisi oldu ve H. 951'de (1544) arzu etmediği halde terfian Haleb kadılığı verildi; o sene şevvalinin üçünde (15 Aralık) Haleb'e geldi[74]; fakat ancak elli beş gün kaldı[75] ve sonra buradan alınarak Mısır Beylerbeyisi Hadım Davud Paşa'nın ahvalini ve Mısır evkafını tahkik ve teftiş etmek üzere Mısır'a gönderildi 28 Zilkade 951 (11 Şubat 1545).

Salih Çelebi Mısır teftişini muvaffakiyetle yaparak İstanbul'a döndü ve H. 953'te (1546) tekrar Halep kadılığına tâyin edildi ise de kabul etmedi ve seksen akçe yevmiye ile İstanbul'da Sultan Bayezid Medresesi müderrisliği verildi; fakat aynı tarihte Şam kadısı ve ertesi sene de Mısır kadısı oldu; Mısır'da üç sene kaldı; H. 957'de (1550) seksen akçe yevmiye ile teküd olup[76] sonra yevmiyesi yüz akçeye çıkarıldı.

Kınalızâde Tezkiresi'nde son beytin birinci mısraı "Hâtif-i kudsi dedi tarihin ilham eyleyip" tarzındadır.

72 *Salih Çelebi'nin Divanı*'nda Ayas Paşa hakkında üç kasidesi vardır.

73 Ayas Paşa devri oldukta fazl-ü kemallerine külli itikad edip sahn'a getürdüler; pâdişah-ı merhum dahi *Firuzşah* hikâyetin ana tercüme etmek buyurdular; kitab-ı mezkûr sekiz dokuz cilt vardır, az zamanda itmam ettiler elhak ol makule kitap-ı kebir ve kelam-ı kesir ondan eyu tercüme olunmaz, hem vazıhtır hem fasihtir, Türkîdir; amma Acem dilberleri gibi bir girişme ve Arap işvegirleri gibi melihtir..." *Aşık Çelebi Tezkiresi.* Yine *tezkire* sahibi Kınalızâde *Firuzşah* kısmını cilt halinde Türkçeye çevirdiğini yazıyor.

74 Salih Çelebi kadılık ile Haleb'e gelince Şeyh İzzüddin Halebî aşağıdaki Arapça tarihi söylemiştir:

بشراك يا شهبا لقد نلت الارب و اتى الهنا في صالح نعم الطلب

بالعلم و الحلم غدت اوصافه اخو السخا ابن التقي عالي النسب

باليمن قد جاءت لنا اوقاته يا سائل تاريخه قاضي حلب

İzzüddin'in tarihî manzumesini okuyan Nevîzâde Atayî ikinci mısraın: و اتى الهنا في صالح عالى النسب

ve dördüncü mısraın: ابن التقي ابو السخا اخو الادب

denilse daha münasip olacağını beyan etmektedir. (*Şakayık Zeyli*, s. 48).

75 *Dürrü'l-Habeb fi Tarih-i Âyan-ı Haleb*, (Nuruosmaniye Kütüphanesi, No: 3298).

76 Salih Çelebi kadılıktan çekilmesinin sebebini *Cevamiü'l-Hikâyat* mukaddemesinde şöyle anlatıyor: "Diyar-ı Arabdan Mısır ve Şam ve Haleb kazalarına istilâ esnasında cadde-i şer-i kavimden bir kadem taşra basmadım; ne kimsenin bir habbe malına tama ettim ve ne hilâf-ı şer'i bir kaziyye hüküm eyledim; lâkin ol diyarlarda olan zaleme ile imtizac, gök yere inip gökten çıkmak gibi

Salih Çelebi bu tekaütlüğü zamanında Eyyüb'de biraderi Mustafa Çelebi'nin konak ve bahçesi yanında bir hane ve bahçe alarak[77] uzleti ihtiyar etti; sohbetine gelenlerle ve talebeleriyle musahabe ve münazara ile tatlı bir ömür sürdü, eser telifini de bırakmadı. Sultan Süleyman'ın şehzâdesi Bayezid'in emriyle Cemalüddin Muhammed Avfî'nin Büyük Selçuk Devleti veziri Nizamü'l-Mülk adına Farsça olarak yazdığı *Cevamiu'l-Hikâyat ve Levâmiu'r-Rivayat* adlı tarih ve ahlâka dair olan eserini büyük bir başarı ile Türkçeye çevirdi.[78] Muvaffakiyetini takdir eden Şehzâde Bayezid: "Murad ve meramı ne ise arz etsin" demesi üzerine hiçbir memuriyet isteği olmayan Salih Çelebi, iradeyi reddetmiyerek talebeleriyle bir arada bulunmak ve tetebbuat ve telifata devam etmek arzusiyle Eyyüb müderrisliğini rica etmesi üzerine şehzâdenin arziyle yevmiye yüz akçe ile –ki tekaütlüğünde de aynı yevmiyeyi alıyordu– Safer 966'da (1558 Kasım) Eyyüb Medresesi'ne müderris oldu.

Salih Çelebi, bu müderrislikte üç sene kaldı, gözlerine perde indiğinden Safer 969'da (1561 Ekim) bu müderrislikten afvını istirham ettiğinden yevmiye yüz akçe ile tekaütlüğe döndü ve yerine Ümmi Veledzâde Ali bin Abdülâziz tâyin olundu. *Divan*'ın mukaddemesindeki beyanına göre bu tarihte yetmiş yaşında bulunuyordu.[79]

Celâlzâde 973 Rebiülevvel 973'te (Eylül-Ekim 1565) yetmiş üç veya yetmiş dört yaşında vefat ederek Eyyüb Nişancasında biraderi Mustafa Çelebi'nin yaptırmış olduğu camiin haziresinde yol kenarına defnedildi.[80] Kabir taşındaki

asir oldu; ne anlar beni zulme uydurabildi ne ben anları adille. Akibet anlar zulmiyle galib ve ben adille mağlup oldum; tahayyür âleminde bir zaman tefekküre daldım... Sinin-i hicretin 957 tarihi esnalarında ve cümle heva vü hevesleri bertaraf edip dünya menâsıbı sevdalarından el çektim... İstanbul civarında Ebi Eyyüb Ensarî Radiyallahü anhü'l-bârî kasabasında tekaüd edip hemin halktan dameni" çektim.

77 Tekaüd olunca "Eyyüb-ı Ensari civarında karındaşları Nişancı ihdas ettiği cami kurbinde ev ve bahçe ihdas ettiler. Vahdet ve uzlet niyetin edip tereddüd-ı ekâbirde tereddüd üzere olup erbâb-ı câha amed ü şüd ayağın kesip akdâm-ı ikdamla kûyi ünsullaha gidenler isrine gittiler" *Aşık Çelebi Tezkiresi.*

78 "Sultan Bayezid (bin Süleyman) *Cevamiu'l-Hikâyat* kitabının tercümesini emretti. "anda bir vechile arz-i kemal ve izhar-ı sihr-i helâl etmiştir ki naziri muhaldir; asla müsvedde etmedin ser-i kalemden ancileyin kitâb-ı uzmâyı mukaffa ve müsecca ve musannâ tercüme edip metîn mebâni ve rengîn meani üzere bir cildin kendü hattiyle yazıp bir cildin âhara yazdırdı. Bu bir sehl-i mümtenidir; şehzâde hayli pesend etti." *Aşık Çelebi Tezkiresi*. Kınalızâde bu tercüme dolayısiyle Salih Çelebi'nin Haleb kadılığına tayinini söylüyorsa da yanlıştır.

79 Gözlerine perde inip müderrislikten afvını havi takdim etmiş olduğu arzıhaline aşağıdaki rubaiyi rabt etmiştir:

Ey şeh-ı encum-haşem sultan-ı gerdun-iktidar
pâdişah-ı zerre-perver sâye-i perverdigâr
Dinle *benden arz-ı halimdir yüce dergâhna*
Gök *yüzünden aftâba yer yüzünden zerre var*

80 Hafız Hüseyin Ayvansarayî *Vefiyat Mecmuası*'nda "Eyyüb'da Sivasî (Abdülmecid) Efendi hazretlerinin bahçesi kurbinde biraderinin camiine karib peyda eylediğiy bahçede sakin iken vefat ederek bahçesine defnedildiğini ve yine aynı zat *Hadikatü'l-Cevami* isimli eserinde de *(I. s 296)*"Bi-

manzum kitabe biraderi Mustafa Çelebi'nindir. Kabrinin baş taşında:

"Lailahe illallah Muhammed Resulullah – Rabbi Allah – ve Nebi Muhammed – ve dine'l-islâm."

Ayak taşında:

Dâr-ı dünya menzil-i fâni imiş
Hep geçer mir ü vezir ü pâdişah
İrseger takdir-i hayy-ı lâyemut
Saçılır toprağa tohm-ı izz ü câh
Avn-i hak ile birader-i ferid
Fazl ü irfan ü ulûm âna sipah
Azm-i taraf-ı âhiret kıldı bu dem
Rahmet-i hakdan teâla lutf-hâh
Rıhleti sâlini malûm etmeğe
İstedi haktan Nişanî pür-günah
Dedi hatif bu dua târihtir
Kabr-i Salih cennet ola ya İlah

Salih Çelebi yüksek ilmî vukufu, nesir ve nazım vâdisindeki kudreti, bilhassa fıkıhtaki ihtisası[81] ve ahlâki fazileti, dürüst ve hakşinaslığı ile kendisini tanıtmış, zamanı uleması arasında mevki sahibi olmuş aşağıda görüleceği üzere telif ve tercüme suretiyle müteaddid eserler vücuda getirmiştir. Kendisi Mısır, Şam ve Haleb kadılıklarında bulunduğu sırada mütegallibe ve zalemenin haksız muamelelerini görüp bu yüzden yapılan haksızlıklara mâni olamamaktan mütevellid yeisle kadılık mesleğini terk etmiş ve bundan sonra pek sevdiği müderrislik ve tetebbuat ile meşgul olma yolunu tutmuş ve yolu açık olduğu halde daha yüksek mevleviyetlere yükselmeği hatırına bile getirmemiştir.

Salih Çelebi kendi tahsil ve tetebbuundan bahsederken: "Tabiatta her ilme kabiliyet âsârı zâhir ve her fen tahsiline istidad envarı bâhir idi; külli ulumdan her kangisine cüz-i ilitifat olunsa defi zihinde hasıl ve her ne cüz-i marifet canibine ki tağlibi-i hadeka edilse nefs ana mail görünürdü... Elli yıldan ziyade bu yolda gûşiş ettim... Husûsâ agleb-i evkatımı... ulum-ı dakika-i belagate, meâni

raderine karib hanesinden ifraz olunan mahalde medfun olduğunu" beyan ediyorsa da yanlış olup her iki biraderin kabirleri de camiin yanındadır.

81 *Hammer Tarihi* (Ata Bey tercümesi, VI, s. 151) Kanunî Sultan Süleyman zamanının mütebahhir fukahasmdan olarak zikretmiş olduğu on âlim arasında Salih Çelebi'yı de zikretmiştir. O devirdeki diğer dokuz fıkıh mütehassısı İbn Kemal, Ebussuud, Halebî İbrahim, Taşköprülüzâde, Hafız Acem, Muslihiddin Lârî, Birgivi Mehmed, Hayrüddin ve Mustafa Sürurî Efendilerdir.

ve bedi ve beyan ilimleri nahvine sarf eyledim ki Kur'an-ı azimin icazına ve dekayik-i ilm-i tefsire vukuf, bu üç ilim tahsiline meşguf idi.[82]

Salih Çelebi, elli yaşını geçtiği halde evlenmemiş ve kölelerinden birisini evlâd edinmişti ve herkes bu çocuğu onun hakikî oğlu zannederdi.[83] Mehazlarımıza göre –herhalde Mısır kadılığı esnasında– validesi tarafından verilen bir cariye ile evlenerek bundan İshak adında bir oğlu olmuş ise de[84] bu çocuğun on yaşını mütecaviz olarak vefat etmesi Celâlzâde'yi çok müteessir etmiş ve bu teessür saikasiyle manzum olarak kısa bir zamanda *Leyla ve Mecnun* hikâyesini kaleme almıştır.[85]

Salih Çelebi halim, temiz kalbli, vefakâr ve biraderi gibi fevkalâde cömerd idi. Gerek kadılığı zamanında ve gerek tekaüd bulunduğu zaman yoksullara, akrabasından olanlara ve civarındaki muhtaçlara yedirir, içirir, elbise ve para vermek suretiyle yardım eder, fukara babalığı yaparlardı. Her gece sofrasında ahbapları ve talebelerinden misafirleri bulunurdu.

Salih Çelebi kadılığında dürüst hareketi, irtikâbı olmaması ve şer'an müstahik olmadan hiç kimseyi azl ve tecziye etmemesi, fukarayı himaye etmesi gibi güzel hallerini Arab tarihleri yazmaktadırlar.[86] Haleb'te, kadı bulunduğu sırada ora halkının kahveyi şarab içenlerin âdetleri üzere birbirlerine devr ederek içmelerini menetmiştir.

Tezkire sahibi Âşık Çelebi, ahbaplarından olan Salih Çelebi'nin muidi Çorlulu Hatmî Çelebi vasıtasiyle Celâlzâde ile görüşmüş ve fazlü kemali hakkında senasında bulunmuştur.[87] Salih Çelebi'nin Salih ve *Salahî* mahlasiyle şiirlerini havi *Divan*'ı vardır; nesir vadisindeki kalemi şiirlerinden üstündür.[88] Nesirde bazan münşiyane ve bazan da –Mısır tarihi mukaddemesinde olduğu gibi– bugün

82 *Cevamiu'l-Hikâyat* mukaddemesinden.

83 "*Dürrü'l-Habeb fî Tarih-i Âyan-ı Haleb*, (Nuruosmaniye Kütüphanesi nüshası, numara 3292). لا كله حلت بالمحل فصيرته كالمحبوب و كان له مملوك تبناه و صار يقول هو ولدي

84 Aşık Çelebi'nin kaydından İshak adı verilen bir oğlu olduğu anlaşılıyor. Şakayik Zeyli (Atayi) ise İshak ve İsmail adlarında iki oğlunun dünyaya geldiğini beyan ediyor (s.48) Aşık Çelebi'nin kendisiyle tanışıp görüştüğüne göre onun mütaleasını tercih etmek lâzımdır.

85 *Leylâ ve Mecnun* hikâyesini kırk iki günde tamamlamıştır. Şu halde bu manzumesini H. 962'de (1555) yazmış olduğu tahmin olunur.

86 و سامح بعضي من يستحق المسامحه في بعضي رسوم المحكمه و تحاشا عن اخذ الرشوه و الى على نفسه لا يعزل عن وظيفة صاحبها الى بطريق شرعي فظهرله سخاء و شيع نفس و رعاية الفقرا مصرفه بسبب عديم الزوجه و الولد...

Dürrü'l-Habeb fî Tarih-i Âyan-ı Haleb, (Nuruosmaniye nüshası, 3292).

87 *Âşık Çelebi Tezkiresi.*

88 *Lâtifî* Tezkiresi (matbû nüsha, s. 218). Kınalızâde şunları yazıyor: "Eğerçi edâsı rûşen ve vâzıh tarif ve tavsife lâyik ve salih eş'arı vardır; lâkin inşası eş'ar-ı dilküşasından râcih idüği mânend-i fevâyih-i ud ve menâyih-i cud zâhir ve lâyihdır". *Tarih-i Haleb* müellifi "kahvenin devren içilmesini menettiği gün yanında idim, devirle içermişiniz diye bana da sordu, ben de evet dedim" diyor.

de seve seve okunacak surette sâde kalem kullanmıştır. Hüsn-ı hattı gençliğinde Amasyalı Şeyh Hamdullah'dan yazmıştır.

Salih Çelebi'nin eserleri:

1-Belgrad Fetihnamesi 2– Rodos Fetihnamesi 3– Tarih-i Budin 4-Tarih-i Sultan Süleyman 5– Firuzşah Menakıbı tercümesi 6– Tarih-i Mısır 7– Kitabü'l-Muhtasar fi ahvali'l-beşer? 8– Cevamiu'l-Hikâyat ve Levamiu'r-Rivayat 9– Leyla ve Mecnun manzumesi 10– Dürer-i Nesayih 11– Miftah Şerhi haşiyesi 12– Mevakıf Şerhi haşiyesi 13– Vikaye Şerhi haşiyesi 14-Islahu'l-îzah haşiyesi 15– Tağyirü't-Tenkih adlı esere talikatı. 16 – Münşeat 17– Divan.

1– *Belgrad Fetihnâmasi:*

Salih Çelebi'nin 1521'deki Belgrad seferinden bahseden bir eseri olduğunu kendisini yakinden tanıyan ve meclisine devam eden Âşık Çelebi ve daha sonra tezkire yazan –ihtimal ki Âşık Çelebi'den naklen– Kınalızâde Hasan Çelebi beyan etmekte iseler de görmedim.

2– *Rodos Fetihnâmesi:*

Âşık Çelebi ile Kınalızâde Hasan Çelebi tezkirelerinde Salih Çelebi'nin böyle eseri olduğu zikredilmektedir. Bunun bir nüshasının Viyana Millî Kütüphanesi'nde 993 numarada bulunmakta olduğunu Prof. F. Babinger Osmanlı tarihçilerine dair olan eserinde ve A. Sırrı Levend zikrediyorlarsa da görmedim.[89] Âşık Çelebi'nin yazdığı üzere herhalde böyle eseri olacaktır.

3– *Tarih-i Feth-i Budin*

Salih Çelebi'nin kendi el yazısiyle kaleme almış olduğu nüsha Topkapı Sarayı'nda Revan Kitapları arasında 1280 numaradadır. Bunun ikinci bir nüshası *Tarih-i Öngürüs* adı ile yine Topkapı Sarayı'nda Üçüncü Ahmed Kitapları 3096 numarada ve üçüncü bir nüshası da *Muhaçnâme* adiyle Üniversite Kütüphanesi'nde 1285 numaradadır. Eser münşiyane ise de üslûbu güzeldir. Bir mukaddemeden sonra otuz destana ayrılmıştır. Bu destanların yirmi dördü Sultan Süleyman'ın İstanbul''dan hareketi, Macaristan'a, geçmesi ve muharebeden sonra muzafferen Budin'e girmesini ve İstanbul'a avdetini beyan ediyor. Bundan sonra yazılan beş destan ise Anadolu'da Alevî isyanı üzerine Vezir-i âzam İbrahim Paşa'nın o tarafa giderek isyanı bastırması ve otuzuncu dastan da Sultan Süleyman'ın Vize tarafına avlanmağa gitmesini zikreder.

89 F. Babinger, *Geschitsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, s. 101 (Flugel Katalogu II, 216); A. S. Levend, *Gazavâtnâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavâtnâmesi*, Ankara, 1956.

Salih Çelebi'nin Budin tarihinin sonunda koyduğu yirmi beşinci destandan otuzuncu destana kadar olan kısım, *Tarih-i Sultan Süleyman* diye ayrıca bir eser telâkki edilmiş olmalıdır; filhakika bu sonraki destanların Budin fethiyle hiçbir münasebeti yoktur. En son destan ise Sultan Süleyman'ın Vize'ye ava gitmesidir.

4– *Tarih-i Sultan Süleyman:*

Bu isimde bir eseri henüz görülmemiştir. Bunun yukarıda zikredilen tarihleri olması muhtemel olduğu gibi biraderi Mustafa Çelebinin *Tabakatü'l-Memalik* adlı eserinin bunun olduğunun zannedilmesinden ileri gelmiş olmalıdır.

5– *Firuzşah Menakibi tercümesi:*

Salih Çelebi'nin tercüme-i hali kısmında görüldüğü üzere H. 943'te (1536) sahn-ı seman müderrisi olduktan bir müddet sonra Sultan Süleyman'ın emriyle Firuzşah hikâyesini tercümeye başlamış ve sekiz cild üzerine Farsçadan Türkçeye çevirmiştir; Kâtib Çelebi, tercümenin Yavuz Sultan Selim'in emriyle yapıldığını beyan ediyorsa da isimde yanılmıştır. Salih Çelebi her cildin sonunda o cildi hangi tarihte ve kaç ayda tamamladığını göstermiştir.[90] Nitekim mütercim Topkapı Sarayı Revan Köşkü Kitapları arasında bulunan 1485 numaralı dördüncü cildin sonunda: "Bu mecelle Türkçeye iki ayda tercüme olundu. Mütercim fakir Salih bin Celâl'in müsveddesidir ve Darü's-Saltanati'l-Kahire-i İstanbul'da, (tercüme) edildi emr-i pâdişah-ı âlempenah ile. Ebedî ömürleri ve devletleri paydar olsun âmin ya muin. Tarih-i hicretin dokuz yüz kırk altı senesinde tamam oldu sene 946" demektedir. Bu elimizdeki dördüncü cildin 951 (1544) senesinde Salih Çelebi'nin müsveddesinden naklolunduğuna dair kitabın sonunda "Tarih-i hicretin dokuz yüz elli birinde müsveddesinden yazıldı sene 951" kaydı görülüyor.

Firuznâme tercümesinin tamamı bir arada bulunmayıp muhtelif ciltleri muhtelif kütüphanelerdedir. Üniversite Kütüphanesi'nde baş kısmın ciltleri noksan olarak 1165 ilâ 1169 numaralarda beş cildi vardır. Belediye Kütüphanesi'nde Muallim Cevdet Kitapları yazmaları arasında da yine baş kısımları noksan 35 a ilâ 37 a numaralarda da üç cildi görülüyor.

6– *Tarih-i Mısr-ı Cedid:*

Bazı İstanbul kütüphanelerinde nüshaları vardır. Salih Çelebi H. 951'de (1544) *Edirne'de* Sultan Bayezid Medresesi müderrisi bulunurken Haleb mev-

90 *Osmanlı Müellifleri*'nde dördüncü cildin sonunda görülen iki ayda tercümesinin bittiği kaydı bütün eserin iki ayda bittiği zannını vermiştir. Halbuki iki ayda tercümesi tamamlanan menakibin dördüncü cildidir. Diğer ciltler de tabiî daha sonra tercüme edilmiştir. Zaten sekiz veya dokuz büyük cilt olan eserin tercümesi değil yalnız okunması bile iki aydan ziyade sürer.

leviyetine tâyin ve oradan Mısır'a, gönderildiğini tatlı bir üslûp ile şöyle anlatıyor:

"Bu fakir-i bî-mecal Salih bin Celâl bunun gibi pâdişah-ı âlicâhın zaman-ı ferhunde-fâlinde ki hezar ihsanı ile mümtaz ve akran ve emsalim içinde serefraz olmuştum. Tarih-i mezkûrda Edirne'de Sultan Bayezid Medresesi'nde müderristim; hemişe celisim kitab ve enisim ders ve hitabdı; mesâil-i müşkile-i ulûmda tahkik ve mebâhis-i mûdıla-ı haddü rüsûmda tetkik ederdim. Âlemde bir hoş halim ve ferağ-ı bâlim var idi; hatırımdan dünya hevesleri dûr ve cihan arzuları mehcûr idi; hemişe kârım uzlet kâşanelerinde ihtifâ ve kanaat köşelerinde inzivâ idi. Dünya için ehline tenezzül ve tereddüd matbuum ve câh için çâha düşmek maksudum değil idi. Sahn-ı dünyada sürûr gibi azâdelik ve uğrun köşelerinde benefşe gibi üftâdelik severdim; kendi halime şâkir ve fakrü fakıma sâbir idim. Lâkin kendüme bu huzurı pâydar ve berkarar olur sanurdum. Nagâh az geçmeden gördüm, hâh nâhâh sürûrum şurûra ve hubûrum fütûra mübeddel oldu. Emr-i pâdişâhla bi-takdir-i hükmillah ile darülemân-ı Edirne'den çıktım. Diyâr-ı Arabdan Medine-i Haleb'e andan Darü'l-Kahire-i Mısır'a azm itdüm.

"Edirne'den Mısır'a üç ay peyapey sefer ettim; bu yolda hezâr zahmet ve bîşümar meşekkat çektim... Mesâlik ve menâzil ve meâbir ve merâhilde hezâr âsar-ı kadime gördüm ki her birin bir zamanda bir bü'l-heves âbâd etmiş, kendi gitmiş yerinde nişanını komuş, ad etmiş. Bunlardan bir zaman taaccübe kaldım ve deryây-ı fikre dalıp anlardan nice ibret aldım. Fenây-ı ömrün fenâsını, dünyay-ı dehrin anâsını yâd edip derûndan feryâd ettim; baktıkça refikler (eski eserleri gezdirenler) her birinin binalarını zikrederler ben ise bennâlarını (mimarlarını) zikrettim. Anların gözü ol âsar-ı kadime ve emakin-i haliyede benim gönlüm onları yapan ve yaptıran izâm-ı remime (çürümüş kemiklerde) ecsam-ı baliyede...

"Bu üslûbla diyar-ı Rum (Anadolu) ve Arabdan ve arazi-i Şam Halep'ten. Dârü'l-Kahire-i Mısır'a erişerek gördüm. Mısır, (ümm-i) dünyadır dediklerini musaddak bir sivâd-ı cihan-peymadır. Sergüzeştin bî-gaye ve hikâyetin bî-nihaye anladım, derunu bîrunı acayib âsârla dolu ve garâib-i ahbârla memlû gördüm... Bunlardan hezâran hezâr hisse ve ibret aldım ve nice zaman taaccüplerinde kaldım; gönlüme bu sevda düştü ki ahbar-ı mülk-i Mısrı ve anın üzerine mürur eden asrı ve benî âdemden, evvel buna kim kudûm etmiş ve imaretine cümleden akdem ikdâm eden kimdi? ve sonradan dahi bu arza, Feraine ve Amâlikadan ve kayasire ve ekâsireden kimler hükmetmişler? ve bu mülke ne asıl pâdişâhlar gelip gitmişlerdir...

"Kütüb-i tevarih-i bulup ale't-tafsil malûm idindim; selef-i ulema tevarih-i Mısır'a dair yazdıkları kitaplardan elime girenleri gözden geçirdim; cümleden

eşbeh ve ecmelini ve ekmel ve mufassalını ulema-i Şafiiyyeden Mevlanâ Şeyh Takiyyüddin Ahmed bin Ali'nin ki İbn-i Makrizi demekle maruftur, *Kitabü'l-Mevaiz ve'l-itibar bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr* adlı kitabını buldum ki hakka bu bâbda sahib yed-i beyzâ ve bâzûy-ı tüvana göstermiştir. Anın içinden der hoşeleri çin eder gibi mühim olan ferayid fevaidini bennan-ı kalem ile dirdüm; silk-i Arabdan çıkarıp Türkî edâ riştelerine dizdüm.

Bundan gayrı *Kitabü'l-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer* adlu kitab ki kütüb-i tevârihten on üç mutavvel ve mufassal kütüb-i muhtasaradan ihtisar olunmuştur; Mısır'a, müteallik bulduğum ahval ve ahbarı ve ulema-i müteahhirin-i Mısır'dan Suyûti'nin *Kevkebü'r-Ravza* ve *Hüsnü'l-Muhazara fi ahval-i Mısrı'l-Kahire* demekle mersum kitaplarından ve sair Mısır ahvâlinde ulemâ-i selef ve halef yazdıkları bazı resâilde gördüğüm havadis ve âsârı dahi ana zam ve ilhak edip cümlesinin hâsılını câmi bu birkaç kürraris (fasikül) de nice nevadir-i ahbâr yazdım".[91]

Celâlzâde Salih Çelebi *Mısır Tarihi*'ni 953 Zilkade ve 1547 Ocakta İstanbul'a, geldiği zaman tamam etmiştir. Benim tetkik ettiğim müteaddid nüshalardan Esad Efendi kitapları arasındaki nüsha nesih hatla yazılmış olup güzel ve okunaklıdır.

Eserin başlangıcında tevhid, naat, ciharyâr-ı güzin menakibi ve pâdişâha duayı havi kısımdan sonra ibtidadan 953 hicret senesine kadar Mısır ahvali, fezail ve mehasin-i Mısır, vilâyet-ı Mısır'da olan tılsımlar ve bazı acaip şeyler, tufandan evvel Mısır hükümdarları, tufandan sonraki Mısır hükümdarları, Mısır diyarı ümerası, Çerkes Memlûkleri, define ve hazineler, Mısır mâbedleri, fezail-i Nil, İdü'şşehid, Nil'in feyezanı, Mısır'ın sulanması, ehram, Ebü'l-hevller, dağlar, Mısır'ın maruf beldelerinden, İskenderiye ve diğer Mısır beldeleri ve buradaki tarihî eserler. Kahire'nin bânisi ve şehrin büyümesi. Kahire'nin Fatımi halifelerinden Müstansirbillah zamanında Emirü'l-Cüyûş Bedrü'l-Cemali zamanındaki îmarı.

Celâlzâde'nin bu Mısır tarihi İspanyolcaya da tercüme edilmiştir.[92]

91 Salih Çelebi'nin *Mısır Tarihi* nüshaları Üniversite kütüphanesinde 4134, 4404, 9361, 2588, 1524, 778 numaralarda ve Topkapı sarayı Revan Köşkü kitapları 1405, Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi kitapları 2176 ve aynı kütüphanede Damad ibrahim Paşa kitapları numara 920, yine o kütüphanede Halet Efendi kitaplarının ilâve kısmında 190 numaralarda vardır. Bazı Avrupa kütüphane de nüshaları bulunuyor, (bak. Franz adı geçen eser, s. 100) Halet nüshasının sonunda: "Ahval-i Mısır'dan beyanı ihtiyar olunan ahbar burada oldu ve bu müsveddede mütercim fakir Salih bin Celal elinden tarih-i hicretin ... dokuz yüz elli üçünde zilkade ayında tamam oldu. Ketebehü'l-fakir Salih bin Celâl kaydı bu nüshanın bizzat Salih Çelebi'nin el yazısiyle yazıldığını göstermektedir.

92 F. Babinger, adı geçen eser, s. 101.

7– *Kitabü'l-Muhtasar fî Ahbari'l-Beşer?*

Osmanlı Müellifleri'nde (II, s. 279) Salih Çelebi'nin bu isimde bir eseri olduğu gösteriliyor ise de doğru değildir. Yukarıda Mısır tarihinin mukaddemesinde söylediği gibi eserini yazarken Makrizi'nin Hıtat'ından istifade ettiği gibi Eyyubiyye ailesinden Hama hükümdarı Melik Müeyyed İsmail'in *Kitabü'l-Muhtasar fî Ahvali'l-beşer* isimli eseriyle Abdurrahman Suyutî'nin *Kevkebü'r-Ravza* ve *Hüsnü'l-Muhadara fî ahbar-ı Mısri'l-Kahire* adlı tarihinden istifade etmiş olduğunu söylemek istemiştir. Yoksa bu isimde bir eseri veya tercümesi olduğu henüz görülmemiştir.

8– *Leyla ve Mecnun* manzumesi:

Salih Çelebi uzun yıllar bekâr yaşamış, ihtiyarlığında evlenerek İshak adında bir oğlu olmuştur. Bu çocuğun on yaşını geçkin olarak vefat etmesinden dolayı evlâd acısı kendisini fevkalâde müteessir ettiğinden bu teessürle H. 962'de (1555) *Leylâ ve Mecnun* hikâyesini kısa zamanda manzum olarak kaleme almıştır.

Baş tarafında tevhid, neat-ı şerif ve ashâb-ı kirâma senâ ile başlıyor. Mesnevi tarzındadır. Naat-ı şeriften:

Ne resul ol ki fahr-ı âlem
Dürr-i yekdane-i benî âdem
Gerçi mülk-i arabdan etti zuhûr
Şeş cihat-ı zemini tuttı o nur
Din-i islâmı kim âyan etti
Küfür namını bî-nişan etti.
Oldı âhir zamanda ol yüzü gül
Hâtemü'l-enbiya ve hatm-i rüsül
Hak kelâmın ki aşikâr etti
Okuyup halka dür nisar etti
Zâhir oldı şeayir-i islâm
Verdi kanun-ı şerî âna nizam
Daveti âm olup kamu halka
İrdi âğazı garb ile şarka

Pek sûzişli parçaları ihtiva eden manzumesinin "Ağaz-ı kıssa-i pür gussa-i Mecnun ve Leylâ" kısmına şöyle başlıyor:

Fars dilinde ibtida üstâd
Söze bu resm ile urur bünyâd
Var idi dir meğer ol ilde
Arab içre olan kabâilde
Âmir adlu kabileden bir er
Hayli dânâ idi ve ehl-i hüner Hasebiyle nesebiyle kâmil idi
Gün gibi lutfı halka şâmil idi.
Âdu san ehli idi gayette
Mülkü maliyle ol vilâyette

Salih Çelebi bir kıta ile Leylâ ve Mecnun kıssasını kırk iki günde ve 962 tarihinde nazmettiğini söylüyor.[93] Elimizdeki nüsha Salih Çelebi'nin sağlığında H. 969'da (1561) ihtimal ki aslından istinsah edilmiştir.[94] Salih Çelebi bir de Hamse kaleme almak istemişse de henüz görülmediğine göre belki kuvvede kalmıştır.

Elimizdeki *Leylâ ve Mecnun* nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi'ndeki *Divan*'ının sonunda bulunmaktadır. Yazısı pek nefis talik hatla yazılmış olan nüshanın cildi de pek güzel olup saraydan çıkmıştır. 3846 numarada bulunmaktadır.

9– *Dürer-i Nesâyih:*

Celâlzâde altmış ile yetmiş yaş arasında gözlerine gelen zaaf dolayısiyle inzivaya çekilmiş ve bu sırada nefsin sualine cevab ve başkalarına nasihat yollu *Dürer-i Nesâyih* adını verdiği seksen beyitli manzume kaleme almış ve dostlarından birisi ekserisi tamiye ve muammayı havi olan bu manzumenin yine kendisi tarafından şerhini rica etmesi üzerine her bir beyti ayrı ayrı şerh etmek suretiyle bu eseri vücuda getirmiştir. *Dürer-i Nesâyih Divan*'ının sonunda ve bundan başka ayrıca Üniversite Kütüphanesi'nde 3046 ve 3094 numaralarda bulunmaktadır.[95] *Dürer-i Nesayih*'in birinci beyti:

93 Leylâ ve Mecnun hikâyesinin sonunda:
Dürr-i mensuru bu kıssa bahrinin
Kırk iki günde olundu nazm hep
Sâna tarihin verir bunun haber
Ayn-ı nazm-ı fa ve sin lam-ı leb

94 En nihayette:
"تمام شد كتاب ليلا و مجنون من كلام اعلم العلما و افصح الفصحا صالح چلبي المشهور بجلال زاده بتاريخ سنه تسع و ستين و تسعمايه على يد اضعف الكاتبين عبد الواحدي غفره و ذنوبه و ستر عيوبه

kaydiyle istinsah tarihi ve Abdülvahid adında bir kâtip tarafından yazıldığı görülüyor.

95 Güzel talik ile yazılmış olan 3094 numaralı nüsha yirmi varak olup mukaddemesinde şöyle diyor: "Bu varaklar tabakların dest-i zebanile sadef-i sineden çıkardığı leal ile mâli eden Salih bin Celâl

Kısmet-i rûz-ı ezel sana belâdır diken
Kaçma belâdan sakın sen bu belâyı beğen

Son beyit:

Dinle sözün Salih'in tecrübe kıl kim sahih
Hads ü cinsiyledir söylediği her sühan
Dürer-i nesayihdürür bahr-ı cihan içre bu
Müfteilün failün müfteilün failün.

10– *Cevamiu'l-Hikâyat ve Levamiu'r-Rivayat* tercümesi:

Bazı İstanbul kütüphanelerinde nüshaları bulunan[96] *Cevamiu'l-hikâyat ve Levamiu'r– Rivayat* tercümesinin aslı Farsça olup Cemalüddin Mehmed Avfi'nin eseridir. Avfî bunu Vezir Nizamülmülk namına telif etmiştir. Müteaddid tercümeleri olan Cevamiü'l-Hikâyatın bu tercümesi de Kanunî Sultan Süleyman'ın oğlu Şehzâde Bayezid'in emriyle Salih Çelebi tarafından yapılmıştır.[97] Salih Çelebi'nin tercümesine esas olan nüsha Hekimoğlu Ali Paşa kitapları arasında 609 numarada bulunan nüshadır; Salih Çelebi kendi el yazısiyle olan *Cevamiu'l-Hikayat*'ın ikinci cildi de yine aynı kütüphanede 603 numarada bulunmaktadır. Salih Çelebi'nin el yazısiyle olan birinci cild henüz görülmemiştir, İkinci cilt ise onbirinci bâbtan başlamaktadır. Eser muhtelif mevzulara göre hikâyeleri havidir.

Salih Çelebi, C*evamiu'l-Hikâyat*'ın ikinci cildini 19 Cemaziyelâhır 964 ve 19 Nisan 1557'de Eyyub'daki evinde tamamlamış olduğunu bu cildin so-

eydür; çün sinin-i ömr-i güzerandan sinnim hesabı mabeynes sittin ve sebine yetmişti. Şebab halleri yel gibi şitâb ve şib alâmetleri ateş gibi iltihab etmişti. Nâgâh emrillah ile hezâr bela ve mihnete ve anâ ve meşakkate giriftar oldum ki cümleden es'ab ve etabı ihtilal-i mizaçla kuvve-i bâsıraya gelen zaafu kemaldir. Bâri bu belalar ibtilasiyle hemişe dilgir ve anâlar istilâsiyle hemvare tîre zamir olıcak sual-i nefsin cevâbında ve gayrın nush u pendi bâbında ki *Dürr-i Nesayih* ile mevsum olan cevahir-i ebyat nazm ettim. Bu esnada ehl-i dâniş arasında meşhur olıcak anlardan bir dilnüvaz-ı suhan-perdâz her ne kadar Türkî ise bu ebyatın binası lâtif ve îcaz üzere olmağın bunlardan az beyit vardur ki anda tamiye ve elgaz olmaya. Ebkâr-ı-maanisi yüzünden keşf-i hicab ve ref-i nikaba tamam ihtiyaç vardır. Mensur ibariyle şerh ve beyan ile âyan lutf-ı nâzımdan emr-i bedî değildir, Dedüği bahisten mes'ulünün kabulünde matlâdan maktaa varınca her beytin bu veçhile şerhine ağaz olundu."

96 Görülen nüshalar Hekimoğlu Ali Paşa kitapları 603, Topkapı Sarayı Revan, 1085; Millet Kütüphanesi Reşid Efendi kitapları 723 ve Nuruosmaniye Kütüphanesi 3232 ve 3274 numaralarda bulunmaktadır. Sultan Süleyman'ın mührünü havi olup saraydan çıkmış ve musahib Mustafa Paşa muhallefatından alınmış bir cild Husrev Paşa kitapları arasında 499 numarada bulunmaktadır.

97 *Cevamiü'l-Hikâyat,* İkinci Murad'm emriyle hocası İbn Arabşah ve İkinci Bayezid'in oğlu Şehzâde Mehmed'in emriyle şair Necati taraflarından da Türkçeye çevrilmiştir. İbn Arabşah tercümesi Ayasofya Kütüphanesi'nde 3167 numaradadır.

nunda beyan etmiştir.[98] Bu cild büyük kıtada olup Topkapı Sarayı Revan Köşkü kitapları arasında bulunan üçüncü cilt ise 965 Muharrem ve 1557 Ekim'de tamamlamıştır.[99] Nuruosmaniye nüshaları ayrı ayrı birer cilt halindedir.

Cevamiu'l-Hikâyat aslı gibi dört kısım üzerine tercüme edilmiş olup her bir kısım yirmi beş bâba ayrılmıştır. Birinci kısım Allahı, peygamberleri, keramât-ı evliyâyı, Arab ve Acem pâdişâhlarını, hulefay-ı râşidini, adaleti, pâdişâhlara müteallik ahvali, pâdişâhların siyasetlerini, tevki ve hükümlerini (fermanlarını) firaset ve kiyaset ehli kimseleri, rey ve tedbirlerin faidesini, vezirlerin ahvalini, bahadırlığı, âlim, zâhid, vâiz ve kadıları, zemin ve zamana muvafık nükte ve güzel sözleri, pâdişâh nedimlerinin latifelerini, tabipleri, ilâçları, muabbirlerin lâtif tâbirlerini, şairelerin rengin sözlerini, sazende ve gûyendelerin latifelerini, seriu'l-intikal olanlara, vezirlere dair sözleri ve münasib hikâyeleri havidir. İkinci kısımda haya, meskenet ve tevazu, himmet, edeb, rahm, şefkat, tevekkül, sahavet, kerem, bahadırlık, sabır, şükür, cürmün afvına vesaireye dair hikâyeler. Üçüncü kısım, halkın fena huylarına dair olup bu da yirmi bâba ayrılmıştır; hased, hırs, tama, yalan, hasislik vesaire hakkında münasib hikâyeler. Dördüncü kısım ise acaib ve garaib denilerek bunda da pâdişâhlara hizmetin faidesi, pâdişâhların sanat ve hüner sahiplerine ihsanları; beyne'l-havf ve'r-reca vaziyeti, dualaların tesirini, fal açmak, eşyanın havas ve tesiri, yollar, memleketler, tılsımlar, kuşlar, yırtıcı hayvanlara vesaire dair kıssa ve hikâyeler.

Cevamiu'l-Hikâyat'ın 644 varak olan Millet Kütüphanesi Reşid Efendi kitapları nüshasının sonunda

Mefhar-ı evlâd-ı Osmân-ı kiram
Sâhib-i vâla vü in'âm-ı mezid
Layik-i tac-ı serir-i saltanat
Yâni Şâhzâde Sultan Bayezid

kıtası vardır.[100]

98 Salih Çelebi, kendisinin kalemiyle olan Hekimoğlu Ali Paşa nüshasının sonunda:
تم كتابةً على يد العبد الفقير صالح من جلال الحقير عفى عنهما في اليوم التاسع عشر شهر آخر الجمادين من شهور سنة اربع و ستين و تسعمايه بقصبهء ابي ايوب الانصاري رضي الله عنه
kaydiyle ikinci cilt tercümenin bittiği sene ve ayı göstermektedir.

99 Topkapı Sarayı Revan Köşkü kitapları arasında 1086 numaralı nüshada da: "Cevamiu'l-Hikâyat ve Levamiu'r-Rivayat kitabının Türkçe tercümesi tamam oldu.Tarih-i hicretin 965 inci yılının Muharremü'l-haramın evâilinde Kostantinye şehri civarında Ebu Eyyub Ensari kasabasında" tamamlandığı beyan ediliyor:

100 Salih Çelebi *Cevamiu'l-Hikâyat* mukaddemesinde şöyle diyor: "Mütekaid olup...bu fırsatı ganimet bilip şebü ruz evkat-ı ibadetten fazıl olan evkatımı tasnif-i kütüb ü resail ve telif-i ulum-ı evâhir ü evail işgaline sarf-ı eylemeğe azimet ettim... nagâh hazret-i Şehzâde-i civanbaht... Ba-

11– *Miftah Şerhi haşiyesi:*

Seyyid Şerif Cürcanî'nin belagatten *Miftahu'l-ulum* şerhine[101] Celâlzâde'nin haşiyesi olup adı *Nakıdü'r-Reyeyn fî Kavaidi'l-Fenneyn*'dir. Bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde Damad İbrahim Paşa kitapları arasında 894 numarada bulunmakta olup Arapçadır.

12– *Mevakıf Şerhi haşiyesi:*

Seyyid Şerif Cürcanî'nin kelâmdan *Mevakıf Şerhi*'ne haşiye yazmıştır, Arapçadır.

13– *Vikaye Şerhi haşiyesi:*

Burhanü'ş-şeria Mahmud bin Sadrü'ş-şeria'nın fıkıhtan Hidâye meselelerine dair *Vikaye* adlı eserinin şerhlerinden birisine haşiyesi olup Arapçadır.

14– *Islâhu'l-İzah haşiyesi:*

Salih Çelebi'nin hocası İbn Kemal Ahmed Şemseddin'in fıkıhtan *Islâhu'l-Vikaye el-müsemma bi'l-izah* adlı eserine bir haşiye yazarak *(Haşiye ale'l-ıslâh ve'l-izah)* adını vermiştir. Bu haşiyenin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde Damad İbrahim Paşa kitapları arasında 512 numarada bulunmakta olup Arapçadır.

15– *Tagyirü't-Tenkih talikası:*

Celâlzâde yine üstadı İbn Kemal'in usul-i fıkıhtan *Tagyirü't-Tenkih* adlı eserine de talikati vardır.[102]

16– *Münşeat:*

Salih Çelebi'nin bir münşeatı olduğu *Osmanlı Müellifleri*'nde zikredilmiş ise de (III, s. 279) görmedim. Mamafih bir çok eser ve nazım kaleme almış olan Celalzâde'nin münşeatı olduğunda şüphe yoktur. Merhum Bursalı Tahir Bey birçok eseri nerelerde gördüğünü yazmadığından ben de aramama reğmen tesadüf etmedim.

yezid ibn-i Sultan Süleyman atabe-i aliyyelerinden *Cevamiu'l-Hikâyat ve Levamiu'r-Rivayat* ismiyle mevsum Parsî dilde kütüb-i tevarihten mufassal ve mutavvel bir kitabı mükemmel vasıl oldu; Parisîden Türkçeye tercüme olunmasına ferman olunmuş.. ferman-ı hümâyunları hüsn-i kabul ile telâkki olundu ve bî-ihmal ve bî-imhal tercümesine şurû olunup bu hidemat edası canımıza minnet bilindi."

101 *Miftahu'l-ulûm* H. 626 (1229) senesinde vefat eden Allame Siracüddin Sekkaki'nin belagatten muazzam bir eseri olup bir çok şerh, haşiyeler yazılmıştır. Salih Çelebi bu haşiyelerden Cürcani'nin şerhine haşiye yazmıştır.

102 *Keşfü'z-zünun*, (Maarif Vekâleti neşriyatından, I, s. 199 ve *Osmanlı Müellifleri*, II, s. 279).

17– *Divan:*

Salih Çelebi üç lisanda şairdir. Kendisinin son zamanlarında gözlerine perde geldikten sonra hatırında kalan manzumelerini okuyarak yazdırmıştır. *Divan*'ının tezhibli ve güzel talik ile yazılmış saraydan çıkmış bir nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde 3846 numarada bulunmaktadır. Durmadan çalışan bu büyük âlim zaaf-ı basra müptelâ olunca okuyup yazamadığından müteessiren bu acıklı halini *Divan*'ın mukaddemesinde şöyle anlatıyor:

Bu elest bezminin mest-i bî-geranı ve bu sekranlar cem'inin bî-servü sâmanı.

Yoğiken bade-harın akl u hûşi
Ezel meyhanesinin bâde-nûşi

Salih el-maruf bi-Celâlzâde zadullahi taalâ zâde ider (eydür): Ol zaman ki evvel-i evân-ı şebabdan şitab eden ömür kafilesi menzil-i heftade yetmişti; bu miyanda hezâr meşekkat ve belâ ve rencü anâ tahsil ettiğim ulûmu tekmil eyledim ve âlemde şuru ettiğim cüz'î ve külli ulûm-ı maariften az nesne kaldı ki ana âlim ve arif olmayım" bu tahsilin dünyevî iyiliklerini ve faide ve semeratını gördüm, "halime menâsib nice âli menâsıba vali oldum; nihayet evâhir-i ömürde, ettiğim kesret-i mütaleat ve tahrirat ile zaaf-ı basar ârız oldu. Çeşm hadikasından hadeka-i abdarın nur u tâbı eksilmeğe ... yüz tuttu ve bu câm-ı musaffanın ruyi dondu; şöyle ki kâğıd-ı beyaz kâfurisi üzerinde sevad-ı hatt-ı müşkini mur ayağı veya örümcek ağı gibi seçerdim; ulum-ı şetta'dan musannefatım evrakı beyaz olmadın müsveddat içinde kaldı; güya âb-ı hayat zulmatta ve aynı-ı âftâb gayn içinde nihân oldu... Min bâd leylü nehar beytü'l-ahzanımda yâr-i gârım gamu efkârdı; şöyle ki hanede mescuna ve viranede mecnuna döndüm; muttasıl kendümle söyleşür ve kelâm-ı nefs ile eğlenürdüm; gâh yiğitlik âleminin şeydâlıkların anardım ve gâh pirlik zamanının nâ-peydarlıkların. gâh bî-ihtiyar ağlar, gâh sine cerahatin merhem-i sabr ile bağlardım: haliya hassa-i basar-süstlüğü ve ten-nâdürüstlüğü ve dil hastalığı ve hâtır-şikesteliği zamanındaki şebü ruz efkârla eğlenürin; anların bazıları hatırıma düştü; bu perişan evrakım yazdırdum tâ sahife-i rüzgâr üzere bu mecmua-i eş'ar benden sonra ehl-i uşşâka yadigâr kala."

Divan malûm tarzda münacat, tevhid, nât ile başlıyor. Sonra pâdişâha, İbrahim ve Ayas Paşalara ve hocası İbn Kemal'e söylenen kasideler[103] ve anı mütea-

103 İbn Kemal hakkında söylediği kasideden üç beyit:
İlm-i dinin şimdi kim sensin imam-ı âzamı
İçtihadındır eden müşkillerin şer'in beyan
Aldı gitti Rumdan her mülkete nâmın sabâ
Müşk-bârın bağladı sankim hatadan kârbân
Âkibet bilmiş olursun âftâb-ı şer ü din
Nam-ı Mahmudın ezel Ahmed komuş bir kârdân

kib gazeller geliyor. Salih Çelebi'nin manzumeleri aşıkane, rindâne ve şuhânedir. Bir nat-ı şerifinden:

Acep hayrette kaldım ben, hidayet yâ Resulallah
Ne tahsil-i metâlib var ne tâat yâ Resulallah
Halayık cümle yer yer hep huzur-ı hakka vardıkta
Kerem kıl Sâlihi etme melâmet yâ Resulallah

Divan'ından bazı beyitler:

Hâlin üzere kâkülün büklümleri neyler dedim
Dedi bu dam ile çok canlar şikâr etsem gerek

Nakş-ı hüsn-ı yâri ko tahsin anun üstâdına
Saliha bâkidir ol nakş ü nigâr elden gider

İhtiyari düşmedim mihrine ol mehpârenin
Ruhleri âl eyledi geçdi bana gisusı bend

Felekten geçdi efganım der-i dildare irmez mi?
Kemend-i âh irişmez ne yüce âstândır bu!

Divan'ında ve şuara tezkirelerinde görülen son demlerinde söylediği "şimdengeru" redifli meşhur gazeli:

Âhir oldı ömür çün geçti hevâ şimdengeru
Nideyin el verdiğin dünya bana şimden geru

Pirlik hengâmı geldi gitti eyyâm-ı şebâb[104]
Su gibi dil tıflı akmaz her yana şimden geru

Tair-i kudsiydi dil andı tecerrüd âlemin.[105]
Cîfe-i dünya gamı düşmez ana şimden geru

104 Bu mısra tezkirelerde "Pirlik hengâmıdır irişti eyyam-ı sükûn" tarzındadır.
105 *Divan*'ında bu mısra *"Tâhir-i kudsiydi nefs andı tecerrüd âlemin"* ve Atayi'de de *"Tair-i kudsi-i ruh andı tecerrüd âlemin"* olarak yazılmıştır.

Ben cihan sevdalarından çektim el ey müddei
Serbeser kavgay-ı dehri al sana şimden geru

Bir gün âgâh olmadın düş gibi geçti mâ meza
Saliha halin n'olur bari ana şimden geru

Gerek *Divan*'ının mukaddemesinden ve gerek Atayî'nin kayıtlarından anlaşıldığına göre mevcut eserlerinden başka müsvedde halinde kalıp beyaza çekilmeyen eserleri de varsa da gözlerine ârız olan illet sebebiyle bunlar meydana gelememiştir. Salih Çelebi'nin *Şakayik-i Numaniye* tarzındaki Osmanlı ulemasının bazı menkibelerini havi bir eser hazırlamakta iken vefatı vuku bulduğunu Atayî yazıyor.[106]

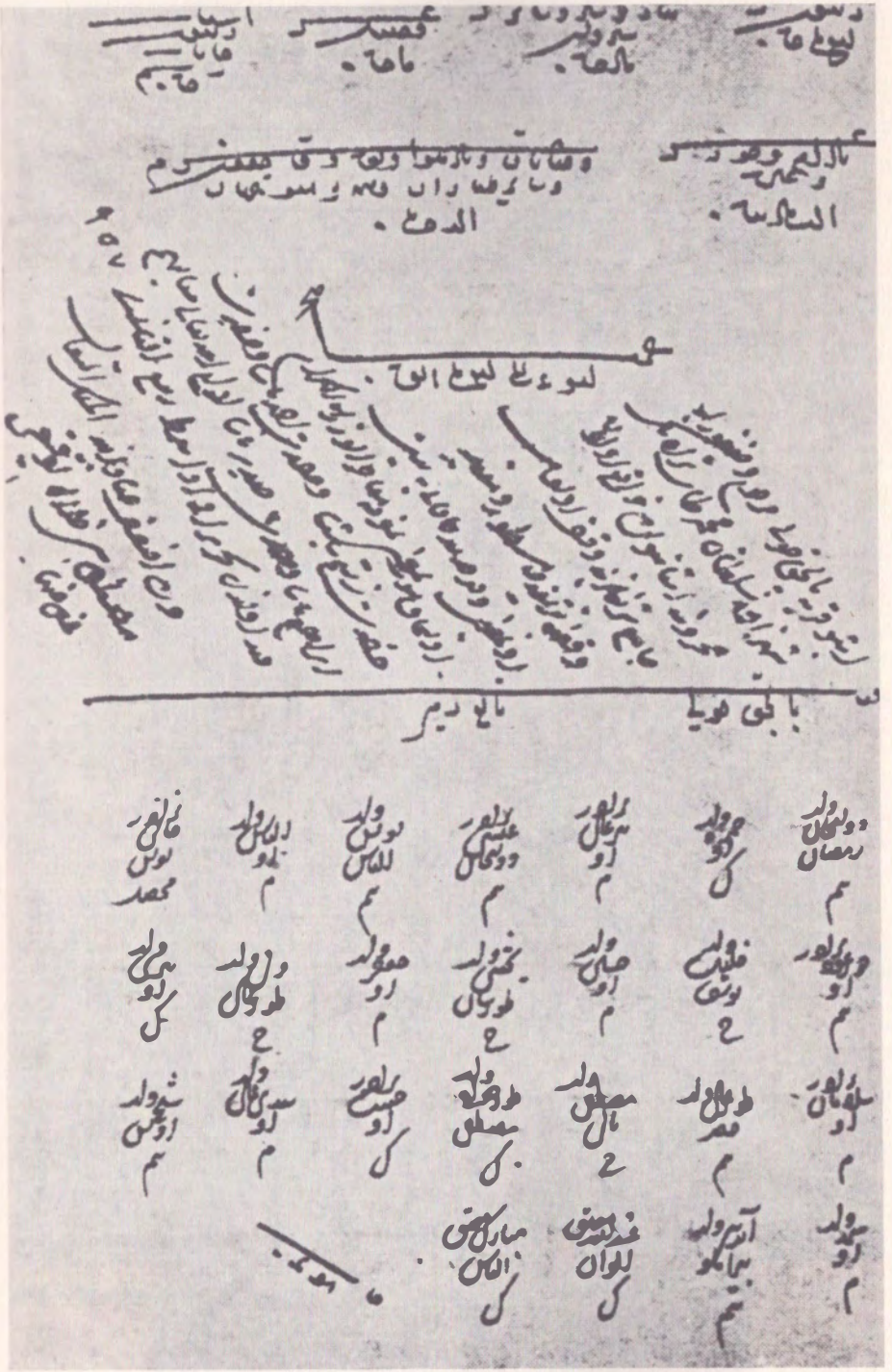
Mustafa ve Salih Çelebilerin kardeşleri olan Ataullah Çelebi'nin değerli bir zat olduğunu *Künhü'l-ahbar*'da Âli yazıyorlarsa da[107] tercüme-i halini bulamadık. Salih Çelebi kıymetli talebeler yetiştirmiştir. Bursalı Rahmî, Üsküplü Riyazî, Çorlulu Hatmî bunlardandır.[108]

[TTK, *Belleten*, Sayı: 87 (1958)]

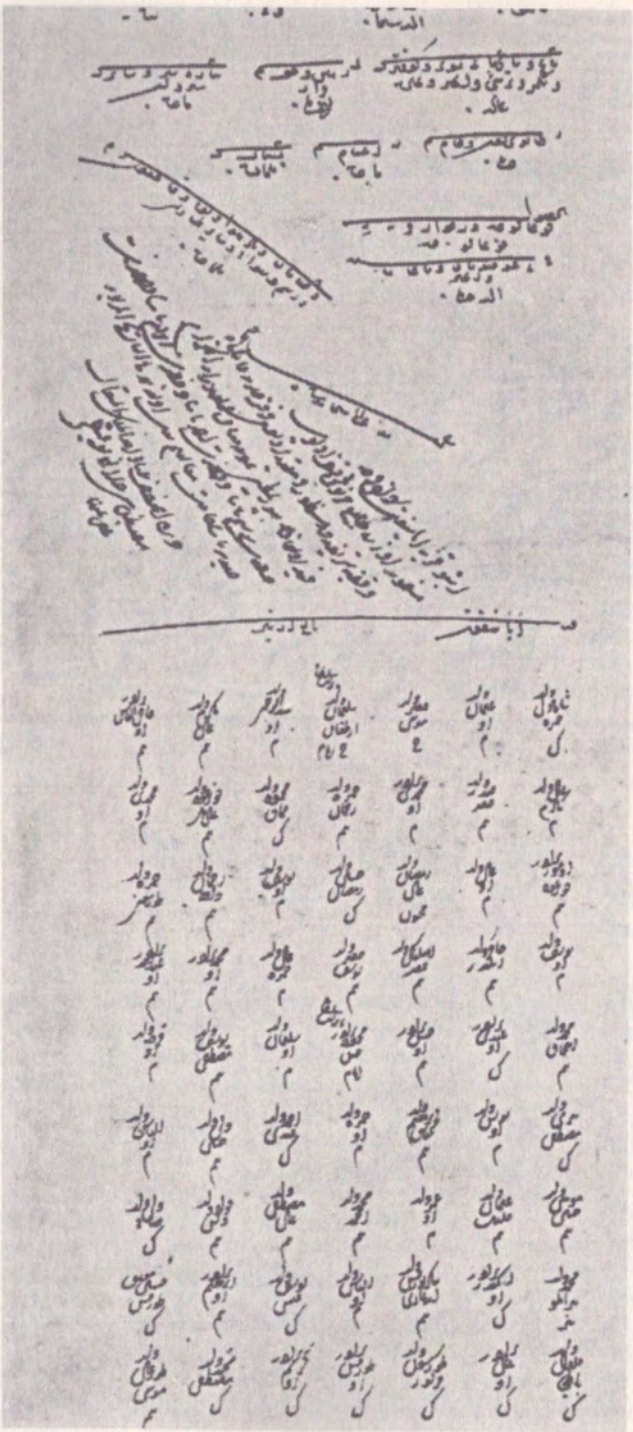
106 Atayî, *Şakayik Zeyli*, s. 49.

107 Âli, Nişani mahlaslı Celâlzâde Mustafa Çelebi'nin tercüme-i halinde (basılmamış *Künhü'l-ahbar*, C 2 s. 167) "Üç biraderdi, üçü de maarif ve letayifte birbirlerine hemser idi. Biri mevaliden Salih Efendi idi ki şiir ve inşada bir namdar hünerver idi; biri dahi Ataullah Bey idi ki Atâyi mahlası ile zümre-i şuaraya serdefter idi.." dediği halde eserindeki şuara kısmında bahsetmemiştir.

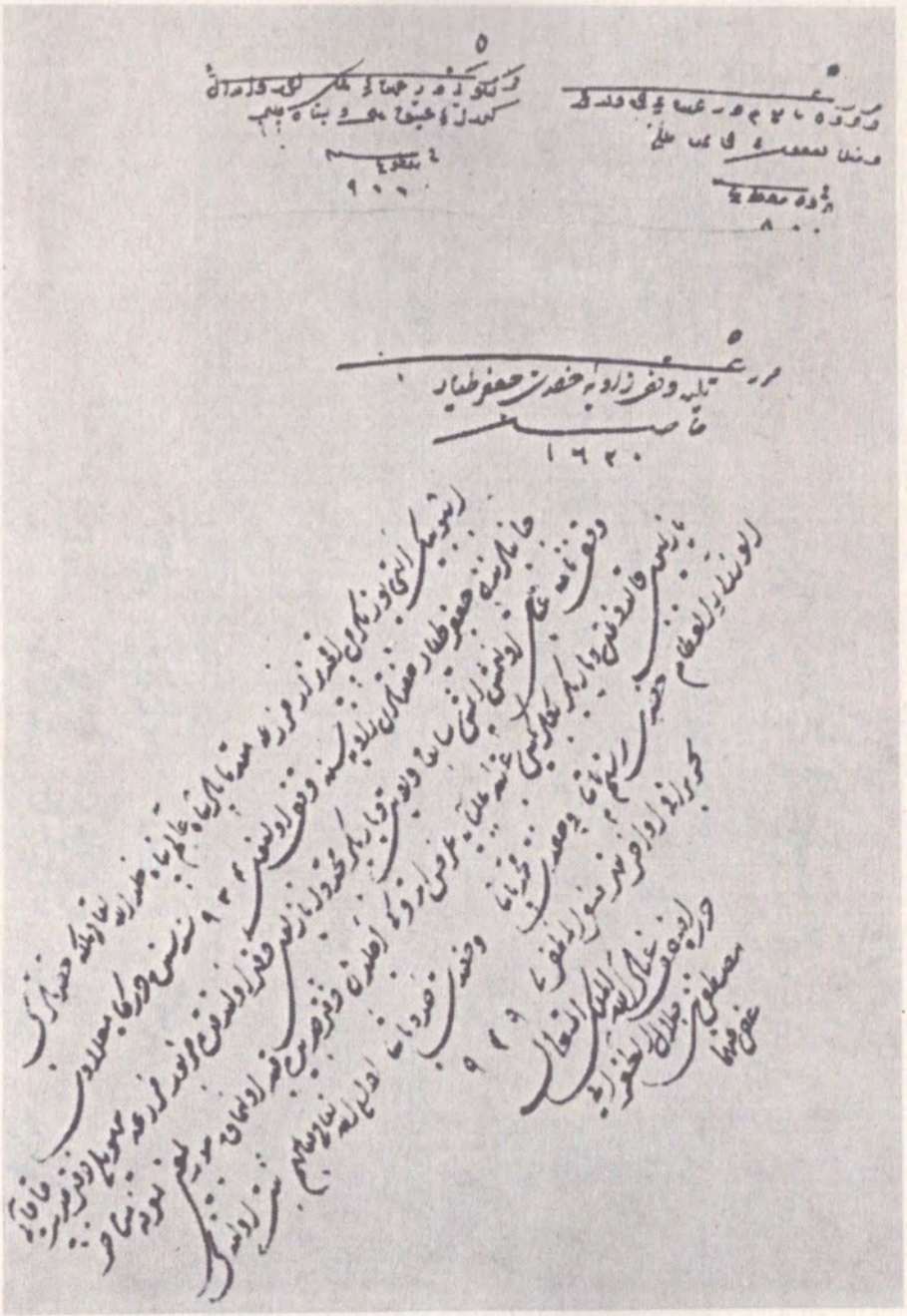
108 Celâlzâdeleri yazarken eserlerinin tetkikinden başka aşağıdaki eserlerden istifade edilmiştir: *Şakayik-i Numaniye tercümesi* (Mecdî), *Şakayık Zeyli* (Atayî), *Künhülahbar* (Âli) basılmamış ciltler, *Peçevi Tarihi,* Hammer *(Ata Bey tercümesi), Feridun Bey Münşeatı, Keşfüzzünun* (Kâtib Çelebi), *İzahü'l-Meknun (Keşfüzzünun zeyli–* İsmail Paşa) *Osmanlı Müellifleri* (Bursalı Tarhir Bey), *Eyyub Rehberi* (İsmail Hakkı Uzunçarşılı) *Hadikaü'l-Cevami* (Hafız Hüseyin Ayvansarayî), yine aynı zatın *Vefiyat Mecmuası, Tuhfetü'l-Hattatın ve Mecelletü'n-Nisab* (Müstakimzâde), *Sehi Bey, Aşık Çelebi, Lâtifi, Kınalızâde Hasan Çelebi, Riyaz-î, Beyanî, Kafzâde-Tezkireleri, Sefinetü'r-Rüesa* (Resmî Ahmed Efendi), *Dürrü'l-Habeb fi Tarih-i Âyan-ı Haleb* Nuruosmaniye, 3292 (Mehmed bin İbrahim Halebî), *Tarih-i Silsile-i Ulema* (Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi kitapları 2142), Sicill-i Osmanî (Mehmed Süreyya), "Celâlzâdeler" maddesi (*İslâm Ansiklopedisi*-Tayyip Gökbilgink), *Ayine-i Zurefa (Osmanlı Tarih ve Müverrihleri), Şiir Mecmuası* (Topkapı Sarayı Bağdad Köşkü kitapları, numara 406 (Pervane bin Abdullah), *Gazavatnâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavatnâmesi* (Agâh Sırrı Levend), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, I, 293, 294, *Die geschichteschreiber der Osmanen und ihre werke* (Franz Babinger), Leipzig, 1927.

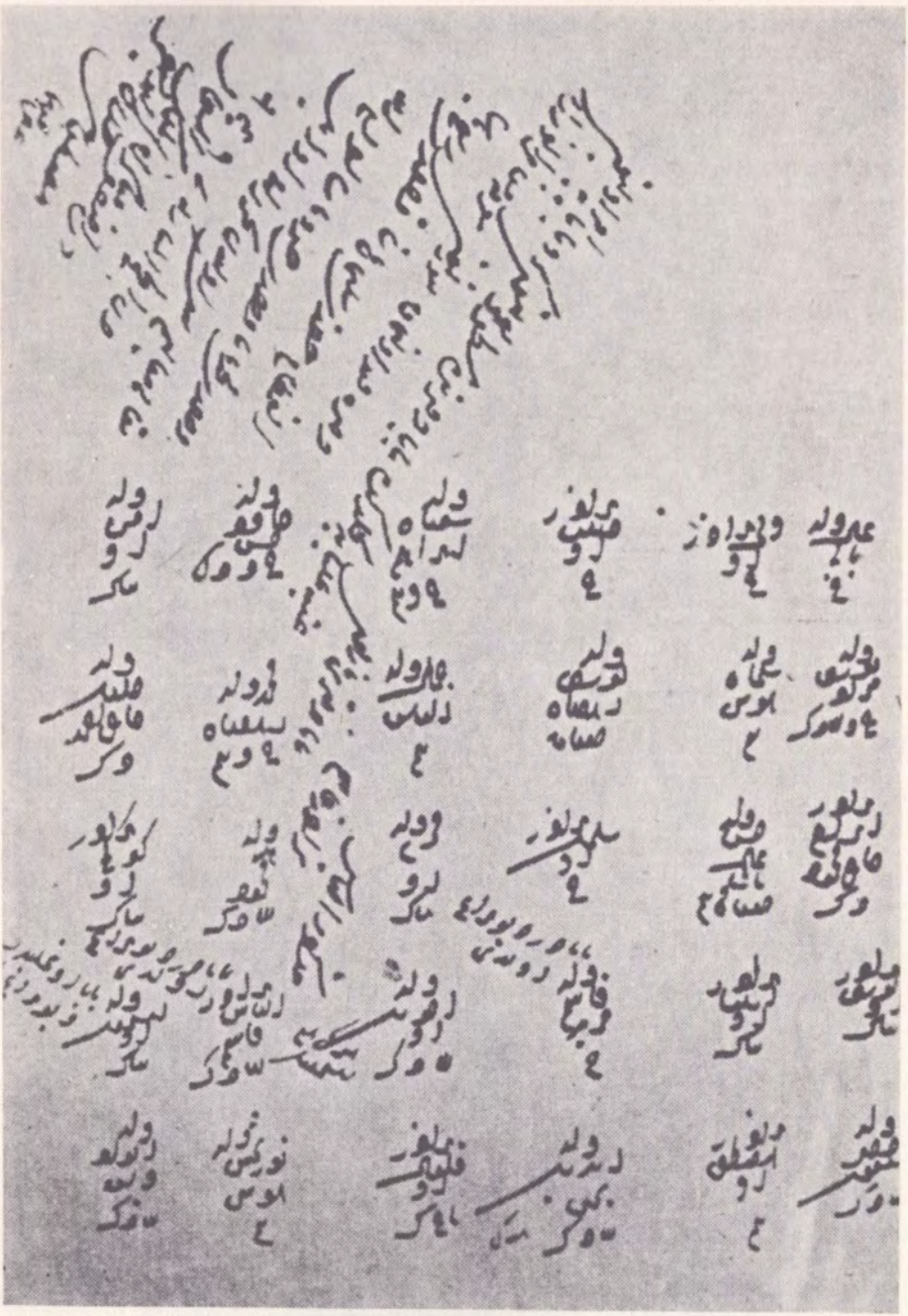
996 no'lu Aydın Livası Tahrir Defteri'nde Celâlzâde Mustafa Çelebi'nin tashihi

Aynı defterden başka bir tashihi

585 no'lu Konya Tahrir Defteri'nde Celâlzâde Mustafa Çelebi'nin el yazısı

51 no'lu Bolu Tahrir Defteri'nde Celâlzâde Mustafa Çelebi'nin el yazısı

İstanbul Arkeoloji Müzesi Ktp. no: 562'de bulunan
Selimname*'nin ilk sayfası*

Aynı Selimname*'nin son sayfası*

DEĞERLİ TÜRK ÂLİMİ VE GÜZEL SANATLAR ÜSTADI ABDÜLBÂKİ ÂRİF EFENDİ

Onyedinci asır ortalarıyla onsekizinci asrın ilk yarısında yaşamış olan Abdülbâki Ârif Efendi ilim ve fazlına, fikrî ve hukukî eserlerine ilâve olarak güzel sanatlardan hattatlık, musikişinaslık ve üç lisanda şairlik cihetlerinden büyük üstad olarak tanınmış, yüksek ahlâk ve tevazuiyle kendisini sevindirmiş ve saydırmıştır. *Lehcetü'l-Lûgat* müellifi, şiirde ve musikide üstad olan şeyhüislâm Ebu İshakzâde Mehmed Esad Efendi, onyedinci asırla onsekizinci asırda yaşadığı devre kadar musikişinaslara dair yazdığı *Atrabü'l-âsâr* adlı eserinde Ârif Efendi'nin değerini belirtmek için:

Âlim ü fâzıl ve hattat ü fakîh ve nahvî
Fârisidân ve mezâyây-ı sürûde vâkıf
Şair-i fâhir ve münşi ve müverrih yâni
Cümleyi beyt-i muamma gibi hâvi Ârif

kıtasiyle tavsif ettiği gibi Müstakımzâde Süleyman Efendi de *Tuhfetü'l-Hattatin*'de:

"Melek-haslet, fâzıl-ı âgâh, ârif-i billah imaddüddin-i hıtta-i irfan, mîr-i livâ-i nükte-şinâsân" olarak senâ etmektedir. Abdülbâki Ârif Efendi aslen İstanbullu olup H. 1082'de (1671) vefat etmiş olan Tersane mahzen kâtiplerinden Amcazâde Mehmed Efendi'nin oğludur.[1] Doğum yeri Kasımpaşa olup daha sonraları İstanbul cihetinde Lâleli Çeşmesi taraflarında oturmuştur.[2] Ârif Efendi'nin doğum ta-

1 *İsam Mu'rebi*'nin mukaddimesinde Mehmed Efendi'nin babasının adının Mustafa olduğu görülüyor. (Atıf Efendi Kütüphanesi 2822). Orada "el-Fakir Ahdülbâki bin Mehmed bin Mustafa elmed'uv bi-Ârif" kaydı vardır.

2 "İsmi Abdülbâki mevlidi civar-ı Kostantiniyyetü'l-mahmiyede Kasımpaşa ve mevtını Darü's-

rihi bilinmemekle beraber seksen yaşını geçkin olarak vefat ettiğine ve H. 1062 (1652) tarihinde Rumeli kazaskerliğinden mazul Memikzâde Efendi'nin mülâzım olduğuna nazaran[3] doğum senesinin H. 1043 (1633) olması ihtimal dahilindedir.[4]

Müderrislik Hayatı:

Abdülbâki Ârif Efendi kısmen hususî olarak iyi bir medrese tahsili görmüş H. 1062'de (1652) mezun ve mülâzım olduktan sonra bir müddet Darüssaade ağaları nezaretinde olan Haremeyn evkafı kâtipliğinde bulunmuş[5] ve sonra sırası gelince Muharrem 1076'da (1665) İstanbul'da kırk akçe yevmiyeli Defterdar Yahya Medresesi müderrisliğine tâyin edilmiştir.

Ârif Efendi bu müderrislik hayatında ehliyet ve kabiliyet gösterenleri himaye etmeği umde ittihaz etmiş olan Veziriâzam Köprülüzâde Ahmed Paşa'ya intisap etmiş ve gösterdiği kabiliyet dolayısiyle müderrislik dereceleri süratle yükselmiş ve hâmisi Vezirâzam Fazıl Ahmed Paşa'dan sonra da onun eniştesi Merzifonî Kara Mustafa Paşa tarafından da himaye görmüştür.

Ârif Efendi, kırk akçe yevmiyeli müderrislikten mâzul bulunduğu sırada[6] Şeyhülislâm bulunan Minkârizâde Yahya Efendi'den Kovacıdede imtihanında birinci derecede muvaffak olarak defterlerine kaydedilmiş ve az sonra (1079 Rebiulevvel ve 1668 Ağustos) ibtida-i hariç müderrisliğiyle Malûlzâde Medresesi'ne müderris olmuştur. Daha sonra H. 1083'de (1672) derecesi yükselerek ibtida-i dahil ile Husrev Kethüda ve bir sene sonra Mûsıla-i Sahn müderrisliği derecesiyle Sekban Âli ve H. 1086'da (1675) aynı derece ile Beşiktaş'ta Barbaros Hayreddin Paşa müderrisliklerine tâyin olunarak yine o sene içinde hat-ı hümayunla *Sahn-ı Seman* medreselerinden birisine terfi etmiştir.

Abdülbâkî Ârif Efendi H. 1087'de (1676) buradan da terfi etmek suretiyle İbtida-i Altmışlı derecesiyle Kuyucu Murad Paşa ve H. 1089'da (1678) bir dere-

saltanati's-seniyye'de Lâleli Çeşme"dir. *Atrabü'l-âsâr fi Tezkireti'l-urefai'l-edvar;* Üniversite Kütüphanesi Türkçe yazmaları numara 1739 ve 6205.

3 Memikzâde Mustafa Efendi –ki pek kısa müddet şeyhülislâm da olmuştur– Rumeli kazaskerliğinden mâzul olup o tarihte kendilerine ikram kasdolunan kazasker mâzullerinin arpalıkları değiştikçe bir iki teşrif yâni bir iki talebesine mülâzemet verilmek âdet olduğundan Memikzâde'ye Ayıntap arpalığı verildiği sırada Abdülbâki Ârif Efendi de mülâzım olmak suretiyle müderris namzetleri arasına yazılmıştır. *Şakayik Zeyli*'ne zeyl yazan Şeyhî ise Ârif Efendi'nin Bosnalı Bâli Efendi'den mülâzım olduğunu kaydetmektedir.

4 İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde şairlerin tercüme-i hallerinin hangi eserlerde bulunduğuna dair tertip edilmiş olan bir müsveddede Ârif Efendi'nin doğum tarihi H. 1052 (1642) gösterilmiş ise de Memikzâde'den mülâzım olduğuna göre (*Salim Tezkiresi*, s. 442. 443) on yaşında dersten mezun olamıyacağı tabiidir.

5 Yümni Tezkiresi, (Üniversite Kütüphanesi, Türkçe yazmaları, numara 3948).

6 İlmiye mesleğinde mâzul tâbiri, herhangi bir suçundan dolayı vazifesine son verildiği mânasında olmayıp bulunduğu hizmette muayyen müddetini doldurmak demektir.

ce yukarı Hareket-i Altmışlı ve bir sene sonra da Musıla-i Süleymaniye pâyesiyle Üsküdar'da Atik Valde Sultan Medresesi müderrisliklerinde bulunmasını müteakib H. 1091'de (1680) fiilen Süleymaniye medreselerinden birisine tâyin olunmak suretiyle müderrislik derecelerini tamamlamıştır.

Kadılık (Mollalık) Hayatı:

Müderrislik derecelerini tamamlayan müderrisler bundan sonra "Mevali" ismiyle Meşihat tarafından tertip edilmiş olan defter sırasiyle mühim sancak ve vilâyetlerde kadılık ederlerdi. Abdülbâki Ârif Efendi de fiilen Sahn-ı Süleymaniye müderrisliğini yaptıktan sonra Receb 1092'de (Temmuz 1681) mahreç mevleviyetlerinden olan Selânik kadılığına tâyin olundu; burada bulunduğu sırada zevku safaya düşkün olduğundan bahis ile yapılan şikâyet üzerine IV. Mehmed'in iradesiyle kendisine kadılık verilmemek üzere ismi mevali defterinden çıkarılmış yâni meslekten tard olunduktan başka sürgün de edilmiştir (1094 Rebiulevvel ibtidası) (28 Şubat 1683).[7]

Ârif Efendi bu suretle dört sene kadar açıkta kalmış, talik yazıda üstad olduğundan o sayede hattatlıkla geçinmiş, sonra afvolunarak tekrar mevali defterine kaydedilip 1098 Rebiulâhir'de (1687 Şubat) Bursa mevleviyetine tâyin olunmuştur.[8] Burada muayyen bir sene müddeti tamamladıktan sonra mâzul olarak maişeti için Biga kazasının hasılât-ı şer'iyesi arpalık olarak verilmiştir.

Abdülbâki Ârif Efendi 1103 Şevval'de (1692 Temmuz) Haremeyn pâyesiyle Mısır kadısı olmuş[9] buradaki müddetini bitirdikten sonra Aksaray ve sonra Zile kazaları arpalık verilmiş H. 1108'de (1697) İstanbul kadılığı pâyesini alıp 1109 Şaban'da (1698 Şubat) fiilen İstanbul kadısı olmuştur. Kendisi çok sevilen ve hürmet edilen kıymetli şahsiyetlerden olduğu için İstanbul kadısı olması dolayısiyle bazı manzum tarihler kaleme alınmıştır.[10]

Ârif Efendi 1112 Rebiulevvel'de (1700 Ağustos) Anadolu kazaskerliği paye-

7 Ârif Efendi'nin azliyle meslekten ihracının sebebinin ne olduğu bildirilmiyor. Kendisinin talebelerinden olan Vakanüvis Raşid (*Tarih-i Raşid*, IV, s. 10) "'Selanik mansıbiyle bekâm ve azlinde muktezayat-ı vakt-i şebâbdan bazı mertebe meyl-i hava isnadiyle tarikine gadr edildiğini" beyan ediyor. Şeyhî de Selânik'ten ayrıldıktan sonra aleyhinde pâdişâha arize takdim edilmesi üzerine "Min bâd mansıb verilmiye" diye hatt-ı hümâyunla isminin defterden çıkarıldığını yazıyor.

8 Bursa kadılığına tâyini üzerine şair Talib'in bir tarih manzumesinin son beyti:

Taliba Bursa verildikte dedim tarihin
Aldı bir Ârif-i allâme yine Bursayı

9 *Atayi Zeyli* Şeyhi'de 1104 safer 1692 Ekimde Mekke payesiyle Mısır kadısı olduğu beyan ediliyor. Şu halde kaide üzere tâyini daha evvel olup selefinin müddeti tamamlanınca fiilen vazifeye başlaması daha sonra oluyor.

10 Bunlardan birisi müderris şair Nazîm Mehmed Efendi (vefatı 1704) olup son mısraı şöyledir:

Cenab-ı Ârif İstanbula oldı hâkim-i agâh

sini almış ve 1113 Şaban'da (1702 Ocak) fiilen Anadolu kazaskerliğinde bulunduğu sırada kendisini seven Köprülü ailesine mensup Veziriâzam Amcazâde Hüseyin Paşa tarafından bin altın ve bir samur kürk ile taltif edilmiştir.[11]

Ârif Efendi 22 Rebiulâhir 1118 (3 Ağustos 1706)[12] ve 1 Muharrem 1122'de (2 Mart 1710) fiilen iki defa Rumeli kazasıkerliğine getirildi ve bu ikinci kazaskerliği müddetini bitirip 1123 Rebiulevvel'de (1711 Nisan) ayrılmasından yedi ay sonra Vakanüvis Raşid'in sebep zikretmiyerek "İktizay-ı kaza" tâbiriyle 1123 Şevval'de (1711 Kasım) Bursa'da ikamete memur edilmiştir.[13] Ârif Efendi burada bir sene bir ay kaldıktan sonra afvolunarak İstanbul'a dönmüş ise de sekiz ay sonra yani 1125 Receb'de (1713 Temmuz) hastalanarak iki buçuk ay sonra 8 Şevval 1125 ve 28 Ekim 1713 cuma gecesi sû-i kınyeden[14] müteessiren seksen yaşını geçkin olduğu halde vefat etmiştir. Ârif Efendi'nin vefatı samimî bir teeesür uyandırmış, bir çok şairler vefatına tarih ve mersiyeler söylemişlerdir.[15] Bu tarihlerin en meşhurı talebelerinden meşhur Seyyid Vehbi'nin olup kabir taşma hâkkedilmiştir. Kabri, Eyyüb türbesinden Bostan iskelesine çıkılınca kapının sol tarafında kendisinin vakfı olup zevcesi Behire Hanım tarafından yaptırılmış olan sıra muslukların arka tarafmdadır. Güzel talik yazı ile hakkedilen Kabir taşı kitâbesi aynen şöyledir:

Cenâb-ı Ârif-i billah Abdülbâki-i fâzıl
Ki olmuştı müsellem fazlı gîbi hüsn-i ahlâkı

İki kez olmuş idi zâtı sadr-ı rûma pirâye
Bür etmişti devir-i çarh vasfiyle meh-i evrakı

Olup vareste-i kayd-ı anâsır gitti uçmağa
Hümây-ı ruhi kıldı aşiyâne evc-ı ıtlâkı

11 *Tarih-i Raşid*, II, s. 581.

12 Ebezâde Abdullah Efendi sadr-ı rumdan müddetini tekmil etmekle mah-ı mezburun (1118 rebiulâhır) yirmi ikinci günü mâzul ve yerine sadr-ı Anadolu'dan munfasıl bahr-i zahhar-ı maarif Abdülbâki Ârif Efendi mevsul oldu" *Tarih-i Raşid*, III, s. 205. *Nusretnâme*'de 22 Cemaziyelevvel gösteriliyor (Tcpkapı Sarayı nüshası, s. 218 B).

13 Abdülbâki Ârif Efendi'nin Bursa'ya gönderilmesinin sebebi Ruslarla galibane muahede imzalayan Veziriâzam Baltacı Mehmed Paşa'yı sadaretten attırmak için Kızlar ağası ve Silâhdar Ali Paşa (şehid) ve Şeyhülislâm Paşmakçızâde Ali Efendi tertip etmiş oldukları harekete aleyhdar bulunduğundan ileri geldiği istidlâl olunuyor. Baltacı'nın azliyle beraber Abdülbâki Ârif Efendi de Bursa'ya gönderilmiştir.

14 Su-i kınye, bünyenin su-i hali ve emraz-ı müzminede görülen hezal ve zaaf ve hastayı eritici ve takatsiz bırakıcı ishal ve sair emraz ile muttasıf halat-ı maraziye (*Lugat-i Remzi*).

15 *Salim Tezkiresi*, s. 444.

Dedim giryan giryan mevtinin tarihini
Vehbi Gidüp Ârif Efendi kaldı ismi dehrde Bâki
1125

Şair Sıddık Yahya Efendi de:

Ârif-i billah Abdülbâki-i adn-âşiyan

mısrasını tarih düşürmüştür.

Ârif Efendi'nin vefatı dolayısiyle kendisini pek ziyade takdir edip hürmet gösteren *Şuara Tezkiresi* sahibi Mirzazâde Salim Efendi:

"Sad-hezar mersiye ve tevarihle şuarây-ı kiram, esnây-ı intikallerinde mâtem-i sûzişlerin izhar etmişlerdi. Ol fâzıl-ı cihan ve allame-i devrana nice erbâb-ı irfan matemkeş olmasunlar ki zat-ı bî-hemtâsı bedr-i münir-i sipihr-i kemal ve vücud-ı âlisi mihr-i tâbende-i burc-i fazl u efdal olduğundan gayrı meclis-i şerifleri ile müteşerrif olan hezâr müşkilin halfeyleyip meclisinden öyle kıyam ve dahil –i meclis-i âlisi olan tire-diller şeref-i sohbetleri ile tahsil-i tesliyetü'l-hatır eyledüği mâlâ-kelâm idi. Vücudu nâyâb-ı devran bir zat-ı mecmuatü'l-irfan idi; elsine-i selâsede îlây-ı fesahat ve aksây-ı belagat üzere tekellüm-senc olurlar idi, şiir-i şerifi âb-ı hayat ve inşây-ı latifi sohbeti gibi nümûne-i kand-i nebât idi" diyerek kudret ve ilmî faziletiyle güzel ahlâkını ve sohbetleriyle şiir'den başka nesirdeki kudret-i kalemiyesini tasvir ederek vefatının büyük bir boşluk bıraktığını söylemektedir.[16]

Şeyhülislâm Esad Efendi, *Atrabü'l-âsâr*'da makalenin başındaki kıtasiyle Abdülbâki Ârif Efendi'nin ilim ve fazlı ile yazı, musiki ve şiir ile fıkıh ve nahivdeki kudretini kaydettikten ve meclis ve musahabelerindeki kudret ve meziyetlerini beyan ettikten sonra her vadide ferid ve vahid olduğunu zikrediyor.[17] Yine Esad Efendi, Ârif Efendi'nin cüz'i, külli bütün ilimlerde:'Rütbe-i fazl u kemalleri müstağni-i tavsif ve tahrir ü rakam-ı hatt-ı talik oldukları muhtac-ı tabir ve tahrir olmayıp beyne'l-enam mecma-ı maarif idiler' diye senâsında bulunmuştur.

Abdülbâki Ârif Efendi'nin İstanbul'da Lâleli semtinde konağı ve yaz mevsiminde oturmak için Eyüp'te bahçe ve köşkü olduğundan kışları konağında ve yazları da bahçesinde otururdu. Kendisi âlim ve güzel sanatlarda üstad olduğundan talebeleri ve bu sanatlara müntesib olanlar ziyaretine gelerek musahabe ve

16 *Salim Tezkiresi*, (matbu nüsha), s. 444, 445.

17 *Atrabü'l-âsâr fi tezkireti'l-urefai'l-edvâr*, (Üniversite Kütüphanesi, Türkçe yazmaları) No: 1739, 6205.

mütalealarından istifade ederlerdi; kendisinin boş zamanları tetebbuat ile geçerdi. Kabrinin önündeki musluklar –ki bugün harap bir haldedir– vasiyyeti üzere vefatından sonra zevcesi Behire Hanım tarafından yaptırılmıştır. Son zamanlarında sülüs malını hayırlı işlere sarf olunmak üzere vasiyyet etmiş ve vefatından sonra damadı ve talebesi olan Abdürrahim Faiz Efendi tarafından Eyüp hamamının külhanı karşısında bir medrese yaptırılmıştır.[18]

Abdülbâki Ârif Efendi'nin mizaç ve meşrebi:

Ârif Efendi tab'an rind-meşreb, zarif, hoş-sohbet, nüktedan ve nükteşinas, güler yüzlü, ehl-i keyif idi. Musahabelerinde açık sözlü ve doğruyu söylemekte pervasız idi; Selânik mevleviyetinden azli belki bu rind-meşrebliği ve keyif ehli olmasından ve ikinci defa Rumeli kazaskerliğini müteakip Bursa'da ikamete memur edilmesi de Veziriâzam Baltacı Mehmed Paşa aleyhdarlarını muaheze etmiş olmasından ileri gelmiş olacaktır.

Abdülbâki Ârif Efendi'nin şiirlerinde âşıkane ve rindâne gazelleri görülüyor. İstanbul ulema ve şuarasına ilim ve şiir vâdilerindeki kudretini tasdik ettirmiş, sohbetlerindeki vakar ve ciddiyeti ve güzel ahlâkiyle her sınıfı kendisinden hoşnut bırakmıştır. Bundan dolayı vefatı ciddî ve samimî elem uyandırmıştır. Kendisinden bahseden bütün kaynaklar yüksek kemalini ve güzel ahlâkını, kalem kudretini övmekte müttefiktirler.

Ârif Efendi'nin ilmî hayatı:

Abdülbâki Ârif Efendi kuvvetli zekâsı ve tahsil hayatındaki ciddi mesaisi ile az zamanda kendisini göstermiş ve müderrislik ve kadılık zamanlarında da tetebbuatla iştigal etmek suretiyle bilgisini arttırmış, meclisine devam ettiği Fazıl Ahmed, Merzifonî Kara Mustafa, Musahib Mustafa ve Amcazâde Hüseyin Paşaların takdir ve sevgilerini kazanmıştır. Bu hususta Vakanüvis Raşid aşağıdaki mütalea ile Ârif Efendi'nin kemalini ve tetebbuatla iştigalini göstermektedir.[19]

18 Ârif Efendi'nin damadı Abdürrahim Faiz Efendi Bursa kadısı Esadzâde Seyyid Mehmed Ebussuud Efendi'nin oğlu ve "Allame-i cihan, fazıl-ı devran beşer-tıynet melek-haslet, hakikat-agâh ârif-i bi-emrillah ebü'l-avarif ümmü'l-maarif imadüddin-i hıtta-i irfan mirliva-i nükte-şinasan kuzât-ı asâkirin bülendi merhum ve mağfur Abdülbâki Ârif Efendi'nin damadı"dır (*Salim Tezkiresi*, s. 500). Kayınpederinden ders görmüş ve talik yazıyı da kendisinden yazmıştır. Müderrislik ve kadılık edip en son Mısır mollası olarak H. 1138'de (Ocak 1726) ocakta vefat etmiştir. Faiz Efendi'nin kalemi kuvvetli olup *Divan* sahibi şairdir. Bir gazelinin iki beyti:

Feryâdımız ol yâre de ağyare de kalmaz
Âh-ı dil-i bülbül güle de hâre de kalmaz

Elbette gelür yoluna ettikleri Fâiz
Hûn-ı dilimiz gamze-i hunhâre de kalmaz

19 *Tarih-i Raşid*, IV, s. 10, 11.

"Sây-i kalil ile kemalât-ı mevfûre tahsil edip mahlası Ârif ve zatı mecmua-i maarif olmuştu. Mevlânay-ı mezbur her ilimde benâm ve her fende üstâd-ı enâm olup malik-i einne-i ulûm-ı arabiyye ve melaib-i esinne-i fünûn-ı edebiyye olduğundan maada elsine-i selâsede eş'âr-ı belagatşiârı ve maarif-i cüz'iyye ve külliyyede kuvvet-gerdan-ı bülend-iştihârı vardır ve her fende kütüb-i ulemâ-i â'lâma talikatı ve her ilimde makbul-i fuhûl olur kelimât-ı pür-letaif ve nikâtı vardır."

Yine, Raşid, Ârif Efendi'nin gerek İstanbul'daki konağında ve gerek Eyüp'teki bahçesinde meclisine devam edenlerin müşkillerini hallettiğini yazmakta ve yukarıda kaydettiğimiz gibi Salim Efendi de tezkiresinde ayn-ı mütaleayı beyan etmektedir. Atayi'ye zeyl yazan Şeyhi de Ârif Efendi'nin tetebbüatla iştigalini ve okuduğu eserlere dair mütalealar yazdığını ve bu hususta pek çok talikat ve mütaleatı olduğunu beyan etmektedir.[20]

Ârif Efendi'nin Hattatlığı:

Abdülbâki Ârif Efendi talik yazıda, zamanının başta gelen üstadlarındandı; kendisi bu yazıyı Tebrizli Mehmed Çelebi'den yazmış ve zamanında kendisinden pek çok hevesliler istifade ederek bunlardan bir kısmı sonraları meşhur talik yazı üstadı olmuşlardır. Ârif Efendi'den yazı meşk edenler arasında Nevîzâde Mehmed Salih Efendi (Vefatı 1745), sonradan kazasker olan meşhur Kâtibzâde Refi Efendi (Vefatı 1769), Mehmed Eflâtun (Vefatı 1754), Vakanüvis Mehmed Raşid Efendi (Vefatı 1735), Şair Seyyid Hüseyin Vehbî Efendi (Vefatı 1736), Şeyhülislâm İshak Efendi (Vefatı 1733), Şeyhülislâm İsmail Âsım Efendi (Vefatı 1758), Fındıkzâde İbrahim Efendi (Vefatı 1752), damadı Seyyid Abdürrahim Faiz Efendi (Vefatı 1725), torunu Seyyid Yahya Efendi (1736), kazasker olan Ubeydullah Hamid Efendi (Vefatı 1738), kölesi Rumdan dönme Ali Rumî (Vefatı 1724)[21] ve sair bir çok hattatlar görülüyor.[22] Ârif Efendi kendi kalemiyle pek nefis mukattaat ve murakkaat yazmıştır.[23]

Ârif Efendi'nin Musikişinaslığı:

Abdülbâki Ârif Efendi ilmî, edebî ve hattatlık şöhretlerinden başka ilm-i edvar denilen musikide de üstad idi. Musikiyi kimlerden meşk ettiğini şimdilik bilmiyoruz. Esad Efendi, *Atrabü'l-âsâr*'da:

20 Eserlerinden başka "Resail ve talikati ve havâmiş-i kütübde tahriratı bî-hisabdır" Şeyhî *Atayî Zeyli.*

21 Alî Rumî yazdığı birkaç kıtasını Dördüncü Mehmed'e takdim ettiğinden pek makbul olup bu köle Ârif Efendi'den satın alınarak azad edilmiş ve saraya meşk hocası olmuştur.

22 *Tuhfetü'l-Hattatin*, matbû nüsha talik yazan hattatlar kısmı.

23 *Tuhfetü'l-Hattatin*, S. 670.

"İlm-i edvar-ı şâdi-şiârın dahi evâil-i hallerinde mevcud olan esatiz-i teraneâmizden amelisini tahsil ve tetebbu ve kütüb-i fenn-i merkum ile ala vechi'l-kemal ilmini dahi zabt u tekmil edip ol vadi-i şâdi-küsterde dahi üstâd-ı dekayikperver ve kâmil-i hakayik-âver olmuşlardır" diyerek Ârif Efendi'nin musikinin ilmî ve amelî kısımlarında da üstâd olduğunu beyan etmektedir.[24] Yine aynı eser Ârif Efendi'nin sesinin güzel ve hazin olduğunu kaydediyor. Kendisi sonraları kazaskerliğe kadar yükselmesi sebebiyle muhitinin taassubundan çekindiği için bestelemiş olduğu eserlerini saklamağa mecbur olmuş ve bundan dolayı besteleri taammüm edememiştir. Bestelerinden bir tanesi makam-ı ruy-ı ırakta ve çenber usulünde olarak musikişinaslar arasında meşhur olmuştur:

Küşad olur gül-i bahtım tebessüm ettikçe
Açıldı gonca-i tabım terennüm ettikçe

bestesi bunlardan biridir. Bundan başka bestelediği diğer eserleri de musiki üstadları arasında takdirle karşılanmıştır. *Atrabü'l-âsâr*'dan başka kendisinden bahseden eserler musikişinaslığını yazmamışlardır. Esad Efendi bahsetmemiş olsa bu cihetten haberimiz olmıyacaktı.

Abdülbâki Ârif Efendi'nin Eserleri:

I– *Mi'râcnâme*[25]

Ârif Efendi bir *Mi'râcnâme* kaleme almıştır. Bu *Mi'râcnâme* manzum olup bazı yerlerinde mi'râc hakkındaki muhtelif rivayetler nesir olarak kısaca beyan edilmiş ve bu rivayetlerden en ziyade mâruf olanını aldığını kayd eylemiştir. Ârif Efendi'nin *Mi'râcnâme*'si İkinci Mustafa ve Üçüncü Ahmed devirleri musiki üstadlarından Sultan Selim Camii naathânı Yusuf Efendi tarafından bir kısmı bestelenmiştir.[26] Ârif Efendi, *Mi'râcnâme*'sinin bestelenmiş olan kısımlarının her mi'râc kandili gecesi Eyüb türbesinde okunmasını ve davet edilen şeyhler, ulema ve mahallî eşraf ve halka şeker, şerbet, öd ve anberle ikram edilmesi için vakıf yapmıştır.

Mi'râcnâme'nin matlaından:

24 *Atrabü'l-âsâr fi tezkireti'l-urefai'l-edvar* (Esad Efendi).

25 *Mi'racnâme*'nin birer nüshası Üniversite Kütüphanesi türkçe yazmaları arasında 2009 ve 2480 ve *Menâhicü'l-Usûl* isimli eseriyle bir arada olarak da Hamidiye Kütüphanesi'nde 779 numaralarda bulunmaktadır:

26 *Atrabü'l-âsâr'da* Yusuf Çelebi'nin tercümeihal kısmında.

Sad hamd o kadim kâr-sâze — Ol sâni-i âsman-tirâze
Sad şükr ü sitayiş ol hudaye — Kim Âdemi kıldı arş pâye
İtti yed-i sun-ı sâzkâri — Berpa bu revâk-ı zernigâri
İnsanı kılıp melekten ekrem — Mescid-i melâik oldı Âdem
Oldı keremiyle nev'i insan — Mergub-terin-i cins-i hayvan
Ol hâtem-i risalinin hususa — Menzilgehin etti arş-ı âla
Ol server-i hayl-ı enbiyayı — Ol mefhar-ı cemi-i asfiyayı
Hem eşref-i mübdiat kıldı — Hem ekrem-i kâinat kıldı

Hurşid-i cihan-füruz-ı sermed
Ser-defter-i enbiya muhammed

Abdülbâki Ârif Efendi'nin *Mi'râcnâme*'sinin sonunda, bazı beyitlerini aşağıya naklettiğim münacâtı ne kadar samimdir:

Yâ ilâhi bi-resuli's-sakaleyn — Mihr-i tâbende-i burc-ı haremeyn
Nur-ı Peygamber-i zişânın içün — Ol resânende-i fermânın içün
Hürmeti hakkı cemi-i rüsülün — Dahi ol râhnümây-ı sübülün
Beni sermest-i mey-i tahkik et — Salik-i râhrev-i sıddık et
Hürmetine o şeh-i muhteremin — Beni kıl lâyık-ı lutf-u keremin
Hatem-i cemi rüsül hürmetine — Bâis-i hilkat-i gül hürmetine
Nurının hürmetine ol şâhın — Yüzü suyuna o vâlâ-câhın
Mahfel-i vuslata rehyâb eyle — Peyrev-i meslek-i eshab eyle
Ey kerem-pîşe cemil-i settar — Ne kadar mücrim ise Ârif-i zâr
Afvedip cürmünü mağfûr eyle — İki alemde de mesrûr eyle
Ne kadar yoğ ise istihkakı — Mazhar-ı lutf ola Abdülbâki

2– Menâhicü'l-usuli'd-diniyye ilâ Mevakıfi'l-makasıdi'l-yakiniyye:

Abdülbâki Ârif Efendi'nin ilm-i kelâma dair olan bu eseri Türkçedir; eserin adı kendi el yazısiyle olduğu söylenen müsveddesinde zikredilmemiştir. Kütüphanelerimizdeki fihristlerde[27] eserin adı

Kitabü'l-Menâhic, Nürü'l-Lâmi Burhanü's-sâti, Hakayikü'l-meram fî Tahkik-i dekayik-i ilmi'l-kelâm ve *Mesail-i Kelâma dair* adlariyle kaydolunmakta fakat sonradan beyaza çekilen nüshalarda başlığa koyduğumuz isimle zikredilmektedir.

27 Üniversite Kütüphanesi Türkçe yazmaları numara 474, 1448, 1658, 3400, 3569, 6672, Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde 2217 ilâ 2222 olarak altı nüsha Hamidiye kitapları arasında ve Âşir Efendi kitapları arasında 560 numaralı nüshalar.

Müellif mukaddimede şer'î ilimlerin esası olan ilm-i kelâmın herkesçe bilinmesi îcap edip şimdiye kadar bu yolda Türkçe bir eser vücuda gelmediğinden bahis eyledikten sonra:

"Bu fakir-i kalilü'l-bidaa Abdülbâki bin Mehmed el meduv bi-Ârif gençliğinden beri üstâd âlimlerin derslerine devamla bu hususta Türkçe bir risale kaleme almağa başlamış ve parça parça kelâma âid meseleleri toplamış ise de" sonradan bir araya getirmekten vaz geçtiğini' beyan eylemiş, fakat himâyesini görmüş olduğu Veziriâzam Merzifonî Kara Mustafa Paşa bu müsveddelerin birleştirilerek bir eser haline getirilmesini emretmesi üzerine *Menahicü'l-usuli'd-diniyye...* adiyle bu eseri vücuda gelmiştir. Ârif Efendi bu tarihte Süleymaniye medreselerinden birinde müderris bulunmakta idi.

Bu eser ilm-i kelâmın tarifi, mevzuu, faidesi, derece ve gayesi, mebde ve maad, Matüridiyye ve Eş'ariyye mezhepleri arasındaki ihtilâf, sıfât-ı sübutiye ve sıfât-ı zatiye, sıfâtullah, ilm-i gayb, nücûm, kâhinler, kudretullah ve kudretullah hakkında muhtelif mezhepler, semi ve basar sıfatları, nebi ve resul bahisleri, mi'râc, melâike, cin ve şeytan, hakikat-i ruh, kıyamet, haşr, neşr, maad, hakikat-i sırat, cennet, cehennem, cenab-ı hakkı rüyet, imamet ve hilâfet kısımlarına ayrılmıştır.

Ârif Efendi eserini Menhic (açık, geniş yol) ismiyle taksim ettiğinden bütün esere menhic'in cemi olan Menâhic adını vermiştir. Kendi el yazısiyle olan müsveddede ise her bahsi "Matlab" diye göstermiştir. Üniversite Kütüphanesi'nde 2155 numarada bulunan nüsha Ârif Efendi'nin torunu Mehmed Eşref Efendi tarafından H. 1135 (1722) senesinde güzel bir talik yazısiyle kaleme alınmıştır.

3– *Siyer-i Nebevî*[28]

Hazreti Peygamberin evsafını, nübüvvet ve asaletlerini ve bu sırada maddî ve mânevi olayları bildiren bu eserin mukaddimesinde manzum olarak şu beyitler vardır:

Nagâh oldu bu dem-i feyz-ittisafta
Peyveste gûş-i hâtıra bu dilnişin sada
Hallâk-ı kâinat ki halk etti âlemi
İcâd-ı nur-ı Ahmed ile kıldı ibtida
Ketm-i ademden oldı onur ile kâinat

28 Siyer-i Nebevî'nin güzel talik hatla yazılmış iki nüshası Üniversite Kütüphanesi türkçe yazmaları arasında 1472 ve 1673 numaralan ve Topkapı Sarayı Revan köşkü kitapları arasında 1351 numarada bulunmaktadır.

Sahn-ı basit-i âleme rahyab-ı ihtida
Ey hutbehân-ı mahfel-i naat-ı Muhammedi
Ol sünnet-i seniyyeye kıl sen de iktidâ
Ârif-i fakiri gark-ı yem-i mâsıyet koma
Ey bahr-i cûd-ı refeti zahhar olan Huda

Siyer-i Nebevî'nin mündericatı kısım kısım olup ecdâd-ı peygamberi (Adnan'dan îtibaren) Fil vakası, Abdülmuttalib ve evlâdları, mevlid-i nebevinin yeri, Hazreti Peygamberin doğumunun tâyini, sütanaya verilmesi, şakk-ı sadr hâdisesi, Hazreti Peygamberin valdelerinin vefatları, Seyf bin Zilyezen'nin bi'set-i resulu tebşiri, Şam seferi, Feccar muharebesi, ikinci Şam seferi, Beyt-i şerifin binası, tayin-i bi'set-i nebevi, vahiy, Varaka'nın haberi, ilk îman eden ashâb, bi'set-i nebevinin dördüncü senesi.

Abdülbâkî Ârif Efendi *Siyer*'i tamamlamadan vefat etmiş ve bu eser parça parça yazılmış olduğundan sonradan Veziriâzam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın emriyle Ârîf Efendi'nin damadı Fâiz Efendi tarafından 1131 Receb'inde (1719 Mayıs) tamamlanmıştır. Vakanüvis Raşid Siyer-i *Nebevi*'den takdirle bahsetmektedir.[29]

Bunlardan başka Ârif Efendi'nin Köprülüzâde Fazil Ahmed Paşa'nın Uyvar muzafferiyetine ve Kandiye'nin zabtına dair manzumeleri ve Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın

منع الرقاد بلابل و هموم
و الليل معتكر الظلام بهيم

beytiyle başlayan[30] Arapça bir kasidesinin şerhi ve makame ve kavaide dair *Ma'rife ve nekre* ve bunlardan başka Arapça bazı eserleri de vardır.[31]

4– *Divan:*

Ârif Efendi üç lisanda da (Türkçe, Arapça, Farsça) şairdi. Türkçe *Divan*'ı Üniversite Kütüphanesi'nin Türkçe yazmaları arasında 710, 2796, 5568 numaralarda bulunmaktadır. Şiirlerinden bazı numuneler de tercüme-i halini yazan

29 "*Siyer-i Nebevî*'de Veysî-i nüktedan gibi bir mukabele-i bediası vardır ki onun kumaş-ı ibaratı hariden rengin ve bunun abir-i tâbiratı Tayyibî'den müşkindır. *"Tarih-i Raşid*, IV, s. 11.

30 Manası: gicenin müterakim kesif zulmetleri ve zifiri karanlıkları içinde gamlar kederler uykuya mâni oldı.

31 Osmanlı Müellifleri'nde (I. s. 362) *Mukaddime-i Ahlâk-ı Nasırî Mu'rebi, Makale-i Kandiye, Risale-i lam*, ve nahivden امرأ و نفسه المعرفة، معنى البدعه، مقامه adlarında Arapça diğer eserlerinden de bahsedilmektedir. Atıf Efendi Kütüphanesi'nde 2822 numaralı mecmua Abdülbâki Ârif Efendi'nin beş risalesi görülüyor.

Salim, Safaî ve Ramiz tezkirelerinde görülür. Kaside ve gazelleri arasında pek parlak parçalar vardır. Şiirleri rindâne ve aşikânedir. 2796 numaradaki *Divan*'ı Sultan İkinci Mustafa'ya takdim etmiş olduğu:

Tine bir neşve-i şâdi cihâna şevk-bahşâdır
Ki feyz-i mevsim-i nevruz, îyde gıbta-fermâdır
Bi'sat-ı ayş-i küsterde somât-ı işret amade
Gönüller bî-keder esbâb-ı cemiyyet müheyyadır

beyitli uzun bir kasidesiyle başlamaktadır. Köprülüzâde Fazıl Ahmed Paşa'nın Uyvar seferinden avdetinde takdim etmiş olduğu kudûmiyye isimli kasidesi de pek parlaktır.[32] Altmış altı beyitli olan bu kasideden bazı beyitler:

Yine vakt-i tebâşir-i sutûh-ı mihr– i şevkettir
O zer-mecuk-ı devlet neyyir-i subh-i saadettir
Nümâyan oldu saf saf asker-i nusret-eser şimdi
Gürûh-ı ceyş-i endûh-ı gama vakt-i hezimettir
O ceyşin pişvây-ı nafizü'l-hükm-i adu giri
Vezir-i haydariyyü'l-hamle-i bezmi-i salabettir
Mükerrem gevher-i pâkize-tıynet sadr-ı âzam kim
Gubâr-ı makdemi iksir-i şadi vü meserrettir
Sümeyye Ahmed-i mürsel cenâb-ı hazret-i pâşâ
Ki dâim mesleki vadi-i şehr-i şeriattır
Ne var manzurun olsa Ârif-i bî-kes ki filcümle
Maarif-âşinâdır hissedâr-ı kabiliyettir

Fazıl Ahmed Paşa'dan başka himayesini gördüğü Merzifonî Kara Mustafa Paşa ve Amcazâde Hüseyin Paşa'ya ve Dördüncü Mehmed'in damadı Musahib Mustafa Paşa'ya da güzel kasideleri vardır. Merzifonî Kara Mustafa Paşa'ya dört kaside kaleme almış olup bunlardan bazı beyitler aşağıda gösterilmiştir:

Necm-i tâli burc-i şâdiden nümayan olmada
Çarh-ı gerdun yani dilhâh üzere gerdan olmada
Hamdülillah kim nesim-i nevbahâr-ı feyz ile
Gonce-i pejmürde-i ümmid handan olmada

32 *Osmanlı Müellifleri*'nde, I, s. 362, bahsedilen *Makame-i Fethiye* bu Uyvar fetihnamesi midir. Başka bir manzumesi midir? görülmediği için bilinmedi.

Bulmada günden güne rağbet metâ-ı marifet
Mâyedârân-ı hüner mahsud-ı akran olmada
Ehl-i istidad olup şâyeste-i feyz-i kerem
Behredâr-ı iltifât-ı sadr-ı zîşan olmada
Hazreti sadr-ı mükerrem Mustafa Paşa ki çarh
İrtifâ-ı rütbe-i câhına hayran olmada
Ol vezir-i bende-perver kim felek bin can ile
Hizmet-i dergâh-ı vâlâsında pûyan olmada
Vasf-ı zatında olan şiir-i terin her noktası
Aftâb-ı âlem-âra gibi rahşan olmada
Hasılı meşk-i duây-ı devletinle Ârifin
Nazm-ı pakı dilpesend-i nükte-sencan olmada

Divan'ından bazı beyitler: "Budur" redifli bir gazelinden:

Elden koma piyaleyi ziba reviş budur
Âyin-i rind-i bade-keş-i cem-meniş budur
Ol nevreside mâhi dedim gördüğüm gibi
Aşûb-ı dehr olur giderek gösteriş budur
Ağyara kasd-ı lutf ile cevr etme Ârife
Takatgüdaz-ı aşık olan serzeniş budur

Derûn-ı sineye mihr-i ruhin tâb-efken olmuştur
Harim-i can furuğ-ı ta'atinle rûşen olmuştur
Gerekmez kasr-ı zerrin-kâr rind-i bâde-peymaye
Harab âbade işrethâne-i cem mesken olmuştur
Alışmıştır o mürg-i beste kayd-ı dâme ey Ârif
Dil-i zâre şikenç-i zülf-i canan memen olmuştur.

Rûyini meydir meyi rûyin dilara gösteren
Gülşen-i güldür gülü gülşen mutarra gösteren
Aşka halet-bahş olan dildir dile sevday-ı aşk
Sagarı meydir meyi sagar musaffa gösteren
Sûret-i manây-ı insaniden âgâh olmadır
Bahri katre-katre-i nâçizi derya gösteren
Ârif-i pakize-gûyın kilk-i hoş-reftârıdır
Böyle bir nadide vadi şiir-i garra gösteren

Ne geşt-i sahn-ı gülşendir ne seyr-i talat-ı güldür
Muradım istima-ı nâle-i pürsûz-ı bülbüldür
Baid olmaz nigâh-endâz-ı lûtf olmak dil-i zâre
O tıfl-ı naz-perver kim nev-âmûz-ı tegafüldür
İder her demde hamen tarh-ı resm-i sîmyâkâri
Senin ey Ârif sâhir devatın câh-ı bülbüldür

O mâh-ı nevresimiz tıfl iken hilâl idi şimdi
Yetişti hüsn ile güya o mâhpare değildir

Figanı bî-dilânın sinesûz olmak baid olmaz
Gülistân-ı gamın bülbülleri ateşnevadır hep
Şemim-i zülfi kim sermdye-i âşub olur herdem
O şûr-i fitneye badi yine bâd-ı sabadır hep
Ziyaretten benim meclis-neşinân-ı harabati
Muradım dergeh-i pîr-i mugana ilticadır hep
Sürud-ı bezm-i gam kim aşk derler nâmına Ârif
Felek bu nağme-i dilkeşle dâim pür-sadadır hep

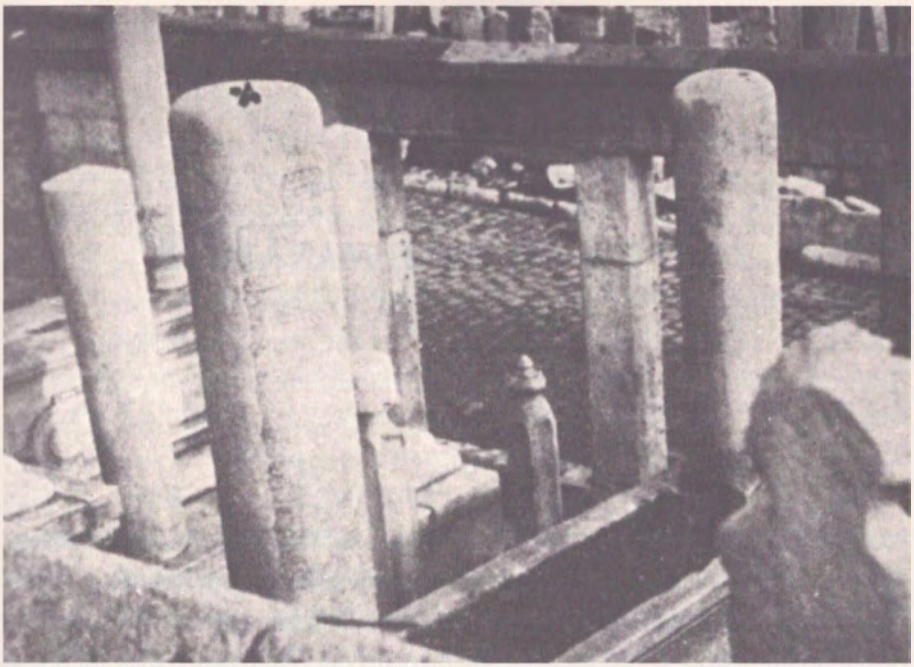
Ol tabib-i seng-dil olmaz mühimsâz-ı ilâç
Hasta-i derd-i gamın amma ki dermanın bilür
İhtiraz etse nigâh-ı fitne-kârından nola
Dil ne hunidir o şuhın çeşm-i fettanın bilür

Aşıkım câm-ı mahabbet pür-humar etmez beni
Ârzûy-ı senc-i şarap hoşgüvar etmez beni
Andelîb-i gülşen-i hüsnüm ki Ârif gülleri
Nev-be-nev âzürde-i âsib-i hâr etmez beni

Mihre baktım âftâb-ı rûyi geldi yâdıma
Servi gördüm kamet-i dilcûyi geldi yâdıma

Kenaniyan-ı hasreti etmiş zelil ü har
Ol Yusuf-ı melahati Mısra aziz eden

[TTK, *Belleten*, Sayı: 85 (1958)]

Abdülbâki Ârif Efendi'nin Eyüp'teki Mezarı

SADRÂZAM HALİL HAMİD PAŞA

I

Karlofça Muahedesi'nin akdi ile (1699) artık fütuhat siyaseti nihayet bulan Osmanlı İmparatorluğu; elinden birçok memleketleri çıkarmak suretile arazi cihetinden zarara uğradığı gibi malî, iktisadî, idarî ve askeri cephelerden de pek ziyade yıpranmıştı. Henüz, dört devletle yapılan bu uzun harbin açtığı yaralar tedavi edilmeden yirmi sene sonra Pasarofça Muahedesi'le ikinci bir zarara uğramaklık devletin bilhassa bozulmuş olan askerî teşkilâtında ıslahat ve tadilât yapılmasının zaruri olduğunu göstermişti.

On üç yıl imparatorluğun sadrâzamlığında bulunan Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, ilim ve sanayi sahasında biraz faaliyet göstermiş, matbaa açılmış, kitaplar tercüme ettirilmiş, son zamanlarda Üsküdar'da bir kışla binası ile askerî ıslahata başlamak istemiş ve bazı sanâyiin inkişafı gibi hareketlerle Avrupadaki faaliyeti kısmen bizde de tatbika başlamış ise de bu hareket Patrona isyanile akim kalmıştı. Uzun süren sadaretinde yarım yamalak yapılan bu işler kendisinin salahiyet ve istiklâline nispetle ehemmiyetsizdi; Hususile askerî ve idarî bozukluklar her sahada kendini gösteriyordu: İran seferleri esnasında muvaffakiyetsizlik sarıca ve sekbanlar yüzünden Anadolu'daki asayişsizlik bu cümledendi. H. 1148 (1736) seferi ile Osmanli ordularının gösterdikleri muvaffakivet, yüz ağartacak derecede ise de bu, zoruna hâsıl olmuş bir galebe idi. Bundan sonra olsun ordunun ıslahına çalışmak lâzım geldiği halde aksine olarak Yeniçeri esamisi alınıp satılmasına müsaade, iltizam usulü değiştirilerek yeni bir iltizam kanunu ile malikâneciliğe doğru gidiş, timar, ziâmet işlerindeki kayıtsızlık ve yolsuzluk istikbalde vukua gelecek bir harpte neticenin pek fena olacağına delil idi. Belgrat Muahedesi'nden sonra otuz sene süren sulh ve sükûn içinde ordu âtıl kalmış, yeni iltizam kanunu dolayısile eyaletlerdeki nüfuzlu aileler yer yer mütehakkim bir vaziyet almışlar ve bu su-

retle derebeyi dediğimiz hanedanlar meydana çıkmıştı. İşte asıl bundan sonradır ki hükûmetin eyaletlerde nüfuzu azalmış valiler bile derebeylerin ve nüfuzlu yerli mütesellimlerin ellerinde oyuncak olmuşlardı. Her ne kadar otuz senelik sulh devresi içince orduca bazı ıslahat yapılmak istenilmiş ise de bir isyandan korkularak işe girişilmeğe cesaret edilmemiş, ıslahat arzusu yalnız sözde kalmıştır. Hekimoğlu Ali Paşa gibi hem devlet idaresinde ve hem kumandanlıkta mahareti olan, Yeğen Mehmet ve İvaz Paşalar gibi orduyu muvaffakiyetlere sevkeden vezirlerin pek az müddet iş başında kalmaları kendilerinden istifade edilmesine mâni olmuştu. Koca Ragıb Paşa ise hem devlet işlerinde ve hem de siyaset sahasında kafası işleyen bir vezirdi. Devlet ve memleketin ihtiyaçlarını görüp anlamasına rağmen eline aldığı idareyi bozmadan zamanını hoş geçirmek siyasetini takip eylemiş, hastalığın ilâçlarını bildiği halde tedavisine cesaret edememişti.

H. 1182 (1768) seferinde hasmın en son askerî talim ve terbiye ile yetiştirilmiş kuvvetlerine karşı, Osmanlı ordu ve donanmasının otuz senedenberi talimsiz, manevrasız, eski ve tecrübeli kumandanlardan mahrum olması hem denizde ve hem de karada fena halde mağlûbiyeti icap ettirmiş, altı sene süren harp neticesinde Kırım ve bazı yerler elden çıkmış, pek ağır harp tazminatı verilmeğe mecburiyet hâsıl olmuş, memleket hem malî, hem iktisadî sarsıntıya uğramıştı; Hususile bu harp sebebile Anadolu ve Rumeli'ye bakılamamış olduğundan gemi azıya alan yerli aileler yani derebeyler merkezin emirlerini dinlemez olmuşlardı.

Köprülülerden sonra gelen veziriâzamlar arasında Avrupa usulü üzere ıslahat yapılmasının zarurî olduğunu anlıyanlar varsa da –İbrahim ve Koca Ragıb Paşalar gibi– bunlar da yukarıda söylediğimiz gibi hareket etmişlerdi. İşte Babıâli'den yetişmiş olan Halil Hamid Paşa hem derdi görmüş hem de tedavisine başlamış fakat rakiplerinin galebesi neticesinde kendisini kurban vermiştir.

II

On sekizinci asırda yetişmiş Osmanlı sadrâzamları arasında ıslahat ve yenilik yapmak istiyenlerin en ileri gelenlerinden biri ve hattâ birincisi Ispartalı Halil Hamid Paşadır. Bazı eserler[1] kendisinin Burdurlu olduğunu yazıyorlarsa da 1198 Muharrem (1783) tarihli vakfiyesinde: "Vilâyet-i Anadolu'da nasiye-zar-ı kadimim olan Isparta kasabasında" tâbiri ile doğduğu yerin Isparta olduğu gösterilmiştir. Bir kısım tarihlerin rivayetlerine göre babası İranlı Hacı Mustafa Ağa ve

1 *Sicill-i Osmanî* ve *Halifetü'r-Rüessa* Burdurlu, *Hadikatü'l-Vüzera* ise doğru olarak Ispartalı olduğunu yazarlar.

bazılarının yazdıklarına göre de Gürcü Mustafa Ağa'dır,[2] Aile arasındaki ananede Hacı Mustafa Ağa'nın babası Ali Ağa'ya Didebanoğlu derlermiş. Dideban'ın gözcü demek olduğu malûmdur. Şu halde tarihlerde müstensih yanlışı olarak nokta kalkmış Gözcüoğlu Hacı Mustafa Gürcü olmuş. Osmanlı tarihinde dideban veya gözcülerin bulunduğunu bilmekteyiz.

Hacı Mustafa Ağa silsilenamedeki kayda göre H. 1120 (1707) tarihinde Isparta'da doğmuştur; babası Ali Ağa'dır; takriben H. 1149 (1736) tarihinden evvel beylerbeyilik ile Hamid [Isparta] mutasarrıfı olan Burdurlu Çelik Mehmed Paşa'ya intisap ederek anın maiyetinde yetişmiş, hazinedarı ve daha sonra paşasının vezirliği sırasında kapı kethüdası olmuştur. Hacı Mustafa Ağa daha sonraları hayriye tüccarlarından olarak serbest yaşamıştır.

Halil Hamid Paşa, torunları elindeki silsilenameye göre H. 1149 (1736) senesinde Isparta'da doğmuş olup validesi Zeyneb hanımdı. Halil Hamid Paşa, babasile beraber küçük yaşta İstanbul'a gelmiş[3] ve burada tahsil görmüştür.

Halil Hamid Efendi tahsilden sonra iptida Bâbıâli divan kalemine alındı; beylikci[4] yanında kâtip idi. Himayesiz ve maişetçe darda olduğundan Eflâk Voyvodalığı kapı kethüdası İstavrakioğlu'na kâtip oldu; bir müddet sonra İstavrakioğlu'nun katli üzerine tekrar Bâbıâlide eski kalemine devam etmeğe başladı. O sırada III. Mustafa'nın itimadını kazanarak pek ziyade nüfuz peyda etmiş olan Darbhane Emini Raif İsmail Efendi'nin (Paşa) delâletile[5] âmedi kalemine alındı. Yedi, sekiz sene burada beylikci maiyetinde hizmet etti. Beylikci Mustafa Refet Efendi vazifesinin ehli olmadığından Halil Hamid Efendi gerek sulh ve gerek harp zamanlarında[6] üç sene kadar beylikçiliğe ait işleri muvaffakiyetle görerek çalışkanlığı, işi kavrayıp başarması cihetile büyüklerinin teveccühünü kazanmıştı.[7] Halil Hamid Efendi, H. 1182 (1768) Rus muharebesinde hacegân denilen Bâbıâli kalem amirliğine yükseldi ve sonra âmedci oldu.[8]

Halil Hamid Efendi'nin değerli bir devlet adamı olduğu saray tarafından da haber alındı. I Abdülhamid'in pek ziyade itimadını kazanmış olan Silâhdar Meh-

2 *Sicill-i Osmanî* ile *Hadikatü'l-Vüzera* Gürcü, *Halifetü'r-Rüesa* ile *Tarih-i Cevdet* İranî'dir derlerse de iki rivayetin de aslı yoktur.

3 *Tarih-i Cevdet*, Matbaai Osmaniye tabı, III, s. 133 ve ailesi ananesi.

4 Beylikci; Osmanlı imparatorluğu zamanında Divan-ı Hümayun kalemlerine bakan bir âmir olup, ecnebi devletlerle cereyan eden muahedelerin hıfz ve zaptına dikkat eder, ferman ve beratları yazdırarak arkalarını damgalar ve bundan başka devletin kanun ve nizamlarını kayıt ve tamim ederdi.

5 Raif İsmail Efendi 1762 den 1765 senesine kadar darbhane eminliğinde bulunmuştu; Mustafa III kendisine itimat etmiş olduğundan sözü geçer ve her işi yaptırmak elinden gelirdi.

6 O tarihde 1768'de başlayan Rus harbi devam ediyordu.

7 *Tarih-i Cevdet*, II, s. 132.

8 Âmedci; Babıâli veya Divanı Hümayundan hükümdara takdim edilecek maruzatı sadrâzamın mührile mühürlendikten sonra göndermekle mükellef olub devlet esrarının hepsine vakıf idi. Âmedi kalemi bunun emrinde bulunuyordu.

med Efendi (sonradan sadrâzam olan Karavezir) Sır kâtibi İsmail Ağa vasıtasile Halil Hamid Efendi'yi tanıdı. Ve anın tavsiyesile H. 1193'de (1779) büyük tezkireci oldu. Gerek âmedcilik ve gerek büyük tezkirecilik hükûmet merkezindeki mühim memuriyetlerdendi. Bu vazifeleri muvaffakiyetle gören bir memur reisülküttablığa namzet demekti.

Bu sırada Halil Hamid efendiyi takdir eden Silâhdar Mehmed Efendi sadrâzam olmuştu (Şaban 1193 Şaban = Ağustos 1779). Halil Hamid Efendi de tezkireci oluşundan yedi ay sonra vezirlik verilen Abdürrezzak Efendi'nin yerine reisülküttab tayin edildi ve Şevval 1194'de (Ekim 1780) Hacı Mustafa Efendi'den sonra sadrâzam kethüdası oldu. Sadrâzam kethüdaları, sadrâzamların en yakın ve en ziyade itimat ettiği iş bilir devlet adamları arasından seçilir ve devletin dahilî işlerile bizzat alâkadar olurlardı.

Karavezir denmekle şöhret bulan Sadrâzam Silâhdar Mehmed Paşa, I. Abdülhamid zamanında kendisinden evvel sadrâzam olanlar arasında en iyi iş görenlerdendi. Bu da değerli devlet adamlarını etrafına toplaması sayesinde idi. Karavezir 1781 iptidasında vefat etti. Yerine ikinci defa sadrâzam olan Bolulu İzzet Mehmed Paşa, sadaretinin dördüncü ayında Halil Hamid Efendi'yi kethüdalıktan azletti. Buna da sebep yeni sadrâzamın maiyetinin, Halil Hamid Efendi'nin nüfuzundan ürkmeleri idi. İzzet Mehmed Paşa maiyetinin tesiri altında bulunduğundan azlettiği kethüdanın işten uzaklaştırılmasını icabettiren hiçbir kusurunu bulamamıştı. Halil Hamid Efendi yalı veya konağından her nerede isterse oturmağa mezun olarak Bâbıâli'den ayrıldı 26 Cemaziyelâhir 1195 (19 Haziran 1781).[9] Fakat azli çok sürmedi. Üç buçuk ay sonra ayni sene şevval ayında (Eylül-Ekim 1781) kendisine tersane eminliği [tersane levazım Reisliği] verildi; bu vazife evvelkilere nazaran daha aşağı memuriyetlerdendi.

Sadrazâm İzzet Mehmed Paşa maiyeti halkının ve bilhassa kayınbiraderi İsmail Ağa'nın sözüne uyarak Halil Hamid Efendi gibi değerli bir devlet adamını Bâbıâli'den uzaklaştırmaktaki hatasını anladı. Ve yine kethüdalığa tayin etmek üzere tersane emini bulunan Halil Hamid Efendi'yi Paşakapısı'na çağırdı. Halil Hamid Efendi geldi; tam o sırada saraydan gelen memur sadrâzama azlini tebliğ ile elinden mührü ve mazul sadrâzamı da beraberine alarak tekrar saraya döndü. İzzet Mehmed Paşa azlolunup saraya giderken yanında bulunan iradeli evrakı tekrar kethüdalığa tayin edeceği Halil Hamid Efendi'ye vererek veda etti. Bir müddet sonra mazul sadrâzamı saraya götüren Kapucular Kethüdası Hamdullah Bey tekrar Bâbıâli'ye geldiği zaman bizzat hükümdarın Halil Hamid Efendi'yi kethüda tayin eylediğini müjdeliyerek rütbesine mahsus olan kethüda-

9 9 *Tarih-i Cevdet*, II, s. 159.

lık kürkünü [hil'at] giydirdi 15 Ramazan 1196 (24 Ağustos 1782). İzzet Mehmed Paşa'nın, tekrar kethüda yapmak için Paşakapısı'na getirttiği Halil Hamid Efendi'ye doğrudan doğruya saraydan kürk gönderilerek giydirilmesi Halil Hamit Efendi'yi seven Hazine Kethüdası İsmail Ağa'nın hükümdara tavsiyesile olmuştu. İzzet Mehmed Paşa'nın yerine Rumeli Eyaleti Valisi Yeğen Mehmed Paşa sadrâzamlığa getirilmişti. Yeni sadrâzamın hiçbir kıymeti yoktu. Ancak dört ay kadar tutunabildi. Azledilince yerine Silâhdar Mehmet Ağa vasıtasiyle saraya davet edilen Sadrâzam Kethüdası Halil Hamid Efendi sadrâzam oldu (25 Muharrem 1197) (31 Aralık 1782).

Yeni sadrâzamm sadrâzamlığına âdet olduğu üzere zamanın şairleri tarafından üç yüzü mütecaviz tarih söylenmiştir. Şair Samî'nin manzumesindeki şu parçalar güzeldir:

Cenâb-ı şehriyâr-ı cem-haşem sultân-ı zîşanın
Mülûkâne edâya mazhar etmiş zatını mevlâ
Görünce kehtüda-yı saltanatta fart-ı istidad
Buyurdu şanına şayestedir bu mesned-i uzmâ
Hezâr ikbalile mühr-i hümayunu idüb teslim
Çıkınca sadra nurefşan-ı âlem oldu mihr-âsa
Hulûs-ı sıdkını (Sami) bilür ol dâver-i âzam
Ne hâcet hâk-i pâyı devletine eylemek inhâ
Zamire sânih oldu bu mücevher mısra-ı tarih
Umurunda muvaffak ola sadrında Halil Paşa

Gerek Samî'nin ve gerek diğer şairlerin tarihleri içinde en güzeli Ahmed Resmî Efendi'nin:

Hamid pâşâ-yı âdil mühr alub sadr-ı güzin oldu

mısraile ulemadan Tevfik Efendi'nin:

Vezir-i Şeh Hamid oldu Hamid pâşâ-yı âsaf-câh

tarihidir.[10] Halil Hamid Paşa'nın sadaretine dair olan hatt-ı hümayun, kendisinin evvelden beri gözde olduğunu ve hizmetlerinin beğenildiğini göstermektedir:

10 *Tarih-i Cevdet*, II, 355.

"Sen ki veziriâzam ve vekil-i mutlakımsın; seni selâm-ı selâmet-encam-ı şahanemle taltif ve teşrif eylediğimden sonra malûmun ola ki selefin Yeğen Mehmed Paşa'nın hâl ü etvarı memûle muvafık zuhur etmediğinden ve senin iki defa kethüdalığında ve riyaset vesair bulunduğun hidematta mesai-i cemilen nümâyân olduğundan mühr-i hümâyunumu yed-i istiklâline teslim eyledim. Göreyim seni kemal-i istiklâl ile umur-ı din ü devlet-i aliyyemi rüyet ve ocaklarım ağavatı ve rical-i devletimden herkesi istihkakına göre istihdama riayet ve irad ve masarifi nizamiyle beytülmal-i müslimînin kuvveti esbabına ziyadesiyle dikkat ve serhaddât-ı islâmiyyenin neferat ve mühimmatları tekmiline ve levazımat-ı sâirenin tanzim ve tetmimine ve mezalim ve taaddiyatın def ü ref'i halatına kemâl-i sây ü gayret idüb dâreynde aziz ve muhterem olasın ve metalib-i şahânem icrasında ve kâffe-i umur-ı devlet-i aliyyemde müstakil olduğunu bilesin; cenâb-ı muvaffakü'l-umûr, memuriyetini bais-i yümn-i mevfur idüb her halde tevfikat-ı aliyyesiyle şimdiye dek kesbeylediğin memduhiyetin ez'afı muzâafına mazhar ve din ü devletime yarar âsâr-ı haseneye masdar eyleye âmin.)[11]

Halil Hamid Paşa'nın iktidarını bilerek onu kethüdalığında kullanan Sadrâzam Karavezir Mehmed Paşa, vefatından evvel kendisine hatır sormağa gelen padişaha, sadarete ehil olarak Kethüda Halil Hamid Efendi ile Defterdar Hacı Mustafa Efendi'yi tavsiye etmiş birincisinin zeki ve faal, ikincisinin de ihtiyar ve tecrübeli olduğunu söylemişti.[12] İkinci def'a kethüdalığa tayininin doğrudan doğruya sarayın arzusu ile olması ve kapucular kethüdası vasıtasiyle yeni sadrâzamın tayininden evvel kürk giydirilmesi Halil Hamid Efendi hakkında hükümdarın teveccühü olduğunu göstermektedir.

Halil Hamid Paşa sadrâzam olduğu zaman kırk sekiz, kırk dokuz yaşlarında idi. Hatt-ı Hümâyunda kendisine istiklâl veriliyor, ocak ağaları ve devlet ricalinden olanların her birini istihkakına göre istihdam etmesi, varidat ve masarifata dikkat ve itina, hudutlardaki kuvvetlerin, mühimmat ve levazımatın tekmil ve tanzim olunması tavsiye olunuyordu. Genç sadrâzam bütün bu vesayâyı gözönünde tutarak işe girişmişti. Hatt-ı hümâyundaki (metalib-i şahânem icrasında ve kâffe-i umur-ı devlet-i aliyyemde müstakil) tabiri hükümdarın emirlerini bile icabında yapmayacak demekti.

Halil Hamid Paşa'nın sadrâzam olması devletin buhranlı zamanına tesadüf etmişti. Paşanın sadaretinde yaptığı icraatı anlatmadan evvel Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ve iç vaziyetlerini şöyle bir gözden geçirmek lâzımdır.

11 Enverî Tarihi (Üniversite Kütüphanesi Hâlis Efendi kitapları, No 2437, varak 284) Enverî'den naklen *Tarih-i Cevdet*, II, s. 355.

12 *Tarih-i Cevdet*, III, s. 134.

III

Osmanlı İmparatorluğu, bilhassa onsekizinci asrın son yarısından itibaren sür'atle sukuta başlamış, 1774 senesinde imzalanan Küçük Kaynarca Muahedesi'yle Kırım elden çıkarak müstakil olmuş ve bundan başka Özü ve etrafı Ruslara terk edilip üste bir de tazminat vermeğe mecbur edilmişti. Kaynarca Muahedesi'nin dikkate şayan maddelerinden birisi de Rusların Türkiye'de münâsib görecekleri yerlerde konsolos bulundurmalarının kabul edilmesi idi. III. Mustafa'nın tasarruf ve müsadereler neticesinde birikdirdiği paralar ve doldurduğu hazineler bu meş'um (1182 – 1768) Rus harbinde bitmiş ve bu yüzden devletin malî vaziyeti ehemmiyetli bir buhran geçirmekte bulunmuştu.

I. Abdülhamid, biraderinin yerine padişah olduğu vakit (1774) altı sene evvel açılan Rus harbi devam ediyordu. Muvaffakiyetsizliğin sebebi ordunun iyi ellerde olmaması ve bir de Avrupa'ya nazaran askerî ıslâhatın henüz yapılamaması idi. Kaynarca Muahedesi'nin akdinden sonra devletin her şubesinde esaslı yenilikler yapılması lâzım geliyordu; Bilhassa askerî ıslâhatın birinci safta bulunması icab ettiği kat'î surette anlaşılmıştı. Fakat 1774'den 1782 senesine gelinciye kadar sekiz sene zarfında sadrâzamlığa getirilen yedi vezirden hiçbiri ordunun tanzim ve tensikina başlamamıştı. Sadrâzam Karavezir Mehmed Paşa diğerlerine nazaran bazı icraatta muvaffak oldu ise de o da ordu işlerine el sürmemişti. Bununla beraber sağ olsa idi daha ziyade yüz ağartacak iş görmesi çok mümkündü. Kendisi ölüm döşeğinde yatarken, padişaha, kendisinden sonra iş görebilecek olan kethüdası Halil Hamid Efendi ile Defterdar Hacı Mustafa Efendi'yi tavsiye etmiş ve kendi muvaffakiyetinde âmil olan şahısları sadarete namzet göstermişti.

I. Abdülhamid, emniyetle iş görebilmeleri için sadrâzamlara tam bir serbestî vermiş olduğu halde Karavezir müstesna olarak henüz istediği gibi bir vezir bulamamıştı. Ordunun ıslâhı ile hudutların kuvvetlendirilmesine son derece lüzum görülüyordu. Abdülhamid sadarete tayin ettiği vezirlere orduya ait işlerle hududdaki kalelerin tahkiminden ve harb levazımâtının hazırlanmasından, donanmanın tanziminden bahsetmişti.[13]

Rusyanın büyümesi, Kırım halkı gibi, Osmanlı teşkilâtında evvelce hizmet eden akıncıların yerini tutan bir kıt'a halkından Türk ordusunun mahrum kalması ve bu suretle Türk ve Müslüman bir kıt'anın elden çıkması Türkiye'de pek acı bir tesir bırakmıştı. Bundan başka Rusların yine Kaynarca Muahedesi'ndeki bir madde ile Eflak ve Bugdan işlerine müdahale eylemeleri ve Türkiye'nin münasip gördükleri yerlerinde konsolusluk teşkili ile Hırıstiyan tebeayı devlet aleyhi-

13 *Tarih-i Cevdet*, II, 303 ve 328.

ne ayaklandırmak için hazırlık yapmaları, Çar imparatorluğunun maksadını açıktan açığa gösteriyordu. Nizamsız kuvvetlerle yapılan harbin ne acıklı netice vereceğini son harb göstermiş olduğundan ve Rusya'nın maksadı da aşikâr bulunduğundan orduda esaslı değişiklikler yapmak zarureti meydanda idi. Kaynarca Muahedesi'nden sonra Halil Hamid Paşa'nın sadaretine kadar geçen sekiz sene içinde ise bazı kalelerin biraz takviyesinden başka bir şey yapılmamış, her ne kadar Dârendeli Mehmed Paşa sadaretinde zeâmet ve timar islâhatı hakkında bir nizamname yapılmış ise de o da ümid edilen tesiri göstermemişti.

Türkiye'nin bu âtıl vaziyetine karşı Ruslar, müstakil olan Kırım'ı işgal için fırsat kolluyorlar ve Kırım'da tahrikatta bulunarak bu vasıta ile Kırım işine müdahele etmek istiyorlar ve hatta kendilerine tarafdar olan Şahin Giray'ı hanlığa getirerek Devlet Giray Han'ı kaçmağa mecbur ediyorlardı. Osmanlı hükûmeti Rusların bu müdahalelerine karşı koymak istemişse de cesaret göstermiyerek Ruslara karşı yumuşak yüz göstermek zaruretinde bulunan Fransa'nın tavassutiyle Aynalıkavak Tenkihnamesi diye tarihlerde meşhur olan bir itilâf şeklini kabule mecbur olmuşdu. Bu tenkihnâme, güya Kaynarca Muahedesi'nin bazı maddelerinin izahı demekdi. Bunun neticesinde Ruslar Kırım'a sokdukları askeri çekeceklerdi; Fakat, buna mukabil Osmanlı hükûmeti Rusların iltizam ettikleri Şahin Giray'ın hanlığını kayd-ı hayat ile kabul eyliyordu (H. 1193 = 1779). Şu halde Kırım zahiren müstakildi; Hakikatte ise Şahin Giray Rusya himayesinde bulunduğundan Kırım'da Osmanlı hükûmetinin nüfuzundan ziyade Rusların maddî nüfuzu vardı; Buna nazaran Kırım'ın Ruslar tarafından işgal ve ilhakı bir münasib zamana bırakılmış demekdi.

Osmanlı hükûmeti Kaynarca Muahedesi'nden sonra Rusların çıkardıkları müşkülâtı karşılamak ile uğraşırken karşısına bir de Ruslarla ittifak etmiş olan Nemçe [Avusturya] devleti çıkdı. İstanbul'da bulunan Rus ve Avusturya sefirleri, hükûmeti sıkıştırarak arzularına nail oluyorlardı. Bunlar Osmanlı devletinin şerefini kıran ticaret muahedeleri akdettiriyorlardı. Şarkdaki mevkiinin küçüldüğünü gören Fransa, Rusların Kırım üzerindeki vaziyetine itiraz ediyorsa da buna ehemmiyet verilmiyor ve hatta Rusların müttefiki olan Avusturya, Osmanlılarla Ruslar arasında muharebe olduğu takdirde Eflak ile Bugdan'ı işgal eyleyeceğini bildirmek suretiyle Fransa'nın Kırım üzerindeki itirazına cevab veriyordu. Şarkta mühim menfaati olan Fransa bu menfaatin muhafazası için bir muvazene temini maksadiyle İngiltere'ye müracaat etti ise de oradan da Osmanlı devletinin işine karışmıyacakları cevabını alınca ister istemez Ruslara güler yüz göstermeğe mecbur oldu. Ve hatta Kırım'ın Ruslar tarafından işgalinin tasdik edilmesi için Osmanlı hükûmetini bile sıkışdırdı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun içişleri de pek ziyade karışıkdı. Merkezin emirleri memlekette yürümüyordu. Bağdad ve Mısır'da Kölemenler istedikleri gibi hareket ediyorlardı; Yerli âyan ve derebeyi denilen aileler meydan almışlardı; Arabistan yarımadasında Vehhâbîler faaliyette bulunub Hicaz'ı tehdide başlamak üzre idiler. Korsanlıkta bulunan Garb ocakları (Trablus, Tunus, Cezayir) faidelerinden sarf-ı nazar devletin başına âdeta belâ olmuşlardı; Hatta bu zamanlarda yani 1782 senesinde Avusturya hükûmeti evvelce Cezayir korsanları tarafından zabtedilen Avusturya gemileri için devletten tazminat koparmağa muvaffak olduğu gibi bundan sonra da korsanlar tarafından zarara uğrayan Avusturya gemileri için de tazminat istedi ve hatta Avusturyaya hudud olan yerlerden tazminat alınarak hakkının istifası için Bâbıâli'den bir taahhüd senedi bile aldı.

Memleket dahilindeki bâzı eyâlet ve sancaklar malikâne tarzında mukataa olarak evlâda intikal etmek suretiyle nüfuzlu eşhasın ellerinde olduğundan bunların bir gaile çıkarmalarından korkularak üzerlerine varılmıyor ve yumuşaklıkla idare ediliyorlardı. Manisa havalisinde Karaosmanoğulları Yozgad taraflarında Cebbarzâdeler (Çaparoğlu-Çapanoğlu) Trabzon Canik (Samsun) taraflarında Hacı Ali Paşa, Malatya'da Rişvanoğlu; Musul taraflarında Baban hânedanı bu cümleden oldukları gibi Suriyedeki Cezzar Ahmed Paşa da o tarafları nüfuzu altına almışdı. Kütahyada vali bulunan Abdi Paşa kapusu mükemmel bir vezir olduğundan Canikli Hacı Ali paşa ile Abdi Paşa'ya karşı tatlı dil kullanmak zarureti vardı. Hatta son zamanlarda bunların ikisi de hükûmete karşı yan gözle bakıyorlar ve itimat göstermiyorlardı. Halbuki Ruslara karşı yapılacak harekâtta en ziyade iş görecekleri ümit edilen bu iki vali idi. Halil Hamid Paşa sadrâzam olduğu zaman bu iki vezire karşı çok samimî hareket ederek onların tereddütlerini izale etmişdi. Yeni sadrâzam 1197 Rebiülevvel ibtidasında (1783 Şubat) Hacı Ali Paşa'ya yazdığı mektubda:

"Bu kadar vüzera beyninde ledelhâce fazl-ı hak ile devlet-i aliyyenin düşmanlarına mukabele edecek ve ârâ-yı saibesiyle sefer ve hazarda şan ve namus-ı saltanat-ı seniyyeyi tekmil eyleyecek şunda birkaç zatsınız ve cümleden âla addeylediğim cenâbınız ve bir de hâlâ Anadolu Valisi Abdi Paşa hazretleridir." sözleri ile selefleri zamanındaki itimatsızlığı izale eylemiş idi.[14]

İşte Halil Hamid Paşa sadrâzam olduğu zaman İmparatorluğun dış siyasetiyle iç vaziyeti hülasa ettiğimiz şekilde idi. Bu icmalden sonra sadrâzam Halil Hamid Paşa'nın faaliyetini yazabiliriz.

14 *Tarih-i Cevdet*, II, 355; Halil Hamid Paşa reisülküttablığından beri Ali Paşa ile dost idi. Aralarında ara sıra mektublaşmalar olurdu (Kâni'nin divan ve mektublarını havi külliyatına müracaat). Keza (*Tarih-i Cevdet*, II, s. 301) bu münasebet samimi olarak Halil Hamid Paşa'nın vefatına kadar devam etmişdi.

IV

İlk İşi

Yeni sadrâzam genç, faal, hazımlı ve aynı zamanda icraatında cesurdu; Yapdığını bilerek ve anlayarak yapardı. Maruf tabiri ile Bâbıâli'den yetişdiği için devletin siyasetine ve Avrupadaki diplomasi cereyanlarına vâkıfdı. Kaynarca Muahedesi'nin, Osmanlılarla Ruslar arasında bir mütareke mahiyetinde olup yakın bir âtide her iki tarafın çarpışacağını anlamışdı. Rusya ile müttefiki olan Avusturya'nın her gün yeni yeni isteklerle hükûmeti sıkışdırdığını görüyordu; Bundan dolayı vakit kazanmak istiyordu. Askeri işlerle hudut işlerini ve bir harp ihtimaline binaen hazır bulunması için harp levazımı ve zahire tedarikini programının başına koymuşdu.

İlk iş olarak zeâmet ve timar sahiblerinin, zeâmet ve timarları olan sancaklarda oturmalarını ve iki ay zarfında bunların yerlerine gitmelerini ilân ederek gitmeyenlerin dirliklerinin ellerinden alınarak başkalarına verileceğini tamim eyledi. Bu iş haddi zatinde pek mühimdi. Kanunnamelerde timar ve zeâmet erbabının mutlak surette dirlikleri olan sancaklarda oturmaları lâzımdı. Çünkü bir harp vukuunda bunlar derhal bulundukları sancaklarda alaybeyilerin kumandaları altında toplanırlardı. Timar ve zeâmeti başında bulunmayanlar orduya iltihak edemediklerinden kuvvet azalırdı. Halil Hamid Paşa'dan evvel de bu iş düşünülmüş ve emirler verilmiş ise de[15] takib edilmediğinden yürümemişdi. Halil Hamid Paşa işleri takibden yorulmaz ve usanmazdı. Hatta Belgrad muhafızı esbak sadrâzam İzzet Mehmed Paşa, zeâmet ve timar mülâzimlerinden (namzed) yirmi iki neferin verilen emir mucibince mevcut olmadıklarından dolayı kayıdlarını terkin eylediği sırada timarlılardan bir tanesine de kanun hilafı İstanbula kadar gelmek üzre izin tezkeresi verdiğinden dolayı şiddetle muaheze edilmiş ve bu yolsuz hareketi hakkında divana vaziyeti bildirmesi ferman olunmuşdu.[16] Halil Hamid Paşa, ziamet ve timarlılardan vefat edenlerin dirliklerini alaybeyilerin hile ve desise ile asıl müstehiklerine vermediklerini bildiğinden, alaybeyilerin hilelerine mani olmak için vali ve sancakbeylerinin nazar-ı dikkatini celb eylemiş ve bu hususu her tarafa tamim etmişti.[17] Halil Hamid Paşa, yeniçeri ocağının ıslahını düşünmüş ve ibtida (Rebiülevvel 1197) (1782 Şubat) tarihinde teb-

15 Enveri Tarihi, Halis Efendi kitapları, No: 2447, varak 289 ve *Tarih-i Cevdet*, Matbaai Osmaniye tab'ı, II, s. 84.

16 Hazinei Evrak vesikaları: Mühime Defteri. No: 181, sene 1197 şaban sonlarında gönderilen hüküm.

17 Hazinei Evrak vesikaları: Mühimme Defteri, No: 182, varak. 9, sene 1198 Muharrem sonu tarihli hüküm.

liğ ettiği hükümlerle ocağa kul oğlu kul olarak yeniçeri alınmak lâzım gelirken vilâyetlerdeki yeniçeri serdarları ve yeniçeri zabitlerinin "kul ne demek olduğunu bilmeyüb nâ-halef ve ırgad makulesinden aslında ve neslinde ocaklı olmayan nicelerinden" rüşvet olarak beşer okka kahve ve bir mikdar eşya alarak bu gibileri yoldaş yapdıklarını ve bu suretle seleflerinin kan dökerek elde ettikleri şöhreti ayaklar altına alıp ocağın şerefine halel verdiklerini beyan ile bundan sonra o gibi halleri meçhul eşhası ocağa almamalarını uzun uzadıya izah eylemişdi.[18] Bundan başka ocağa kaydolunarak bilfiil yeniçerilik etmeyip kışlalarda bulunmayan ve yeniçerilik iddiası ile vilâyetlerde şurada ve burada esnaflık ve kaldırım kabadayılığı ederek harp zamanında cepheye gitmeyen ocağa kayıtlı eşhasın her tarafta defterini tutturup bir muharebe çıkdığı zaman o gibilerin derhal sevkedilmeleri için defterlerinin birer suretini eyaletlerden getirtti. Ve bu işi daimî surette takip ve ikmale mübaşirler ve muharrirler tayin eyledi.[19]

Ruslara karşı hazır bulunmak için faaliyet:

Halil Hamid Paşa Rusya ile harbin yakında patlak verebileceğini düşündüğünden hudut işlerine pek ziyade ehemmiyet verdi; Kalelere icab eden asker, zahire ve harp levazımını bol bol doldurdu. Bilhassa huduttaki kalelerin iyiden iyi tahkimine çalıştı. Bosna üzerinde Avusturya'nın faaliyetini dikkatten kaçırmayarak oraları da top, cephane ve harp mühimmatı ile takviye eyledi. Bender, Belgrad, Yergöğü gibi hududdaki mühim kaleleri tamir ettirdi.[20] Bunlardan başka harp zuhurunda ihtiyat olmak üzere İsakcı, Sofya, Edirne ambarlarına zahire doldurdu. Herhangi bir karışıklığa meydan verilmemek için menzil teşkilâtını iyice tanzim etti. Eşya nakleden develerin noksanlarını ikmal ettirdiği gibi top beygirleri de tedarik eyledi. İstanbulda Hasköy Tophanesi'ni faaliyete geçirterek Türk ve Fransız ustaların nezaretleri altında yeniden toplar dökdürdü.[21]

Sedaretinin ibtidalarında tersaneyi teftiş ederek donanmanın kuvvetlenmesi hakkında Kapudan-ı derya Cezayirli Gazî Hasan Paşa ile görüşdü; İnşaat tezgâhlarını ve mühimmat depolarını gezerek bir fikir edindi ve daha sonraları (21 Cemâziyelâhir 1198 = 12 Mayıs 1784) donanma nizamına ve donanmanın muharebe hazırlığına dair bir kanunname yaptırdı; bu kanunnamenin üzerinde:

18 Hazinei Evrak vesikaları, Mühimme Defteri, No: 181, s. 144 (1197 senesi Rebiülevvel ibtidası) (1783 Şubat).

19 Enverî Tarihi, (varak. 289-290).

20 Mühimme Defteri, No: 181, s. 127, 135, 148, 252, 253 (1197 senesi Sefer, Rebiülevvel ve sair aylar içinde).

21 Enverî Tarihi, varak. 298 (Bu tophaneyi Baron de Tott açdırmış ve sonra faaliyetine halel gelmişdi.

"kavanin-i devlet-i aliyyenin be-gayet ehemm ü evcebinden olduğuna binaen istikrarına irade-i hümayunum müteallik olan bu nizamın ale'd-devam kemalile icrasına vükelâ-yı devlet ve erkân-ı saltanatım ve hususa memur olanlar beş vakit namaz gibi nasb-ı ihtimam ve dikkat ideler her kim rehavet eder ise haveneden mâ'dud ve dünyada cezasını görüb ahirette dahi mehan ve rüsva ola" Hatt-ı Hümayunu vardı.[22]

Sadrâzam günün birinde Rusya ile harp yapılarak Kırım'ın istirdâdına teşebbüs edilecek olursa ne yolda hareket edilmesi lâzım geldiğini, o taraf ahvaline pek iyi vakıf olan Canikli Hacı Ali Paşa'dan sormuş ve cevap olarak mufassal bir de rapor almıştı. Halil Hamid Paşa, Kırım meselesi ve Rusya'ya karşı yapılacak hareket hakkında Hacı Ali Paşa ile zaman zaman mektuplaşmalar yapıyordu.[23]

Halil Hamid Paşa, Rusların Kafkasya'da da faaliyette bulunduklarını haber aldığından, devletin şark hudutlarının emniyeti için serhad beylerine talimat verdi; Çünkü Ruslar, Gürcü hanlarından Tiflis Hanı Ereğli (Herakli) hanın oğluna ve Açıkbaş Hanı Sülüman'a hediyeler gönderip bu sayede İran'a ait Revan kalesinin bir heyet vasıtasiyle plânını aldırmışlar ve toplarının tesbit edildiği noktaları resmetmişlerdi. Bu sırada İran'da esaslı bir hükûmet mevcud olmayıp İran ihtilâl içinde olduğundan Rusların bu cihetten büyük menfaatler elde edecekleri tabiî idi. Çünkü Rusların dört beş seneden beri İran'a tecavüz için hazırlandıklarını hudud valileri hükûmete bildirmişlerdi. Açıkbaş hanı Ruslara tarafdar olduğundan Revan'a inen Ruslara karşı hududumuz iyice tehdid altına giriyor demekdi. Bir muharebe olduğu vakit Rusların Tiflis hanı ve Açıkbaş hanı delâletleri ile hududu tecavüz edecekleri aşikâr olduğundan şark hududlarında bazı tertibat alındı. Bundan başka Ruslar Mâzenderan ve Azerbaycan'da faaliyete geçecek olurlarsa gerek Osmanlı devleti ve gerek Iranca işin vahim olacağını anlamış olan Halil Hamid Paşa Bağdad valisi Süleyman Paşa vasıtasiyle İran'da ileri gelenlerin nazar-ı dikkatini celb etmeği de unutmadı.[24]

Halil Hamid Paşa, Rusların Kırım'ı ilhak etmek niyetiyle vaziyetlerinin şüpheli olmasından dolayı hudud üzerinde kuvvetli ve değerli vezirlerin bulunmasını münasib gördüğünden Tuna seraskerliğine Aydoslu Mehmed Paşa tayin edildi ve Silistereye gönderildi. Aydoslu Mehmed Paşa o sırada hasta olduğundan şayet vefat ederse yerine kimin münasib olacağını bile düşünerek Anadolu Valisi Abdi Paşa münasib görülmüşdü. Aydoslu iyi olduğundan buna hacet kalmadı ise de, Abdi Paşa hudud üzerindeki İsmail Kalesi'ne serasker oldu. Maamafih,

22 Hazine-i Evrak, bahriye vesikaları, No: 3983.
23 *Tarih-i Cevdet*, (Matbaai Osmaniye tab'ı), II, s. 237, 239).
24 Enverî Tarihi, Halis Efendi kitabları, No: 2437.

sadrâzamın bu kadar gayretine rağmen henüz Ruslara karşı koyulacak vaziyet yokdu. Halil Hamid Paşa'nın sadareti daha bir sene bile olmamış ve pek dar bir zamanda iş başına getirilmişdi. Sekiz sene içinde yapılması lâzımgelen işi bu kadar kısa bir zamanda başarabilmek imkânsızdı.

Sür'at Topçuları:

Halil Hamid Paşa zamanında ihya edilen sür'at topçu ocağından bahsetmeden evvel, bunun esâsı hakkında Fransa Hazine-i Evrakındaki vesikalara göre izahat verelim.

Fransa Kralı, Fransa hariciye nazırı vasıtasiyle İstanbul Sefiri Sen Pirist'e Türk ordusunu tanzim etmek üzere bir askeri heyeti Türkiyeye göndermek istediğini ve bunun için Türk hükûmetini istimzaç eylemesini emretmiş ise de Türkler böyle bir heyetin davet edilmeden gelmek istemelerinden kuşkulanmışlar ve red cevabı vermişlerdi. Fransanın maksadı, şarkda büyümekde olan Rus tehlikesine karşı kendi menfaatlerini muhafaza için ihtiyatî bir tedbir almakdı. Kral, Osmanlı devletinde askerî bir islâhat yapmak ve ayni zamanda Türk ordusu hakkında malûmat elde etmek için o sırada İstanbulda bulunan Baron Dö Tot isminde, askerden diplomat olmuş bir eski zabiti bu işe memur etti. Babası Macar olan ve Osmanlı vesikalarında Tot Beyzade denilen Tot, 1733'de Fransa'da doğmuş, sonra Türkiye'ye gönderilmişdi. Vazifesi, Türkiye'yi öğrenip Kralı alâkadar edecek havadisler vermekdi. Dö Tot topçunun islahı, İstanbul ve Çanakkale boğazının müdafaası ve Boğaziçi kalelerinin plânlarını tanzim ve inşalarına nezaret ve yeni bir top dökümhanesi ihdası (Haliç'de Hasköy Tophanesi), orduda kullanılan kayık köprü sisteminin tadili, topçu arabalarının şekli ile iştigal ederek İslâhatının semerelerini gösterdi. Bunun üzerine Osmanlı hükûmeti Fransa'dan birtakım san'atkârlâr daha istedi. Fransa hükûmeti topçu çavuşu Obert kumandasiyle bunları gönderdi. Bunlar gelince III. Mustafa 4 Zilkade 1187'de (17 Ocak 1774) bir hattı hümayunla sür'at topçu kıt'asını teşkil etti. Osmanlı hükûmeti bu suretle ilk defa olarak Avrupa usulü üzere askeri ıslahatı kabul etmiş oluyordu. Yeşil yelek, mavi şalvarlı olan sür'at topçuları Kâğıthane'de talim ve terbiye ile yetişiyorlardı. Obert bunlara nezaret ile meşgul olurken Dö Tot'da yeni top dökümhanesini idare, araba tezgâhlarına nezaret, bir döküm makinesi inşa ve Boğaziçinde kaleler bina ediyordu. Bundan başka bir de riyaziyat mektebi tesis eyledi. Top dökümhanesi Haliç'te Hasköy'de idi.

Bu yeni mektebde Tot ve İngilizken müslüman olan Kampel Mustafa Ağa ve bir de Türkiye'ye yeni gelen Kermorvan adında bir Fransız ders veriyorlardı. 1775'de mektep ümidli bir hâle gelmişdi. Okmeydanı'nda tatbikat yapan ta-

lebe grafometre kullanmayı ve müsellesat hesabını kâfi derecede öğrenmişlerdi. Baron Dö Tot memleketine döndüğü zaman Mühendis Mustafa Ağa onun yerine vekil kalmış ve diğer Fransız mütehassısları vazifelerine devam eylemekte bulunmuşlardı. Sür'at topçuları bir müddet sonra I. Abdülhamid'in zamanında lâğvedilmiş, Obert de Fransa'ya dönmüşdü.

Halil Hamid Paşa sadrâzam olduğu zaman henüz ilgasından beri çok zaman geçmemiş olan sür'at topçu ocağını daha mükemmel surette tesis etmeği kurdu. Fransız sefirine müracaatla gerek sür'at topçu ocağı ve gerek kurulacak istihkâm mektebi için mütehassıs istedi. Eski sür'at topçularını yetişdiren Obert tekrar İstanbul'a geldi. Beraberinde çavuş Granper isminde biri de vardı.[25] Tophane Nazırı Emin Ağa'nın nezareti altında Obert ile Granper faaliyete geçdiler.

Halil Hamid Paşa'nın en mühim askerî icraatından birisi, sür'at topçu ocağını ihya etmesidir. Kendisinin sadaretinden evvel topçu ocağına bağlı olarak iki yüz elli neferden mürekkep bir sür'at topçu sınıfı vardı. Sadrâzam bu ocağa ehemmiyet vererek mevcudunu iki bine çıkardı. Evvelce verilmekte olan on iki akçe gündeliği on beşe iblâğ etti. Ocağın ilk mevcudu olan iki yüz elli neferi sonra alınacak bin yedi yüz elli nefere zabit ve talim çavuşu olarak tayin eyledi. Sür'at topçuları bekâr olacak ve daima kışlalarında oturacaklar ve talim göreceklerdi. Bunlar için Tophane tarafında yeni kışlalar yapdırıldı. Ocak efradı haftada üç gün Beyoğlu ve Sâdabad'da (Kâğıdhane) talim görecekler ve top talimi yapacaklardı. Bu topçu neferlerinin başlarına, diğer askerlerden ayırmak için yeşil püsküllü on iki dilimden [terk] dikilmiş beyaz çuha başlık giydirildi. Üç sene hizmette bulunan topçuların gündelikleri yirmişer akçe olacakdı. İçlerinden alil, mecruh ve ihtiyarlarına hastalığın nev'ine göre Tophane Ocağı mahlûlünden otuz akça tekaüdiye verilecekdi. Bu hal seferde olursa kırk ve elli akçeye kadar çıkacakdı. Ölen sür'at topçularının yerlerine ocağa mülâzım olarak devam edenler tayin olunacaklardı. Ocağın nizam ve intizamına sadrâzam bakacak ve senede bir defa yoklama yapılacakdı. Topçu Ocağı'na bağlanmış olan sür'at topçuları, az zamanda epey mümarese peyda ettiler. Halil Hamid Paşa ocak işlerine pek ziyade alâka gösterip hiçbir şeylerini ihmal etmiyordu. Az zaman içinde ocak efradı arasında bir dakikada sekiz on top atan üstad topçular yetişti. Her top altı neferle idare olunuyorsa da harpte telef olanların yerlerini doldurmak için her topa on topçu tayin olunuyordu.[26] Haftada talim yaptıkları günler kendilerine iki kantar barut veriliyordu.

25 Fransanın İstanbul Sefareti Müsteşarı Ogüst Bob tarafından Fransa Hazine-i evrakı vesikalarına müsteniden neşredilen yazı "On sekizinci asırda Fransa ve Türk askerliği" Bu makale Bay Ahmet Refik tarafından tercüme edilerek *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'nda basılmıştır (yeni seri, Sayı 4, sene 1930).

26 Enverî Tarihi, Halis Efendi kitapları, varak 294-295.

Halil Hamid Paşa sür'at topçularının nizamına dair verilen emirleri ve tatbik edilen usulleri bir araya toplayarak bir nizamname kaleme aldırmıştı ki birer sureti Enverî Tarihi'nde ve andan naklen *Tarih-i Cevdet*'te vardır.[27] Nizamname on madde üzerine yazılmış olup buraya nakledilmedi.

Kırım'ın ilhakı meselesi:

Sadrâzamın Ruslara karşı aldığı tedbirler, kendisinin kethüdası ve daha evvel samimî arkadaşı olan Mustafa Efendi'nin itirazına uğramıştı. Sadrâzam kethüdası, Halil Hamid Paşa'nın icraatını muvafık görmeyip beyhude yere hazine telef oluyor, düşmanın hareket etmesi mümkün değildir sözleri ile alınmakta olan tertibata aleyhdarlık ettiğinden dolayı azledilip memuren Erzurum taraflarına gönderilmişti.[28]

Osmanlı hükûmetinin maksadı Kırım'ın Ruslardan kurtarılması idi. Ruslar ise Kırımı tamamen ilhak etmek istiyorlardı. Avusturya, Rusların müttefiki olduğundan iki devletle birden harp etmek lâzımdır. Şimdiki halde bu mümkün değildi. Rusların Kırım'ı ilhakını şark siyasetlerine muvafık görmiyen İngiltere ile Fransa ise Amerika meselesinden dolayı biribirleri ile uğraşmakta idiler. Şu halde Kırım'ın ilhakı Şarkta menfaati olan bu iki devletin itirazını veya fiilen yardım suretile müdahalelerini mucip olamazdı.

İşte bu sıraca Rusya hükûmeti düşüncesini fiile getirmeğe kalktı. Kendisinin hanlığa getirdiği Şahin Giray aleyhine el altından halkı tahrik etti. Bir kıyam neticesinde Şahın Giray kaçarak Bahadır Giray halk tarafından han yapıldı; Fakat Ruslar oynadıkları oyunu tamamlamak için bu defa Şahin Giray'ı iltizam ile asker kuvvetile Kırım'a girip tekrar han yaptılar. Kırım'a asker göndermesi Osmanlı hükûmetince itirazı mucip oldu ise de aldırış edilmedi. Buna karşı Osmanlı hükûmeti alenen harp tedarikine kalkışmayup Özi tarafına biraz asker göndermiş ve Taman kalesinin ve o havalinin muhafazası da Soğucak muhafızı Ali Paşa'ya verilmişti; Fakat nihayet birtakım bahaneler neticesinde Ceneral Potemkin kumandasile sevkedilen ordu Kırım'ı ilhak ve bir de ilhaka dair beyanname neşreyledi. Bu suretle Taman[29] Kuban[30] ve Kırım rusların ellerine geçmiş oldu (1197 Şuban-1783 Temmuz). İşte Kaynarca muahedesile müstakil olan Kırım dokuz sene sonra rusların eline geçti. Hicret etmek istiyen otuzbin kişi vahşiyane katlolundu.

27 Enverî Tarihi, Halis Efendi kitapları, varak 304 ve *Tarih-i Cevdet*, II, s. 357.

28 *Tarih-i Cevdet*, II, s. 261; Enverî Tarihi, Atıf Efendi Kütüphanesi nüshası, varak 251.

29 Kuban nehri, bir delta teşkil ederek bir ayağı Karadeniz'e, bir ayağı da Azak Denizi'ne dökülür. Taman bu iki ayağın ortasındaki adanın ismidir.

30 Karadeniz'in şarkı şimalisinde Kuban nehrinin iki tarafı ile cenuba doğru Kabartay memleketine kadar olan vasi sahralar Kuban arazisidir.

Kırım'ın ilhakı, Türkiye'de pek fena tesir yapti. Halk hükûmete karşı iğbirar gösteriyordu. Kırım'ın ilhakı üzerine Rusların ilhak beyannamesine reddiye olarak bir beyanname neşredilmedi; Hattâ bu ilhak dolayısile şeyhülislâm konağında aktedilen mecliste harb için müzakere cereyan ederken Rusyanın beyannamesine reddiye olarak bir beyannamenin neşri hususu görüşülürken Kaptan Gazi Hasan Paşa neşrolunması tarafını tercih ile "şimdiye kadar tehiri münasip değildi" diyerek sadrâzamın gaflette bulunduğunu ima etmesi üzerine Halil Hamid Paşa cevaben "garazımız düşmana ser-rişte vermiyerek bahara dek ihtilas-ı vakit ile tedarikât-ı seferiyemizi ikmal eylemek mütaleası olup beyanname neşretmek ise düşmanı cenge davet demek" olacağını söyledi. Ve "bizi hazırlıksız yakalıyarak kendisi hazır bulunan kuvvetlerile memleketimize hücum eder mutaleasile geçen mecliste tehiri tasvip olunmuştu" sözlerini ilâve eyledi. Sadrâzamın bu mütaleası üzerine kaptan paşa "gerçi öyle münasip görülmüştü lâkin bu suretle devlet-i aliyye Kırım istilasını hazmetti demek Ruslarca mümkündür" dedi.[31] Bu Kırım meselesinin müzakeresi esnasında Halil Hamid Paşa ile Kaptan Gazi Hasan Paşa arasında cereyan eden muhavereden aralarının iyi olmadığı görülüyor.

Kırımın Ruslar tarafından işgali üzerine Halil Hamid Paşa'nın Fransız sefirinin tesiri altında kalarak bir protestoda olsun bulunmuş olmaması pek garip görülmektedir. Filhakika, bir protesto ve bir beyanname neşrile ittifakı tanımamak, Rusların beyannamelerini reddetmek harbi davet edeceği mülahazası galip gelerek Cezayirli Gazi Hasan Paşa müstesna olmak üzere iki defa yapılan müzakerede de mukabil bir beyanname neşri geri bırakılmıştı. Osmanli hükûmeti Aynalıkavak Tenkihnamesi'ni kabul ederken Fransa'nın tavsiyesile hareket ettiği gibi bu defa daruslara hoş görünmek istiyen Fransa'nın telkini müessir olmuştu.[32] Halil Hamid Paşa Fransızların iki yüzlü siyasetlerinden gafil olarak başladığı ıslahatta kendisine heyetler gönderen Fransa hükûmetinin sözlerile Kırım meselesini yani ilhakı kabul eylemiş ve protestoda bulunmamıştı. İngiltere hükûmetinin Kırım işinde tavassutta bulunmak istediği halde Osmanlı hükûmetinin Fransa'nın da birlikte olmasını muvafık görmesi ve yine Osmanlı hükûmetinin Kırım'ın ilhakı münasebetile Ruslara senet vermesinin önüne geçmek isteyen Prusya'nın tavsiyesine ehemmiyet verilmemesi Halil Hamid Paşa'nın Fransızlara ne kadar fazla meylettiğini gösterir.

Halil Hamid Paşa vatanperver ve çok hamiyetli ve teşkilâtçı olduğundan başladığı ıslahatın henüz ilk zamanlarında iken Rusya ile müttefiki Nemçe'nin karşısına hazırlıksız çıkmaktan çekinmiş olmasında şüphe yoktur. Kırım'ı istir-

31 *Tarih-i Cevdet*, II, s. 277 ve 280.
32 *Tarih-i Cevdet*, II, s. 281. ve III, s. 10-16.

dat edeyim derken başka yerlerin de elden çıkmasından korkmuş olduğu muhakkaktır. Kendisinden iki sene sonra Koca Yusuf Paşa'nın Rusya ve Avusturya ile yaptığı muharebede daha ziyade hazırlanmış olan ordunun muvaffak olmaması, Halil Hamid Paşa'nın ihtiyat etmekte haklı olduğunu gösterir.

Ruslar Osmanlı hükûmetinin protestoda bulunmayıp Kırım ilhakını reddetmemelerinden cesaret alarak, ilhakın Osmanlı hükûmeti tarafından kabul edildiğine dair bir senet istemişlerdi; Kırım'ın ilhakı halka pek ağır geldiğinden bu ilhakı tasdik bir ayaklanmaya sebep olur diye korkulduğundan Paşakapısı'nda toplanan heyetin müzakeresi pek gizli tutulmuştu.[33] 4 Muharrem 1198'de (29 Kasım 1783) Şeyhülislâm konağında ileri gelen devlet adamları ile ulema ve ocak zabitlerinin iştiraklerile uzun uzadıya müzakere olmuş, herkes mütalâasını açıkça söylemiş ve nihayet Rusya elçisine Osmanlı hükûmetinin müsalâhaya devamda sabit olup sulhu bozmayacağından ve Kırım meselesinin Fransa ve İngiltere devletlerinin tavassutu ile bir şekle bağlanacağından bahisle reisülküttab vasıtasiyle cevab verilmiş ise de sefir tavassutu kabul etmeyip ya evet veya hayır diye cevap istemiş ve iki üç gün zarfında kendisine kat'î şeklin bildirilmesinde ısrar etmiştir.[34] Evvelki toplantıdan yirmi gün sonra yapılan Paşakapısı müzakeresinde sadrâzam müzakerenin serbest olduğunu beyan ettikden sonra:

"Bu iş devletimizin işidir. Bir türlü vesvese etmeyiniz. Filân şöyle söyledi filân böyle söyledi diye kimseye gücenmek yoktur eğer ben bu mecliste söylenen söz için gücenip de söyleyen kimseye nefsaniyet eyler isem Allahın kılıcına uğrayayım. Hakkı ketmedüp söylemeyen muahaze-i ilâhiyyeye mazhar olur. Huzur-ı hakda ne şekil söyleyecek iseniz bu meclisde dahi öylece söyleyiniz. Bunda büyüklük küçüklük olmaz. Sened mi verilecek, cenk mi açılacak; bu mecliste kat' olunmalıdır" demiş. Eskiden beri yapılan müzakerelerde sadrâzamın fikrine muhalif mütalaa söylenmesi söyleyenin en aşağı nefyini mucib olduğu bir çok defa görüldüğünden Halil Hamid Paşa müzakerede bulunanların öyle bir zihaba kapılmamaları için bu mukaddimeyi söylemeğe lüzum görmüşdü. Bunun üzerine sabık İstanbul müftüsü Ahmed Efendi: "Padişah ve anın vekili nasıl muvafık görüyorlarsa biz anı kabul ederiz" demesine mukabil sadrâzam: "Efendi! Bu söz söz değildir; Bu madde bir kişinin reyi ile yürümez. Cümleye âit bir büyük iştir. Eğer padişahın ve benim reyimle kesilecek bir iş olsa sizlerin bu meclise davetiniz lâzımgelmezdi" diyerek kadıyı susdurmuşdu. Bundan sonra mecliste herkes mütalaasını açıkça söylemiş ve devlet henüz hazırlıksız bulunduğundan işin harbsiz bitirilmesinde ittifak edilmişdi. Bu sözler üzerine sadrâzam: "Benim mu-

33 *Tarih-i Cevdet*, III, s. 10.
34 *Tarih-i Cevdet*, III, s. 26 ve 35.

radım sefer olmasın demek yahud muharebeden kaçmak değildir; Bir canım var din ve devlet uğrunda feda ederim; Lâkin esbab mükemmel değil. Ben şu mesnede geleli bir sene ancak oldu; Benden evvel gelenler tahsil-i esbâb ve tekmil-i tedarikât-ı seferiyyeye kat'â mübaşeret etmediler; Sâir esbâb şöyle dursun ihtiyat için zehâir-i seferiyye nâmile bir tane zahîre dahi tedarik eylemediler; Cümleniz bu meclisdesiniz, öyle değilmidir? Benim memur olduğum vakitlerde bir habbe zahîre bir mahalle tehyie olunmamışdı" deyince mütalâasını hepsi tasdik ettiler. Sadrâzam sözüne devam ederek:

"Memur olduğum günden beri boş durmadım; Gece gündüz çalışarak hepinizin malûmu olan mertebe esbâb-ı seferiyyeyi tedarik ve tehyie edebildim. Hâlâ seraskerlerin bulundukları mahallerde ve sair ol etrafa sefer olur mülahazasiyle ordu-yı hümâyun geçecek yerlere vâfir zahîre cemoldu ve seraskerler ve başbuğlar maiyyetlerine gönderilmek için Varna'ya top ve mühimmat gönderildi. Hâttâ bir mikdarı seraskerlere ve mevaki-i sâireye îsal olunduğu cümlenin malûmdur; sadrâzama bârid söz söylenmez demeyip imkân-ı âdisi olan tedarikâtta kusur ettim ise söyleyin; bana şöyle söylediler deyu nefsaniyet kaydına düşersem Allahü teâla belâmı versin demesi üzerine meclis azaları müttefikan "sizin asla kusurunuz olmadı dar vakitte bundan ziyade himmet ve ikdam olamaz" mukabelesinde bulundular. Halil Hamid Paşa bundan sonra:

"Şimdiki tedarikin düşmanla boy ölçüşmeğe kâfi olmadığını söylemek de vazifemdir. Şöyle yapdım böyle yapdım diyerek iftiharda manâ yoktur. Bakın görün ana göre meclise hitam verin" dedikten sonra defterdar para hakkında, darbhane emini Darbhane'de mevcud paraya dair ve yeniçeri ağası kapıkulu piyadesi hakkında söz söyleyerek, donanmaya dair de mütalâa beyan edildi.[35] Ve nihayet muharebeye taraftar olması ümid edilen Kapudan-ı derya Cezayirli Hasan paşa da:

"Ben böyle vakitte cenk münasibdir diyemem maazallah sonu fena olur. Bu bâbda sulhden gayrı devlet-i aliyyeye hayırlı iş yoktur"[36] demiş olmasına binaen ittifakla sulhu bozmamağa ve Ruslara sened vererek işgalin ve ilhakın kabul edildiğine karar verildi. Bilhassa bu son müzakere halktan gizli tutulmuş ve ancak bir iki ay sonra duyulmuşdu.[37]

35 *Tarih-i Cevdet*, III, s. 37.

36 *Tarih-i Cevdet*, III, s. 43.

37 Vak'anâme: "1198 Mâh-ı Muharremin yirmidördüncü perşembe günü dahi Paşakapusu'nda gerek ulemâ ve gerek rical ve gerek ocaklı bir azîm meşveret olmuştur Ve ol meşverette bulunanlar bu madde iyi olmadı deyû söylerlerdi; lâkin maddeyi ifşa etmezlerdi. Ba'de zeman bir iki mâhdan sonra madde-i merkum şüyû buldu ki Kırım adasının mukaddem olan Kaynarca Muahedesiyle serbestiyet lafzı kalksın deyû vâfir akçe verüb ve devlet tarafından memhurlu sened isteyüb ve ol sened tahrir ve âmâde olunub ol meşveret günü ulemaya ve ricale ve ocaklıya mühürledüb Mos-

Yeniçeri ocağının ıslâhına başlangıç:

Yukarda bilmünasibe söylediğimiz gibi Halil Hamid Paşa Yeniçeri Ocağı hakkında ocağa alınacak efradın ne suretle kayd ve kabul edileceklerini ve bir harb zuhûr ettiği zaman kimsenin geri kalmayarak sefere iştiraklerini temin için bazı tedbirler almışdı. Halbuki bu kadarcık iş, nizâmı bozulmuş olan ocak için kâfi değildi; Fakat yeniçerilerin ıslahına kalkışmak da tehlikeli idi. Kırım'ın Ruslar tarafından ilhakı münasebetiyle toplanan mecliste sabık İstanbul Kadısı Arabzade Sadık Efendi'nin askerin zabt u rabtına dair sorduğu bir sual üzerine sadrâzam:

"Asker tertibi, zahîre cemetmek ve serhadleri takviye eylemek bizim vazifemiz olub bu hususta kudret-i beşer nisbetinde çalışılmaktadır; Lâkin ocaklının tedîb ve terbiyeleri uhdemizden hariç olub kanun üzre ocakları ağalarına aittir. Kendilerine ruhsat verilmek bizden icrası anlardandır" diye cevap vermişdi. Mamafih sadrâzam ocak işini parmağına dolamışdı. Bu müzâkere esnasında Yeniçeri Ocağı'nın kırkbin tekaüt esamesi ve harbe iştirak edecek olan beşbin eşkincisi olduğu ve bu mütekait esamenin üçde biri ocakda olup geri kalanı şunun bunun dairelerinde bulunduğu anlaşılmışdı. Hâttâ yeniçeri ağası, mütekaidin esameleri sahiplerinden alınarak ocaklıya tahsis edilse yirmibin nefer elde edileceğini söylemişdi.

Halil Hamid Paşa, kanun üzere yeniçeri esamesi yani yeniçerinin maaş ve hüviyyet cüzdanındaki yevmiyesi mikdarı yedi sekiz akçe olduğundan bunu az görmüş ve kimsesiz ocakda bulunan yeniçeriler bu az para ile sefere gittikleri halde bir esame elde etmek suretiyle şunun bunun yanma sığınmış olanların sefere gitmiyerek rahat ve huzur içinde oturmalarını muvafık bulmamışdı. Bunun için esame sahiblerinin isim ve hüviyetleriyle nerede bulunup nasıl hizmet ettiklerini tetkik için faaliyete geçmiş ise de bir kapıya sığınmış ve himaye altına girmiş olan esame sahiplerinin yaptıkları yaygara üzerine bir fenalık çıkmasından korkmuştu.

Kırım'ın ilhakı meselesi görüşülürken askerin bu esame meselesi yine açılmış ve mutlak surette bu işin halledilmesi lüzumuna karar verilmiş ise de sadrâzam bunun müsbet bir netice vereceğinde müteredditidi. Maamafih tedrici surette ocak efradına faydasını göstererek yürümek istiyordu. Yeniçeri ağası, ocak efradının bu işin kendi lehlerinde olduğuna takdir eyledikleri-

kov keferesine verildiği şüyu bulmuştur." (S.22) Eserde "vâfir akçe verüb" kaydı ilhakın kabulü dolayısiyle senedin mübadelesinde Rus elçisinin sadrâzama ve senedleri imzalayan kapdan paşa ile Müftüzade Ahmed Efendi, reisülküttab ve beylikciye ve tercümana verdiği mücevherat, kürk, çay ve râvend gibi mutad hediyelerin halk tarafından rüşvet telâkki edilmesidir. Bu hediyelerin reddi düşünülmüş ise de sefirin bunu hakaret telâkki edeceğinden korkulmuş, istemiyerek alınmıştır. (*Tarih-i Cevdet*, III, s. 59).

ni ve yapılacak diğer bir tecrübenin iyi karşılanacağına dair sadrâzama teminat vermişdi.[38]

Halil Hamid Paşa, H. 1198'de (1784) hududlardan işe başladı. Hudud muhafızı olan mustahfiz efradın yoklamalarını yapdırarak bunlardan birçok mahlul buldu ve hazineye aldı. Ocakda yoklama yapdırdı. Askerî ulûfenin kırdırılarak alınıp satılmasını menetti. Bu suretle esame iradı ile geçinen iradcıların ellerindeki esamelerin hükümsüz olduğunu ilân eyledi. Hatta ocak bezirgânı olan Yahudi, her sene bu nizamsızlıktan istifade ettiğinden bu yeni nizamın hükmü olmayacağını ileri sürerek önüne geçmek istemişse de Rados'a nefyolunup orada öldürülmüştü.[39]

Kapıkulu ocaklarındaki mahlullerin mikdarı hazinece bilinemiyordu. Bunların çoğu ocak ağaları tarafından saklanarak münhal yokmuş gibi her maaşda hazineden ulufeleri alınıyordu. Bunun için hazineden çıkan kapıkulu maaşının ancak onda biri nisbetinde elde asker bulunuyordu. Onların da bir kısmı muhtelif eşhasın himayesinde veya maiyetinde şurada burada yaşıyorlardı.

Kapıkulu ocaklarında böyle doğrudan doğruya icrâata girişmek tehlikeli idi. Çünkü menfeati haleldar olan iradcılar ile ocak ağalarının ilk fırsatta askeri kışkırtmaları pek mümkündü. Sadrâzam suiistimalin önüne geçmek için yeniçeri ağası tayininde ağaların, sadrâzama vermeleri mutad olan birkaç yüz keseyi kabul etmedi. Ağanın da buna mukabil gerek serhad ağalarından ve gerek ocak ağalarından rüşvet ve para almamalarını da sıkı sıkıya tenbih etti ve hatta bu emir hilâfına hareket eden Yeniçeri Ağası Mahmud Ağa'yı cezalandırıp Kul Kethüdası Yahya Ağa'yı yeniçeri ağası yapdırdı.

Lâğımcı ve Humbaracı ocaklarına dâir ıslâhat:

Halil Hamid Paşa az çok diğer ocaklara tatbik ettiği ıslâhatı bunlara da teşmil etti. Bu ocak efradına mahsuldar timarlar verilmiş ve içlerinde vefat edenlerin timarları mutlaka lâğımcılığa istekli olanlara tevcih edilmek kanun olmuşdu. Fakat sonraları bu usul bozulduğundan üstad lağımcılar bulunmaz olmuşdu. Bu ocak efradından yirmisi her sene hızırilyasdan (hıdrellez) kasıma kadar münavebe ile İstanbul'a gelerek Kâğıdhane'de humbaracılığa ait mümareseler yaparlardı. Halil Hamid Paşa sadrâzam olduktan sonra Rumeli'deki humbaracılara dâir yapdığı tamimde ilkbaharda elli kişinin talime iştirakini emretmişdi.[40] Bu talimlerin birinde (27 Şaban 1198 = 17 Temmuz 1784) yapılan tecrübelerde hükümdar da bulunmuştu.[41]

38 *Tarih-i Cevdet*, III, s. 22.
39 *Tarih-i Cevdet*, III, s. 21, 83, 84.
40 Hazinei Evrak Mühimme Defteri; No: 181, s. 126 (1197 Safer)
41 *Tarih-i Cevdet*, III, s. 85.

Fransa'dan mütahassıs getirilmesi ve Hendesehane'nin açılması:

Halil Hamid Paşa'nın icraâtından biri de ecnebî mütehassıslar vasıtasiyle ordunun teknik surette yetişmesini zaruri görmesi ve bunun için de Fransa'dan adam celbidir. Hatta sadrâzam olmasından oniki gün sonra Prusyalı olup müslüman olarak Mehmed ismi verilen bir istihkâm mühendisini himaye ile kendi hazinesinden maaş tahsis etmişdi.[42] Bundan başka H. 1190 (1776) senesinde Tersane'de Darağacı tarafında bir havuz battal edilerek oraya bir hendese odası yapılmış ve bir hoca, bir kalfa ve oniki talebe intihab olunmuşdu. Daha sonra yine Tersane'de yeniden bir hendesehâne vapdırılmış ve mekteb buraya naklonulmuşdu. Bu mekteb Tersane Mühendishanesi olup henüz kale mühendislerine âit bir müessese yokdu. Halil Hamid Paşa'nın sadareti zamanında 1198 (1784) ve 1199'da (1785) Fransa'dan Dölafit ve Moniye namlarında iki kale mühendisi getirtilerek, Tersane'den başka yerde mühendishane olmadığından bunların da bu mühendishanede talebeye ameliyat göstermeleri ve asıl hendese derslerini de Gelenbevî İsmail Efendi ile Kasabbaşızade İbrahim Efendi'nin tedris eylemeleri tekarrür etmiş ve o suretle İstihkâm Mektebi veya Mühendishâne denilen yeni bir mektebin açılması Halil Hamid Paşa'nın zamanında olmuşdu.[43] Fransızların siyasî maksadlarını da gösteren bu teknik hareketleri izah edelim:

Kırım'ın istilâsını müteakib Fransa, Şarkdaki menfaatinin Rusya tarafından tehdid edildiğini görerek her ihtimâle karşı hazırlanmak istedi. Türkiye'yi kuvvetlendirmek suretiyle Katerina II'nin ihtirasına mukavemet edecekdi; Eğer bu

42 (Fi'l-asl Prusyalı olub şeref-i islâm ile müşerref olan dârende-i fermân-ı âli hâlâ kapudan-ı derya izzetlû, rif'atlû paşa hazretleri taraflarında mukim Mehmed, fenn-i hendese ve hafr-i lağm vesair sanayi-i harbiyyede mahir olduğuna binaen âsitane-i aliyye ve âher mahallerde emr ü ferman olunan hidemât-ı seniyyenin ifasında ibraz-ı sadakat eylemek üzre eğerçi nizam verilüb lâkin mezkûrun medâr-ı maaş tesviyesi bais-i tezayüd-i şevki olacağı aşikâr olduğundan kendisine beher mah hazinemizden ellişer kuruş i'ta olunmak ve şehriye-i merkume tarafımızdan ve gerek ahlâf-ı kiramımız caniblerinden bir vakitte kat' olunmamak üzre işbu emr-i şerif hazinemiz ve hazine ve divân-ı hümayun kalemine sebt olunduktan sonra sened olarak mezbur mühendis Mehmed yedinde ibka olunmak 7 Safer 1197 (12 Ocak 1783) (Mühimme Defteri, No: 181, varak 1).

43 Mühendishâne ve inşâiye sınıfları hakkında kapudan-ı deryâ Küçük Hüseyin Paşa'nın (H. 1211 = 1796/97) tarihinde padişaha arz ve takdim edilüb "pek güzeldir takrir mucibince tanzim olunsun" ibaresiyle tatbikine karar verilen lâyiha. (Hazine-i evrak bahriye kısmı, No: 5849). Hüseyin Paşa bahriyedeki hendesehaneden bahsederken bunun bir tarihçesini yapmak suretiyle bizi tenvir ediyor ve Halil Hamid Paşanın sadareti zamanındaki mühendislerden ve hocalardan şöyle bahseyliyor: "Ba'dehu 1189 ve 99 tarihlerinde Françe tarafından Dölafit ve Moniye namında iki mühendis celb olunub mersumlar kale mühendisi olmalariyle tersaneye münasebeti yoğuse dahi ol tarihde tersane-i âmireden gayri mahalde yapılmış mühendishane olmadığından tersane mühendishanesinde talim eylemeleri irade buyurulub bunlar ameliyatı talim edeceklerine binaen asıl hendese ilmini dahi talibîne ifade eylemek için ulemadan Gelenbevî İsmail Efendi merhum ve Kasabbaşı (zade) İbrahim Efendi tayin ve hala şıkkısâni defterdarı izzetlû Mustafa Reşid Efendi nezarete memur olmuşlar..."

tarzdaki siyasetinde muvaffak olamazsa Rusya'ya güler yüz gösterip Katerina'ya faydalı olacak bir bi-taraflıkla Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz'de bulunan bazı yerlerini elde eyliyecekdi. Bunun için hem Osmanlı hükûmeti tarafına bir heyet göndererek Türkiye'yi hazırlamak ve hem de Türkiye'nin Mora ve Rumeli, Girid sahil ve adalarında tetkikat yapdırmak suretiyle her iki plânı için de hazır bulunmak yolunu tuttu. Avrupa ahvaline dair Eflâk Voyvodası Karaca Nikola'nın 27 Rebiülâhir 1197 (1 Nisan 1783) tarihi ile hükûmete gönderdiği raporda Fransa'nın Türkiye'ye bir mikdar mühendis gönderdiği ve ayni zamanda Akdeniz'e de yirmi otuz parça donanma sevkettiği haber alınmışdı.[44] Filhakika Osmanlı kalelerinin ne suretle tahkim ve müdafaa edileceği hakkında tetkikat yapmak üzere İstanbul'a gelen Fransız istihkâm zabitlerinden Antuvan Şabo 1783 Ekiminde Sadrâzam Halil Hamid Paşa tarafından kabul edilerek bir bahriye coğrafya mütahassısı mühendisle Oçakof, Hotin kaleleri hakkında rapor yazdı ve Çanakkale ile Soğucak kalelerinin müdafaası için projeler yaptı.

Halil Hamid Paşa yukarıda yazıldığı üzere sür'at topçu ocağı ıslâhatı için de Fransa sefiri Dö Sen Pirist'den mütahassıs isteyerek onun delaletiyle sür'at topçu zabitleri getirtilmişti.

Türkiye'nin Fransa'dan askerî mütahassıs istemesi, Fransızlar arasında Şarka gitmek arzusunu uyandırdı. Şabo heyetinden sonra 1784 martında Fransa Kralı Onaltıncı Lüi'nin akrabasından Dük dö Lüksenburg'un başkâtibi murahhas olarak muazzam bir proje ile İstanbul'a geldi. Şalossier ismindeki bu kâtibi Dük dö Lüksenburg göndermişdi. Dük müsaade edilirse kalabalık bir askerî heyetle Türkiye'ye gelecek, Girid veya Rados adasında kendisine numune olarak verilecek biniki yüz kişilik bir kuvveti yetiştirecekti. Dük dö Lüksenburg projesinde Osmanlı askerinin harplerde mağlûbiyeti, askerin harb fenlerine vukufsuzluğundan ileri gelip düşmana yeni ve harp fenlerini bilen askerle mukabele kabil olacağını ve Fransa ötedenberi Türkiye'nin dostu olmakla Fransa'dan bir miktar muallem asker celbiyle bu işin mümkün olabileceğini ve yeni usul top, havan, humbara dökülüp yapılmasının öğretileceğini beyan etmişti.[45] Halil Hamid Paşa, başkâtip Şalossier'i bir müddet sonra Tersane dökümhanesinde kabul ederek, Dük dö Lüksenburg'un projesini anın ağzından da dinledi. Pek cazip olan projenin tatbik mahallinin adalardan biri olması sadrâzamın şüphesini uyandırdı. Sadrâzam projeyi tetkik edeceğini söylemekle beraber, numune olarak verile-

44 27 Rebiülâhir 1197 (1 Nisan 1783) tarihi ile Eflâk Voyvodası Karaca Nikola tarafından gönderilen tahrirat. Voyvoda muhtelif yerlere gönderdiği casuslar vasıtasiyle Avrupa devletleri ahvaline dair aldığı malûmatı hükûmete bildiriyordu. Nikolanın Mührünün yukarısında "Karaca Nikola", ortasında "abduhu" ve altında "Voyvoda-i Eflâk" terkibi ve 1196 tarihi yazılıdır.

45 *Tarih-i Cevdet*, III, s. 85.

cek askerin iki yüz olmasını beyan etti; Bu teklif projeyi kabul etmemek için bahane idi.[46]

Sadrâzamın bu projeyi kabul etmek istememesi Fransa'nın Akdeniz'deki maksadını anlamış olduğundan ileri gelmiş olması muhtemeldir. Türkiye'ye daha evvel gelen mütahassıs heyetin Yunan ve Mora sahillerini vesâir icap eden yerleri tetkik ile planlarını yapmaları Fransa hükûmeti tarafından gizlice verilmiş bir emir iktizasından idi. Yirmi otuz parça Franzız gemisinin Akdeniz'e gönderilmek istenmesi de nazardan uzak tutulmamıştı. Üstelik bir Fransız heyet-i askeriyyesinin Girid'e yerleştirilmesinin tehlikeli olacağı tabiî idi. Zaten Kırım'ın ilhakı dolayısiyle halk tarafından pek de sevilmiyen sadrâzamın bir askerî isyandan da korkarak buna müsade edemiyeceği belli idi. Bâbıâli baştercümanı vasıtasiyle sadrâzam tarafından Dük dö Lüksenburg'a verilmek üzere başkâtibe gönderilen mektupta proje dolayısiyle teşekkür edildikten sonra "zat-ı devletleri ayârında ve rütbesinde bir zâtın askerî bir kıt'a ile bu diyara geldiğinin emsali mesbuk" olmadığı yazılıyordu ki[47] sadrâzamın tereddüdünü ve Kırım'ı Ruslara sattılar diye söylenen halkın bunu da bir dedikodu mevzuu yapacaklarından korktuğunu zannettirir.

Halil Hamid Paşa'nın Avrupa'dan istettiği sür'at topçuları mütahassıslarından başka bir de istihkâm heyeti gelmişti. Fransa kralının istihkâm kıtasında yüzbaşı mösyö Dölafit Klave kendisinden evvel gelen Şabo heyetine iltihak etmek üzere Türkiye'ye gönderilmişti. Puâre isminde bir coğrafya mutahassısı ile beraber Dölafit 16 Mart 1784'de İstanbul'a geldiler ve bir ay müddetle İstanbul surlarını gezdiler. Karadeniz Boğazı'nın müdafaası hakkında Paris'e mühim raporlar göndermeğe hazırlandılar. Dölafit Klave, Karadeniz sahillerini tetkika memur olarak o tarafa gitti, Zonguldak, Anapa, Gelincik, Sinop ve Amasra'yı gezdi. Yanında Türklerden bir heyet de vardı ve sadrâzamın adamlarından biri de beraberdi. Bunlar karaya çıkmıyarak Kırım, Kefe, Yalta, Sivastopol limanlarını da gördüler. Dinyeper mansabında Uçakal ile Kılburunu, Rumeli sahilinde Varna, Burgaz limanlarını teftiş eylediler.

Dölafit Klave bu seyahati yaparken Monniye İstanbul'a geldi. Topçu alayı çavuşlarından Granper ve Obertde beraberdi. Obert, sür'at topçuları için ikinci defa Türkiye'ye geliyordu. Yine ayni işe memur oldu. Bunlardan başka kral gemileri inşaat mühendisi Lorea, mühendis muavini Durest ismindeki mütahassıslar da geldiler. Durest, beraberinde getirdiği ustalarla birlikte tersane tezgâhlarını ten-

46 Fransa hazine-i evrak kayıtları. Mösyö Bob'un "Onsekizinci asırda Fransa ve Türk askerliği" makalesi.

47 "Onsekizinci asırda Fransa ve Türk askerliği", s. 25.

sik ile meşgul olacaktı. Top dökümhanesinde vazife görmek üzere topçu dökümhanesi başmüdürü Fransova Aleksi ve Betolen'in maiyetinde birkaç kişi daha geldiler.

Dölafit Klave bir istihkâm mektebi tesis ve teşkili için büyük gayret sarfediyordu. Bu işde kendisine muavini yüzbaşı Monniye ve coğrafya mutahassıs Puare ve Fransız süvari alayından Dömare yardım ediyorlardı. Yeni mektebin dersleri Haliç'te bahriye tersanesinin binalarından birinde veriliyordu. Dölafit buraya her hafta perşembe ve pazartesi günleri gidiyor, istihkâm derslerinde, ilk malûmatı olmıyan talebeleri yetiştirmeğe çalışıyordu. Talebe mevcudu onbeş kadardı; Eakat sâmiin olarak da gelip dinleyenler bulunuyordu. Sınıf derslerinden başka Okmeydanı'nda plançete ve pusula ile birlikte harita almak dersleri de veriliyordu. Mektebi görmek ve tedrisatı gözden geçirmek üzere zaman zaman muhtelif devlet adamları, sadrâzam ve hattâ padişah da gelmekte idi.

Ecnebi hocalardan başka mektebin bir de ders ve idare heyeti vardı. Mustafa Reşid Efendi mektep nazırı olup yukarıda yazdığımız gibi talebeye riyaziye ve hendese derslerini Gelenbevî İsmail Efendi ile Kasapbaşızade İbrahim Efendi gösteriyorlardı. Mektep muhafızı Seyyid Osman Efendi'den başka mektebe devam edenler şunlardı:

Tersane başkâtibi Yakub Efendi, Canib Efendi oğlu Mehmed Efendi, Kasapbaşı oğlu Mehmed Salih Efendi, Kumbaracıbaşı kâtibi İbrahim Efendi, Yakub Efendi oğlu Salih Salâhî Efendi, Müderris Seyyid Burhan Efendi, Müderris Mehmed Efendi, Canib Efendi akrabasından Mustafa Bey, Abdürrahim Efendi, Kanbur Halil Paşa.

İstihkâm mektebi hocaları, talebelerini derslerinden istifade ettirmek için fazlasiyle çalışıyorlardı. Talebeye yaptıkları takrirler Türkçeye çevriliyordu. 1785 mayısında Halil Hamid Paşa'nın azli üzerine mektep heyeti paşanın gayretile açılan bu mektebin ve ıslahatın sekteye uğrayacağından korktularsa da[48] 1787'de Rusya ve müttefiki olan Avusturya'nın şikâyeti üzerine Fransa tarafından geri çağrılıncıya kadar vazifelerine devam ettiler.[49] Avusturya İmparatoru İkinci Jozef, Fransa Kraliçesi Mari Antuvanet'ın kardeşi olduğundan, Antuvanet'in Kral Onaltıncı Lüi'ye yaptığı tesir üzerine heyet avdet ettirilmişti. İşte Halil Hamid Paşa'nın bu hizmeti III. Selim'in yeni nizam teşkilatına esas olmak şerefini kazanmıştı.

48 "On sekizinci asırda Fransa ve Türk askerliği" makalesi şöyle diyor: "Veziriâzam Halil Hamidin sukutundan sonra 1785 mayısında heyet mesaisinin tevakkufa uğrayacağından bir lahza korkabilirdi; fakat bu endişeler geçince işe yeni bir gayretle başladı."

49 Aynı eser.

İstihkâm mektebi derslerinin Türkçeye çevrildiğini yukarda söylemiştik. Bunlardan mühendis Dölafit'in *Usulü'l-maarif fi tertibi'l-ordu ve tahsinühu muvakkaten* adlı dersleri H. 1201 (1787) senesinde Beyoğlu'nda Fransa elçilik matbaasında basılmıştır.[50] Yine bu cümleden olarak Fransa devleti harp gemileri rüesasırdan Binbaşı Truge'nin *Usulü'l-maarif fi vech-i tasfif-i sefâin-i donanma ve fenn-i tedbir-i harekâtiha* adındaki bahriyyeye ait diğer bir eseri de H. 1202'de (1788) yine sefaret matbaasında tab edilmiştir.[51] Türkçeye çevrilüp basılmayanlar da vardır.

Kethüda Said Efendi, *Tarih*'inde Halil Hamid Paşa'dan bahsederken tersanede donanmanın mükemmel bir hale gelmesine çalıştığını yazdıktan sonra "fünûn-ı riyaziye taallümü için hendesehane icad ve tertib-i levazimile tayin-i üstad eylediğinden maada Fransa'da hendese ve hesapda mahir ve talim-i sanayii harbiyyeye kadir üstadlar" getirdiğini yazıyor ki[52] yukarıdan beri bahseylediğimiz Türkiye ve Fransa hazine-i evrak kayıtlarile de sabittir.

İktisadî Faâliyyet:

Halil Hamid Paşa'nın dahili işlerde dikkatini celp eden bir noktada iktisadî vaziyetimizdeki sukuttur. Her ne kadar daha epi zaman evvel Eyüplü Rami Mehmed Paşa'nın sadrâzamlığı zamanında (1702-1703) o da iktisadî düşkünlüğü görmüş ve buna karşı tedbir almağa teşebbüs etmiş ise de muvaffak olamadan işten çekilmişti.

Onsekizinci asırda dahili emtiaya kiymet verilmeyerek hariçten memlekete giren bir çok eşya yüzünden yabancı memleketlere çok miktarda para veriyorduk. Getirilen eşya ihtiyaçtan ziyade lüks şeylerdi. Dışarıya giden bu para akınını durdurmak için iptida bir fermanla elbise giymek nizamı ilan olundu. Bunda herkesin tekellüf ve sefahetten çekinmesi ve boş yere ağır elbise yapacağım diye borca girmemesi söylendikten sonra Hindistan'a ve sâir yerlere her sene birçok para gittiğinden dolayı memleket için büyük zararı olan bu yolun kapatılmasile bademe yerli malı kullanılması emir ve tavsiye olunmuştur.[53] Halkın yerli malı olarak İstanbul'da ve Türkiye'nin diğer yerlerinde çıkan İstanbul ve Engürü şalı, Bursa ipeklisi, Şam alacası elbise gimeleri ve basma, Hama kuşağı ve pûşiden kuşak kullanmaları kadınların Galata işi tabir olunur tel ve sırma ve kılaptandan suzeni [ince işlenmiş nakış] şeyler almaları, devlet ricalinden başkaları-

50 Topkapı Sarayı Müze Kütüphanesi, No: 570 / 35934
51 Topkapı Sarayı Müze Kütüphanesi, No: 573 / 35937
52 Veliyyeddin Efendi Kütüphanesi, Cevdet Paşa kitapları, No: 70.
53 *Tarih-i Cevdet*, II, s. 359 ve ayni eser, III, s. 136.

nın Hint şalı, samur kürk, kakum kürk ve çiçekli giymemeleri! her tarafa tamim edilmiştir.[54] Halil Hamid Paşa bu elbise nizamını ilan ederken bir müddet sonra yine eski şeklin avdet edeceğini düşünerek Hindistan'dan ve Bender Abbas'dan usta ve şal dokumacıları getirmek üzere o tarafa adamlar göndermeyi de ihmal etmedi; bu suretle hem para memlekette kalacak hem de halk Hint şalı gibi yapılmış eşya ve yerli malı kullanmak suretile Türkiye mallarının revacı artacaktı.

Sadrâzamın her hususta gösterdiği faaliyet hükümdarın memnuniyetini mucip oluyordu. Bunu her üç ayda bir verilen maaş dolayısiyle mutad üzre gönderilen kürk ve hançer gibi hediyelerle birlikte gelen fermanlar da görüyoruz. Bu fermanlardan birinde padişah Halil Hamid Paşa'nın sadarete geldiği günden beri her hususta faaliyetinden ocak kanunlarının tatbikindeki hizmetinden hudutları takviyesinden varidat ve masrafta takayyüdünden bahseylemektedir.[55]

V

Halil Hamid Paşa'nın azli:

Halil Hamid Paşa, iki sene dört ay sadrâzamlık etmiş ve az zamanda epi iş başarmıştır. Aşağıda yazdığımız satırlardan anlaşılacağı üzere kendisi safdil olan I. Abdülhamid'in yerine veliaht Selim'i hükümdar yapmak istiyordu. Bu hususta Şeyhülislâm Dürrizade Ataullah Efendi, Sultan III. Mustafa ve oğlu Selim'e hörmetkâr olan vezir İsmail Raif Paşa ve sabık yeniçeri ağası Yahya Ağa ile bir-

54 *Tarih-i Cevdet*, II, s. 359, Enverî Tarihi, Halis Efendi kitapları, varak 296, 297; Vak'aname (Türk Tarihi Araştırma Kurumu Kütüphanesi'ne Tarih Encümeni'nden naklolunan kitaplardan, No: 58, S 19) bu nizamın konduğu tarih 14 Cemâziyelâhir 1197'dir (17 Mayıs 1783).

55 Sen ki veziriâzam ve vekil-i mutlakımsın.
Seni selam-ı selâmet-encâm-ı şahanemle tekrim eylediğimden sonra malumun olsun ki hizmet-i celile-i vekâlet-i kübrama memur kılındığından bu vakte gelince umur-ı din ü devletimde say ü gayret ederek cümleden ehem ve elzem olan ocaklarım kanun-ı kadimlerini icra ve ihyaya say ile cümle ocaklı kullarımın hallerine riayet ve mevaciblerini vakt ü zamaniyle bila-zahmetin tahsil ve tevzia dikkatin ve tasarrufat-ı hasene ile beytülmali müslimine hizmet ve serhaddat-ı hakaniyyemin nizam-ı istihkâmlarına gayretin ve rüyet-i ibadda hakkaniyet veçhile hareketin nezd-i hümayunumda ve cümlenin indinde malum ve âyandır. Bu defa kıst-ı vahid mevacibinin tevzii ile zuhûr eden hizmetine ivazan hassa kürklerimden bir sevb samur kürk ve bir kabza mücevher hançer hazinedar kulum ile irsal olunmuştur. Cenab-ı hakdan memuldür ki zaman-ı devletimde din-i mübine katî çok hayırlı hizmetlerde bulunarak sâye-i şahanemde olan ibadullahın rahatleriyle taraf-ı hümayunuma daima celb-i dualarına bâis mesaide bulunmaktan hâli olmayasın, gerek sen ve gerek seninle bi'l-ittifak din ve devletime sâdıkane hizmet edenlerin iki cihanda yüzleri ak olalar âmin.

leşmişti: I. Abdülhamid, halûk ve iyi kalpli bir hükümdar olup pek ziyade safdildi, Kapudan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa, Abdülhamid üzerinde çok nafizdi, saltanat atabeyi olan ve büyük hizmetler eden Hasan Paşa'ya padişahın fevkalâde itimadı vardı. On beş senedir kaptan paşalıkta bulunan ve çok zengin olan Hasan Paşa'nın etrafında büyük bir kütle vardı. Halil Hamid Paşa, ıslâhati yürütebilmek için buna taraftar ve kendisine kuvvetli zahir olacak bir padişah arıyordu. Bu da yenilik taraftarı olan veliaht Selim idi. Halil Hamid Paşa ile Cezayirli Hasan Paşa'nın arası çok açıktı, padişah üzerinde müessir olan Hasan Paşa, sadrâzam için bir engel idi. Nihayet Halil Hamid Paşa'nın maksadı anlaşıldı ve derhal padişaha bildirildi hal'a teşebbüs rivayetini Gazi Hasan Paşa, Defterdar Ahmed Nazif Efendi ve sabık şeyhülislam İbrahim Efendi de tasdik ettiler; Halil Hamid Paşa'nın azledildiği aynı günde Şeyhülislam ve Vezir Raif İsmail Paşa da azlolundular.

Halil Hamid Paşa, 18 Cemaziyelevvel 1199'da (29 Mart 1785) yeniçerilerin kubbe altında ulûfelerini verip kanun üzere Bâbıâli'de diğer kapıkulu sınıflarının maaşlarını dağıtırken henüz maaş tamam olmadan ayın yirmisinde gece sabaha yakın birdenbire haremde yatak odasından kaldırılarak elinden sadaret mühür alınıp evvelâ saraya ve oradan da Balıkhane'den bir kayıkla Yedikule taraflarına sevk ve bütün malları müsadere ve karadan Gelibolu'ya nefyolunmuştur.[56] Azline dair olan hatt-ı hümayunda "Halil Hamid Paşa ocaklı kullarımın hayatta olanlarının esame hususu ve baz nâ-hemvâr harekât ve sekenatı tab-ı şahaneme halecan verdiğinden azli iktiza etmekle" kaydı vardır.[57] Bu hatt-ı hümayun işin iç yüzünü ve azlin hakikî cephesini göstermez. Çünkü tufeyli ulûfe alanların isimlerinin ve ulûfelerinin kaldırılması paşanın azlinden üç buçuk ay evvel olup aradan epey zaman geçmişti.[58] Halil Hamid Paşa'nın azli ve Gelibolu'da otur-

56 Sen ki kapudan-ı derya ve kaimmekam-ı sadaret-i uzmâ vezirim Gazi Hasan Paşasın; Seni selam-ı şahanemle teşrif eylediğimden sonra malumun ola ki Veziriâzam Halil Hamid Paşa ocaklı kullarımın hayatta olanlarının esame hususu ve bazı nâ-hemvar harekât ve sekenâtı tab-ı şahaneme halecan verdiğinden azli iktiza etmekle hala Özi muhafızı olup Halep Valisi Hazinedar Ali Paşa taşra ve serhadler ahvaline vâkıf ve sefer ve hazarda gayret-i dini olduğu nezd-i mülükânemde malum-ı hümâyunum olduğundan nâşi mühr-i sadaretim irsaliyle vakâlet-i mutlakam hizmetine tayin eylediğime binaen bi-mennihi taalâ gelip dahil oluncaya dek kaimmekamlık veçhile idare-i umur-ı ibad için sen kaimmekam tayin olunmuşsundur. İmdi göreyim seni hayr-hâhân-ı devlet ve vükelâ-yı saltanat-ı seniyyemle bi'l-ittifak kâffe-i umur-ı mühimme-i devlet-i aliyyeme ihtimam ve rikâb-ı hümayuna arz ve ilâmı muktezi hususları ilâm ederek kat'â bir madde ve mesalih-i ibaddan bir maslahat muattal kalmamasına iktiza-yı gayret ve sadakatiniz üzre memûl-i hümayunumdan ziyade dikkat ve bezl-i kudret ve vüs'-i takat eyliyesin, hüda-yı lemyezel her kim ki niyyet-i hayriyye ile din ü devletim hizmetine kiyam ve ikdam eder ise dâreynde mesud ve makbul eyliye âmin.

57 Bu hususta daha aşağılarda Yeniçeri Ağası Yahya Ağa'dan bahsedilirken izahat verilmiştir.

58 Cemaziyelevvelin yirminci perşembe günü ale's-sabah hâlâ sadrâzam olan Halil Hamid Paşa hazretleri kapuda yatak odasında iken hâlâ büyük mirahur olan Abdi Bey iki çuhadar ile kapuya gelip ve Halil (Hamid) Paşa'nın yanına varup mühr-i hümayunu alıp ve paşa-yı mezburu dahi

ması hakkında kendisine gönderilen hatt-ı hümayunda "ber mukteza-yı vakt ü hal makam-ı sadaret-i uzmadan infisâl ettiği ve bir münasip yerde oturması iktiza eylemesine mebni Gelibolu'ya gönderileceği bildirilmiş ve azli hakkında hiçbir şey söylenmemiştir. [59] Halbuki Halil Hamid Paşa'nın yerine tayin edilen hazinedar Şahin Ali Paşa'ya gönderilen hatt-ı hümayunda ise padişahın hiddeti pek aşikârdı; bunda "malûm olsun ki selefin makhur Halil Hamid Paşa havasının galebesile salâh tarafına meyletmeyüp ve celb-i mal sevdasile taşralara bakmayıp zuafâ ve agniyânın ıztırablarına ve devletimin emekdar hademelerine muhassas menafii kendi etrafına tahsis ile hırmanların ve umur-ı devletimi temşiyette hodraylik ile hilaf-ı riza-yı mülükânem nice etvar-ı nâ-şayesteye cesareti hasebile ulema ve rical ve ocaklılarımın tenfirlerine bais olduğundan tama-ı hammı ve hain-i din ü devlet ve ezlam-ı ibad olmakla tebdil ve izalesi icab etmiştir"[60] sözlerile daha birkaç ay evvel sadarete geldiği gündenberi fevkalâde mesaisi takdir edilen Halil Hamid Paşa'nın üç ay sonra makhur, hain-i din ü devlet ve ezlam-ı ibad olduğu için izalesi icap eylediği yeni sadrâzama bildirilmiştir.

Halil Hamid Paşa, kendisini Gelibolu'ya götürmeğe memur olan kapıcıbaşılardan Süleyman Ağa ile birlikte oraya gitmiştir. Gelibolu'da otururken kendisine Mekke-i Mükerreme şeyhülharemliği ilâvesile Cidde ve Habeş Eyaleti verilmiştir Birkaç gün içinde dairesi halkını toplayarak hareket etmesi bildirilip kendisine memleket idaresi hakkında bazı tavsiyelerde de bulunulmuştur.[61]

iki çuhadarı ile alıp saray-ı hümayuna Soğukçeşme kapısından girip bostancıbaşıya teslim edüb doğru Balıkhane'ye indirmişlerdir Ve ol gün kapıcıbaşılardan Genç Osman Ağa maiyetine tayin olup ve bir sandala bindirüb Yedikule taşrasına çıkarub ol mahalde berren Gelibolu'ya nefy ve azmirah eylemiştir. Cümle mali mühürlenüb taraf-ı mîrîden zapt olunmuştur (Vak'aname).

59 Sadr-ı sabık Halil Hamid Paşa'ya ve dergâh-ı âli kapucubaşılarından müşarünileyhi Gelibolu'ya îsâle memur kılınan Süleyman dame mecdühuya ve Gelibolu naibine hüküm ki; sen ki vezir-i müşarünileyhasın ber-muktaza-yı vakt ü hal makam-ı sadaret-i uzmadan infisalin hasebile şimdilik bir mevki-i münasibde karar ve ârâmın hususu muktazi olmaktan nâşi Gelibolu'da tevakkuf ve ârâmına irade-i hüsrevânem taalluk etmekle işbu emr-i hümayunum vusulünde mübaşir-i mumaileyh ile irsal olunmuşsundur. İmdi senin mahall-i merkuma varub kûşe-nişin-i ârâm olman hususuna irade-i humayunum müteallik olduğu malûmun oldukta senin (?) Gelibolu'ya varup ikamet ve devam-ı ömr ü devletim ed'iyesine müvazabet eyleyesin ve sen ki mübaşir-i mumaileyhsin müşarünileyhi deraliyyemden alup berren Gelibolu'ya îsâl ve vusulünü müş'ir ilâm ve tahriratını ahz ve avdet ve sen ki naibi mumaileyhsin sen dahi vech-i meşruh üzre hareket eylemeniz bâbında. (1199) Cemaziyelevvel. Bu hükmün baş tarafında derkenar olarak şu yazı vardır: "Sadr-ı esbak-ı müşarünileyh cemaziyelevvelin selhinde Gelibolu'ya vusul ve ikamet eylediğini nâtık Gelibolu naibi el-Hac Mustafa Efendi'nin ilâmı mefhumu bâ-ferman-ı âli şerh verildi. 8 C. 1199) (Mühimme Defteri No: 183, s. 18).

60 *Tarih-i Cevdet*, III, s. 387.

61 Bu defa Mekke-i Mükerreme şeyhülharemliği inzimamı ve Cidde-i Mamure Sancağı ilhakile Habeş Eyaleti kendüye tevcih ve ihsan olunan sadr-ı sabık vezirim Halil Hamid Paşa'ya hüküm ki; Bu defa hasbe'l-vakti ve'l-hal sen ki sadr-ı sabık vezir-i müşarünileyhsin sana avâtıf-ı aliyye-i şahanemden Cidde-i Mamure Sancağı ilhakiyle Habeş Eyaleti tevcih ve Mekke-i Mükerreme şeyhülharemliği dahi uhde-i hamiyyetine ihale ve tefviz olunmakla memuriyetini mutazammin işbu

Halil Hamid Paşa'ya valilik emrinin gitmesinden birkaç gün sonra kendisinin Gelibolu'da bulunması hazırlık için geç kalmasına sebep olacağından hemen Bozcaada'ya giderek kapısını düzüp acele hareket eylemesi bildirilmiş ve kendisini Mısır'a nakle de Sakızlı Hüseyin Kaptan'ın memur edildiği yazılmıştır.[62] Bunun üzerine Halil Hamid Paşa Bozcaada'ya gitmiştir. Gelibolu'dan hükûmete gönderdiği tahriratta Cidde ve Habeş Eyaleti'ne tayini üzerine İstanbulda kalan maiyyetinin kendisine iltihakta tereddüt eylediklerini yazdığından bunların (H. 1190) tarihli kanun mucibince kendisine iltihaka mecbur oldukları ve tereddüt edenlerin cezalandırılması için isimlerinin gönderilmesi bildirilmiştir.[63] Diğer bir hükümde de borçlarının tediyesi için İstanbul'dan bir adam tayin etmesi emir olunmuştur.[64]

Halil Hamid Paşa Bozcaada'da hazırlanırken 1199 Cemaziyelâhir ortalarında (1785 Nisan sonlarına doğru) gönderilen bir fermanda hazırlığını tamamlamak için bir müddet daha Bozcaada'da kalması icap edeceğinden ve halbuki Bozcaada açık olup kendisini götürecek geminin orada barınmasına imkân olmadı-

emr-i âlişan ısdar ve tevcih-i hükm-i şerifim matviyyen (isim yeri açık) ile irsal olunmuştur, imdi keyfiyet malûmun oldukta dâire ve etbâını tanzim ile birkaç gün zarfında Gelibolu'dan hareket ve Cidde'ye vusule musaraat ve ba'de'l-vusul zabt ü rabt-ı memlekete mübaşeret ve hâlâ emir-i Mekke-i Mükerreme ile resmi ittifak ve ittihada riayet ve tanzim-i umur-ı lâzımede ve Cidde valiliğine mütefferi hidemat ve hâlâtın tediye ve temşiyetlerinde üslûb-ı kadim üzere ikdam ve dikkat ve haremeyni muhteremeyn ehalilerinin vezâif ve ulûfelerini vakt u zamanile edâya mezid-i say ü gayret ve ol havalide hüccac-ı müslimînin esbab-ı refah ve emniyetleri istihsaline bezl-i vüs'u takat eyleyüp meftur olduğun rüşd ve reviyyete münafi vaz'ı tecvizden mubaadet eylemeniz bâbında (Mühimme Defteri, No: 183, s. 19).

62 Hala Cidde valisi sadr-ı sabık vezir Halil Paşa iclâlehuya hüküm ki:
Senki vezir-i müşarünileyhsin be-mukteza-yı hal senin mansıbın olan Cidde'ye bir an akdem vusulun lâbüd idügi vâreste-i kayd ü beyan ve Gelibolu'da ikamet eylemen vesile-i tehirin olacağı zâhir ve âyan olduğuna binâen hemen Gelibolu'dan fekk-i rabıta-i karar ile Bozcaada'ya güzar ve kapun halkını ol tarafta tanzim ve tertip eylemen hususuna irade-i aliyyem taalluk etmeğin mahsusen işbu emr-i şerifim ısdar ve (isim yeri açık) ile irsal olunmuştur. İmdi sani dâire-i mürettebenle Bozcaada'dan alup Mısır'a irsale donanma-yı hümayunum kalyonlarından Mansuriye suvarisi Sakızlı Hüseyin Kaptan memur ve tayin kılındığı ve senin hemen Bozcaada'ya güzar ve kapun halkını ol tarafta tertip ve tanzim eylemen eshel mülâhaza olunduğu malum-ı dirayet-melzmumun oldukta ber-vech-i müharrer bila-tavakkuf vusul-i emr-i şerifimde Gelibolu kayıkları piydelerile Bozcaada'ya güzar ve azimete bezl-i iktidar eylemeniz bâbında. (199 evaili C) Mühimme Defteri, No: 183, s. 26 mealde donanma kaptanlarından Mansuriye kalyonu kaptanı Hüseyin Kaptan'a da Cidde valisi olan Halil Hamid Paşa'yı Bozcaada'dan alup memuriyetine gitmek üzere İskenderiyye'ye götürmesi hakkında diğer bir hüküm yazılmıştır. Muhimme Defteri, No: 183, s. 26.

63 1199 Cemaziyelâhir iptidasında Halil Hamid Paşa'nın tahriratına cevap olarak gönderilen bu hükmün sureti buraya yazılmıyarak diğer fotoğraflarla birlikte yazının sonuna konmuştur, (bu hüküm Mühimme Defteri, No: 183, s. 27'dedir.)

64 Keza yine aynı tarihlerde gönderilen bir hükümde de (sâdrazamlara mahsus Kıbrıs ve sâir haslar dolayısiyle) halefi olan yeni sadrâzama, sarraf ve vekilharcına (malının müsaderesi esnasında) elde edilen defter mucebince borcu olduğu ve bunların tesviyesi için İstanbul'dan bir vekil tayini bildirilmiştir (Mühimme Defteri, No: 183, s. 31). Bu hükmün sureti de fotoğraflar arasındadır.

ğından İstanköy adasında hazırlığını bitirmesi ve diğer bir emir gelinceye kadar kat'iyen hareket etmemesi iş'ar olunmuştur.[65]

Bu son hüküm yani İstanköy'e naklile orada diğer bir emir gelmeden hareket etmemesi hakkındaki karar Halil Hamid Paşa'nın bir tehlikeye düşeceğini gösteriyordu. Filhakika kendisi daha Bozcaada'da iken Cidde ve Habeş valiliğinden azil ve İstanköy adasında ikamete memur edilmiş[66] ve yerine Kandiye Muhafızı Mehmed Paşa tayin olunmuştur. Mehmed Paşa'ya gönderilen hükümde Hüseyin Kapdan'ın kalyonu Halil Hamid Paşa'yı Bozcaada'dan alıp İstanköy'e götüreceği ve sonra da gelip kendisini alarak İskenderiyye'ye hareket eyleyeceği bildirilmiştir.[67]

65 Cidde valisi sadr-ı sabık Halil Hamid Paşa'ya hüküm ki: Sen ki vezir-i müşarünileyhsin bundan akdemce şeref-yafte-i sudûr olan hatt-ı şerifime mebni çend ruz Bozcaada'da meks ü karar ile daire ve malzemeni tanzim edüp bâdehu senin rükûbuna tahsis olunan kalyon lede'l-vürud semt-i maksuda şıra-küşâ-yı azimet olman bâbında emr-i şerifim ısdar ve irsal olunmuştur; Ancak rüyet-i umur-ı lâzime için bir az müddet dahi tevakkufun icap edeceği ve Bozcaada açık mahal olup kalyon-ı mezkûrun Bozcaada limanında kararı mümkün olmayacağı hasebiyle kalyon-ı mezkûr ol tarafa vardıkça tevakkuf ve karar etmeyüp derununa rükûb ile ol taraftan fekk-i revabıt-ı ikamet ve İstanköy ceziresine tahrik-i sükkân-ı azimet ve İstanköy'e vürud ile anda meks ü tevakkuf ve tanzim-i dâirene mübaşeret ve semt-i maksuda azimet için mahsus emr-i şerifim varmadıkça cezire-i merkumeden hareketi tecviz etmeyüp vürud-ı emr-i şerifimde mucib ve muktezası üzere harekete mübaderet eylemen fermanım olup işbu emr-i şerifim ısdar ve (isim yeri açık) ile ırsal olunmuştur. İmdi keyfiyet malumun oldukta ber-minval-i muharrer amel ü harekete ihtimam ve dikkat eylemeniz bâbında (Mühimme Defteri, No: 183, s. 31) c evasıt-ı 99 (1199 cemaziyelâhir ortaları)

66 İstanköy ceziresinde ikamete memur olan sadr-ı sabık Halil Hamid Paşa iclâlehûya hüküm: Sen ki vezir-i müşarünileyhsin çend ruz akdemce şeref-efza-yı sudûr olan emr-i âlişanımda tarafına irsal olunan kalyona rükûb ile Bozcaada'sından (burada bir iki kelime yırtık) ve İstanköy ceziresine vusûle mubaderet ve anda tevakkuf ve tanzim-i dairene mübaşeret ve semt-i maksuda azimetin için mahsus emr-i şerifim varmadıkça hareket etmeyüp vurud-ı emr-i şerifimde mucib ve muktezası üzre harekete mubaderet eylemen vesayası derc ve tastir olunmuşdu. Elhaletü hazihi Cidde-i Mamure Sancağı bu defa avâtıf-ı aliyye-i şahane ve avârif-i behiyye-i şehriyâranemden sabık Kandiye muhafızı vezirim Mehmed Paşa iclâlehûye tevcih ve ihsanım olup mukaddemce şeref-yâfte-i sudûr olan emr-i hümayunum mucibince cezire-i İstanköy'de ikamet ve bundan sonra sudur-ı emr-i şerifimde mucib ve muktezası üzere amel ve harekete dikkat eylemen hususuna irade-i hüsrevânem taalluk etmeğin hassatan emr-i şerifim ısdar ve (isim yeri açık) ile irsal olunmuştur. İmdi keyfiyet malûm-ı dirayet-mersumun oldukta ber-minval-i meşruh cezire-i mezkûrede tevakkuf ve karar ve bundan sonra tarafına ne gûna emir vâsıl olursa muktezası üzere hareket (yırtık) vus'u iktidar eylemen bâbında. (Mühimme Defteri, No: 183, s. 34) sene 99 evasıt-ı c.

67 Sabık Kandiye muhafızı olup bu defa Mekke-i Mükerreme şeyhülharemliği inzimamı ve Habeş Eyaleti ilhakiyle Ciddei Mamure Sancağı kenduye tevcih olunan vezir Mehmed Paşa'ya hüküm: Sen ki vezir-i müşarünileyhsin hasbe'l-iktiza sana bu defa avatıf-ı aliye-i şahânemden şeref-yâfte-i sudûr olan hatt-ı humayun-ı mehabet-makrunum mucibince Mekke-i Mükerreme şeyhülharemliği inzimam ve bilcümle muzafatiyle Cidde-i Mamure Sancağı sana tevcih ve ihsanı şahanem olup serian Cidde'ye vusulün matlûb-ı cihandaranem olduğundan nâşi sadr-ı sabık vezir Halil Hamid Paşa iclâlehuyı Bozcaada'dan alub İstanköy'e îsâle tayin kılınan kalyon sadr-ı sabık-ı müşarünileyhi İstanköy'e çıkardıktan sonra seni İskenderiyye'ye isâle mübaşir tayin kılınan dergâh-ı muallâ kapucubaşılarından Kaftan Ağası Süleyman dâme mecduhu rukubuna tahsis olunan kalyon-ı mezkûr ile doğru Kandiye'ye varub seni kalyon-ı mezkûre irkab ve biran akdem bender-i İskenderiyye'ye ve andan Cidde'ye isale.. (Mühimme Defteri, No: 183, s. 52). 99

Halil Hamid Paşanın Cidde ve Habeş valiliğinden azlinden 4 gün sonra öldürülmesine irade çıkmış ve Kapıcıbaşı Genç Ali Ağa'nın çuhadarlık hizmetinde bulunan bir hademesi gönderilmiş ise de paşanın müteyakkız bulunması sebebile bir iş görememiş ve arkasından Kapdan-ı derya Hasan Paşa'nın adamlarından olup ifrat cesaretile meşhur olan Kara Kethüdazade Ali Bey memur edilmiştir.

Ali Bey altı günde Bozcaada'ya varıp sabık sadrâzamı öldürüp (17 Cemaziyelâhir) başını İstanbul'a getirmiştir. Halil Hamid Paşa'nın başı katlinden dört gün sonra yani 21 Cemaziyelâhir pazar günü (1 Mayıs 1785) İstanbul'a getirilerek Ortakapı'ya konulup teşhir edilmiş ve hizmetlerine mükâfat olarak kendisini öldürenlere hil'atlar giydirilip asıl katil Kara Kethüdazade'ye kapıcıbaşılık rütbesi verilmiştir.

Halil Hamid Paşa'nın yaftasında: "mugayir-i rıza-yı hümayun-ı hazret-i cihanbânide harekete cesaret ve tama-ı hamından nâşi ibadullaha envâı zulüm ve gadri zâhir olup tertib-i ceza birle mücazât olunması lâzım gelen hâin-i din ü devlet azlem-i ibad sadr-ı sabık Halil Hamid Paşa'nın ser-i maktuıdır" ibaresi yazılı idi.[68]

Halil Hamid Paşa'nın başı İstanbul'a paskalyaya tesadüf eden pazar günü gelmiş olduğundan evvelce paşanın Eflak Kapı Kethüdası İstavrakioğlu'na kâtiplik ettiğini de îmaen aleyhdar zümreye mensup olan bir şair, şu kıt'ayı söylemiştir:

Kâtib-i İstâvraki fermason-ı bed-neseb
Sadrı telvis eyledi mucib oldu zillete
Hâin-i din ü şeriat olduğun îma edüb
Geldi paskalya günü başı bâb-ı devlete

Halil Hamid Paşa'nın İstanköy'e hareket etmeden Bozcaada'da katledildiği anlaşılıyor, bu sırada Halil Hamid Paşa'nın arkadaşı Agriboz Valisi İsmail Raif Paşa katlediği gibi sabık yeniçeri ağası Yahya Ağa'da boğulmak suretile ortadan kaldırılmıştır. Halil Hamid Paşa'nın başı İstanbula geldiği gün onunla beraber mazûl olup İstanbul'daki yalısında oturmasına müsaade edilmiş olan sabık şeyhülislâm Dürrîzade Atâullâh Efendi Gelibolu'ya sürülüp oradan Hicaz'a gitmek üzere iken zehirletdirilerek vefat etmiştir.

evasıt-ı cemâziyelâhir. Bir sureti de kapucubaşı Kaftan Ağası Süleyman Ağa'ya yazılmış ve Halil Hamid Paşa'yı İstanköy'e selametle isalden sonra Kandiye'den Cidde valisini alıp hareketini tahriratla bildirmesi emrolunmuştur. Ve yine o mealde kalyon kapdanı Hüseyin Kapdan'a da keyfiyet bildirmiştir. (Ayni tarih).

68 Vak'aname, s. 28 (Tarih Encümeni'nden Türk Tarihi Araştırma Kurumu'na verilen kitaplar arasında, sahife 28).

Halil Hamid Paşa'nın yine başının geldiği gün, hazinedarı Hacı Bekir Ağa'nın, baş tebdil Ekmekçioğlu ve macuncusu ile çamaşırcısı ve mühürdarının ve diğer ileri gelenlerin kendileri tevkif ve evleri mühürlenmiş ve paşanın damadı Safranbolulu Darphane Emini İzzet Mehmed Bey azledilmiştir.

İzzet Mehmed Bey H. 1200'de (1786) vezir ve H. 1209'da (1794) sadrâzam olarak dört sene kalmıştır. III. Selim Halil Hamid Paşa'nın başladığı ıslâhat ve teşkilâtı ilerletmek istediğinden, ihtiyar Melek Mehmed Paşa'nın yerine Halil Hamid Paşa damadı İzzet Mehmed Paşa'yı getirmek suretile kadirşinaslık göstermiştir. Halil Hamid Paşa'nın vefatına "katli Halil" terkibi ebced hesabile tarih düşmüştür.[69] Başı Haydarpaşa'da İbrahim Ağa karakolundan Karacaahmed'e giden yolun sol tarafına gömülmüştür, yanında annesi ve zevcesi, çocuklarile torunları da medfundır. Merhumun kabir taşının yazısı şudur:

١- هو الباقي ٢- مرحوم و مغفور ٣- المحتاج الى رحمة ٤- ربه الغفور صدر

٥-سابق خليل حميد پاشانك روحيچون ٦- الفاتحه سنه ١١٩٩ --- في ١٧ ج

1- Hüvelbaki 2- Merhum ve mağfur 3- el-Muhtac ilâ rahmeti 4- Rabbihi'l-gafur sadr-ı 5- Sabık Halil Hamid Paşa'nın ruhi içün 6- el-Fatiha sene 1199 fi 17 c.

Halil Hamid Paşa'nın yanında H. 1221'de (1806) vefat eden kızı Zeyneb Hanım, H. 1232'de (1816) ölen zevcesi Hatice Şerife Hanım ve H. 1255'de (1836) ölen ve babasının yanında yatan Reisülulema Kazasker Ârif Bey ve H. 1227'de (1812) ölen damadı Divan-ı Hümayun hocalarından sabık Mehmed Bey ve H. 1250'de (1834) vefat eden torunu ve Ârif Bey'in oğlu Mısır Kadısı Mehmed Raşid Bey ve H. 1257'de (1841) ölen oğlu Vezir Mehmet Nurullah Paşa ve H. 1281'de (1864) vefat eden Ârif Bey'in torunu Kazasker Nazif Bey ile H. 1219'da (1804) vefat eyleyen Halil Hamid Paşa'nın valdesi Zeynep Hanım, H. 1251'de (1835) vefat eden Ârif Beyzade Mehmed Âsım H. 1317'de (1899) ölen Cemaleddin Paşazade yaver Mehmed Âsaf Celâleddin Paşa, diğer toronları Âsım Bey oğlu Nurullah ve Nazif Bey oğlu Mehmed Ferid, Ârif Bey oğlu Mehmed Hamid Beyler medfundurlar. Paşa ile annesinin kabirleri yanyanadır.

VI

Bütün tarih ve tercüme-i hal kitâpları Halil Hamid Paşa merhumu değerli, devlet işlerinde vukuflu, haricî siyasette tecrübeli ve iyi görüşlü, yapacağı işlerde ce-

69 Ahmed Cavid, *Hadikatü'l-vüzera Zeyli*, Halil Hamid Paşa'nın terceme-i hal kısmı, s. 34-36.

sur mevki ve vazifesinin ehli, yoptığını bilerek ve anlıyarak yapan bir vezir olarak gösterirler. Yaptığı işler gözönüne alınacak olursa söylenen şeylerin doğru olduğu görülür.

Kendisinin serbest düşünceli, taassuptan uzak bulunduğu anlaşılıyor, bundan dolayı katli sebebile yukarda söylenen kıt'a mutaassıp zümrenin düşüncesine tercüman olmaktadır. On sekizinci asırdaki sadrâzamlar içinde devletin ihtiyaçlarını görüp bunu başarmak için çalışanların birincilerindendir. Kendisinden evvel Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, Koca Ragıb Paşa gibi değerli vezirler gelmişler ve dertleri görmüşlerse de tedavisi için lâyık olduğu ehemmiyeti vermemişlerdir. Halil Hamid Paşa ise noksanları görmüş ve bunu ıslaha çalışmıştır. Bundan dolayı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yenilik ve ıslahat işlerinde birinci olarak gelmemiş ise de birinci safta bulunmak hakkını kazanmıştır.

Fransız ressamlarına yaptırdığı hakikî karakalem resimde görüleceği üzre kendisi genç denecek bir yaşta yani elli yaşında ölmüştür. Birkaç sene daha yaşamış bulunsa veyahut Selim'i hükümdar yapmağa muvaffak olsa idi III. Selim gibi ıslahatçı bir hükümdarla beraber çok iyi çalışırdı. Selim ıslahat taraftarı olmakla beraber kendisine candan taraftar olan ve işi anlıyan hakikî elemanlardan mahrumdu ve ayni zamanda halim ve cesaretsizdi, işte anın bu noksanlarını iç ve dış vaziyetleri iyice kavramış olan ve ayni zamanda işinde cesur olan Halil Hamid Paşa telâfi edebilirdi.

Halil Hamid Paşa'nın vefatından sonra açılan çığırda devam edilmiş ve bu başlangıç III. Selim ıslahatına esas olmuştur. Hele anın Ruslarla bir harp ihtimaline karşı hazırlık yapmış olması kendisini sonradan rahmet ve hürmetle andırmıştır. Kırım'ı kurtarmak için açılan (Şevval 1201 = Temmuz 1787) seferde –ki padişahı hal' edilmekle korkutmuşlardı–[70] Sadrâzam Koca Yusuf Paşa harbe giderken zahire ve mühimmatın Halil Hamid Paşa zamanında kal'a ve menzillere bol bol doldurulup ve hiçbir sıkıntıya maruz kalınmadığını görerek (sefere ben gitmiyorum Halil Hamid Paşa gidiyor) sözile merhum hakkında kadirşinaslıkta bulunmuştur.[71] Halil Hamid Paşa'nın zahire ve harp levazımı üç sene kadar orduyu idare etmiştir.[72]

70 Sadrâzam Koca Yusuf paşa, Kırım'ı kurtarmak için sefer açılmazsa tahtında duramazsın diye Abdülhamid'i korkutmuştu (Netayicü'l-vukuat, IV, s. 17).

71 *Tarih-i Cevdet*, III, s. 136.

72 *Halifetü'r-rüesa*, s. 120.

VII

Halil Hamid Paşa'nın azil ve katlinin içyüzü:

Evvela Halil Hamid Paşa'nın azil ve katline dair tarihlerin kayıtlarını ve sonra da bunları tahlil ederek görüşümü yazayım.

Yukarda yazılan hatt-ı hümayunda paşanın azli anlatılırken ocaklıların sağ olanlarının esameleri ile zikredilmiyen bazı lüzumsuz ve yakışıksız vaziyetleri padişahın tab'ına helecan vermiş olduğu azle sebeb olarak gösteriliyor.

Vak'anüvis *Vasıf Tarihi*'nin zeylinde kapıkulu esamelerine taarruz etmesinden dolayı ocak tarafından ileri geri lâf olduğundan azil olunduğu yazılıyor ki hatt-ı hümayunun birinci fıkrasındaki mutaleanın aynıdır.

Cevdet Paşa merhum ise *Tarih*'inde Vasıf'dan naklettiği tevile kendisinin de inanmamış olduğunu şu ibarelerden anlıyoruz:

"Lakin ber-minval-i muharrer mevacib tevzi olunup da henüz devri vuku bulmadan ve rivayet olunduğuna göre henüz sabah olmadan alelacele mühr-i sadaretin istirdat olunması mizan-ı fikre vurulsa fevkalâde ve ehemmiyet verilecek surette bir hadisenin neticesi olmak lâzım gelir. Bu hatırayı bazı rivayet-i mevsuka dahi tasdik eyler" diyor.[73]

Sonrada, evvelce verilen tensik kararı ocak halkı içinde terakkili yani zam görmüş yeniçerilerin dört yüz kese tutan mevaciblerinin kesilmesi asker arasında dedikodu uyandırdığından bu hali Yeniçeri Ağası Ahmed Ağa Defterdar Nazif Efendi'ye, o da bi'l-vasıta padişaha arzeylediğinden azledildiğini ve hatt-ı hümayundaki helecan tâbirinin bu rivayeti teyid eylediğini yazıyor.

Dercü'l-Vekayi ve *Kethüda Said Efendi Tarihi* de Sadrâzam Halil Hamid Paşa'nın ocakları tensik ve ulûfeye müstehak olmıyanların isimlerini terkin ve askeri vazifeleri ehil ve erbabına tevcih gibi muhataralı bir işe teşebbüs ile bu hal yeniçeri kodamanlarının ve bilfiil ocak hizmetinde bulunmıyanların işine gelmemiş olduğunu ve ağalarının eski Şeyhülislâm İvaz Paşazade İbrahim Bey'e müracaat ile ne söyledilerse söyleyip anında bir tezkere ile meseleyi padişahın kızkardeşi Esma Sultan'a bildirdiğini beyan ediyorlar. Tekrar şeyhülislâmlık makamını elde etmek istiyen İbrahim Bey Esma Sultan'a gönderdiği tezkirede:

"Sadrâzamın ulûfe-i askeriyyeyi tenkihten muradı yeniçerileri ayaklandırıp tecdid-i saltanat ettirmektir) demiş ve bu söz Abdülhamid'in pek ziyade itimat ettiği, saltanat atabegi ve sadrâzamın hasmı olan Kapudan-ı Derya Cezayirli Hasan Paşa ile Abdülhamid'in cariyeden doğan kızının kocası Defterdar Na-

73 *Tarih-i Cevdet*, III, s. 130.

zif Efendi taraflarından da tasdik olunmasile Halil Hamid Paşa malûm akibete uğramıştır.

İşte tarihler paşanın azline sebep olarak yeniçeri kıyamından korkulmuş olduğunu ve katline sebep olarak da çok miktarda parası ile son zamanlarda irtişaya meyil ve hırs ve tamaı ve bazı mukataatı vakfa tahvil ettiğini yazmaktadırlar.

Vaziyeti tahlil edelim: Birinci Abdülhamid iyi kalpli bir hükümdardı, iş görülmesini ister, fakat aciz ve zavallı olduğundan etrafındaki zümrenin tesir ve telkininden kurtulamazdı. Abdülhamid'in üzerinde en nüfuzlu şahıs kapdan paşa yani Cezayirli Gazî Hasan Paşa idi, Çeşme mağlûbiyetinden sonra Boğaz'ı tehdit eden Ruslara karşı Çanakkale'yi müdafaa ve Rusların eline geçen adaları almağa muvaffak olan bu büyük vezir Abdülhamid zamanında saltanat atabegi olmuştu. Hükümdarla serbest görüşürdü; hastalığında hükümdar kendisini ziyarete gelmişti, Abdülhamid saltanatta kalışını Cezayirliden bilirdi. Yapmış olduğu birçok hizmetlerden dolayı halkça pek ziyade sevilen bu vezir her zaman elde etmesi mümkün olan sadarete gelmek istemiyerek kapdan paşalıkla bütün devleti idare etmenin yolunu bulmuştu.[74]

Gazi Hasan Paşa'dan sonra Abdülhamid'in, veliaht iken bir cariyeden doğarak "ahretlik hanım" diye maruf olan kızının kocası Defterdar Ahmed Nazif Efendi geliyordu: Ahmed Nazif ile babası Selim Ağa, padişaha bu yakınlık dolayisile çok ileri gitmişlerdi. Her ikisi de padişahın hafiyesi idiler.

Cezayirli Hasan Paşa ile Sadrâzam Halil Hamid Paşa'nın arası iyi değildi, sadrâzamlara sözünü geçirmeye alışmış olan Hasan paşa, Halil Hamid Paşa'ya ayni suretle nafiz olamadı, faaliyeti ve iş bilirliği sebebile sadrâzam vaziyete hakimdi. İlk zamanlar araları iyi olan bu iki vezirin Kırım'ın ilhakı dolayısiyle vâki müzakerelerde aralarının iyi olmadığı görülüyor; Zaman geçtikçe bu gerginlik artmıştı.

Halil Hamid Paşa'nın azlinden bir ay evvel Cezayirli Hasan Paşa otuz kırk gün süren uzun bir hastalıktan dolayı yatmıştı, sadrâzam hekimler gönderip hastanın sihhati hakkında haberler almaya devam etmiş ve ihtiyar kapdan paşanın akşamlık sabahlık olduğunu öğrenmişti, sadrâzam kapdan paşanın konağının etrafına yirmi otuz gözcü koyup anın vaziyetini tarassut etmekte ve bir an evvel ölümünü beklemekte idi.

Bu sıralarda Abdülhamid, Hasan Paşa'yı konağında ziyaret ettiği zaman kapdan paşa sadrâzamm gözcülerinden şikâyet eylemiş ve bir eserin rivayetine göre

74 Halil Hamid Paşa'dan sonra sekiz ay kadar Şahin Ali Paşa sadrâzamlık etmiş ve andan sonra Gazi Hasan Paşa'nın kethüdası iken beş ay evvel vezirlikle Mora valisi olan Yusuf Paşa sadrâzam olmuş ve efendisi Hasan Paşa yine kapdan paşa olarak kalmıştır.

bu şikâyet üzerine Halil Hamid Paşa sabahleyin yatağından alınarak azlolunmuş ve Hasan Paşa hasta, hasta saraya getirilerek yeni sadrâzam gelinceye kadar kaymakam tayin kılınmıştır.[75] Halil Hamid Paşa'nın böyle bir şikâyet üzerine derhal azil ve katledilmesinin doğru olamayacağı tabiidir. Bu ziyareti müteakip sadrâzamın azledildiğini o zamanı gören ve yazan *Vak'aname* sahibi söyliyor. Bu ziyaret meselesile eski şeyhülislam İbrahim Bey veya Ahmed Nazif Efendi'nin hal' işini Esma Sultan'a bildirmeleri birbirini tamamlayan şeylerdir. Halil Hamid Paşa'nın bir yeniçeri isyanile veliahd Selim'i hükümdar yapmak istemesi duyularak keyfiyet hem İbrahim Bey hem de Ahmed Nazif Efendi taraflarından Esma Sultan'a bildirilmiş, Esma Sultan da kendisini ziyarete gelen padişaha ağlayarak vaziyeti anlatmıştı. Bunun üzerine Abdülhamid, hasta bulunan kapdan paşayı da hatır sormak vesilesile görüp işin hakikatini anlamış ve saraya dönmüştü. Hatta padişahın kapdan paşayı ziyarete geldiğini haber alan Halil Hamid Paşa da Hasan Paşa'yı ziyaret etmek istediği halde kapdan paşa özür bahane ederek sadrâzamı kabul etmemiş ve o gece sabaha karşı Halil Hamid Paşa azil ve nefyolunmuştur.[76]

Bu neticeye göre Hasan Paşa, İbrahim Bey, Nazif Efendi, Abdülhamid'in hal'edileceğini duymuşlar va tam zamanında yetişmişlerdir. Sadrâzamın kapdan paşa konağının önüne gözcü koyup hastalığını öğrenip ölümünü beklemesi nazar-ı dikkati celbediyor; lâkin mukadder akibet genç sadrâzamı alıp ihtiyar veziri bırakıyor.

III. Selim hükümdar olduğu zaman onsekiz senedenberi kapdan paşalıkda bulunan Gazi Hasan Paşa'yı Halil Hamid Paşa'nın katline sebep olmasından dolayı azil[77] ve hatta Nazif Efendi ve babası Selim Ağa gibi öldürmek istemişse de, evvelki hizmetlerine nazaran dedikoduya meydan vermemek üzere İsmail Kalesi seraskerliği ile İstanbul'dan çıkarılmış ve hatta bir an evvel hareketinin kendisi için iyi olacağı dadostları tarafından kulağına söylenmiştir. Hasan Paşa beş bin kadar maiyetiyle hareketi günü Kâğıthane'de İmrahor Köşkü'ne gelmiş olan yeni padişahın önünde geçit resmi yapmış, kendisine kürk giydirilmek üzeıe köşke davet edilmiş ise de "daha bir hizmetimiz sebkat etmedi inşallah hizmet eder ve nail-i iltifat oluruz" diyerek ve yakalanıp öldürülmesinden korkarak özür dileyip sür'atle gidip askerlerinin arasına katılmıştır.[78]

75 *Vakaname*, s. 27.

76 *Vakaname*, s. 27.

77 "Sultan Selim Halil Hamid Paşa maddesinde zî-medhal bulunan Tersane Emini Hacı Selim Ağa'yı ve oğlu olan vezir kethüdası Nazif Efendi'yi idam ettirdiler. Kapudan-ı Derya Hasan Paşa dahi bu cümleden ise de mesbuku'l-hizme gazi bir vezir olduğundan yalniz azlile iktifa..." *Netayicü'l-vukuat*, IV, s. 22.

78 "...Hatta ol asrı idrak edenlerden menkuldür ki müşarünileyhin dâiresi halkı dört beş bin kişiden mürekkep olup İstanbul'dan hareket eylediği gün Sultan Selim Hazretleri Kâğıthane Köşkü'nden

Ahmet Nazif Efendi ile babası Selim Ağa'nın vaziyetlerine bakalım: Yukarıda söylediğimiz gibi Ahmet Nazif Efendi I. Abdülhamid'in veliahtlığı zamanında bir cariyeden doğup hükümdar olduğu zaman sultan ilân edilmeyen kızı ahretlik hanım denilen Dürrüşehvar hanımın kocasıdır. Babası Selim Ağa ise İran muharebesinde esir edilip Reisülküttab Kastamonılı Mustafa Efendi'nin kölesi idi. Sonradan bazı devlet işlerinde bulunmuş I. Abdülhamid'in hükümdarlığından itibaren ikbal yüz göstermiş darbhane, mutbah, tersane eminliklerinde hizmet etmişti. Nazif Efendi ise, karısı Dürrüşehvar hanım sayesinde yüksek mevkilere çıkmış çavuşbaşı, defter emini, defterdar sadrâzam kethüdası olmuştu. Abdülhamid'in hafiyeesi olan bu iki adam Halil Hamid Paşa'nın istiklâline sed çekmek isteyenlerdendi.[79] Hatta bunların şımarıklıkları hamileri olan padişahca da malûm olduğundan bazen azil ve bazen nasihat ile kendilerini ikaz ederdi.[80]

Hacı Selim Ağa, Halil Hamid Paşa'nın yeniçerileri ayaklandırarak Veliahd Selim'i hükümdar yapacağını Yeniçeri ağasından duyarak oğlu Nazif Efendi'ye bildirmiş o da zevcesi Dürrüşehvar vasıtasiyle, Esma Sultan'a haber vermiş ve nihayet bu vasıta ile iş duyulmuş. Bundan başka Hasan Paşa ile eski şeyhülislâm da bu rivayeti teyit etmişlerdi.[81] III. Selim bu meseleden dolayı baba ile oğula karşı kin beslemekte idi. Bundan başka Selim veliaht iken bir gün Hünkâr Çuhadarı Hüseyin Ağa ile odasının penceresinden görüşürken görülmüş ve Selim Ağa vasıtasiyle bu pencere kapatılmış; hatta Sultan Selim, kendisinin yegâne eğlencesi bu pencere olduğunu söyliyerek Selim Ağa'dan kapatılmamasını rica etmiş ise de Selim Ağa; kapatılmasını padişahın irade eylediğini beyan ile bir rivayette sertçe mukabelede bulunmasından dolayı Sultan Selim bunu da hazm ile zamanını beklemişti.[82]

III. Selim padişah olunca bir gün Tersane'yi teftiş ederek güya ikmalini birkaç defa ihtar ettiği kalyonun halâ bitmemiş olmasından dolayı Tersane Emini Selim Ağa'yı çağırtarak hemen idam ettirmiş ve muharebe dolayısiyle cebhede bulunan sadrâzam kethüdası olan oğlu Ahmed Nazif Efendi'yi de ordudan getirtip bir müddet mallarını müsadere edinceye kadar kendi evinde bir odada hapis ve

alayı temaşa buyurmuşlar, kasr-ı hümayun hizasına geldiğinde müşarünileyh zemin-bûs ve temenna olduktan sonra âdet-i asr üzere kürk giydirilmek için derun-ı kasra davet olundukta 'daha bir hizmetimiz sebkat etmedi inşaallahu taalâ hizmet eder ve nail-i iltifat oluruz' diye atını sürüp derhal elbise-i resmiyesini seferi kıyafete tahvil edüp askerinin içine karışmış ve tekrar davete teşebbüs kılınmış ise de ol vakte kadar karşıki dağda askerinin önünde gitmekte idüği müşahede olunmuştur. Reviş-i hale ve bu rivayete bakılınca anın hakkında dahi suikasd melhuz olduğu..." *Netayicü'l-vukuat*, IV, s. 22-23

79 *Tarih-i Cevdet*, IV, s. 247.

80 *Tarih-i Cevdet*, IV, s. 272.

81 *Tarih-i Cevdet*, IV, s. 270.

82 *Vak'anâme*, s. 64 ve Edib Efendi Tarihi, 1203 Ramazan vakayii.

sonra da sarayda Ortakapı'da öldürtmüştür (26 Haziran 1789 – Ramazan 1203).

Netayicü'l-Vukuat ve *Tarih-i Cevdet* Halil Hamid Paşa katlinde elleri olduğundan dolayı katledildiklerini yazdıkları gibi[83] Vasıf da tarihinin basılmamış olan kısmında zahirî birtakım sebepler beyanından sonra "bazı esbab-ı hafiyye dahi var ise zâhir bünyan-ı avamdan mestur olup havass-ı nasa malûmdur" diyerek[84] meseleyi kapalı geçmiştir.

VIII

Yukardan beri yazılan şeyler Halil Hamid Paşa'nın Selim'i hükümdar yapacağı kanaatini veriyor; ve bugün de torunları arasındaki anane de bu işe kurban gittiği hakkındadır. *Halifetü'r-Rüesa*'da kendisine isnad olunan kabahatten berî olduğunun sonradan anlaşıldığını yazılmaktadır; bu kabahattan maksat hükümdarı hal' meselesidir.[85]

Bir de Halil Hamid Paşa'nın arkadaşlarına bakalım:

Halil Hamid Paşa'nın düşmesiyle beraber aynı günde Şeyhülislâm Dürrizade Ataullah Efendi azlolunup, Ağriboz valisi Vezir İsmail Raif Paşa'nın vezirliği ref' ediliyor ve sabık yeniçeri ağası da boğuluyor.

Şeyhülislâmın azline zâhirî sebep, sadrâzam ile aralarındaki birlik dolayısile ona kavuk sallaması ve ikaz eylememesidir.[86] Ataullah Efendi azledilince ilk zamanlarda İstanbul'da yalısında oturtulmuş fakat sonradan Halil Hamid Paşa'nın öldürülüp başı İstanbul'a geldiği gün Taif'e sürülmesine irade çıkmış ve o gün kara yoliyle Gelibolu'ya gönderilmiştir.

Sabık şeyhülislâm Gelibolu'dan gemi ile hareket etmeden evvel orada vefat etmiştir.[87] Tercüme-i halini yazan eserlerde istiska illetinin hareket-i kesriye ile artmasından dolayı vefat eylediğini yazıyorlar.[88] Fakat, Vak'aname "Gelibolu'dan Mısır'a gitmek üzere iken bir rivayette zehirlenip merhum olduğu şüyû bulmuştur" kaydile bize Halil Hamid Paşa'nın azlindeki maksadı ve bu işde Ataullah Efendi'nin sadrâzamla beraber olduğunu göstermektedir. Ataullah Efendi'nin vefatı (8 Şaban 1200 = 6 Haziran 1785).[89]

83 Netayicü'l-Vukuat, IV, s. 22; *Tarih-i Cevdet*, IV, s. 271.

84 Vasıf tarihinin zeyli, Halis Efendi kitapları, No: 2366, varak. 8 b ve *Tarih-i Cevdet*, IV, s. 273.

85 *Helifetü'r-Rüesa*, Halil Hamid Paşa'nın tercemei hali, s. 118-120.

86 Kethüda Said Efendi Tarihi (Tarih-i Sultan Selim), Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi, Cevdet Paşa kitapları, No: 70.

87 Vasıf'ın basılmamış nüshası ve *Tarih-i Cevdet*, III, s. 130; *İlmiye Salnamesi*, s. 551.

88 .*Vak'aname*, s. 28 ve *Devhatü'l-meşayih*, s. 108.

89 *Devhatü'l-meşayih* ve *Tarih-i Cevdet*, IV, s. 253; *İlmiye Salnamesi*, s. 551

Gelelim İsmail Raif Paşa'ya; İsmail Raif Paşa küçük yaştanberi hükûmet merkezinde ve divan kaleminde yetişerek verilen işleri başarmış, faal ve ince fikirli bir devlet adamı idi. Darbhane emini ve reisülküttab olmuş ve bu hizmetlerde uzun müddet kalmıştı. Kendisi III. Mustafa'nın itimat ettiği kimselerden olup bu padişah zamanında çok nüfuz kazanmıştı.[90] Halil Hamid Paşa daha kalem efendisi iken o tarihte yıldızı parlak olan Darbhane Emini İsmail Raif Efendi'nin himayesile Divan-ı Hümayun amedî kalemine alınmıştı. Halil Hamid Paşa bu iyiliğinden dolayı kendisine minnettardı. İsmail Raif Efendi H. 1190'da (1776) reisülküttab hizmetinden azlolunarak Kıbrıs'a nefyolunmuştu. Bir müddet sonra Mısır valiliğinde değerli bir vezirin bulunmasına lüzum görüldüğünden İsmail Raif Efendi'ye vezirlik verilerek Mısır'a gönderilmiştir (H. 1192 = 1778).

İsmail Raif Paşa, Sultan Mustafa'nın çok lutfunu görmüş olduğundan anın oğlu veliahd Selim'e hürmet ederdi. I. Abdülhamid, İsmail Raif Paşa'yı hiç sevmezdi. Bu sevmemeklik ya Kıbrıs'a nefyini icap ettiren halden[91] veyahut III. Mustafa ile oğlu Selim'e karşı olan rabıtasından ileri geliyordu. Cevdet Paşa merhumun, Raif Paşa hakkında "sebeb-i hafi ile tab'-ı şahane mütegayyırdı" demesi bu ikisinden biri ile izah edilebilir. Kendisinin Kıbrıs'a sürülmesine sebep olan şey hükümdara Kırım'ın tekrar devlete bağlanması mümkündür dediği halde buna muvaffak olmamasıdır. Tarihçe malûm olan bu hâdisenin sebebi hafi olamıyacağı tabiîdir.

Sultan Hamid'in Raif Paşa'yı sevmediğini bilen Halil Hamid Paşa iyiliğini gördüğü bu veziri gizlice himaye eyliyordu.[92] Bu himaye, evvelce Halil Hamid Paşa'ya yapılan bir iyiliğe mukabele olacağı gibi aralarındaki gizli bir maksada da atfolunabilir. Nitekim Halil Hamid Paşa'nın azli günü Raif İsmail Paşa da azledilmiş, malı müsadere olunmuş ve vezirliği üzerinden alınmış ve hattâ öldürülmesine de irade çıkmıştır. Abdülhamid, Raif İsmail Paşa'yı sevmemekle beraber Halil Hamid Paşa sadrâzam olmadan beş sene evvel vezir yapmış, İstanbul'a sokmıyarak valiliklerde kullanmışdı. Bunun sadrâzamla beraber derhal aynı felâkete uğraması, Sultan Selim taraftarı olan bu vezirin iclâs ile alakası olduğunu gösterir; Zaten Cevdet Paşa merhum da Raif Paşa'nın terceme-i halinde katline sebeb olarak Halil Hamid Paşa'ya isnat olunan kabahatte beraber olmalarını söylemektedir.[93]

90 *Tarih-i Cevdet*, III, s. 137.

91 İsmail Raif Paşa reisülküttab iken, istiklal verilmiş olan Kırım'ın yine devlete iadesi mümkündür diye Abdülhamid'i kandırmış, Rus sefiri böyle bir şeye yanaşmamış ve işini yürütmek için red cevabı da vermemişti. Rus sefiri reis efendiyi, o da padişahı kandırmış tabiî iş olmayınca Raif Paşa azlolunup evine dahi uğratılmadan Kıbrıs'a sürülmüştür. [*Müriü't-tevarih*, Umumî Kütüphane.

92 *Tarih-i Cevdet*, III, s. 130.

93 Ayni eser, III, s. 137-138.

İsmail Raif Paşa'nın, Halil Hamid Paşa'nın azli günü vezirliği kaldırılıp malı müsadere olunmuş ve kendisinin Kıbrıs adasına sürülmesine irade çıkmış, giden mübaşir, paşayı Odine palangasında bulup aldığı emri kendisine tebliğ etmiş ve beraberce Petriç (Osmanlı idaresinde iken Serez sancağının kazalarındandı) kasabasına gelmişler arkadan Halil Hamid Paşa'yı öldüren Kara Kethüdazade Ali Bey diğer bir fermanla yetişerek kendisini o kasabada boğmuş ve başını İstanbul'a getirmiştir.[94]

Raif İsmail Paşa'nın başı 10 Receb 1199'da (19 Mayıs) İstanbul'a gelmiş, teşhir edilen yaftasında: "Mora'da fakir ve fukaraya zülüm ve taaddisi olup ve Belgrad gibi cesim serhad benderimde ocaklımı biribirine düşülüp mugayir-i rıza-yı hümayun harekette bulunmağla cezası tertibi lâzım gelen İsmail Raif Paşa'nın ser-i maktuıdır" ibaresi yazılmıştır.[95] Paşanın Mora valiliği (Şevval 1196 = 1782) senesinde ve Belgrad muhafızlığı da H. 1198'de (1784) olup kendisine isnad edilen şeyler epey zaman evvele aittir. Bundan başka Süleyman Faik Efendi, *Sefinetü'r-Rüesa*'sında bulunduğu memleketlerde âdilâne hareketini yazdıktan sonra "Mora'ya seyahatim esnasında ol canibde hüsn-i sülûk ve harekâtı bi'ddefaat samia-güzar-ı abd-i pür-kusur olmuştur" diye senasında bulunuyor ve kendisine isnad olunan cünhadan (Sultan Selimi iclâs meselesinden) berî olduğunu da söylüyor.[96]

94 Lefkoşe kadısına ve sabık Agriboz muhafızı olub vezareti ref'iyle Kıbrıs ceziresine nefyi ferman olunan Raif İsmail Paşa'yı cezire-i Kıbrıs'a îsâle mübaşir tayin olunan dergâh-ı âlî g-ediklülerinden (isim yeri açık) zide mecdühûya hüküm.
Bu defa paşa-yı mumaileyhin tuğ ve sancağı ref' ve bilcümle emval ve eşyasının cânib-i miriden zabt ve temhirine ve kendisinin Kıbrıs ceziresine iclâsına irade-i aliyye-i şahanem taallûk eylediğine binaen emvalinin zabtı bâbında maliye canibinden ısdar olunan diğer evamir-i aliyyem mucibince diğer mübaşir tayin ve tesyir olunmagla sen ki gediklü-yi mumaileyhsin sen dahi paşa-yı mumaileyhi cezire-i mezkûre îsâle hassaten mübaşir tayin olunmanla paşa-yı mumaileyhe kangi mahalde tesadüf edersen istishab ve münasib sefineye irkâb ve doğru Kıbrıs ceziresine îsâl ve irsale mezid dikkat ve ikdam eyliyesin ve sen ki mevlâna-yı mumaileyhsin paşa-yı mumaileyh lede'l-vusul cezire-i mezkûrede bir münasib mahalde ikamet ettirüb vusûlünü mübaşir-i mumaileyh ile deraliyyeme ilâma müsaraat eylemeniz bâbında (fi evâhir-i ca 1199).
Bu hükmün baş tarafında derkenar suretile su ibare vardır: «Paşa-yı mumaileyhi menfası olan Kıbrıs ceziresine îsâle memur Gedikli Feyzullah paşa-yı mumaileyhe Odine palankasında tesadüf edüb paşa-yı mumaileyhi istishab ile münasib iskelede sefineye süvar ve Kıbrıs ceziresine azimet üzere olduklarının müşarünileyhin mektub ve gedikli-i mumaileyhin arzuhali Odine palankası naibinin ilâmı mefhumu bâ-ferman-ı âli şerh verildi (26 C. 99).
Bu ibarenin alt tarafında da:
Gediklu-yı mumaileyh mübaşir ile paşa-yı mumaileyhi Petriç kasabası derunına vusul ettirdikte Asitâne'den diğer mübaşir-i dergâh-ı âlî kapucubaşılarından Mir Ali, yedinde bir kıt'a hatt-ı hümayun-ı şevket-makrun ile zuhûr ve paşa-yı mumaileyhi katl ve ser-i maktuını Bâb-ı Hümayun'a irsal eylediğini nâtık Petriç Naibi İsmail Efendi'nin varid olan ilâmının mefhumu bâfermanı âli şerh verildi. 21, *C.* 99 (Mühimme Defteri, No: 183, s.19).

95 *Vakaname*, s. 29.

96 *Halifetü'r-Rüesa zeyli Sefinetü'r-Rüesa* (Raif İsmail Paşanın tercemeihali kısmında).

Halil Hamid Paşa ile birleşen sabık Yeniçeri ağası Yahya Ağa'ya gelince; Bu adam yeniçerilikten yetişmiş, kul kethüdası olmuş ve 1198 senesinde yeniçeri ağası bulunan Mahmud Ağa'nın (Paşa da olmuştur) yerine yeniçeri ağalığına getirilmiştir. Yahya Ağa'nın azline zahirî sebeb, İstanbul'da hırsızların çoğalması ve hükûmetçe ıslahı karar altına alman yeniçeri esame işinin duyularak türlü türlü sözlere yol açmasıdır. Bundan dolayı 4 Cemaziyelevvel 1199'da (15 Mart 1785) azledilmiş ve yerine Kul Kethüdası Ahmed Ağa tayin olunmuştur. Ağalığı sekiz buçuk aydır. Bunun azlinden on altı gün sonra da Halil Hamid Paşa azlolunmuştur.

Yahya Ağa'nın ağalığı zamanında (7 Safer 1199 = 20 Aralık 1784 Pazartesi) günü ocaklara hitaben bir hatt-ı hümayun Paşakapusuna (Bâbıâli) gelip oradan da Ağakapusu'na gönderilerek okunmuştur. Bunda Yeniçeri Ocağı'na kayıdlı ve fakat ocakta hizmet etmiyerek paşaların yanında bulunan ve bostancılar arasında olan tekaüt ulûfelerinin askerî olmadığı yani ocakla alâkası bulunmadığı ve üzerlerinden ref' edildiği irade olunmuştu. O gün Defterdar Ahmet Nazif Efendi tarafından ve bir de hacegândan iki memur Ağakapusu'na giderek yeniçeri kalemine oturup odabaşılardan defter getirterek yazmışlar ve ertesi günü tekrar gittiklerinde odabaşılar "bizlerde defter yoktur eğer isterseniz kalem defterlerine bakınız" diye red cevabı vermişler. Bunların kışla defterlerini getirmemekte ısrar eylemeleri üzerine bir isyandan korkularak diğer bir hatt-ı hümayunla "kelevvel sahib-i ulufe olanların ulufeleri ihsan-ı hümayunum olmuştur" denerek iş tatlıya bağlanmış. *Vak'aname* bunu yazdıktan sonra; "eğer bu hatt-ı hümayun gelmeyüb tekrar tahrirciler Ağakapusu'na gitmiş olsalardı bir fesad kopacağına şüphe yoktu; çünkü herkes fısıldıya ve fesad çıkarmak için konuşmalara başlamışlardı" diyor.[97]

Bu ikinci hattın geldiğinin estesi günü (yani 10 Sefer perşembe) şeyhülislam kapısında müzakere yapılmış ve bu ulufe işinde parmağı olanlardan Ağakapısı kalem heyetinden bazıları Kıbrıs'a sürüldükleri gibi onyedi gün sonra da ocağın başyazıcısı ve serdarlar kâtibi de Midilli'ye nefyolunmuşlardı.

İşte Yahya Ağa bu hadiselerden sonra azledilmişdi. Yahya Ağa'nın azli iyi netice vermemişti. Anın yerine gelen Ahmed Ağa ihtimal ki ocakta bazı hareketler sezmişdi.

Kethüdazade Said Efendi ve Vasıf tarihlerinde yazıldığı gibi, Halil Hamid Paşa'nın, lüzumsuz yere ulûfe almakta olan birtakım tufeylî şahısların bu suretle ulufelerini kesmek istemesi maddesi işte bu (7 Safer 1199) hatt-ı hümayu-

97 *Vak'aname*, s. 25.

nu dolayısile vukua gelen muhalefeti doğurmuş ve nihayet bu faydalı teşebbüs akim kalmışdı.[98]

Halil Hamid Paşa bu vak'a üzerine azledilmemiştir. Daha sonra Cemaziyelevvelin onsekizinci günü Divan'da yeniçerilere ulûfe vermiş, hiç ses çıkmamış iki gün sonra ise birdenbire infisal etmişdi.

İstidlalime göre Yeniçeri Ağası Yahya Ağa azledildikten sonra gizli tutulan birtakım tertibat meydana çıkmış olacak. Yeni tayin olunan Yeniçeri Ağası Ahmed Ağa, ulûfe tevziini müteakıb dört yüz küsur kese tutan terakkilerin yani zamm-ı maaşın evvelce verilen bir karar mucibince verilmemesinden dolayı yeniçeriler arasında bir fesad çıkmak ihtimalini Selim Ağa vasıtasile Defterdar Ahmed Nazif Efendi'ye ve o da Esma Sultan vasıtasiyle padişaha duyurmuş ve bunun üzerine Halil Hamid Paşa azledilmiştir. Fakat, bunun tebeddül-i saltanatla alâkası ne dereceye kadar olduğunu anlayamadım. Halil Hamid Paşa, Sultan Abdülhamid'i halletmeği kurmuş, fakat bunun için ne gibi tertibat almıştır burası bilinemiyor. Yalnız, Paşa'nın azil ve katlinden sonra İsmail Raif Paşa öldürülmüş, şeyhülislâm zehirlettirilmiş ve sabık Yeniçeri Ağası Yahya Ağa da ocaktan yetişme olduğu için alenen öldürülmeyerek ocak kanunu mucibince boğulmuştur.

IX

I. Abdülhamid ve III. Selim:

Yukarılarda münasebet alarak söylediğimiz gibi I. Abdülhamid iyi kalbli ve merhametli, saf dil bir hükümdardı. Yapacakları ıslahatta muvaffak olabilmeleri için sadrâzamlarına serbestî veriyordu; Fakat aynı zamanda çok vakit tesir altında kaldığından dolayı kendi üzerinde müessir adamlarının tesiriyle bu serbestîyi tahdid ediyor ve hatta bozuyordu. Kendisi elli sene sarayda kapalı yaşadıktan sonra hükümdar olmuştu.

I. Abdülhamid, veliahd olan kardeşinin oğlu Selim'e oldukça serbestî vermişti. Bu diğer veliahdlar gibi hapis hayatı yaşamıyordu. Babası öldüğü zaman on

98 "Vezir-i Eflâtun-nazir bu dâ-i ukale devasaz-ı hüsn-i tedbir olmak fikriyle abes-harân-ı vazaifin namların bu vechile defterden terkin ve yeniçeri neferâtına tevcih ve kise-i sebatların terfih için müstahiklere tayin iradesiyle kışlalardan resid defterlerin celbe ikdam... eylemesi ocak ihtiyarlarının renciş-i hâtırına bâdi ocağımızın ırzını şikest ve kuvve-i zahrını pest etmektir diyerek ekl-i beytülmale menus nâbekâr ocak kokusları beyninde berid-i güftügû hâdis olmağla... şeyhüslamlıktan mazul İbrahim Efendi..." (*Kethüda Said Efendi Tarihi*, Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi, No: 70).

iki on üç yaşlarında idi. Yaşı yirmiye geldiği zaman devlet işlerinde dair hariçden malumat alıyordu. Hariçle bazı muhaberatı da vardı. Bundan kendisinin ıslahat tarafdarı olduğu görülüyordu. Selim'in hariçle muhaberesini kimin temim ettiği bilinemiyorsa da bir gün Çuhadar Hüseyin Ağa [Küçük Hüseyin Paşa] ile konuşurken[99] görülmüş ve penceresi kapatılmıştı. Hüseyin Ağa'yı padişah olduktan sonra kapudan-ı derya yapdığına göre bunun vasıtasile muhabereyi temin ettiği zannolunabilir.

Bir an evvel hükûmete geçmek isteyen haris veliahdın hükümdar olduktan sonra Halil Hamid Paşa'nın katlinde alâkası olanları öldürmesi ve İstanbul'dan çıkarması Halil Hamid Paşa'nın bu fikrinden haberdar olduğunu ve onunla bi'l-vasıta görüştüğünü gösterir.

Halil Hamid Paşa'nın düşmanları kendisini III. Mustafa zamanında başlayan bazı ıslâhatın itmamına teşebbüs etmesinden dolayı Sultan III. Mustafa usulüne tebaiyyet ve anın oğlu Selim taraftarlığı ile ittham ederlerdi.[100]

Bir gün Sultan I Abdülhamid'e "biraderiniz asakir-i muntazama tartibine niyet ve nizamlarını kaleme almağa himmet eylemişlerdi. Sefer zuhuriyle icrasına muvaffak olamadı" dedikleri zaman elile sakalını gösterip "inşallah oğlu muvaffak olur" diye manidar bir cevab vermişdi.[101] Hatta bir mecliste Halil Hamid Paşa'nın "efendimiz ihtiyar" sözü paşanın aleyhdarları tarafından Selim tarafdarı olmasına işaret olduğu söylenmiştir.[102]

Yukardan beri verilen izahattan anlaşılacağı üzre Halil Hamid Paşa tecedddüd ve ıslâhat tarafdarı idi. III. Mustafa zamanında başlanılan ıslâhatı başarmak için çalışıyordu. I. Abdülhamid, iyi kalbli bir hükümdar olmakla beraber etrafında bulunan Cezayirli Gazi Hasan Paşa, Hacı Selim Ağa ve oğlu Nazif Efendi'nin tesiri altında bulunmakta idi. Halil Hamid Paşa'ya hasım ve icraatına engel olan bu adamlarla iş yürütmek kabil olmuyordu. Babasının zamanından beri yenilik yapmak arzusiyle hükümdar olmak isteyen III. Selim o tarihlerde yirmi yaşını geçmiş bulunuyordu. Halil Hamid Paşa bu hevesli genci hükümdar yaparsa işini iyi yürütebileceğine kail idi. Bu hususta III. Mustafa ve oğlu III. Selim'in itimad ettikleri vezir Raif İsmail Paşa ile Şeyhülislâm Dürrizade Atâullah Efendi'yi ve bir de Yeniçeri Ağası Yahya Ağa'yı ele aldı. Topçu Ocağı kumandanı Topcubaşı Varnalızade Selim Ağa (Paşa) da Halil Hamid Paşa'nın

99 Bu Hüseyin Ağa, Sultan Selim'in hükümdarlığı zamanında kapdan paşa olan Küçük Hüseyin Paşa'dır.

100 *Tarih-i Cevdet*, III, s. 131.

101 Aynı eser, s. 36.

102 *Netayicü'l-vukuat*, IV, s. 57. ve *Tarih-i Cevdet*, III, s. 131.

adamı idi.[103] Cezayirli Hasan Paşa bu sırada ağır surette yattığı hastalıktan ölmüş olsaydı Selim'in hükümdarlığı kolay olabilecekdi.

İşte bu hazırlık henüz ikmâl edilip fiile konmadan zannıma göre Yeniçeri Ocağı arasından çıkan sözlerle mesele duyuldu. Halil Hamid Paşa aleyhdarları de; hal, işi hükümdara bildirdiler.

Şeyhülislâm olmak isteyen eski şeyhülislâm İvaz Paşazade İbrahim Bey de bu hususu bildirdi, Nihayet Halil Hamid Paşa ve arkadaşlarının başına çorap örüldü. İbrahim Bey de hizmetine mükâfaten Dürrizade'nin yerine şeyhülislâm oldu.

Halil Hamid Paşa'nın mallarının müsaderesi:

Azlini müteâkib Halil Hamid Paşa'nın bütün malları mühürlenip hazine tarafından zaptedilmiştir (20 Cemaziyelevvel 1199 = 31 Mart 1785). Kasasında mevcud parası ve emaneten verdiği paralar ile eşyası yekûnu altı yüz kese tutmuş henüz iradına ve vakıflarına dokunulmamışdı; fakat sonra buna da el kondu. 24 Cemazielevvel 1199 pazartesi (4 Nisan 1785) günü üç yüz bin akçeyi mütecaviz malikânesi mezada verilerek satılmağa başlanmışdı.[104] Sadrâzam iken kolaylıkla elde ettiği mukataalar üzerinden alınarak arzu edenlere satılıp hazineye epey para girmişdi. Geliri çok olan Karaburun mukataasmı yapmış oldugı va-

103 Bu Selim Ağa Varnalızade demekle meşhur olup Halil Hamid Paşa'nın itimad ve himaye ettiği adamlardandı. Paşanın azlinde bu da azledilmiş fakat hayatına dokunulmamış ve sonra paşa olmuştur.

104 Hâlâ Cidde valisi vezir-i sabık Halil Hamid Paşa'ya hüküm ki
Sen ki vezir-i müşarünileyhsin şeref-yâfte-i sudûr olan hatt-ı hümayunu şevket-makrunum mucibince memur-ı ikamet olduğun Gelibolu'dan kayıklara suvar ve Bozcaada'ya geçüb esbab-ı vezaret ve kapun halkını anda tertib ve tanzim birle tayin olunan kalyona rükûb ve savb-ı memuren olan Cidde-i Mamure'ye azimet eylemeni mutazammın çend-ruz mukdemce mahsusen emr-i şerifim isdar ve tatar ile tarafına bâs u tisyâr olunmuşdu. Ancak gerek kalemiye ve havas ve evkaf-ı selâsenin kıste'l-yevm hesablarından halefin hâlâ sadrâzam-ı efham tarafına ve gerek sarrafın ve vekilharcına malûmü'l-mikdar düyûnun olduğu derdest olan defatirden nümâyan olduğundan gayri Bozcaada limanı sığ mahal olmak hasebile tayin ve irsal olunan kalyon-ı mezkûr lede'l-vürûd iki üç günden ziyade meks ü ârâm edemiyeceği zâhir olub düyun-ı mezkûrenin tediyesi için deraliyyemde bir muayyen adamın olmadığından behemehal bunun dahi bir çaresi görülmek ve ber-vech-i muharrer gerek sadrâzam-ı müşarünileyhe kıste'l-yevm hesabından ait olacak mebaliğ-i malûme ve gerek sarraf ve sair kesana olan düyûnunun tediyesi hususunu deraliyyemde bir münasib adamına tarafından bâ-tahrirat ihale ve tefviz olunmak iktiza etmekten nâşi madde-i merkûmenin tanzimi kendu mutemedin olan hazinedarına veyahud müteallikatından bir adama mı ihale olunur, hemen tarafından nizamı verilmek ve hususat-ı merkumeyi bu tarafta tenbih ve tavsiye edeceğin kimesne, bende akçesi ve malı yoktur veyahud nizamı olmadan gelmez demiyecek kimesneye ihale ile bir dahi bu husus için emr-i şerifim sudûruna hacet kalmayacak vechile tanzim olunmak mazmunlarında tekrar hatt-ı hümayun-ı mehabet-makrunum sâdır olmakla işbu emr-i şerifim ısdâr ve irsâl olunmuştur. İmdi keyfiyet malûm oldukda ber-minval-i (meşruh) amel ve hareket eylemeniz bâbında. Sene 99 evail-i C. (Mühimme Defteri, No: 183, s.31).

kıflara tahsis eylemişdi. Bu mukataa vakıftan kurtarılarak yine eskisi gibi mirî mukataa haline getirildi. Bu mukataalar bir tarafdan satılırken diğer tarafdan da Arnavudköy'ündeki yalısında olan mobilya ve sair eşyası çiçek saksılarına varıncaya kadar kaldırılıp saraya naklolunmışdı.[105]

Tarihin rivayetine göre para ve eşyası müsadere olunup emlâk ve iradına dokunulmamışken aleyhdarlarının hırs ve tamamına dair yapdıkları propagandalar ve "bu da tedib olunmazsa artık mücazat kalkdı" gibi sözlerle bütün emlâk ve iradı da alınmışdı. Halil Hamid Paşa merhumun serveti mikdarı tam olarak bilinemiyorsa da öldürüldüğü zaman kendisinde bulunan defterde servetinin otuz küsur bin kese olduğunu *Dercü'l-vekayi*'den naklen Cevdet Paşa merhum yazmaktadır.[106]

X

Halil Hamid Paşa'nın hususiyeti ve karakteri:

Halil Hamid Paşa, lâtifeci, güler yüzlü, cömerd ve çok terbiyeli olup kalemi gibi sözü de güzel ve kuvvetli idi. Bâbıâli'ye devamı zamanında Sadrâzam Koca Ragıb Paşa tarafından gerek devamı ve gerek yazı ve kitabetinin düzgünlüğü cihetiyle takdir edilmişdi. Vazifesine erken gidip geç çıkmak âdeti idi. Bir gün Sadrâzam Ragıb Paşa saraya yazılacak bir arz için geç vakit bir kâtib aratmış, Halil Hamid Efendi'yi götürmüşler: "Oğlum bana bir iki satır yazı yaz da getir" demiş; Yazıp götürmüş; yazının güzel ve ifadesinin düzgünlüğünü gören sadrâzam, kendisini takdir ederek saraya gönderilecek arz müsveddesini kendisine beyaza çekdirmiş ve genç kâtibi taltif ederek beş yüz kuruş da para vermişdi.

Hususî meclisinde içki kullanır, fıkralar nakliyle etrafındakilerin neşelerini ve istifadelerini arttırırdı. O zamanı yazanlar, mahbub-dost olduğını da söylarler. Kendisinin Şehzade Camii karşısında Feyziye Çarşısı arkasında bir konağı ve Arnavudköyü'nün Akıntıburnu tarafında da yalısı vardı, Sadrâzam olunca Paşakapusu'nun Harem dâiresinde oturmuşdu. Fakat ara sıra yalısına gider eğlenirdi.

Bazı tarihler vefasızlığını yazmaktadırlar. Kendisinin terfiine ve sadarete gelmesine sebeb olan Hazine Kethüdası İsmail Ağa ile defterdarken kendisine kethüda yapmış olduğu eski arkadaşı Mustafa Efendi'yi rakib görerek birer suretle İstanbul'dan uzaklaşdırmış ve hatta İsmail Ağa'nın vezirlik ile İstanbuldan

105 *Vak'aname*, s. 28.
106 *Tarih-i Cevdet*, III, s. 134.

çıkarılması için ısrarla hükümdara ricada bulunmuş ve istemiyerek ve biraz da canı sıkılmış olarak padişahın muvafakatini almışdı.

İsmail Ağa ehliyetli ve kıymetli bir devlet adamı idi. Vezir olduktan sonra Hattat İsmail Paşa diye şöhret almışdı. Sadrâzam Halil Hamid Paşa İsmail Ağa ile Mustafa Efendi hakkında sadrâzam olmak için ortalığı karışdırıyorlar demiş, bunun üzerine iki rakibini de merkezden uzaklaşdırmışdı.[107]

Halil Hamid Paşa istiklâline dokunacak olan İsmail Ağa'yı vezirlikle ve İnebahtı muhafızlığı ile dışarı göndererek kendisini sadarete sevkedeni, o da eyiliğine karşılık olarak saraydan çıkarmağa sa'y etmiştir. Hacı Mustafa Efendi'nin uzaklaşdırılması ise Avusturya ve Rusya tehlikesine karşı hazırlanmakta olan sadrâzamın faaliyetine mani olmak istemesi idi.

Halil Hamid Paşa'nın İsmail Paşa'yı rakib addetmesi ve anın eyiliğine fenalıkla mukabele etmesi doğru değilse de Mustafa Efendi hakkında aynı zanda bulunulması vârid olamaz. Sadrâzam böyle bir ihtimali düşünseydi anı kendi kethüdalığın getirmezdi. Bundan başka daha İzzet Mehmed Paşa'nın sadareti zamanında (H. 1195 = 1781) defterdarlıktan azlolunarak miri miranlıkla İstanbul'dan Trabzon valiliğine uzaklaşdırılmak istenen ve malının müsaderesine karar verilen Mustafa Efendi, sırf Halil Hamid Efendi'nin (o zaman kethüda idi) ısrarı ve tecrübeli adam olması itibariyle vücuduna lüzum vardır demesi üzerine kurtarılmışdı. Hatta Yeğen Mehmed Paşa'nın sadaretinde Halil Hamid Efendi kethüda iken sadrâzam, defterdarlık kime münasibdir diye sorunca Mustafa Efendi'yi tavsiye etmiş ve kendisi o makama gelince Mustafa Efendi'yi kethüda yapmışdı. Vakanüvis Enverî Efendi, Mustafa Efendi'nin Rusya'ya karşı hazırlığı beyhude israf addederek söylenmesini garib bularak "Kırım'da Moskovlunun cemiyeti ve etrafa neşrolunan beyannameler ve Nemçe'nin verdikleri takrirler ve Rusya ile Nemçe'nin ittihadı serair-i devlete mahrem olmayanların bile malûmu iken zuhûr eden itirazını" vahi ve esassız addetmek suretiyle muâhaze eylemektedir.[108]

Halil Hamid Paşa sadrâzam olunca selefi Yeğen Mehmed Paşa'nın malını müsadere ettirmiyerek hemen kendisini bir valiliğe tayin ettirmiş ve keza malının müsaderesi ferman olunan esbak sadrâzam Silahdar Mehmed Paşa'nın, kendisi sadrâzam olduğu gün vezirliğini ve malını iade eylemiş ve keza kendisini kethüdalıktan azletmiş olan esbak sadrâzam İzzet Mehmed Paşa'nın da vezirli-

107 Enverî Tarihi, Atıf Efendi Kütüphanesi nüshası, varak 251, Vasıf ve ondan naklen *Tarih-i Cevdet*, III, s. 357 ve 261.

108 *Tarih-i Cevdet*, II, s. 261 ve 357.

ğini verdirerek anı da Belgrad muhafızı yaptırmıştı.[109] Sadrâzam Yeğen Mehmed Paşa ile Anadolu Valisi Abdi Paşa arasında hasıl olan gerginlik yine Halil Hamid Efendi'nin tavassutiyle tatlıya bağlanmışdı.[110]

Bütün bu hadiseler göz önüne getirilip hüküm verilmek lâzım gelirse terazinin iyilik kefesi Halil Hamid Paşa tarafına meyleder. Vasıf Efendi sadaretinin uzaması sebebiyle çok mal cemeylediğini ve mirî mukataatı az gelir ile kendi adamlarına verdiğini beyan ediyorsa da bunlar o zaman için pek tabiî gömlen şeylerdendi.

Halil Hamid Paşa, ehliyetli ve değerli adamların ellerinden tutup yetişdirmeği sever, kalem sahiblerini himaye ederdi. Meşhur Sadrâzam Yusuf Ziya Paşa ile Giridli Ahmed Resmî Efendi, şair Sünbülzade Vehbî, Vak'anüvis Sadullah Enverî, şair Sami ve sairleri bunlardandır. Sünbülzade Vehbî meşhur *Tuhfe-i Vehbî* ismindeki manzum Türkçe ve Farisî lügatini Halil Hamid Paşa'nın iki oğlu Ârif ve Nurullah (paşa) beylere ithaf etmiş ve bu eserini onlar için kaleme almıştır. *Tuhfe*'nin mukaddimesinden:

Bu sebebden dil-i nâşâd u hazîn
Günc-i mihnette edüp âh ü enin
Bî-mecal olmuş idi güftâre
Sanki ebkem idi ol bîçâre
Nâgihan lutf-ı hüdavend-i celil
Kıldı ahval-i cihanı tahvil
Verdi dünyaya aceb hüsn-i nizam
Ehl-i dil zümresi mesrur ü bekâm
Buldu kadrin yine kâlâ-yı hüner
İtibar eyledi nakkad-ı kader
Yani bir asaf-ı âlişanı
Safder-i cem-haşem-i devrânı
Ziver-i sadr-ı vezâret etti
Mesned-arâ-yı sadaret etti
Devlete zati ile geldi şeref
Görmemiş mislini emcad-ı selef

109 C. *2*, S. 357. Halil Hamid Paşa'nın Canikli Hacı Ali Paşa'ya yazdığı mektubundan.
110 C. 2, S. 357. Halil Hamid Paşa'nın Canikli Hacı Ali Paşa'ya yazdığı mektuptan.

Mahlas-ı pâki gibi hulki hamîd
Necm-i mes'udı gibi zati said
Yani hemnam-ı Halilürrahman
Ki odur mazhar-ı adl ü ihsan
Kıldı hasıyyet-i ismi tesir
Nimeti eyledi bu âlemi sir
İsmi mahlasla odur sad dersad
Böyle remzetmiş anı ehl-i rasad
Hem odur nâzım-ı din ü devlet
Buldu vaktinde cihan emniyyet
Sahib-i seyf ü kalem ehl-i kerem
Maden-i dâniş-i pür-cûd u himem
Oldu devrinde bekâm ü şadân
Zümre-i ehl-i dil ü nükte-verân
Böyle kadr-i hüner oldukda mezid
Geldi bu bendeye de şevk-i cedid
Eyleyüb yani bu nazmı inşa
Hâk-i dergâhına ettim ihda
Ki mahâdim-i kiram-ı güheri
İdeler gâhi ihale nazarı
Ol şerefle bula tuhfem şöhret
İşidenler ede meyl ü rağbet
Ne mehâdim-i mekârim-perver
Ne giran-maye muallâ gevher
Neyyireyn-i felek-i izz ü şeref
Mihr ü meh gibi iki hayr-ı halef
Kurre-i âyini ruşen-nazaran
Her biri merdümek-i çeşm-i cihan
Biridir Ârif-i bî-misl ü nazir
Birinin mahlası Nuri-i münir
Biri hurşid-i cihan-ârâdır
Birisi bedr-i felek-piradır
İkisi biribirinden âlâ
Ne sadefde güher-i bî-hemta
Daima devlet ile rif'atile
Vâlid-i macid-i pür-himmetile
Olalar hıfz-ı ilâhide masun

Ömr ü ikbal-i ebed-ruz-efzûn
Kadr-i tuhfemde bülend olsa seza
Anların namına ettim inşâ

Sünbülzade Vehbî çok lutfunu gördüğü Halil Hamid Paşa'ya *Divan*'ında epey yer ayırmıştır. Halil Hamid Paşa hakkında:

Dem-i isâmıdır bâd-ı baharın feyz-âsârı
Ki bâdi oldı ihya etmeğe bir demde ezhârı

beytiyle başlayan ellisekiz beyitli bir bahariyesi vardır. Burada:

Ne düstur-ı hümâ-himmet ne sadr-ı âsmân-rif'at
Ne mihr-i müşteri-tal'at ne feyz-i rahmet-i bâri
Aceb sıddîk-siret daver-i faruk-haslettir
Ki oldur mazhar-ı nureyn ilm-i cûd-ı kerrarî
Halil Paşayı ef'ham sadrâzam-ı âsaf-ı ekrem
Vekil-i mutlak-ı evrengpirâ-yı cihandarî
Hidiv-i madelet-küster hüdavend-i himem-perver
Nizam-ârâ-yı kişvcr devlet ü dinin nigehdâri

Sünbülzade'nin Halil Hamid Paşa hakkında Nef'î'ye nazire olarak yetmiş iki beyitli diğer bir kasidesi ve şair Münif'in Damad İbrahim Paşa medhinde kaleme aldığı kasideyi tahmîs ederek yine Halil Hamid Paşa'ya başka bir kasidesi olduğu gibi Halil Hamid Paşa'nın emriyle zamanı şairlerine nasihati ve anlarla istihza yollu (suhan) redifli manzumesi de meşhurdur. Vehbî'nin tahmis ettiği Münif'in kasidesi:

Ey nigehbân-ı makalid-i nizâm-ı devlet
Vey nesaksâz-ı eâzım-ı mehamm-ı devlet

diye başlar. Vehbî'nin tahmisinden bazı beyitleri yazıyorum:

Hak bu kim sensin o mümtaz-ı enam-ı devlet
Ki nigininle şeref bulmada nâm-ı devlet
Zat-ı vâlâ-güherin fahr-i kiram-ı devlet
Ey nigehban-ı makalid-i nizam-ı devlet
Vey nesaksâz-ı eâzım-ı mihâmı devlet

Olalı şah-ı cihanbâna vekil-i mutlak
Şahid-i saltanatın rûyine geldi revnak
Daavî-i şahsuvari-i himem sana ehak
Seni şayeste görüb eyledi teyid ile hak
Yed-i ikbaline teslim zimam-ı devlet

Nice şehname vü tarih-i dilâra gördük
Nice Vassaf gibi muteber inşâ gördük
Senin evsafını eslâfdan âlâ gördük
Görmedik hak bu ki akranını amma gördük
Nice Dârâ-yı zaman ü nice sam-ı devlet

Şair Sami Halil Hamid Paşa'nın sadaretine on dört beyitlik bir tarih söylediği gibi yine paşa hakkında yirmidört beyitlik bir bahariyesi vardır. Halil Hamid Paşa hakkında hemen bütün zemâne şairleri kaside, bahariye gibi şeyler söylemişlerse de paşanın Abdülhamid'i hal'etmek isteyerek bu yüzden menkûb olması üzerine hakkında yazılan birçok medhiyeler yırtılmış, yok edilmiştir.

XI

Halil Hamid Paşa'nın vakfettiği eserler:

Halil Hamid Paşa'nın istanbul, Isparta, Kayseri'de kütüphane, cami, çeşme gibi hayırlı eserleri vardır. Muharrem 1198 (Aralık 1783) tarihli vakfiyesinde Isparta'da Hacı Abdi Camii'ni tevsi ve oraya bir kârgir kütüphane ile şadırvan yapdırmışdır. Bundan başka Isparta kasabasına getirttiği suyu gerek bu şadırvana ve gerek karpuz pazarındaki çeşmelere vermiştir. Kütüphanesine iki hafız-ı kütüb tayin ile bunların oturması için iki ev yapdırmışdır. Yine bu vakfiyesiyle Kayseri'nin Tavlusun köyünde çeşmeleri olduğu görülüyor. Vakfiyesinde Isparta'daki kütüphanesine vakfettiği kitabların isimleri yazılıdır.[111]

Halil Hamid Paşa, Paşakapısının (Bâbıâli; bugün Soğukçeşme'de Alay Köşkü binasının karşısındaki kapı) önü dar ve iki tarafda dükkânlar bulunduğundan bunları açmak için dükkânları istimlâk eyliyerek yıkıp yolu genişletmiş ve bu kapının köşesine bir de çeşme yapdırmışdır. Paşanın yapdırdığı çeşme bir olup şimdi ise iki çeşme vardır. Paşa Rebiulâhir 1199 (Şubat 1785) tarihli vak-

111 Kuyud-ı Vakfiyedeki defterlerden (Hâmis Küçük Evkaf, II, s. 547-549).

fiyesiyle Paşakapısı çeşmesinin tasının muhafazası için Paşakapısı karşısında olan yirmisekizinci bölüğün kulluğunda başeski (en kıdemli) olanı memur etmişdir.[112] Bu çeşmeye Sünbülzade Vehbi ile Sürurî'nin tarihleri vardır. Vehbî'nin birkaç tarih manzumesinden biri:

Bahr-i ihsanına nisbetle Halil Paşânın
Görünür lücce-i derya kapusunda çeşme

Derbeder gezme gel ey teşne-i âb-ı himmet
Var iken sadr-ı muallâ kapusunda çeşme

Vehbiyâ su gibi tarihin okur teşne-dilân
Cereyan eyledi paşakapusunda çeşme

Sürurî'nin dokuz beyitlik çeşme tarihinin son beyti:
Ey Sürurî söyle tarihin leb-i işrâb ile

Kâbe-i bâb-ı Halil Paşada âb-ı zemzem iç

Halil Hamid Paşa H. 1198 (1784) tarihli diğer vakfiyesiyle de validesi için Kasımpaşa'da Sahaf Muhyiddin Camii avlusunda bir çeşme daha yapdırmışdır.[113] Son vakfiyesi olan (1199 Rebiulâhir) tarihli vakfiyesiyle Davudpaşa iskelesinde Bayezid mahallesinde yapdırdığı Sâdiye (Kadem-i Şerif) tekyesine de vakıflar tahsis etmiştir.[114]

Halil Hamid Paşa bunlardan başka İstanbul'da mekteb, kütüphane ve çeşme[115] ve Bayezid'de Soğanağa mahallesinin köşesindeki helâları, Topkapı haricindeki kaldırımları da yapdırmışdır.

112 Kuyud-ı Vakfiyedeki defterlerden (Hamis Küçük Evkaf, II, s. 615).

113 Kuyûd-ı Vakfiyedeki defterlerden (Hâmis Küçük Evkaf, II, s. 613).

114 Kuyûd-ı Vakfiyedeki defterlerden (Hâmis Küçük Evkaf, II, s. 614, 615).

115 Hazine-i evrak vasikalar Maarif kısmı 1250; Belediye vesikalar 1452 ve 1261. Halil Hâmid Paşa bu tekke vakfiyesinde işlemeci ocağı neferlerine her ay yedişer kuruş yemek ve senede kırkar kuruş iftariye ve bağcı ocağı neferlerine her ay beşer kuruş yiyecek ve kırkar kuruş iftariye ve yalısına civar olan Bebek Ocağı, Kuruçeşme Ocağı ile Kalender Ocağı ve Beykoz Ocağı neferlerinden herbirine senevî kırkar kuruş iftariye ve kışın yirmişer kuruş kömür parası vakfetmiştir.

XII

Halil Hamid Paşa'nın evlâd ve torunları:

Halil Hamid Paşa'nın babası Mustafa Efendi, anın babası Ali Ağa'dır. Validesi, Zeyneb Hanım olup kendisinden epey zaman sonra ölmüştür.

Halil Hamid Paşa'nın Mehmed Ârif Bey ve Mehmed Nurullah Paşa isimlerinde iki oğlu ile Übeyde, Zübeyde, Zeyneb, Fâtıma isimlerinde de dört kızı doğmuştur. Bu dört kızından birini daha sadrâzam olmadan evvel Safranbolulu İzzet Mehmed Bey'e vermiştir ki III. Selim devrinde dört sene sadrâzamlık edip yeni nizama hizmet eden İzzet Mehmed Paşa'dır. Diğer bir damadı da hâcegândan Mehmed Bey isminde başka biri idi.

Büyük oğlu Mehmed Ârif Bey ilmiyede yetişerek müderrislik ve kadılık etmiş, İstanbul kadılığından sonra Anadolu kazaskeri olmuş, dört defa da Rumeli kazaskerliği ettikten sonra reisülulema iken 19 Cemaziyelevvel 1255'de (31 Temmuz 1839) vefat ederek babasının yanma gömülmüştür. Eli sıkı ve pek muktesid imiş. Bunun, Mehmed Hamid, Mehmed Raşid, Mehmed Âsım, Mehmed Abdülkadir isimlerinde dört oğlu ile üç kızı vardır.

Ârif Bey'in kızlarından Zehra Hanım Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın gelini ve Hidiv İsmail Paşa'nın zevcesi idi. Zehra Hanım bundan dolayı "Mısırlı Hanım" diye meşhurdu.

Halil Hamid Paşa'nın küçük oğlu Mehmed Nurullah Paşa da ağabeyisi gibi ilmiye sınıfından yetişmiş, müderris ve Galata kadısı olmuş ise de rind ve çapkın meşreb olduğundan ilmiye rütbesi emirü'l-ümeralığa tahvil edilerek bir müddet menkûb olarak Edirne'de oturtulmuş ve sonra affolunup mutasarrıflıklarda ve vezirlik ile vilâyetlerde valilik etmiştir H. 1242'de (1826). Adana valisi olup 1244 (1828-29) Rus seferine iştirak etmiş ve sonra İstanbul'da oturarak H. 1257'de (1841) vefat ile o da babasının yanma gömölmüştür. Bunun da Cemaleddin Paşa ve Galib Bey isimlerinde iki oğlu ile Hibetullah Hanım ve Ayşe Hanım adlarında iki kızı vardır. Ağabeyisi Mehmed Ârif Bey'in oğlu Mehmed Âsım Bey'i kendine damad yapmıştır.

Halil Hamid Paşa'nın karakalem resmi torunlarından Halil Sami Paşa'nın oğlu muhterem Bay Hayrullah'da olub yine paşanın torunlarından Darülaceze'de doktor mütekait kaymakam Bay Halid vasıtasıyla alınarak fotoğrafisi çıkarılıp bu esere konmuştur. Sonradan, sabık Kadirî şeyhi olan Bay Hayrullah'ı ziya-

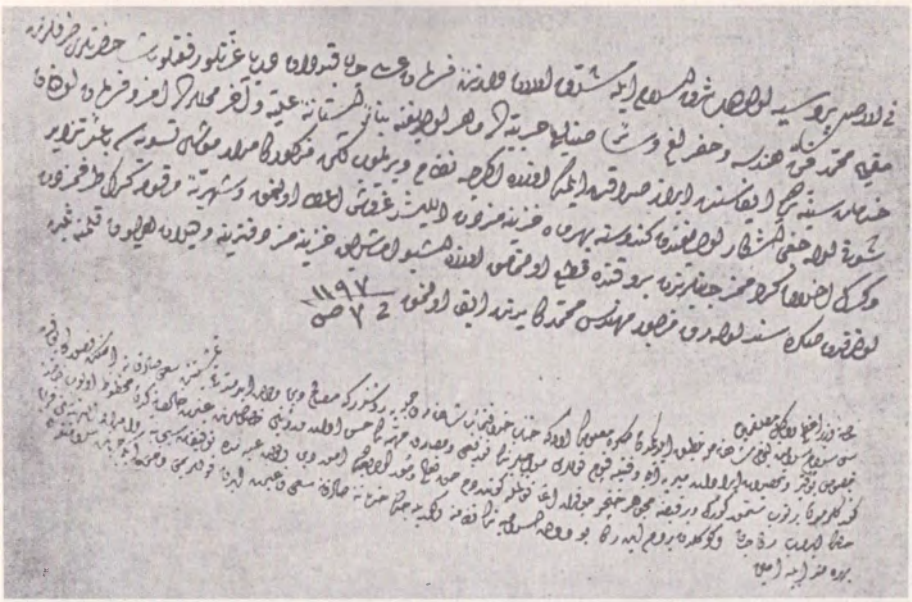
ret ederek ceddi Halil Hamid Paşa'ya ait bazı şeyler öğrendik. Her iki muhterem zâta ve bana bazı kıymetli notlar veren Deniz Lisesi tarih muallimi Bay Fevzi'ye [Kurtoğlu] derin teşekkürlerimi arzederim.[116]

[*Türkiyat Mecmuası*, Sayı: 5 (1935)]

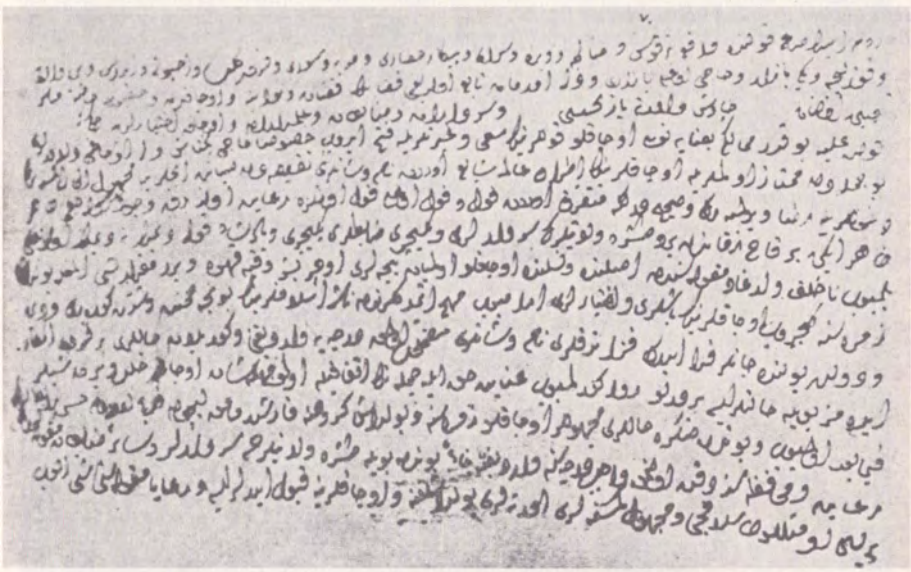
116 Halil Hamid Paşa'yı yazarken aşağıdaki eserlerden istifade ettim: *Tarih-i Cevdet* (Matbaa-i Osmaniye tab'ı), *Hadikatü'l-vüzera*, *Halifetü'r-rüesa* ile zeyli, *Sefinetü'r-rüesa*, *Sicill-i Osmanî*, Enverî Tarihi, Vasıf Zeyli, Kethüda Said Efendi'nin Sultan Selim Tarihi, Edib Efendi Tarihi, Vak'aname (Tarih Encümeni kitabları arasında olub Türk Tarihi Araştırma Kurumu'na devredilen kitablar arasında), Hazine-i Evrak vesikaları, Kuyud-ı Vakfiyedeki vakfiyeler, "On sekizinci asırda Fransa ve Türk askerliği" (İstanbul Fransa Sefareti Müsteşarı M. Bob'un Fransa Hazine-i Evrak kayıdlanna göre yazdığı bir tetkik olub Bay Ahmed Refik tarafından tercüme edilerek *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'nda neşredilmiştir. Halil Hamid Paşa torunlarından muhterem Bay Hayrullah'dan alınan bazı hâtıralar, *Tuhfe-i Vehbî*, *Sünbülzade Vehbî Divanı*, *Sami Divanı*, eserin hâmişinde gösterilen ikinci derecedeki eserler, Deniz Lisesi tarih muallimi Bay Fevzi'nin notları.

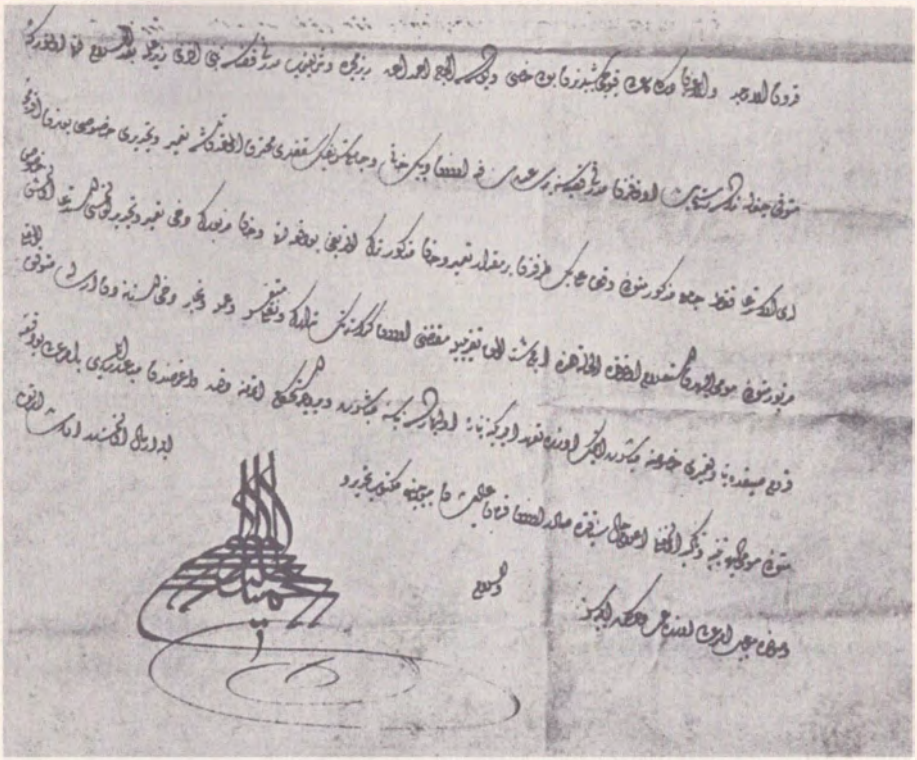
Halil Hamid Paşa'nın bir Fransız ressam tarafından yapılan karakalem resmi

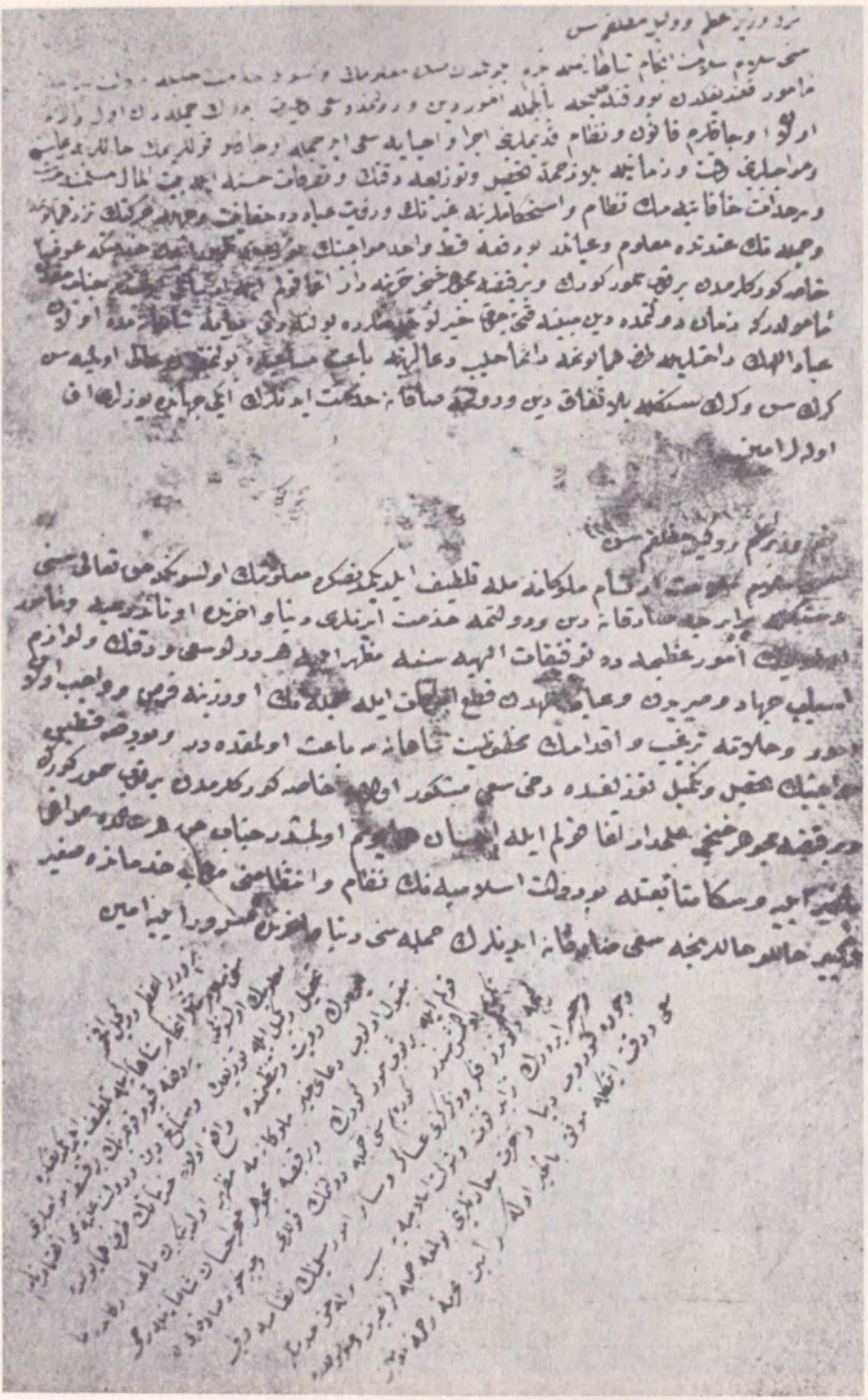
Halil Hamid Paşa'nın Prusya asıllı Müslüman olan mühendis ve istihkâm mütehassısı Mehmed'i himayesine aldığına dair buyruldusu

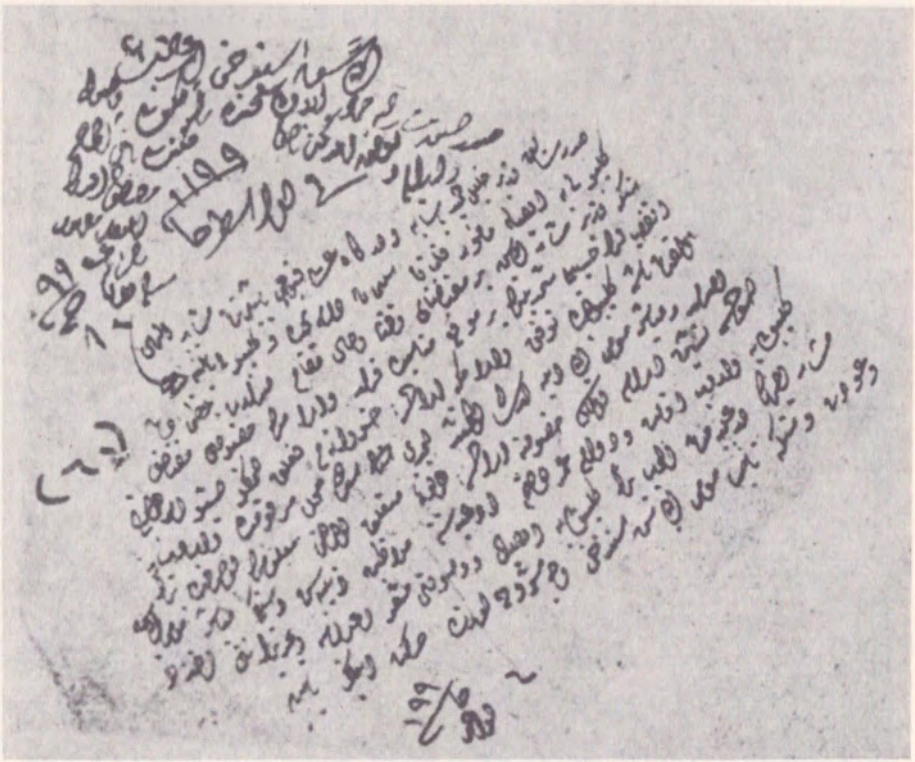
Halil Hamid Paşa'nın Yeniçeri Ocağı hakkındaki ilk ta'miminden bir parça (Mühimme, No: 181, s. 144)

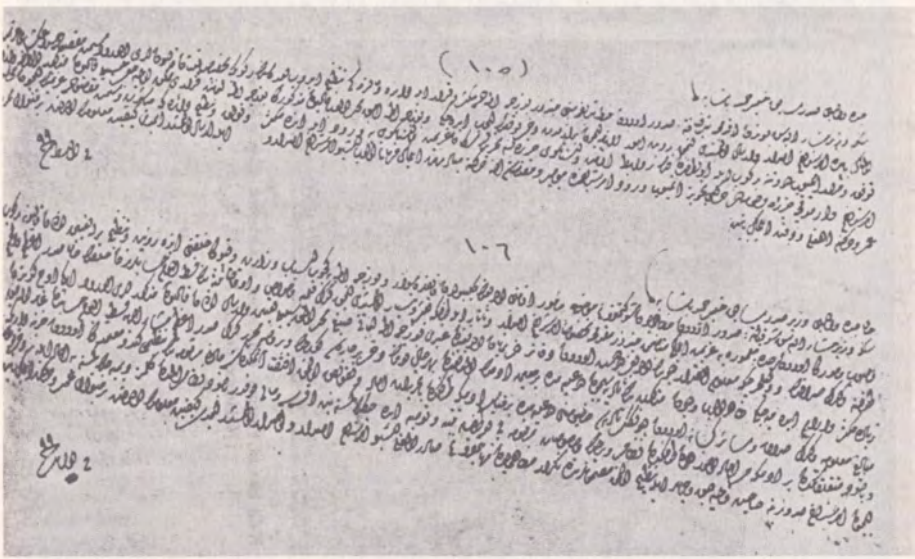
Halil Hamid Paşa'nın tuğra şeklinde imzası.
Bir başka imzası da Hazine-i Evrak Belediye vesikaları No: 885'dedir.

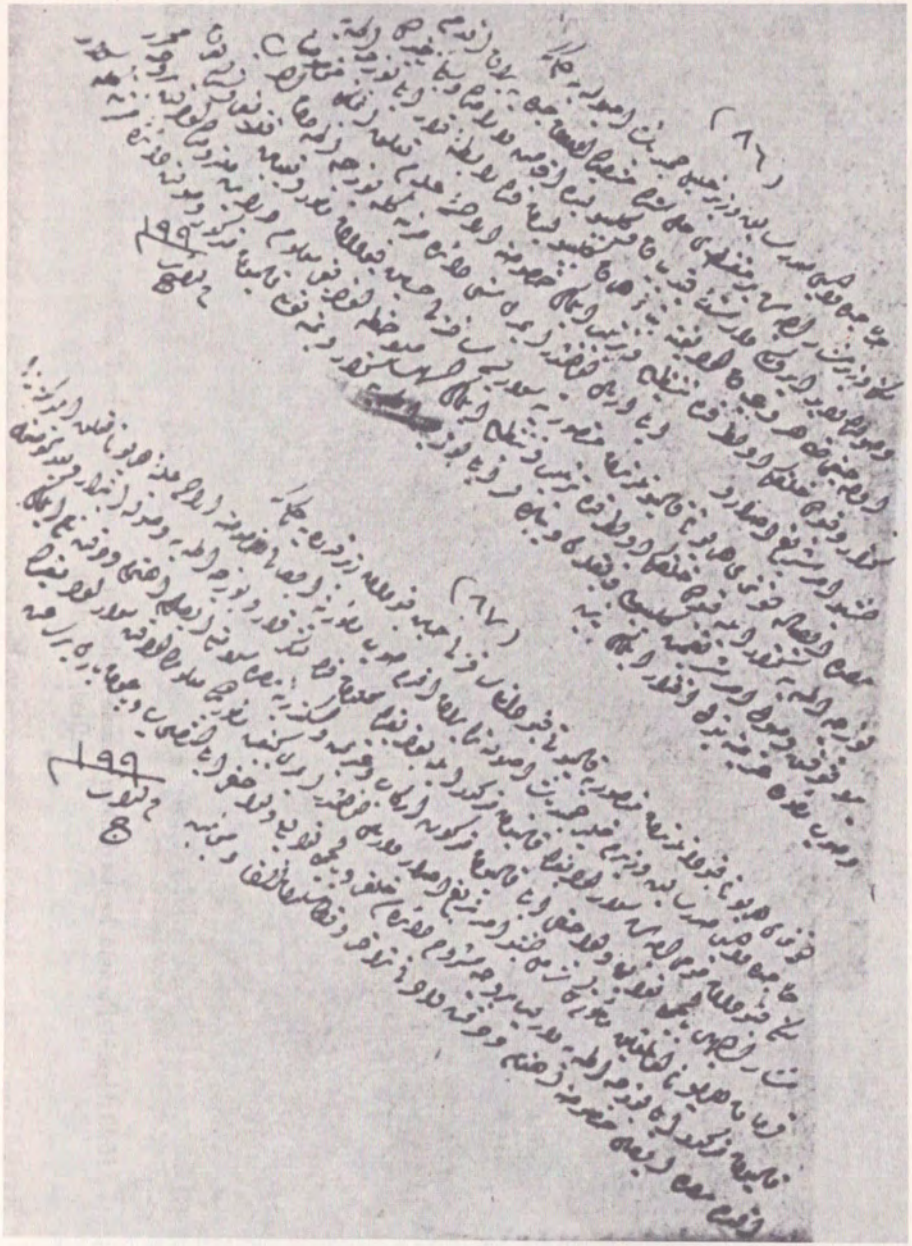
Halil Hamid Paşa'nın Kapıkulu Ocakları maaşlarını muntazaman vermesi dolayısıyla usulen taltifini havi hatt-ı hümayunlar (Mühimme No: 182 son sayfa)

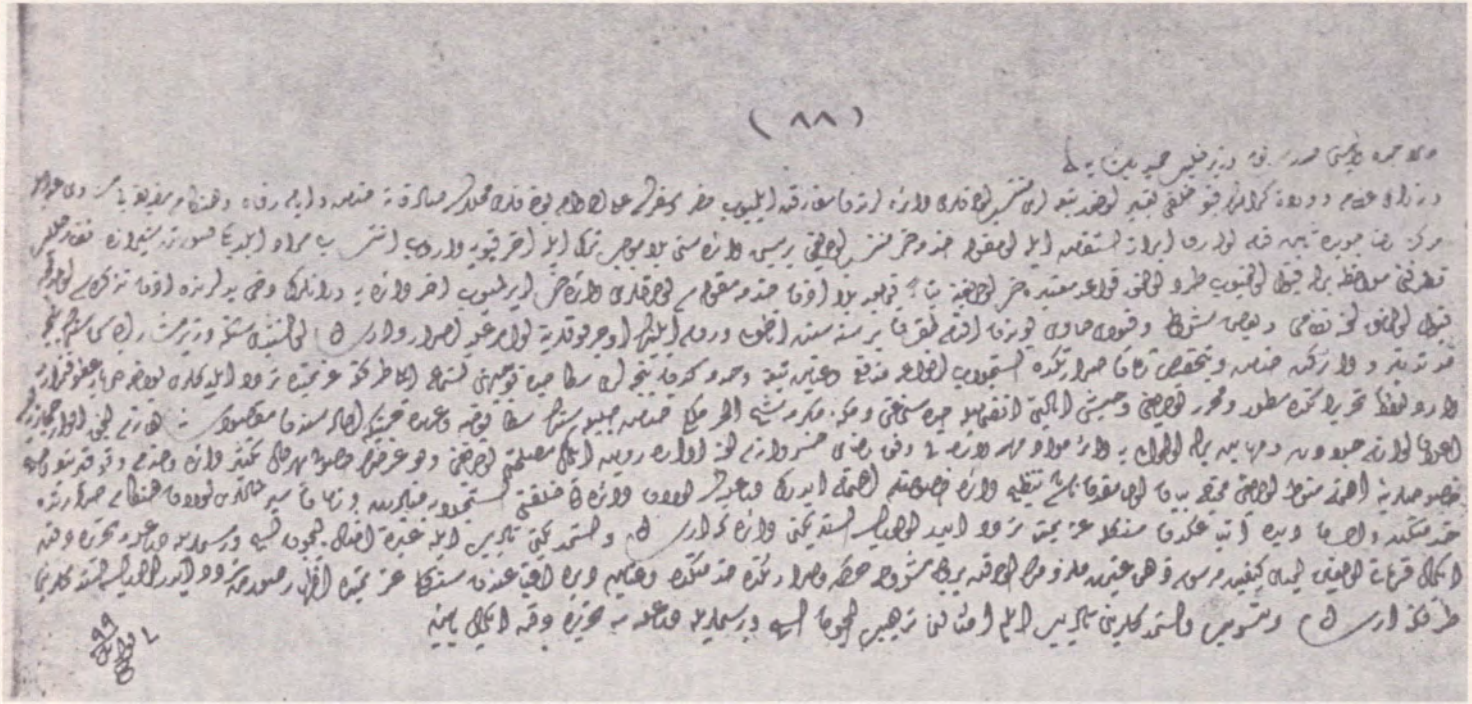
Halil Hamid Paşa'nın sadrazamlıktan azli üzerine sürgün hükmü (Muhimme No: 183, s. 18)

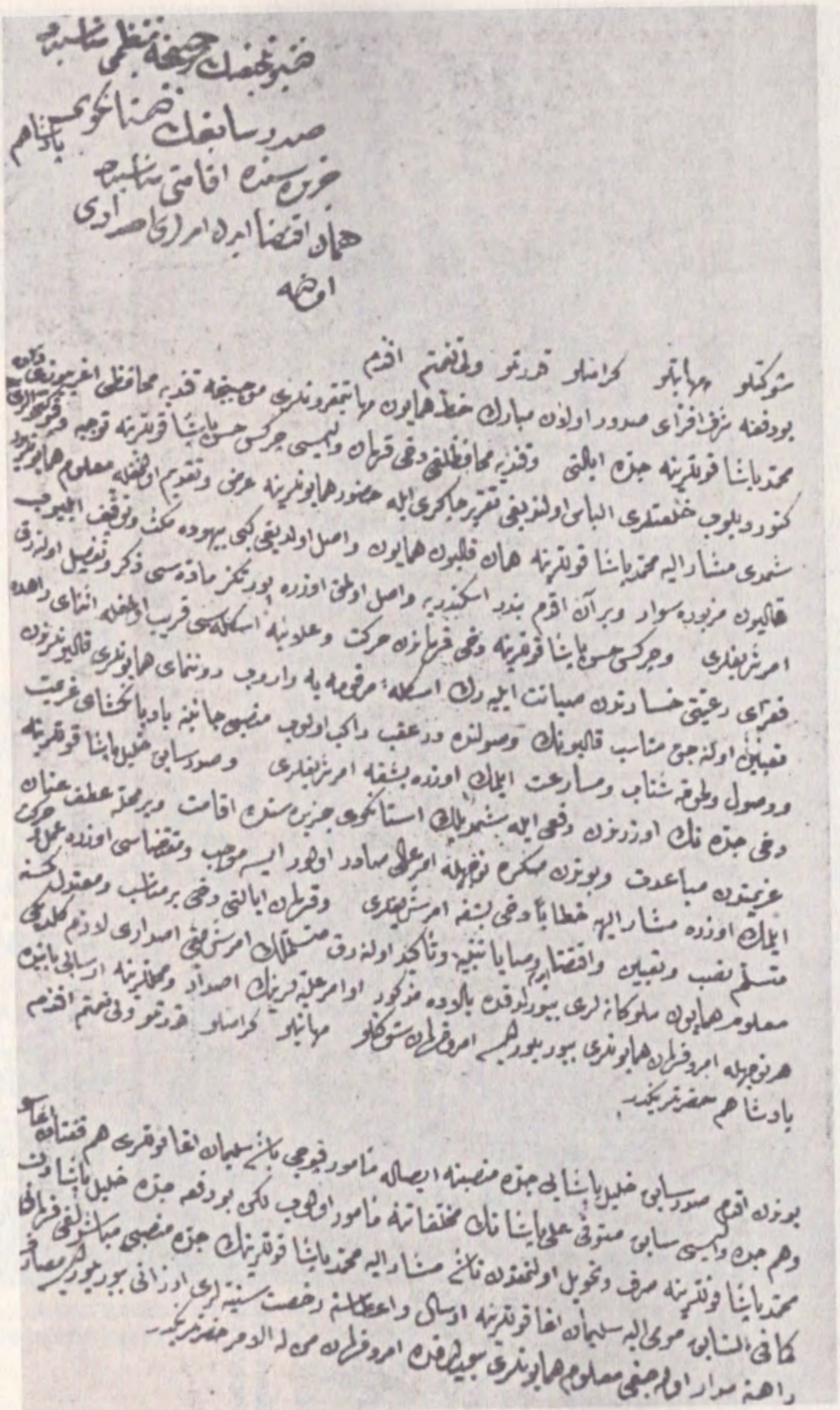
Halil Hamid Paşa'nın Gelibolu'dan Bozcaada'ya nakline dair hüküm (üstte)
Halil Hamid Paşa'nın mallarının müsaderesinde elde edilen deftere göre borçlarının ödenmesi hakkında hüküm (altta)

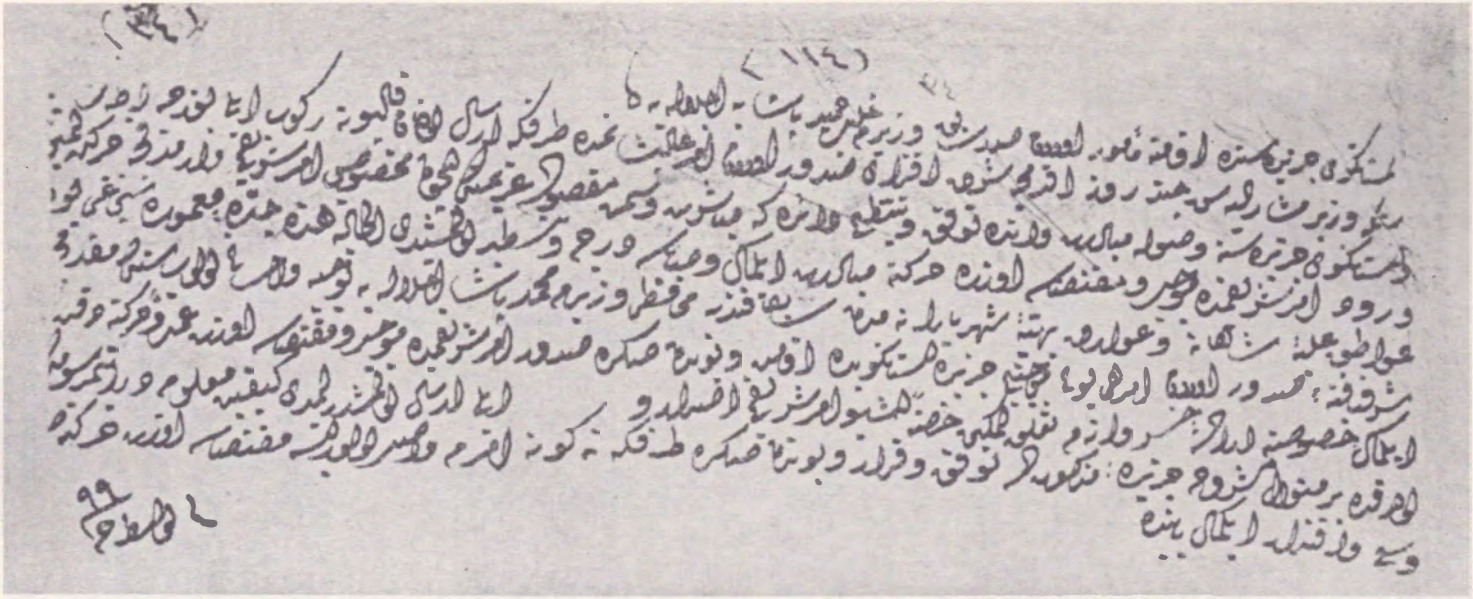
Halil Hamid Paşa'nın Gelibolu'dan Bozcaada'ya makletmesi emrini havi hüküm (üstte)
Halil Hamid Paşa'yı Bozcaada'dan İskenderiye'ye götürecek kalyon kaptanına hüküm (altta)
(Mühimme No: 183, s. 26)

Halil Hamid Paşa'nın kapısı halkını yanına toplaması için izni havi hüküm (Mühimme No: 183)

Halil Hamid Paşa'nın İstanköy'de oturmasına dair sadrazam telhisi ve I. Abdülhamid'in el yazısıyla iradesi (Hazine-i Evrak, Dahiliye vesikaları, No: 474)

Halil Hamid Paşa'nın Cidde valiliği üzerinden alınarak Bozcaada'dan İstanköy'e nakledileceğini bildiren hük üm
(Mühimme No:183, s. 34)

Halil Hamid Paşa'nın kabir taşı (Haydarpaşa'da İbrahimağa karakolundan Karacaahmet'e giden yolun sol tarafında set üzerinde)

HAKKI MEHMED PAŞA

On sekizinci asır sonile on dokuzuncu asır iptidalarında yaşayan, sert ve amansız ve aynı zamanda iyi bir kalemi olan Koca Hakkı Paşa veya Deli Hakkı Paşa[1] hakkında o devre aid muhtelif tarihlerde ve onlardan naklen hülâsa olarak *Tarih-i Cevdet*'te malûmat vardır ve hepsi de merhumun resmî hayatına dairdir. Mehmed Hakkı Paşa'yı bize kalem sahibi olarak ilk defa tanıtan Ebüzziya Tevfik Bey merhumdur.

Merhum Ebüzziya, *Nümune-i Edebiyat* isimli kıymetli eserinde, sözde ihtisara, manâda kuvvet, kat'iyyet ve şiddete misal olarak Hakkı Paşa'nın Silivri nâibine yani Silivri şer'î hakimine yazdığı bir mektubu misâl göstermişti, o da:

"Silivri nâibi, şeriat hâini, ilâmını gördüm kahkahayla güldüm; meali hezeyan, hükmü hilaf-ı Kur'andır; mührü müeyyedimi basarım, seni mahkeme kapısına asarım!"

diye meşhur secili olan mektubudur.

Ebüzziya Tevfik Bey'den sonra bu zat hakkında muhtelif vak'anüvis tarihlerile hususî tarihlerdeki malûmatı toplamak suretile bizi daha ziyade tenvir eden kıymetli ve fazıl üstadımız Bay İbnül Emin Mahmud Kemal İnal gelir. Üstad, *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'nda Hakkı Paşa'nın mufassal surette resmî terceme-i halini yazmışlar ve Yanya Mutasarrıfı Tepedelenli Ali Paşa'ya gönderdiği bir mektubu da neşretmişlerdir.[2] Bundan sonra sık sık adı değiştirilen *Bursa Halkevi Mecmuası*'nda Lise Edebiyat Muallimi Bay Ali Ulvi Elöve tarafından Hakkı Paşa'nın birinci defa Rumeli valisi iken Edirne Bostancıbaşısı Mustafa

1 Hörmetkarları tarafından Koca Hakkı Paşa ve aleyhdarları tarafından da şiddet ve pervasızlığından dolayı Deli Hakkı Paşa denilmiştir.

2 *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, Sene 16, Sayı: 18 (95) (1 Teşrinsani 1926), s. 351.

Ağa'ya gönderip aslı divanî yazı ile Başvekâlet Arşivi'nde 19427 numarada bulunan 22 Zilkade 1211 (19 Mayıs 1796) tarihli bir buyruldusu da intişar etmiştir.[3]

Ben, bu makalemde bunları tekrar edecek değilim; bu arzumu Nizam-ı Cedid ricaline dair hazırlamakta olduğum esere koymak üzere şimdilik geri bırakıyorum; burada yalnız Başvekâlet ve Topkapı Sarayı arşivlerinde Mehmed Hakkı Paşa'ya âit olan vesikalar yani telhis veya arzlar ile tahriratlardan istifade ederek Hakkı Paşa'nın tarihlerde görülmeyen diğer hizmetlerine ve karakterine dair malûmat vermek istedim.

Mehmed Hakkı Paşa, H. 1177 (1763/64) senesinde Girid'in Resmo kasabasında vefat eden ve bir taraftan Sokullu Mehmed Paşa ahfadından olan Vezir Ahmed Kâmil Paşa'nın oğludur.[4] Bâbıâli'den yetişmiş [1188'de (1774) ikinci rûznamçeci, 1191'de (1777) ikinci defa rûznamçeci olmuştur. İHU notu.] Muhtelif büyük hizmetlerde bulunarak eyaletlu yani zeamet ve tımar nazırı iken 1210 Cemaziyelahir (1796 iptidası) da vezirlik ve istiklâl yani vasi selâhîyet ile Rumeli valisi tayin edilip senelerden beri Rumeli'yi kasıp kavuran dağlı eşkıyası üzerine memur olmuştur. Buradan Haleb'e nakil ve sonra azl ve nefyini müteakip Hanya, Ağrıboz ve Bosna'ya tayin edilmiş ve daha memuriyeti başına gelmeden evvel 1215 Zilkade sonunda (1801 Nisan) gemi azıya alan daglı eşkıyasile Vidinli Pazvandoğ1u'nun tedibi tekrar kendisine havale edilerek ikinci defa tam istiklâl ile Rumeli valiliğine getirilmiştir.

1216 Zilkadesi iptidalarında (1802 Mart) Gürcü Osman Paşa ile münaferetinden ve kendisinin bazı hareketlerinden dolayı azl ve Sakız'a nefyedilip daha sonra bazı valiliklerde bulunup 1226 Şaban 11 (1811 Eylül) veya az daha sonra Ağrıboz ve Karlıeli sancaklarında muhafız iken Ağrıboz adasında vefat etmiştir.[5]

Mehmed Hakkı Paşa'nın geniş selâhiyetle iki defa Rumeli valiliğine tayin edildiği halde muvaffak olamaması sebeblerini veya neden muvaffak olmağa bırakılmadığını anlamak için o zamanki Rumeli vaziyetini ve İstanbul'daki devlet adamlarının merkeziyet zihniyetlerini şöyle bir kuşbakışile gözden geçirmek ve bu hususta hükûmetin siyasetini bilmek lâzımdır.

On sekizinci asır iptidalarından itibaren hükûmet merkezinin, eski nüfuz ve otoritesini kaybetmesi ve gelişigüzel vezirlikle vali olan paşaların liyakatsizlikleri ve harbler sebebile eyalet ve sancak merkezlerinde kuvvetlenmeğe başlayan

3 *Bursa Halkevi Dergisi (Türkün)*, Sayı: *7,* (1936 Temmuz)

4 Ana veya babası tarafından Taşköprülü olup büyük babasının adının İsmail Ağa olduğunu bu ailenin terceme-i halini iyi bilen bir dostum söyleyerek kendisinden not da aldım ise de bu makaleyi yazarken zayi olup o nottan istifade edemediğimi esefle arzederim.

5 Son kısımları noksan olan mufassal ve resmî terceme-i hali için *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'na, müracaat buyrulsun.

âyanlık ve derebeylik, bilhassa (1182 = 1768) Rus seferinden sonra iyice almış yürümüş ve yer yer sivrilen mütegallibe, hükûmetin emirlerine pek ehemmiyet vermez olmuşdu: bu, âyan veya derebeyi denilen nüfuzlu mütegaliibe, vilâyetlerine tayin edilen valilere tehakküm ettikten başka onların bazıları vilâyet merkezine bile uğratmıyacak kadar şımarmışlar ve kendilerine malikâne ve iltizam suretile tahsis edilen arazi hasılatını bunlar vasıtasiîe tahsile mecbur kalan valiler ise geçinmek ve tutunabilmek için bu mütegallibelere mümâşat yolunu tutmuşlardı.

Osmanlı Devleti Kaynarca Muâhadesi'ndeki (1774) zayiatı telâfi için ordusunu tam mücehhez bir hale getirmeden evvel Kırım'ın istirdadı niyetile vukua gelen (1201 = 1787) seferi ve neticesi Rumeli ve Anadolu'daki mütegallibelerin adedini ve nüfuzlarını arttırmış ve bundan başka eşkıya zümreleri meydana çıkarmıştı.

Âyan veya derebeylerin hükûmet merkezindeki devlet ricaline çatmaları ve onlar vasıtasile arzu ve emellerine nail olmaları, eyaletlerde devletin eli ve kolu mesabesinde olan vezirlerin bu suretle hüküm ve nüfuzlarının kırılarak merkezden her şeye müdahele edilir olması vilâyetlerdeki devlet otoritesini kırmış ve İstanbul'da eli bulunan âyanları şımartmıştı; buna binaen vilâyet ve sancakta herhangi bir vezirin serbestçe iş görebilmesi pek zor ve âdeta imkânsızdı.

Muharebe dolayısile bir zamanlar âyanların hizmetlerinde bulunarak sonra başıboş bırakılıp köy ve kasabaları soymağa başlayan eşkıya, iptida Rumeli'nin Kırcaali dağlarında zuhur ederek şekavete başlamışlar ve daha sonra muhtelif zümrelerin iltihakile dal budak salarak dağlı eşkıyası diye şöhret bulmuşlardı. Bu dağlı eşkıyası yirmi seneden fazla devleti meşgul etmiş ve muhtelif zamanlarda bunların üzerlerine tayin olunan vezirler yine muhtelif sebeblerle muvaffak olamamışlardı.

Dağlı eşkıyası kadar muzir olan ve zaten birbirleri arasındaki rekabet sebebile Kırcaali, Deliorman ve Arnavudlardan eşkıya istihdam eden ve icabında bu eşkıyayı el altından hükûmet aleyhine teşvik ile mütemadi surette hazinenin boşaltılmasına ve memleketin asayişsizlik içinde kalmasına sebep olan Rumeli âyanları ise hükûmete karşı mütehakkim bir vaziyet alacak kadar küstah olmuşlardı; bunların içinde Gümülcine Âyanı Tokadcıklı Süleyman Ağa, Serez Âyanı Siyavuş Paşazade İsmail Bey, Tırnova Voyvodası ve Rusçuk Âyanı Trisenikliođlu İsmail Ağa, Deliorman ve Silistre Âyanı Yılıkoğlu Süleyman Ağa başta geliyorlardı: daha sonra bunların nüfuzuna tabî ikinci derece âyanlar da varıdı; Her büyük âyanın mıntakası ve hududu muayyendi; Biri diğerinin hududuna taarruz etmezdi, hatta dağlı eşkıyası takibinde eşkıyayı tedibe memur olan, âyan, eşkıyanın kaçıp iltica ettiği mıntakaya giremez, avdet ederdi.

Bu âyanlar içinde en azılısı daha sonra Gümülcine âyanı olan Tokadcıklı Süleyman idi; bu adam, sert, serkeş ve çok cesur, cüretkâr ve son derecede vehhamdı, diğer büyük âyanlar bile bundan çekinirlerdi. Dağlı eşkıyası tedibinde bunun muvafakati alınmadan devletçe iş görülemiyordu; hükûmet eşkıya tedibinde bunu harekete getirmek için minnet ediyor, memurlar gönderiyor, kendisini memnun edecek tarzda koltuklayarak emirler yazıyor ve âdeta yalvarıyordu; bu adam muhalif kaldıkça Serezli İsmail Bey ve diğer o havalideki (yani Balkanın cenup kısmile Makedonya'daki) âyanlar ve Üsküb hazırı gibi nüfuzlu beyler bundan çekindiklerinden dolayı serbestçe harekete geçemiyorlardı, ha deyince on beş yirmi bin kişilik kuvvet çıkaran Tokadcıklı'nın muhalefetinden hükûmet de korkuyor ve daima kendisini okşayor, tayin edilen vezir ve kumandanlara onunla görüşerek iş görmelerini tavsiye ediyordu.

Evvelce Ferecik âyanı iken Tokadcıklı tarafından memleketinden çıkarılan ve bu hale karşı hükûmet tarafından ses çıkarılamayan Ali Molla ile İsaoğlu'nun mecburen şekavete başlamaları üzerine bunların tekrar kendi yerleri olan Ferecik'e iskânları için Tokadcıklı'nın muvafakat etmemesi yüzünden Ali Molla takımı senelerce şekavet yaparak hükûmeti işgal eylemişler ve garibdir ki bunların tedibleri de Tokadcıklı Süleyman'a havale edilmişdir.

Trisenikliоğlu ile Serezli İsmail Bey o tarihlerde (on dokuzuncu asır başlarında) daha az nüfuzlu fakat daha mutedil ve idareli idiler; her ikisi de hem mevkilerini tahkim ediyor ve hem de şöyle böyle hükûmetin emirlerine itaat gösteriyorlardı.

Deliorman Âyanı Yılıkoğlu Süleyman Ağa, kendisine rakib olan Trisenikli-zade ile tepişiyor ve bu yüzden Silistre, Rusçuk, Hezargrad ve havalisi ve Deliorman tarafları alt üst oluyordu.

Osmanlı hükümdarları bu hallere karşı nüfuzunu kaybeden Bağdad halifeleri vaziyetinde kalarak birbirine muhalif olan âyanları barışdırmak ve birini ele alarak diğerini tehdid eylemek siyasetini takib eyleyorlardı. Hükûmetçe dikkat edilen şeylerden biride bu âyanların birbirlerile ittifak etmelerine mani olmakdı: Merkezden birbiri ardından gönderilen tahriratlar ve memurlar vasıtasile âyanlar daima okşanıyor, nasihat ediliyordu: Fakat hükûmetin âciz vaziyetini bilen bu ağalar ise kendi bildiklerinden şaşmayorlardı. Rumeli kazalarının mali tahsilatı bu âyanlar vasıtasile yapılıyor ve bunlar da her sene hükûmetçe kendilerine gönderilen vergi defterlerine kendileri için de vergiler koyarak hükûmet içinde hükûmet ediyorlardı.

Vidin'de isyan ile Mısır'ın Fransızlar tarafından işgali yüzünden üzerine sevkedilen kuvvetin avdeti lüzumuna mebni, gailesini basdırmak üzere kendisine

vezirlik verilen Pazvandoğlu Osman, o taraflarda nüfuzunu arttırmak için durmadan çalışıyordu; P a z v a n d o ğl u haricden ecnebilerden de teşvik görmekde olduğundan devletçe vaziyeti pek tehlikeli görülüyordu: Avrupa gazetelerinde de bunun muhalefetine dair haberler görülüyor ve bu hal siyaset sahasında devletin aczine alâmet olarak ileri sürülüyordu.

Pazvandoğ1u'nun arazisini genişleterek bütün Tuna sahillerini Lom, Berkofca, Rahova, Vıraça, Lofca, Plevne, Niğbolu, Ziştoy, Rusçuk, Hezargrad, Silistre, Tırnova, Servi ve sair yerleri yani Tuna ile Balkan dağları arasındaki sahayı eie geçirmek istemesine karşı hükûmet bunun üzerine asker ve kumandanlar gönderdiği gibi o taraflarda en kuvvetli nüfuzu olan Tırnova Voyvodası ve Rusçuk Âyanı Triseniklizade İsmail Ağa'ya dayanarak Pazvandoğlu'nun genişlemesine mani olmak isteyordu; Filhakika, bilhassa kendi elindeki yerlerin de elden çıkmaması için hükûmetin emrine itaat gösteren Triseniklizade ile diğer âyanlar Silistre valisine yardım etmek suretile Pazvandoğlu'nun yayılmasının önüne geçebilmişlerdi.

Bu, on sekizinci asır sonile ondokuzuncu asır iptidalarındaki Arnavutluk vaziyeti mevzuum haricinde olduğundan dolayı izahat veremiyeceğim. Bu sahada yani İşkodra, Avlonya ve Yanya mutasarrıfları içinde en nüfuzlusu Tepedelenli Ali Paşa idi.

1206 (1792) senesinde Osmanlı ordusunun Rus ve Avusturya seferinden İstanbul'a avdeti esnasında Kırcaali, Hasḳöy ve havalisinde Rumeli âyanlarının başıboş bırakdıkları kuvvetlerden dağlı eşkıyası zuhur eylemesine binaen üzerlerine Mirimiran (Beylerbeyi) Tahir Paşa memur edilmiş ve maiyetine civar kazaları âyanları verilmişti; fakat âyanlarla Tahir Paşa geçinemediklerinden daha doğrusu âyanlar bu işin bastırılmasından sonra sıra kendi nüfuzlarının kırılmasına geleceğinden korkarak Tahir Paşa'yı attırmışlar ve Sivaslı Damat Alâeddin Paşa'yı istemişlerdi. Halbuki maiyetine külliyetli asker verilen Alâeddin Paşa'nın âyanlarla müttefikan hareket ile eşkıya üzerine varmaları lâzım gelirken malûm olan tamaı yüzünden para edinmek sevdasına düşüp zulme başlamasından dolayı yine, kendini isteyen âyanların teşebbüsile azledilmiş[6] ve eşkıyanın tedibi 1206 senesinde kendisine vezirlik de verilmek suretile Hamamîzâde Ahmed Paşa'ya havale edilmişti.

6 Sadrâzam Yusuf Ziya Paşa'nın, Gûmülcine Âyanı Tokadcıklı Süleyman Ağa'ya mektubu (Arşiv vesikaları, dahiliye kısmı, 832).

Bu sırada Belgrad'da çıkan birinci isyandan dolayı Ahmed Paşa o tarafa gönderildiğinden onun yerine dağlı eşkıyası üzerine Z i h n eli Hasan Paşa tayin edilmiş ve fakat muvaffak olamamıştı. Bundan sonra daha ziyade şımaran ve cüretleri artan dağlılara karşı sabık Vidin Muhafızı Ali Paşa ve Rumeli ahvaline vukufu sebebile vezaretle Şinikzade Mustafa Paşa gönderilmişlerse de âyanların eşkıyaya yardımlarına mebni bunlarda muvaffak olamamışlardı. Hükûmet, bu muvaffakiyetsizlikler sebebile bir aralık bunları af eylemiş ve fakat yine şekavette ısrar eylediklerinden bu defa da üzerlerine Silistre Valisi Hacı Abdi Paşa gönderilmişti.

Dağlı eşkıyası sergerdelerinden olup Balkanın şimalînde bulunan Hacı Manav, Plevne'yi ele geçirip bundan başka Lofca'yı da zabteylemek istemiş ise de muvaffak olamamıştı. Haci Abdi Paşa, eşkıyaya el eltından muavenet eden âyanların haklarından gelinmedikçe bu şekavetin önüne geçilemiyeceğini anladığından Hacı Manav'ı af ile yanına almış ve sonra Yenipazar'da Hacı Manav adamlarını ansızın katlettirmiş ise de Hacı Manav cenuba Gümülcine taraflarına kaçmıştı; fakat Abdi Paşa'nın himmetiyle Balkanın şimal kısmında ber taraf edilen eşkıya bu defa da Edirne ve cenub kazalarında faaliyete geçmişlerdi; filhakika bu taraflarda bundan sonra Cenkcioğ1u, Molla Ali, İsaoğlu, Kara Feyzi, Deli Kadri, Bekirlili Mustafa, Kara Yusuf Sinap ve saire gibi belli başlı eşkıya reisleri ortalığı kesip biçmekte devam ettiler; bunlardan mağlub edilip kaçanlar Vidin'de Pazvandoğlu'nun yanına gidip ondan himaye ve teşvik görüyorlardı.

"Rumeli Âyanları ve Dağlı Eşkıyası" ismi altında Hazine-i Evrak vesikalarına göre ayrıca bir yazı hazırlamak istediğimden Hakkı Paşa hakkındaki makale münasebetile dağlı eşkıyasına dair bir hülâsa olarak verdiğim bu izahatla iktifa ederek Hakkı Paşa'ya dair olan vekayie geçiyorum.

İşte Rumeli'de vaziyet bu merkezde iken sadrâzam kethüdalığı vesair mühim hizmetlerde bulunup o sırada yeni ihdas edilen ve eyâletli nezareti denilen timar ve zeamet nazırı bulunan Ahmed Kâmil Paşazade Hakkı Bey, vezaret rütbesile ve tam istiklâl yani geniş salâhiyet ile Rumeli Eyaleti valiliğine tayin edilmiş ve maiyetine muallem topçu ve arabacı bölükleri ve lüzumu kadar hambaracı askeri verilmişti. (19 Cemaziyelâhir 1210) [31 Aralık 1795][7]

7 Hakkı Paşa'nın Rumeli valiliğine tayini üzerine Rumeli'nin üç kolu üzerindeki kadı, nâib, âyan, eşraf ve zabitlere hitaben gönderilen fermanda Hakkı Paşa'nın dairesini şan-ı vezarete lâyik şekilde tanzim ile hareket edeceğinden ve kendisinden sâdır olan emir ve buyuruldulara tamamen itaat etmelerinden bahsedilmektedir (Mühimme Defteri, No: 202).

Hakkı Paşa, dairesini tanzim, tedarikâtını bitirdikten sonra 13 Şaban 1210'da (22 Şubat 1796) hareket etmiş ve hükümdar Selim III, kendisinin alayını temaşa ettikten sonra Hakkı Paşa'yı huzuruna celb ederek şifahen de talimat verip atiyye ve bir alâ hançer ile taltif eylemişti.

Mehmed Hakkı Paşa hem dürüst yani doğru ve hem de dürüşt yani sert tabiatlı idi; sözünü esirgemez ve hakikati saklamazdı; cesurdı; zamanına göre eyi tahsil görmüştü; aceleci ve amansızdı. Kendisinin Rumeli valiliğine tayinini, Hakkı Paşa'yı yakından bilen ve babası, babasının adamı olan Selim III mi hatırladı yoksa Hakkı Paşa'nın dilinden ve muahezesinden kocunan ve korkan Selim III ricali mi ileri sürdüler; kat'î olarak bilinemeyor; Mütercim Âsım, kendisini hükümdarın hatırladığını yazmaktadır. Hükûmet merkezinde sözü ve kalemi nafiz devlet adamlarından her söze kavuk sallamayup tenkit ve müahazede ileri gidenlerin bir daha İstanbul'a gelmemek üzere vezirlikle merkezden uzaklaştırılmaları âdet olduğundan eşkıya üzerine "perverde-i devlet bir vezirin memuriyetine lüzûm-ı kavi" gösterilmesi suretile Hakkı Paşa'nın başına çorab örülmesi de ihtimal dahilindedir; mamafih elde başka vesika olmadığına göre şimdilik Âsım Efendi'nin mütaleasını kabul etmek zaruridir. Eğer hükûmet sebat etmiş olsa Hakkı Paşa'nın tayininde isabet olduğunu da hadisat göstermiştir; Hakkı Paşa'nın valiliğe tayini Edirne'de duyulur duyulmaz medrese ve hanlarda bulunan birtakım serseri adamlar şehri terk ederek kaçmışlardı.

Hakkı Paşa'nın Rumeli valiliği ve şedid icraatı Vidin'de başkaldıran Pazvandoğlu Osman'ı, dağlı eşkıyasını âyanları ve Tepedelenli gibi kendi başına hareket eden paşaları, hulâsa Rumeli'nin bütün nüfuzlu adamlarını korkutmuştur; Hakkı Paşa'nın gösterdiği lüzum üzerine iş ciddi tutmuştur; Rumeli'ye kuvvetli beğlerbeğiler tayin, Anadolu'dan asker sevkedilmiş ve âyanların ahvalini tetkik ve tahkik için İstanbul'dan hasekiler gönderilmiştir; yukarıda mukaddimede ismi geçen dağlı eşkıyası elebaşılarından Hacı Manav mecruhan ölmüş, eşkıyaya yardım eden Hasköy Âyanı Hacı Emin Ağa katlolunmuştur.

Hakkı Paşa'nın Edirne'ye vürûdu üzerine Yanya mutasarrıfı Tepedelenli Ali Paşa kendisini istikbal için oğlu Veli Bey'i göndermişti: Hakkı Paşa, maiyetinde hizmet etmek üzere Veli Bey'i zâhiren yanında alıkoymuş ve hakikatta ise rehin suretile tevkif etmişti: Hükûmet Ali Paşa'yı ürkütmemek için Veli Bey'e mirmiran yani beylerbeyi rütbesi vermişti.[8]

Mehmed Hakkı Paşa ilk iş olarak medrese, mahalle ve hanlarda taharriyat yapdırmış, bundan sonra müderrislerin serserileri medreselerine kabul ettiklerini

8 *Nuri Halil Bey Tarihi* (hususi kütüphanemizdeki nüsha, s. 247) ve *Tarih-i Cevdet,* c. 6, s. 217 (Matbaa-i Osmaniye tabı).

duyarsa derhal medrese kapısına asacağını ilân eylemiştir.[9] Bundan başka eşkıyaya zahîr olan âyan ve mütegallibenin tedibine girişmiştir: Hakkı Paşa bu suretle dağlı eşkıyasının içyüzünü anlamış ve hastalığı teşhis etmişti: Dimetoka, Edirne, İştib, Samakoi ve Gümülcine'de eşkıyaya yardım eden âyan ve mütegallibenin bir haylisini tepeleyip âyanları titretmeğe başladı: Dimetoka âyanı Veysoğlu Halil, Yeni Zağra Âyanı diger Halil, İştib Âyanı Torkulluoğlu Mehmed, Edirne Âyanı Eyüb, Gümülcine Âyanı Mestan, Samako Âyanı Emin ve Eski Zağra'daki Yeniçeri ustasının başlarını kesip İstanbul'a göndermiştir.[10] Bu sırada dağlı eşkıyası reislerinden Sinab denilen bir meşhur adam da yirmi kadar avenesile idam edilmiş olduğundan eşkıyanın adam akıllı burunları kırılmışdı.[11]

Hakkı Paşa'nın şedid icraatında muvaffak olması hükûmetin kendisine zahîr olmasile âyan ve mütegallibenin müracaat ve şikâyetlerine ve yalanlarına ehemmiyet vermemesile kaimdi. Halbuki âyanların her birinin İstanbul'da birkaç hâmisi vardı. Gelen hediyeler ile anların devletin haysiyetini ihlal eden bir çok hareketlerine göz yumuluyordu. Merkezden her işe müdaheleye alışmış olan İstanbul'daki devlet ricali rakibleri olan Hakkı Paşa'nın böyle cesûrane ve pervasızca hareketlerine tahammül edemeyorlardı. Selim III'ün yürütmek ve yapmak istediği Nizam-ı Cedidin muhtelif hizmetlerine getirip koyduğu ve kethüdalık ve saire gibi en kuvvetli mevkilere tayin ettiği bu devlet adamlarına karşı sadrâzamlar bile baş eğmeğe mecbur oluyorlardı. İşte bu adamlar, rakibleri Hakkı Paşa'yı yıkmak için fırsat bekleyorlardı: Hakkı Paşa muvaffak olursa sadarete gelebilirdi. Hakkı Paşa, münevver, devlet vaziyetini eyi kavramış bir vezir olmakla beraber Selim III'ün etrafında bulunan ve perde arkasında iş gören devlet ricalinin aleyhinde idi: Gönderdiği mektub ve tahriratlarında hükûmetin icraatını tenkid etmekden de asla çekinmeyordu. Şu halde hükûmet merkezinde Hakkı Paşa'nın icraatını kolaylaşdırılacak dostları yokdu: Binaenaleyh muvaffak olabilmesi de şüpheli idi. [12]

9 Arşiv vesikaları, sene 1210 Ramazan 14 (numara 394).

10 *Nuri Halil Bey Tarihî* (hususi kütüphanemizdeki nüsha, s. 163 ve dahiliye vesikaları numara 1037).

11 *Nuri Halil Bey Tarihi* (hususi kütüphanemizdeki nüsha, s. 251).

12 (..Çün Hakkı Paşa'nın bu resme şan ve şöhret ve sarâmet ve savleti ve nüfuz ve mekneti ve Rumeliyi bu misillu nizam-ı hüsn-i hale idhali dembedem elsine-i vâridîn sâdırînden şâyi ve amme-i halk lisanında medh ü senası sair ve zâyi olup mizac-ı hümayuna nazaran elbette müşarünileyhi makam-ı sadarete iradı vârsete-i zünun olmağla vükela-yi vakit ile ez-kadîm beyinlerinde tezad-ı kâmil ve yekdigerin katl ve idamile müteselli olmayacak mertebede bugz ve kîneleri karargir-i saha-i dil olup bu cihetle sadarete kadem-nihâde olduğu gün ol takımın mecmuunu büride-i seyf-i kahr eyleyeceği bî-ihtimal olduğuna mebni..) hakkında delilik isnadile fırsat düştükçe zebandırazlığından ve nizam-ı cedide aleyhdar olduğundan bahsediyorlardı. Valide Kethüdası Yusuf Ağa, Hakkı Paşa aleyhinde Valide Sultanı doldurup o vasıta ile Padişahı da hazırlamak üzere bir ittihad hasıl olmuştu. (*Âsım*'dan naklen *Tarih-i Cevdet*, 6 s. 246).

Rumeli'nden gelen haberler ve halk lisanında dönen rivayetler eşkıyanın sindiğini gösteriyordu; Hakkı Paşa Çekmecelerden itibaren Rumeli'nin bütün kaza halkını kefaletle birbirine bağlamış ve bir kazadan diğer kazaya elinde tezkere olmadıkça hiç kimsenin geçmemesi için tedbir almış ve tezkeresiz yakalananların kendisine gönderilmesini her tarafa ilân eylemişti. Hakkı P a ş a'nın bu tedbiri ve âyanlar ve eşkıya hakkında gösterdiği ilk şiddet Rumeli'de bir sükûnet husule getirmişti. Birbirlerile münaferet halinde bulunan âyanlar bu şiddet karşısında yekdiğerile anlaşarak ve suret-i haktan görünerek itaat ve inkiyadlarını arzeylemişler ve İstanbul'daki efendileri ve adamları vasıtalarile Hakkı Paşa'yı yıkmak için merkeze müracaat eylemişlerdi

Vaka'nüvis Nuri Halil Bey, Mehmed Hakkı Paşa'nın bu birinci valilikten azlini matlub vechile eşkıyayı tedib edememesine atf ile şekavetin Balkan boyundaki köy ve kasabalara sirayet ederek sabık Servi voyvodası Macar Ali ile Gâvur İmam'ın Tırnova, Servi, Lofca ve Plevne kazalarile Niğbolu taraflarına sarkıntılıklarını yazıp Hakkı Paşa'nın bundan dolayı Haleb valiliğine nakledildiğini ve Rumeli eyaletinin Belgrad Muhafızı Mustafa Paşa'ya verildiğini beyan etmektedir.[13]

Nuri Halil Bey bu hususta bî-taraflık etmeyerek vakayı Hakkı Paşa aleyhdarlarının arzuları gibi yazmıştır: Mütercim Âsım Efendi, Hakkı Paşa'nın muvaffak olamamasında devlet ricalinin âmil olduklarını ve Hakkı Paşa aleyhine âyanların ittifaklarını yazıyor. Bu hususta en esaslı vesika Sadrâzam Yusuf Ziya Paşa'nın, Tokadcıklı Süleyman Ağa'ya yazdığı mektubdur: Yusuf Ziya Paşa, sadrâzam olduktan sonra[14] dağlı eşkıyasının tedibi hususunda Gümülcine Âyanı Tokadcıklıya mektup yazmış ve bunda âyanların ittifakını açıkça beyan etmiştir ki Âsım Efendi'nin mütalâasının aynıdır. Yusuf Ziya Paşa mektubunda:

Cümlenin devlet-i aliyyeden ve memur olan vüzeradan emniyeti lâzıme-i halden olduğundan rikâb-ı hümayunda cemi-i serâir-i devlet-i aliyyeye vâkıf ve mizac-ı devleti ve maslahatı bilir birinin memur kılınması münasip görüldüğünden Hakkı Paşa hazretlerine rütbe-i valâ-yı vezarat ihsanile bil istiklâl eşkıya maslahatına memur ve dersaadetten irsal ve müşarünileyh dahi eşkıya-yı merkumenin kahr u idamlarına ikdam u gayret ve oldukça bir suret vermek üzere iken civar kazaları âyanları müşarünileyhden emniyetleri meslub ve havfe tabî

13 Kütüphanemizdeki nüsha, s. 282.

14 Mehmed Hakkı Paşa'nın birinci valiliğinde sadrâzam Safranbolulu İzzet Mehmed Paşa idi: Yusuf Ziya Paşa, ona halef olmuştur. Yusuf Ziya Paşa'nın Tokadcıklı Süleyman'a gönderdiği bu mektup 1216 senesi sonunda yazılmıştır.

olduklarından eşkıya-yı merkume kahr u idam olarak muharebede yüz yüz elli nefer kalmışken firar ve iki gün sonra yedi, sekiz yüz nefere bâliğ ve durdukça gün-be-gün ziyade olmaktan hâli olmayıp ancak bu keyfiyet civar kazaları âyanlarının adem-i emniyetlerinden neşet eylediği tahkik olunduğundan müşarünileyhin dahiazl..." edildiğinden bahsediyor.[15]

Gerek âyanların müracaat ve şikâyetleri ve gerek İstanbul'daki Hakkı Paşa aleyhtarı ricalin faaliyetleri semere vererek Hakkı P a ş a'nın değiştirilmesine lüzum görülmüş ve fakat iş gizli tutulmuştur. Hükûmet merkezindeki hafî müzakere neticesinde Hakkı Paşa'ya Anadolu'da bir valilik verilmesi tekarrür etmiştir; Hakkı Paşa'nın yerine Rumeli valiliğine padişah tarafından Anadolu Valisi Ali Paşa'nın tayini emrolunmuş ise de erbab-ı şûra denilen heyet bunu yerinde bulmayarak Rumeli valiliğinin Belgrad Muhafızı Mustafa Paşa'ya verilmesini ve eşkiyayı tedib için de Anadolu valisinin yani Ali Paşa'nın Rumeli'ye geçmesini münasib gördüklerinden o suretle müsaade edilmiştir.[16] Hakkı Paşa'nın bu birinci defaki Rumeli valiliğinden Haleb valiliğine nakli (Zilhicce 1211 = Mayıs 1797) dadır.

Hakkı Paşa tebdili emrini alır almaz yeni hizmetine gitmek üzere Rumeli'den ayrılmış Gelibolu'dan geçerek Söğüt kasabası yakınına gelmiş ve kasabada kalmak istemiştir; Söğüt ahalisi Hakkı Paşa gelmeden evvel Rumeli'de dağlı eşkıyası üzerine memur olan Anadolu Valisi Ali Paşa'nın zabt u rabtı olmayan askerile kasabaya uğrayup epey zarar vermiş olduklarından dolayı Hakkı Paşa kuvvetlerini de aynı suretle hareket eder zannile paşanın kasabaya girmemesini rica için kendisine bir heyet göndermişlerdir, Hakkı Paşa bu müracaatı muhalefete hamlederek Söğüt'e girmek istemiş ve Delilbaşı Kara Ömer'i bir miktar kuvvetle ka-

15 Arşiv dahiliye vesikaları, numara 832.

16 Dolab 1 sandık 12 (63 numaralı telhis denilen arz tezkeresinden hülâsa:
Sadrâzam, padişahın huzuruna girdiği zaman Rumeli Valisi Hakkı Paşa'ya dair görüşmüşler; Hakkı Paşa'nın (umur-ı memuresinde matluba muvafık icra-i tedbire adem-i muvaffakiyeti malûm ve aşikâr..) olduğundan dolayı azline lüzum görülüp padişah onun yerine Anadolu Valisi Ali Paşa'yı tam istiklâl ile tayin eylemiş ve Hakkı Paşa'ya Anadolu'da bir valilik vermeği muvafık gürmüş. Bu hususta gizlice devlet ricali ile görüşülerek neticenin kendisine bildirilmesini irade etmiştir. Sadrâzam icab edenlerle görüşmüş ve Ali Paşa'nın, Pazvandoğlu ile aralarının iyi olmamasından dolayı onun tayininden Pazvandoğlu'nun kuşkulanacağını ve yola gelmek üzere olan Pazvandoğlu'nun bu suretle tekrar muhalefete devam edeceğini düşünmüşler ve bu işe Rumeli'deki vezirlerden birinin tayini ileri sürülmüş ve Belgrad Muhafızı Mustafa Paşa muvafık görülmüştür. Bu müzakerede padişahın arzusu ile, meclisin mütalâasını telif etmek üzere A1i Paşa'nın da Rumeli'ye geçerek dağlı eşkıyasını tedibe memur kılınması münasip görülerek arzedilmiş ve bu tarza hükümdar da muvafakat etmiştir.

sabaya göndererek beyhude ve lüzumsuz bir tehevvürle kasabanın bir kısmını yakdırmıştır (1211 Zilhicce = 1797 Haziran)[17]

Bu vaka hükûmete aksedince kendisine gönderilen şiddetli bir fermanda Delilbaşı Kara Ömer'in derhal başını kesip göndermesi kat'iyetle emrolunmuştur; bu hüküm aynen şöyledir:

Halep Valisi Vezirim el-Hac Mehmed Hakkı Paşa iclâlühuya hüküm.

Sen ki paşa-yı müşarünileyhsin Halep eyaletinin sana hîn-i tevcihinde memuriyetini havi şeref-efzâ-yi sudûr olan emr-i şerifimde doğru yoldan sapmayup ve fukara ve zuafaya tarafından ve etbâın caniblerinden zulm ü teaddiyi tecviz etmeyüb himaye ve siyanet-i ehali ve reayaya müsareat eylemen etrafiyle tenbih ve tekid olunmuşken bu tenbihat-ı mülükânemi kat'a ısga elmiyerek reh-i rastdan udul birle esnâ-yi rahde rast geldiğin haşerati başına celp ve cem ve uğruna gelen kaza ve kurayı rahnedar ve hatta Söğüt kazasına delilbaşın olan Kara Ömer nam şekavet-pişe hücum edüp bu kadar büyût ve dekâkin ve hanı ihrak ve katl-i nüfus ve gasb-ı emvâl eylediği bu defa Anadolu taraflarından ve Söğüt kazasından deraliyyeye vârid olan ilam mefhumundan ve feryadcıların takrirlerinden malum-ı padişahanem alup bu makule hilaf-ı rıza ve mugayir-i şeriat-i garra vedia-i cenab-ı rebbi'l-izze olan fukara ve zuafaya isâl-i zulm ve hasar eden bagi-i mezkûr Kara Ömer'in alâ eyyi halin senin marifetinle tertib-i cezası bâbında hatt-ı bümayun-ı şevket-makrunum şeref-yafte-i sudûr olup şaki-i merkumun ale'l-hal tertib-i cezasile ser-i maktuunu der-bâr-ı saltanatıma irsâle müsareat eylemem için emr-i hümayunım sâdır olmağla vusul-i emr-i şerifimde dakika-i vâhide tevakkuf etmeyüp ala eyyi vech-i kân cezasını tertib ve ser-i maktuunu deraliyyeme tesbil eylemen fermanım olmağın tenbihen ve tekiden hassitan işbu emr-i şerifim ısdar, mektumen ve memhuren [isim yeri açık] ile irsal olunmuştur, imdi şaki-i merkumun ale'l-hal tertib-i cezası senden matlub-ı kafi-i dâveranem idüği ve bu bâbda irad-ı özür ve illet eylemek ihtimalin olur ise neticede vehameti nefsine râci olacağı malumun oldukda ber vech-i meşruh vusul-i emr-i şerifimde bir dakika tevakkuf etmeyüp ve hafi ve celi şaki-i merkum tarafına serrişte vermiyerek ahz u tertib-i ceza-yi sezâsına ikdam ve ser-i maktuunu der-bar-ı şevket-karar-ı mülûkâneme tisyare ihtimam-ı tam eyleyesin; şöyle ki bu bâbda irad-ı özür ederek imrar-ı vakit etmek ve yahud hafi ve celi merkumun tarafına serrişte verüp firar ettirmek ihtimalin olur ise bi-rabbi'l-kâbe neticede vehameti nefsine ait ve râci olacağı bî-iştibah olmâğla ana göre aklını başına devşirüp derhal infaz ve icra-yı irade-i padişahaneme müsaraat

17 *Nuri Halil Bey Tarihi.* Kütüphanemizdeki nüsha, sahife. 294.

ve bir gün ve bir dakika mukaddem şaki-i merkumun ser-i maktuunu deraliyyeme irsale damen-dermeyan-ı gayret ve hilafından gayetü'l-gaye tehaşi ve mücanebet eylemen bâbında fi evâsıt-ı M– [Muharrem] sene 1212 (6-15 Temmuz 1797).[18]

Hakkı Paşa yanından kaçan Kara Ömer'in Konya'ya doğru gittiğini duyarak bir koldan kethüdası ve diğer koldan adamlarını takibe memur eylediğini hükûmete bildirmiş ve dört gün dört gece takip neticesinde Kara Ömer'in kıyafetini değiştirerek Kütahya taraflarına gittiğini ve yanındaki delillerin dağıldığını yazmıştır.[19]

Hakkı Paşa'nın bu müşkil vaziyetinden istifade etmek isteyen rakipleri hemen aleyhine hareket eyleyerek üzerinden vezirliğini aldırarak İstanköy adasına nefy ettirmeğe muvaffak olmuşlardır. Bu hususa dair Mehmed Hakkı Paşa'ya gönderilen hükümde aynen şöyle denilmektedir:

"Sabıka Halep valisi olup bu defa vezâreti ref'ile İstanköy ceziresinde ikamete memur kılınan el-Hac Mehmed Hakkı Paşa damet maaliyehu ya ve İstanköy nâibine ve dergâh-ı muallam gediklilerinden paşa-yi müşarünileyhi savb-ı memuriyete isale derailiyyemden mübaşir tayin olunan (isim yeri açık) zide mecdühü ya hüküm.

Sen ki paşa-yi müşarünileyhsin bundan akdem sana Halep eyaleti tevcih olundukta esna-yı rahda fukarayı himayet ve doğru yoldan azimet eylemen hususu ve hususat-ı sâire memuriyetini havi şeref-yafte-i sudûr olan emr-i şerifde tenbih olunmuş iken kat'a ısga etmeyüp yemin ü yesare inhiraf ile ehali-i memleket ve fukara-yı raiyyete teaddiye ibtidar eylediğinden başka Söğüt kasabasını ihrak ve ahalisinden hayli nüfusu katl ve emval-i fukarayı gasp u garet ettirüp sair kazalarda dahi enva-i teaddiyata ibtidar eylediğine binaen uğradığın mahallerin ehali ve fukarası birbirini müteâkıb rikâb-ı hümayunuma arz-ı mahzar takdimile iştikâ etmeleri üzerine şeref-yafte-i sudûr olan hatt-ı hümayun-ı şevket-makrunum mucebince vezaretinin ref'ile İstanköy ceziresinde ikametin hususuna irade-i padişahanem tealluk etmeğin hassatan işbu emr-i âlişanım isdar ve gediklu-yı mumaileyh ile irsal olunmuştur, imdi emr-i şerifim sana ne mahalde vâsıl olur ise derhal hareket ve gediklu-yı mumaileyh marifetile İstanköy ceziresine varup anda ikamet ve devam-ı ömr-i devletim da'vatına muvazabet ve hilaf-ı rıza evzaa tesaddiden be-gayet tehaşi ve mücanebet eyleyesin ve sen ki

18 Bu Kara Ömer sonra bir takrib Rumeli'ye geçmiş, bir müddet serseri dolaşmış, haddi zatında işgüzar olduğundan Rumeli'de vali maiyetinde Serçeşme Hacı Hüseyin'in maiyetinde hizmet etmiş olduğundan anın delaletile İstanbul'a yazılarak kusuru affedilmiş ve 1212 cemaziyelevvelinde (Ekim-Kasım 1797) affedilmiş olduğuna dair hüküm yazılmıştır.

19 1212 Seferinin sonunda Kütahya mütesellimi Nasuhzade Nasuh Ağa'ya yazılan hüküm.

gediklu-yı mumaileyhin mukteza-yi memuriyetin üzre paşa-yi mumaileyhi bulunduğu mahalden kaldırup doğru İstanköy ceziresine isal ve vusulünü müşir ilâm ahzile deraliyyeme avdete ve tekmili emri mübaşeretine say-i bi-hemal ve sen ki mevlâna-yi mumaileyhsin paşa-yi mumaileyh ol tarafa lede'l-vusûl bir münasib mahalde meks u ikamet ettirüp bilâ-emr-i şerif mahall-i ahare hareketine iraet-i ruhsatdan mübaadet ve vusul ve ikametini gediklu-yı mumaileyh ile deraliyyeme ilâma mübaderet eylemen bâbında.

fi evahir-i M. sene 1212[20]

Bu hadise üzerine Mehmed Hakkı Paşa'nın kıl üzerinde olan hayatını sonuna erdirmek için rakiplerinin faaliyeti pek o kadar müessir olmamış ve nefyile iktifa edilmiştir.[21] Hakkı Paşa'yı İstanköy adasına götürmeğe memur edilen mübaşir, esbak bostancıbaşı Bekir Ağa da: Hakkı Paşa İstanköy'de ikameti hakkındaki fermanı alır almaz "derakab mahall-i menfasına âzim olacağını" söylemiş[22] ve ayni sene rebiülâhirinin yirminci günü İstanköy'e varmıştır.[23] 3 Muharrem 1213 (17 Haziran 1798) Hakkı Paşa'ya hazineden 750 kuruş maaş verilmiştir.

Hakkı Paşa bir sene sekiz ay kadar İstanköy'de oturdu ve 4 Şevval 1213'de (11 Mart 1799) Hanya ve sonra Ağriboz ve oraya vusulünden pek az sonra 1215 (1800) senesi içinde Bosna valiliğine tayin edildi ve oraya hareket etti. Henüz vilâyet merkezi olan Travnik'e varmadan, daha Yenipazar'da iken 1215 senesi Şevval ayı sonunda (15 Mart 1801) yazılmış olan bir fermanla Hakkı Paşa'nın derhal Rume1i'ye avdet eylemesi ve eşkıya tedibine memur edildiği bildiriliyor ve işi gizli tutması emrolunarak şöyle deniyordu:

"Kariha-i sabiha-i şahanemden şeref-yafte-i sudûr olan hatt-ı hümayun-ı keramet-makrunumla def'i ve tenkil-i eşkıya ve tasfiye ve tathir-i turuk ve enha emr-i ehemmine memuriyetin hususuna irade-i şahanem tealluk etmekten nâşi işbu emr-i şerifim sana her ne mahalde vâsıl olursa bu irade-i şahanemi ferd-i vahide ifşa etmiyerek derhal uhdende olan Bosna eyaletine zabt u rabt-ı memleket ve enha ve himayet ve sıyanet-i fukara ve zuafaya muktedir, mücerreb ve mutemet birini yerine kaymakam nasb ü tayin birle sen heman iki üç ve nihayet beş gün zarfında mükemmel daire ve kapun halkıle Rumeli tarafına avdet ve

20 Mektum Mühimme Defteri, No: 3 sahife 30.

21 Cevdet paşa merhum "vükela dahi Hakkı Paşa'yı gözden düşürmek için böyle vesileler aramakta bulunduklarından hemen Hakkı Paşa'nın vezareti ref' ile İstanköy ceziresine nefy olunmuştur" diyor. C. 6, s. 292.

22 Bu hususa dair Konya Ereğlisi kadısından ilâm gelmiştir. (Hakkı Paşa'nın nefyi fermanının üzerindeki şerhden)

23 Hakkı Paşa'nın nefyi fermanının Mühimme Defterindeki müsveddesinin üzerindeki şerhden (Mektum Mühimme, No. 3, s. 30) ve (*Nuri Halil Bey Tarihi*, s. 294.

yemin üyesâre sapmayarak ve iki konağı bir ederek seyr-i seri ile doğru Köstendil ve Sofya taraflarına şitab ve sürat ve hala rikâb-ı hümayunum kaymakamı düstur vezirim el-Hac Abdullah Paşa iclalehu tarafından gönderilen tahriratta beyan olunduğu üzre Bosna dilâverlerinden Emin ve mutemed neferat tedariki muktazi olmağla neferat-i mezkûrenin vurûdlerine bakmayup veranızdan eriştirilmesini iktiza edenlere tenbih ve tekid ederek bir gün evvel ve bir dakika mukaddem havali-i merkume vusûle damen-dermeyan-ı gayret ve kangı gün avdet ve ne vakta kadar vâsıl olacağını gereği gibi hesap birle mansıb emr-i şerifim olan tatar ile keyfiyeti derbar-i şevket-karâr-ı mülükâneme tahrir ve inhaya müsaraat eylemen fermanım olmağın memuriyetini havi emr-i şerifim ısdar ve ala cenahi't-ta'cil (isim yeri açık) ile irsal olunmuştur".[24]

Dağlı eşkıyasının kıyamı basdırılmak şöyle dursun bilakis çok alevlenmişti Pazvandoğlu etraf kazalardan bir haylisini zapteylemiş ve eyice şımarmıştı. Rumeli âyanlarının kuvvet ve nufuzları ise daha ziyade artmıştı. Bu hal birinci defaki Rumeli vaziyetinde muvaffakiyet gösteren ve fakat âyanların el altından yaptıkları telkin ile azledilen Hakkı Paşa'nın ikinci defa yine buraya tayinini icabettirmiştir.

Hakkı Paşa'nın birinci defadaki ayrılışından sonra eşkıyayı tedibe Belgrad Muhafızı Mustafa Paşa ile Palaslı Mehmed Paşa tayin ve Edirne Bostancıbaşısı ile Tokadcıklı Süleyman'ın beraberce bu işi hal eylemeleri devletçe muvafık görülmüştü.

Âyanlar, Palaslı Mehmed Paşa'yı istememişler ve hükûmet de Tokadcıklı ile Edirne Bostancıbaşısına bıraktığı eşkıya tedibi işinde bunlar dağlıları bozarak Sofya'ya kadar takip eylemişler ve fakat eşkıya Pazvandoğlu'nun yanına kaçmışlar ve sonra tekrar meydana çıkmışlardı.

Bu sırada Mısır seferi dolayisile orduya gitmek üzere İstanbula gelen Trabzon Valisi Tayyar Mahmud Paşa'nın Tokadcıklı ile aralarının eyi olmasına mebni Tayyar Paşa eşkıya işine memur edilüp Rumeli'ye geçirilmiş, bizzat Selim III kendisine Tokadcıklı Süleyman ile beraberce hareket etmesini tavsiye eylemişti. Tayyar Paşa bir aralık eşkıyaya aman vererek anları iskân eylemek istemiş ve fakat bu işi Tokadcıklı beğenmediğinden araları açılmıştı. Tokadcıklı bu gailenin hiçbir suretle bitmeyip sıra kendisine gelmesini istemediğinden Tayyar Paşa'nın fikrine muhalif kalmış ve zaten el altından tahrik edilen eşkıyada itaatten yüz çevirmiş olduklarından Tayyar Paşa'nın nüfuzu kırılıp vaziyeti müşkülleşmişti.

Bu tarihlerde Rumeli valisi bulunan Gürcü Osman Paşa Sofya'da bulunarak

24 Mühimme Defteri, No: 215, s. 2.

bir hayli Bulgaristan kasabalarını zabteden Pazvandoğlu'nun elindeki kasabaları istirdat ile uğraştığından ve başındaki asker ise dağlı eşkıyasından daha fena hareket ettiğinden Rumeli vaziyeti pek karışık bir şekil almıştı; işte Hakkı Paşa bu vaziyet üzerine ikinci defa Rumeli valiliğine tayin edilmek istenmişti. Yine tam istiklâl ile Rumeli valisi olmuş ve işin ehemmiyetine mebni iptida üç ve daha sonra iki sene zam ile beş sene müddetle azledilmiyeceği kendisine fermanla temin edilerek o suretle işi ele almıştı. İlk valiliğinde verilmeyen salahiyet bu defa daha ziyade arttırılmış ve bütün Rumeli kıtasındaki asker emri altına verildiği gibi serasker unvanı da tevcih edilip hiç sormadan bütün askerin taltif ve tedipleri kendisine bırakılmıştı.

Hakkı Paşa'nın bu seraskerlik fermanının başında:

"Sen ki Rumeli eyaleti tevcih olunan el-Hac Mahmed Hakkı Paşasın: işbu emr-i şerifimde münderic olduğu veçhile bi'l-istiklâl memur kılınıp taraf-ı hümayunumdan sana ruhsat-ı kâmile verilmekle göreyim seni, senden memul-i şahanem olan gayret ve hüsn-i hizmeti icraya ve uhdene ihale olunduğu vechile ber-vefk-i matlub ifa-yi memuriyete sarf-ı makderet ve gayret eyleyesin. Hak teala teyfik ihsan eyleye amin."

ibaresini havi üç beş satırlık hatt-ı hümayun yani padişahın el yazısı ile tavsiyesi vardı.

Hakkı Paşa Yenipazar'dan avdet ile Sofya'ya giderken Rumeli valiliğine tayin edildiğini bildiren ferman ve hatt-ı hümayunu Üsküp'den Köstendil'e hareketi esnasında almıştır. Hakkı Paşa tayin fermanı eline gelinceye kadar birinci fermanda tavsiye edildiği üzre memuriyetini gizli tutmuş[25] ve ancak ferman geldikten sonra ilân eylemiş ve bu hal henüz valilikten azlini bilmeyen Gürcü Osman Paşa'yı telaşe düşürmüştür.

Fermanda Hakkı Paşa'nın iktidar sahibi, tecrübe edilmiş, âkil, reşit ve ağır başlı olduğu ve bila azil üç sene uhdesinde olmak şartile Rumeli'nin kendisine tevcih edildiği ve Rumeli'ye tayin işinin bizzat hükümdar tarafından hatırlandığı beyan ediiyordu.

Hakkı Paşa'nın, Rumeli valiliğine tayinini duyan Bosna'nın ileri gelenleri hükûmete müracaat ile Paşanın Bosna'da kalmasını istirham etmişlerdi. Bosnalılar bu müracaatlarında Hakkı Paşa'nın babası Ahmed Kâmil Paşa'nın Bosna valiliği zamanında vilâyetlerinde şakavetin tamamen kaldırılarak rahat ettiklerinden bahseylemişler ve oğlunun da ayni suretle hareket edeceğinden dolayı ibkasını dilemişlerdi. Hakkı Paşa'nın Rumeli'de kalmasını icap ettirmişti.[26]

25 Mühimme Defteri, no: 210, s. 2.
26 Dolap 1, sandık 15'de 39 no. lu hattın melfufu mahzar.

Hakkı Paşa'dan açılan Bosna v a l i l i ğ i n e bir müddet sonra Bekir Paşa tayin olunup andan sonrada kendisine Selanik sancağı verilmiş olan sabık Rumeli valisi Gürcü Osman Paşa getirilmek istemiş ise de Bosna halkı böyle zalim bir adamı kabul etmiyeceklerini ve gelirse geçitleri kapatarak Bosna'ya sokmayacaklarını bildirdiklerinden yeni bir gailenin çıkmasından korkan hükûmet Bekir Paşa'yı Bosna valiliğinde bırakmıştı.[27]

Hakkı Paşa'nın bu defaki salahiyeti her işe burnunu sokan ve zaten hükûmet merkezinden lüzumsuz müdahale ve istizanlarla Rumeli vaziyetini berbad ve müzmin bir hale getiren Selim III'ün etrafındaki devlet adamları, rakipleri olan Hakkı Paşa'nın bu fevkalade salahiyetle işi eline almasını hazmedemiyorlardı.

Hakkı Paşa'nın geri dönerek Rumeli'ye gelmesi ve gelişinin sebebi bilinmemesi Rumeli valisi ve eşkıyadan ziyade devletin başına bir derd olan Gürcü Osman Paşa'nın muhalefet etmesine mani olmak içindi. Gürcü Osman Paşa Sofya'da bulunuyor, Pazvandoğlu'nun aldığı yerleri istirdat için uğraşıyordu. Hakkı Paşa'nın Üsküb'e gelip oradan asker topladığını duyan Osman Paşa bu halden korkarak keyfiyeti Hakkı Paşa'dan sormuş ve o da Edirne'ye gidince mufassalan yazarım cevabını vermiş ve henüz ferman gelmediğinden memuriyetini ilân eylememişti. Bu hal, bu çapraşık işler hükûmetin ne kadar âciz ve idaresiz bir vaziyette bulunduğunu gösteriyor ve bu şekildeki idare-i maslahatlara bilhassa bu devirlerde hemen her vakit ve her meselede tesadüf ediliyordu.

Hakkı Paşa'nın Rumeli valiliğine tayininden haberi olmayan Gürcü Osman Paşa'nın kendi eyaleti dahilinde bulunmasından dolayı usul üzre mihmandar olarak kaftancısını göndermiş ve bu suretle hem müsafirperverlik yapmak ve hem de Hakkı Paşa'nın hakiki vazifesini anlamak istemişti.

Hakkı Paşa kaftancıyı Köstendil'e gelinceye kadar yanında alıkoyup oraya gelince serbest bırakmış ve bu sırada ferman gelmiş olduğundan Rumeli valiliğini ilâm eylemişti (21 Zilhicce 1215) (5 Mayıs 1801) [28]

Osman Paşa ânî olarak olarak azil ve Hakkı Paşa'nın Sofya'ya doğru geldiğini duyunca bir taraftan dağlı eşkıyayı tahrik ve kendisi de mukabele eylemek için bir çok sekban ve Arnavut kuvvetleri toplamağa başlamıştı.

Osman Paşa bu gizli tayinin kendi aleyhine olup öldürüleceğini hissettiğinden Hakkı Paşa'yı Sofya'ya sokmak istemiyor ve anın Üsküp'te oturmasını yazıyor, Hakkı Paşa ise buna ağır cevaplar vererek aldığı emir üzerine Sofya'ya girmek üzere ilerliyordu.

Bu hallerden korkan Sofya ahalisi iki tarafın çarpışmasından hasıl olacak felâketi takdir ettiklerinden ve bu vaziyetten korkan Osman Paşa'nın da teşvi-

27 Dolap 1, sandık 26'da 4 no. lu hattın melfufu.
28 Dolap 1, sandık 15, 39 no. lı hattın melfufu.

ki müessir olduğundan dolayı hükûmete müracaat ile işin önüne geçilmesini istirham etmişlerdi.[29]

Hakkı Paşa'nın bu seferki işi dağlı eşkıyasile beraber eşkıya kadar ve belki daha ziyade zararlı olan Osman Paşa ile mücadele olmuştur.[30]

Yukarıda işaret ettiğimiz gibi Sofya'ya girip girmemek meselesinden dolayı Hakkı Paşa, Osman Paşa ile çarpışacak dereceye gelmişti. Osman Paşa yeni Rumeli valisinin vaziyetinden şikâyet yollu 21 Zilhicce 1215 (5 Mayıs 1801) tarih ile hükûmete gönderdiği tahriratında, Hakkı Paşa'nın kendi üzerine gelmek istemesi Rumeli'de bir hadise meydana getireceğini ve bu halden vesveseye düştüğünü ve Hakkı Paşa'nın kendisine zahire verilmemesi için kazalara emirler gönderdiğini ve Sofya'yı basar ve yakarım dediğini, Hakkı Paşa'nın padişahane muamelelesini ve bir türlü nefsin kabul eyleyemiyeceği tavırlarına aldırış etmemesi sırf hükûmete karşı itaatinden ileri geldiğini ve yoksa sâye-i padişahide Hakkı Paşa'nın hakkından ve uhdesinden geleceğini ve Hakkı Paşa'nın Sofya'ya gelmiyerek Filibe'ye veya Edirne'ye gitmesini istirham eyleyordu.[31]

Hakikaten Hakkı Paşa'nın birdenbire memuriyetini ilân ile Sofya'ya doğru gelmesi ve Selanik sancağına naklolan Osman Paşa'ya "çık" demesi ve ağır yazması Osman Paşa'yı korkutmuş ve Osman Paşa idam edilmesine ferman çıktığına zâhib olarak mukavemete hazırlanmıştı.[32]

Osman Paşa'nın ve Sofya ahalisinin hükûmet merkezine vuku bulan bu müracaatları üzerine Hakkı Paşa'nın Edirne'ye ve Osman Paşa'nın Berkofca taraflarına gitmeleri emrolunmuştu.[33]

Hakkı Paşa kendi hareketinin gönderilen fermana uygun olmasından ve arkadan gelen yeni fermanda da temamen bunun aksi emredildiğinden ve kendisine istiklâl verilip mesuliyeti üzerine almışken Osman Paşa'nın tedibine müsaade edilmediğinden ve Sofya'ya girmesi lâzım gelirken salahiyetine müdahale edilerek Edirne'de ikameti emredildiğinden bahs ile şikâyette bulunarak ba'demâ böyle nüfuzu kırılmış olarak iş göremiyeceğini arzeylemiş olduğundan kendisine üç sene için verilmiş olan müddet iki sene daha zammiyle beş seneye iblâğ edilmiş ve bu müddet zarfında azledilmeksizin istiklâl-i tam ile iş görmesi ve salahiyetine asla müdahale edilmeyeceği kendisine bildirilmiştir.[34]

29 Dolap 1, sandık 15, 39 No. lı hattın melfufu.

30 Hakkı Paşa'nın Osman Paşa'dan bahseden kaimelerinin bir kısmı makalenin sonuna konmuştur.

31 Dolap 1, sandık 16.

32 Osman Paşa'nın zilhicce tarihli sureti aşağıya yazılan tahriratı.

33 Dolap 1, sandık 16, evrak no. 13.

34 Mühimme Defteri, no. 215, s. 9'da 216 Muharremi sonunda yazılmış olan ferman ve Dolap 1, sandık 15. hatt-ı hümâyun, no. 39.

1216 Muharrem tarihile yazılan ve sureti aşağıya vesikalar arasına konulan bu fermanın başındaki hatt-ı hümayunda istiklâl-i tam ile vali olduğu ve Rumeli nizamına dair hiçbir hususta padişahtan istizâna lüzum olmadığı yazılıyor ve fermanın içinde de "Rumeli'nin nizamı bi'l-istiklâi sana ihale olunduğuna binâen iki sene dahi zam ile beş sene kemakân" uhdesine verildiği bildiriliyordu.

Hakkı Paşa bir taraftan Osman Paşa'ya karşı hasmâne vaziyet almış ve diğer taraftan da dağlı eşkıyasından Çenkcioğlu, İsaoğlu ve bunların en azılıları olan Kara Feyzi'nin takibi ile uğraşmış ve dağlı sergerdelerinden Sarıoğlu'nun ve Kara Feyzi ile muhabereleri olan Hasköy Âyanı Raşid'in kafalarını kesmiştir.[35]

Eğer İstanbul'daki rakiplerile Osman Paşa gailesi olmasa Hakkı Paşa'nın dağlı eşkıyasını tenkil edeceği vesikaların tetkikinden anlaşılmaktadır. Hakkı Paşa bu ikinci Rumeli valiliğinde birincisi kadar şiddet göstermediğini bir tahriratında beyan ediyor ve ".. eğer buyurulursa ki defa-i ûlada olan hükûmetin bu defa olan hükûmetinden şiddetlicedir, filhakika böyledir, o zaman hükûmetimizde şiddet lâzım idi bu defa mülâyemet bi'l-iktizadır ve hikmete tatbik olunmuştur.." diyor.[36]

Halbuki bu seferki şiddeti daha ziyade hükûmet ricalinedir. Zaten kendisinin istiklâlini çekemiyenleri hiçe sayarak kendi bildiği gibi icraata başlaması ve nüfuzları kırılarak kendisinin salahiyetini istirkab eyleyen devlet ricalinin âyanlar üzerindeki müdahale ve himayelerini baltalaması sebebile Hakkı Paşa'nın istiklâlinin uzun müddet sürmiyeceği ve kendisine bir darbe vurulmak için fırsat kollandığı istidlal olunuyordu ve her işe müdahaleye alışmış olan merkezin bu kadar salahiyete tahammülü yoktu.

Hakkı Paşa bir taraftan bu rakiplerinin, icraatını hükümsüz bırakmalarına karşı mücadele ederken diğer taraftan saçağa saran Rumeli vaziyeti korkunç bir şekil alıyordu.

Bu esnada ikinci defa Belgrad hadisesi vukua gelmişti. Belgrad kalesi yamakları yani kale muhafız efradı isyan ile muhafız Mustafa Paşa'yı hapis ve idam eylemişlerdi. Bu suretle ya Belgrad da Vidin gibi bir muhalif vaziyet alacak ve yahut Pazvandoğlu'na iltihak ile hudut üzerinde çok tehlikeli bir gaile hasıl olacaktı. Hakkı Paşa bu Belgrad İsyanını hükûmete arzetmekle beraber icabeden yolları da göstermiş ve fakat müessir olmamıştı.

1216 senesi sonlarında murahhaslıkla Paris'e güden Amedî Galib Efendi

35 Dolap 1, sandık 15, evrak no. 29.
36 Dolap. 1, sandık. 14 evrak, No. 6.

(Galib Paşa) 25 Zilhicce 1216 (28 Nisan 1802) tarihile Şimali Rumeli ve Triseniklioğlu İsmail'in ahvaline dair hükûmete gönderdiği bir arizada[37] Tırnova Voyvodası ve Rusçuk âyanı Treseniklizade İsmail Ağa'nın dimağı fesadde olduğunu beyan ederken bunun ile Rumeli Valisi Hakkı Paşa ve Tepedelenli Ali Paşa arasında bir ittifak olduğundan bahseyleyor ve:

merkumun [yani Triseniklizade'nin] dimağı fesadda olduğunu söylemesem bile malum olan hâlâttandır. Hatta Hakkı Paşa ile külli muhaberesi olup Tepedelenli Ali Paşa ile dahi muhaberesi derkâr olarak ittifaka rabıta vermiş olduklarını ve hatta Hakkı Paşa'nın azline Triseniklinin teessüf ettiğini alimallah Şumnu'da birisi hafiyen taraf-ı çâkeriye söyledi. Bu takdirce Hakkı Paşa'nın Trisenikliye mümaşatı ve Tepedelenli Ali Paşa'yı Edirne'ye celbi bir ittifak mukaddemesi olduğu anlaşılıyor. Her ne ise lillahi'l-hamd kuvveti tali-i hazret-i cihandarî ile sühûletle mündefi oldu" diyor.

Hakkı Paşa'nın, Tepedelenli ve Triseniklizade ile ittifakının aslı varsa bunun ne için olabileceği suali hatıra gelir. Hakkı Paşa'nın bu ittifakı gürcü Osman Paşa'ya karşı mıdır, yoksa hasım olduğu devlet ricaline karşı mıdır bilinemez. Çünkü Osman Paşa kadar belki de daha ziyade kendisini istirkab eylemekte olan kethüda İbrahim Nesim Efendi, Haci İbrahim Efendi, valide kethüdası Yusuf Ağa ve saireye karşı amansız düşmandı.

Selim III'ün kendisine teveccühü vardı ve bir de bazı vesikalardan istidlal ettiğime göre padişahın pek ziyade itimat ettiği Kapudan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa da kendisini tutuyordu. Ancak bu sayededir ki kuvvetli hasımlarına karşı o mevkide durabiliyordu.

İşinde muvaffak olursa sadarete gelmesi muhakkaktı. Zaten bütün hadisat göz önüne alınacak olursa sadarete namzet olan vezirlerdendi.

Fakat Selim III'ü sarmış olan devlet adamları, kurenadan bazıları paşanın aleyhinde söyliyerek anı o makama gelmekten uzaklaştırıyorlardı.

Hakkı Paşa'nın Rumeli valiliğinden azlinin pek dolambaçlı yoldan gidilerek yapılması ve bunun için hileye baş vurulması hükûmet otoritesinin nasıl işlediğini gösteren hem acı ve hem gülünç numunelerdendir.

Mehmed Hakkı Paşa valiliğinin son zamanlarında istediği şeylere karşı müşkülât çıkartılması ve Osman Paşa'nın tedibi hakkındaki tekliflerinin kabul

37 Dolap, 1. sandık. 16, No.3.

edilmemesi yüzünden kızmış ve sinirlenmişti. Hatta 7 Zilkade 1216 (11 Mart 1802) tarihile bu vazifeden af ile Mora valiliğini istiyordu ve:

duacılarına Mora'yı inayet buyurun: Girid'de külli hasta olduğum akebinde Agrıboz geldi: Nefs-i Agrıboz'da yirmi dört gün oturdum, Bosna zuhur eyledi. Civar-ı Saray'a kadar vardım derhal avdet eyledim. Bu meşak-ı sefer hala o hastalığı külliyen defi ettirmedi" diyor.[38]

Filhakika Hakkı Paşa'nın para, asker ve sair levazımat gibi istediklerinin bir kısmı verilmiyor ve verilemiyordu, Hazinede para yoktu, Bin türlü tedbirlerle tedarik edilen biraz para ihtiyaca yarı yarıya bile kâfi gelmiyordu. Hazinenin ne kadar dar olduğuna ve müstacel işlere bile beş yüz kuruş bulmakta müşkülât çekildiğine dair Hakkı Paşa'ya gönderilen bir tahrirat mali vaziyeti açıkça gösteriyordu.[39]

Hatta Selim III iç hazinede mevcut birkaç bin kesenin Pazvandoğlu ile Mısır seferine sarfedildiğini ve vakıflarda ve darphanede para kalmadığını beyaz üzerine yazdığı bir hatt-ı hümayunda alenen beyan etmişti.[40] Hakkı Paşa son zamanda parasızlık yüzünden askere karşı borçlanmıştı, maiyetindeki delil, tüfenkçi ve sekbanların maaşı ve tayinatlarından işlemiş olarak 200 küsur keseye lüzum olduğunu ve bundan başka nefer maaşına aydan aya altı yüz kese verilmesi icabeylediğini ve yaz gibi masrafı olan bu kış içinde yalnız on bin kese akçaya ihtiyaç olduğunu yazmıştı. Malî darlık sebebile devletçe bu paranın verilemiyeceği anlaşılmış ve Anadolu'dan istediği askerin de vaziyet sebebile gönderilemiyeceği tekarrur etmişti.[41] Hakkı Paşa faaliyetine engel olan Gürcü Osman Paşa'nın eşkıya ile beraber olmasından ve Pazvandoğlu ile birleşmesi ihtimalinden bahs ile ya Osman Paşa'nın Anadoluya geçirilmesini ve yahud da Trisenikli ve Tokadcıklı ile beraber Osman Paşa'yı tedib için kendisine müsaade edilmesini yazmış ise de hükûmet buna da yanaşamamıştı.

Hakkı Paşa, bu işlerin, ve daha birtakım dileklerinin halli için kethüdası olan Çelebi Ömer Ağa'yı İstanbul'a göndermişti, halbuki Ömer Ağa, paşasının verdiği talimat dairesinde hareket etmiyerek hükûmet ricalinin arzularına meyil gös-

38 Dolap 1, sandık 28'de (evrak numarası olmayan Hakkı Paşanın tahriratından)

39 Dahiliye vesikaları No: 2028, aşağıda yazılı sureti vesikalar arasında gösterilmistir.

40 Selim III'ün beyaz üzerine hatt-ı hümayunu: "Benim vezirim
Rikâb günü akça maddesi için hicabımdan sana bakayım demiştim lakin benim mektum akçem olmadığını meşveret günü cümleye ilân eyledim.. bende akça bin kese vardı, Pasbanoğlu, işbu seferde (Mısır seferi) sarf eyledik; vakıflarda ve darphanede bir yerde akçe kalmadı, bu defa darphane sermayesinde şundan bundan her ne varsa darphane nazarı gayret eyleyip iki bin kese tedarik eylesün iki bin keseyi alasın. Meşverette söylediğim gibi benden akçe memul olunmasun, defterdarlar ve saireler bir yere gelüp imkânını bulsunlar ve maslahatı akçaya tatbik idesiz" (Dolap 1, sandık 12, hat. no: 100).

41 Dolap 1, sandık 14, Evrak 6 (sadrâzamın arz tezkeresinden, telhis).

termiş ve Hakkı Paşa'nın mütalaasına mugayir olarak, Gürcü Osman Paşa üzerine asker sevkedilse iki taraf sekbanlarının birbirlerile ihtilatına mebni muharebe etmiyeceklerini ve bu işin mahzurlu olduğunu ve Osman Paşa'ya askerine verilmek üzere üç dört yüz kese gönderilirse anın Anadolu'ya geçebileceğini söylemiş ve "bunları Hakkı Paşadan mezuniyetimden hariç olarak mahremâne sadakatim muktezası söyleyorum" demiş ve bu fikir de herkese mülayim gelmiş, Çelebi Ömer Ağa da bu suretle göze girmişti.[42]

Çelebi Ağa'nın bu teklifi ilk bakışta işi yatıştırmak için doğru görülür, fakat Osman Paşa daha evvelden sekban belediyesi olarak bir çok para aldığı halde tayin edildiği yere gitmemişti.[43]

Hükûmet Osman Paşa meselesinde çok telaşlı görünüyor ve müdara ile işin önüne geçmek istiyordu. Hakkı Paşa, Osman Paşa'nın güya sekbanların paralarını vermediğim için beni bırakmıyorlar diye birtakım bahaneler bularak kendisine verilecek paranın kâfi gelmiyeceğini anlamıştı. Hatta kethüda Çelebi Ömer Ağa'ya yazdığı mektubunun bir yerinde "bu Osman Paşa üç bin kese devletten isteyecektir.. Âsitaneye yakın varmadan alamıyacağını biliyor" diyordu. Nitekim Hakkı Paşa'nın azlinden sonra söylediği gibi olmuştur.[44]

Hakkı Paşa uzun uzadıya yazıp çizdikten sonra hükûmetin Osman Paşa'ya karşı sert davranamıyacağını ve Osman Paşa'nın işi açığa vurarak eşkıya ile bütün bütün el ele vereceğini ve bu halin neticesi kendisini muvaffakıyetsizliğe düşüreceğini anlayarak kethüdası Çelebi Ömer Ağa'ya karalama kabilinden olarak yazdığı mektupta şöyle demişti:

42 Dolap 1, sandık 14.

43 Sadrâzam Yusuf Ziya Paşa Mısır sefaretinden avdetinden sonra Rumeli vaziyeti hakkında Tokadcıklı Süleyman Ağa'ya yazdığı mufassal bir tahriratta şöyle diyor: "Ve badehu cümlenin matlubu ve istekli oldukları Hakkı Paşa hazretlerine Rumeli valiliği ihsanile bilistiklal eşkıyaya memur kılınup, müşarünileyh dahi Bosna'dan avdet, Edirne'ye vusul ve esna-yi rahda Gürcü Osman Paşa ile beyinlerinde münakaşa zuhur ve Osman Paşa dahi ilka-yı fitne ve fesat ederek eşkıya-yi merkumeyi tahrik ve kendisi dahi müşarünileyhden ahz-i intikam için civar kazalarından âyanların müsaadesile külliyetli sekban ve Arnavut taifesi tahrir ve bir alay haşaratı başına cem' ve önüne gelen kura ve kasabatı tahrip ederek Edirne'ye doğru azimet ve devlet-i aliyyeden cürmünün afvini istirham eylediğinden ber-mukteza-yi vakt ü hal cürmü afv ve Bosna eyaleti uhdesine tevcih olunup Bosna'yı azimeti istical olundukça etraf kazalarda ayak sürüyerek mansıbına gitmeyüp izhar-ı huşunet ve suret-i isyana ibtidar eylediğinden başka müşarünileyh Hakkı Paşa hazretleri dahi havfe tabi olup askerine nüfuzu olmadığından etraf kazaları âyanlarını ve fukara ve zuafayı askeri tahrip ve celb-i mal sevdasına düşüp..." Dahiliye vesikaları, 832.

44 Nitekim Osman Paşa kıyam halinde başındaki haşarat ile Edirne'ye ve andan askerinin bahşişi bahanesile İstanbul'a doğru gelmekte olduğru haber alınarak vezareti ref' edilmiş ve bu defa bütün bütün gemi azıya alıp eşkıya ile birlikte hareket eylediğinden tedibi Yusuf Ziya Paşa tarafından Tokadcıklı Süleyman Ağa'ya havale edilmiştir (Ayni Dahiliye vesikası).

"Seadetlu meveddet-mendim kethüda-yı sâdıkım:
Osman Paşa maddesine dair tarafımızdan olan memuriyetini feshey-ledim. Kat'â andan bir şey söyleme ve sual edenlere dahi paşamız ten-bih etmekle o maddede kelam söylemekten men buyurdular (de). Bi-zim anlatacağımız nefsaniyete mebnidir. Bizde bu hususa şimden son-ra karışmayız, Asitânede güzel rabıta veriyorlar, herifin de Asitâneye meramı vardıkta, temamen ulûfesini aldığı vakitlerde bizim sıdkımız, kizbimiz malum olur zinhâr karışma ne yaparlarsa yapsunlar."[45]

Yine kethüdasına yazdığı o satırlar arasında:
"Vidin'den çıkaracaklarımın tahriratı [Vidin'de Pazvadnoğlu yanındaki kuvvet-lerden bir kısmı para vadile elde edilmişti, bu suretle Pazvandoğlunun kuvvetleri azaltılmış olacaktı] *İstanbul'a gideli iki mah oldu. Muzayaka-i mirî vardır, bun-lara akçe verilmiyecek ise yeis cevabını verelim, senin Âsitâneye varmanda bun-lar rabıta bulmalı idi, bizim ve sizin alacaklarımız nasıl oldu? Kara Feyzi üze-rine tayin ve tertib olunan hala duruyor. Agrıboz fermanları gelmedi ki çıkara-lım, kaç defadır yazdım, yarın yine Kara Feyzi, Osman Paşa ittifaki takribile bir hâl çıkar, niçin çıktı buyurulur çıkmamasının tertibi olmalı" sözleri yazılı idi.*[46]

Hakkı Paşa'nın azli ve hükûmetin ciddiyetsizliği:

Hakkı Paşa son zamanda Osman Paşa'ya karşı olarak başına topladığı faz-la miktarda askerin maaşlarını verememesinden dolayı çok sıkılmış ve asker üzerindeki otoritesi kırılmağa başlamıştı. İstediği parayı hazine vermiyor fakat asker de bu yokluğu dinlemiyordu. Kendisi Rumeli valisi olduğu günden beri Anadolu'dan istediği kuvvetler mükerrer tekide rağmen kendisine gönderilme-mişti. Bu hususa dair yazdığı tahriratlar aşağıda vesikalar arasındadır.

Hakkı Paşa kethüdası Filibeli Çelebi Ömer Ağa'nın İstanbul'a gelip sadrâzam kaymakamı ve diğer devlet adamlarile temas ederek Rumeli hakkında izahat vermesi ve şahsî olarak mütalaasını söylemesi üzerine Hakkı Paşa'dan çekinen hükûmet bu vesile ile anın vazifesine nihayet vermeği ve Çelebi Ömer Ağa'yı ve-zirlikle Rumeli valiliğine getirmeği muvafık gördü. Filibeli Ömer Ağa'nın, Edirne ve Filibe havalisinde tanınmış olması ve Rumeli hanedanından bulunması, ken-disinden kaza âyanlarının ve halkın emin olmaları anın tayininde âmil ve mü-essir olmuştu. Fakat Hakkı Paşa'ya azlini nasıl tebliğ etmeli? Açıktan söylenir-se bir muhalif harekette bulunması işi belki de çıkmaza sürüklerdi. Bunun için

45 Dolap 1, sandık 14. (53 No. lu hatt-ı hümayunun melfufu vesika).
46 Aynı vesika.

hükûmetçe birtakım aldatıcı, hileli yollardan gidilmeğe lüzum görüldü. Görülüyor ki azil için Osman Paşa'ya karşı oynanan oyun başka bir perde olarak Hakkı Paşa'ya tatbik ediliyordu.

Bu sırada Belgrad yamakları isyanı vardı: Belgrad'da bulunan Yeniçeri Zabiti Turnacıbaşı Halil ve Belgrad Kadısı Numan Paşazade Sadullah Molla Bey'in Belgrad Muhafızı Vezir Mustafa Paşa aleyhine tertip ettikleri isyan neticesinde yamaklar kaleyi zabt ve Mustafa Paşa'yı elde edip maiyetinde bulunan bazı adamlarını öldürmüşler ve orada istedikleri gibi harekete başlamışlardı.

Hükûmet Belgrad'ın da Vidin gibi fena bir vaziyete düşmemesi ve Pazvandoğlu ile yamakların birleşmemesi için yumuşak hareket etmeğe lüzum görmüştü. Hükûmet Hakkı Paşa'nın işten şüphe etmemesi için kethüdası Çelebi Ömer Ağa'nın vezirlikle Belgrad muhafızlığına tayin edilmesine Hakkı Paşa'nın muvafakatini istiyor. Eğer Hakkı Paşa muvafakat edecek olursa Ömer Paşa hemen Edirne'ye hareket edip güya Hakkı Paşa'dan direktif alacak ve fakat hakikatte Edirne'ye girer girmez bir emr-i vakile Hakkı Paşa azlolunacaktı.

Hakkı Paşa'yı daha ziyade kandırmak ve hiç şüphe ettirmemek üzere kethüdası Çelebi Ömer Ağa'nın paşasına mektup yazması ve anı aldatması tekarrur etmişti.

Ömer Ağa bu mektubunda "Aman beni kurtarın, ben vezaret istemem daha evvelleri bile siz teklif ettiğiniz halde istememiştim" diye yalvaracaktı.[47]

Bu şekilde devlet ricalinden pek azı arasında kararlaştırılıp padişahın da muvafakati alınmış ve hattâ keyfiyet Hakkı Paşa'nın hâmisi olup o sırada hasta bulunan Kaptan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'dan bile gizli tutulmuş ve Hakkı Paşa'yı seven kaptan paşa bile iğfal edilmişti.

Hakkı Paşa'nın azline dair fotoğrafilerini eserin sonuna koyduğum iki arz tezkeresinin [yani sadrâzam kaymakamının hükümdara takdim ettiği telhisin] ve Hakkı Paşa'dan, kethüdası Çelebi Ömer Ağa'nın vezâretine dair yapılan istizana verdiği cevabın suretlerini aynen buraya koyarak bu komedinin nasıl oynandığını vesika ile gösteriyorum.

Sadrâzam kaymakamı tarafından hükümdara takdim edilen birinci arz tezkeresi (telhis):

"Şevketlû kerâmetlû mehâbetlû kudretlû velinnimetim efendim pâdişâhım.

El-Haleti hazihi Hakkı Paşa'nın def'i zımnında tertib olunan usûl fakat malum olan çend nefer kulları beyninde deveran idüp harice tecavüz etmeme-

47 Biraz aşağıda sureti yazılan ikinci telhisteki mütalaaya bakın.

si lazıme-i vikaye-i maslahattan olduğuna binaen erbab-ı şûrâdan bu maddeye vâkıf olmayanlara dahi kat'a serrişte verilmeyüp yalnız zahirisini yani Ömer Paşa'nın alenen tayin olunduğu Belgrad memuriyetini bilmelerile dünki gün çâkerleri sual-i hatır zımnında kapdan paşa bendelerine varup bilcümle tashih-i mizac etmiş bulduğumdan müşarünileyh Ömer Paşa'nın vezareti sohbeti dermeyan olundukta Belgrad'ın ihtilali tezâyüdde olduğundan hali üzere terk olunsa muzır olacağı cihetten bu maddenin uhdesinden gelir birine ihalesi lazım olduğuna dâir geçen gün huzur-ı lamiu'n-nur-ı şahanelerinde irade-i seniyeleri buyrulup, Ömer Paşa Filibe hanedanından ve ol tarafta nüfuzu olması hasebile Belgrad maslahatında istihdama çesban asker tedarik edeceği ve Hakkı Paşa'nın kethüdası bulunduğundan ve müşarünileyh elyevm serasker olduğundan Ömer Paşa'yı sairi gibi tutmayup kendine taalluku cihetile iane ve ikdar eyleyeceği ve bunlardan başka Hakkı Paşa elyevm Edirne'de olduğundan Ömer Paşa'yı ileri savb-ı memuriyete çıkardıkta kelam-ı leyyin ile Bosna Valisi Osman Paşa'yı dahi ol havaliden def'e medâr olacağı ve Hakkı Paşa yanında dahi vezaret cihetile nüfuzu evvelkinden daha ziyade olacağına mebni Osman Paşa'yı telife dair vesayayı Hakkı Paşa'ya tefhim edebileceği mülahazalar ile hemen vezaretle Belgrad muhafızlığının Ömer Paşa'ya tevcih ve bir gün evvel ihrac ve tesyiri emr-i hümâyûn buyrulmuş olduğundan tevcih olunduğu canib-i çâkeriden beyan olunup kapudan-ı müşarünileyh dahi tasvip etmekle, bundan sonra Ömer Paşa'nın Rumeli memuriyeti zâhire çıktıkta bu suret dahi sonradan irade buyrulmuş idüği kapudan-ı müşarünileyhe iktizâsına göre vaktinde söylenmek mütalaa olunduğu muhat-ı âlem-şümul-ı mülükâneleri buyruldukta emr ü ferman şevketlû, kerâmetlû mehâbetlû kudretlû velinimetim Pâdişâhım hazretlerinindir."[48]

Bu telhisin üstüne padişah el yazısile şu sözleri yazmıştır:

"Kaymakam paşa:

Güzel, lâkin ne kadar ketmolunsa karine ile halk harice çıkarır, bu Rumeli maslahatı böyle nasıl olacak, hâlâ zihinlerde bir karar verilemedi, böyle müzebzeb ve müşevveş, günbegün teaffün eyleyor, niçün ittifak olunamayor, nizamı şöyle dursun, dahi bir güzel rey olunamadı, dur bakalım ile iş olmaz; elbette bir karar verilüp mütevekkilen alallah esbâbına teşebbüs olunsun" demiştir.

Yukarıda söylediğimiz gibi Hakkı Paşa'yı gafil avlamak için Ömer Paşa'nın vezaretle Belgrad'a tayinine muvafakat eylemesi sadrâzam kaymakamı tarafın-

48 Dolap 1, sandık 26, hatt-ı hümayun no: 1.

dan Hakkı Paşa'ya yazılmıştı. Hakkı Paşa, tahriratı okur okumaz derhal meselenin içyüzünü ve kendisinin valilikten uzaklaştırılması istenildiğini anlamış ve tahriratında buna işaretle sert ve açık cevap vermekle beraber Tepedelenli Ali Paşazade Muhtar Paşa ile Palaslı Mehmed Paşazade Veli Paşa'yı yanına çağırıp onlarla görüşüp Ömer Paşa gelecek olursa aleyhine hareket etmeği teklif etmiş ve Muhtar Paşa da vezirlikle gelirse ona muhalefet padişaha muhalefettir diye muvafakat etmemiş ve fakat Hakkı Paşa'nın tasavvurundan hükûmeti haberdar eylemiştir.

Hakkı Paşa'nın, sadrâzam kaymakamına verdiği cevap aynen şöyle olup kendisinin el yazısiledir:

"Benim devletlû saadetlû iffetlû refetlû dâder-i cemilü'ş-şiyemim sultanım hazretleri

Bu defa lütfen ve inayeten mahsus tatarları kullarile firistade buyrulan iki kıta kaime-i âlileri reside-i dest-i tazim ve mefahim ve müeddası karin-i izan-ı senakârî olmuştur; her halde cenâb-ı bâri efendimi ve bu abd-i âcizi ve sair memurini muvaffak eyliye âmin bi-nûr-ı seyyidülmürselin.

Kethüdam kullarının vezaretle Belgrad'a memuriyeti bilittifak tasvib ve bais-i tasvib olan esbab ve be-tahsis Nemçelunun elçisinin resmen olan ifadeleri derc ü tastir buyrulmuş. Filhakika devlet-i aliyyenin mülkünün içinde zuhûr eden âteş-i fesadın itfâsı için eyledikleri tedbir akabinde fesada kuvvet verecek nice nice su-i tedbir ile memleketi bu hale reside eylediğini elçi-i mesfurun etraflıca malumu olmak gerektir ve Belgrad'da olan fitnenin zuhûrundan şu vakte gelince devlet-i aliyyenin eylediği tedâbir tabiat-ı maslahata mugayir ve mukavvi-i fesad u fitne olduğu güneş gibi meydanda olduğu ve devletin bu muamelesine göre fesad-ı Belgrad dahi cesim olacağı mesfuran meczumuna mebni takrir takdimine mecbur olmuştur. Hin-i zuhûrunda yolile tedbir olunsa velev muvaffak olunmasa dahi dürüst-rev düşman insaf eder.

Belgrad eşkıyalarında elli keseye malik adam yok; bunlara müdara etmek birkaç Paspanoğlu yetiştirmektir; dört mah akdem tabiat-ı maslahat-ı Belgrad, şey'-i cüz'idir; beher hal Morava köprüsüne külliyetli asker ile biri memur olup Vidin ile Belgrad'ın arası kat' ve Nemçe tarafından dahi zahireleri kesilüp Sırp reayasına Belgradlının aleyhine ruhsat verilüp ve Bosna palangalarından yedleri kat olunup ve İzvornik mutasarrıfı sedd ü bende ihtimamından ibaret bir maddedir; Morava taraflarını hafıza [Niş mütesellimi Hafız Mustafa Ağa] iane ile rabıta kabul eder maddedir.

Kethüdamın itibarı Âsitane'de mecalis-i kibara duhulü takribile bir itibardır;

Öyle âyan makulesi adamı vezir etseniz kim dinler behey efendim? Zihneli Hasan Paşa esirlikten çıktıkta eşkıya üzerine memuriyetine dair olan meclis-i meşveretlerin cümlesinde beraber idim; aklı yetişenler, tesehhub edenlerin mekr ü hayflerinden sükût eylediler; aklı yetişmiyenler beli Rumeli hanedanının azamıdır, fesadı bilir, ref'-i fesadı bilir diyerek ibka-yı vezaretiyle eşkıyaya memur eylediler; Rumeli ağavatından kim hazm eyledi ve vaktinde kimler sadakat eyledi ve kim kendüsini vezir yerine kodu; velhasıl kendisi hain değil iken muslahat-ı fesad ne sureti buldu?.

İşte Filibe'den gelen mahzar ve ilâmda Osman Paşa'nın, mademki hayattayım Filibe'ye girmeğe muhtacım demesi ve eylediği hasarat ve bekirlili askerisi olduğunu ve Kara Feyzi'ye on bir adet cephane arabası verdiğini anlarsınız; Agrıboz valisi Kara Feyzi üzerine varmak üzere iken Filibe'den paşa-yı mumaileyhe, ruh-ı resul hakkı içün aman Kara Feyzi üzerine gitme, Filibe'ye imdada gel diye yazmışlar; taraf-ı senâverlerinden ne tarafa varayım deyu istizan eder, cevab itasında mütehayyirim.

Behey efendim; ben bu kâfir herifi [Osman Paşayı] yaza yaza anlatamadım; mazhar olduğu muamele ile devlet kendi hakkında aleyhine sa'y ediyar; hâlâ cümlenin itikadı, bu adam Bosna'ya gider; bu itikat bilmem nasıl olacak; Bosna'ya gider ise Süfyan Ağa götürür gayri bilmem Bosna'ya irsal olunacak ise beher hal vakit geçirmeyüp tarikile irsal buyurun, gitmeyecek ise niçin tarikine bakılmıyor? Böyle böyle eşkıyaya ve kendisine Rumeli'yi pazde mi ettirmeli? Alimallahü teala sonra peşimân olunur, lakin çi-faide.

Kethüdamızın vezaret istisvabı kaimesine baktıkça beni her şeyden bu mizac-ı devlet meyus edecektir; böyle su-i tedbirlerle bir taraftan teksir-i fesad niçin olsun?Bunu her kim sevk etmiş ise bir nevi maslahat-ı mahsusası içindir; Maazallahü tealâ o maddeden azlimize dair tekevvün edecek eracıften tekevvün edecek mahzurlar ile bu mevsim-i sayfda telef mi olsun? Yok eğer filhakika bu umur-ı cesime kendisine ihale buyrulacak ise ne güzel! Muhlisinize göre hiç mani yoktur emür ü irade velinimetindir. Abd-i rıza-cûy bir bendeyim; lâkin neler olur sonra malum olur ve olacakları benim tarafımdan zan buyurmayın. Biz velinimet bendesiyiz. Behey efendim; öyle adamı kim adam yerine kor? Şimdiye dek başa gelenleri devlet-i aliyye niçün zühul ediyor? Muhlisiniz kalacak isem Âsitânede onın böyle hengâmda vezaretine bir vechile razı olmam; Velinimetimin mübarek başı için vezaret ile gelse Edirne'ye komam ve fena olur.

İnâyetlû efendim; hayr-hahân-ı devlet-i aliyye ile şu Rumeli nizamı Osman Paşa fesadile ne sureti kesbeyledi ve Bosna tarafına irsal edemezseniz dahi neler olacaktır. Bunu Allah ve resul için iyice fikir buyurup muktezası ne makule ter-

tibe muhtac ise mülk, devlete lâzım ise buna bakılsın; muhlisleri Rumeli'ye geleli devletin kaç maddede su-i tedbirinden bu hal kesbolundu? İtimat buyrulmazsa birer birer tahrir edeyim ve delail ile isbat edeyim. Niye ahvâl-i âleme dikkat olunmayor? Alimallahü teâlâ bu tavur ile fena oluyor.

Kethüdam kulları yanımızda iken bir vechile sadakat eylediğinden bunu Dersaadete şu vechile irsal eyledim ki Osman Paşa'nın Anadolu'ya mürûr etmiyeceği meczumumdur, Devlet-i aliyye ve veliyünnimetim efendim aman, elaman taglit olmasın, böyle cezm buyursunlar, iktizâ ve çâresine bakmağı farz gibi bilsinler, sâniyen sekban bedeliyeleri ağırlaşmaktadır ve Osman Paşa sebebile bu kış yaz gibi masraf oluyor; ezcümle şu Filibe'yi Osman Paşa keydinden muhafaza için Paşalı Binbaşı Kır Ali'yi ve Haco'yu ve Söğütcüklü'yü ve Salih'i ve Ahiçelebili Hasan'ı ve Küçük Salih bunların cümlesi senin ihramına mebni alınup yanımıza getirtmeyüp Filibe'ye memursun deyu bu binbaşılara buyruldular isdarile memur eyledik, var bunları ifade eyle, bedeliye ile idare olunamaz, Külliyetli aralık aralık akçeye muhtacdır, teraküm ederse devlete ve bize sıklet olur deyu ifade için memur etmiş idik; henüz bu vakte kadar Âsitânede ikameti mugayir-i rıza-yı fakiranemiz olmagla bir gün akdem kema fi's-sabık istikamet üzere hizmetimizde bulunması için iadesine himmetleri mütemennâ-yı sadıkanemizdir efendim."[49]

Sadrâzam Kaymakamı Hakkı Paşa'dan bu ağır cevabı alınca keyfiyeti padişaha bildirmiş ve fakat bu telhisin kenarına padişah hiçbir mütalea yazmamıştır.

Gene Hakkı Paşa'nın azline dair olan oyunun ikinci kısmına dair diğer arz tezkeresi yani telhis sureti:

"Şevketlû, Kerâmetlû, Mehâbetlü, Kudretlû, Velinimetim Efendim Padişahım

Bundan akdemce karargir olan müzakere muktezası üzere Ömer Paşa vezareti maddesinde Hakkı Paşa'yı taglit için taraf-ı çâkeriden yazılan kaimede Belgrad maddesi gittikçe muzır olduğundan ve Hasan Paşa'nın göreceği iş olmadığından bir muktedir kimsenin memuriyeti irade buyrulup siz serasker olduğunuzdan Belgrad maslahatının dahi rey ve iânetinizle görülmesi mülahazası ve her halde emir ve reyinizle hareket edeceği ve size dahi mucib-i şan ve nüfuz olacağı mütalaası ile Âsitânede olan kethüdanız Çelebi Ağa'nın vezaretle Belgrad'a tayini ve tarafınızdan asker ve cihat-ı saire ile ikdar ve tedabir-i lâzime tefhim olunarak marifetiniz ile şu Belgrad gailesinin def'i hususuna emr-i hümayun-ı şahane sünûh etmekle mumaileyh tereddüt ve feryad etmiş ise dahi dinlenme-

49 Dolap 1, sandık 26, evrak numarası: 13.

yüp vezaret ile Belgrad muhafızlığı tevcih olunmak üzeredir deyu tahrir ve diğer bir kaime-i mahsusada dahi, Nemçe elçisi takrir verüp hududumuzda Belgrad ihtilali bize muzır oluyor; bunun def'i esbabı ne ise bir an akdem tedbirine bakmanız lâzımdır deyu devleti tarafından inha etmekle Nemçeliye dahi cevap verilmek üzere tez elden böyle bir tedbir icabetmiştir deyu mahremane tastir olunduğundan başka işbu kaime-i çâkeriden evvelce Ömer Paşa dahi kendi tarafından Hakkı Paşa'ya tahrirat çıkarup (bana vezaretle Belgrad'ı teklif ediyorlar, siz mukaddem kaç defa hakkımda vezaret istidasına niyet eylediğinizde hezâr rica ve niyaz ile def' etmişken şimdi hafi tahrir mi ettiniz ki bu sûret zuhur etti? Feryat ediyorum dinlemiyorlar, ben sizin kendi bendeniz iken bu nasıl şeydir? Alil ve ihtiyarım ne vechile hareket edebilirim) deyu biraz mugalata yazup birkaç gün sonra tereddüt ve feryâdı ısga olunmamak suretile vezaret hil'ati ilbas olunmuştu.

Bu defa Hakkı Paşa'dan cevabnâme gelüp mefhumunda Ömer Paşa'nın işbu memuriyetini men ve vezaretle Edirne tarafına vardıkta koymiyacağına dair ve sair bazı mukaddemat terkim etmiş olmagla derhal taraf-ı çakeriden hayrhahâne ve mahremane olarak cevap yazılup Ömer Paşa irade-i katiyyeye mebni vezaretle Belgrad'a memur oldu ve işbu memuriyetinin esbabı tafsilen size yazıldı, şimdi Edirne'ye koymam demeniz size yakışmaz; müşarünileyh Belgrad maslahatını ancak sizin iânetinizle görmek üzere memuriyeti irade olunmuşken bu bâbda muhalefet irade-i hümayuna mugayirdir, Ömer Paşa sizin yerinize memur olur kabilinden değil ki âher mülâhazaya zâhib olasiz; sizin dereceniz başkadır ve Rumeli nizamı sizden matlubdur, Ömer Paşa vardıkta kenduye vücuhla iânet birle Belgrad maddesini rüyet ettirin size dahi şandır yollu temini mucib vâfir zemin terkim ve ihrac kılındığından gayri Hakkı Paşa'nın cevabnamesi ve yazılan cevab sureti Ömer Paşa'ya irsal olundukta: Benim Edirne'den adamım geldi Hakkı Paşa'ya tahrirat vardığı gibi Muhtar Paşa ve Palaslızade Veli Paşa'yı çağırup bizim maddemizi açmış ve vezaretle vardığımda aleyhime kendisile ittihatlarını rica etmiş; Muhtar Paşa dahi bu suret olamaz, zira vezaretle gelirse padişah veziri olup ana muhalefet padişaha muhalefettir, biz cesaret edemeyiz. Bundan başka mukaddem sefer avdetinde pederim [yani Tepedelenli Ali Paşa] *Çelebi Ağa'nın hanesinde misafir olup besa etmişti, hilâfına hareket edemeyiz deyu cevab verdikten sonra İstanbul'a tahrirat çıkarmış; bunlar* [yani Hakkı Paşa'nın yazdıkları] *mugalata ve ihafe nevindendir hiç vesvese buyrulmasın, biz birbirimizi biliyoruz, dairesi ve askeri gulamlarına varınca tarafımdan lede'l-mutalebe gelirler, ben doğru Edirne'ye giderim, koymamak suretine hakikaten teşebbüs ederse Edirne civarında bir çiflikte oturur cümle-*

sini celbederim; eğer eşkıyadan ileru üzerime taslit eder mülâhaza buyrulursa anın sözü geçeceği eşkıya Mekri tarafındadır, bırakup gelmezler; benim şimdi üç dört yüz dairem halkı oldu, Silivri'ye dahi gelecek vardır, Hafsa'ya varıncaya dek bi-mennihi teâlâ dairem bir, iki bin olur; Eğer Hakkı Paşa ileru asker gönderir deyu vesvese olunursa anlar geldikte bize mülhak olar ve eğer ihtiyaten Levend Çiftliği süvarilerinden yüz elli miktarı terfik olunursa Bergos'tan iade ederim, ancak mahzuru varsa istemem ve ben gittikten sonra Hakkı Paşa'nın ne gûne tahriratı gelir ve nasıl cevab yazılırsa birer suretleri bana irsal buyrulsun, bi-mennihi teâlâ bu maddede vesvese olmaz deyu telaşsız cevap göndermekle Hakkı Paşa'nın tevehhuşundan ihtirazen Levend Çiftliği neferatı tecviz olunmayup kendisi tedarikli gitmesi tenbih ve dünkü gün ihrac olunduğu malûm-ı hümayunları buyruldukta ferman Şevketlû, Kerâmetlû, Mehâbetlû, Kudretlû, Velinimetim Efendim Padişahım Hazretlerinindir."[50]

İbtida üç ve daha sonra iki sene zam ile beş yıl azledilmemek şartle gûya tam istiklâl ile Rumeli'ye vali ve sarasker tayin edilen Mehmed Hakkı Paşa, tayininden on, onbir ay sonra azil, nefy ve malı müsadere edilmiş ve hatta bir entari ile menfasına gönderilmişti.[51] Ömer Paşa hakkında şiddetli yazmamış ve anı Edirne'ye koymamak için maiyetindeki kumandanlarla görüşmemiş olsa belki de müsadereden kurtulurdu. Padişah ve sadaret kaymakamının ve devlet ricalinin azil için müracaat ettikleri yol hükûmetin aczini ve otoritenin zaafını gösteren canlı bir misaldir. Böyle ciddiyet ve dürüstlükten âri bir idareye karşı devlet adamlarının âyan ve derebeylerin ne derece bağlı olacakları ve kükûmete nasıl itimat edebilecekleri kolayca anlaşılır.

Mehmed Hakkı Paşa'nın yerine Rumeli valisi tayin edilen sabık kethüdası Çelebi Ömer Paşa, İstanbul'dan hareket ile Tekirdağ'na gidüp Hakkı Paşa'nın kendisini Edirne'ye sokmayacağını duyduğundan Hakkı Paşa hakkındaki ira-

50 Dolap 1, sandık 26, 5 numaralı hattı hümayunun melfufu.

51 Mahmud II devrinde hükûmete gönderdiği tahrirattan, Hakkı Paşa'nın bütün mal ve eşyasının zabtı emir olunup paşanın İstanbuldaki sarraflardan Kılcıoğlu Antuvan'da bir çok parası olduğu ve Rumeli'den kendisine bir çok nakid gönderildiği ihbar olunarak sarraf sıkıştırılmış. Sarraf, Hakkı Paşa'nın bendi parası yok, benim onda (22214) kuruş alacağım var demiş; bundan başka Hakkı Paşa'nın kızı Sare Hanım'ın çeyizi olarak Hasan Paşa Hanı'ndaki odada eşya bulunduğunu söylemiştir. Tayin edilen memurlar vasıtasile Hasan Paşa Hanı'ndaki eşyanın defteri yapılmıştır. Bu eşya arasında Hakkı Paşa'nın zevcesile vefat eden Muhiddin Bey ismindeki oğluna ait dürbün ve sair bir iki parça eşya vardır. sene 1216 Zilkade 17 (21 Mart 1802). (Dahiliye vesikalar, No. 12377).

deyi gizlice paşanın maiyetinde bulunan Muhtar Paşa'ya göndermiş ve o da işi, Hakkı Paşa'ya anlatmış ve nâçar kalan Hakkı Paşa kendisine ikametgâh tayin edilen Sakız'a gitmek üzere Edirne'den ayrılmıştır.

Hakkı Paşa'nın maiyetindeki asker işlemiş aylıklarını isteyerek kıyam ve paşanın mallarını yağma eylemişler ve şehre ateş vererek muharebeye kıyam etmişler ve hatta o sırada Edirne'ye gelen Ömer Paşa'nın oğlunu da rehin alarak kasaba haricine çekilmişlerdi.

Hakkı Paşa'nın azil ve nefyine dâir olan ferman sureti:

"Sâbıka Rumeli valisi olup bu defa vezareti ref'ile Sakız ceziresinde mütekaiden ikamete memur kılınan Mehmed Hakkı Paşa damet mealihiye ve Sakız nâibine ve dergâh-ı muallâm gedüklülerinden paşa-yı mumaileyhi menfasına isâle mübaşir tayin kılınan [isim yeri açık] dame mecdühuya hüküm

Sen ki Paşa-yi mumaileyhsin geçen sene Rumeli valisi nasbolunmandan maksud eşkiya-yi malumenin bir an akdem def'i gailesile cenab-ı hilâfet-meabıma vedia-i hazret-i haliku'l-beraya olan sükkân-ı bilâdın istihsal-i esbab-ı emn ü asâyişi olup tarafına envai ruhsat-ı kâmile ve müsaadat-ı tamme-i şahanem erzani kılunmışken sen maslahat-ı memureni bırakup memuriyetinden haric hususat ile iştigal ederek eşkiya gailesi su-i tedbirinle [acaba kimin su-i tedbiri] günden güne mütekessir ve alelhusus ehali-i memalik tecriminden müteneffir oldukları bu defa nezd-i hümayunumda vâzıh ve bâhir olmaktan nâşi mücerred seni tedib ve emsal ve ahlâfını terbiye ve terhib için kariha-i mulûkânemden olarak rütbe-i vezaretin ref'ile Sakız ceziresine nefy ü iclâ olunman hususuna irade-i behiyye-i hüsrevânem müteallik ve ol bâbda hatt-ı hümayunum sâdır olduğundan gayri bilcümle emvalin canib-i miriden zabtı zımnında başka ve maiyetinde olan cümle mirmiran ve sergerdegân ve rüesa-yi askeriyye ve mecmu-ı sekban ve neferat-ı saireyi senin yerine Rumeli valisi nasbolunan düstur vezirim Seyyid Ömer Paşa[52] *kendü maiyetine alup istihdam ve işlemiş ve işleyecek şehriye-i askeriyyeyi i'tâ ve tanzime ihtimam eylemek üzere başka evamir-i aliyyem tastir olunmağla vusul-i emr-i şerifimde sen bilâ-tevakkuf Edirne'den kalkup savb-ı memuren olan Sakız ceziresine azimete müsaraat ve mütekaiden ol tarafta karar ve ikamet eylemen fermanım olmağın işbu emr-i şerifim isdar ve mübaşir-i mumaileyh ile irsal olunmuştur. İmdi keyfiyet malumun eldukta bir an evvel tevakkuf ve teahhuru tecviz etmeyerek bilâ-tevakkuf olduğun mahalden hareket ve tayin olunan mübaşir-i mumaileyh ile acaleten savb-ı memuren olan Sakız tarafına azimet ve bir mahalde tevakkuf etmeksizin cezire-i mezkûreye*

52 Buna Filibeli Ömer Paşa, Çelebi Ömer Paşa da denilmekledir.

vusule şitab ve müsaraat birle anda ikamet ve devam-ı eyyam-ı ömr u devletim da'avâtına muvazabet ve:

Sen ki mübaşir-i mumaileyhsin serian Âsitâneden hareket birle işbu emr-i şerifimi paşa-yı mumaileyhe götürüb vusulün ânında bila-tevakkuf olduğu mahalden kaldırup bir an evvel menfası olan cezire-i merkumeye isâl ve ikameye dikkat ve hilaf-ı tenbih edna avk u tehirden mücanebet ve:

Sen ki nâibi mumaileyhsin, sen dahi paşa-yı mumaileyhin Sakız'a vürudunda bir münasib mahal tedarikile mütekaiden anda ikamet ettirüb vusulünü derbar-ı şevket-kararıma ilâm ve işara mübaderet eylemeniz bâbında.[53]

Fi sene evail-i za [zilkade] 12l6"

Bu ferman suretinin üstünce derkenar olarak:

"İşbu emr-i âli lede'l-vusul paşa-yı mumaileyh devam-ı ömr u devlet-i padişahiye ve teyid-i eyyam-ı saltanat-ı hazret-i şehinşahi da'avâtına muvazabet edeceğini natık Sakız nâibinden vârid olan ilam mazmunu bâbında şerh verildi. 15 Za sene 216"

ibaresi ve anın altında da "*paşa-yı mumaileyhin memur-ı ikameti İzmir'e tahvil olunmagla tekrar emr-i şerif yazılmıştır. Evasıt-ı ra [rebiulevvel] sene [12l8]"* derkenarı vardır.

Hakkı Paşa'nın sürgün yeri olan Sakız'a geldiğini bildiren Sakız kadısının 1216 Zilkade 27 tarihli [31 Mart 1802] ilâm.:

Der-i devlet-mekine arz-ı dai-i kemine budur ki:

Sâbika Rumeli valisi devletlu Mehmed Hakkı Paşa hazretlerinin bu defa vezaretleri ref'ile Sakız ceziresinde mütekaiden ikamet olunmaları bâbında şerefbahş-ı sudûr eden ferman-ı celilü'ş-şan, husus-ı mezbûra mübaşir tayin buyurulan dergâh-ı mualla gediklilerinden fahrü'l-ayan Mehmed Şakir Ağa kulları mübaşeretile cezire-i Sakız mahkemesine lede'l-vürud imtisalen bi'l-emri'l-âli paşa-yı müşarünileyh hazretleri cezire-i mezbûrede mütekaiden meks u ikamet ve devam-ı ömr ü devlet-i padişahi ve teyid-i eyyam-ı saltanat-ı şehinşahî da'avâtına muvazabetle iştigal ve ol vechile mübaşir-i mumaileyh bendeleri itmam-ı hizmeti memuresile avd u ricat eylediği ol ki vakiü'l-haldir bi'l-iltimas paye-i serir-i âlâya arz u ilam olundu; bâki emir hazret-i men lehü'l-emrindir. Harrerehu fi'l-yevmi's-sâbi ve'l-işrîn min zilkadeti'ş-şerîfe li-seneti sitte aşr ve mieteyn ve elf el-abdü'd-dâi ed-devletü'l-aliyyeti'l-Osmaniyye Kadızâde Mehmed Tâhir el-mevlâ hilafe bi-cezire-i Sakız el-mahruse.[54]

53 Mektum Mühimme Defteri, No: 4, s. 39.

54 Dahiliye Vesikaları 2024 (bu ilamı gönderen Kadızade Tahir Efendi, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına fetva veren meşhur şeyhülislamdır).

Seyyid Ömer Paşa'nın Rumeli valiliğine ve Hakkı Paşa'nın Sakız'a nefyine dâir ferman ve hatt-ı hümayun:

"İşbu emrim mucebince Hakkı Paşa'nın kat'a eğlendirilmeyerek tekaüden Sakız tarafına bir an akdem bila-tereddüt irsali matlub-ı hümayunumdır.

Bu defa bi'l-istiklâl Rumeli Eyaleti tevcih olunan Vezirim Seyyid Ömer Paşa iclalehûye hüküm.

Selefin Hakkı Paşa'nın mücerred memur olduğu eşkiya gailesini ibadullah üzerinden serian def etmek üzere istiklâl-i tamme ve enva-i müsaadat-ı seniyyeme mazhar olmuşken maslahat-ı memuresini bırakup hilaf-ı rıza günagun harekâta cesareti kendisini tedib ve emsalini terhibi müstelzim olmaktan naşi bu defa kariha-i sabiha-i mülükânemden şeref-yefte-i sudûr olan hatt-ı hümayun-ı übbehet-makrunum mucebince Rumeli valiliğinden azil ve vezareti ref' ile ıslah-ı nefs için Sakız ceziresine nefy ü iclası hususuna irade-i seniyyem mateallik olup yerine sen hatt-ı şerif-i şevket-redifimle bi'l-istiklâl Rumeli valiliğine memur kılındığına binaen mumaileyh Hakkı Paşa'nın acaleten Edirne'den hareket ve menfası olan Sakız'a varup mütekaiden ikamete müsaraat eylemesi için kendüye hitaben başka ve mumaileyh Hakkı Paşa'nın maiyetinde olan bi'l-cümle mirmiran ve rüesa ve sergerdegân ve askerin senin maiyetine alınub istihdam olunmaları için kendilere hitaben başka başka evamir-i sâbıkam isdar olunmağla mumaileyh Hakkı Paşa'nın menfasına azimeti için kendüye olan salifü'z-zikir ferman-ı âlişanda varid olduğu üzre irae ve i'tası ile bir saat eğlenmeksizin acaleten ve müsaraaten Edirne'den kaldırup miktar-ı kifaye etbaile bir an evvel menfasına irsali emrine mübaderet eylemen fermanım almağın bâlâsı hatt-ı hümayunumla müveşşehan işbu emr-i şerifim isdar ve [isim yeri açık] ile irsal olunmuştur; imdi mumaileyh Hakkı Paşa'nın azl ü nefyi ve verine senin memuriyetine mebni kendisinin bir an akdem Edirne'den kalkup menfasına gitmesi matlub-ı hümayunum idüği malumun oldukta marü'l-beyan emr-i celilü'ş-şanım mucebince derhal bilateallül Edirne'den hareket ve Sakız'a azimet eylemesini ve irad-ı özür ve illet ile imrar-ı vakit dâiyesinde olursa vahim olacağını kendüye tefhime dikkat ve tarafından tekid ederek, bir saat eğlendirilmeksizin heman miktar-ı kifaye tevabii ile Edirne'den ihrac ve serian menfasına gitmek üzere irsaline müsaraat ve hilaf-ı rıza-yı hümayunum tehir ve terahiden mücanebet eylemen bâbında. Fi evail-i Za sene 1216.[55]

55 Mühime Defteri, No: 217, s. 70.

Şu kayıtlara göre Hakkı Paşa 25 Zilkade 1216'da [29 Mart 1802] Sakız'a varmış ve 1218 senesi Rebiulevveline kadar [1803 Haziran-Temmuz] orada kalarak ahalisi ve havasile ülfet edememesinden dolayı menfası İzmir'e tahvil edilmiştir. Bu hususa dair kendisine gönderilen fermanda şöyle denilmektedir:

Vezareti ref'iyle Sakız ceziresinde ikamete memur iken bu defa mahall-i ikameti İzmir'e tahvil olunan el-Hac Mehmed Hakkı Paşa damet maalihiye hüküm

Sen ki paşa-yı mumaileyhsin memur-ı ikameti olduğun Sakız ceziresinin ahali ve havasile ülfet mümkün olmayıp bu bâbda mübtela-yi zahmet ve meşakkat olduğun bi'l-ihbar vasıl-ı sâmia-i şehriyanem olmakdan naşi mahall-i ikametin İzmir'e tahvil olunmasına müsaade-i şahanem erzanî kılmakla olduğun mahalden hareket ve İzmir'e gelüb ikamet eylemen fermanım olmağın işbu emr-i şerifim isdar ve [isim yer açık] ile irsal olunmuştur; imdi keyfiyet malûmun oldukta vusul-ı emr-i şerifimde olduğun mahalden hareket ve İzmir'e gelüp anda ikamet ve devam-ı ömr ü devlet ve kıvam-ı ferr ü şevketim ediyesine müdavemet ve vusul ve ikametini deraliyyeme tahrir ve iş'ara mübaderet eylemen bâbında. Fi evahir-i Ra [Rebiülevvel] sene 218[56]

Hükûmetin ciddiyetsizliğini gösteren bu azil işinde muhtelif sebepler aramak ve bulmak mümkündür. Hakkı Paşa çok temiz ve namuslu ve aynı zamanda çok sert ve şedit, kim olursa olsun gördüğünü söylemekten ve yazmaktan çekinmeyen inatçı bir vezirdi; makalenin sonuna suretlerini ve fotoğraflarını koyduğum bazı tahriratları bunu göstermektedir; halbuki zaman bunun aksine idi; hükûmet merkezinde dürüstlük ve ciddiyet yerine, temellük, tabasbus ve riya, vaziyete karşı işi idare etmek, yaranmak için arzuya uygun olmak üzere düşündüğünün hilafını söylemek usulü kaim ve hakimdi.

Hükümdar Selim III, Nizam-ı Cedidi yürütmek için çalışan ve fakat yeni tarzı o kadar samimi kavrayamayarak işten ziyade nüfuzlarını kuvvetlendirmekle meşgul olan bir sınıf ricale mümaşat etmiş, yüz vermiş ve şımartmıştı. Bu padişah, bazan ciddi ve hayırhah adamlar intihabında isabet gösteriyorsa da etrafındaki şebekenin tesiri ve sarayda elde edilen adamlar vasıtasile zaman zaman yapılan telkinlerle bu isabet isabetsizlik oluyordu.

Hakkı Paşa vezir olmadan evvel merkezde kethüdalık, reislik ve eyaletli nazırlığı [timar ye zeamet nazırlığı] gibi mühim hizmetlerde bulunmuş açık sözlü,

56 Dahiliye vesikaları.

zeki ve kıymetli, kalem sahibi ve hamiyetli bir adam olduğundan kendisi daha İstanbul'a istirkab edilmiş ve fırsat, bulunarak vezirlikle İstanbul'dan uzaklaştırılıp bir daha oraya ayak bastırılmamıştı.

Hakkı Paşa'nın bu ikinci Rumeli valiliğine tayininde sadrâzam Yusuf Ziya Paşa Mısır seferinde bulunduğundan ilk zamanlarda arzularına merkezden mümaşat ediliyor ve Hakkı Paşa'nın her istediği yapılmak isteniyordu. Yusuf Ziya Paşa Mısır seferindeki hizmetinden dolayı itibar ve istiklâle nail olup kendisi tab'an sinsi ve idare-i maslahatcı olduğundan Hakkı Paşa gibi cezri hareket etmek isteyen bir vezirle çarpışacakları tabii idi ve hattâ bazı vesikalara göre anın Rumeli valiliğine tayinini doğru bulmamıştı.

Bu tarihte mevcut olan vezirler içinde sadrâzama rakip olacak ancak Hakkı Paşa idi; bundan dolayı İstanbul'dan verilen kararlarda seferden avdet etmekte olan sadrâzamın mütalaası alınıyordu; Hakkı Paşa'yı sevmeyen ve onun sadarete gelmesinden korkan Selim III'ün etrafındaki şebeke ile Yusuf Ziya Paşa birleşince kendisine Rumeli'de ismen istiklâl ve saraskerlik verilen Hakkı Paşa'nın işi zorlaşmıştı. Sadrâzam kaymakamı Mustafa Paşa, hükûmete karşı serkeşane tavır takınan ve Hakkı Paşa'nın hasmı olan Gürcü Osman Paşa'yı el altından himaye eyleyerek ona gizlice tahrirat ve adamlar gönderiyor ve bunu haber alan Hakkı Paşa ise vaziyetten şüpheleniyordu.

Bundan dolayı Hakkı Paşa bu sırada Gürcü Osman Paşa tarafından İstanbul'a sadrâzam kaymakamına gönderilen evrak torbasını elde ettirerek açıp okumuş, içindeki evrakın suretlerini almış, sadrâzam kaymakamının iki yüzlü hareketini yüzüne çarpmış ve hatta suretlerini gönderdiği bu evrakın hükümdar tarafından mutlak görülmesini yazarak emr-i vaki yapmıştı.

Hakkı Paşa'nın azlinden bahsile Gümülcine Voyvodası Tokadcıklı Süleyman Ağa'ya yazılan fermanda:

Eslafı hakkında vaki olmamış istiklal-i tam i'ta olunmuş bi'l-vücuh müsaade-i seniyyeye mazhar olmuş iken kendi havasına tebaiyetle maslahat-ı memuresine sar-ı zihin etmeyüb eşkiya taraf taraf galeyan üzere olduğu halde kendisi anlara tekayyütlenmeyerek bir yandan ağraz-ı mahsusasını icraya mübaderet ve Rumeli hanedanlarına garaz ve nefsaniyet ve bir taraftan destres olduğunu tecrime cesaret ve hilaf-ı rıza-yı hazret-i bâri gûnagûn harekâta cüret eylediği" beyan edilmekte[57] ve 1216 Zilhiccesinde Çelebi Ömer Paşa'nın yerine Rumeli valisi tayin edilen Tepedelenli Ali Paşa'ya mukaddemesi hikâye-i hal yollu yazılan fermanda da:

57 Yusuf Ziya Paşa'nın mektubu.

(... *Merkûz-ı hilkat-i asliyesi olan kibir ve gurur sebebile sâir memur olan vüzera-yi izâmıma icra-yı garaz ve nefsaniyete ictisar birle asıl memur olduğu maslahata sarf-ı zihin*"[58] etmediği ve Pazvandoğlu'nun şımarıp Belgrad'da dahi isyan vukua geldiği ve Hakkı Paşa'dan hizmet memul olmadığından tedibi lâzım gelip vezareti ref' ve Sakız'a menfiyyen ikametinin münasib görüldüğü zikr olunmaktadır.[59]

Halbuki yukarıdan beri verilen izahat ile Hakkı Paşa'nın azil fermanlarının biribirini pek de tutmadığı şahsa ve icabına göre lisan kullanıldığı ve bunun hükûmet nüfuzunu kıracak bir şekil olduğu ilk bakışta göze çarpmaktadır; Hakkı Paşa'yı düşürmek isteyenlerin ne kadar hileli hareket ve ne türlü dolambaçlı yollardan gittikleri ise malumdur. Ona galebe edenlerin istedikleri gibi muhtelif şekillerde ferman kaleme alacakları ise emsalile sabittir.

Tokadcıklı'ya giden fermanın içinde Hakkı Paşa'nın Rumeli hanedanlarına karşı garaz ve nefsaniyet beslediği yazılıdır; bu tarz-ı tahrir bütün âyanların kendisinden ürkdükleri Hakkı Paşa'nın bu gibi hallerden dolayı azledildiğini göstermek ve âyanların muhalefetlerinin önüne geçmek içindir; filhakika Hakkı Paşa'dan bütün âyanlar korkuyordu; çünkü bu dağlı eşkiyanın tenkil edilememesi âyanların onlara el altından yardım ve teşviklerinden ileri gelmekte idi; Hakkı Paşa bunu bildiği için ilk defaki Rumeli valiliğinde eşkiyaya muavenet eden âyanlardan bazılarını ortadan kaldırınca şakavet sönmeğe yüz tutmıştı; hükûmetin Tokadcıklı Süleyman'ı ele alarak yalvarırcasına mümaşat göstermesi zaruri idi; çünkü bu adam hükûmetin resmi vesikasına göre ha diyince on beş, yirmi bin kişilik bir kuvvet çıkarabiliyor ve hükûmete adam akıllı kafa tutup istediğini yaptırıyordı[60]; Hakkı Paşa'nın yerine Çelebi Ömer Paşa'nın tayini üzerine sadrâzam kaymakamı, Ömer Paşa'ya Tokadcıklı ile beraber hareket etmesini şifahen tavsiye etmişti; Tokadcıklı istemezse hükûmet muvaffak olamazdı; Hakkı Paşa Rumeli valisi iken Tokadcıklı ona itimat ve itaat göstermiş, devletin emrine itaat eden bir âyan olarak hizmete başlamıştı. Paşanın azli üzerine hükûmet onu bu suretle ele almak ve okşamak istiyordu; buna da sebeb Hakkı Paşa gibi göz yıldıran bir vezirin yerine Ömer Paşa gibi Rumeli hanedanına mensub ve derece itibarile Tokadcıklıdan aşağı iktidarda çok hafif birinin gelmesi idi.

Netekim hükûmet, Hakkı Paşa'nın yerine getirdiği Çelebi Paşa'nın kifayetsizliği ve yapılan hatayı anlamış ve Ömer Paşa'nın tayininden bir ay sonra onun yerine Yanya mutasarrıflığı üzerinde kalmak üzre Tepedelenli Ali Paşa'yı tayin

58 Mektum Mühimme Defteri, No: 4, s. 40 ve Mühimme Defteri, No: 215, s. 49.
59 Yusuf Ziya Paşa'nın mektubu.
60 Yusuf Ziya Paşa'nın mektubu.

etmeğe mecbur kalmıştı; şu halde Hakkı Paşa'nın sadrâzam kaymakamına gönderdiği tahriratta Ömer Paşa'dan bahsederken "öyle âyan makulesi adamı vezir etseniz kim dinler" ve "öyle adamı kim adam yerine kor" diye sarf ettiği sözler çok geçmeden tasdik edilmişti.

Tepedelenli'ye gönderilen fermanda da Hakkı Paşa hakkında "vüzera-yı izâmıma icra-yı garaz ve nefsaniyete ictisar" etti deniliyordı; bu da Ali Paşa'yı okşamak içindir; çünkü aşağıda bazı parçalarını nakl ettiğimiz Hakkı Paşa'nın Tepedelenli'ye yazmış olduğu bir mektubunda Ali Paşa hakkında pek ağır cümleler vardı; keza Osman Paşa hakkında da hınzır, kâfir, kutta-i tarik ve saire gibi ağır cümleler yazmıştı; işte o zamana göre hikmet-i hükûmet bunları zamana, icaba ve mahalline göre kullanmakta idi.

Hakkı Paşa bundan sonra (H. 1222 = 1807) senesine kadar beş sene sekiz ay evvela Sakız ve sonra da yukarıda yazıldığı üzre ahalisi ve havasile ünsiyet edemediğinden dolayı İzmir'de oturdu. Sakız varidatından kendisine beş yüz kuruş aylık tahsis edildi, fakat bu para kâfi gelmediğinden daha sonra yani 1218 Rebiulevvelinden itibaren beş yüz kuruş daha verildi;[61]

Hakkı Paşanın bu menkup zamanlarında Selim III hal' edildi, Nizam-ı Cedid kaldırıldı, onun rakibleri olan devlet ricali öldürüldü; kendisi de bundan sonra tekrar devlet işlerinde, valiliklerde kullanıldı, eski azim ve kuvvetini muhafaza etmekle beraber menkûbiyet ve hastalık kendisini epi hırpalamıştı; fakat ne de olsa gayur ve şöhretli bir vezir olduğundan sadrâzam olması ihtimali karşısında rakibi Yusuf Ziya Paşa'dan darbe yemekten yine kurtulamamıştı.

Bu sırada Bağdat, Basra ve Şehrizor eyaletleri valisi Ali Paşa, köleleri tarafından öldürülmüş olduğundan hükûmet Bağdad'ı Kölemen ocağı halinden çıkarmak üzre buraya mülhakatile beraber Erzurum valisi ve şark seraskeri esbak sadrâzam Yusuf Ziya Paşa'yı tayin etti; Şark hududumuzdaki Bağdat ve Erzurum eyaletleri en mühim valiliklerden olduğundan Yusuf Ziya Paşa'nın yerine de yine muktedir bir vezir tayini düşünüldü; işin ehemmiyetine binaen buraya tayin edilecek vezirin nüfuz ve kudret sahibi olması lazımdı; hükûmet aradı taradı mevcut kadro dahilindeki vezirler içinde bu kudrette birisini bulamadı ve nihayet sadrâzam kaymakamının telhis veya arz tezkeresinde:

elyevm mevcut olan vüzerada Erzurum eyaleti tevcihine çesban bir kulları olmayub bundan akdem vezareti ref'ile İzmir'de ikamet etmek üzre olan

61 Hakkı Paşa'nın maaşı hakkındaki muameleli evrakın fotoğrafisi, numune olarak makalenin sonuna konuldu. Bundan başka dahiliye vesikaları arasında 14583 No'lu kağıt.

Mehmed Hakkı Paşa kulları gayur, cesur, ferman-ber ve icra-yı irade-i seniyyeye sürat eder makuleden ve mukaddema hidemât-ı saltanat-ı seniyyelerinde müstahdem olarak nikübedi fark u temyiz eyler erbabdan..." diye bahs ettiği Hakkı Paşa'nın vezirliği:

"Mehmed Hakkı Paşa'ya ibka-yi vezaretile Erzurum eyaleti tevcih oluna"

hatt-ı hümayunile iade olunmuş ve 1222 Şaban iptidasındaki (Ekim 1807) bir fermanla eski vezir yine faaliyet sahasına atılmıştı;[62] Fakat kendisine Erzurum eyaleti verilmeyerek araya Yusuf Ziya Paşa kethüdası ve Erzincan'da külliyetli iradı olan Kemahlı Osman Ağa vezirlikle tayin edilmişti.[63] Osman Ağa, İstanbul'da sadrâzam kaymakamı Köse Musa Paşa'ya dört yüz kese akçe rüşvet vermek suretile bu valiliği elde etmişti. [29 Ramazan 1222 = 30 Kasım 1807].[64] Bu sırada Bağdad valiliği Fransa sefiri General Sebastiyani'nin tesiri ve Bağdad tarafından vaki müracaat üzerine Ali Paşa kethüdası Süleyman Paşa'ya verilmiş[65] ve Hakkı Paşa da aynı tarihte Akdeniz Boğazı seraskerliğile Karaman eyaletine tayin olunmuştur; fakat Yusuf Ziya Paşa'ya Bağdad'a mukabil 27 Şevval 1222'de (28 Aralık 1807) Karaman eyaleti verilmiş olduğundan Hakkı Paşa yalnız boğaz seraskerliğile kalmıştı; Şevval 1222 tevcihatında ordudan Hakkı Paşa'ya Haleb eyaleti verilmiş ve Boğaz'a da Ragıb Paşa namzet gösterilmiş, aynı zamanda Şam Valisi Genç Yusuf Paşa'nın Haleb'e Hakkı Paşa'nın tayininden tevahhuş etmemesi de ihtiyati bir kayıt olarak arz edilmişti. Bunun üzerine İstanbul'da Şeyhülislam Ataullah konağında kaymakamın riyasetindeki meşveret meclisinde bu meseleler görüşülmüş ve şu suretle hükümdara arz edilmişti:

"Meclis-i meşverette kaime-i mezkûre [sadrâzamın ordudan gönderdiği tahririat] *kıraet ile husus-ı mezkûr müzakere olundukta Hakkı Paşa'ya Haleb eyaletinin tevcihi orduyı hümayunları da eğer ki münasib görülüb lakin Şam valisinin tevahhuş etmemesi kaydolunurken Haleb'in müşarünileyhe verilmesi ne vechile tervic olunabilir? Zira Hakkı Paşa'nın sıyt ve şöhreti ve tehdidini ikaa muktedir idüği malum olan hâlâttan olmağla Haleb eyaleti verildiği gibi Şam Valisi Yusuf Paşa behemehal Şam maslahatı için verilmiştir fikrine zihab ile mütevahhiş olarak gocunacağı şeydir: bundan başka Hakkı Paşa'nın her ne kadar hiddet-i mizacı derkâr ise de beyne'l-asâkir nüfuz ve itibarı cihetile hakkında kabul-i ammeye ve sigar-ı sinninden beri mesalih-i devlet-i aliyyye vukufu-*

62 Dolab 1, sandık 9, hatt-ı hümayun 287 ve Mühimme Defteri, No: 227'deki ferman sureti [fotoğrafı alınmıştır.] asıl tevcih tarihi 25 Receb'dir.

63 Osman Paşa'ya Tayyar Paşa kethüdası da diyorlar [atik vüzera defteri]

64 Makalenin sonuna konan Hakkı Paşa'nın tahriratı [Topkapı Sarayı Arşivi No. 1280] ve atik vüzera defteri.

65 Dolab 1, sandık 9, hatt-ı hümayun 436 ve *Tarih-i Cevdet*, VIII, s. 204 ve 209.

na mebni İngiltere maslahatında dahi işe yarar; amma Ragıb Paşa ol mesâbede olmayub devr-i sabıkta vezaret verilmiş ise de mizac-ı nâsa mugayir tavr u harekete ibtidar ve Nizam-ı Cedidi tervice çalıştığı cihetle vezareti ref' olunmuşdu. Şimdi ibka-yi vezaretile Boğaz'a memur kılınsa ol tarafda mütehaşşid olan asakir tavr u hareketinden hoşlanmayacakları melhuz ve şimdiki hale göre Hakkı Paşa'ya halef olarak Ragıb Paşa'nın gönderilmesi hem usul-i vakte gayr-i muvafık ve hem İngiltere maslahatına halel gelmesine bais olması..."[66]

Bu mütalaadan dolayı Hakkı Paşa Haleb valiliğine gitmeyerek Boğaz saraskerliğinde ibka edilmişti. 1223 muharreminin yirmisinde (18 Mart 1808) Boğaz seraskerliği yine üzerinde olarak Diyarbekir eyaletine[67] ve Diyarbekir'in tevcihinden yedi gün sonra da Limni muhafızlığı ile Şerif Mehmed Paşa'nın yerine Adana eyaletine naklolunmuştur.[68]

Halbuki Hakkı Paşa, Erzurum tevcih edildiğine dair kaymakam Köse Musa Paşa tarafından tahrirat alınca heman hazırlığa başlamış İzmir'de üç yüz kise akçe ödünç olarak dairesini tanzim eylemiş ve fakat yukarıda yazdığımız gibi öyle gelirli bir valiliğe Osman Ağa tayin edilince Hakkı Paşa fazla masrafından dolayı sıkılmıştır.[69]

Hakkı Paşa'nın Boğaz seraskerliğine nakli de ehemmiyetli idi; çünkü Mısır'ın Fransızlardan istirdadından sonra İngilizlerle bozuşan devlet henüz onlarla musalaha yapmamış olduğundan İngiliz donanmasının ikinci defa olarak Boğaz'ı geçmesi ihtimali mevcuttu ve bundan dolayı bir an evvel musalaha yapmak isteyordu. Bundan başka Rus harbi sebebile Boğaz'ın Ruslar tarafından zorlanması da muhtemeldi.

Hakkı Paşa Boğaz'a gider gitmez burayı pek ihmal edilmiş buldu ve derhal tahkimata başladı. Bizzat kendisi de giceleri tabyalarda yatmak ve yapılan işlere nezaret etmek üzre durmadan çalıştı; icabında müdafaa için emri altında bulunan askerî kuvveti elden çıkarmadı; çünkü kalenin askeri tertibat ve teşkilâtı sırf kışa mahsus olup yazın askere ruhsat verilirdi; Hakkı Paşa bu kuvveti terhis ettirmeyüb yazın da elinde tutarak Boğaz'ı kuvvetsiz bırakmadı ve aynı zamanda kendisi de maiyetini arttırdı. Maiyetinin ve kale muhafızlarının disipline riayetleri için hiç müsamaha etmez ve askerin yiyecek ve giyeceklerini de katiyen ihmal eylemediğinden dolayı asker kendisini severdi; bunlardan dolayı gerek Selim III'ün şahadeti esnasında ve gerek Alemdar aleyhine vaki kı-

66 Dolab 1, Sandık 10, hatt-ı hümayun defteri 242.

67 Mühimme Defteri, No. 226 ve 227 ve atik vüzera defteri (vesikaların fotoğrafları yazının sonundadır).

68 Atik vüzera defteri (başvekâlet arşivi).

69 Dolab 1, sandık 9, hat 9.

yamda Çanakkale Boğazı'ndaki kuvvetler hiçbir suretle yerlerinden kımıldanmamışlardı.

Bu sırada II. Mahmud hükümdar ve Alemdar Mustafa Paşa da sadrâzamı idi. III. Selim ricalinin bakiyesinden olan sadaret kethüdası Refik ve Tahsin Efendilerin delaletlerile Hakkı Paşa'nın yerine İncirli Çiftliği'ni vermek mukabilinde Şamlı Ragıb Paşa Boğaz seraskeri ve Karaman valisi olmuş ve Boğaz seraskeri ve Adana Valisi Hakkı Paşa da 26 Şaban 1223'de (17 Ekim 1808) azl edilmişti.

Fakat bundan on bir gün sonra yani aynı sene ramazanının yedisinde [27 Ekim 1808] Hakkı Paşa Kandiye kalesi muhafazası şartile Girit valiliğine tayin olunmuş ve kanun üzere her sene Şavval ayında yapılan tayin ve azillerde yine Girit valiliğinde ibka edilmiştir.[70]

Boğaz seraskerliğine gelen Ragıb Paşa'nın ilk işi askerden para alarak onları terhis etmek oldu; kendisi otoritesiz, hafif-meşreb ve sefih bir adam olduğundan kale topçuları kendisine karşı itaatsizce muamele eylediklerinden seraskerlik nüfuzu kırılmıştı.

Bu sırada İstanbul'da yeniçeri kıyamı Alemdar Mustafa Paşa vak'ası meydana çıkarak ortalık karıştığından Ragıb Paşa'nın yerine Girit Valisi Hakkı Paşa tekrar Boğaz seraskerliğine getirildi ve Karaman eyaleti de kendisine verildi; (8 Şevval 1223 = 27 Kasım 1808).[71] Hakkı Paşa sık sık yapılan memuriyet değişiklikleri sebebile bir hayli borca girdiğinden dolayı oldukça varidatı müsait olan Kütahya valiliğini istiyordu; Halbuki Kütahya'ya 1223 şevval teşkilatında Sadrâzam Memiş Paşa'ya rüşvet veren sabık Erzurum Valisi Osman Paşa tayin edilmiş olduğundan burası Hakkı Paşa'ya verilmedi.[72]

Vesikalarla terceme-i hal kitaplarında Hakkı Paşa'nın iki defaki Boğaz seraskerliğinde de İngilizlerle mükâlemeye memur olduğuna dair kayıtlar ve hatt-ı hümayunlar vardır; fakat kendisi bu mükâlemelere başlamış ise de ikmal etmeden ayrılmıştır. Bu sırada ikinci defa sadrâzam olan Halep Valisi Yusuf Ziya Paşa evelden beri aralarındaki sevişmemezliğe binaen 1224 Muharrem sonlarında (yani 1809 Mart) Hakkı Paşa'yı Boğaz seraskerliğinden alarak üzerinde bulunan Karaman valiliği dolayısile Konya'ya memur eylemiş ve yerine Bursa'da oturtulmakta olan eski kaptan-ı derya vezir el-Hâc Mehmed Paşa Boğaz seraskeri tayin kılınmıştır.[73]

Bundan takriben bir ay sonra yani 1224 Rebiulevvel'de (Nisan-Mayıs 1809)

70 Mühimme Defteri, No. 227, s. 122, 125, 136 (fotoğrafları yazının sonundadır)

71 Mühimme Defteri, No. 227, s. 185 ve atik vüzera defteri.

72 Vezaretinin iadesile bu ikinci defaki Boğaz seraskerliğine kadar olan vaziyetini 17 muharrem 1224 tarihile hükûmete gönderdiği tahriratında anlatmıştır.

73 Mühime Defteri, No. 227, s. 228.

vezirler arasında tenkihat yapılırken yukarıda söylediğimiz gibi aralarındaki nefsaniyete binaen Hakkı Paşa da tekaüt edilerek bin kuruş aylık tahsisile İstanköy adasında ikamete memur edilmiştir.[74]

Hakkı Paşa on bir ay kadar İstanköy'de kaldı; Sadrâzam Yusuf Ziya Paşa Rus harbinde cephede bulunuyordu. Hanya'da ihtilal çıkmıştı. Girit valiliğinde muktedir bir vezirin bulunmasına lüzum görünmüş ve namzet olarak Hakkı Paşa ile Şamlı Ragib Paşa ileri sürülmüştü;

Hakkı Paşa daha evvel de Kandiye'de bulunmuş olduğundan tercih olunarak 25 Muharremde tayin ve 28 Muharrem 1225 (5 Mart 1810) tarihli fermanla ikinci defa Kandiye muhafızlığı ve Girit valiliğine gönderilmiş ve kendisine istiklâl yani geniş salahiyet verilmiştir.[75]

Hakkı Paşa gerek kımıldanmağa uğraşan Rumların muhalefetlerini ve gerek Kandiye halkının ayaklanmasına sebebiyet verecek olan sabık yeniçeri serdarı Abdin'in isyanını bastırmış ve bu esnada adalarda ve Mora'da görülen isyan emareleri üzerine Hakkı Paşa 1225 Zilkadesi iptidasında (28 Kasım 1810) Ağrıboz ve Karlıeli sancaklarına nakledilmiştir.[76]

Ağrıboz'dan 14 Cemaziyelâhir 1226 (6 Temmuz 1811) tarihile İstanbul'a gönderdiği on bir maddelik tahriratında oradaki faaliyetinden bahsediyor ve bunun onuncu maddesinde selefinin (Ebubekir Paşa) emektarlığına binaen üç buçuk sene Ağrıboz'da kalmış olduğu ve kendisinin istihdam edilmediği hizmet kalmamış olduğundan biraz vakit burada bulunmasına müsaade edilmesini istiyor. Fakat bu defaki arzusuna da ecel mani olmuştur.[77]

Mehmed Hakkı Paşa Ağrıboz valisi iken 1226 senesi 11 şaban ile 15 ramazan arasında vefat etmiştir.[78] *Sicill-i Osmanî* merhumun 1226 şabanının on birinde (31 Ağustos 1811) İstanköy'de vefat ettiğini yazmaktadır. Tabii vefat ettiği yer İstanköy olmayıp Ağrıboz'dur, *Sicill-i Osmanî* vefatının senesini doğru göstermekte ve tarih-i vefatı olan şaban ayı ise hakikate tekarrüb etmektedir. Yeri-

74 Maliye vesikaları; sene 1224 cemaziyelevel. Dahiliye vesikaları 17465 ve Mühimme Defteri, No. 227, s. 254.

75 Vesika fotoğrafları arasındaki bir telhis ve hatt-ı hümayunda hükümdar Hakkı Paşa ile Ragıb Paşa'yı hatırlamış ve aralarındaki münaferete binaen ikisinin bir arada bulunmasını yani birinin Kandiye diğerinin Hanya'da olmasını muvafık görmediğini bildirmiş bunun üzerine evelce Kandiye'de bulunmasına binaen Hakkı Paşa tercih edilmiştir, (Tasnif vesikaları, Ali Emiri Efendi tasnifi No. 9867) ve (Mühimme Defteri, No: 229, s. 108.

76 Ağrıboz'a tayinine dair Mühimme Defteri, 230, s. 102 ve Topkapı Sarayı Arşivi, No. 1704.

77 Hakkı Paşa'nın resmi terceme-i haline dair yazılan eserlerde noksanlık görülmektedir. Anın 1222'de Erzurum vali ve şark seraskerliğine tayininden vefatına kadar olan kısım yukarıdan beri yazdığımız gibi tashih ve ilâve olunmak lazımdır.

78 Hakkı Paşa'nın vefat ettiğine eşyası ve ailesinin müreffehen İstanbul'a gönderilmesine dair olan vesika Mühimme Defterinin 233. numarasında olub tarihi 1226 Zilkadesi sonu yani 1811 Aralık ayıdır. Fotoğrafisi yazının sonuna konmuştur.

ne 21 Ramazan 1226'da (9 Ekim 1811) ordu tarafından vezir Karslı Ali Paşa tayin edilmiştir.[79]

Hakkı Paşa'nın, vefatında kaç yaşında olduğu bilinmiyor kendisinin bir tahriratında 1175'de (1761) babası Kâmil Ahmed Paşa Mısır valisi iken çocuk olduğunu ve babasından işittiği bir sözün hadaset-i sinni sebebile mezayasına vakıf olamadığını yazıyor. Yine 1223 (1808) senesinde İstanbul'a gönderdiği bir tahriratında da kırk seneden beridir devlet hizmetinde bulunduğundan bahsediyor. Bu işaretlere göre kendisinin vefat ettiği zaman altmış yaşını geçmiş olduğunu anlamak güç değildir. Merhum "sopa salan" diye maruf olan babasından daha sert ve aynı zamanda çok şedit ve amansız olduğundan hayatı müddetince babası gibi[80] rakiplerinin takibinden kurtulamamış ve kendisi çok kere haklı olduğu halde tehevvür ve feveranının cezasını görmüştür.

Hakkı Paşa Arapça ve Farscaya vâkıf, Şark usulü tahsilini eyi görmüş, kalem sahibi, çok doğru, namuslu, iş anlar ve bilir, uzağı görürdü, fakat mağrur, mütehevvir, icraatında af etmiyecek kadar şiddetli ve icabında eğilmek bilmez, sağını solunu kollamaz bir vezirdi. Kendisinin arşiv dairesinde yüze yakın tahriratını okudum, bunların çoğu kendi kalemile yazılmış olup heman hepsinde de hükûmeti muâhaze eden maddeler ve nüfuzlu devlet adamlarını ve vezirleri gücendirecek ağır cümleler vardır. Hükümdara da takdim edilen bu tahriratlarda her şeyi açık yazmış ve hiçbir şeyi gizlememiştir; yazısının irice ve karışık olması hiddet ve asabiyetine delildir; her hangi bir mesele hakkında beyan-ı mütalaa edeceği zaman kalemi eline aldığı gibi sert ve açık yazıyor, her tarafı iğneliyordu. Gördüğüm ve okuduğum vesikalara göre şurasını çok açık olarak söyleyeyim ki tahriratlarında nazar-ı dikkati celb ettiği veya tavsiye eylediği ve yahut da işaret eylediği şeyler, hadiseler sonradan hep dediği gibi olmuştur: Vakayii tahlil ve muhakemede çok isabetli idi; fakat maalesef ateş saçan lisan ve kalemi sebebile etrafını gücendirdiğinden vezirliğinde kendisinden beklenen muvaffakiyeti eyice gösterememiş, kiyasetle iş görecek yerde de kılıç sallamıştır. Nizam-ı Cedid hakkında Selim III'e takdim edilen layihalardan birisi de bunun olub içinde çok isabetli ve pratik düşünceler vardır.[81]

Kendisini şiddetli icraatında Köprülü Mehmed Paşa'ya benzetenler vardır; bu yalınız tedip siyasetindeki icraatında olup yoksa Köprülü gibi icabında hissiya-

79 Atik vüzera defteri [sene 1215 ila 1228.

80 Kâmil Ahmed Paşa da Osman III zamanında kethüda iken sadrâzam olması ihtimaline binaen sadrâzam Yirmisekiz Çelebizade Said Mehmed Paşa tarafından istirkab olunarak vezirlikle Bosna valiliğine gönderilmişti.

81 *Tarih-i Askeri-i Osmanî*, ikinci kitab, sahife 9 [merhum Cevad Paşa'nın Târih-i Askeri'sinin basılmamış kısmı] ve hususi kütüphanemizdeki layiha hulasaları.

tını saklayamaz bilakis feveran halinde ateşler saçardı, kendisinden evvelki vezirlerin maiyetlerinde iken serkeş ve azılı bulunan sekbanlar, işe ve emre baş eğmeyen ümera, âyan ve hatta vezir ve beylerbeyiler anın kumandası altında itaatli idiler, makalenin sonuna suretlerini koyduğum tahriratları dikkatle okunursa Hakkı Paşa'nın karakteri tamamen anlaşılır. Asker üzerindeki otoritesi şayan-ı hayret derecede müessirdi: Bundan dolayı her tehlikeli yere gönderilmiştir.

Hakkı Paşa'nın hasmı olan ve iktidarsız da olsa nihayet bir vezir bulunan Osman Paşa hakkında hükûmete gönderdiği tahriratlarda canî, katil, ahmak, kâfir herif gibi tahkir edici tabirler kullanmaktan çekinmiyordu ve hattâ Osman Paşa hakkında *"Rumeliyi dağlı eşkiyası reisi olan Kara Feyzi ile Osman Paşa'ya vermenin farkı yoktur"* diye yazıyordu.[82] Yine Osman Paşa hakkında bir tahriratında *"muharrib-i bilâd, kutta-ı tarik"* ve saire gibi ağır tabirler kullandığını okuyan padişah:

"Sübhanallah böyle tabir akrana değil hizmetkâra yazılmaz" sözlerile tahrirata derkenar yazmıştı.[83] Yine Osman Paşa'ya hücum eden başka bir tahriratında:

"Selefimiz saadetlû Osman Paşa hazretleri filasıl malûmumuz olan etvar-ı rıza-cûyanı bilkülliye tahvil eylemiş ve tahviline sebep maktul Ali Paşa'nın kazurat makulesinden mürekkep! dairesini istishab ile daima bunlardan paşa mahrum [Osman Paşa ceheleden olduğundan merhum yerine mahrum dermiş, anı telmih ediyor] *ne yaptı? Paşa mahrum şunu yaptı diyerek zatinde kılleti akıl takribile bazı kuruntulara zahib"* olduğunu beyan ile eğlenmektedir.[84]

Rumeli vaziyeti hakkında mufassal surette yazarak hükûmete gönderdiği bir tahriratında sadrâzamdan bile fazla nüfuzu olan Kethüda İbrahim Nesim Efendi'nin Rumeli'ye gönderdiği adamlarının fenalıklarından bahseylemiş ve:

"...Atufetlû kethüda bey bendeleri, tatar ağasına ve o da başısına süfeha-yı kavmini terbiye eylemesini muhkem tenbih buyursunlar; zira o makule süfeha-yı ismile arzediyorum; ne mahalde rast gelirsem burunlarını ve kulaklarını keserim, tenbih ağa-yı müşarünileyhe tesir etmezse efendim."

sözlerini yazmıştı,[85] Hakkı Paşa'nın merkezdeki en nafiz hükûmet adamlarile çatıştığını anlatan bu misal paşanın ne derecede pervasız olduğunu göstermeğe kâfidir. Yine bir tahriratında:

"...İnfisalimizden sonra [birinci defaki Rumeli valiliğinden] *Devlet-i Aliyye Rumeli'yi bayağı eşkıya yedine bilmeyerek verdi; vüzera deyu tayin eyledikle-*

82 Dolap 1, sandık 15.

83 Dolap 1, sandık 16, hat 37.

84 Bu kendi el yazısile yazmış olduğu tahriratın fotoğrafisi makalenin sonundadır.

85 Dolap 1 sandık 14.

ri Mustafa Paşa, Ali Paşa, Gürcü Paşa, Palaslı Nasranî Mehmed Paşa; bunların ibadullaha hasar ve zararları eşkıyadan ziyadedir, noksan değildir.." diyordu.[86] Kendisinin hükûmete gönderdiği tahriratlarda bu suretle yazılmış iğneli cümleler çoktur. Kendi kethüdası Çelebi Ağa'nın vezirlikle Belgrad muhafızlığına gönderileceğine dair kendisinden istimzacı havi yazılan tahrirata verdiği cevapdaki ağır ve techil edici cümleler ve hükûmeti değil hükümdar ve sadrâzam kaymakamını muahaze eden yazıları vardır. Hükûmete ve anın başında bulunanlara böyle pervasız tahrirat gönderen bir vezirin, maiyetindeki vezir, mirmiran, âyan ve akranına nasıl yazacağı kolayca anlaşılır.

Muhterem üstadımız İbnübemin Mahmud Kemal İnal tarafından *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'nda neşredilen ve Rumeli'de nüfuz ve kudreti malûm olan Tepedelenli Ali Paşa'ya yazdığı mektuptan[87] aldığım parçalar, Hakkı Paşa'nın kendi derecesindeki bir vezir hakkında ne suretle kalem oynattığını gösterir:

"İstanbul süfehasını [yani devlet ricalini] *akçe ve bohça* [hediye] *ile itma ederek meratib-i intiha-yı beşeriyye olan rütbe-i vezareti bir takrib ihtilas eden izzetlû, rifatlû Ali Paşa;*

*"Sen saye-i satvet-vaye-i cenab-ı zıllullahide kurena süfehasına mukarenetle gülzar-ı memalik-i islâmiyyeyi hâr u haşak-ı fesadınla meşhun ve fukara ve raiyyetin ciğerlerini pür-hûn ederek istihsal eylediğin servet ve sâmânın nümâyân ve bu kadar kuvvet bir vezirde olmadığı emri âyan"*dır.

"... behey hınzır, bir kişi âlem-i dehre gelmekten murad nedir? heman oğlan ile mal almak mıdır?.. heman hudavend-i gayûr hazretleri her nerede sadıkîn-i devlet varsa hanımânını mamur ve âbâdan ve hâinini makhur ve hizlan eylesün amin. Sen bu misillu nesayih-i dervişânemizden hisse alır makuleden değilsin; ancak sana tiğ-i bî-diriğ-i şahaneden gayri muamele iktiza etmeyeceğini biliyorum...imdi bu dağlıya [dağlı eşkiyası] *olan fesadını kat' edersen febiha kendim bi'n-nefs Edirne'den hareket ve makam-ı hükûmetimiz olan Manastır'a varup senin her ne mahalde ve Arnavutluk'ta ezdadın varsa benim malumumdur, kiminin evlâdını gasb ve kiminin emvâlini garet eylediğin hasabile... husaman-ı bi-fazlillahi teâla nezdimize celb ile iğtîrarın olan kal'alarını başına yıkar ve*

86 Dolap 1, sandık 14.

87 *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, sene 16, Sayı: 18 (95) (1 Teşrinsani 1926), s. 366. Hakkı Paşa'nın, Ali Paşa'ya bu mektubu göndermesinin sebebi, Tepedelenli'nin idaresinde bulunan mahallerdeki haydutların tüccardan birinin üç yüz kiselik parasile eşyasını almalarından ileri gelmiştir. Hakkı Paşa'nın bu mektubu üzerine Ali Paşa haydutları yakalayıp asarak parayı ve eşyayı alıp kendi adamlarından Hasan Efendi vasıtasile ve bazı hediyelerle birlikte Hakkı Paşa'ya göndermiş ve eşya ile paralar da sahibine verilmiştir.

hanımânını tarumar eylerim..." Merhumun bu tarz yazılarından dolayı Selim III ricali kendisine "Deli Hakkı Paşa" derlerdi.

Hakkı Paşa çok titizdi; kuvvetli kalemi vardı; ibareleri müsecca yazardı. Yazılarının çoğunu kendi yazar ve hiç tebyiz etmeden bir defada çıkarırdı; kendisine divan kâtibliği yapmak çok zordu; işlerini takib için İstanbul'a yolladığı kethüdasına gönderdiği bir mektupda irsalini tavsiye ettiği kâtibin henüz gelmemesinden dolayi:

"Divan kâtibi hani? Sen benim meraklı olduğumu bilirsin" diye yazmış ve acele kâtib istemiş. Yine kethüdası Çelebi Ağa'ya yazdığı başka bir mektubda da:

"Bâbiâliden tarafınıza verilüb firistâde kılınan kaime-i hazret-i kaymakaminin cevabı yarın ve yahut öbür gün irsal olunur; Babiâliye ve sair mahallere kalemimiz ile yazılanlardan maada mevad zımnında Rumeli taraflarına dahi kalemim ile yazılmakla tahriratın kesretinden ıztırabım var! Kâtiblerimizin hali ve mektubcumuzun betaat-ı kalemi ve tiryakiliği takribile divan kâtibi oğlumuzu bir saat evvel yetiştiresiz.." demiştir.[88] Bundan dolayı Hakkı Paşa'nın bizzat kendi kalemile yazdığı tahriratlar arşiv vesikaları arasında çokça bulunmaktadır. Makalenin sonuna bunlardan bazılarının fotoğrafisile suretleri konulmuştur.

Mehmed Hakkı Paşa, yazdığı tahriratların altına yalnız zat mührünü basardı. Kendisinin iki mührü vardı, biri ilk zamanlarından itibaren ikinci Rumeli valiliğinden azline kadar kullandığı talik hat ile hak edilmiş manzum mührü idi: bu mührü şu tarzda hakkedilmişti:[89]

Ey mümâyende eden mihr-i kamerde şakkı
Hal-i sırrında bula mihri Muhammed Hakkı

daha sonra kullandığı mühür ise yine talik ile güzel yazılmış ve kazılmış olub "el-Hac Mehmed Hakkı" ibarelidir. Kendisinin Arapçaya da vukufu vardı. Kendisine 1225 (1810) senesinde Kandiye valisi iken gönderilen bir fermanda "âyât-ı beyyinat-ı Kur'aniye ahkâmına vakıf" olduğundan da bahsedilmektedir.[90]

Hakkı Paşa mektublarında dua-yi dervişânemiz, arzu-yi dervişanemiz ve saire gibi tabirleri fazlaca kullandığından kendisinin bir tarikate mensub olduğu

88 Dolab 1, sandık 14'de üç numarolu hatt-ı hümayunun melfufları.
89 Bu birinci mührün fotoğrafisi makalenin sonuna konmuştur.
90 Mühimme Defteri, No: 221, s. 178.

anlaşılıyordu; arşiv vesikaları arasında kendi el yazısı ile yazılmış bir pusulada şeyhinin Bedir Efendi isminde bir zat ve anın şeyhinin de Şeyh Mahmudü'l-Kürdi adında biri olduğu yazılıdır.[91] Yine o pusulada Pir Abdülkadir-i Geylani ile Şeyh-i Ekber Muhyiddin-i Arabi'ye kurban kestiğini kaydeylemesi kendisinin Kadiri tarikatına müntesib olduğunu gösterir.

Hakkı Paşa'nın hangi tarihte hacca gittiğini bilmiyoruz; kendisinin vezir olmadan evvel hac etmiş olduğu anlaşılmaktadır. 1211 sonunda (1797) ilk defaki Rumeli valiliğinden Haleb valiliğine nakli esnasında kendisine giden fermanda "el-Hac" tabiri vardır. Şu halde ya babasının Mısır valiliği sırasında Hicaz'a gitmiş ve yahut daha sonra hac etmiştir.

Hakkı Paşa'nın büyüğü Mehmed Muhiddin ve küçüğü Ahmed İzzet isimlerinde iki oğlu[92] ile Sâre adında bir kızı[93] vardı. Bunlardan Mehmed Muhiddin babasından evvel takriben 1216 (1801) senesi içinde vefat etmiş[94] ve Ahmed İzzet Paşa ise H. 1213'de (1798/99) doğarak kapıcıbaşı, mirimiran, 1253'de (1837) Ankara ve sonra Bağdad feriki olmuş ve Bağdad valisi meşhur Trabzonlu Ali Rıza Paşa'nın kızını almıştır. Bundan sonra mutasarrıflık ve valiliklerde bulunup vezir olmuş ve 29 Recep 1285'de (15 Kasım 1868) Süreyya Paşa'nın yerine Hüdavendigâr [Bursa] valisi tayin edilip 1287 Muharremi iptidasında (Nisan 1870) tekaüt olarak 27 Muharrem 1293'de (23 Şubat 1876) İstanbul'da vefat etmiştir. Aziz, Hakkı, şair Süleyman Asaf isimlerinde üç oğlu kalmıştır.[95]

Hakkı Paşa'nın kızı Sare hanım hakkında başka malumatımız yoktur.

Vezir Hacı Ahmed izzet Paşa'nın büyük oğlu Aziz Paşa mirimiranlıkla mutasarrıflık ve valiliklerde bulunmuştur. H. 1288'de (1871) Kıbrıs H. 1290'da (1873)

91 Arşiv Vesikaları Ali Emiri tasnifi, Selim III vesikaları No. 24486. Bu pusula Hakkı Paşa'nın el yazısile olup içinde kendilerine kurban kestiği peygamberler, veliler ve sairenin isimleri yazılmaktadır. Bu pusulada hazret-i peygambere üç İbrahim, İshak, Yakub, Yusuf, Davud, Musa peygamberlere birer. Hazret-i Ali ile Fatma, Hasan, Hüseyin'e birer, Abdülkadir Geylani, Muhyiddin-i Arabi, Ebü'l-hasani Şazeli ve Şeyh Mustafa Bekri'ye keza birer, büyük şeyhi Mahmud-ı Kürdî ve keza şeyhi Bedir Efendi'ye birer, babası Kâmil Ahmed Paşa'nın, validesinin, amcası Abdullah Bey'in, kızkardeşinin ve oğlu Mehmed Muhiddin Bey'in ruhlarına birer kurban ve kendi selâmeti için de bir kurban kesmiştir.

92 Maliye vesikası, No: 2204.

93 Adliye vesikası, No: 2501 ve (Dahiliye vesikaları (12377).

94 Yukarda yazılan 24486 No'lu pusula ile 2377 No'lu Dahiliye vesikası.

95 *Sicil-i Osmanî* (İzzet Ahmed Paşa) maddesi, İzzet Ahmed Paşa, Bağdat valisi meşhur Trabzonlu Ali Rıza Paşa'nın kızı Melek Esma Hanım'ın zevcidir. Bu hanımın valdesi olan Esma Hanım, Sadrâzam Koca Yusuf Paşa'nın kızı ve Ali Rıza Paşa'nın zevcesidir. Melek Esma Hanım'dan şair Süleyman Asaf Bey doğmuştur.

Canik'de mutasarrıflık etmiş ve H. 1300'de (1883) Ankara valisi olmuştur. En son olarak Musul'da valilik eden Aziz Paşa hakkında şimdilik başka malumatımız yoktur.

Ahmed İzzet Paşa'nın diğer oğlu olan Hakkı Paşa da Rumeli beylerbeyliği rütbesile Bihke ve sair mutasarrıflıklarda dolaşmıştır. Hakkı Paşa 1294 (1877) senesinde Hudeyde mutasarrıfı iken vefat etmiştir. Beş erkek üç kız evlâdı vardır.

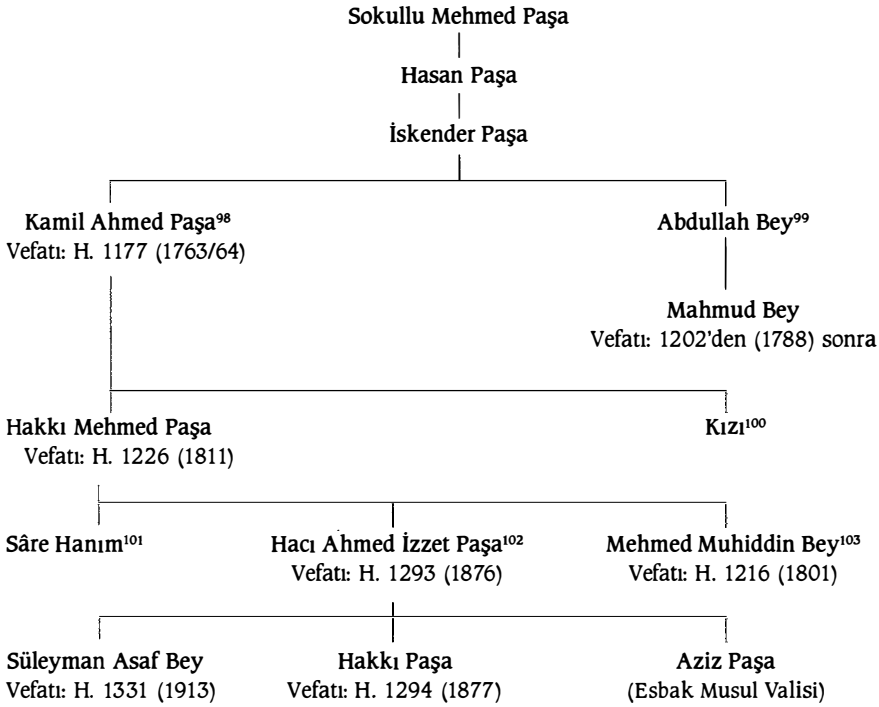
İzzet Ahmet Paşa'nın üçüncü oğlu Süleyman Âsaf Bey 1255'de (1839) babası Bağdad'da iken orada doğmuştur. Babasının maiyetinde mektubî mümeyyiz ve muavinliklerinde bulunmuş, İstanbul'da *Basiret*, *İstikbal*, *Vakit* gazetelerinde ıslahata dair yazılar yazmış, Ali Suavî vakasında uzaktan alakası sebebile üç sene müddetle Sakız adasına kalebend olmuştur. Sonradan İzmir'e gelmiş, ta Meşrutiyyetin ilânına kadar otuz sene vaktini İzmir ve Şam'da geçirmiştir. 16 Rebiulâhir 1331'de (25 Mart 1913) vefat ederek Üsküdar Karacaahmet'te Miskinler Tekkesi yakınında babasının yanma defnedilmiştir. V. Murad mensuplarından olması sebebile II. Abdülhamid'in saltanatı müddetince menfa hayatı yaşamıştır. Süleyman Âsaf Bey'in üç oğlundan Mirliva (tuğgeneral) Ali Rıza Paşa askeri teftiş ve tetkik-i hesâbât komisyonu reisliğinden teaküd olarak vefat etmiştir.[96] Diğer iki oğlu da Erzincan muhasebecisi iken vefat eden Hüseyin Kâzım ve Salih beylerdir.

İkinci Hakkı Paşa'nın, Musa Celâl Bey ile Muhittin Bey isimlerinde iki oğlu vardı. Musa Celâl Bey 1278'de (1861) İstanbul'da doğmuştur. Adliyeye intisap eylemiş, sonra mülkiyeye naklederek sancaklarda tahrirat müdürlüklerinde ve vilayet mektubculuğunda bulunup 1321'de (1903) Dersim, 1324'de (1906) Çorum, 1325'de (1907) Taşoz sancaklarmda mutasarrıflık ettikten sonra 1326'da (1908) Meclis-i Maliye azahğına geçmiş ve meşrutiyetin ilânı üzerine bu meclis lağvedilince açıkta kalmış 29 Zilhicce 1329'da (21 Aralık 1911) vefat ederek Fatih Camii mezarlığına defnedilmiştir.[97]

İkinci Hakkı Paşa'nın oğullarından Bay Muhiddin hayatta olup mülkiye kaymakamlığından mütekaittir. Millî mücadelede Aksaray kazasında bulunmuş ve hizmet etmiştir.

96 *Son Asır Türk Şairleri*, C. 1, s. 52.
97 *Nevsal-i Osmani*, C. 4, s. 287.

HAKKI MEHMED PAŞA SİLSİLESİ (*)

98 Bayan Meliha'daki silsilede Sokullu Mehmed Paşa ve onun oğlu Hasan Paşa ve sonra İskender Paşa ve onun da oğlu Hızır Paşa isimlerinden sonra Kâmil Ahmed Paşa bu Hızır Paşa'nın oğlu olarak gösterilmişse de yanlış olup silsile noksandır. Bundan dolayı Kâmil Ahmed Paşa'dan başlamak zarureti hasıl olmuştur. Kâmil Ahmed Paşa ana veya baba tarafından Kastamonu'nun Kargı kazasına mensuptur.

99 24486 numerolu arşiv vesikası. Mahmud Bey Divan-ı Hümayun ve sadaret kalemi hulefasından idi (Dahiliye vesikaları, No: 6549).

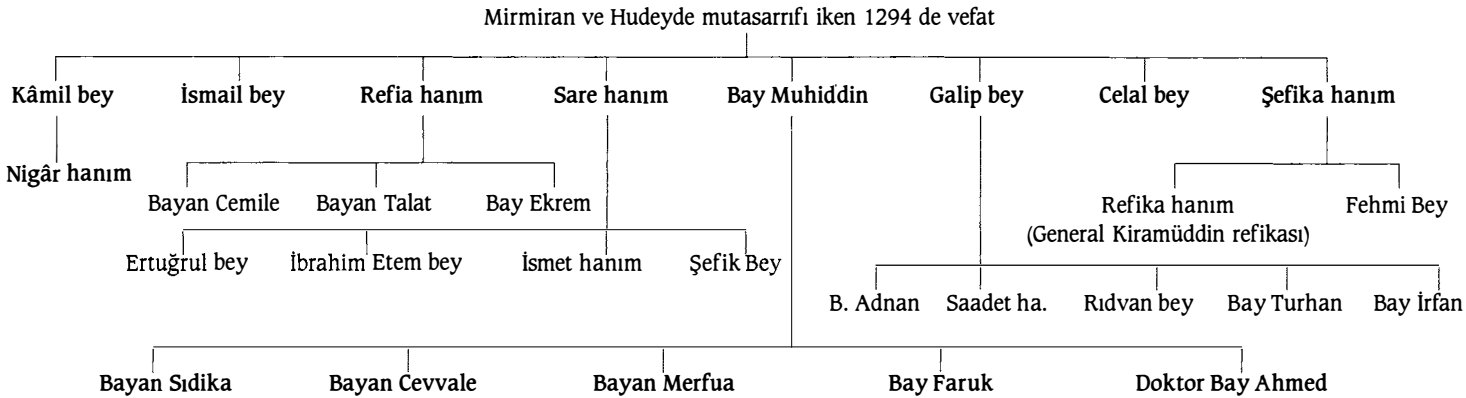
100 Devlet ricalinden olup teşrifatçılık ve matbah eminliğinde bulunarak H. 1212 (1797/98) senesinde vefat eden Hasan Efendi'nin zevcesidir.

101 Dahiliye vesikaları numero 12377.

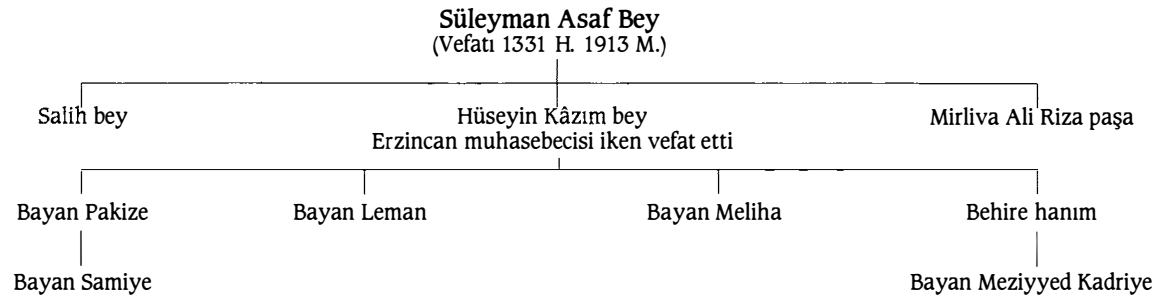
102 24486 numarada Ali Emiri tasnifi Selim III vesikaları.

103 Bağdad Valisi Trabzonlu Ali Rıza Paşa'nın kızı Melek Esma Hanım'ın zevcidir. Melek Esma Hanım ana tarafından Koca Yusuf Paşa'nın torunudur.
Bu aile silsilesinin ilk kısımlarından maadasını Hakkı Paşa torunlarından Üsküdar'da Sultantepesi'nde Polis karakolu karşısında 92 numaroda oturan sayın bayan Meliha'daki silsileden aldım ve bazı noktalar hakkında yine bu aileden olup Sultantepesi'nde oturan ikinci Hakkı Paşa mahdumu mülkiye kaymakamlığından mütekait sayın Bay Muhiddin ile de görüştüm. Gerek bu iki muhterem zata ve gerek beni bu aile ile tanıştırmağa vesile olan Sultantepe polis memuru Bay İhsan Özerkan ile talebemden Cihad'a ve Üsküdar'a kadar bana refakat eden sayın öğretmen Rıfkı Meriç'e teşekkür ederim.

HAKKI MEHMED PAŞA TORUNLARINDAN HAKKI PAŞA KOLU

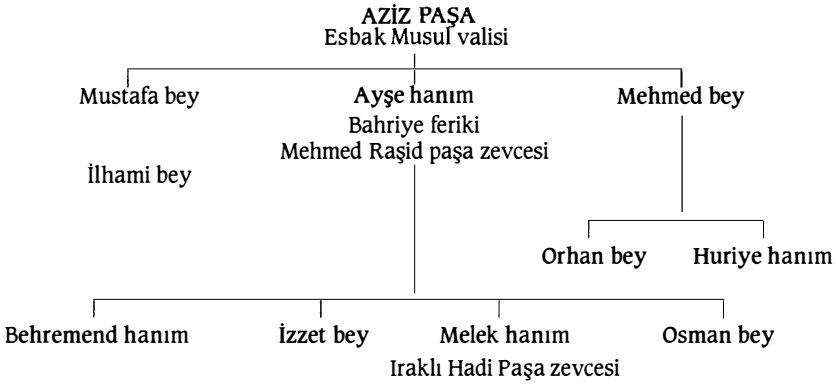

HAKKI PAŞA TORUNLARINDAN SÜLEYMAN ASAF BEY KOLU

104 Sadaret hulefalığından yetişmiştir (Dahiliye vesikaları, No: 6696.)

HAKKI PAŞA TORUNLARINDAN AZİZ PAŞA KOLU

Hakkı Paşa'ya Dâir Vesikalar:

Hakkı Paşa'nın hükûmet merkezine gönderdiği tahriratlardan

I.

Hakkı Paşa kullarından gelen kaimedir

Mübarek hâk-i pây-i hacet-reva-yı veliyyü'n-niamiye ikinci arzıhâl-i çâkeranemdir.

Rumeli'nin müddet-i vâfireden beri kesb eylediği fesada göre semt semt behemehal mirimiran kulları bulunması vukufuma göre mertebe-i vücubda olduğını rebiulâhirde yazılan arzıhallerimin birinde işarete ictira etmiş idim.

Vakıa fukaraya masrafdır ve zulmü mucibdir; lâkin bunlarsız olan mezâlim ile bunların edeceğini muvazene eylesek ber-mukteza-yi vakt u hal adalettir zan ederim.

Öyle iken kalkub gideyim, şu nizamın muhafazası esbabı olsun yine muhtel olur; zira hırsızlık mesleğinden mütelezziz olanlar yine refte refte ifsâda sa'y ederler; amma bunları da idam ile o makuleden kimesne kalmasın, bu mümkün ve mutasavver değildir; vüs'-ı beşerden haricdir. Bu kadar adamı idam ve ihlak cenabı hazret-i bâriye mahsusdır; heman o makulelere fırsat vermeyecek tedbiri devlet-i aliyye eyledikçe o mizacda olanlar da nâçar ehl-i ırz olub çift ve çubuğa düşer; gayri suret ile kendisini âvâre edemez.

Balkanın obir tarafını vâliden hâli bulmağla Osman kâfiri (Pazvandoğlu) *ne kadar kazayı celb eyledi ve bir taraftan celb eylemektedir; Tırnova'ya dahi nasb eylediği âyan sebebiyle bir az zamandan sonra bunların cümlesini celb eder; bu kâfir hâindir, gayet mutemedinizden birkaç tebdil, biri Sofya'ya ve biri Berkofça'ya ve birkaçı Balkan taraflarına gelsün, birimizin bilmesi lazım değil-*

dir; gelsün de ahval-i Osmana ve meramına ve neşreylediği eracif ile bu kâfirin halini harice çıkarsın ba'dehu efendimize varıb ifade eylesin.

Kullarının Filibe'den kalkub bu taraflara azimetden meram-ı âcizanem Malik Paşa'nın betaat ve kurb-i eşkiyada tûl-i müddet ikametle reayaya bâr-gîran olduğu amanımı kesüb inân-ı ihtiyarımı selb edib bu havalinin âyanlarile dairemizden birkaç kol asker çıkarıb Malik Paşa'yı icbar ederek eşkiya üzerine tahrik mülahazasına mebni idi. Çırpan merhalesine vusulümüzde Tırnova'ya duhûl ve haşarata bu melunların cesareti ve perde-birûn hareketleri tahkik olundukta gerek bunların halleri hak-i paylerine ve gerek Osman Paşa hazretleri (Gürcü) *ve Deliorman ağavatına tahrir ve tiz elden Niğbolu'ya imrar saye-i devletinizde vüs'ümüz mertebesi sa'y olunduğu gerek bu kullarının tahrirat-ı bendeganemden ve gerek etrafdan gelüp takdim-i hak-i pây-ı âlileri kılınan evrakdan malum-ı devletleri buyurulur ve dağî eşkiyası bakiyesi aleyhine dahi... olacak olan tedbir oldu; Kızanlık ve bu civarda olan kazalarda ikamet-i kulları müddet-i medide olamaz; fukaraya bâr-gîran olur; Edirne'de bir mikdar dakik, kırk elli gün vafi olur; şair mevcudumuz olmagla mahall-i merkumeye kadar avdet olunur idi; ancak Osman Paşa kulları hareket etmeden Edirne'ye avdetimiz münasib olmayub Kızanlık'ta dahi beş on gün ikamet münasib olduğundan Osman Paşa kulları hareket edince Balkanın kenarlarından ayrılmamak için ramazan-ı şerifin dördüncü cuma günü Kızanlık'tan İslimye tarafına hareket, birkaç gün mahall-i merkumede ikamet, müşarünileyh kullarının Silistire'den hareketleri haberi vasıl oldukta, iki kol asker dahi tekrar dağlı üzerine İslimye'de iken sevk olunup ba'dehu nâçar Edirne tarafına azimet olunmak nezd-i çakeranemizde şu mülahazalara binaen tasvib olunduğu.*

Belki eşkiya tiz elden bu tedarikâtı üzerlerine tahkik eyledikte Filibe ve Pazarcık taraflarına girer mülahazasile fi'l-asl boğazları her ne kadar müstahkem ve metîn ise dahi li-ecli'l-ihtiyat dergâh-ı âli kapıcıbaşılarından Haffafzade Ahmed Ağa kulları Filibe'ye memur olup cümle ile bilittifak metanet ve istihkâmına dikkat ve mevcud olan askerleri kâfi ise febiha değil ise derece-i kifayete iblağı ve cümlesine nezareti ve eşkiya hücum ederse cümle mevcud olan asker ile karşılaması ve Çırpan âyanı Halil Ağa dahi derakab bunlara kazası harb ve darb eshabile yetişmeleri müekked buyuruldular ile tenbih olunduğu.

Ve Pazarcık voyvodası Mehmed Bey dahi bugünlerde kazası ma'berlerinde bulunması ve metaneti lazım olan mahallere ziyade metanet vermesi için ona da müekked buyuruldu irsal olunduğu.[105]

105 Eskiden vilayetlerdeki valilerden ve muhabereye müsaade edilen bazı nüfuzlu zevat tarafından hükûmete gönderilen tahrirat ve arızalar, sadrâzama veya vekiline hitaben yazılırdı; sadrâzam

Hakkı Paşa'nın Rumeli valisi iken gönderdiği bu tahrirat veya kaimesinin tarihi yoktır; bundan dolayı birinci veya ikinci Rumeli valiliklerinde mi geldiği anlaşılamayor; mamafih Gürcü Osman Paşa'nın o tarihte Silistire valisi olduğu tahriratta yazılı olduğundan bunun birinci Rumeli valiliğinde gönderildiği meydana çıkıyor.

II.
Hakkı Paşa'nın ikinci defa Rumeli valiliğine tayini fermanı ve fermanın başındaki hatt-ı hümayun

Sen ki Rumeli eyaleti tevcih olunan el-Hac Mehmed Hakkı Paşasın; işbu emr-i şerifimde münderic olduğu vechile bi'l-istiklal memur kılınıp taraf-ı hümayunumdan sana ruhsat-ı kâmile verilmekle göreyim seni! senden memûl-i şahanem olan gayret ve hüsn-i hizmeti icraya

ve uhdene ihale olunduğu vechile ber-vefk-i matlub ifâ-yı memuriyete sarf-ı makderet eyleyesin. Hak teâla tevfik ihsan eyleye âmin.

Sabika Bosna valisi olup bu defa kahr ü tedmir-i eşkıya ve istihsâl-i esbab-ı asayiş-i fukara zımnında kendüye istiklal-i tamme ile Rumeli eyâleti tevcih ve ihsan-ı hümâyunum olan vezir el-Hac Mehmed Hakkı Paşa iclaluhuya hüküm

Vidin muhafızı sabık Pazvandoğlu Osman şimdiye kadar hakkında zuhûr eden inayet-i Padişahanemin şükrünü ifa fariza-ı zimmet ve ubudiyeti iken bu dakikalara sarf-ı zihin etmeyüb el-haleti hazihi Rumeli taraflarında olan eşkiya ve haramzade makulelerini tesahub ile vedia-i cenab-ı rabb-i izzet olan ahali-i memleket ve fukara-yı raiyyete etmedikleri zulm ü sitem kalmadığı ve her ne kadar kendüye nush ü pendi şâmil tahrirat irsal olunmuş ise dahi bir-vechile mütenassih olmayub taglit suretile cevablar tahrir etmekte olduğundan maada şan-ı vezârete layik olmayan nice nice harekât-ı reddiyeye mübâderet eylediği zâhir ve âşikâr olduğuna binâen bundan evvel şeref-yafte-i sudûr olan hatt-ı hûmayun-ı şevket-makrunum mucebince vezâreti ref' ve çiftliğinde ikamete memur olmuşken yine kendi hâlinde durmayub bir taraftan Niğbolu ve Plevne ve Berkofça'dan beru haşerat sevk ve taslit ederek yevmen fe-yevmen fukara-yı raiyyete şerr ü mazarratları müşted, anen fe-anen kura ve kasabat ve memlekete gadır u hasaretleri mümted olmağla bais-i husb ve refah-ı memleket olmak lâzımdır ve mucib-i i'mâr-ı kura ve kasabat ve vilayet olan emr-i ziraat ve tica-

bu gelen evrakı okuduktan sonra bazılarının kenarlarına mütalaa yazarak ve bazılarının da yalnız kimden geldiğini beyan ederek hükümdara arz ederdi. Hükümdar bunları okur, eğer bir direktif verecek veya bir mütalaa dermeyan edecekse kendi el yazısıyla bu evrakın üstkenarına işaret eder: sadrâzamın herhangi bir mesele hakkında hükümdara re'sen takdim ettiği tahrirata arz tezkeresi denilirdi.

ret bunların şerr ü mazarratlarına binâen duçar-ı ukde-i tatil ü betalet ve umde-i nizam-ı milk ü millet olan umur-ı mühimme-i devlet giriftar-ı pençe-i tehir ve suûbet olduğundan maada bundan akdemce dahi merkum Pasbandoğlu'nun kethüdası Kara Mustafa dedikleri hain kati vâfir eşkiya ile karşı Eflâk yakasına mürûr birle bağteten Karayuva'yı zabt etmiş ise dahi hala Eflâk Voyvodası Kostantinzade Aleksandır voyvoda hutemet avakibuhu bi'l-hayr Eflâk'ta bulunan devlet-i aliyyem memurlarile üzerlerine hücum ederek haşarat-ı merkumeyi müddet-i kalile zarfında kahr u tedmir ile memleketi tasfiye ve tathir ve hala Silistire valisi ve Vidin ve Niğbolu sancakları mutasarrıfı düstur vezirim Musa Paşa iclaluhu mevcud-ı maiyeti olan asakir-i nusrat-measiri taraf taraf sevk eyleyerek bi-avn-i inayet-i bâri ibtida Niğbolu kalesini ve ba'dehu Plevne ve Rahova kasabalarını ve etraf u enhasını eyadi-i menhuselerinden nez ve teshir birle ol havaliyi levs-i vücud-ı şekavet-aludlarından tasfiye ve tathir eylediği ve hâlâ Belgrad muhafızı düstur vezirim Mustafa Paşa iclaluhu tarafından Ada-i kebir muhafızı dergah-ı muallam kapıcıbaşılarından Köse Mustafa ve Eflâk voyvodası mumaileyh caniblerinden tertib olunan asker Fethülislam Kalesi ve Perze palangasını zabt u tathir eyledikleri ve eşkiya-yı merkume mugayir-i adalet-i ilahiyye ve münafi-i şeriat-ı muhammediyye olan işbu keyfiyeti reddiye ve halet-i gayr-i marziyeye mübaderet ve alelhusus milk-i mevrus-ı şahanem olan Eflâk memleketine tasallut ve tecavüzleri ve kura ve kasabat ve buldan sekenesine îsal-i mazâr ve hasarları hasebile Vidin'e semt ve civar olan Berkofça'dan başka gerek derun-ı memleket-i Eflak'ta ve gerek Niğbolu ve Plevne ve Rahova caniblerinde eşkiyadan ferd-i vahid kalmayup mefhum-ı sıdk-ı halleri olduğu emri müberhen ise dahi bakiyetü's-süyuf olan şekavet-pişeler Vidin nevahisinde ve Berkofça ve civarında ve Niş tarafında, Bana taraflarında bulundukları, kasabat ve kurayı ihrak ve ehali ve sekenesi olan aceze ve biçareleri seby ü istirkak ve fırsat buldukça yine bâlâda mezkur mahal ve mevazie tecavüze ikdam etmekte oldukları ve bu makule fesadatı itiyad eden havenenin Berkofça ve Bana ve havalilerinden tard ve def ü kahr ü tedmirleri ve ol havali ve etrafın eyadi-i menhuse-i şekavetlerinden tasfiye ve tathiri mefhum-ı beşareti ve avn-i inayet-i bâri ve imdad-ı ruhaniyyet-i hazret-i risalet-penahî ile fukara ve zuafa üzerlerinden ref'-i teaddi ve tasallutları hususu murad-ı mekârim-itiyad-i padişahanem olub bu meram-ı vacibü'l-ihtimamın hayyız-ı encâm ve itmamda cilve-efrûz ve menassa-i husûl ve ihtitammda karin-i zuhûr ve bürûz olması be-herhal vüzerayı sadiku'l-bal ve dirayet-iştimalden tedbir-i umur-ı bilad ve tedmiri ehl-i bagy ü fesâda sahib-i iktidar ve mücerrebü'l-etvar ve âkil ve reşid ve perhizkâr bir vezir-i sadakatkârın Rumeli eyaletinin bila-azil üç sene uhdesinde ibka olun-

mak şartile tevcihine menut ve taraf-ı vazihu'ş-şeref-i şehriyârânemden kemâl-i itibar ve mezid-i kuvvet ü iktidar ile eşkiya-yı mezkûre üzerlerine tayin u tisyar ve kâffe-i emr ü nehyinde medar-ı takviye-i nüfuz u istiklali olacak vesâil ve esbâb ve ahvâlin istikmaline merbut olduğu vareste-i kayd u istidlâl olmağla sen ki vezir-i dirayet-semir-i müşarünileyhsin, sen devlet-i kaviyü'ş-şevketimden nân u nimet-i mülâkânemle perverde ve sigar-ı sinninden beru saltanat-ı seniyyemin nice nice hidemat-ı aliyye ve mehamm-ı celilesinde istihdam ve envâ-ı inayet ve ın'am-ı mülükâne ve vücuh-ı riayet ve ikram-ı hüsrevanemle terbiyekerde olub mukaddema sefer ve hazarda iki def'a kethüdalık-ı vezaret-i uzmâ ve nice umur-ı mühimme-i mutena-bihada istihdam ve bi'd-defeât nişancılık ve şehir ve defter emanetleri gibi mansıbin-i cemile ve meratib-i celileyi ihraz ve defterdarlık ve riyaset vekâletleri ve devlet-i aliyyenin sâir hidemat-ı cesîme ve umûr-ı azimesi nezaret ve memuriyetleri ile kesb-i imtiyaz ederek tecribe-i umur ve mezâya-yı hükûmet ve habâyâ-yı maslahat-ı milk ü memlekete tahsil-i vukuf ve şuur ve bi-tahsis bundan akdem Rumeli caniblerinde olan eşkiya-yı bed-fiâlin kahr u istisalleri emrinde tedâbir-i nafia icra ve istihsal-i esbab-ı asayiş-i fukara ve zuafa hususlarında ârâ-yı fâika ifa ve Kandiye ve Ağrıboz muhafızlıklarında dahi meram-ı hüsrevânem üzre mesai-i meşkûre ibrazına sa'y-i evfa eylediğin bedidâr ve her güne sıdk u sedad ve akl ü reşadına vüsuk ve itimad-ı tacidârânem ve hüsn-i zan ve itikad-ı cihandârânem derkâr olub bu emr-i ehemde mefahir-i saide ve *meâsir-i hamide izharına senden her vechile liyâkat ve ehliyet ve sadâkat ve dirayet matlub ve memul ve hutûb-ı muazzamada tarafından her gûna mesai-i pesendide ve hidemat-ı ber-güzîde ibrâzına ikdam u dikkat ve ihtimam u gayret melhuz ve mesul olmakdan nâşi bu def'a vüzera-yı izâmım beyninden seni hassatan intihab ve şeref-yafte-i sudûr olan hatt-ı hümâyun-ı şevket-makrunum mucebince avatıf-ı aliyye-i şahane ve avarif-i behiyye-i tacidâranemden bila-azil üç sene uhdende ibka olunmak şartile hasretü'l-vüzera olan Rumeli gibi kesirü'l-hudud bir eyaleti kariha-i sabiha-i mülükânemden sana tevcih ile kâmyab edüb ruhsat-ı tamme ve istiklal ile senin bu hatb-i cesim ve emr-i azime tayin olunman hususuna irade-i keramet-ifade-i şahanem taalluk etmekden nâşi vusul-i emr-i şerifimle bulunduğun mahalden mükemmel ve muntazam daire ve kapun halkıyla hareket ve şân-i vezaretini ibraz ederek doğru Sofya'ya vusûle mübaderet ve tiz elden Berkofça'nın zabt-ı ve mahall-i merkumdan ve Bana ve havalisinde olan şekavetkârânın kahr u tedmirlerile ol havali ve etrafın tasfiye ve tathiri ve zîr-i hükûmetinde kâin kaza ve kasabat ve kuranın vücuh ve âyan ve iş erleri ve söz sahibleri ve zâbitanını lede'l-iktiza buyruldular ile tarafına celb ve davet ve husus-ı mezburu onlar ile müzakere ve*

meşveret edüb taltif ve istihdamlarına dikkat ve işbu hükm-i münifim mucebince emr u reyine inkiyad ve mütâbaat ve buyruldu ve tahriratın muktezasınca amel ve hareket etmek lazime-i hallerinden olmağla mumaileyhim-i eşkiyanın cemiyetleri olan mahallere taraf taraf ve kol kol tayin ve irsal ve esas-ı bünyân-ı içtima ve ihtişadlarını hedm u teksir ve libas-ı ebdan-ı fesadlarını tahrik vu tagyir ve çirkâb-ı şekavet ve fesadlarından ol havaliyi tathir ile refah ve rahat-ı fukara ve zuafa-yı ibâd ve imar-ı kura ve kasabat ve bilad esbabını istihsale bezl-i vüs'-ı mecal ederek eşkiyâ-yı merkumeyi ba-avn-i bâri kâhr ü tenkile bezl-i habl'i meknet ve bunlara hafi ve celi ve cüz'i ve külli ianet ve delalet ve himayet ve sıyanet ve rica ve şefaat kaydında olub tahrik ü ifsad ve talim-i şirk ü şekavetlerine zâhiren ve bâtınen ve barizen ve kâminen mücaseret edenleri ihsas ve izan ve istidlal eder isen bu makuleler dahi eşkiya hükmünde olacakları zâhir ve bunların dahi eşedd-i ukubet ve azab ile tagrib ve tedibleri lâzım geleceği bâhir olmaktan nâşi her zümre ve rütbeden ve hangi ocak ve tarikatten olursa olsun bila-imhal ve ihmal tedib ve guşmal ve ahz-i istisallerine sarf-ı bazû-yı liyakat ve Arnavutluk câniblerinden bi'd-defeat ba-ferman-ı âli memnu olduğu üzre ferd-i vâhidin beru Rumeli ve Vidin câniblerine mürûr (una) *ruhsat vermemeleri ve hafi ve celi zahire ve cebehane ve mühimmat ve levazımat-ı sâire nakl edememeleri için boğaz ve mevazi ve tariklerin sedd ü bendine memur olanlara tarafından buyruldular tahririle tenbih ve tekid ve inad ve muhalefet edenlerin dahi icra-yı mücazatlarına müsaraat ve bu bâbda Silistire valisi ve Belgrad muhafızı müşar ve Adaikebir muhafızı kapıcıbaşı mumaileyhim ile muhabere ve ittifak ve hâlâ Niş mütesellimi dergâh-ı muallam kapıcıbaşılarından Hafız dâme mecdühu ve Alacahisar mutasarrıfı mirimiran-ı kirâmımdan Şehsuvar Abdi dâme ikbalühuyu eşkiya maddesinde istihdama mübaderet ve zaruri Vidinli Pasbanoğlu tarafına tebaiyet etmişlerken merkumdan ru-gerdan olarak devlet-i aliyyem memurlarına iltica ve rey ve aman talebinde olanlar "el-afvu zekâti'z-zafer" müeddasınca ve mukteza-yı ruhsat-ı tamme ve istiklalin üzere şimdiye kadar mecburen olan tebaiyetlerini afv ve tarafına celb ü telif ve istimaletlerine dikkat birle eşkiyâ-yı merkumenin izaleleri maddesinde istihdama gayret birle usat ve bugât ve zaleme ve mütegallibe zümrelerinin ceride-i necât ve sahife-i hayattan isimleri mahkuk olub kendulere esrarı iş'ar ve işaret ve haklarında "keen lem-yekün şey'en mezkûra" ahkâm ve asarını izhar ve iraete nisar-ı nakdine-i tab ü tüvan ve takat eylemen fermanım olmağın husus-ı mezkure bi'listiklal memuriyetini hâvi bâlâsı hatt-ı hümayun-ı sevket-makrunumla müveşşahan işbu emr-i şerifim ısdar ve tevcih-i hükm-i münifine melfufen (isim yeri açık) ile irsal olunmıştır;imdi işbu emr-i azîm ve hatb-ı cesimin nizam ve temşi-*

yet ve itmam ve rüyeti ve kat'an ve cezmen matlub-ı şahanem olduğu aşikâr ve vedia-i rabb-i izzet olan fukara-yı raiyyet ve zuafâ-yı memleket ve sukkân-ı vilayetin istihsal-i esbab-ı refah u rahat ve mezalim ü teaddiyat-ı ehl-i bağy ü şekavetten necât ve selametleri muradı kat'i-i mülükânem olduğu bedidâr ve seni vüzera-yi izâmım beyinlerinden Rumeli gibi hasretü'l-vüzera cesîm bir eyalet ile bu emr-i ehemme tayin ve irsal ve her vechile taraf-ı şahanemden sana ita-yı ruhsat-ı tam ve istiklalden maksud ve meal işbu irade-i câzime-i mülukânemin istihsali ve fukara-yı raiyyetin refah u rahat-ı hal ve aram u istirahat-i bâli meali olub fi maba'd ol havalide eşkiya namı mefkud ve âsâr-ı adl ü nasafet-i tacidârane ve envâr-i rahm ü şefkat-i cihandâranemin vücuh-ı ahval-i ibâd ve sahaif-i aktar u biladda meşhud ve eser-i eşkiya nâbud olarak havali-i merkûme kasabat ve kurasında olan bugatın havl ve kuvvet-i samedaniye ve feyz-i ruhaniyet-i hayrü'l-beriyye ve alâ alihi efdâlü't-tehiyye ve bendan-ı sâika-i şemşir-i siyaset-i şer'iyye ve lemean-ı barika-i kahr-i kudret-i zılliyet-i ilahiye ile han ve hânmanların harab ve viran etmek hususunda her vechile kârdani ve dirayet ve tedbir-i kiyaset zuhuru memulüne mebni olduğu ve şu gaile-i bugatın def'i senden matlub-ı kat'i-i mülükânem idüği malum-ı dirayet-melzumun oldukta ber-vech-i meşruh vusûl-ı emr-i şerifimde heman bulunduğun mahalden mükemmel ve muntazam daire ve kapın halkile hareket ve Sofya'ya teveccüh ve azimet ve esna-yi rahda Arnavutluk taraflarının sedd ü bendine memur olanlara tarafından buyruldular tahririle tenbih ve bir neferin beru Rumeli cânibine ve Vidin tarafına mürur edememeleri ve habbe-i vahide zahire ve cebehane ve mühimmat ve levazım-ı sâire îsal edemeyecekleri suretlerini istihsal ve Sofya'ya bade'l-vusul derhal Berkofça'nın zabtına ibtidar ve sair ol havali ve kasabat ve kurasında olan eşkiyanın kahr u tedmirlerine sıdk-ı himmet ve havza-i hükûmetinde kâin lazım gelenleri buyruldular ve tahriratın ile lede'l-hâce tarafına celb ve maslahat-ı eşkiyada istihdama mübaderet ve emr-i vilayetinde izhar-ı inad ve muhalefet ve tekasül ve betaat ve eşkiyayı tesahüb ve delalet ve riâyet ve himayet ve rica ve şefaat kaydında olanları vâki olursa o makulelerden eshab-i merâtib olanların herhangi rütbe ve sınıftan olursa olsun azl ü tebdil ve rütbesinden hat ve tenzil ile bilad-i baideye nefy ü tağrib ve cezasını tertibe dek te'dib ve tenkillerine taraf-ı şahanemden min külli'l-vücuh sana ruhsat-ı tamme ve izn-i hümayunum rû-nümûn ve tarafına iânet ve emir ve reyine mütabaat ve buyruldu ve tahriratın mucebince amel ve hareket edüp eşkiyanın kahr ü tedmirlerinde ibraz-ı sadakat ve izhar-ı say ü gayret edenlerin inayet ve inam-ı mülûkâneme mazhariyetleri hususunda vâki olan kâffe-i mültemesatın isaf ve müsaade-i hüsrevaneme makrun olmaktan nâşi bu bâbda her vechile senin

istiklâlin derkâr ve şükr ü şikâyetinde semere ve asarı bedidâr olmağla bu hususda bir türlü hatır ve gönüle bakmayup ve kimesneye gadir ve himaye ve nefsaniyet etmeyüp muktezâ-yi ruhsat-ı tamme ve istiklâlin üzere infaz-ı emr-i şahaneme ikdam ve eşkiyanın külliyen def' ü ref' ve kal' ü kam' ve zecr ü men'i *esbâbını istihsale tekayyüd-i tam ve Silistire valisi ve Belgrad muhafızı ve Alacahisar mutasarrıfı ve Adaikebir muhafızı ve Niş mütesellimi mumaileyhim ve sâir iktiza edenler ile daima muhabere merasimine riayet velhasıl müeddası üzere bu bâbda senden matlub-ı şahanem olan gayret ve hamiyyet ve rey ü tedbir ve dirayeti icraya ihtimam ve dikkat ve eşkiyanın ne tarikle olursa külliyen kahr ü tedmirlerile bilâd-ı şahanemi çirkâb-ı vücudlarından tathire say-i mâlâkelâm etmek üzre bu bâbda her gûne ruhsat ve istiklâlin bedihi ve aşikâr olup lâkin iktiza eylediği halde lâzım gelen mahalle bi'n-nefs kendin dahi harekete mezun ve murahhas olmanla vakt ü halin icab eylediği vechile amel ve hareket ve Vidinli Pasbanoğlu merkuma, mecburen tebaiyyet etmiş olanların beri taraflara celb ve istimaletlerine ve eşkiya-yı merkume aleyhine istihdama nisar-ı ceh'd ü takat ile zatında merkûz olan rüşd ü reviyyet ve mâye-i merdanegi ve besaleti'l-azimelerini kema-yenbagi ifa ve icraya şitab ve sür'at ve bi-avnillâhi tealâ icra-yi irade-i mülûkâneme şedd-i nitak-i hamiyyet ve ba-avn-i bâri şu gailenin müddet-i kalile zarfında def'ine muvaffak olmağa bezl-i tab u takat ve lâzimü'l-inha olan ahval ve âsarı peyderpey derbâr-ı şevket-karar-ı mülûkâneme tahrir ve inhaya dikkat eylemen bâbında.*

(Mühimme Defteri, No: 215, s. 2) *Fi sene 215 evahir-i Za* [Zilkade]

III.

Hakkı Paşa'nın istiklâlinin beş seneye iblâğına dâir 1216 senesi Muharremi sonunda gönderilen ferman ve hatt-ı hümayun

Hatt-ı hümayun:

Sen ki Rumeli valisi el-Hac Hakkı Paşasın, taraf-ı hümayûnumdan istiklâl-i tam ile memur olmanla umur-ı memurene dâir kâffe-i hususda lâzım gelen tedabirin icrası sana muhavveldir; Rumeli'nin nizamına dair bir hususda taraf-ı mülûkânemden istizâna hacet yoktur; göreyim seni, şu maddelerde ne vechile tedbir ve hareket lâzım gelirse muktezâ-yi istiklâlin üzere icrasına müsaraat ederek ber-vefk-i matlub icra-yi hizmete dikkat idesin Hak tealâ her halde muvaffak eyleye âmin.

Halâ Rumeli valisi olup kahr ü tedmir-i eşkiya ve tathir-i memalik [ve] enha madde-i ehemmine bi'l-istiklâl taraf-ı cihandâranemden memur kılınan vezirim el-Hac Mehmed Hakkı Paşa iclâluhuya hüküm

Sen ki vezir-i dirayet-semir ve müşir-i saibü't-tedbir-i müşarünileyhsin; dağlı eşkiyasının bâ-avn-i inayet-i bâri kahr ü tedmirleri zımnında Edirne taraflarına azimet eylemen bâbında bâlâsı hatt-ı hümayunı şevket-makrunumla müveşşah mufassalan memuriyet ve istiklâlini hâvi şeref-bahş-i sudûr olan emr-i âli-şanımda sana her hususda etrafile tavsiye ve iş'ar olunmuş olmağla mucib ve muktezası üzre amel ve hareket edeceğin zâhirdir. Sen üzera-yi izam-ı sütûde-siyer ve vükelâ-yi fiham-ı marziyyü'l-eserimin kemal-i akl ü dirayet ve mezid-i kârgahi ve fetanet ile şöhret-şiârlarından olup hakkında min külli'l-vücuh hüsn-ı zann-ı şahanem derkâr ve herhalde senden uğûr-ı meyamin-meyfûr-ı tacidâranemde sâdıkane ve cansipârâne hizmet ve gayret ve alelhusus vediatullah olan ahali-i memleket ve fukara-yı raiyyetin istihsal-i asayiş ve istirahatları emrinde ez-dil ü can say ü dikkat idegeldiğin mücerreb ve meczum-ı cihandaranem olduğu malûm ve aşikâr olup ancak bir müddetten beri Rumeli'de olan haşarat ve haramzade makuleleri meydanda olan dağlı eşkiyası vesilesile rekiz-i zamir-i habaset-tahmirlerinden olan melanet ve fesadati izhar ederek eyalet-i mezkûre dahilinde güçleri yettiği kadar taraf taraf fukara ve zuafaya etmedikleri zulm ü sitem kalmayup biraz vakit dahi hali üzre bırakılsa maazallahü teâla mecmû-ı Rumeli kaza ve kasabat ve kurası fukarasını pâymâl edecekleri bedihi ve nümûdar ve bundan sonra Rumeli sekenesinin bilâ-sahib gibi eyâdi-i menhuse-i eşkiya ve haşaratta kalmalarına rizâ-yi hazret-i bâri ve rizâ-yi padişâhânem olmayup gerek dağlı eşkiyanın ve gerek o makule taraf taraf bulunan haşaratın ahz ü tenkillerile fukara ve zuafanın istikmal-i asayiş ve istirahatleri ahass-ı metâlib-i mülûkânem ve bu hususun yani Rumeli'nin taht-ı râbıta ve nizama idhâli vacibât-ı umûrdan olmağla bundan akdemce eyalet-i mezkûrenin sana tevcihinde üç sene uhdende ibka olunacağı memuriyetin emr-i şerifimde iş'ar olunmuşken bu defa Rumelinin nizamı bi'l-istiklâl sana ihale olunduğuna binâen iki sene dahi zam ile beş sene kemâkân uhdende ibka olunmak hususına irade-i şahanem müteallik olmaktan nâşi eyaletin dahilinde olan elviye mutasarrıflarının ber-mucib-i nizam azl ü nefyleri ve tevcihleri hususu arzın olmadıkça vuku bulmayub arz ve tahriratın vüruduna mütevakkıf olduğu cihetten şurût-ı mezkûrenin ifası hususuna mübaderet ve dağlı eşkiyası va sair haşarat ve haramzade makulelerinin bi-lutfillahi teâla rûy-ı arzdan izale-i vücud-ı habaset-aludlarile tasfiye ve tathir-i bilad ve istihsal-i asayiş-i ibâda dikkat velhasıl Rumeli'nin nizam u intizamı ve ibadullahın eyadi-i zulüm ve eşkiyadan tahlisi ile asayiş ve istirahatleri esbab ve vesailinin istihsali müstakillen ruhsat-ı kâmile-i şahanemle senin uhde-i ehliyet ve liyakatine ihale olunmak mülabesesile kazalar âyanlarından ve sair lâzım gelenlerin celb ve iktiza

eden hidematta istihdam ve hilaf-ı rıza hareket ve emr ü reyine mütabaat etmeyenlerin icra-yı tedibleri ve bu hususlarda lâzım gelen tedabir müstekillen rey ü iradene muhavvel olmağla ana göre icrasına mübaderet ederek zâtinde merküz olan cevher-i rüşd ü dirayet ve maye-i kâr-âşinai ve dirayeti ibraz u izhara bezl-i cidd-i gayret-i mümkine ve mukteza-yı istiklâlin üzre Rumeli'nin ber-vefk-i memul taht-ı rabıta ve nizama idhaline mezid-i say ü gayret eylemen fermanım olmağın tekid-i istiklâlini havi ve bilcümle Rumeli'nin nizamı uhdene ihale kılındığını muhtevi işbu emr-i âlişanım isdâr ve bâlâsı hatt-ı şerif-i şevket-redif-i şahanemle müveşşehan (isim yeri açık) ile irsal olunmuştur, imdi bu bâbda taraf-ı kâmilü'ş-şeref-i şahanemizden sana istiklâl-i tamme ve ruhsat-ı kâmile itâ kılındığı ve kâffe-i mesulat ve mültemesatın ve cümle hakkında şükr ü şikâyetin müsmir ve müessir idüği ve dağlı eşkiyasının ve sâir haşarat makulelerinin bâavn-i inayet-i bari kahr ü tedmirlerile Rumeli'nin taht-ı nizama idhali hasren ve kasren senden matlub-ı mülûkânem idüği malum-ı fetanet-melzumun oldukda göreyim seni bu bâbda ne vechile tedâbir-i hasene ve arâ-yi sâibe ibraz edesin. Rumeli nizamı senin müstakillen uhdei ehliyetine ihale olunmagla istizana hacet kalmayacak vechile taht-ı rabta idhale ve hakkında derkâr ve nev-be-nev tezayüdi bedidar olan hüsn-i zan ve itimad-ı şahanemi tasdik ve teyide ve taraf-ı vazıhü'ş-şeref-i şahanem için fukara ve zuafadan isticlab-i daavâtı hayriyeye ve istiklâlinin muktezasını icra-yı sarf-ı vüs'u kudret ve lâzım-ı inhâ ahval ve âsârı peyderpey derbâr-ı şevket-kararıma tahrir ve işaret eylemen bâbında, fi evahir-i M [Muharrem] *sene 216*

IV.

Hakkı Paşa'nın, İstanbul'dan Osman Paşa nezdine gönderilen Humbaracı Süleyman Ağa'ya yazdığı 7 Receb 1216 (13 Kasım 1801) tarihli mektup:

Dergâh-ı âli kapıcıbaşılarından olup bâ-memuriyet Diyarbekir Valisi Osman Paşa tarafında olan Humbaracıbaşı Süleyman Ağa'ya tahrir ve tesyir olunan kaimenin aynıdır

Hazretleri

Saadetlü Vehbi Osman Paşa hazretlerinin reh-i rastında ızrar-ı fukaradan tevakki ederek mansıblarına azimet ettirmeğe ve bilâ-mucib elli adama beşer yüz harç vererek bazı mülahaza zımnında kendisini medyun etmeği iltizam birle sekbana olan borcunu kendisi beher hal tanzim edüp devlet-i aliyyeyi ve sairi taciz etmesün cevabı kâfisi sana verilmiş olduğunu sen takrir eyledin idi.[106]

106 Bu Süleyman Ağa, İstanbul'dan Berkofça'ya Osman Paşa'nın yanına gitmek için çıkmış, Hakkı Paşa'nın adamları bunu yakalayıp karargâhına getirmişler ve arada vasıta olan bir memur, Sü-

El-haleti hazihi mahalli-memûrene vusulünde memuriyetinin hilafı halâta tasaddi eylediğin, hayfinden olmayup irtikâbından olduğunu işidiyorum sen bize yazdığın kâğıdda nifakdan nâşi infialiniz deyu kasem ile tahrir eylemişsin. Biz cenabınız gibi sebük-magz değiliz; erbab-ı tecrübe ve ahval-i âlem ve âdeme ve derecatile zamanenin tabayiine vakıfız. Kendisinin tavrı, nifaka hacet değildir; devlet-i aliyyeye gideceğini ve kat'a Anadolu'ya mürur etmeyeceğini yazmıştır ve tatarı yedinden tahriratı alınup mühürdarı hazreti kaimmekamı ve sairler mevcut iken kıraat olunup bir sureti dahi li-ecli's-sened çıkarılup yine tahriratı tatar ile devlet-i aliyyeye gitmiştir; bize dahi Edirne'ye varacağım, elli bin yevmiye tayinat ister ve kendisi Rumeli valiliğinde envâi mezaliminden başka yedinde kalan temessükleri hayâ ve hicâb etmeden bize irsal edüb bunlar benim hakk-ı sarihimdir deyu yazarak ve istihkak-ı serilerini kesb ederek bu akçeyi bizden ister. Bu surette nifak tahririniz ne demek bize anladın(?) Manavi [Eeşkıyadan Manav İbrahim] *bâ-tezkere getirüp ibadullaha taslit etmek ve kendüleri bilâ-memuriyet ve bilâ-mucib asâkire on kat ziyade harç vererek cem' edüb memalik-i padişahiyi harab etmek vüzeraya yakışır mı ve bu ulûfeyi nereden vereyim demek niçin nifak olsun. Henüz Niğbolu'dan azlinde maiyyetinde olanların cümlesinin ulufeleri hesab olunup devlet-i aliyye tarafından eda buyurulup ulufeleri verilmiş, askerini vilâyetlerine irsal eyle deyu tenbih olunmuşken o ulufeyi ale'l-hesab verüb bir taraftan dahi asker cem ederek Trisenikli'ye varup bin kese talebilc muharebeye tasaddi ve Manav'ı celb buyurduklarına bundan büyük delil olur mu? Bir mah kadar, beyinleri bir saat miktarı mesafeden ibaret iken ahadehüma birbirlerinden emin ve salim olmaları emri garibdir. Osman Paşa hazretleri bu söylediği nasıl fena şey olub tarihlere isimlerini hâin lafzile kayd ettirmesünler; biz Sofya ve eşkiya üzerine hareket etmek üzere olup lâkin kendilerinin kurb-i civar-ı saltanat-ı seniyyede böyle bagiyâne hareketi takribile kendisi ile iktiza ederse muharebe için bu havalilerde meksediyoruz. Velinimetimin maslahatlarına sekteye sebeb oluyor sadakat mi yoksa hiyânet mi tarihlere yazılır; mülahaza buyrula. Devlet-i aliyyenin size kâfi emri, başındaki haşaratı dağıtsın ve. mansıbına gitsin; eğer gitmez ise gelüb ifade eyle idi, devlet-i aliyyeye yazdığın tahriratın kaç tarafında birbirlerine mugayir ve kahkaha ile gülecek şeyler var ki anı derk etmez değilsin: ancak tama' belasile devlet-i aliyyeyi taglit ederim deyu yazdığın aklı olanlara zâhirdir.*

leyman Ağa ile görüşmüş ve sonra Hakkı Paşa bunu süratle Osman Paşa'nın karargâhına göndermiş ve bu hali de hükûmete yazmıştı, İşte yukarıda "sen takrir eyledin idi" sözü o görüşmeye işarettir.

Behey Müslüman! Kütahya olursa [yani Kütahya valisi olursa] *Rumeli âyanlarından akçe istikraz ederek askerin bir azını def eder ve bir azını alır götürür deyu tahrir eylemişsin. Rumeli âyanlarından bir para verir olmadığını niçin bilmiyorsun? Bayağı taahhüt gibi yazmışsın! Paşaya Kütahya'yı verin bakiyye-i askerini alub götürür orada ceste ceste verir demişsin, Kütahya bize ilhakan ordu Asitâneye vasıl olduğunda derhal tevcih buyrulacağını mufassal ve meşruh yedime hatt-ı hümayun verileli yirmi gün yoktur. İncaz-ı va'd buyurulmak mukteza-yı şan u şükuh-ı saltanat-ı seniyyedendir; faraza mugayir-i akl olsa dahi verilmek lâzım gelse bi-rabbi'l-kâbe bu asker Anadolu'ya geçmez. Şimdi elli nefere beş yüz verdiği gibi bir zıfını zannederek biraz adam aldayub götürür ise anı bilmem. Velhasıl sen bu maddede tama' ve irtikâbdan âri olarak devlet-i aliyyeye hizmet, Rumeli valisi iken kendileri Selânik'de hanelerinde iddihar buyurdukları ve malik oldukları eşyalarile taltif ederek bir gün evvel geçirmeğe bakasın; zira kendilerinin tavrı bayağı düşman-ı padişahî olan Vidinli eşkiyaya iânet oluyor; bu lâyik değildir, kethüdasına ve sair rüesa-yı dâiresine bizden mahsus selâm eyle, cümlesi devlet-i aliyyenin hizmetkârıdır. Yedikleri nan ü nemek Osman Paşa'nın değildir nimet-i padişâhidir. Kendilerine lâyik olan veli-nimetim padişahımın maslahatını himayedir; bu hal Vidinliye ve eşkiyaya mucibi kuvvet olur, bunu tecviz etmesinler. Rıza-yı Hazret-i Padişahî ve rıza-yı dervişanemiz üzre bu saat evvel saadetlü Osman Paşa hazretlerini savb-ı memuriyete, doğru yoldan fukarayı yakmayarak, yıkmayarak götürsünler. Kendüleri nush u pendime amel etmezse bari kendüleri kendilerine lâyik olan sadakati icra etmiş olurlar ve hizmet-i padişahîde arzusu olanlar kalkub tarafımıza gelsünler; mükerrem olarak layıkları vechile istihdam olunurlar, işbu mektubumuzun cevabına müterakkibim. 7 B.* [Receb] *1216.*

V.

Hakkı Paşa'nın kendi el yazısile yazıp İstanbul'a gönderdiği 8 Receb 1216 (14 Kasım 1801) tarihli kaimesi yani arizası sureti olup bu tahrirat ile sadrâzam kaymakamını muâhaze eyliyor:

Kaymakamın hükümdara arz derkenarı:

Hakkı Paşa kullarının kaimesidir: Zikrolunan Kara İbrahim müşarünileyhten mektumen Osman Paşa'ya gönderilmiş olmayup Osman Paşa'nın temini ve Anadolu'ya imrarına vesile olmak için taraf-ı çâkeriden suret-i hayrhahi ile yazılan tevbihnâme fi'l-asl Osman Paşa'nın hizmetinde bulunmuş levendnâme bilir mezbur Kara İbrahim, elyevm hizmet-i çakeride olduğundan anınla irsal ve bu husus dekayikile müşarünileyh Hakkı Paşa'ya bundan akdem tahrir ve ir-

sal olunmuş olmağla keyfiyet bu defa dahi müşarünileyhe yazılacak cevabnamede tekrar derc ü tezkir olunacağı malum-ı âlileri buyruldukda emr ü ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir.

Benim saadetlü devletlü atûfetlü refetlü dader-i cemilü'ş-şiyem sultanım hazretleri:

Diyarbekir valisi izzetlü Gürcü Osman Paşa'ya[107] *taraf-ı miriden bundan sonra akçe verilmeyeceğini ve başında olan haşaratı dağıtup bir saat evvel Anadolu'ya geçmesi ve geçmiyecek ise derakab devlet-i aliyyeyi agâh etmek tenbih olunarak irsal buyurulan Humbaracıbaşı Süleyman Ağa kulları mahall-i memuresine vusulünden çend ruz sonra muhlisinize ve devlet-i aliyyeye gönderdiği vezir-i müşarünileyhin tahriratı tobrası* [torba] *âdeminin yedinden alınup mû-be-mû mütalea olunduktan sonra müsveddesi kalem-i şikeste-rakam-ı dervişanemiz ile mübaşir Süleyman Ağa'ya yazılan mektubumuzun bir aynı kaleme alınub canib-i seniyyü'l-menakıb-ı asafanelerine tisyar kılınıp bu hususu etrafile mütalea buyurup mübarek rikâb-ı kamertâb-ı hazret-i zıllullâhiye arz ve takdim lâzıme-i tabiat-ı maslahat olmağla olmâbda irade kerimü'ş-şiyem sultanım hazretlerinindir.*

Vezir-i müşarünileyhin taraf-ı âlilerine olan arzıhali ve Süleyman Ağa'ya olan kaimesi ve derununda kendüsindan yüz elli bin istikraz recasında olan şukkası ve mübaşirinin hilaf-ı memuriyeti olan kâğıdı ve bizim mumaileyhe cevabı hâvi yazdığımızın aynı ve meydanda olan maslahatlarımızı, bu geçen mevsim-i sayf gibi nevbenev bilâ-mucib vakt-i şita dahi bu hain sebebile heder ve telef olması reva bulmayub vezir-i müşarünileyhin tahriratı hilye-i sıhhatten atıl, mugalata kabilinden olduğu aklen vâzıh olup esbab-ı müruru olmak üzere niyazmend olduğu hususata müsaade kabul-i caiz olmayup faraza müsaade buyrulsa dahi o suret yine kendisinin Rumeli kıtasında ikamesini mucib olacağı ve devlet-i aliyyeye tamam bahane ve elinde serrişte ittihaz edeceği kendüsinin Niğbolu'dan infisalinde maiyetinde olan sekbanların ulufeleri hesap olunub canib-i devlet-i aliyyeden tamamen eda birle canib-i vilâyetlerine eda ve ircaı muttasıl vasıl kavaim-i samilerile tenbih buyurulmuş iken kendüsü ol hinde etraf ve eknafa buyruldular neşrile elli adama beşer yüz harç vererek başında olan kazurat böyle müctemi olduğu güneş gibi meydanda iken gerek kendüsi ve gerek mübaşiri hasbe'l-memuriye mevcud olan sekbanın ulufesini gâh devletten ve

107 Osman Paşa Rumeli'den ansızın azl edilip Hakkı Paşa'nın yerine gelince kendisine Selanik Sancağı verilmiş ise de oraya gitmemiş. Bosna'ya tayin edilmiş fakat Bosnalılar kat'iyen bu zalim adamı kabul etmeyeceklerini arzetmişler. Bunun üzerine Diyarbekir'e tayin edilmek suretile Rumeli'den uzaklaştırılmak istenmiş lakin yine muvuffak olunamamıştır.

gâh Rumeli âyanlarından istikraza ruhsat ister ve mübaşiri de bunu musaddak tahrir eder. Mübaşir-i mumaileyhin fi'l-asl halini bilmem, ancak hadisü's-sin uşak makulesi olduğundan bir şeye vukufu ve tecrübesi olmadığından humk-ı takrib ile mi taglit oldu yoksa irtikâbından mı devlete mugayir-i nefsü'l-emri ifade eder velhasıl alâ kile't-takdireyn o makule uşak makulesinin inhası iki sebebe mebni idüği aklen vâzıh olmağla böyle adamın tahriratile mesalih-i cesimeyi, hazret-i bâri aşkına rüsvay etmiyelim.

Âyanlardan istikrazı, mübaşirin kaleme alması bî-tecrübeliğinden ve kemal-i humkından ise yine fena yok, mübaşir Süleyman Ağa geçen sene Nevrekop âyanı iken Sirozlu İsmail Bey kendisini kaçırdığı için bir nevi gizlice nefsaniyetine mebni ise hıyanet-i azime; faraza istikraza ruhsat verilmek lazım gelse Sirozlu ve maiyetinde olan âyanlar, geçen yaz hizmette bulunduğumuzdan başka işte şu kadar asâkir ile Sofya ve havalisindeyim, hem hizmetdeyim ve hem kazalarımdan sekban bedeliyesi şu kadar akçe verdim diyerek cevap verirse bu cevaba ne denir?

Drama nazırından istese çend mahdır hizmet, muharebelerde malen ve bedenen hizmette bulunduğumdan başka hasm-ı canım olan biraderzadem mecnununu Osman Paşa istishab edüb iki bin dairesi haşaratile biraderzâdem gelüp Drama kazasını vurmak fikr-i fasidinde olduğunu elan dâire-i müşarünileyhde bulunup fi'l-asl hizmetimizde olan bölükbaşılardan bu madde için gelen mektubu Edirne'de seraskere gösterdim ve vilâyetime acele vusulümü tenbih buyurdular. Bu Osman Paşa gailesi hitamına kadar ziyade asker masrafına mecbur oldum deyu cevab verse kabulden gayri çare var mıdır?

Filibe Nazırı Ali Bey ile Kavanozzade'den matlub olunsa, Osman Paşa şu kadar vakittir kazalarımızda ikamet ediyar, kazalarımızı bir mertebe kazaya uğrattı ki pirincin çeltiklerini ve anbarlarını yağmadan sonra ihrak da eyledi; ocaklık ve vazife verecek mahal kalmamış iken Osman Paşa'ya nereden bulup verelim cevabına nasıl cevab vardır bilemem?

Kerem, inayet buyurup böyle bî-tecrübe yirmi beş nihayet otuza varmamış ahvâl-i âlemi anlamamış uşak makulesi süfeha kelamile devlete gadr etmiyelim; cümlemizin velinimeti olan devletin maslahatına ne tabiat üzere ise o tabiatını bulub o vechile tedbir edelim.

Vezir-i müşarünileyhin canib-i asafânelerine tahrir eylediği arzıhalinde tarafınızdan memuren kendüsine irsal buyrulan Kara İbrahim Ağa'nın takririne havale eder. Bizim bu makule maslahatda behemehal vukufumuz lazime-i tabiat-ı maslahat ve mukteza-yı sadakatim iken muhlislerinden sırr u ketm buyurmaları ne esbaba mebni ise fazl-ı bari ile aklımız ile işitmiş gibi biliriz, an-

cak bu hususda bundan sonra bir şeyi tahrir ve ihtarım abes olduğundan başka suret-i ahar ile mana vererek istima olunduğu cezm olunmağla bu bâbda sadakat belasile vâki olan kusurumızı afiv buyurun.

Benim itikad-ı batılama nazaran Gürcü haininin hakkında yazmadığım kalmadı, Allahı zülcelâl habibi hürmetine bu bâbda benim mütalaamı tekzib eyleye amin; velhasıl itikadıma göre bunun geçmesi mümkün değildir. Nev-be-nev devlet-i aliyye bu ulufenin tezayüd bulacağını ve Arnavut tayfası mecbur olmayınca ulufesinden geçirmeyeceği ve faraza Osman Paşa'nın matlubı olan meselâ tamamen verilse yine bir nevi bahane izhar edeceği ve akıbet bu ulufeyi ahara ihale ile muamelat-ı ahara muhtac olacağı bu muamelattan evvel bir dahi tecrübe edelim denilirse dairesine bir muktedir adam irsalile rüesa-yı asakirini hediyyeler ile celb edüp zam-ı zamimelerinden taklile sa'y ederek cümlesini alup bu tarafa getirüp kendüsi salt ve sebükbâr kaldıkta karşuya mı git denilecek. Deliorman asakirile verası ve bu taraftan pişgâhı mı seddolunacak; bunlara mı devlet muhtac olacak, yoksa mugayir-i mütaleam Gürcü, devlet-i aliyyenin haini olmadığı sırrâne mükâtebe ve muhaberelerinden hasıl olmuş ise bir mahdan beridir Edirne'de ikametim, Gürcü'den civar-ı saltanatı muhafaza içündür; bu suret ile ikametim abes olmağla Sofya'ya azimetimi ihtar buyurmaları uhde-i âlilerine vacibdir.

Şimdiye kadar Vidin havadisi tahrir olunmadığının aslı, Sofya'ya bi-fazlillâh duhulümüzde hayli mevadd-ı hayriye zuhuru rabbimden memulum olmağla o vakte tevkif olunmıştı; kaldı ki Gürcü'nün geçeceği yok, kazaları harab etmeden gayri kârı yok; galiba tarafınızdan da temin olunmuşa benziyor; filhakika bundan emniyetiniz varsa Sofya'ya azimet edeyim, maslahatın başında bulunayım ve eğer emniyetiniz yok, behemehal Edirne'de ikametim lâzım ise memur olduğum mesalihde hasbe'l-iktiza vaki oldukça bû'dümüz takribile suali lâzım gelemez. Velhasıl Edirne'de ikametim maslahatıma muzır, lâkin Gürcü'den emin olunmadığı suretde civar-ı saltanatı muhafaza zımnında ikametim lâzım. Emin oldukları suretde işimin başına varmam elzem. Tarafeynin hüsn ü kubhu malûm-ı âlileri buyuruldukda vukuf ve ıttılalarına nazaran ne vechile hareketim iktiza etmiş ise lütfen ve inâyeten acele tahrir ve iş'arları niyazımdır.

İnâyetlû efendim;

Geçen mevsim-i sayfda tahrir ile taciz eyledim; fakat itimad ettiremedim ve tabiat-i maslahat güneş gibi meydana çıktı, şimdi bu maslahatta gaflet buyrulmayup bu kazaların halini ve o şer'an mel'un olan hainin halini biraderi ümid ile ve amel için Dersaâdet'e gidiyor; nihayet-i kelâm ile avdet edince kazaların keyfiyetini eyice mülâhaza buyurmak şer'an uhdelerine vacibdir efendim.

Şu Edirne'ye uğramayın tabirini tahrir buyurmayın [demek sadrâzam kaymakamı Osman Paşa'ya öyle yazmış] *dâiresinde mal yokdur; kendüsü alimallah ve şehide bihi bu taraftan hayf üzeredir ve dairesinin dairemiz ile olan muhaberesine vakıf oldukça berk-i hazan gibidir, ruhsat buyrulursa kendüsini yirmi adem ile bırakayım: o manzurunuz olan mektubundan sonra benim ona irsal eylediğim haberlere nazaran kendüsinde kuvvet, cesaret olsa behemehal gelmelidir, âr yok, hayâ yok; heman tahriratı sarir-i bâb, tanin-i zübab, laklaka makulesi olduğu rabbimin malumudur.*[108]

8 Receb 216 (Zat mührü)

VI.

Mehmed Hakkı Paşa'nın, Gürcü Osman Paşa'ya gönderdiği 29 Receb 1216 (5 Aralık 1801) tarihli tahrirat sureti: Hakkı Paşa, bunun bir suretini de istinsah etdirerek İstanbul'a göndermiş ve üst kenarına kendi el yazısile şunu yazmıştır:

"Muharrib-i bilâd ve kuttâ-ı tarik ve el'an ihrak-ı ziya ve büyût-ı müslimin ile meşgul olup ve Filibe kazasında ikamet üzere olan Gürcü Osman Paşa'ya tıpkı irade üzere yazılan tahriratımızın cevabı vürûd etmediğinden o tahriratın yedinci günü kalemimiz ile yazılup tatarımız ile irsal olunan kaimemizin aynı suretidir. Bu tekellüfatı yazmadan meram, çoğu maslahata lâzım değildir; ancak kendisinin hayf ve vehim ile, mütabaati irâde eyler zanniledir."

Benim saadetlû atûfetlû mürüvvetlû refetlû karındaş-ı eazzü ekremim sultânım düstûr-ı celilü'ş-şan hazretleri

İşbu kalemim ile yazılan kaimeyi aklı olan hayrhâh ve avakibini fikreden etbâınla meşveret buyurasız. Eğer hayrhahlığım bu bâbda indinizde zâhir olur ise nasihatimle amel buyurun; değil ise ısga buyurun. Behey sultanım! ben fi'l-asl seni sevmesem ve senin bana hulûsunu bilmesem vezaretinin tevcihi ve vezaretinin ibkası benim yedimle olmaz idi. Bilâ-mucib mecnun kelâmlarile benim gibi bir dostunu kendinden soğuttun.. Bu ulufe bahanesile eşkiya gibi kazaları harab ediyorsun; eğer Rumeli'de mansıb alırım mülahaza ediyorsan Allaha ve resule ve intisabım olan evliya-yı kirama ittikâen size kat'ice söylerim ki Rumeli'de mansıb verilmenin imkânı yoktur. Geçen yaz devleti kizb ü düruğ tahriratınla aldatup Berkofça ve Niğbolu taraflarından (irsal) *eylediğin tahriratta olan taahhütlerinden hicab etmiyor musun ve eğer bu tavrın hayfine mebnî ise velinimetim padişahım tarafından nasihatim üzere hareket edersen, bir mûyına*

108 Bundan evvelki yani Hakkı Paşa'nın Hunbaracı Süleyman Ağa'ya yazdığı mektup bu tahriratta bazı noktaları tenvir etmektedir.

dahi zarar olmayacağına ve benden vehmin var ise benim tarafımdan reyimle hareket eyledikten sonra ikramdan ve ianeden başka bir şey olmayacağına nasılca istersen öylece sana itimat vereyim; şu benim kavl ü reyimle amel edersen bir sene evvel senin nasıl hayrhahın isem beni öylece bilesin ve her umurunu bana havale eyle, şu Anadolu'ya geç; ba'dehu bana yaz, tahvil-i mansıbına himmet ederim. Velinimetimin edna kölesiyim; ricamı niyazımı lütfen ve keremen kabul buyuracaklarını bilirim ve senin hazinende ve Selânik'te akçen olduğunu bi-rabbi'l-kâbe râhâ biliyorum, Niğbolu'dan azlinden berüdür Eflâk'dan size verilen beş yüz kiseyi mütecaviz olan eşyan mukabili ruhsatım miktarı kadar askerini alup borcunu o miktar taahhüd edeyim; benim sözümü dinle ve benim sözümle hareket eyle; vüs'um mertebe umurını iltizam ve şanını muhafaza ederim, tuğ ve sancak ve şeref-i itaat ve rahat ve huzur ve unvan-ı vezâret ve devlet bendeliği sana lâzım ise benim reyimle amel buyurasız; eşkiya gibi, hâinler gibi velinimetimin mülkünü harab etmeden feragat eyle; eğer dersen ki benim sakalım elimde değildir, etbâ elinde esirim, ben ister miyim böyle hareketi, benim böyle hareketim ulema-yı Arabistanın küfrüne fetva verdikleri Vidinli Osman'a bayağı iane ve yardımdır; ihtiyarımla bu vakitlerde muamele edenlerin İslâmına uymaz, ne yapayım beni istedikleri gibi hareket ettiriyorlar buyurulur ise bu cevabı bana tahrir eyle; cümle askerinin başlarına böyle vakitte isyandan şer'an ne icab eylediğini beyan ederek buyruldumuz ile tenbih ederim ve yine mütenebbih olmazlar ise Allahın havlile ülke-yi veliyyünnimeti bundan sonra birinize harab ettirmem. Debreli Yusuf Bey'e mirimiranlık tevcihile Debre-yi nefir-i am ederek Viran'a [İvranya] *memur ederim ve Deliorman'ı ve Trisenikliye dahi ve Lofça ve Selvi âyanlarını ve Sirozlu İsmail Bey'i memur ederim ve Palaslının dahi ibka-yı vezaretile mukteza-yı ruhsat-ı kâmilemiz memur ederiz ve biz dahi Tokadcıklı Süleyman Ağa'yı ve Levend Çiftliği askerlerini ve elan daire-i devrişanemizde ne mikdar külliyetlü asker vardır, siz anı behemehal tashih etmişsinizdir onlar ile şer'an üzerimize vacib olmağla hareket ederim; her tarafta bu cemiyet ile üzerine varup senin cemiyetini resul-i ekrem efendimizin ianesile perişan idince, gerek benim askerimden gerek senin askerinden fukaraya olacak haşaratın cevabını huzur-ı Rabbi'l-âleminde siz verin, o sual bize varid olmaz, bizimki şer'andır, aklını başına devşirüp tarafınıza hayır ne ise öylece cevaba müterakkibim sultanım.*

Dinklerde olan ve anbarlarda olan pirincin yağmalarında askeriniz keyfe ma-yeşa yedeklerinin fazlalarının beher kıyyesine dörder pare narh tayinile Kırcaali kazalarına ve Zağra'ya ve Çırpan'a yük yük irsallerinden başka anbarları da ihrak eyledikleri ve bu defa dahi Koruağası vekili el-Hac Halil Ağa'nın

çiftlikâtını ve Sarıkılıçlı nam karyeyi ve şehre yarım saat Tahtalı kariyesinde Nazırzade Ali Ağa'nın çiftliğini ihrak, şan-ı vezâret ve lâyık-ı islam mıdır? Benim hakkımda her bâr olan duamı size tahrir eylemek lâzım geldi; velinimetim padişahımın hakkımda bir maddede mazhar-ı inkisarı olmam; maksadım ise mazhar-ı inkisarı olmazdan evvel Cenab-ı Allah habibi hürmetine benim ruhumu kabz eylesün de o inkisara mazhar olacağım vakitlere yetiştirmesün, öyle canı, hem vallah istemem hem tallah istemem, işte bunu böyle bil.

Geçende Edirne'ye varacağım deyu tahrir eylediğin mektûb-ı cenab-ı şerifleri cezbe-i rahmana mazhariyetleri takribile affetmiş idim, bunlar vezarete ve İslâma yakışır mı? Aklını başına devşir, iftihar için yazmam; rabbimin nimetini tahdis ederim, işte biz hem ulemâdanız ve hem vezâretin şer'an ve kanunen ve hikmeten şeraitini bilir seraskeriz. İşte re'y ve tenbihim üzere hareket buyurursanız hakkınızda hayrı iltizam etmişimdir ve bu mesleğe tâib ve mustagfir olup emr-i velinimetim üzere reh-i rastından mikdâr-ı kifâye şeye kanaat ederek azimet buyurasız ve eğer sakalım yedimde değil dirsen cevap yazasın. Allahın inayetile tekellüfât-ı âzime ile üzerine varırım, Allahın ve resulün ve padişahımın şer'an israrında ne vechile emrine istihkak kesb etmiş isen onu icra ederim; bizde lâf u güzaf olmaz vesselam. 29 B sene 216[109]

VII.
Hakkı Paşa'nın 1216 (1801/02) tarihli hükûmete gönderdiği tahriratından

Benim saâdetlü devletlû atûfetlû refetlû cemilü'ş-şemim dâder-i kerimü'ş-şiyemim efendim.

Bu defa firistâde-i savb-ı senâveri buyurulan mübarek kaime-i âlilerinde eşkiyanın olduğu mahalden hareketi ve Kırkkilise kazasına pâ-nihade olduğu mesmuları buyurulmuş olduğundan ve mukaddema Osman Paşa maslahatı zımnında eşkiya üzerine memur süvarimi celbe mecbur bulunduğu tahrir olunmuş bulunduğundan bu surete nazaran şuyû bulan eracif tahdiş-i ezhan eylemiş olduğu tahrirat-ı kerimânelerinden müsteban olup ancak eşkiya kalkmak vâki olsa behemehal taraf-ı dervişanemizden evvel-be-evvel hâk-i payelerine tahrir kılınacağı vâreste-i kayd-ı iştibahdır.

Ancak eşkiyadan talib-i aman olanlara ne vechile re'ye ruhsat verilmiş olduğu, ordu memurlarına yazılan kâğıdımızın bir aynını ordu kadısı faziletlü efendi dâilerine imza ettirüb hâk-i paylarına irsal etmiştim. Kara Feyzi ve Halil Paşa

109 Yukarıda metinde yazdığım üzre Selim III'ün *"Sübhanallah böyle tabir akrana değil hizmetkâra yazılmaz"* dediği mektub budur.

ve İnceoğlu beş rüesadır; matlubum ikisi mürd ve helak üçü kaldı bunların izmihlali emri verilmiş olduğundan başka Hafızoğlu üç yüz süvarisile oldukları kariyeden eşkiya üzerine hareket ile beri taraftan avdet edecektir; şimdi içlerine ihtilâl geldi; meyus olanlar beher gece Hafızoğlu'nu bekler. Hüda bilir bu tedbire sebeb yine Osman Paşa fesadıdır, o fesad olmasa buna dahi hacet olmadığı alimü's-seraire âyandır.

Osman Paşa'nın Manav ve Kara Mustafa'ya ilka eylediği fesad bu misillü bunlara tesir ettiremediğinin aslı, beyinlerine bu tedbirle düşen ihtilâl sebebdir; meyûs-ı hayat olanlardan İnce Voyvoda, Kırkkilise taraflarına çapul tarikile seyr-i seri ile geldi; Kırkkilise'de harb u zarbı duyanlar vardılar, firar ederken bir kelle aldılar ve benim çapulcularım İnce'nin ol havaliye çıktığını işitmişler, hayvanlarına itimadı olanlardan iki yüz miktarı yetişüp altı kelle aldılar, çend rûz mukaddem yedi kelle Triseniklizade'nin yedinden çapulcularım taraflarından geldiği tahrir olunmuştur.

Şimdiye kadar malum-ı âlileri buyurulmuştur. Eşkiya üzerinde olanlar, çapulcuları niçin takip etmiyor buyurulursa hüda hakkı için bi-tâblardır; süvariye ihtiyacım olmasa üç mahdır Kütahya'dan aman süvari gelsin deyu tasdi etmez idim; Allah aşkına şu matlub eylediğim yarım ağaya [Kütahyalı] *başka, eyalete başka, va'diniz olan beş yüz hızır gibi yazılan süvariye başka mübrim ve mukdim mübaşirler tisyarile bir gün akdem gelüp yetişmeleri esbabını istihsale himmet buyurulmak mütemennâ-yı sadıkanemdir efendim.*

Ve elân iki mücessem kol çapulcularım geşt ü güzar etmededir; bir kolu Büyükçekmece'ye varup Tavukçu yolile gezecektir ve dahi ne mahallere irsalim irade buyurular ise işaret buyurula; vukuun hilafı şuyuun sebebi budur ki Gürcü Paşa melunu gerek kendisinin hizmetinde olan tatarlara [posta ve emir götürüp getiren memur] *ve gerek taraf-ı devletlerinden giden tatarlara hakkımızda Âsitane'de şu vechile söyle bu vechile söyle deyüp ve Hakkı Paşa'nın hakkında bu makule şeyler söylemek size lâzımdır, geçenlerde kendüsinin tatar odabaşısını katleyledi; onun gayretini insan ister dersiniz deyu heriflere tesir ettiriyor. Anlar da yedlerinden geldiği kadar mertebe esvak ve pazarda söylemeklik ile maktul tatar odabaşımızın ruhuna hizmet ediyorlar. Odabaşımızın bâis-i katli* [şudur]:

Dubniçe'den hareketimiz günü komar(?) ağası olan odabaşı, menzilhane aidatını tamamen aldıktan sonra herifleri ihâfe ederek hediye bir beygirlerini almış. Kazâ-i merkumdan hasbe'l-mukteza dâiremiz için alınan komarı, Samako'dan avdet ettirmeyip avdeti için beher re'sinden birer kuruş istemiş. Usul-i debendemize!(?) nazaran hıyanet-i [sebebile] *nizam-ı maslahat kasdile idam eyledim; işte sebeb budur.*

Atufetlû kethüda bey bendeleri [İbrahim Nesim Efendi] *tatar ağasına ve odabaşıya süfehâ-yı kavmini terbiye eylemesini muhkem tenbih buyursunlar; zira o makule süfehâyı ismile tahrir ediyorum; ne mahalde rast gelirsem burunlarını ve kulaklarını keserim; tenbih ağayı müşarileyhe tesir etmezse efendim.*

Gürcü Osman Paşa uğradığı kazaları ne hale koyduğu muhtac-ı beyan değildir; ancak Filibe kazasını tamam rüsvay ettirdikten sonra pirinç çeltiklerini ve anbarlarını yağma ve ihrak eylediğini ve bu hususu tarafımıza başka ve taraf-ı âlilerine başka ilâm ve mahzar ve ahaliden sekiz on kadar adam ile irsal etmek üzere olduklarını müşir bu gün kâğıt geldi; gerek ocaklık pirinci ve gerek vezaife ve gerek faiz-i mukataa nereden verilir? verilecek mahal kalmadı? diye mahzarlarında ve ilâmlarında yazmışlar.

İnâyetlû efendim,

Silistire valisi atûfetlû Hasan Paşa hazretlerine, Ada-ikebir muhafızının muharebede aldığı [bu muharebe Pazvandoğlu ile oluyordu] *iki kelle ile, fi ma-ba'd gayret ve sadakatinde kusur etmiyeceği ve kendüsinin bir parası olmadığından Âsitane'ye irsal eylediği adamı hayli vakittir avdet ettirilmediğinden teellüm eder; maslahat içinde olanların taltifi emr-i lâzım ve ref'i hüzün ve melâlini dâfi tedbir eylemeği devlete hizmet addeylediğime binaen derakab mahsus tatarım irsalile mazhar-ı mükâfat olunucağına taahhüd ve nice mizac-ı avama muvafık tabirat ile tahriratımız ve şimdilik beş bin kuruş atiyye irsal edüb, Eflâk voyvodasından alasın deyu yazılıp ve Eflak voyvodasına dahi Mustafa Ağa'nın ademisile buyruldum vasıl oldukta bilâ-tehir ol mikdar akçeyi veresin deyu tekid olunup devlet-i aliyyeye bu hususu yazdım kapu kethüdana akçeyi lütfen eda ve yahud hesabına mahsubiyet rica eyledim deyu tahrir olunduğa malum-ı âlileri buyuruldukta ol vechile himmet tabiatı maslahattır efendim.*

Mazhar-ı lanet-i bari olduğunda serimu şübhem olmayan Vidinli kâfirinin [yani Pazvandoğlu Osman] *kemal-i zaruretinden askerinden gizli yevmiye elli adet ikilik, bir müddetden beri kat'edermiş, şimdilerde askerinin arasında bu madde duyulmağa başladıkta Şehsuvar* [Paşa] *tarafından başka ve Hafız tarafından* [Nişli Hafız Mustafa Ağa] *başka, kat'eylediği gümüş değildir havadislerini Vidin'e aks ettirmeleri muhkem tenbih olunduktan sonra Sofya müteselliminden ve Gorgoşofca taraflarına dahi aks ettirmedeyiz; bu madde azim iştir; şimdi o kat'eylediği ikilikten birini bir takrib tedarik eyledim ve* (isim yeri açık) *kâtibimize irsal eyledim. Gümüş var mı ve ne mikdardır malumunuz buyurulur; eğer âdeta gümüş var ise tahrirleri icab etmez; eğer gümüş gayet kalil ve müşev-*

veş ise tarafımıza tahrir buyurun ki etrafa neşredeyim; bakiye askerinin kendisinden tenfirini mucibdir.[110]

Lâin-i mezburun hizmetinde olan Tahir çam(?), dokuz aylık ulufesi kaldığından, Hasan Paşa hazretleri tarafına çıkmak üzere vezir-i müşarünileyhin kapı kethüdasına ve saire ve kendülerine yazdığı arzıhallerini ve müşarünileyhin kethüdamız tarafına yazdığı ve tarafımıza tahrir buyurdukları bi-ecmaihim firistade-i savb-ı ulyâları kılındı ve Tahir çama rey buyruldusu (amannâme) *yazılıp ve mevcuduna göre ulûfe ile istihdamı için dahi yazılıp vezir-i müşarünileyh hazretleri tarafına irsal kılınmıştır efendim.*

Köse Mustafa'dan gelen iki kelle firistade-i savb-ı ulyâları kılındı.

[Hakkı Paşa'nın mührü vardır]

VIII.
Diğer tahriratı ile hatt-ı hümayun ve sadrâzam kaymakamının derkenarı

Manzûrım olmuşdur iktiza eden iânet olunsun

Sadâret kaymakamının derkenarı:

Hakkı Paşa kullarının kaimesidir; Kütahya tarafından müretteb beş yüz süvarinin bir an akdem ihrac ve îsaliyçün mukaddemce mahsus mübaşir tayin olunmuş olup mezkûr Yarım Ağa mesmu olduğuna göre el-haleti hazihi Karaman valisi Zühdü Paşa bendeleri maiyetinde delilbaşı nasb olunmuş olmağa müşarünileyh Hakkı Paşa'nın mezkûr Yarım Ağa memuriyetine dâir tahriri hususunda ne günâ irade-i seniyyeleri buyrulur ise ana göre hareket olunacağı.

Benim saâdetlû devletlû atufetlû refetlû dâder-i kerimü'ş-şiyem eazzü emcedim sultânım hazretleri[111]

Süvariye eşedd-i ihtiyacımız olduğundan üç mah mukaddem Kütahya civarında olan Yarım Ağa kullarına bir mikdar atiyye irsalile beş yüz süvari tedarik edüp serian taraf-ı senâverlerine gelmesine tekid buyrulmak niyaz olunmuştu. Merkum zaleme makulesinden olduğundan mukaddema Çorlu için Kütahya müsellimi [müsellim, mütesellim, vali vekili demektir] *marifetile tertib olunan beş yüz süvarinin canib-i senaveriye bir an akdem yetişmeleri hususu Kütahya mütesellimine müekkeden tahrir buyrulduğu egerçi iş'ar buyrulmuşdu. Uç maha mütekarribdir ki gelmedi ve senakârlarının tahrir ve niyazımdan mukad-*

110 Pazvandoğlu'nun bastırdığı gümüş paranın iki buçuk dirhemden noksan olduğu ve halbuki dört dirhemden ziyade gelmesi iktiza eyleyeceği sadrâzam kaymakamının Hakkı Paşa'nın tahrîratının kenarındaki derkenarından anlaşılmıştır.

111 Bu vesika Dolap 1, sandık 14'dedir.

dem Çorlu için [bir kelime yırtık] *buyrulmuş bu surete nazaran bu maddeye iradeleri taalluk edeli üç mahı mütecaviz* [yırtık] *dört mahı mütenahizdir. istihdam eylediğim süvarilerin tâb u tüvanlarına halel gelmiştir.*

Yarım Ağa zalemeden olmağla memuriyeti münasib görülmemiş; inayetlü efendim, o makulelerin cümlesi bi't-tabi zulme maildir, at sahibine göre eşer, halâ hizmetimizde olan delilan selefimizin Rumeli valisi iken yanlarında idi; her kazaya buyuruldu-misal rüesa daire ve askerisi tezkereler neşrile tecrim-i ibad ve tahrib-i bilâd ederlerdi ve Radomir gibi zaif ve ezaf kazaya dairesi reislerinin irsal eyledikleri tezâkiri tobralarile Radomir'den hak-i paylerine irsal eylediğim malûmlarıdır, o tezâkir eshabının ekserisi yanımdadır; vaktimizde dâiremizden ve rüesa-yı asakirimizden bir kazaya bir tezkere irsalile akçe alımiş ise zı'file kesemden tazmin ederim.

Allah hakkı için şu hâin-i melun [yani Gürcü Osman Paşa] *bize selef olmayup bu mel'anetler ile ve bâhusus yüz on beşer ulufe vermeklik ile beni askerime mudaraya mecbur etmeyeydi bu vakte kadar ne Kara Feyzi maslahatı kalur idi ve ne miri bu masarife mecbur olur idi, Allahın malumıdır ki böyledir.*

Lütuf buyurun, tahrir eylediğim mevadda illet bulmak ile tefvît-i vakt etmiyelim; Çorlu için dört, beş mah mukaddem Kütahya mütesellimi yedile tertib olunan beş yüz süvarinin bir an akdem tarafımıza vusûl ve luhûkı zımnında zuamâdan veyahut silâhşorandan bir münasibinin mübaşir tayinile izam buyurulması ve Yarım Ağa'ya da cânib-i miriden on bin kuruş atiyye irsalile tüvanâ beş yaz nefer süvari ile tarafıma bir gün mukaddem yetişmesi için mahsus mübaşir irsalile memur olduğum maslahata muavenet buyurmaları ez-dil ü can recamızdır.

Süvariye eşedd-i ihtiyacım takribile Kütahya eyaletine dahi başka başka mübaşirler tisyarile bir an akdem Edirne'ye gelip yetişmeleri ve Edirne'de yoklama olacakları ve nâ-mevcudları timari fi ma-ba'd tevcih kabul etmiyecek diyerek teşdid ve tehdidi hâvi evamir irsalile mûtemed mübaşirler tisyari, maslahatı mucib zannolunmağla tahrire ibtidar kılındığı[112] *Sivas valisi mu'in-i fukara saadetlû Mustafa Paşa hazretleri tarafından dahi canib-i dervişanemize küllîyetlü delil ve tüfenkciyan irsali için müekkid evâmir ve tahrirat ile mahsus mübaşir irsali niyaz-ı senakâridir.*[113]

112 Bu kısmın üst tarafında sadrâzam kaymakamının kırmızı kalemle şu derkenarı vardır: "Kütahya eyaletlüsünden Hamid ve Teke sancakları ber mutad Antalya kalesine ve Saruhan, Menteşe ve Karasi sancakları Bahr-i Sefid boğazına memur ve Bolu ve Hüdavendigâr sancakları dahi Levend Çiftliği ve Üsküdar ocaklarına müretteb olmağla bunlar istisna birle ma'adasının maiyet-i müşarünileyhe tayini vabeste-i irade-i seniyyeleri idügi.

113 Mukteza-yı tahriri üzere Sivas valisine müekked emr-i âli ve tahrirat ile mübaşir irsal olunacağı.

Silistire eyaletinin dahi bir saat mukaddem tekmilen tarafımıza vusulleri için mübaşirimiz irsal olunmağla buyruldumuzu mukavvi ve müekkid ferman isdar ve canib-i dâiyaneme tisyar buyrulmak ricamızdır. [114]

Konya eyaletinin dahi maiyet-i senaveriye tekmilen bir gün akdem vusûl ve luhûka gayret eylemeleriçün müekkid ve şedid evâmir ile mübaşirler tisyar buyurmaları mütemennâ-yı sadıkanemizdir.

Şer'an ve aklen hain olduğu bahir olan Gürcü Osman'a tayin buyurulan kapucubaşı Süleyman Ağa [taraf-ı] *dervişanemize gelmeyüp gitmek üzere memur olduğunu ademisile ifade etmiş idi; mühürdarları* [yırtık] *bilâ-tahrirat taraflarına avdet etmek üzere yanımızda bulunmağla Süleyman Ağa ile mülakat ve birkaç sohbet eylemeleri behemehal lâzime-i tabiat-i maslahat olmağla Süleyman Ağa getirtilüp mühürdarlar ile çend saat hâli bir odada sohbet eyledikten sonra biçare Süleyman Ağa esbab-ı selâmet-i canın-ı mülahaza ederek hâin-i melun tarafına bâ-menzil irsal olunduğu.*

Eşkıya çapulcularının bu havaliye Osman Paşa takarrübünden sonra bazı mahallere çıkdıkları mesmûımız oldukda tarafımızdan çapulcularına tayin olunan sekiz yüz süvarimiz birkaç kol ve taraf olarak geşt ü güzarları esnasında bir kol eşkiya çapulcularına tesadüf ile bi'l-muharebe aldıkları yedi rüûs-ı eşkiya takdim-i hak-i payları kılındı.[115]

Bundan akdem Gürcü Osman Paşa'nın tezkeresile Tırnova tarafına celb olunan ve Vidin'den gelen Manav ve Filibeli Kara Mustafa ve mâhûdın tatar ağası [ismi okunamadı] *ile Triseniklizade gayurâne eylediği muharebesinde ahz eylediği yedi kelle-i eşkıya min haysi'l-mecmû on dört rüûs-ı eşkıya tatarım kollarile irsal kılındığı malum-ı âlileri buyruldukda bâb-ı hümayun pişgâhında galtide-i hak-i mezellet olmasına iradeleri taallükı niyazımdır.*

Triseniklizade'nin taraf-ı senâveriye olan kaimesi firistade-i savb-ı ulyâları kılındı; kaimesinde rıza-cuyâne hareketi memul olduğundan diğer şukkasında niyaz-mend olduğu Yılıkzade ve emsalinin memuriyetleri zımnında selam ağamız bugünlerde irsal olunmağla cümlesi Tırnova taraflarında tahaşşüd idüp eşkıyayı ortaya almak üzere lâzım gelen tenbihatı müştemil buyruldularımız irsal olunmuştur; şimdilik Tırnova taraflarında külliyetlü asakir, eşkıya maslahatı zımnında derdest bulunsun; Osman Paşa'nın verasından aleyhine tayin içün iktiza eder ise bazısı tefrik ve tayin kılınur; yine maslahat-ı eşkiyaya helel gelmez; mugayir-i

114 Yine bu kısmın bâlâsında kırmızı derkenarla: Silistire eyaletlüsü mukaddemce Niğbolu Muhafızı Hasan Paşa maiyetine memur ise dahi müşarünileyh Hakkı Paşa maiyetine tahvili lâzım geleceği.

115 Rüûs-ı mezbure pişgâh-ı bâb-ı hümayunda nihâde-i cay-i ibret kılındığı [kaymakamın derkenarı].

memul ve muhalif-i cezm ve yakın olarak faraza Anadolu'ya yıkılup gittiği takdirce Lom'a doğru bazılarını sevk ve irsal [yırtık] *mutalea olunmuştur.*

Gerçi Vidin'in içine birkaç koldan havadis aksettirerek ve o maddelerden dahi hâli olmadığımı yazmamış idim ve inayet-i bari ve kerem-i resul ve himmet-i evliya-i kiram ile bu abd-i âciz ki cemi-i maslahatını halikine vedia eylemiştir, Sofya'ya vusulümde memulum hayli semerat ve fevâidat manzur-ı devlet-i aliyye olacağı bazı delâil ile ilm-i âcizanem taallûk eylediğinden Edirne'den Ahyolu tarafına varup tekmil-i maslahatta derhal o mahalden Sofya'ya azimet fikrinde olduğum alemü's-serâire âyandır.

İşte Gürcü gibi bir hâinin başında bu kadar haşaratı, kurb-i civar-ı saltanat da terk münasib olmağından tehir olundu.

Velhâsıl enva-i mesâlihin mecmûuna halel gelmiştir; sekban bedeliyeleri tahsil olunamayor; uğradığı kazalarda zehâir kalmayor, mubayaa tahsili emr-i azim olacak ve yanındaki haşarat vardıkları karyelerin ellerine geçen öküzlerini ve bargirlerini alıyorlar, mekkâri tanzimine dahi sekte iras edeceğinde şüphe yokdur; mühürdar kullarını dahi acele taraf-ı aliyyelerine iade eyledim; geçenlerde memhuren verdiği takrirden fazla ve ziyade şeyi söyleyor, ezcümle Şumnu'yu meştâ tayin eylemişler; o takririnde bu yok idi, bunu Süleyman Ağa ve defterdar ve kethüdamız hazır olarak söylemiştir.

Bunun idamına [yani Gürcü Osman Paşa'nın] *irade-i şahane taallukı şer'an velinimete vacib, şimdi olmadı altı mah mukaddem vacib olduğunu isbata kadirim, inkâr eder var ise işte meydan, muhlisiniz ile sohbet itsün; beni halime bırakmış olunaydı Silistre'den hin-i azlinde Abdi Cam, Hasan* Paşa *terk olunaydı sühûletle ibadullah üzerinden belâ kalkar idi, zaruret-i miriden bahs ile cevap yazılmıştı; maslahat zaruret-i miri dinler mi, muzır olan maddede vaktile akçe sarf olunsa sıyanet-i miri budur; akçenin o madde ve emsalinde lüzumı mikdarı sarf olunmaz; kati vâfir o maddeler içün akçeler sonra sarf olunduğundan başka emval-i fukara gasb ve menhub olmaktadır.*

Bu hainin idamı hususu şimdiye kadar li-ecli'l-ihtiyat bizimle meşveret buyurulmak zann-ı âcizaneme göre lâzımdır; zira bu maddenin tabiatı iki nevi tedbire münhasırdır, kankisi tercih olunur bilemem.

Kerimü'ş-şiyem efendim

Gürcü'nün maiyet-i menhusunda olanlardan Abdi Cam'in fi'l-asl ulûfesi kıbel-i devlet-i aliyyeden verildiğinden mikdarı malum-ı âlileridir; şimdi Abdülcam'ın yedinde olan tezkere altı bin ulufedir, mahiye ve kıs aleyhi'l-bevâki mah bemah iki bin kiseye muhtac bir sefahettir; teraküm eyledikce ve bu maddeyi etrafile mülâhaza eyledikçe mütekeddir olurum.

Rumeli'den ve Arnavutluk civarına karib mahallerden Mora'ya tertib olunanların ekserisi âzâr-ı vahiyeyi müştemil ilâmat ve mahzarlar irsaliyle imrâr-ı vakt etmekte olduklarından mirmirandan sabıka Manastır kaymakamı Numan Paşa yine Arnavutluk civarından tertip olunan asakire sürücü tayin olunmuştur ve Selanik ve Tırhala taraflarına dahi Selanik müsellimi bendeleri sürücü [sefere ve hizmete tayin olunan askerin ihraç ve sevkine memur olan] *tayin olunmağla buyruldusu derdest-i tahrirdir; bu madde de bir az kadı ve nüvvâb ve âyan haveneleri istihkaklarına göre tedib olunacaklardır.*

Eğer buyurulursa ki defa-i ulâda olan hükûmetin bu defa olan hükûmetinden şiddetlicedir, fi'l-vaki böyledir; o zaman hükûmetimizde olan şiddet lâzım idi bu defa bi'n-nisbe mülâyemet bi'l-iktizadır ve hikmete tatbik olunmuştur; ikisi de dekayik-i hükûmet-i hikemiyyeye vâkıf olanların malumudur, hikmet-âmiz kelâm-ı munsıfâne budur ki şerait-i aşere-i vezareti câmi olan vüzera, velinimetine istikamet ve sadakati daima devam üzeredir, müterakki olur, resul-i ekrem hakkiyçün mütenezzil olmanın ihtimali yoktur; o veziri adil hükûmetini daima vakte ve hikmete tatbik eder, şiddet-i hükûmet lâzım iken hükûmetinde şiddet etmez ise velinimetine sadakat etmemiş olur, şiddete karib veya mutavassıt hükûmet tabiat-i maslahat iken şiddet veya mülayemet eylese velinimetine yine sadakat etmemiş olur.

Velhâsıl vezir olan adem enva-i hükûmâtı derecatile bilmeli, bilmez ise vay memur olduğu maslahata ve yazık ibadullaha. Def'a-i ulâmızda eşkiyaya gizli ve aşikâre muin olanlara ve cebehane ve zahire verenlere aman ve zaman vermedim, idam eyledim. İdamımın sebepleri bu ki bu maddelerde bulunmaklığa bir cihetle mecbur değiller iken mahza cibilliyetlerinde olan ihanetten nâşi idi; anları idam etmemek mugayir-i sadakattir.

İnfisâlimizden sonra devleti aliyye Rumeli'yi bayağı eşkiya yedine bilmeyerek verdi; vüzera deyu tayin eyledikleri Mustafa Paşa, Ali Paşa, Gürcü Paşa, Palaslı Nasrani Mehmed Paşa bunların eşkiya [bir kelime okunamadı] *ibadullaha hasar ve zararları ziyadedir, noksan değildir, Hazret-i Allaha malumdur ki böyledir* [yırtık] *ibadullâh teneffür edüp eşkiyaya bi'z-zarur muavenet eylediler, ianelerinin esbabı meydanda iken sen cephane ve zahire verdin deyu Allahtan hayf etmeden nasıl idam edebilirim; zamanımda ise aman vermem; zira cibiyliyet-i ihanete mecburdan gayri mana verilmez.*

Yetmiş beş tarihinde (1175 hicri) *pederim Mısır valisi iken bir gün ağlayarak Hüdavengigâr-ı esbak valid-i hazret-i cihandaricennet-mekân mağfiret-nişan Sultan Mustafa efendimiz hazretlerine dua ediyor, duası bu ki; yârebbelâlemin âdâ-yı dinile sefer çoktandır olmadı; eğer sefer mukadder ise aman yarabbi Ra-*

gıb Paşa ve ben ve Sarı Abdurrahman Paşa kullarının hayatında aç, velinimetimize hizmet edelim; üçümüz de âhirete gittikten sonra açma, seferde rabıtasile asker imal edecek vezir yoktur aman yarabbi diyerek bi-rabbi'l-kâbeti'l-ulya ağlayarak dua eylediğini kulağımla işittim. Ber muktezâ-yı hadâset-i sin zevkine varmadım; iki seferde de bulunduk, bu kelâmın manasının zevkini o vakit derk eyledim; Hak teala habibi hürmetine esbab-ı kuvvet-i devlet olan vüzera-yı devlet-i aliyyeyi daima muvaffak eyleye âmin sümme âmin.

Eşkiya çapulcularını her ne mahalde bulursa basması için bu defa dahi Edirne'den sekiz yüz süvari ile Sirozlu Bey [İsmail Bey] *başbuğluğuyla ihrac ve maiyetine altı tatar terfik olunduğu malum-ı âlileri buyurulmak için işaret kılındı efendim.* [Mühürü vardır]

IX.
Hakkı Paşa kullarının kaimesidir

Devletlü atûfetlû re'fetlû mürüvvetlû vefiyyü'l-himem sultanım hazretleri

Atufetlû kethüda bey ve re'fetlû reis efendi bendeleri maiyyet-i devletlerile mübarek huzûr-ı faizü'n-nûr-ı mülükâneye ruh-sûde buyuruldukta, Hakkı Paşa memuriyetini şimdiye kadar bilüb hatt-ı hümayun mantukınca Sofya'ya dahil ve Sofya'da ikamet mi yahud mirimiran ik'adı veyahud tarafından başbuğlar nasbile asker ikamesi ve kendüsi maslahat-ı eşkiya zımnında Tayyar Paşa'nın adem-i muvaffakiyeti ve pederinin vafatı takribile avdetine ruhsat-ı menvi almağla Edirne'de mi münasib yahut Edirne'ye ve Sofya'ya kurb olması mülabesesile Filibe'de ikamet ile iki tarafa nezaret mi münasibdir ve Sofya tarafında eşkiyadan bir şey hudûs etmemesine dikkat ve Berkofca kolundan Vidinli Osman'ın kesr-i mefasid ü mazarratına gayret-i âcizanem hususunu havi bâ-emr-i hümayun tahrir ve irsal ve ihsan buyunlan kaime-i mürüvvet-allâmelerinden mû-be-mû keyfiyet malum-ı senakâr-ı ihlâs-şiarları olup her halde emr ü ferman velinimet-i âlem efendimindir ve çend ruz sonra id-i şerif-i meserret-redif teşekkür-i resmile mübarek rıkâb-ı hümayuna ruh-sûde buyuruldukda taraf-ı bendegâneme yazılan istilâm kaimesi derununa bâ-emr-i hümayun matviyyen meb'us, şukka-i behiyyelerinde, Hakkı Paşa'dan iki şıklı olarak istilâm eyledik, sıkkın birisi Sofya'ya mutemed ve muktedir adamlar koyup kendüsü dağlı memurlarına nezaret için Edirne'ye yahud Filibe'ye gelmesi ve şıkk-ı diğeri dahi kendüsü Sofya'da oturup Pazvandoğlu maslahatı için Berkofca üzerinden usata lika-yı ra'b u dehşet suretleridir; eğer dağlı eşkiyası memurlarına nezaret için Filibe ve Edirne taraflarına gelmesi şıkkını istisvab ider ise Sofya tarafı bilmem vezirsiz kalma uyar mı. Bugünlerde Pazvandoğlu'nun etrafının zabtolunması ve

kaht u galası takribleri muhasara iktiza etse kapanmağı [kalede kapalı kalmağı] *gözüne kestiremeyeceğinden taşra Manav takımına* [Vidin haricinde şekavet yapan Pazvandoğlu adamlarından Manav İbrahim kuvvetleri] *iltihak için bazı tedarik kaydında olur imiş, bu havadis sahih olduğu takdire göre merkum çıkar ise doğru gelecegi Sofya tarafları olmak gerektir; Hakkı Paşa Filibe ve Edirne taraflarını ihtiyar eder ise evvelki Rumeli valiliğinde Osman Paşa'yı istihdamında hoşnudiyetini yazmış. Osman Paşa, Selanik üzerinde olarak* [yani Selanik mutasarrıflığı üzerinde olarak] *Berkofça'da ikamet eylese Vidin altına kadar Berkofça kolundan ikdam eylese ve eğer Hakkı Paşa, Pazvandoğlu maslahatının ehemmiyetine binâen Sofya'da ikamet etmeği ihtiyar eder ise Tayyar Paşa defolunacak olmağla Osman Paşa Edirne'ye gelse ve dağlı memurlarına nezaret eylese iki taraf dahi vezirsiz kalmamış olur deyu lütfen ve inâyeten ve keremen bu abd-î direm-hirîdelerinden suâl-i hümayun vârid olmuş.*

Filhakika her bir sual-i hümayun ilham-ı rabbani ve mahzâ keramet idügi iştibahdan min külli'l-vücûh âri ve beridir; fesubhânallah Bosna'dan avdet-i sadıkanem irade olundukda ber mucib-i hatt-ı hümayun Sofya'ya vusulümüzde vehle-i ûlâda lâzım gelecek tedabiri müştemil zabt eylediğim lâyiha-i âcizanemde, Osman Paşa hazretleri defa-i ûlâmızda istihdam eylediğimiz tavr-ı rıza-cûyanını eğer tahvil etmemiş ise dahi cehli takribile kadr-i emanetullahı idrâkde istidadı olmadığından başlı başına memuriyet, mezâlim-i ibad ve hasar-ı bilâdi mucib olup ancak o makuleler maiyette istihdam olunması münâsib idüğinden maiyyet-i âcizaneme celb ile tabiat-i maslahata bakup Berkofça tarafından ileriye istihdam mı iktiza eder yoksa li-ecli'l-ihtiyat kuvvetlüce bir mahalde ikamet ettirmek mi lâzım gelür ol vechile müttehidâne hareket menvi-i zamir-i sadakat-semir-i âcizanem idi hakk-ı sadıkanemde ne mahalde istihdamiyetim ve ne vechile hareketim irade-i hümayun buyurulur ise emr ü ferman velinimetim efendimindir.

Kerimü'ş-şiyema sultanım işbu kaime-i sıdk-dâime-i dervişanemizde tahrir olunan kelimatı devlet-i aliyyeyi taglit ederek maslahat-ı mahsusamız zımnında külah-rübalık olmayup ihlâskâr-ı sadıku'l-balleri gibi asdak-ı sadık ve mücereb ve terhiyet-kerde-i devlet-i aliyye olan bendeye muvafık maslahat zımnında mugayir-i nefsü'l-emir olarak hilaf şey tahrir eder isem meslek-i vezaretde istihdam yakışmaz; emin ve mu'temed ve mü'temen devlet-i aliyyenin bir bendesiyim, işbu tahririm tecessüs buyrulsun; vaki hale mugayir ve münafi ise kendim mukteza-yı terbiyeme bi't-tav'ı ve'r-rıza razıyım.

Selefimiz Osman Paşa hazretleri tarafından muharrer tahrirat mugayir-i nefsü'lil-emir olduğu mürûr-ı vakt ile malum-ı âlileri olur; lâkin tefvît-i vakit

buyurmayup kizbine cezm ile maslahat-ı devleti halelden vikayeye himmet buyrulmasını sadakat-i zatiyem ihtara mecbur etmişdir; müşarünileyh ile beynimiz altı saat mesafe iken vurûd eden ekâzibi müştemil tahriratına senâkâr-ı bî-müralarını itimad ettirmeğe sa'y ider. Ezcümle tarih-i kaimemiz günü tahrirat-ı bî-edebanesine mebni üzerimize asker tayinini men içün Sofya'ya iki saat mesafede olan askerim içün karyeleri ihrak ediyorlar deyü tahrir eder ve Berkofça'ya giden zahireyi yağma ediyor deyü senakâr-ı bî-müralarına yazar; bunun aslı yohdur; alimallahu teala ve kefâbihi şehiden müşarünileyh hazretleri on dört karyeyi askerim açıkda kalsun ve tahassun edemesün deyü ihrak bi'n-nar etdirmiştir ve Köstendil'den bi'd-defeat bunun hal-i tuğyan-beyânını müştemil tahrir eylediğim tahriratın içine müşarünileyh Sofya'ya Manav'ı [Pazvandoğlu adamlarından şaki Manav İbrahim] *celb içün adam irsal eylediğini Sofyalı Mustafa Bey'in tezkeresini mevzûan irsal etmiştim; tezkere-i merkume manzûr-ı âlileri buyrulmuşdur; fi'l-vaki bir az akçe ve hediye irsaliyle Manav'ı celb ile bizi işgal ve Pirzenik kuralarını yağma ve icra-yı mezâk ittiriyor hasbinallahu ve ni'me'l-vekil Pirzenik'de bu hadise mesmû-ı sadıkanem olduğu gibi derakab taraf-ı senâveriden asker irsalile metanet verilmiştir; Sofya'ya iki saat kala askerimi eşkiya üzerine tayin eylesem verasını kendüsü alur, maazallah ne suret kesbeder; başımda olan askerin cümlesini tayin etsem Berkofça'da olan askerini üzerime havale eder, bu dahi meczum, külli-yevmin Filibe'ye dönüp avdetimi söyler; maahaza Sofya'dan kendüsü kalksa, ne tarafa gidecekse gitse bu sureti kesb etmezdi ve hem avn-i inayet-i hak ile şimdiye dek ayakda eşkiya üzerine bir kol asker tayini ve Berkofça üzerinden lâzım gelen tedabirin icrasile pesendide-i devlet-i aliyyeyi mucib muamelat-ı nüvazişiyeye mazhar olurduk. Bu adamın hareketi işte Allahın bildiği böylece olduğuna cezm buyurun; hilâfına düzme tahrirat ve li-maslahatin düzme ve musanna kelâma vücut virmeyin. Köstendil'e vusulümüzde lâzım gelen muamelat ve nüvazişatda kendüsüne ser-mû kusur etmedik ve tarafından tarafımıza veliyyü'n-niam elkabile yazdığı mektuplar devlet-i aliyyeye irsal olunur deyü tavrını musaddık kelimat fi'l-cümle idhal eylemeyüp daima ve lisânca tarafımıza adamları vesatatiyle ve bizim adamlarımız ile irsal ettiği ahbârı, mugayir-i tahrirat ve müeyyid-i isyanıdır.*

Bunun, [yani Osman Paşa'nın] *azli malumu oldukda* [Osman Paşa, Hakkı Paşa'dan evvel Rumeli valisi idi] *Sofya'da etbai ile divan edüp Rumeli'yi vermem ve azlimi kabul itmem dediği malumumuzdır. Devlet-i aliyyeden muradı, maktul Alo Paşa tavrile Rumeli'yi tekrar alup ve azl olmıyacak esbab ile kendüye istihkâm vermektir; yirmi gündür hilaf-ı hatt-ı hümayun Sofya'ya duhûlümüze*

mani olması tahriratımı musaddık mıdır mülâhaza buyurula ve anın çıkması tahriratını mükezzib midir mutalaa buyurulsa kati zâhir bir manadır.

Ah efendim, Allah devlet-i aliyyeye imdat eylesün; şu günlerde akçe ile aldığı Berkofça içün mirmiranlık ve kapucubaşılık ve turnacılık ve kendüye kürk ve hançer misillü teşrifat i'tâsı ve nüvazişatın vukuı kendüsünün israr ve inadına kuvvet ve etrafa neşreylediği ekâzib ve duruğuna itimade vesile ile senaver-i bî-müralarının maslahat-ı memuriyetine halel-i azim iras etmiştir.

İşte bu havaliyi bu hale getürdüğü ve şimdiye dek işler görülmesine bed' olunacak iken ihlâl eyledi; bir gün ve bir saat evvel her maslahata takdim ile buna söz anlatacak irsali münâsib ve lâzım bir kimesneyi memur ve irsal ile bunu bir bilâd-ı baideye def'i mi irade buyurulur yoksa hakk-ı müşarünileyhde olan tahriratlarıma muktezâ-i beşeriyet ile garaz ve nefsaniyet girmiş ise terbiye ile haline göre lâyiki vech üzere suret ile istihdam mı irade buyrulur, herhalde ne vechile irade buyurulacak ise tacili lâzım geldiği ve Manav'ı dahi nasılca (ne suretle) *getürdise yine def' içün tahrirat ve yeminine bakmayub tekid ile tenbih buyurulmak lâzime-i tabiat-ı maslahat idügi inşaallah malûm-ı âlileri buyuruldukda herhalde bu asdak ve halis senakâr-ı adimü'r-riyaları mehasin-i teveccühât-ı meali-âyâtlarile meşmul ve müstesi'd buyrulması emrinde lütf u himem zat-ı kerimü'ş-şiyem hazretlerinindir*

23 Za 215 (7 Nisan 1801) (zat mührü vardır)

X.

Hakkı Mehmed Paşa'nın Sofya'da bulunan selefi Gürcü Osman Paşa'ya yazdığı mektublardan biri. Hakkı Paşa Sofya'ya girmek istiyor, Osman Paşa da çıkmak istemiyordu. Mektubun üst kenarındaki beş satırlık yazı Hakkı Paşa'nın el yazısı olup, Osman Paşa'ya yolladığı bu mektubun bir suretini İstanbul'a göndermişti.

"Taraf-ı muhlisiden [yani Hakkı Paşa tarafından] *Üsküb merhalesinden hareketimizden berü Selanik valisi alup medine-i Sofya'da ikamet üzere olan vezir-i celilü'ş-şan saadetlü el-Hac Osman Paşa hazretleri tarafına irâde-i devlet-i aliyye beyan olunarak ve kemâl-i tevkir ve taltifâne olarak sekiz kıta hulusnâme tahrir ve başka başka mahsus tesyir olunmuşken nihayet girü avdet ile Üsküb'de ikametimiz suretlerini iş'ar siyakında olarak müşarünileyh hazretleri tarafından mahsus tatarlarile muhlis-i bî-müralarının Köstendil'den Sofya'ya müteveccihen azimet-i senâkârî günü varid olan kaimelerine cevab olarak savb-ı sâdıkanemizden tahrir olunup müşarünileyh tarafına tesyir eylediğimiz kaimemizin suretidir, manzur-ı âlileri buyurulması içün takdim olunmuşdur."*

Saadetlû devletlû atüfetlû refetlû mürüvvetlû karındaş-ı eazzü ekremim sultanım düstûr-ı celilü'ş-şan hazretleri

Köstendil merhalesine vârid olan kaime-i âlileri mefhumu zat-ı saadet-ayât-ı kerimanelerinden memulun hilafı olmağla bâis-i taaccüb olmuştur. Cenabınızın rıza-cûylukla olan şöhretlerinin hilafı tavır nice olur. Muhlis-i bî-müralarına emr-i âli ve bâlâsı hatt-ı hümayun-ı şevket-makrun ile Rumeli ihsan buyurulmuşken dağlarda ve kırlarda yirmi beş bin kapum halkı ile nasıl gezerim; bunu mülâhaza iktiza etmez mi. Behemehal irade-i devlet-i aliyye üzere Berkofça'ya metanet verilip sizin lüzumundan ziyade askeriniz var ise Karslı Ali Paşa bendelerinin yanına bırakup Sofya'dan inkıyad-ı hazret'i zıllullahi ile çıkup gidesiniz. Tahrikât ile beynimizde bir fesad-ı azim olsun da düşman-ı padişahî kuvvet mi bulsun. Bu, tarafeyn'in emekdarlığına ve sedakatine düşer mi, eyüce mülâhaza buyrula. Sizden Berkofça'ya tahririmiz üzere metanet ve size lüzumunuzdan ziyade askeri bırakup çıkup gitmeden gayri matlub yoktur ve memuriyetiniz ancak bu kadardır; işte memuriyetiniz üzere çıkup hareket buyrula ve lâyik-ı şanınız da budur.

Bu vakitlerde fesat tevellüdile Vidinli Osman'a kuvvet vermeğe sebeb olup da şer'an ve aklen medhul mu olacaksınız. Alîmallahu teâlâ bâdi ve sebeb ben olmam; lâkin memulun mugayiri siz olduktan sonra ben bu dünyada bir şeyden gerüde kalmam. Rumeli'ye ben talip olmayup istemediğim malûmdır, lâkin tevcih buyruldu; kırlarda ve karyelerde eğlenmemiz nice olur, serian mansıbımıza gideceğim. Çarşamba günü tarih-i kaimemizdir; tuğları kaldurup varıyorum; itaat ve inkiyadınız var ise Berkofça'ya metanet verüp size lüzumundan ziyade askeriniz var ise Berkofça muhafızı nasb ve buyruldusunu irsal ettiğim Karslı Ali Paşa'nın yanına bırakup azimet buyrula, gayri sureti yoktur; taglit olma etbâ kelâmına aldanma, haklarında hayırlı budur ve eğer Rumeli'yi isterseniz, böyle suret ile olamaz, ben memnun değilim; ben arzedebilirim; siz heman tahririmiz vechile hareket ile bi-mennihi teâlâ perşembe günü akşama kadar çıkup teşrif buyurasız efendim. 9 Za 215

Derkenar:

İnayetlû karındaşım sultanım efendim:

On beş satır bâlâsı hatt-ı hümayun-ı inayet-makrun ile muanven ve müveşşah şeref-sudûr eden ferman-ı âlişan ile acele muhibbiniz memur iken nice girmem ve nice taşralarda ikamet ederim; ben mizac-ı devleti bilirim ve her vechile yed-i sadıkanemize verilen ferman ve mektub-ı sâmiye itaatim vardır, elbette girerim heman çıkasız efendim.

XI

Hakkı Paşa'nın bu mektubu üzerine de Osman Paşa'nın Sofya'dan çıkmadığı malumdu. Osman Paşa 21 Zilhicce 215 (5 Mayıs 1801) tarihile İstanbul'a Hakkı Paşa'dan şikâyet ediyor. Sadrâzam kaymakamına gönderdiği bir mektubunun sureti

Merhamet-kârâ, bende-nüvâzâ veliyyü'n-niama efendim sultanım hazretleri

Atufetlû Hakkı Paşa hazretlerine Eyalet-i Bosna tevcihile kat'-ı merâhil ederek Yenipazar'a lede'l-vusul hasbe'l-memuriye mahall-i merkumdan avd ü kufûl ve Üsküb kazasına nüzul ve etraf kazalardan asakir cem'eylediği reside-i sem'-i âcizânem oldukta keyfiyet-i hal, müşarünileyh hazretlerinden istisal olundukta varan tatarımız bendelerini üç gün habs eyleyüp Edirne canibine vardığımda tafsilen tahrir ederim deyu mersul tatarımız kullarına bir kıt'a tahrirat verüp taraf-ı bendelerine irsal ve müşarünileyh Rumeli'de olmak takribi ber-muktezâ-yı de'b-i vüzera taraf-ı çakeriden haftânimiz kullarını mihmandar irsal ve tisyar olundukta medine-i Köstendil'e gelmedikçe salıvermeyüp merkum kullarını dahi avk u tehir ettirüp medine-i mezbura vürudlarında ve gerek evvelce Rumeli kendulere tevcihini etraf u enhâya ilân ve işâat ederek bendelerine dahi medine-i mezbureden mağrurâne, laübaliyâne izhar-ı etvar ve hakkımda gazab-ı padişahi hadisesile güft-gûy-i nâhemvare ile ale't-tetabu Sofya'dan nehzat ve ales's-abah varacağım deyu fekk ü hareketimizi irâe buyurarak nefsaniyet ve uzviyetten mürekkeb biraz kelam-ı aceb-fercam ile eğer çıkmazsan neticesinde vehamet ve nedameti hoşça mülâhaza eyle deyu emir-gûne tavrı nefsin kabul eylemiyeceği derkâr ise dahi ber-muktezâ-yı hâdise arz olundu; bi'd-defeat Samakov ve Filibe taraflarına azimet eylemelerini her ne kadar tahrir ve niyaz eyledim ise sem' ve iltifat etmeyüp medine-i mezbureye işte duhûl ederim deyu ısrar ve bendelerine dahi bir kat vesveseye ilka eylediğinde doğrusu vehim târi olup bunun bu ısrarından elbette hakkımda gazab-ı padişahi zuhûra gelmiş tahakkuk eyleyüp ve reva-daşte ve bu tavrı harekât-ı pesendide olmadığından kat'-ı nazar neticesinde nezd-i veliyyü'n-niamada tahsin olacak hidemat-i seniyyenin adem-i vuku ve burûzuna daldir.

Müşarünileyh'in Yenipazar'da iken bu tebeddülatı sualimde ketmi, her çend ki emr-i memuriyetimizi füturdan hazer ise dahi kendulerile ittihad-ı kulûbümüz olmak mülâbesesile bari Üsküb'den cüz'i ima buyursalar idi bizde kendümüze rabıta vererek ve kendü umurumuza fütur getirmeyerek güzelce şey olurdu; müşarünileyh sakalımız altına girmedikçe adem-i ifadesi bizi vesâvis-i âhara zâhib eyledi ve müşarünileyhin bu ısrarı ve bizi Sofya'dan cebren ve kahren ihracı daiyesi ve etrafa enva-i fezahet ile tahrir ve ihbarı ve Sofya'yı basup bizi zaaf-pezir ederim deyu sevdâyi hami ve encamında nedamet-i vahameti mucib halatı ber-

taraf ile bu etvar-ı garibesi ve bu keyfiyetle iki saat ve bir saat miktarı Sofya'ya askeri tekarrübü ve bu güftügû şüyûile verâ-yı ihtifada hirâsan ve lerzan olan Manav İbrahim ve sair rüesâ-yı eşkiya fırsat ganimettir diyerek külliyetlu haşarat ile Balkan'ı berü tarafa mürur ve icra-yı fesad u şürûr ederek Sofya kuralarını ihrâk bi'n-nar ve fukarayı nehb ü garat birle Sofya ile Berkofça arasında olan kuralarda tahassunu ve Berkofça'da olan asâkire zehâir irsali emr-i asir ve belki muhal olup haşarat-ı menhûse üzerine asâkir irsali egerçi vazife-i zimmetimiz ise müşarünileyh dahi bir tarafımızda olduğundan bu emre ihtimamımız hususu derkâr ise dahi müşarünileyh Filibe taraflarına hareketlerile inşaallahü teâla kuvve-i kahire-i padişâhi berekâtile def'-i şürûr-ı eşkiyaya ikdam ve sa'y-ı mâlâ kelâm olunmakta idüği arz u beyan olundu [irade] *merhamet-kârâ veliyyü'n-niamâ efendimindir.*

21 Z. sene 215 Abdühû el-Hac Osman

XII.

Hakkı Mehmed Paşa'nın kendi el yazısile 9 Zilhicce 1215 (23 Nisan 1801) tarihli olarak İstanbula gönderdiği tahriratı sureti.

Seâdetlû, atûfetlû, refetlû, mürüvvetlû karındaş-ı eazzü ekremim sultânım hazretleri

Mehasin-i teveccühât-ı mekârim-ayâtları inzimamile uhde-i sadıkanemize tevcih-i hümayun buyrulan Rumeli eyaletinin tevcihini havi ve pasban-ı [Pazvandoğlu] *habâset-nişanın aleyhine olarak memuriyetimi muhtevi bâlâsı mübarek hatt-ı şerif-i mehabet-redif ile muanven ve müzeyyen şeref-yâfte-i sudûr eden emr-i şerif-i âlişan Üsküb merhalesinde Köstendil'e azimetimiz günü vârid ve vâsıl olup mucibi ve muktezasile amel ve hareket birle Köstendil'e azimetimiz günü selefimiz vezir-i celilü'ş-şan saâdetlû el-Hac Osman Paşa hazretleri tarafına keyfiyet-i memuriyetimizi ve Rumeli'nin uhdemize tevcih buyrulduğu beyanile kemal-i tâltifâne olarak kaime-i ihlâs-perveri tahrir ve mahsus adamım bendelerile irsal ve tesyir olunup ol vechile keyfiyet malumu olduğu gibi müşarünileyh ile beynimizde olan ihlâsı defaten mahvedüp türrehat ve bî-meâl kelimat tefevvühüne ibtidar etmekden nâşi böyle vakitte müşarünileyhin işbu hareketi nâ-marzisi düşmanın kuvvet bulmasını mucib olacağını ifade ederek telif-i hatırına tahriren her ne kadar itina olunmuş ise dahi kârgir olmayup ben bugünlerde Berkofça'yı aldım ve aldığımı müş'ir devlet-i aliyyeye tahriratla hazinedarımı irsal ettim, gelmedikçe Sofya'dan çıkmam ve bizim dahi Üsküb'de ikametimizi tahrir etmelerile işbu tahriratı Köstendil'de savb-ı senâveriye vü-*

rud ettikte bu adam tahvil-i mizac eylemiş; evvelki tavurda bulmadım deyu takriren varup kendüsüne nüsh u pend ile bu gûne nâ-marzi etvardan feragat idüp kelevvel tahsil-i rızâ-yı aliyyeye baksun ve savb-ı memurelerine gitmeği âmir fermana inkiyad edüp Sofy'adan çıkmaları mazmûnını havi yine telif-i kulûbına riayet eyleyerek kaimemiz ile dâiremizde olan dergâh-ı âli kapucubaşılarından Ağrıbozlu Mehmed Bey'i müşarünileyh hazretleri tarafına irsal ile bi'l-mülâkat nâsihâne irad-i kelâm ettikte bir vechile ilzam edemeyüp hazinedarım Âsitane-i aliyyeden gelmedikçe çıkup gitmem ve eğer Hakkı Paşa üzerime gelür ise Pasbanoğlu'na iltihak ederim, dağlı olurum ve hırsızlığı irtikâb ederim cevaplarile kapucubaşı mumaileyh bendelerini iade ve seksen yaşında Sofya kadısını ve sabık Sofya mollası el-Hac Fettah Efendi'yi ve Sofya müftüsü ve vücuhdan sâir dört nefer biçâreleri sekban bölükbaşısı hapsine vaz' ile mahbus edüp Balibaba'ya ve Sofya etrafına meterisler hafrına ibtidar ve Berkofça muhafazasına buyruldumuz ile tayin ettiğimiz mirimirân-i kiramdan Karslı Ali Paşa bendelerini muhafaza-i mezkûreden tard ve ihrac etmekten naşi mumaileyh Karslı Ali Paşa dahi Sehirköyü'ne gelüp keyfiyeti taraf-ı senâveriye bâ-mektup tahrir ve inha ve yanımıza gelmesini iltimas eder,

Müşarünileyh Osman Paşa'ya, maktul Ali Paşa'nın [Kürt Alo Paşa diye anılan vezir] *etbaisi mülhak olmağla kazûrat-ı melunları bu adamı idlâl ve rızacuyâne tavrından min külli'l-vücuh udûl ettirüp maktulün sâlik olduğu mezalimden ezyed-i zulüm ve taaddiyata tesaddi etmesine sebeb olmuşlar; Allah bilür nefsaniyet olarak tahrir etmem; müşarünileyh Rumeli valisi olalı beri Berkofça bahanesile gerek Sofya mütesellimi dahilinde olan kazaları bir hale komuştur ki reayasının ekserisi perakende ve perişan ve firar edemiyenlerinin dahi yiyecek ekmekleri olmadığı ve Rumeli kazalarını dahi bu vechile berbat ve hanedanlarının ekserisi firar edüp bu defa Rumeli eyaleti uhdemize tevcih buyrulduğu birle müşarünileyhin mezâlim ve teaddilerinden firar edenlerin mecmû şükr-i yezdan ederek dairemize gelüp zulmünden feryad u figan ve reaya fukarası taze can bulduğu derkârdır.*

Behey efendim, bu adamın aklı aslından kalilce olduğını bilür idim; lâkin bu mertebelerde bilâ-mucib adem-i inkiyadda ısrarını ve Rumeli kazalarının böyle harabiyetine bâdi olacağını me'mul etmez idim; bu adamın müdiri ve akl-ı fiâli delilbaşısı olmağla kâffe-i umûrını öyle bir kazûratın yed-i idaresine verüp ezcümle Pirzenik kazasını nahiye misal bir küçük kazacık iken merkum delilbaşı tezkeresile ve müsveddatile yalnız Pirzenik kazasından yüz yetmiş kese akçe aldığını kazâ-i mezkûr voyvodası Yümni Efendi kulları firaren gelüp senedatını ibraz ederek bir bir isbat derecelerinde ifade etmiştir, hattâ geçenlerde Dubnice

kazasına kendüsi ilgaren gidüp yolda rast geldiği fukaradan on beş yirmi neferini katledüp ne miktar fukarayı tecrim ve kazadan kaç kese aldığı ve keyfiyat-ı sâiresi bu âne dek devlet-i aliyye tarafından tahkik buyrulmamış ise tahkiki emr-i sehildir, hazmen li-nefsihi tahrir ederim. Eğer bu hengâmlarda Rumeli'ye çıkmamış olsak ve uğradığımız kaza ahalilerinin zahm-ı derunlerine kelimât-ı hayr-hahanemiz ile merhemyâb olmasak idi cümleyi itaatten çıkarup maazallahü teâla muamele-i gayr-i layika ve mezâlim-i kesiresine tâb-âver olamıyacakları ecilden muhalif tarafa bi-ecmaihim meyl edecekleri emr-i meczum idüğüni ve müşarünileyh bir alay kazurat taifesi cevaplarile bi'l-külliye etvâr-ı salifesinden udûl etmiş olduğunu Rumeli'ye vürud ve hali meşhud ve mesmu oldukça malûm-ı senâveri olmuştur.

Acaba böyle şer' ve kanun bilmez ve belki sema ve arzı fehmetmez zatın varacağı memleket memalik-i padişahiden değil midir? Ah efendim ah! Bu haller neye müncer olacak? Vallahi'l-azim bu adamların ahvallerine ve tuttuğı işlere ve memâlike verdikleri fesada bakup mütehayyirü'l-bal olmadayım. Hâsıl-ı kelâm efendim, ihlâskâr-ı sadıku'l-mekalleri Bosna'dan avdet ile Köstendil'e vusulümüzden beri etraf u eknaftan ve hususa meydanda gezen tâifeden hasbe'l-vakit muhalif taraflara iltihak etmemeleriçün on beş bin askerden mütecaviz sunûf-i askeriyemiz elyevm dâire-i senaveride mevcud olduğundan maada bir taraftan dahi geldikçe mizac-ı zaman iktizasınca illet-i merkumeye mebni mahiyelerini veririm deyu celb olunmaktadır, ve Rumeli kazaları âyanları kemâl-i şevk ü sürür ile istikbalimize gelüp el-hâleti hazihi maiyyet-i senaveride mevcud ve kaim ve emr ü reyimize muntazır ve hazırlardır,

Ve selefimiz müşarünileyhin dâiresi istima olunduğı gibi değildir ve mal yoktur; avn u inayet-i bari ile Sofya'ya teveccüh ve azimet ettiğim birle dayanmayup çıkup gidecği derkâr ise dahi aralıkta fukara pâzde-i hasar olacağı ve Sofya'ya dahi gadr olacağı ecilden hazmolunup sabır ve tahammül olundukça herif [yani Osman Paşa] *ziyade şirinleyüp edebsizlik ediyor; bu herifi serian ve acilen ya mansıbına kaldırınız, yahud üzerine varıp ibadullaha eylediği zulm ü teâddisinin ceza-yi sezâsını gayretullah zuhûrile kendüsüne irâet ve işrab içün bu asdak-ı sadık senakârlarına ruhsat buyrulsun. Şıkkeyn'den kangisi ind-i devlet-i aliyyede tercih buyrulur ise bu hal ile tarafeynden fesad tehaddüs etmeksizin muktezasını icra ve bir gün ve bir saat evvelce emr ü irade-i devlet-i aliyye iş'ar buyrulması ve bu herifin cünûnı sebebile mütecasir olduğu etvâr-ı nâ-marziyesinden ve tefevvüh ettiği ve şâyia verdiği erâcif kelimatından istiklâl ve ruhsatımızın tekidini havi emr-i şerif suduru iktiza eder idüği malum-ı dekayık-mersûm-ı sâmileri buyruldukta ber-minval-i muharrer*

işbu kaime-i sadakat-allâmemizi canib-i seniyyü'l-menâkib-i hazret-i kaymakamiye takdim ve irâesile bir gün ve bir saat akdem şunun Sofya'dan çıkup savb-ı memuresine azimet eylemesini hâvi tehdidat ve tahzirat dercile tarafına lâzımü's-sudur olan emr-i şerifin ısdar ve irsaline ve hazinedarının dahi takrir ile iadesine ve ricâmend olduğum üzere istiklâlimizin tekidine himem-i valâyı mühim-sazîleri erzan buyrulması akdem-i niyaz ve ehass-ı mütemennâ-yı halisânemizdir.

Mürüvvetkârım, vâlâşanım!

İki seneden beru muvaffak olamadığı Berkofça'yı fazl-ı bâri ile vürûd-ı senaverânemizden gayrete düşüp Berkofça'da Pasban tarafından tahassun eden Arnavut bölükbaşılarından Sinan bölükbaşıya ve sairlerine birer miktar akçe verüp Karslı Ali Paşa vasıtasile rey [aman vermek] *ile çıkarup ele almıştır: Hattâ akça verdiği bölükbaşı merkum ihlâskârlarının Köstendil'e vürudumuzdan iki gün evvel geçüp Köstendil Mütesellimi Edip Ağa kullarına ve sâirlerine ifade etmiştir; bu Berkofça bahanesile Rumeli'den aldığı mal ve telefe verdiği ve eylediği haşarat on beş bin kese akçeyi mütecavizdir. Müşarünileyhten gelen iki kıt'a kaime ve senâkârımızın dahi telif içün günderdiğimiz sekiz kıt'a tahriratımız müfid olmadığından nihayet çık Sofya'dan deyu irsal eylediğim kaimemizin tesvidi ve Sofya Mütesellimi Mustafa Bey'in mahremâne günderdiği tezkeresi ve Karslı Ali Paşa'nın dahi Şehirköyü'ne ric'at ettirdiğinin mektubı manzûr-ı sâmileri buyrulmak içün işbu hulûsnamemize mevzûan takdim olunmuştur: Her halde himmet ve bir gün ve bir dakika mukaddem niyazmend olduğum vechile tanzimine inayetleri menût-ı ahlâk-ı zat-i mürüvvetkârileridir.*

(Hakkı Paşa'nın manzum zat mührü)

İnâyetkâra!

Metn-i kaime-i hulusverîde beyan olunduğu üzere müşarünileyh selefimiz hazretlerinin sülûk ettiği tavrına binâen Köstendil'de tevakkufumuz mülâhaza olunmuşu; ancak istikbalimize peyderpey gelüp cem' olan Rumeli'nin ağavat ve âyan ve hanedanının bu keyfiyet malûmları oldukta bi-ecmâihim Köstendil mahkemesine varup Sofya'ya azimet eylememizi ve Sofya'dan kâbûs-ı vücud-ı sıkletin def'ini hâvi tarafımıza niyaz eyledikleri ilâm manzûr-ı âlileri olmak içün irsal olunduğu ve cümlesi kazalarının ehl-i ırzını cem' ile kati vâfir asker getürüp her birlerini maiyetimizden tard etsem gidecekleri olmadığı

Ve bu takrib [ile] *selefimiz vezir-i müşarünileyhe muahharan şu mazmunda tarafımızdan bir mektup yazıldı ki, fi'l-asl olan meslek ve tavrınızı tahvil etmişsiniz, Hâdim-i şeriat olan ulemayı, padişâh-ı izâmın biri tahkir etmemiştir. Ce-*

nabınız bu defa Sofya kadısı ve müftisi ve sabık Sofya mollasını hırsız misillû, adamımız Mehmed Bey'in yanında hayta bölükbaşısı hapsine ve zincire virüp der-zencir etmişsiniz. Bu nasıl keyfiyettir? ve kangı mezhebde caizdir? Encam-ı kârını mülâhaza eyle. Bu tarik çıkmaz; işte ben tuğumu kaldırdım varıyorum; şer'an mansıbımı zabtedeceğim. Harbim yoktur; lâkin cenabınız tarafından harbe tasaddi olunur ise [bir kelime okunamadı] *bağı üzerine şer'an muharebe etmek ve def-i sâil eylemek bana lâzımdır; bu taraftan ölenler şehiddir, lâkin cenabınız kendü dairenizi tefekkür buyurun; avn u inâyet-i hakla bir saat tahammül edemiyeceğini anlayup Sofya'dan kalkup savb-ı memurenize gidesiniz ve eğer esnaf ve ahar ile rüyet olunacak hesabınız var ise dairenizden mûtemed adamınızı bırakınız hesabınız görülür; velhasıl cenabınızdan bu birkaç gün bagy suretile ibraz ettiğiniz hareketi bastırmak içün kalkup azimete sa'y buyurasız deyu taraf-ı sadıkanemizden nâsıhâne tekrar mektup yazılup kalkıldığı malûm-ı âlileri buyrulmak içün işaret olundu.*

9 Z sene 215
(zat mührü)

XIII.

Mehmed Hakkı Paşa'nın valilikte beş sene azledilmeden kalacağına dâir olup daha evvelki vesikalar arasında sureti yazılan fermana cevâben takdim ettiği tahrihatı sureti.

Devletlû, inâyetlû, mürüvvetlû, refetlû seniyyü'l-himem sultânım hazretleri

Senakâr-ı bî-müralarının bundan akdem defaten memuriyet-i sadıkanesi tahvil ile Edirne tarafına avdet ve memuriyetim vuku-ı mücerred civar-ı saltanat-ı seniyyede işâl-i nâire-i fesad u şekavet eden melâin-i hazelan-karinin def'-i gaileleri esbabının istihsali zımnında bu abd-i sadakat-mendden hizmet ve gayret ibrazı kaziyesine mebni mübarek kariha-i sabiha-i hazret-i şahaneden sunûh ve sudûr etmiş irâde-i hümayun ile olduğı ve işbu sarf ve tahvilât-ı memuriyet sebebile ber-muktezâ-yı fesad-ı zaman senâver-i bî-müralarına ârız olan sukut-i itibar-ı sadakatkâriyi men' ü def' içün lütfen ve inâyeten ve merhameten ve hakk-ı sadıkanemde mütemadiyü'z-zuhur olan mehasin ü vüsuk ve itibar-ı cenab-ı şahaneye binâen iki sene zam ile Rumeli eyaletinin beş sene uhde-i senakâriye tevcih ve ihsan buyuruldığını hâvi ve tekid-i istiklâl ve ruhsat-ı senâveriyi muhtevi balâ-yı rânâsı mübarek hatt-ı hümâyun-ı mehabetmakrun ile muanven ve münevver şeref-yâfete-i sudûr olan emr-i şerif-i âlişan irsal ve tisyar kılındığını ve Viranyalı Mehmed Paşa hizmet ve sadakat eylemek şartile mukaddem iş'ar-ı çakeranem olan Çirmen sancağı paşa-yı muma-

ileyhe tevcih ve emr-i şerifi irsal buyrulmuş ise dahi mukaddem seadetlû Tayyar Paşa hazretlerine tevci-hinde müteselliminligini hasbe'l-maslaha Tokadcıklı Süleyman Ağa bendelerine ihale etmiş oldığından emr-i şerif-i mezkûrun vusulünde paşa-yı mumaileyh bendelerine itasile Çirmen'e ik'adı mı münasibdir yoksa mütesellimlik-i merkumun kemâ fi's-sâbık Süleyman Ağa uhdesinde mi ibkası münâsibdir her ne günâ iktiza ederse icrasını ve sâir vesâya-yı seniyyeyi mübeyyin ve mutazammın meb'us-ı savb-ı ihlâskâri buyurulan kaime-i behiyyeleri râha-pira-yı vusul olup mübarek hatt-ı şerifin bu günâ hakk-ı kemterânemde cilveger-i meclâ-yı sudûr ve inayet buyrulmasının lâzime-i teşekkürü her ne kadar mümkün değil ise dahi fariza-i zimmet-i âcizânem olan ed'iye-i mahsusa-i hazret-i şahaneye kıyam ve lâzime-i sadakatim üzere memur buyrulduğum kahr ü tenkil-i eşkiyaya bezl-i vücud ve terk-i hâb ve huzur olunduğu beyanile diğer takdim kılınan teşekkürnâme-i sadâkatkâride tahrir ve iş'ar olunduğu ve Çirmen sancağı mumaileyh Mehmed Paşa'ya arz olundukta memur olduğu eşkiya hususunda semere-i gayret olacak hizmet izhar eder ise tevcih emr-i şerifi kendüsüne verileceği ifade olunmuş olduğundan el-haleti hazihi emr-i şerif-i mezkûr paşa-yı mumaileyhe verilmeyüp nezd-i senâveride idügi ve mütesellimliğe ve tayyaratına müdahale olunmadığı inşaallâhü teâla malûm-ı âlileri buyrulduktа me'luf olduğum teveccühat-ı mehâsin-âsârları hakkımda müstemirrü'l-âsar buyrulması emrinde lûtf ü mürüvvet cenab-ı kerimü'l-haslet hazretlerinindir; Fi 13 S [Safer] *sene 1216* (25 Haziran 1801)

(Mühür)

XIV.

Mâlî vaziyet sebebile Hakkı Paşa'ya istediği paranın zamanında gönderilemediğine, Osman Paşa maddesine ve istiklâl verildiği halde işine niçün müdahale edildiğine ve bu sırada devlet hazinesinin ne elim vaziyette bulunduğuna dâir sadrâzam kaymakamının tahriratı müsveddesi.

Hakkı Paşa'ya

Gürcü Osman Paşa'nın mühürdar-ı senâveri bendelerine terfikan savb-ı devletlerine gönderdiği biraderine ne vechile cevab irsalile esnâ-yi rahda iade olunmuş olduğu husûsu ve müteferriâtı ve müşarünlieyhin mişvar ve hareketi tafsilâtını şâmil ve defterdarları bendelerinin akça hususûna dâir vâki olan işârının vâkıa mutabakatini müştemil bu defa enamil-vürûd olan kaime-i seniyyeleri meali ve evrak-ı mersûle mezayası karin-i ıttılâ-ı senâveri olduktan sonra rikâb-ı hümâyuna dahi arz birle meşmulu li-hâza-i tacidâri olmuştur.

Evvel ve âhir savb-ı âlilerine kat'ice beyan olunduğu üzere Rumeli maslahatı bilâ-müdahale uhde-i istiklâl-i müşirilerine müfevvez olup bu taraftan icra olunan tedâbir [yani müdahale] *hasbe'l-ittihad maslahatı müşirilerini teshil iradesine mebni idüği kayd ü iş'ardan vareste ve tesir ve adem-i tesiri irade-i müessir-i hakikiye menût ve vabeste olub binaenaleyh Osman Paşa'nın dahi vakt u hal muktezası gözedilerek def'i gailesi ne gûne esbaba mutavakkıf ise icrası menût-ı himmet-i iradeleri olan mevaddandır; kaldı ki maslahat-ı seraskerîlerinin azm-i sânını ve be-herhal akçeye mutavakkıf olduğunu cümlemiz teslim ederiz ve tertibat-ı müşirîlerinde ne derece bezl-i makdur eylediğimiz dahi nezd-i dakika-şinâsilerinde tarifden müstağni olmak ümidindeyiz; binâenaleyh bu bâbda tafsil-i hal ile tasdie ibtidar olunmamakta ise dahi hûda şâhitdir ki cenab-ı şeriflerinden akçe diriği devlet-i aliyyenin indinde hilaf-ı marzî olup mümkün olsa taraf-ı devletlerinden akçe sohbeti lisana getürülmeksizin meblağ-ı mukteziyyeyi peyderpey eriştirmekte kusur tecviz olunmaz; lâkin devlet-i aliyyede bu esnada fikdan-ı nukud bir dereceye varmıştır ki bazı mevadd-ı mühimme içün def'aten beş bin kuruş tedâriki hezâr suûbete dûçar oluyor; hal böyle ise de hutûb-ı müstakille-i düstûrilerinde mümkinü'l-icra olan mesâi ve ikdamın icrâsı cümlemizin mültezem-i zimmetimiz olmaktan nâşi enva-i meşakkat ve ıztırab ile bazı mahallerden istidâne olunarak bu defa tâvizan yüz elli kise irsalinin çaresi istihsal olunup bundan böyle yine imkân müsaid oldukça vüs'-ı beşerde olan iânet-i lâzimenin icrasında dakika fevt olunmayacağı beyanile kaime.*[116]

5 Receb sene 1216
(11 Kasım 1801)

XV.

Hakkı Paşa kethüdası Filibeli Ömer Ağa'nın vezirlikle Belgrad muhafızlığına tayini ve kethüdanın Edirne'ye muvasalatında Hakkı Paşa'yı azl ile Kethüda Ömer Paşa'nın Rumeli valiliğine nakli hükûmetçe takarrür etmiş ve Hakkı Paşa'yı şüphelendirmemek için kethüdasının vezirlikle Belgrad muhafızlığına tayinine muvafakati kendisinden rica edilmişti. Hakkı Paşa'nın bu tahrirâta kendi el yazısile verdiği cevap sureti.

Üst sol kenarda sadrâzam kaymakamı tarafından "Hakkı Paşa'nın kaimesidir" mütalaasile hükümdara takdim edilmiştir.

Benim devletlû, saadetlû, atufetlû, re'fetlû dâder-i cemilü'ş-şiyem sultânım hazretleri

116 Dahiliye vesikaları, no: 2028.

Bu defa lütfen ve inâyeten mahsus tatarları kullarile firistâde buyurulan iki kıta kaime-i âlileri reside-i dest-i tazim ve mefâhimi müeddâsı karin-i izân-ı senakâri olmuştur, her halde cenab-ı bâri efendimiz bu abd-i âcizi ve sâir memurîni muvaffak eyleye âmin bi-nûr-ı seyyidi'l-mürselin.

Kethüdam kullarının vezâret ile Belgrad'a memuriyeti bi'l-ittifak tasvib ve bâis-i tasvib olunan esbab ve bi-tahsis Nemçelunun elçisinin resmen olan ifadeleri derc ü tastir buyurulmuş. Filhakika devlet-i aliyyenin mülkünün içinde zuhûr eden âteş-i fesadın ilfası içün eyledikleri tedbir akabinde fesada kuvvet verecek nice nice sû-i tedbir ile mülkünü bu hale reside eylediğini elçi-i meşfurın etraflıca malumu olmak gerektir ve Belgrad'da olan fitnenin zuhûrundan şu vakte gelince devlet-i aliyyenin eylediği tedâbir tabiat-ı maslahata mugayir ve mukavvi-i fesad ve fiten oldığı güneş gibi meydanda oldığı ve devletin bu muamelesine göre fesad-ı Belgrad dahi cesim olacağı meşfurın meczumına mebni, takrir takdimine mecbur olmuştur. Hin-i zuhurında yolile tedbir olunsa velev muvaffak olunmasa dahi dost ve düşman insaf eder.

Belgrad eşkiyalarında elli keseye malik adam yok, bunlara müdara etmek birkaç Pasbanoğlu'nu yetiştirmektir. Dört mah akdem tabiat-ı maslahat, Belgrad şeyi cüzidir, behemehal Morava köprüsüne külliyetli asker ile biri memur olup Vidin ile Belgrad'ın arası kat' ve Nemçe tarafından dahi zahireleri kesilüp Sırp reayasına Belgradlının aleyhine ruhsat verilüp ve Bosna palangalarından yedleri kat' olunup ve İzvornik mutasarrıfı sedd ü bende ihtimamından ibaret bir maddedir. Morava taraflarını Hafız'a [Niş Müteselimi Hafız Mustafa Ağa] *iane ile rabıta kabul eder maddedir,*

Kethüdamın itibarı, Âsitâne'de mecâlis-i kibara dühulü takribile bir itibardır; öyle âyan makulesi adamı vezir etseniz kim dinler behey efendim? Zihneli Hasan Paşa esirlikten çıktıkta eşkiya üzerine memuriyetine dâir meclis-i meşveretlerin cümlesinde beraber idim; aklı yetişenler tesâhub edenlerin mekr ü havflerinden sükût eyledilar; aklı yetmiyenler beli Rumeli hanedanının azâmıdır, fesadı bilir, ref'-i fesadı bilir diyerek ibka-yı vezâretle eşkiyaya memur eylediler, Rumeli ağavatından kim hazım eyledi ve vaktinde kimler sadakat eyledi ve kim kendüsini vezir yerine koydu velhasıl kendüsü hâin değil iken maslahat-ı fesad ne sureti buldu.

İşte Filibe'den gelen mahzar ve ilamda Osman Paşa'nın mademki hayatdayım Filibe'ye girmeğe muhtacım demesi ve eylediği haşarat ve Bekirlili (dağlı sergerdelerinden) *askerisi olduğını ve Kara Feyzi'ye* [dağlı eşkiyasının en azılı sergerdelerinden] *on bir adet cebehâne arabası verdiğini anlarsınız. Ağriboz valisi, Kara Feyzi üzerine varmak üzere iken Filibe'den paşa-yı müşarüniley-*

he, ruh-i resul hakkı içün, aman Kara Feyzi üzerine gitme, Filibe'ye imdada gel deyu yazmışlar. Taraf-ı senâverlerinden ne tarafa varayım deyû istizan eder; cevap itâsında mütahayyirim.

Behey efendim! Ben bu kâfir herifi yaza yaza anlatamadım; mazhar olduğu muamele ile devlet kendü hakkında aleyhine sa'y ediyor; hâlâ cümlenin itikadı, bu adam Bosna'ya gider, bu itikad ile bilmem nasıl olacak? Bosna'ya gider ise Süfyan Ağa götürür, gayri bilmem; Bosna'ya irsal olunacak ise be-herhal vakit geçirmeyüp tarikile irsal buyurun; gitmeyecek ise niçün tarikine bakılmayor; böyle böyle eşkiyaya ve kendüsine Rumeli'yi pazde mi ettirmeli; alimallahü teâla sonra peşiman olunur lâkin çi-fâide!

Kethüdamızın vezâret istisvabı kaimesine baktıkça beni her şeyden bu mizac-ı devlet meyus edecektir. Böyle sû-i tedbirler ile bir taraftan teksir-i fesad niçün olsun? Bunu her kim sevketmiş ise maslahat-ı mahsusası içündir. Maazallahü tealâ o maddeden azlimize dâir tekevvün edecek eraciften tevellüd edecek mahzurlar ile bu mevsim-i sayfda telef mi olsun? Yok eğer filhakika bu umûr-ı cesime, kendüsine ihale buyrulacak ise ne güzel. Muhlisinize göre hiç mâni yoktur; emr ü irâde velinimetimindir. abd-i rıza-cuy bir bendeyim, lâkin neler olur sonra malûm olur ve olacakları benim tarafımdan zan buyurmayın, biz velinimet bendesiyiz.

Behey efendim! Öyle adamı kim adam yerine kor; şimdiye dek başa gelenleri devlet-i aliyye niçün zühul ediyar; muhlisiniz kalacak isem Âsitane'de onun böyle hengâmda vezâretine bir vechile razı olmam; velinimetimin mübarek başı içün vezâret ile gelse Edirne'ye komam ve fena olur.

İnayetlû efendim hayr-hahân-ı devlet-i aliyye ile şu Rumeli fakat Osman Paşa fesâdile ne sureti kesbeyledi ve Bosna tarafına irsal edemezseniz dahi neler olacaktır. Bunu Allah ve resul için iyice fikir buyurup muktezası ne makule tertibe muhtac ise, mülk devlete lâzım ise buna bakılsun; muhlisleri Rumeli'ye geleli devletimin kaç maddede sû-i tedbirinden bu hal kesbolundu? İtimad buyrulmaz ise birer birer tahrir edeyim ve delâil ile isbat edeyim; Yine ahval-i âleme dikkat olunmıyor, alimallahü teâlâ bu tavrile fena oluyor.

Kethüdam kulları yanımızda iken bir vechile sedâkat eylediğinden bunu Dersaâdet'e şu veçhile irsal eyledim ki, Osman Paşa'nın Anadolu'ya mürur etmiyeceği meczumımdır, devlet-i aliyye ve velinimetim efendim aman elaman taglit olmasun; böylece cezm buyursunlar, iktiza ve çaresine bakmağı farz gibi bilsünler; saniyen sekban bedeliyeleri ağırlaşmaktadır ve Osman Paşa sebebile bu kış, yaz gibi masraf oluyor, ezcümle şu Filibe'yi Osman Paşa kendinden muhafaza içün Paşalı Binbaşı Kır Ali'yi [bir isim okunamıyor] *ve Hacı'yı ve Söğütcüklü'yü*

ve Salih'i ve Ahiçelebili Hasan'ı ve Küçük Salih, bunların cümlesi senin ibramına mebni alınup yanımıza getürtmeyup Filibe'ye memursun deyu bu binbaşılara buyruldular ısdarile memur eyledik, var bunları ifade eyle. Bedeliye ile idare olunamaz, külliyetlû aralık aralık akçeye muhtacdır, teraküm eder ise devlete ve bize sıklet olur deyu ifade içün memur etmiş idik; henüz bu vakte kadar Âsitane'de ikameti mugayir-i rızâ-yı fakiranemiz olmağla bir gün akdem kemâ fi's-sâbık istikamet üzere hizmetimizde bulunması içün iadesine himmetleri mütemennâ-yı sadıkanemizdir efendim.

İnâyetlû efendim;

Çend ruz akdem bedeliyenin hali ve mubayaanın terakümü ve şu günlerde askerimi tahrir edemez isem münasib olmayup işe yaramıyacakları ifade ve külliyetlü meblâğ niyaz olunmıştı; lutûf ve inâyet buyurup beş yüz kese seriân ihsanile eşkiya üzerinde olanların ulufelerini ita edelim; rütbe-i vücûbdadır efendim.[117]

(Paşanın zat mührü)

XVI.

Mehmed Hakkı Paşa'nın azli üzerine yerine gelen kethüdası Ömer Paşa'dan sonra Rumeli valiliğine Yanya Sancağı Mutasarrıfı Tepedelenli Ali Paşa tayin edilmiş olup ana giden 1216 Zilhicce ibtidasındaki fermanda Hakkı Paşa'dan şöyle bahs edilmektedir:

Rumeli hıttasının tasfiye ve tathiri zimmet-i himmet-i şahâneme vâcib ve mütahattim oldığı âşikâr ve Rumeli valisi esbak Hakkı Paşa suret-i zahirde nasfet ve hakkaniyet yüzünden görünüp ibadullahı himâyet ve sıyânet ve def'-i ü tenkil-i eşkiyaya dâmen-dermiyan-ı gayret eder memulüne mebni Rumeli eyaleti kendüye tevcih ve bi'l-istiklâl seraskerlik ünvanile hutûb-ı mezkûre uhdesine ihale ve tefviz olunup bu bâbda iktiza eden vesâya ve tenbihât-ı şahanem bi'd-defeat etrafile tavsiye ve tekid olunmuş ise dahi Rumeli canibine teveccüh eyledikte merkûz-ı hilkat-i asliyesi olan kibir ve gurur sebebile sâir memur olan vüzera-yı izamıma icra-yı garaz ve nefsaniyete ictisar birle asıl memur olduğu maslahata sarf-ı zihin itmeyüp taraf taraf mucib-i fitne ve fesad olur harekâta tasaddi eylediği nümûdar ve Hakkı Paşa'nın bu vechile zuhûr eden harekâtını merkum Pasbanoğlu fırsat adedüp Belgrad yamakanından kendüye muin olanları tahrik birle Belgrad gibi bir serhadd-i celili dahi karin-i ihtilâl ve teşviş eylediği bedidar olduğuna binâen fi mâ-ba'd Hakkı Paşa'dan hizmet memul olma-

117 Sandık 26, evrak numarası 13.

yup tedibi lâzım gelmekden nâşi derakab vezâreti ref' ve Sakız'da menfiyyen ikameti hususına irâde-i seniyyem taalluk etmiş ise dahi Hakkı Paşa'nın Edirne'de cem' eylediği neferaf-ı askerden bazı serseri makuleleri ve bi-tahsis Edirne civarında geşt ü güzar üzere olan dağlu ve sair haşarat gürûhı fırsatı ganimet addederek bir nevi fesad ika'ına cesaret edemeyecekleri suret ile def'i esbabının istihsali zımnında paşa-yı mumaileyhin mukaddema kethüdalık hizmetinde bulunup ba'dehu rütbe-i vezâret ile çırağ-ı şahanem olan düstur vezirim Seyyid Ömer Paşa iclâluhû hasbe'l-iktiza Rumeli eyaleti tevcih ve mirimiran-ı kiramımdan halâ Edirne'de olan oğlun Muhtar dame ikbalu-hû ile bi'l-ittifak icra-yı irâde-i şahaneme mübâderet eylemeleri ol bâbda şeref-sudur olan evâmir-i şerifem ile kendülere tavsiye ve tekid olunmuş olmağla mucibince amel ve hareket birle Hakkı Paşa'yı Edirne'den ihrac ve savb-ı maksuda irsal ve maiyetinde olan neferatın dahi lüzumundan fazla olanlarını tenkihe ikdam üzere oldukları varid olan tahriratlarından müsteban olup ancak Rumeli'de tahrib-i bilâd ve ızrar-ı ibad ile melûf olan dağlu eşkasının ve ale'l-husus bâdi-i fesad olan Vidinli Pasbanoğlu merkumun ve sâir bu makule havenenin kahr ü tedmirleri ve bir müddetden berû sekbanlık vesilesile hıtta-i Rumeli'ye münteşir olup erbab-ı fesaddan olan Arnavut taifesinin vilâyetleri tarafına tard u def'leri zımnında vüzera-yı izamımın kaviyyü'l-iktidarlarından birinin işbu hutûb-i cesimeye memur ve tayin kılınması vacibât-ı halden olmağla sen ki vezir-i müşarünileyhsin..."

(Mühimme Defteri, No: 215, s. 49)

XVII.

Hakkı Paşa'nın 5 Zilkade 1222'de (4 Ocak 1808) Boğaz seraskerliğine tayini üzerine gönderdiği tahrirat.[118] Sadrazâm kaymakamının derkenârı: "Boğaz Seraskeri Hakkı Paşa kullarının kaimesidir"

Devletlû, inâyetlû, mürüvvetlû, atûfetlü, kerimü'ş-şiyem efendim sultânım hazretleri

Bu emekdâr-ı sâdıkın ricalliğimizde ve vezâretimizde her bulunduğumuz hizmetlerde sadakatimiz zâhir ve celî iken devr-i sabıkda süfeha makulelerinin [Selim III ricalinin] *kelamlarile bu fakir gibi emekdar, mücerreb-i umûr eski veziri ne hale koyub velhasıl mahall-i menfamızda dest-i çınar gibi kefimizde bad-ı havadan gayri bir şeyi kalmayarak irsal ve altı seneye karib o zaruret ile kûşe-i nefyde terk ve hal-i zaruretimiz ne halde olacağı bedihi idi. Erzurum eyâleti zuhûr ve Şark canibi seraskeriyeti munzam olmağla kat-ender-kat*

118 Dolap l, sandık 42, evrak numarası 8 olup 12 zilkade 1222'de kendisine cevabı yazılmıştır.

memnun olup mansıb-ı mezkûr nemâlı ve seraskeriyet takribi rabıtalı dâireye ihtiyac muktazi idüğinden mansıbın nemâsına binâen ehali-i İzmir muhtac olduğumuz şeyleri vererek yalnız Baş âyan Şerif Ağa kullarının yedile iki yüz bir kise temessük ve voyvodası el-Hac Mehmed Ağa'ya dahi beş bin kuruşa boşka temessük ve akrabasından el-Hac Bekir Efendi'ye iki bin kuruşa başka temessük ve tüccardan Balcı İbrahim'e dahi yirmi bir keseye bir tümessük verilüp seraskeriyet takribile iane, âdet-i kadime-i devlet-i aliyyeden oldığı zâhir iken[119] *hürmetlice memulile selefi nime'l-haleflerine ifâde ve reca olundukta, iane olunacağını tahrir ile tebşir buyurmuşlardı ve Konya'nın ordu-yı hümayundan tevcihinden*[120] *dört gün sonra iydin ikinci günü tatarımız ile Erzurum'a istical ve biraz evrakı serâir-i tisyar ve Kars'da tehaşşüd iden asker firar eylediler, cem' ve hıfz edin deyü tekidi havi kaimeleri İzmir'de vürud ve akabinde Boğaz seraskerliği ve Konya zuhurunda yine diğer kaimelerinde Erzurum mesafe olmağla iane lâzım ve Boğaz'a tahvil olmağla heman bilâ-emir kaime ile isticalden ibaret; keyfiyet-i hal-i pür-melâlim mû-be-mu malum-ı rahimâneleridir. Mansıbım Kütahya değil Konya, saniyen defaten bu kadar borca girdim ve Boğaz seraskerlerine iane mansıbın za'fından ve masarifin kesretinden ziyade muktazi idüği rey-i rahimâne ve merhamet-i kerimanelerine muhtacdır; cenab-ı bâri izze şanuhû şu memuriyetleri mesmûımız olduğu akabinde hakk-ı vezirânelerinde olan duamızı dergâh-ı icabetinde kabul eyleye âmin.*

Bi-mennihi tealâ birkaç güne kadar Boğaz'a vusul ve iktiza-yı tabiat-ı maslahata ne vechile yakinim mütaallik olar ise hak-i paylarına âdem irsalile tahrîrat-ı senâveri irsal kılınacağı ve kaldı ki Boğaz'ın şimdiye kadar teseyyübü ve adaların el-iyazübillâh halleri ve üç sefine-i a'dâdan külli vehim ve iztiraba mübtelâ olacakları tenhalıklarından malum ve şimdiye kadar olan tedabirin adem-i metanetinden a'dâ musallat olsa netice müşkül zannolunur; gerek adalara ve gerek memurlara başka başka tatarlar irsallerile hem istilâm ve hem nush u pend olunup velhasıl iktizasına göre adaların dahi tertibi ve istihkâmı lâzimedendir. Midillü'nün ve Sakız'ın ve İstanköy'ün ilâmları takdim kılındı; bu sadık, esdak emekdarın hakkında hüsn-i teveccüh ve müsaadeleri erzan buyurulmak vabeste-i lutf-ı mürüvvetleridir.

Efendim; bahirde a'dâ her ne kadar kavi olsa, erbab-ı tecrübe ve dikkat ona kavi demez ki lâzımü'l-muhafaza olan mahaller lâyıkı üzere kuvvetlice muhafaza olundukta düşman-ı kavi her ne mahalle hücum eylese topa tutulmuş maymuna ve oka tutulmuş hınzıra döner; bu suret ile nev-be-nev kuvveti mübed-

119 Hükûmetçe vüzeraya nakden yardım usuldendi, onu ima etmektedir.
120 Ordu Rus harbi münasebetile Tuna boyunda idi, Konya tevcihatı oradan yapıldı.

del olur ve maazallah sevahilden bir liman-ı cesime malik olur ise o vakit ona düşman-ı kavi derler. Limni'nin limanına malik olmağa düşman elbette hârisdir; zira cesim donanmaya kışlak olabilir; hak teâla hıfz eyleye âmin.

Kara Osmanzade el-Hac Hüseyin Ağa tarafından içinde olan üç yüz Aydın askerinden Limni'de bir fert kalmadı, firar eylediği, Boğaz'dan yazılmıştır; derhal ağa-yı mumaileyhe yazıldı, eğerçi iade ederim diyor, ancak İstanköy'den gelen ilâm dahi hak-i pâya irsal ve takdim olunmağla düşman-ı din melunlarından muhafaza zımnında Suyiceli(?) İbrahim tarafından tayin ve cezirede olan mutemed Hasan Ağa namında başbuğını Nusuhoğlu muharebesi zımnında aldırmışlar; maslahat-ı a'dâ farz-ı ayın derecesine vâsıl olmuşken serendi mukataâsı nizâile yirmi otuz bin asker tehiye birle tanzim olunmakta adalara ne suret ile muhafazaya kuvvet-i tam verilür; hele etraf ile mütalaâya mütehammil bir madde olmağla mukteza ve münasibi rey-i rezin-i isabet-karinlerine muhavveldir.

Efendim! Taraf-ı âlilerine derkâr olan hulûs-ı derûn-ı senâverânemi havi işbu kaime-i senâ-fâhime tahririne bâdi olmuştur, bi-mennihi tealâ lede's-sa'de'l-vüsul ber-vech-i muharrer hakk-ı senâveranemde hüsn-i teveccühleri erzâni buyrulmak vâbeste-i lutf ü mürüvvetleridir.

5 Zilkade sene 22

(Mühür)

(el-Hac Mehmed Hakkı)

XVIII.

Hakkı Paşa'nın Akdeniz Boğazı seraskerliğine tayin kılınıp İngilizlerle musalaha yapmağa memur edildiğine dâir Dördüncü Mustafa'nın kendi el yazısile beyaz üzerine üç hatt-ı hümayunu sureti.[121]

Sen ki Boğaz Seraskeri Mehmed Hakkı Paşa'sın

Senden her vechile sadakat ve gayret memûl-i şahanem olup Boğaz kalelerinin istihkâmına ve takviyetine dâir hususlara kemâlile dikkat u levâzımat u mühimmatı celb ü ihzara hadden ziyade gayret eylemen matlûb-ı padişahânemdir. İngilterelüye müsaleme ve musalaha maddesine matlûb-ı hümâyunum üzere hakîmane hareket ederek nizam vermeğe sa'y ü ikdâm eyleyüp dua-yı mülûkâneme mazhar olasın; tebdil hasekilerimden Emin bendemle onbeş bin guruşluk altun, harçlık olmak içün tarafına gönderilmiştir; göreyim seni tanzimine memur olduğın maslahatlara gece ve gündüz hâb u rahatı terk ederek dikkat ve gayret eyleyesin. Cenâbı rabbi'l-âlemin tevfikini refik eyleye âmin.

121 Bu üç hattı hümayunun fotoğrafları makalenin sonuna konulmuştur. (Topkapı Sarayı Arşivi, numara 8782, 6575, 8784).

XIX.

Sen ki Boğaz Seraskeri Mehmed Hakkı Paşa'sın

Davlet-i aliyyem ile İngiltere devleti beyninde iâde-i müsalemetin müzakere ve tanzimi içün seni ruhsat-i kâmile-i şahanem ile murahhas eyledim; muktezâyı ruhsatın ve kaymakam paşa tarafından sana yazıldığı vechile ingiltere murahhasile müzakere ve tanzim-i maslahata dikkat idesin.

XX.

Sen ki Boğaz Seraskeri Hakkı Paşa'sın

İngiltere murahhası vürûdunda müzakere ve devlet-i aliyye ile İngilterelü beyninde akd-i musâlaha eylemen içün balâsı hatt-ı hümayunumla müveşşah ruhsatnâme-i şahanem gönderilmişti; bu defa İngiltere firkateyni gelüp içinde elçi olduğunu beyan ile tekrar ruhsatname istida eylemişsin; mukaddem verilen ruhsatnâme-i hümâyunum ve talimat muciblerince ingiltere murahhasile müzakere ve akd-i maslahat-ı hayriyeye mübaşeret idesin; göreyim seni, şu maslahatın bitmesine gayet dikkat ile sa'y û gayret edesin. Cenâb-ı hak muvaffak eylesin âmin. Bu hususun bitmesi senden matlûb-ı hümayunumdır.

XXI.

Mehmed Hakkı Paşa'nın Mahmud II zamanında ve 1224 ibtidasında[122] hükûmete gönderdiği tahriratı olup içinde bazı şayân-ı dikkat noktalar vardır.

Sadrâzam kaymakamının derkenarı:

Sabıka Boğaz seraskeri olup bu defa mansıbı olan Konya'ya azimeti içün emr-i şerifi tastir olunan vezir Hakkı Paşa kullarının kaimesidir; kethüda bey ve reis efendi kullarına olan kaimelerinde dahi işbu arizanın huzûr-ı mekârim-mevfûr-ı şahanelerine arzolunmasını tahrir ve tekid etmiş olduğundan mücerred manzûr-ı hümayunları buyrulmak içün takdim olundığı malûm-ı âlileri buyruldıkta ferman hazret-i veliyü'l-emrindir.

Devletlû inâyetlû, atufetlû, refetlû, eazzü ekremim kerimü'ş-şiyem sultânım hazretleri

Bundan akdem Kütahya eyaleti uhde-i senâveriye tevcih ve ihsan buyrulması niyazına dâir takdim olunan kaime-i senâveriye cevab olarak bu defa canib-i sadakatcularından inayet buyrulan keremnâme-i atûfet-bahşaları

122 Hakkı Paşa'nın bu tahriratının sonunda sene gösterilmeyerek 17 m [Muharrem] işareti vardır. Buna göre tahrirat tarihi 17 Muharrem 1224 (4 Mart 1809) olup Hakkı Paşa'nın rakibi Yusuf Ziya Paşa'nın ikinci defa sadarete daveti tarihidir.

vârid ve keşide-i silkü'l-cevahir-i sutur buyrulan meâni-i ihlâsa rehin-i izan ve karin-i müdrike-i senâkâri oldığı ve tevcihat-i hümayunda eyaleti mezkûre Osman Paşa'ya ve endek vakitde Karaman eyaleti bu sadık emektara tevcihinden kalilü'l-vakti bi'l-mütalaâ eyalât-ı mezkûre huzûr-ı faizü'n-nûr-ı mülükâneye arz u istizanı münasib olmadığından tevkif ve bir müddet dahi imrar u vakt-i merhûne talikile tanzimine dâir tebşirleri imalarından tebeyyün eden kemâl-i hüsn-i teveccühleri bâdi-i memnuniyet-i fuâd-ı ihlâskâr-ı dervişanem olmuştur. Lâkin sâlifü'l-beyan eyalât-ı mezkûrın tevcihine mütedair rayıha-i televvün-istişmam olunacağı ednâ mekule fikir ve mülâhaza olunsaydı kat'a husus-i mezkûr taraf-ı âcizânemden tahrir ve kaleme alınmak mümkün olmayacağı ayne'l-yakîn malûm buyrulması mütemennamızdır; zira bu emektarı emeği ve tecrübesi sebkat etmeyenlere tercih televvün değildir; şer'an ve aklen ve kanunen mucib-i memduhiyettir ve kaldi ki tahrir ve niyazıma sebeb velinimet-i âlem olan şevketlû mehâbetlû kerâmetlû pâdişâhımız efendimizin taraf-i devletlerine nizam-ı saltanat-ı seniyyeyi usul-i kadime irca ve tekidi mutazammın ve adaleti mucib mufassal mübarek hatt-ı hümâyun-ı mehabet-makrunlarında beyan ve men buyruldığı üzere bir müddetten beru ihtilâl-i tevcihat takribile âlemde zuhûr eden fesad bî-nihâye olup ezcümle umur-ı eâzım-ı mülkiyeden olan menâsıb-ı vüzera nâ-ehle rüşvet ve şahid-i zûr vesatatile bazan tevcih olunarak nizam-ı mülk muhtel ve mûy-ı zengi gibi piçâpiç olduğundan müddet-i medide senâkârları işbu keyfiyata nazaran meyus derecelerine vâsıl ve mütehayyır iken işbu ahd-i said-i hazret-i zıllullahide hüsn-i mükâfat olunacağı zahir ve nümâyan olduğuna mebni usul-i reftâr-i kadime itibaren devletçe keyfiyat-i âcizanem ifadeye ictira kılınmıştı.

Kerimü'ş-şiyem sultânım; hâlâ bu emektar kırk senedir ber-vech-i sadâkat ve cümle indinde müsellem olarak umur-ı devlet-i aliyyeye hizmetim sebkat eylediği hasebile nail-i mükâfat memul olunur iken bir maslahat zımnında olmayup ancak birkaç zâtin garaz ve nefsaniyetlerinden neş'et etmiş bir keyfiyet oldığı ukalâ-yi bî-garazın teslim-kerdeleri olan kaziyyeden olarak iki defa nefy ve bir defasında kemâl-i şiddet üzere müsadere, hattâ bir entari ile mahall-i memûreme âzim ve beş sene sekiz mah menfada kaim ve duâ-yi devam-ı devlet-i aliyyeye meşgul iken ibka-yi vezâret ve Erzurum eyaleti ve Şark canibi seraskerliği munzam olduğını hain-i pâdişâh-ı âlem ve devlet-i ebediyü'l-kiyam olan kaimmekam Musa Paşa tarafından bâ-taḥrirat taraf-ı âcizaneme ifade ve tekellüf ve intizâm-ı dairemi tekid ve âşikâr eylediğinden İzmir cânibinde üç yüz kese akçe deyne giriftar ve tanzim-i daireye ibtidar olunmuşken Erzincan tarafından sahib-i alâka ve külliyetlu iradı olan Kemahlı Osman Ağa'nın dört

yüz kise akçasını ahz ve Erzurum eyaleti ve Şark seraskerliği mumayiileyhe ve Boğaz seraskerliğini taraf-ı âcizaneme tevcih eylediklerinden nâşi mahall-i mezkûre vusulümüzde her tarafında kemâl-i teseyyüb ve perişaniyet üzere olduğu lâ-yuhsa kimesnelerin malumıdır. Velinimetimiz olan devlet-i aliyyenin tanzim ve rüyeti hizmeti bâis-i iftihar-ı dâreyn olduğundan terk-i hâb ü rahat ve kılâ-ı erbaayı geşt ü güzâr ve geceleri tabyelerde ikamet olunarak vâki olan hizmet ve sadakatimden başka Boğaz canibine sayfiye asâkir tertibi olmadığından vakt-i şitadan bakiyye kalan asâkirin idarelerile tevkifine sây ü ihtimam ve dairemiz dahi teksir ve mükemmel olmağla masarif-i külliyeye duçâr ve tavr-ı kadime dahi riayet ve muhafaza-i miri hususunda gayret ve serasker-i sâire misüllü nüzulden bir pâre mande kabul olunmayarak hattâ dâiremiz tayinatlarına verilen şair saf olur ise iki ve mağşuş oldukta üçer kıyye olmak üzere tevzi-i vazâif-i askeriyyenin dahi tayinatları maddesine dikkat ve ziyade nesne verimekten ve telef-i miri olmaktan himaye ve zabt u rabtlarında dahi bir kıyl ü kal mevcud olmadığından başka iki defa İstanbul tarafında ihtilâl vâki olmuşken Boğaz tarafında olan asâkirden taht-ı edebden hariç bir suret olabildi mi? Ol mevsim-i ihtilallerde bu idaremize kelam-ı munsıfane budur ki dikkat oldukça ceyb-i insafda mevcud olan nukud-ı râyicü'l-ayârı aferini nisar etmeğe şâyân olmak gerektir. Velhâsıl icra-yı levazım-ı sadakat ve rızâ-yı yümn-irtizâ-yı hazret-i şehinşâhiye muvafık ve rey-i üli'l-ârâ-yı saltanat-ı seniyyeye mutabık hizmette kusur ettirilmediği ve bu tarafta olan sair ibâd-ı müslimîn dahi sâye-i hüma-vâye-i mülükânede emn ü rahat ve dua-yi devam-ı devlet-i aliyyeye meşgul ve kıyam üzere olmalarına fe-lillahi'l-hamd ve'l-minne kemalile sarf-ı vüs'-i âcizânem olduğundan işbu hizmet-i fakiraneme mukabil usul-i menazım-ı devlet-i aliyye olan atiyye ve kürk ve bazı iltifatlar ile mazhar-ı mükâfat memul olunmakta iken sadr-ı esbak Mustafa Paşa [Alemdar] *ve Tahsin Efendi ve kethüdası Refik Efendi sevk u delâletile İncirli çiftliğine itma' birle ibkâ-yi vezaret ve Boğaz seraskerliğine hediye olarak ahz u tecrübe-kerde-i devlet-i aliyye olmamış Ragıb Paşa'yı* [Şamlı] *Boğaziçi gibi üç düşman ağzı mahalle serasker tayin ve bu sâdık-ı esdika-yi devlet-i aliyye olan senakârlarını Limni cezîresine memur eyledikleri ve esnafa balâda beyan olunan sebeblere mebni teraküm eden borcuma, mâlik olduğum hayvanat ve sâire ne varsa verilup yine keenne bir müsadereye mübtela olduğumdan birkaç cihet ile devletçe Kütahya'ya istihkakımız nümâyan olduğu ve selefimiz mumaileyh Boğaz'a vusulünde bir müddetden beru bu kadar mihen ü meşakkat ile tanzim eylediğim takviyet ve istihkâma memur asâkirden akçeler alınarak ve mevcudlara izin ve ruhsat verildiğinden mâada kendüleri erbâb-ı heva ve fesekadan olmağ-*

la irtikâb-ı muharremat ile ve hiffet-i mizac ile topçu ve sâirlerinin taht-ı edebden huruclarile vezir-i müşarünileyh bâridâne muamele ile rüsvay etmelerinde ne bunlara bu muameleden bir sitem ve ne muhlisinizin idaremize bir âferin gelmedi ve senakârları dahi mukaddemleri on bir mâhda nüzul tarafından bir pare mande almayarak kesret-i dâire ile mübtela olduğum düyuna hayvanat u saire her ne var ise furuht u teslim ve mahall-i mezkûre azimet üzere iken şehinşâh-i cihan şevketlû, mehâbetlû velinimet-i âlem efendimizin mahza inayet ve abd-i hıridelerine merhamet-i şahaneleri zuhurile be-tekrar Boğaz seraskerliği ihsan ve tevcih buyrulup ıztırab ve mesarif-i beyhudeden halâs buyurdukları ezhar-i mine'ş-şemsdi.

Elhasıl efendim bu gûne hizmetim ve emektarlığım ve mağduriyetim takribile Kütahya eyaletinin, velinimetimiz şevketlû kerâmetlû efendimden niçün rica etmem? Zira hâlâ Kütahya valisi olup min-gayr-i istihkak malûmü'l-miktar meblağ ile vezâret ve Erzurum'u tahsil eden Osman Paşa hazretlerinin sabık sadrâzam Memiş Paşa hazretleri vaktinde eyalet-i mezkûru ne vechile tahsil eylediği malûm. Binâenaleyh vakt-i kalilde senâkârlarına tevcih olunduğu suretde tebeddülat vukuile televvün taraflarına hamlolunarak bir taraftan tefevvüh olunmayacağından fazla maslahatın hakikatine vâkıf olan devlet-i aliyye emektarı ve asdikalarının ed'iye-i hayriyyelerine bâis ve mecbul oldukları sıdk u gayretlerini tahrik ve igraya vesile olacağı malûm-i âlileri buyruldukta hal ü etvâr-i sadakat-şiarım tıbkı tahrir-i âcizanem üzere arz ve mübarek hak-i pay-i hümayundan eyalet-i mezkûrun tevcihi niyazım olduğını cenâb-ı devletleri dahi rica ve müsaade-i şahaneye delâlet ve mazhar-i ed'iye-i hayriyyemize nail buyrulmak temennasile işbu sena-name-i vefa-dâime tahrir ve firistâde-i nadi-i refetmasirleri kılındı; inşâallahü teala leda sa'di'l-vusul salifü'l-beyan müsadere ve sair bu teraflarda olan hal-i âcizanem malûm-ı devletleri buyruldukta eyâlet'i mezkûr gibi mansıb ihsan olunmadıkça hal-i diğer-gûnüm bir kat dahi perişan olacağı zahir olmağla zât-ı âlilerine mevhibe-i celile-i rabbaniye olan şime-i seniyye-i mürüvvetkâri ve hakkaniyet muktezâsından ümitvar olduğum üzere eyalet-i mezkûrun suy-i senakârilerine tevcihi hususuna vücuhla meknet ve tanzim ve temşiyetine ve canib-i senâkârlarını rehin-i şadumani ve meserret birle bais-i inbisatımız olur. Zebire-i inayet-vetireleri redifile mesrûrü'l-fuad buyurmaları memul-i senakârlarıdır. 77 m[123]

el-Hac Mehmed Hakkı

123 Topkapı Sarayı arşiv vesikaları, numara 1280.

XXII.

İstanköy'de bulunan Hakkı Paşa'nın vezâretinin ibkasile Girit valiliğine tayinine dâir telhis ve Mahmud II'nin hatt-ı hümâyunu

Kaymakam paşa

İşbu telhisin mucebince tanzim olunup keyfiyeti ordu-yı hümayuna işrab oluna

Pâdişâhım

Şevketlû, kerâmetlû, mürüvvetlû, kudretlû velinimetim efendim

Hanya'nın ihtilâline dâir mârûz-ı huzûr-ı avarif-meyfûr-ı tâcidarileri kılınan takrir-i çakerânem bâlâsına "Girit ceziresine bir muktedir vezirin memuriyeti lâzım gelmekle bir münâsib vezir memur olsun deyu yazmak üzere idim; Abdülkadir Paşa erbabı değildir, ibtida Kandiye'ye Hakkı Paşa mı olur, Ragıb Paşa mı bir münasib adam memur olsa. Abdülkadir Paşa dahi Hanya'ya münasib ise tevcih olunsa yahud başkası memur olsa. Hakkı Paşa ile Ragıb bir mahalde olmaz münasibi veçhile tanzim olunа" deyu şeref-riz-i sudûr olan hatt-ı hümâyun-ı keramet-makrun-ı mülükâneleri mefhûm-ı münifi karin-i izan-ı âbidânem olmuştur. Müşarünileyh Hakkı Paşa kulları mukaddemlerde eyaleti Kandiye tevcih olunup kal'ası muhafazası şartile anda ikamet etmiş olduğuna binâen ol tarafın nev'ama müşarünileyh ile muarefe ve münasebeti takribile Ragıb Paşa'ya tevcih olunması hatır-güzâr-ı çâkerânem olmağla müşrünileyh Hakkı Paşa'nın ibka-yi vezâretile Kandiye tevcihi muvafık-ı irâde-i seniyyeleri buyrulur ise Hanya sancağı dahi müşarünileyh Abdülkadir Paşa kullarına tevcih olunup kapı kethüdalarına ilbası hil'at birle keyfiyet ordu-yı hümayunlarına dahi tahrir olunacağı muhat-ı ilm-i âlileri buyruldukta emr ü ferman şevketlû kerâmetlû mehâbetlû kudretlû velinimetim efendim padişahım hazretlerinindir.

(Ali Emiri Efendi tasnifi, Numara: 9867)

XXIII.

Hakkı Paşa'nın tayin fermanı yukariki telhisin arkasında işaret edildiği üzere 28 Muharrem 1225'de (6 Mart 1810) yazılmış olup, vesikalar arasına konulan fermanda da Girid valiliğine tayini 28 Muharrem 1225'dir.

Hakkı Paşa'nın vezâretinin iâdesile 1225 muharreminde Girit valiliğine tayin edildiğini gösteren hüküm sureti:

Sâbıka Karaman valisi olup bu defa vezâreti ibkasile Kandiye kalesi muhafazası şartile Girit eyaleti kendüye tevcih olunan vezirim el-Hac Mehmed Hakkı Paşa iclâlühûya hüküm

Sen ki vezir-i sütûde-semir-i müşarünileyhsin; bundan akdem hasbe'l-iktiza vezâretin refile İstanköy'de ikamete memur kılınmış isen dahi bu defa hakkında neyyir-i âlem-efzûn-ı şefakat-i şahanem pertev-efken ve bahr-i atıfet-i şehriyârânem mevcezen olup seref-yâfte-i sudûr olan hatt-ı hümâyûn-ı merhamet-makrûn-ı şahanem mucebince ibka-yi vezâretinle avâtıf-ı aliyye-i şâhânem ve avârif-i behiyye-i hüsrevânemden Kandiye kalesi muhafazası şartile Girit eyaleti uhde-i hamiyetine tevcih ve ihsan-ı şahanem olmakdan nâşi vusûl-i emr-i şerifimde zinhar imrar ve ifâte-i vakit etmeksizin derhal dâire ve etbâını vezârete şâyân vechile tanzim birle âcilen ve müsâreaten olduğın mahalden hareket ve bir an akdem ve bir saat mukaddem Kandiye'ye vusule şitâb ve müsaraat birle makam-ı muhafızın olan mahalde ikamet ve zabt u rabt-ı memleket ve hıfz u hirâset-i kal'a ve enhaya dikkat ve kal'a-i merkumenin emr-i muhafazasına memurların ale'd-devam yerlü yerine ve hizmet-i lâzimelerinde kıyam ve müsûl eylemelerine sây ü gayret eylemen fermanım olmağın memuriyetini şâmil rikâb-ı müstetabımdan işbu emr-i şerifim ısdar ve tevcih hükm-i münifime matviyyen [isim yeri açık] *ile irsal olunmuştur; imdi işbu emr-i şerifimin tarafına vusulü anında kat'a beyhûde imrar ve ifâte-i vakit etmeyüb derhal dâireni şân-ı vezâretine şâyân vechile tanzim ile serian ve âcilen hareket ve müsaraaten Kandiye'ye vusule kemâl-i acele ve şitab birle zabt u rabtı memleket ve hıfz u hiraset-i kal'a ve enhaya ve muhafazaya memur olanların ale'd-devam hizmet-i lâzimelerinde ve maslahatları başında bulunmalarına ve evâmir-i aliyyemle muhavvel-i uhde-i ehliyetleri kılınan kâffe-i mehamm-ı saltanat-ı seniyyemin emr ü ferman-ı şahanem mucebince tediye ve tesviyesine ve def' u ref'-i şürûr ve erbab-ı mazarratla istihsal-i esbab-ı refah ve asayiş-i ibada ve her halde tahsil-i rızâ-yı sâd-irtizâ-yı mülûkâneme ve tarafından ve etbâın caniblerinden hiç ferde hilaf-ı şeriat-i garra zulüm ve teaddiden mücânebet ve dâima merasim-i hidem ve tebassura ve levazım-ı tayakkuza riâyet ve etraf u eknafa ihâle-i enzâr-ı basiret ve Kandiye kalesinin agavat ve zabitanile tarh-ı encümen-i üns ü ülfet birle Kandiye muhafızlığına müteferri bi'l-cümle mehamın ber-vefk-i meram tediyesine dikkat ederek ol havali ve sevahilin keyfiyatını daima istitlâ' ile mesmuatını ve serian ve acilen hareket ve Kandiye'ye azimetini der-bâr-ı şevket-kararıma tahrir ve iş'ara müsâraat eylemen matlûb-ı kati-i mülükânem idüği ve bir maddede ednâ derece zühul ve gaflet ve olduğun mahalde beyhude meks ü imrâr-ı vakit misillü vaz'a bir vechile rızâ-i şehriyâranem olmadığı malum-ı gayret-melzûmın oldukda ber vech-i meşruh amel ü hareket ve icra-yı ferman-ı şahaneme ve acaleten hareket ve azimetini serian der-aliyyeme tahrire bezl-i vüs'-i liyâkat ve hilaf-ı ferman ve münafi-i tenbihât-ı şahanem ha-*

reket ve tavakkuf misillü vaz'ı tecvizden ittika ve mubaadat eylemen bâbında. Fi evâhir-i [M] sene 225

[Mühimme Defteri, No: 229, s. 108]

XXIV.

Hakkı Paşa'nın Agriboz muhafızlığına tayinine dâir ferman sureti:

Sabıka Kandiye muhafızı olup bu defa kalesi muhafazası şartile Agriboz ve Karlıeli sancakları tevcih ve ihsan olunan vezirim el-Hac Mehmed Hakkı Paşa iclâlühûya hüküm

Sen ki vezir-i fetanet-semir-i müşarünileyhsin; nâsıye-i hâl-i sadakat-istimalinde lâmi ve tâbân ve cebin-i hamiyyet-mübininde sât'ı ve dırahşan olan pertev-i sıdk u reşad ve mâye-i istikâmet ve ıdâd-ı hüdâdad muktezasınca şimdiye dek memur oldığın mahallerde âkilâne ve dirâyet-mendâne hareket ve din-i mübin ve devlet-i aliyye-i ebed-karinime ibraz-ı hüsn-i hizmete bezl-i cell-i himmet idegeldiğin nezd-i mekârım-ferd-i dâverânemde malum ve bundan böyle dahi senden rızâ-yı sa'd-iktizâ-yı mülukâneme muvafık ve vakt ü hal muktezasına mutabık etvârı ber-güzide ve hidemât-ı pesendide zuhuru memul ve meczum olmaktan nâşi avâtıf-ı aliyye-i şahane ve avârif-i behiyye-i padişahânemden bu defa inâyet-riz-i sudûr olan hatt-ı hümâyun-ı şevket-makrunum mucebince kal'ası muhafazası şartile Agriboz ve Karlıeli sancakları sana tevcih ve ihsan-ı hümayunun olmağla vusul-i emr-i şerifimde Kandiye'den sefineye süvar ve Agriboz'a güzar ve mecbul oldığın kâr-agâhi ve dirayet lâzimesi üzere zabt u rabt-ı memleket ve muhafaza-i kal'a ve enha ve himâyet ve sıyânet-i fukara ve zuafa maddelerine ve evâmir-i aliyyemle muhavvel-i uhde-i ehliyetin kılman mehâmm-ı devlet-i aliyye ve hususat-ı saltanat-ı seniyyemin ber-vefk-i rıza tediyesine sıdk-ı vüs'-ı iktidar eylemen fermanım olmağın memuriyetini hâvi ordu-yı hümayunımdan işbu emr-i şerifim isdar ve tevcih-i hükm-i münifime matviyyen [isim yeri açık] *ile tisyar olunmuştur, imdi keyfiyet malum-ı gayret-melzumun oldukta ber-vech-i meşruh münasib sefine ile Kandiye'den Agriboz*'a *geçüp zabt u rabt-ı memleket ve muhafaza-i kal'aya dikkat ve zât-ı şevket-simât-ı cihandaraneme vedia-i hazret-i halıku'l-berâya olan acezei reaya ve sekene-i fukara üzerlerine bast-ı cenah-ı re'fet ve neşr-i meâsir-i şefakat ve adalet ederek cümleden isticlâb-ı daavât-ı hayriyeye velhasıl senden memul ve meşhud olan harekât-ı sadıkane ve reftâr-ı hamiyet-mendâneyi bundan böyle dahi ibraz ve izhar ile istihsal-i tezayüd-i teveccühât-ı hidivâneme bezl-i cell-i meknet ve sıdk-ı gencine-i liyâkat ve hilafından ittika ve mubâadet eylemen bâbında.*

Evail-i Za (Zilkade) *25* [Mühimme Defteri, No: 230, s. 102]

XXV.

Hakkı Paşa'nın Agriboz'da vefat ettiğine eşya ve ailesinin İstanbul'a gönderilmesine dâir kadı ve âyanlara gönderilen 1226 zilkade sonu tarihli hüküm

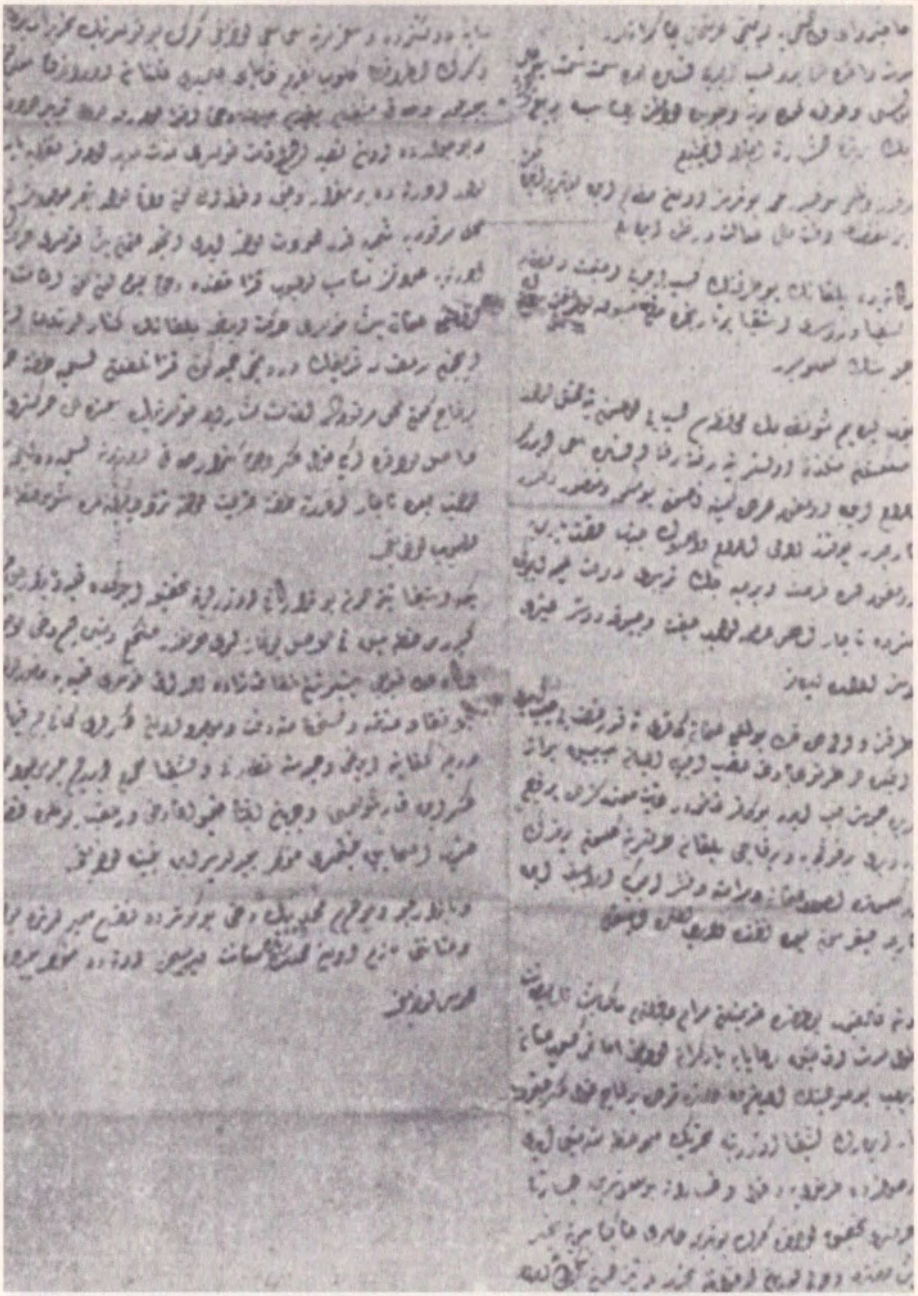
Agriboz'dan Deraliyye'ye gelince yol üzerinde vâki kazaların kuzât ve nüvvâbına ve zikrolunan kazaların âyanlarına hüküm;

Sabıka Agriboz muhafızı müteveffa Hakkı Paşa'nın Agriboz [da] olan hareminin eşyalarile maan Deraliyyeme azimetleri bâbında bundan akdemce Maliye canibinden emr-i şerifim isdar ve tisyar kılınmış ise [de] zikrolunan eşya ve harem-i müteveffa-yı müşarünileyhin esna-yı rahda muhafazasile müzayaka çekdirmiyerek merasim-i mihman-nüvaziye riâyet birle âminen ve salimen Derâsadete îsâle mubâderet olunmak bâbında emr-i şerifim sudûr bâ-takrir istida olunmaktan nâşi siz ki mevlâna ve âyan-ı mumaileyhimsiz vech-i meşruh üzere amel ve hareket olunmak fermanım olmağın imdi eşya-yı mezkûre ile harem-i müteveffâ-yi müşarünileyhin esna-yı rahda muhafazasile bir mahalde zaruret ve müzayaka çekdirilmeyerek –ve merasim-i mihman-nüvaziye riayet olunarak âminen ve salimen Dersaadete îsali hususuna mezid-i ihtimam ve dikkat eylemeniz matlûb-ı mülûkânem olduğu malumınız oldukta ber-vech-i meşruh amel ve harekete dikkat ve hilafından tevakki ve mücanebet eylemeniz bâbında.

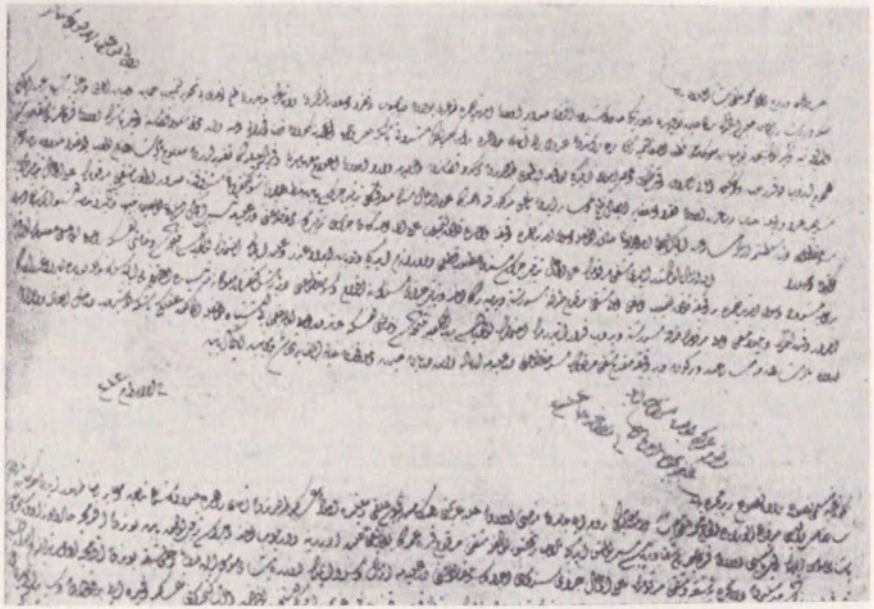
Fi evâhir-i Za sene 226
(6-16 Aralık 1811)
[Mühimme Defteri, No: 233]

Bu vesika suretlerinden başka vesikalar varsa da hepsinin sureti yazılmayarak bunlardan bir kısmının fotoğrafları eserin sonuna konulmakla iktifa edilmiştir.

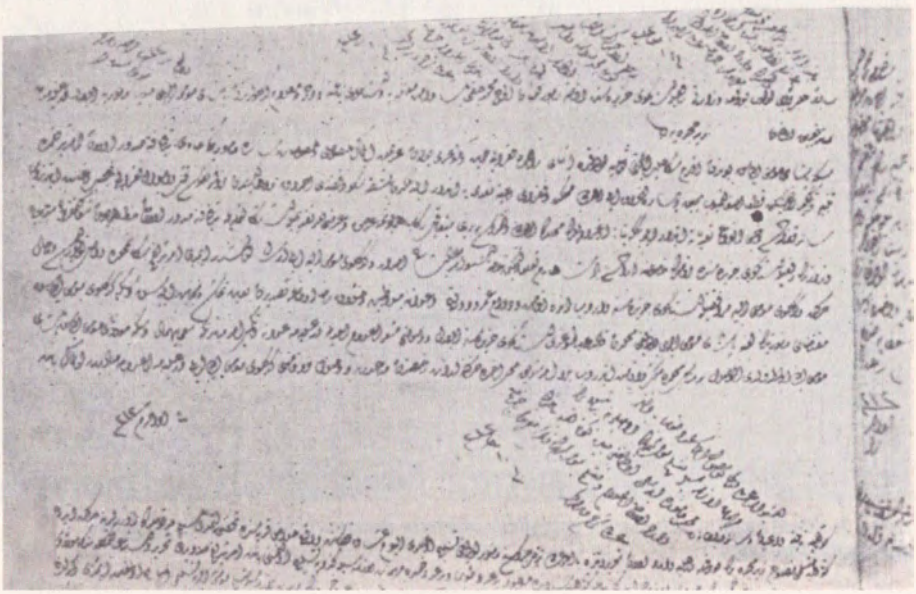
[*Türkiyat Mecmuası*, Sayı: 6 (1939)]

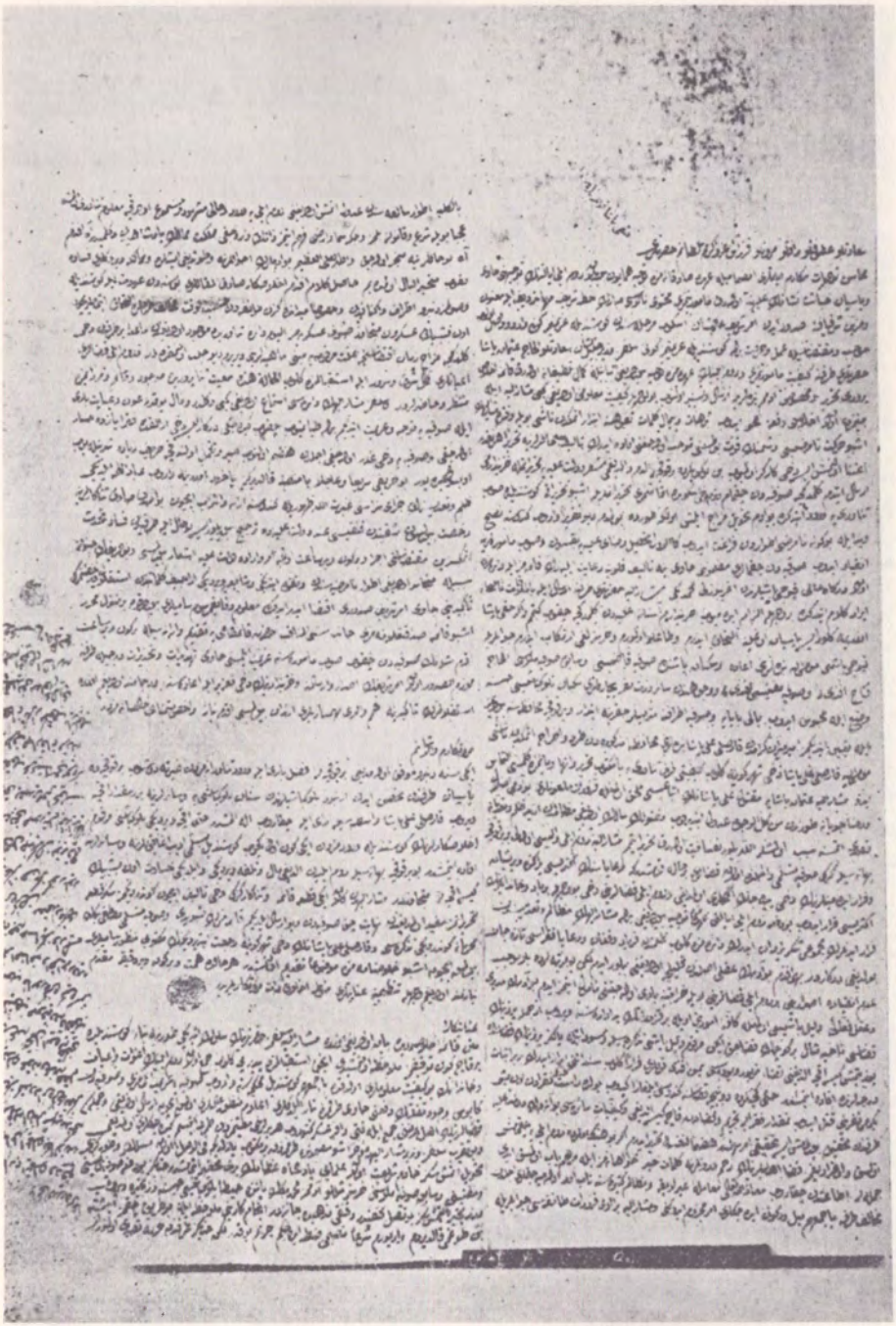
Hakkı Mehmed Paşa'nın ilk Rumeli valiliğinde vilayetin durumuna dair kendi el yazısıyla gönderdiği tahrirat

Halep valisi iken Söğüt kasabası hadisesinden dolayı Hakkı Mehmed Paşa'nın tekdir edilmesi (Mühimme No: 3)

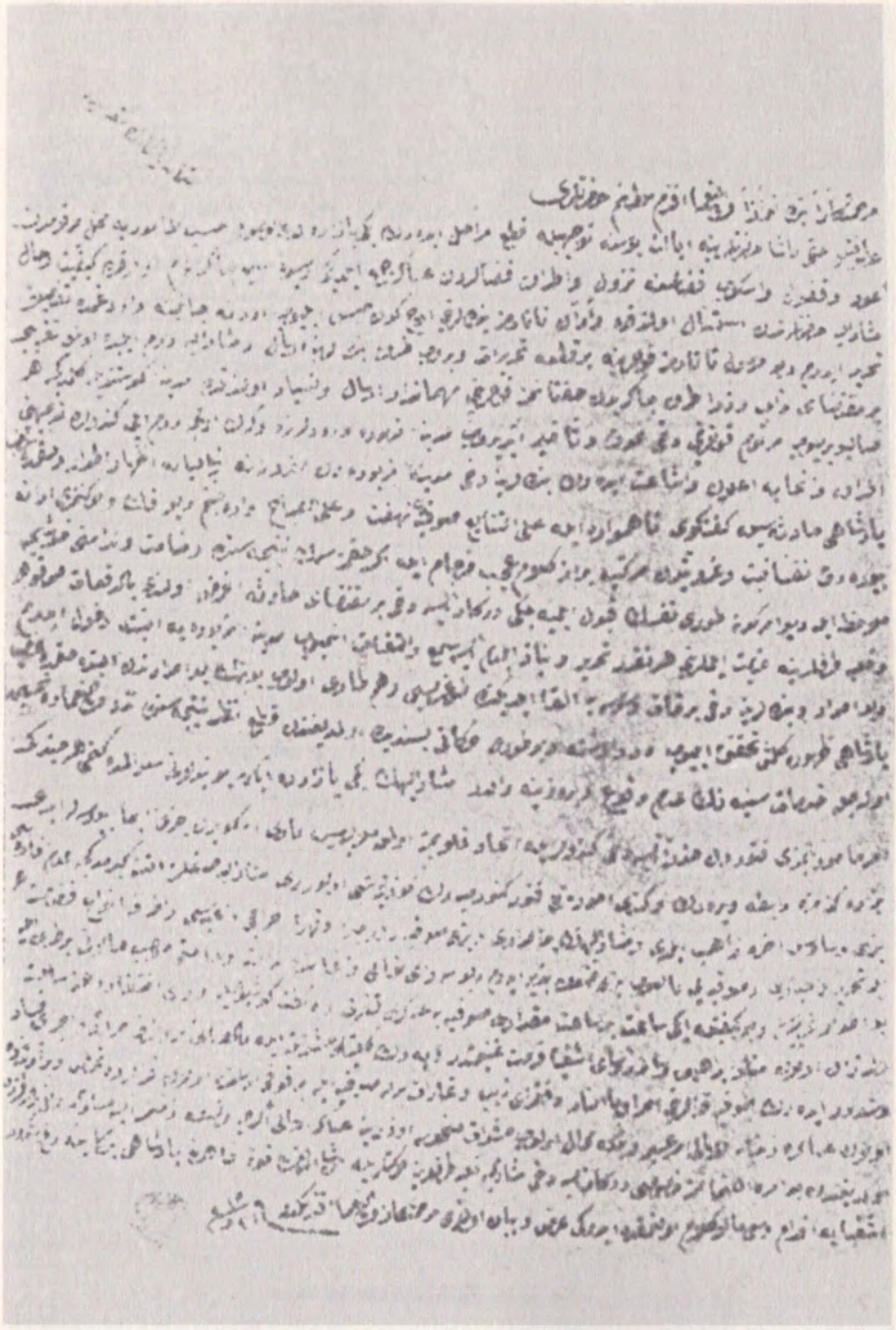
Halep valiliğinden azledilip vezirliği kaldırılan Hakkı Paşa'nın İstanköy'e sürülmesine dair ferman sureti (Mühimme No: 3)

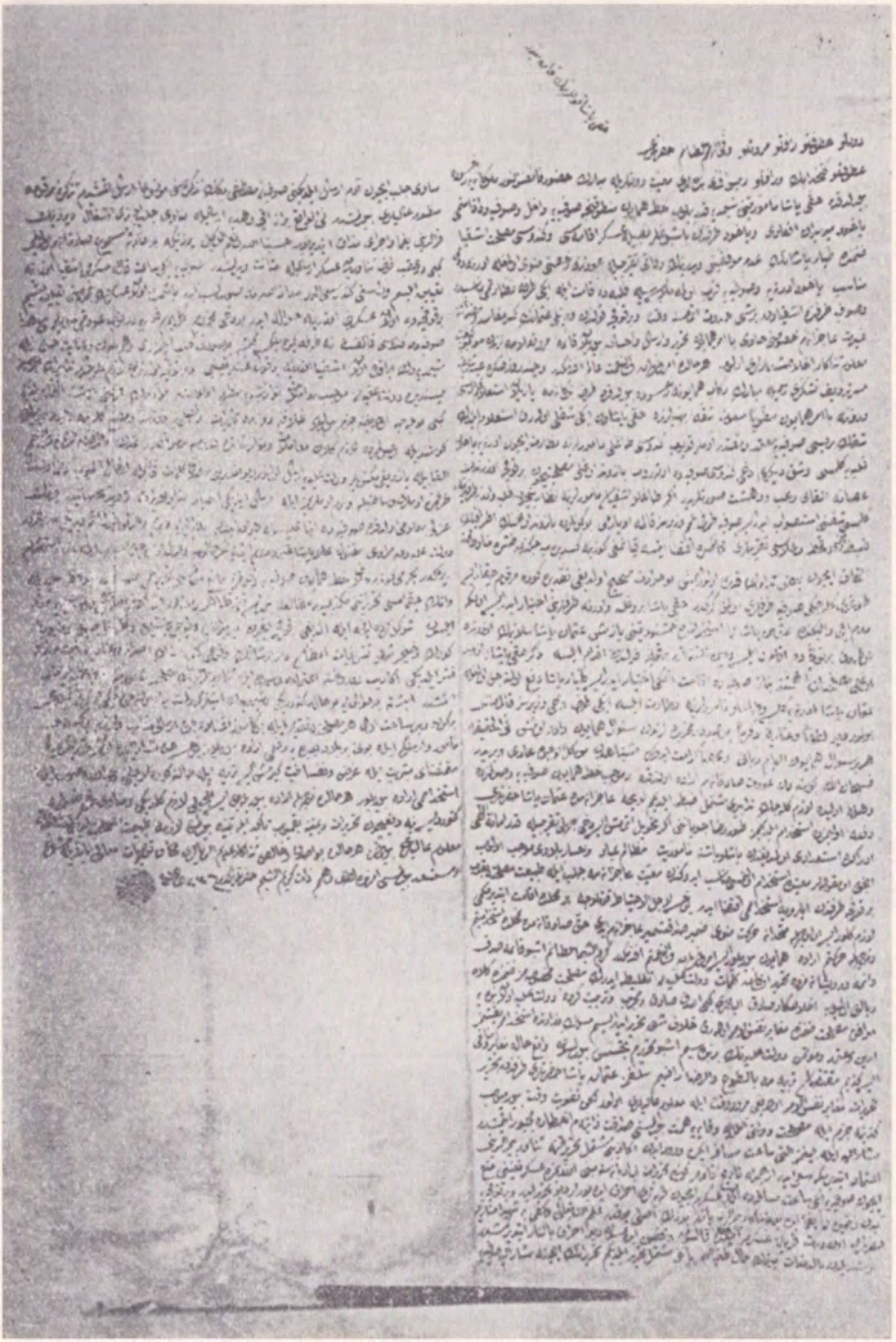
Hakkı Paşa'nın selefi Gürcü Osman Paşa'ya dair hükümete gönderdiği 9 Zilhicce 1215 tarihli tahriratı

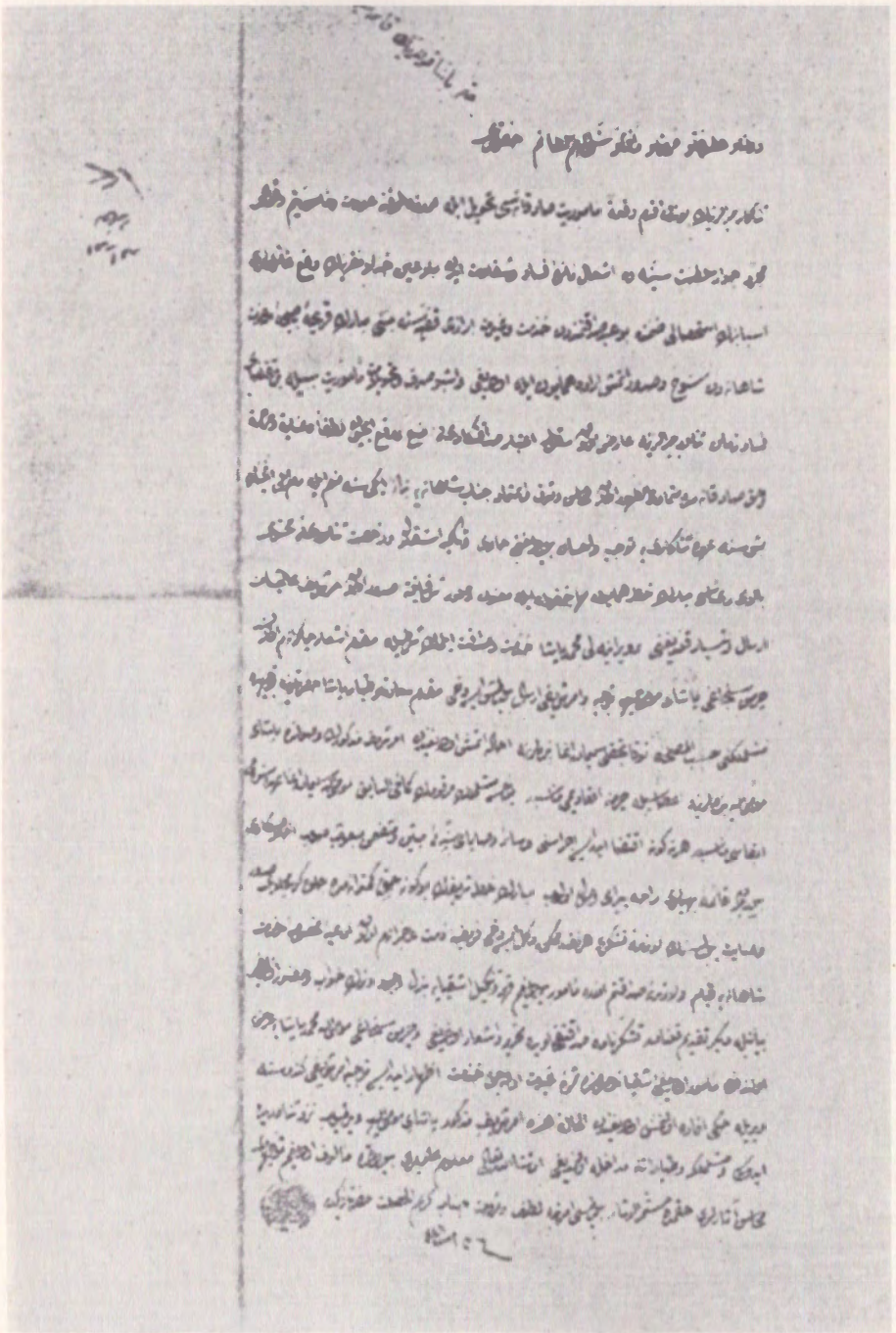
Hakkı Paşa'nın Gürcü Osman Paşa ile muhaberesine dair mektubu. (Bir suretini İstanbul'a göndermiştir)

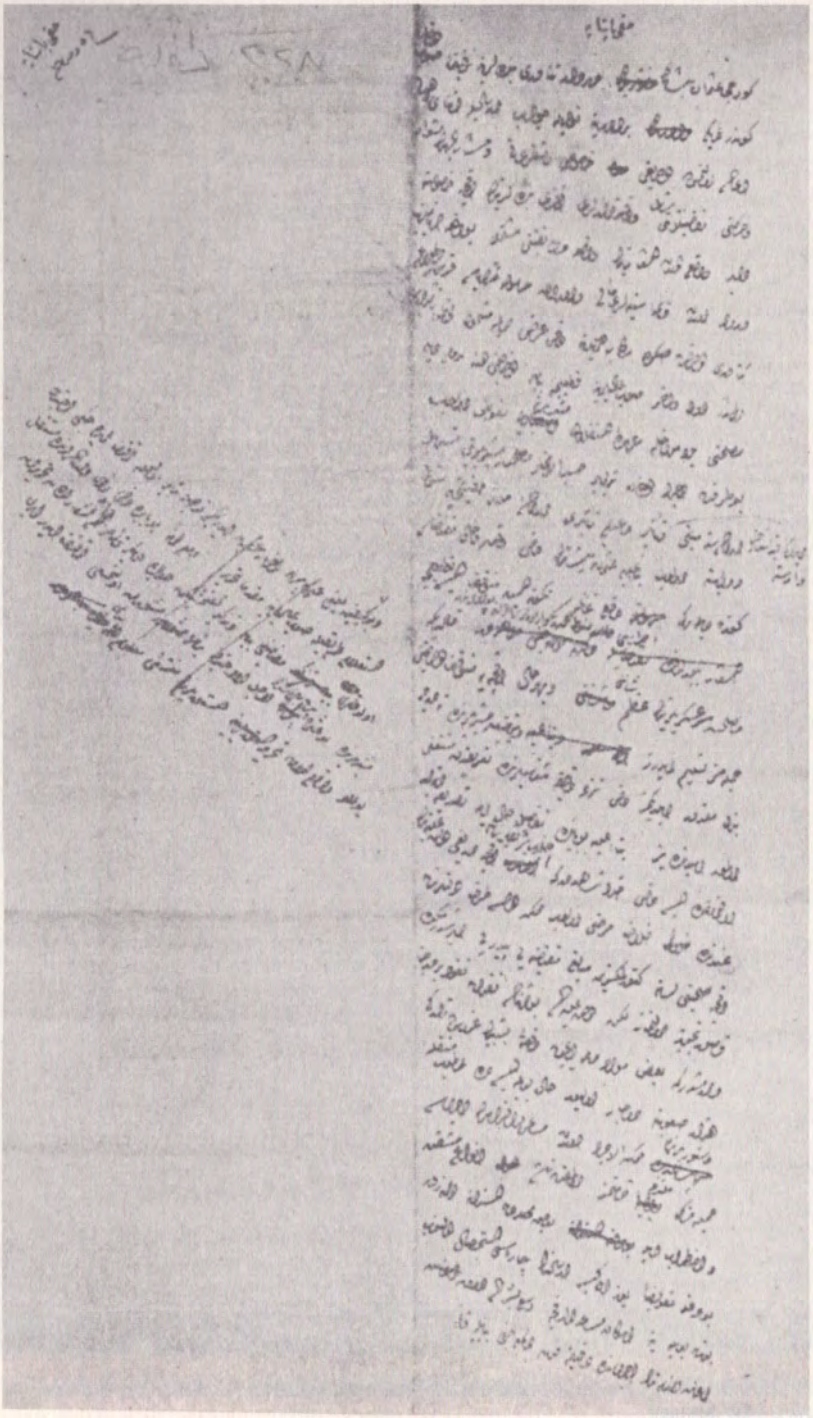
Gürcü Osman Paşa'nın Hakkı Paşa'dan şikâyet yollu hükümete gönderdiği tahrirat

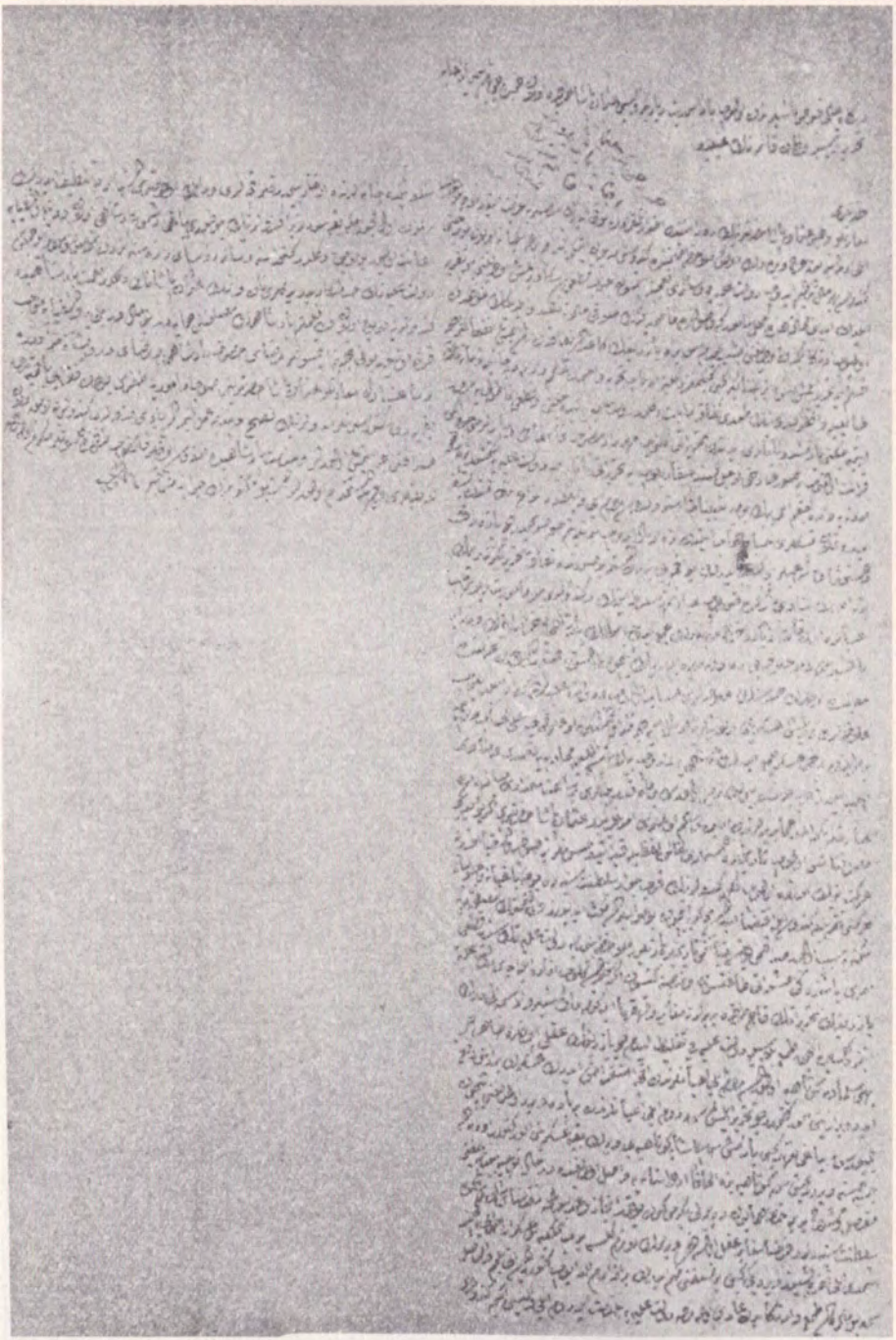
Hakkı Paşa'nın Rumeli ahvaline dair hükümete gönderdiği Zilhicce 1215 tarihli cevabi tahriratı

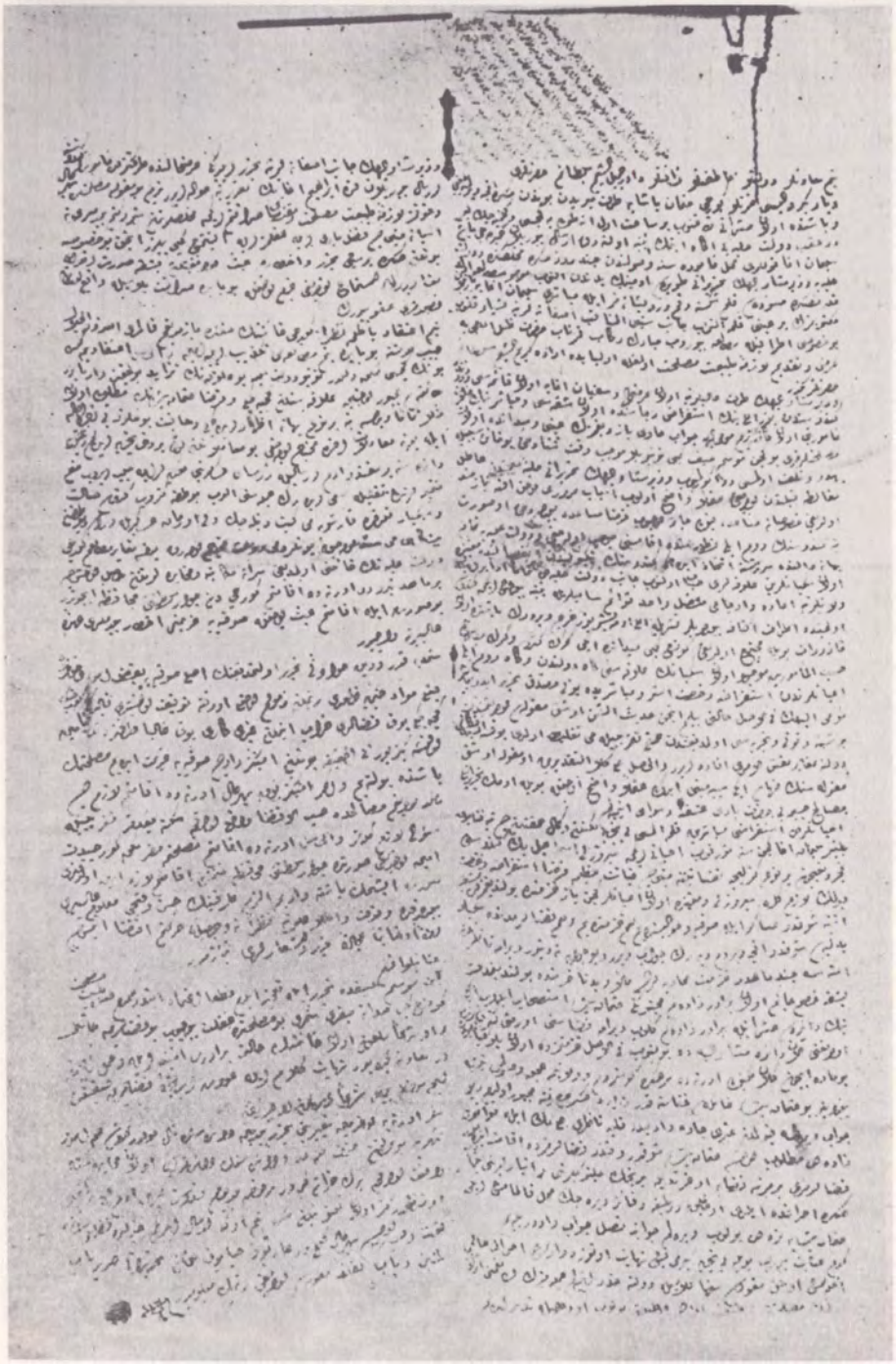
Hakkı Paşa'nın beş sene müddetle Rumeli valiliğinde ibkası hakkında gönderilen fermana teşekkürü havi kaimesi

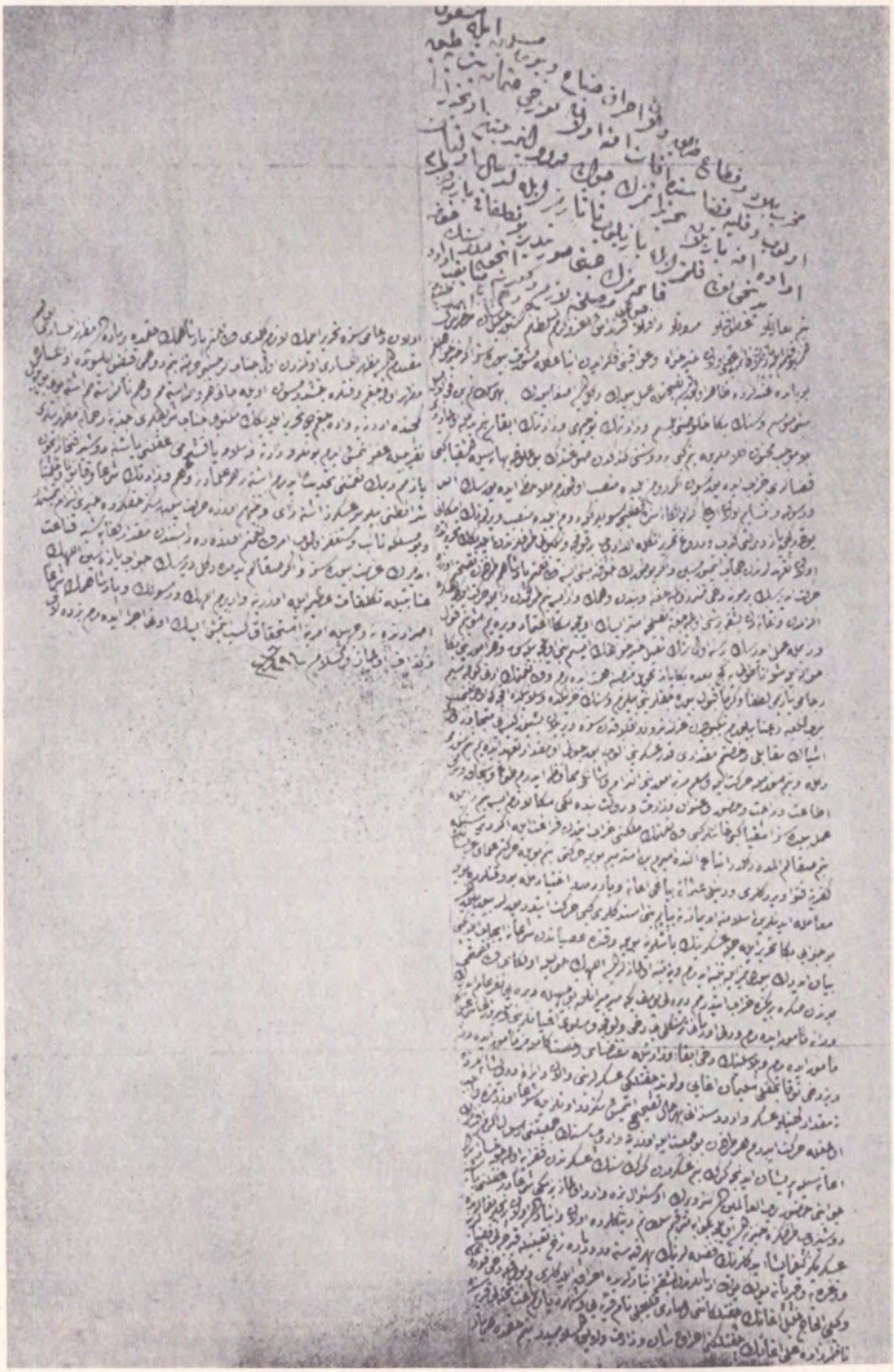
Mali vaziyet hakkında hükûmet tarafından Hakkı Paşa'ya gönderilen 5 Receb 1216 tarihli tahrirat müsveddesi

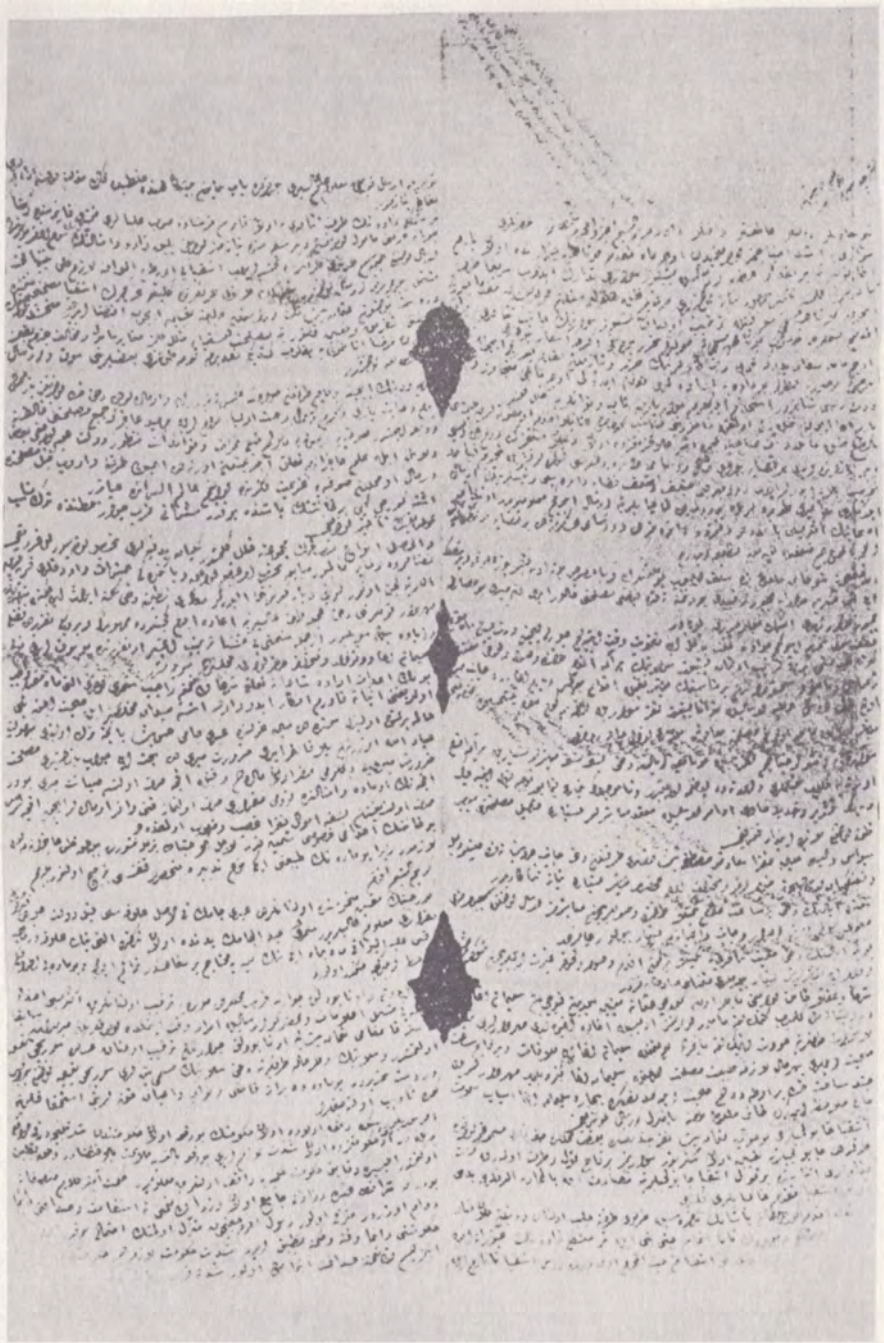
Hakkı Paşa'nın Gürcü Osman Paşa hakkında Humbaracıbaşı Süleyman Ağa'ya mektubu sureti

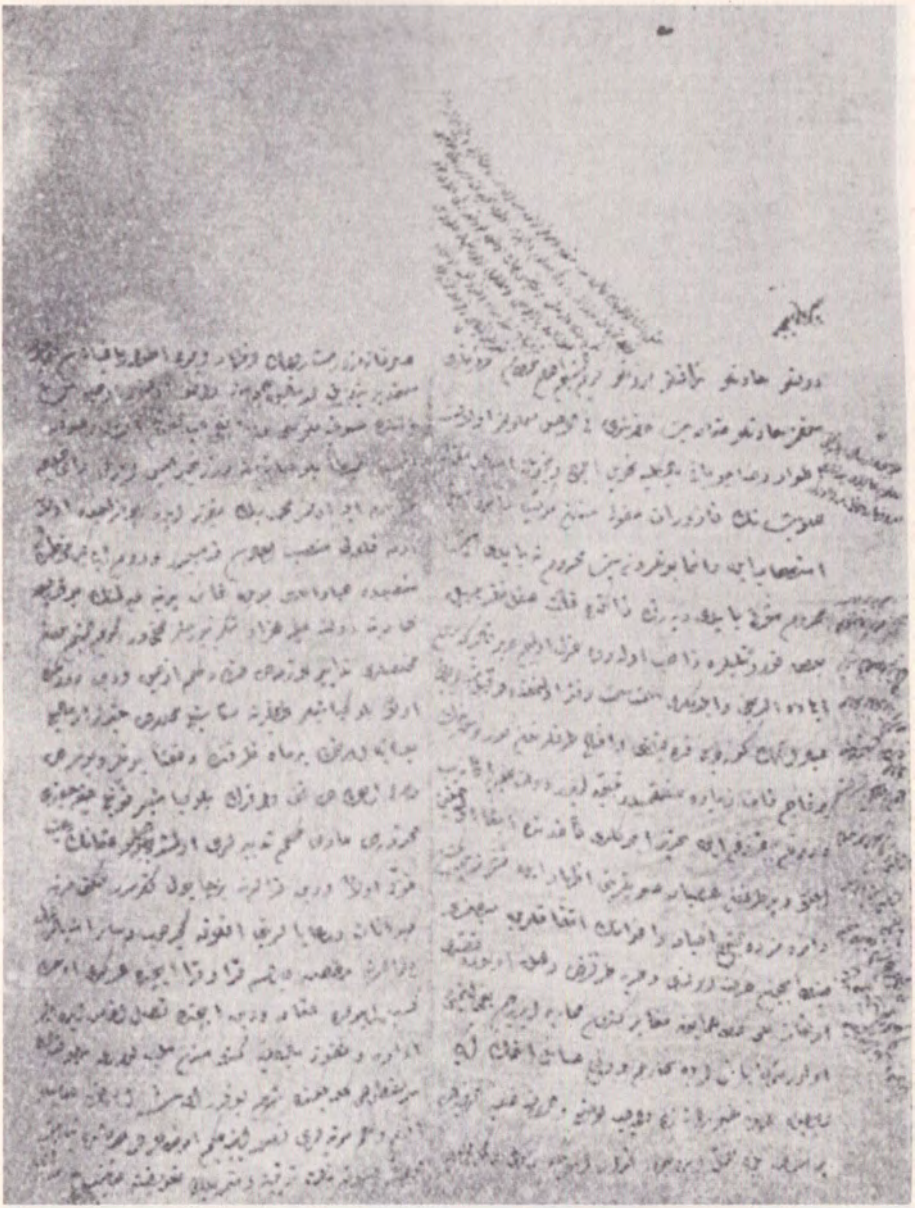
Hakkı Paşa'nın sadaret kaymakamı tarafından Gürcü Osman Paşa'ya gönderilip geri dönen Kara İbrahim'i yakalatarak elindeki evrakı okuması ve aleyhinde tuzak kurulduğu şüphesiyle şikâyeti

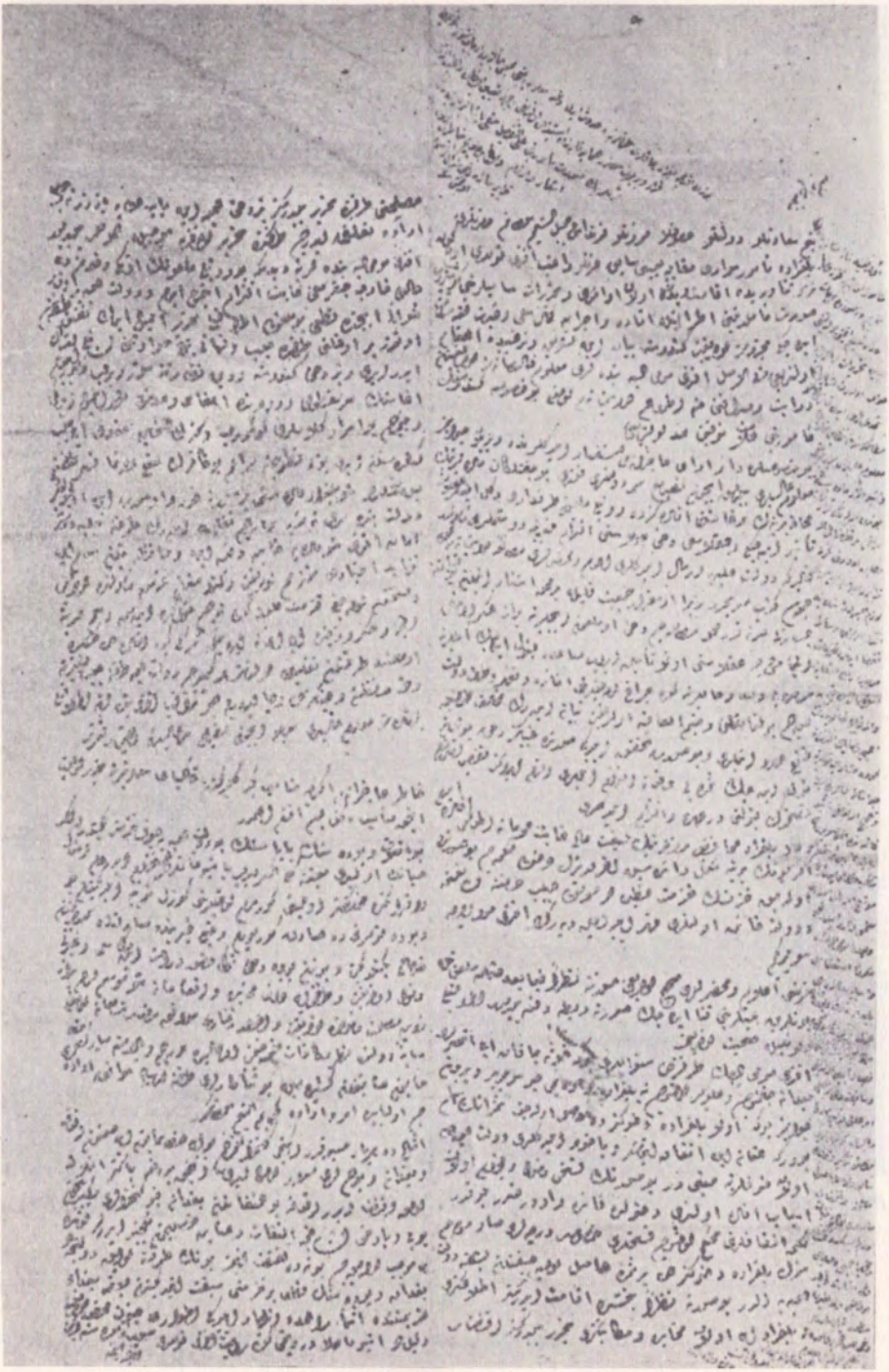
Hakkı Paşa'nın Gürcü Osman Paşa'ya yazdığı ve bir suretini de hükümete gönderdiği mektubu

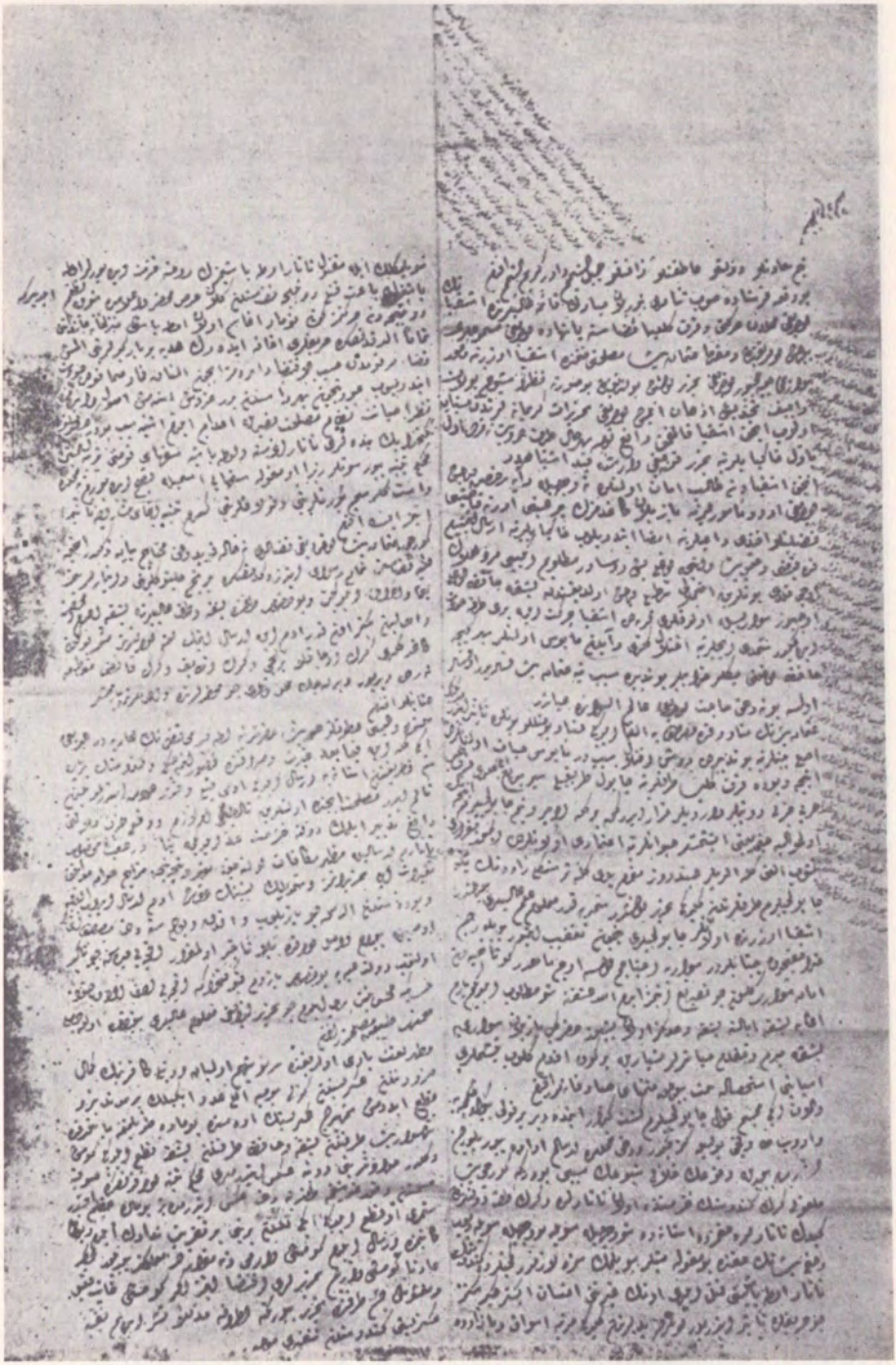
Hakkı Paşa'nın Rumeli ahvaline dair hükümete gönderdiği kendi el yazısıyla tahriratı

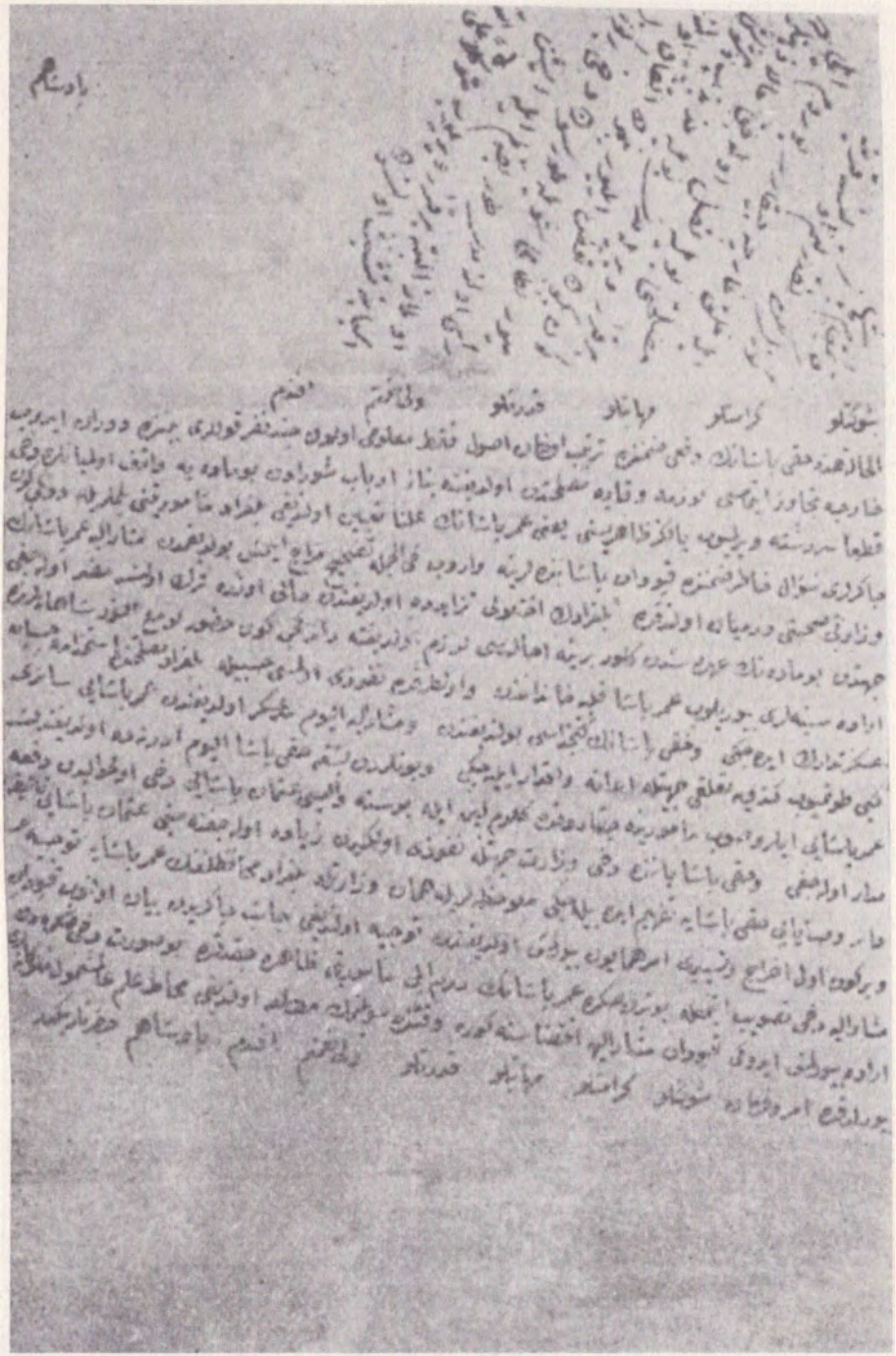
Hakkı Paşa'nın Gürcü Osman Paşa'ya dair kendi el yazısıyla hükümete gönderdiği tahrirat

Hakkı Paşa'nın Pazvandoğlu ve Belgrad isyanına dair kendi el yazısıyla kaimesi

Hakkı Paşa'nın eşkiya ahvaline ve devlet kethüdasının adamlarına dair kendi el yazısıyla tahriratı

Hakkı Paşa'nın Rumeli valiliğinden azli ve yerine kethüdası Ömer Ağa'nın tayini hakkında hükümetin oynadığı oyun ve buna dair III. Selim'in hatt-ı hümayunu.

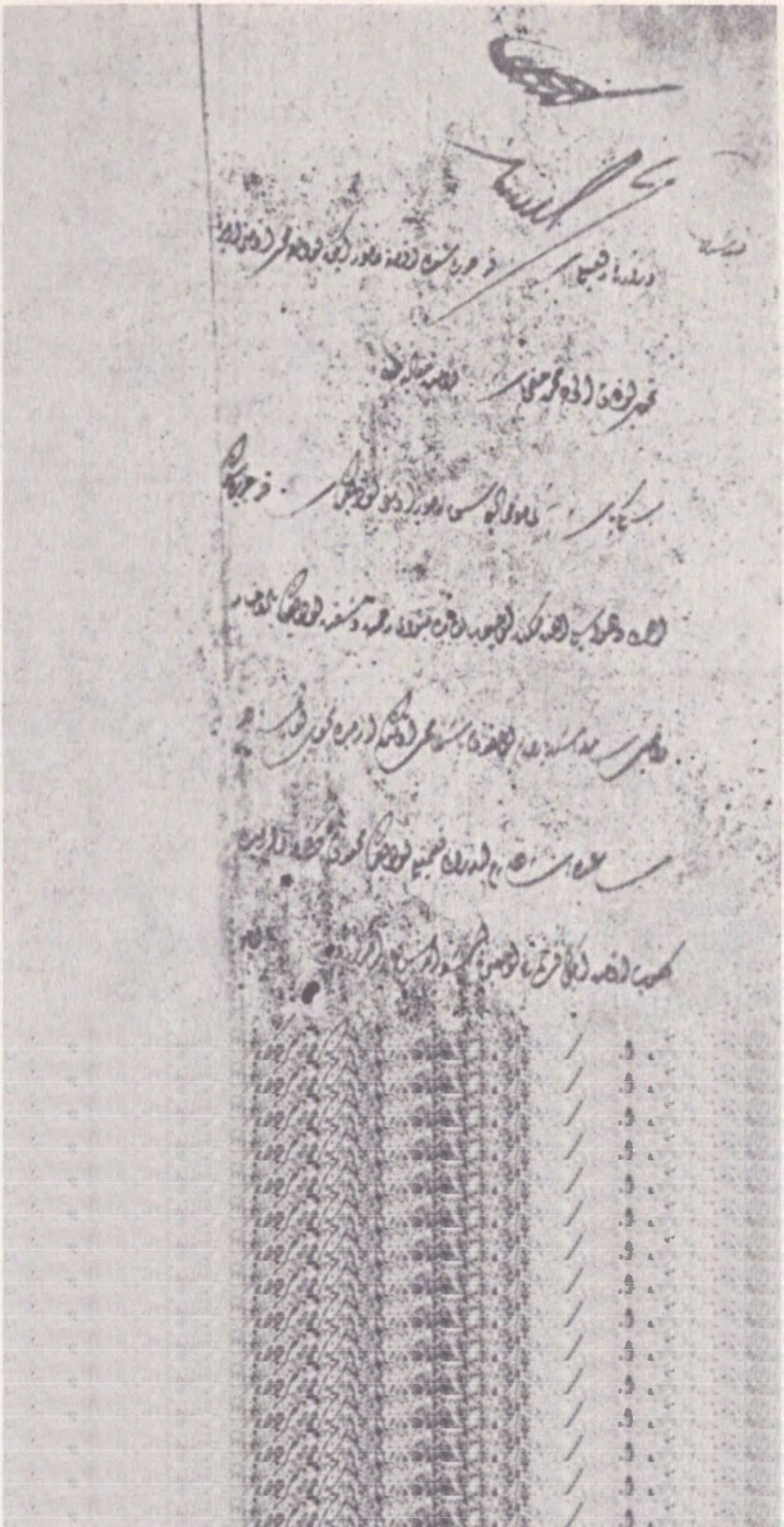
Kethüdası Ömer Ağa'nın Belgrad'a tayininin hükûmete münasip görülüp kendisinin de tasvip etmesini isteyen tahrirada Hakkı Paşa'nın kendi el yazısıyla gönderdiği ağır cevap

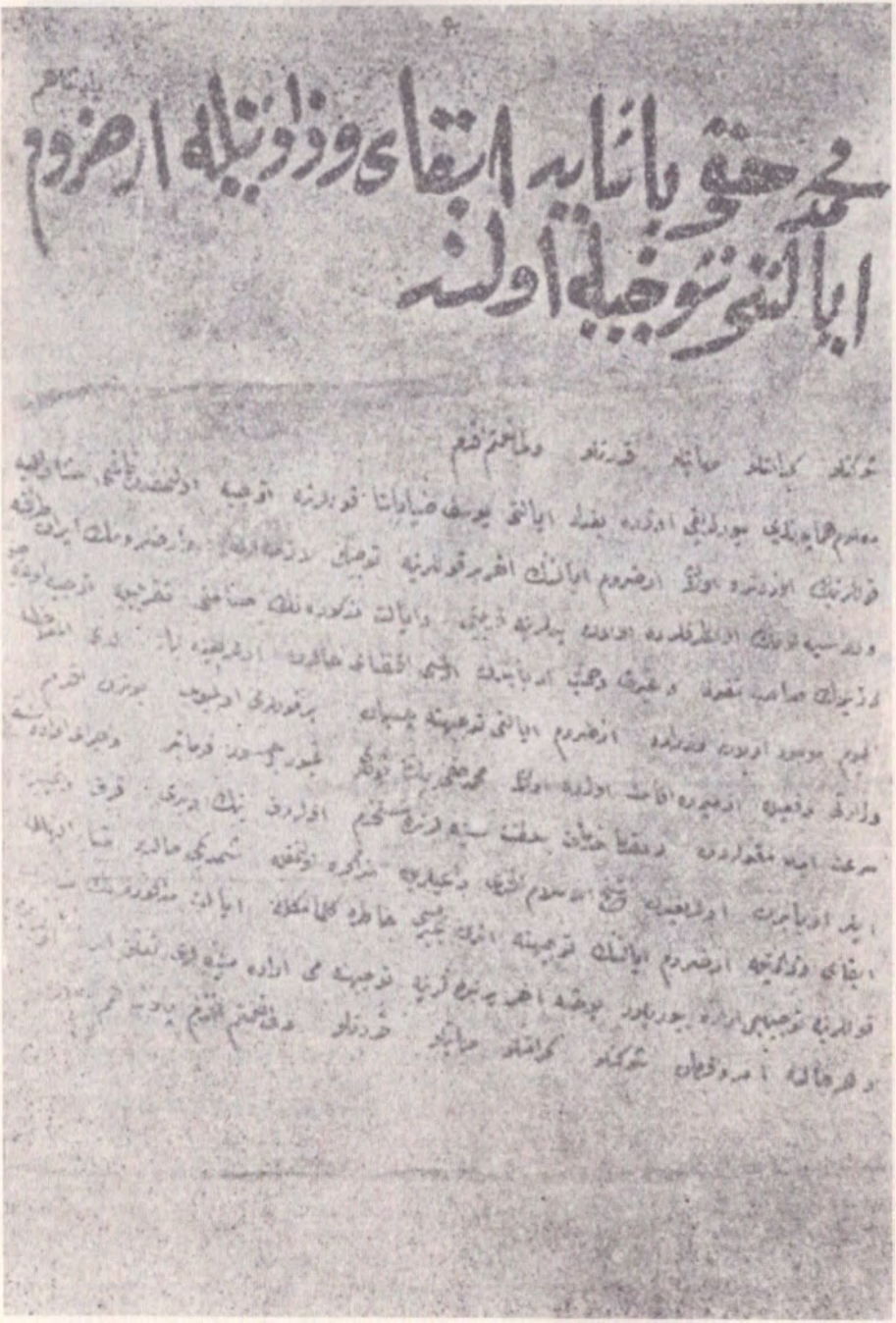

Hakkı Paşa'nın kethüdası Ömer Ağa'nın zâhiren Belgrad muhafızlığına tayin edildiğine dair Hakkı Paşa'ya iğfal yollu alınan tertibat hakkında telhis (arz tezkiresi)

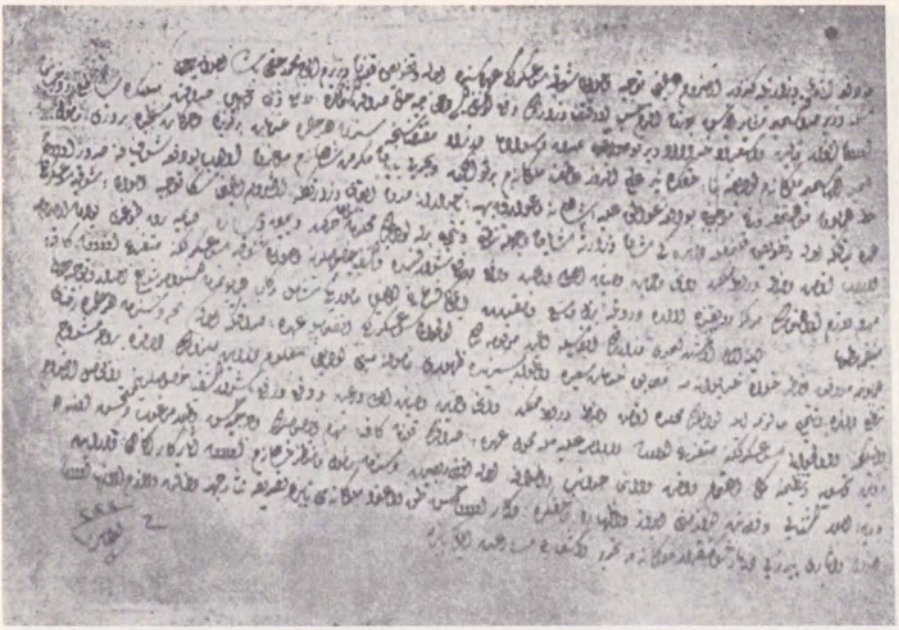

Hakkı Paşa'ya ma'zuliyet maaşı tahsisine dair muameleli evrak

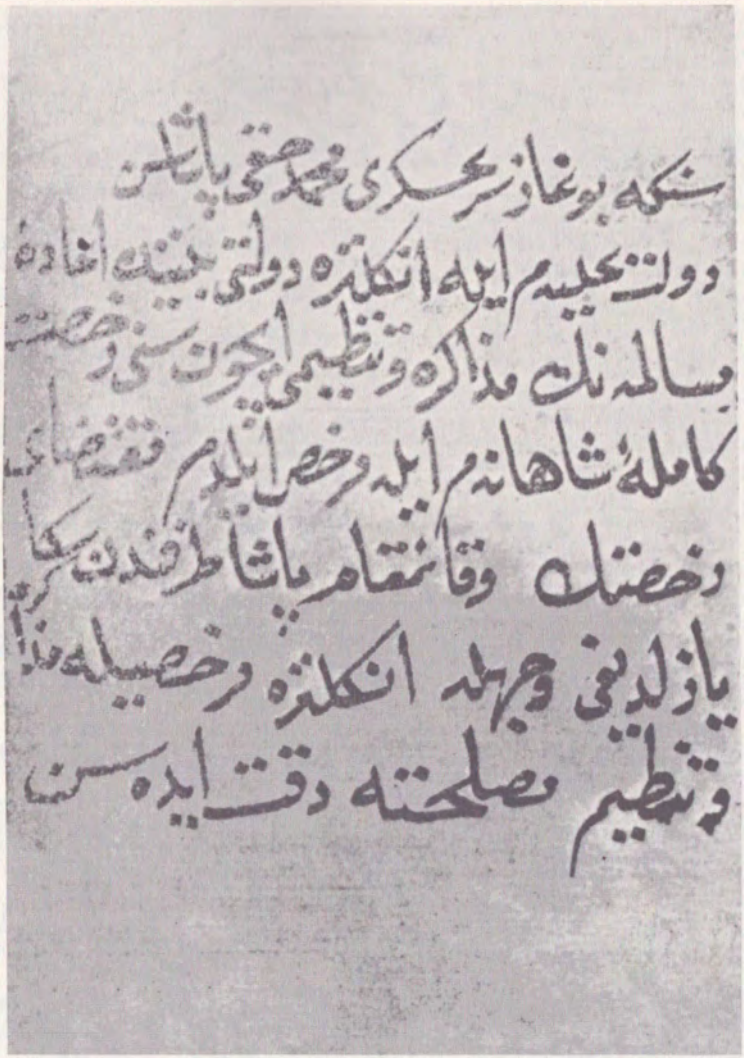

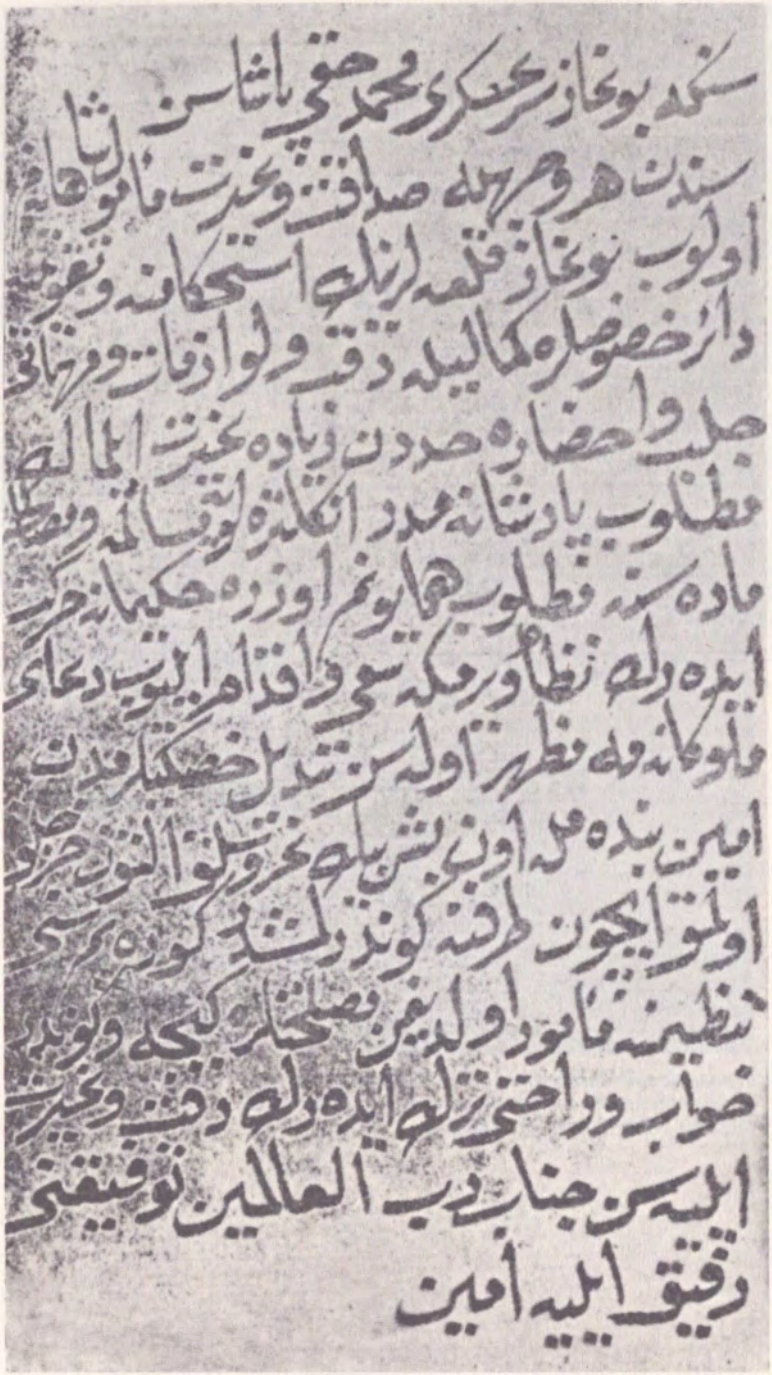
Hakkı Paşa'nın Erzurum valiliğine tayinine dair telhis ve IV. Mustafa'nın el yazısıyla iradesi

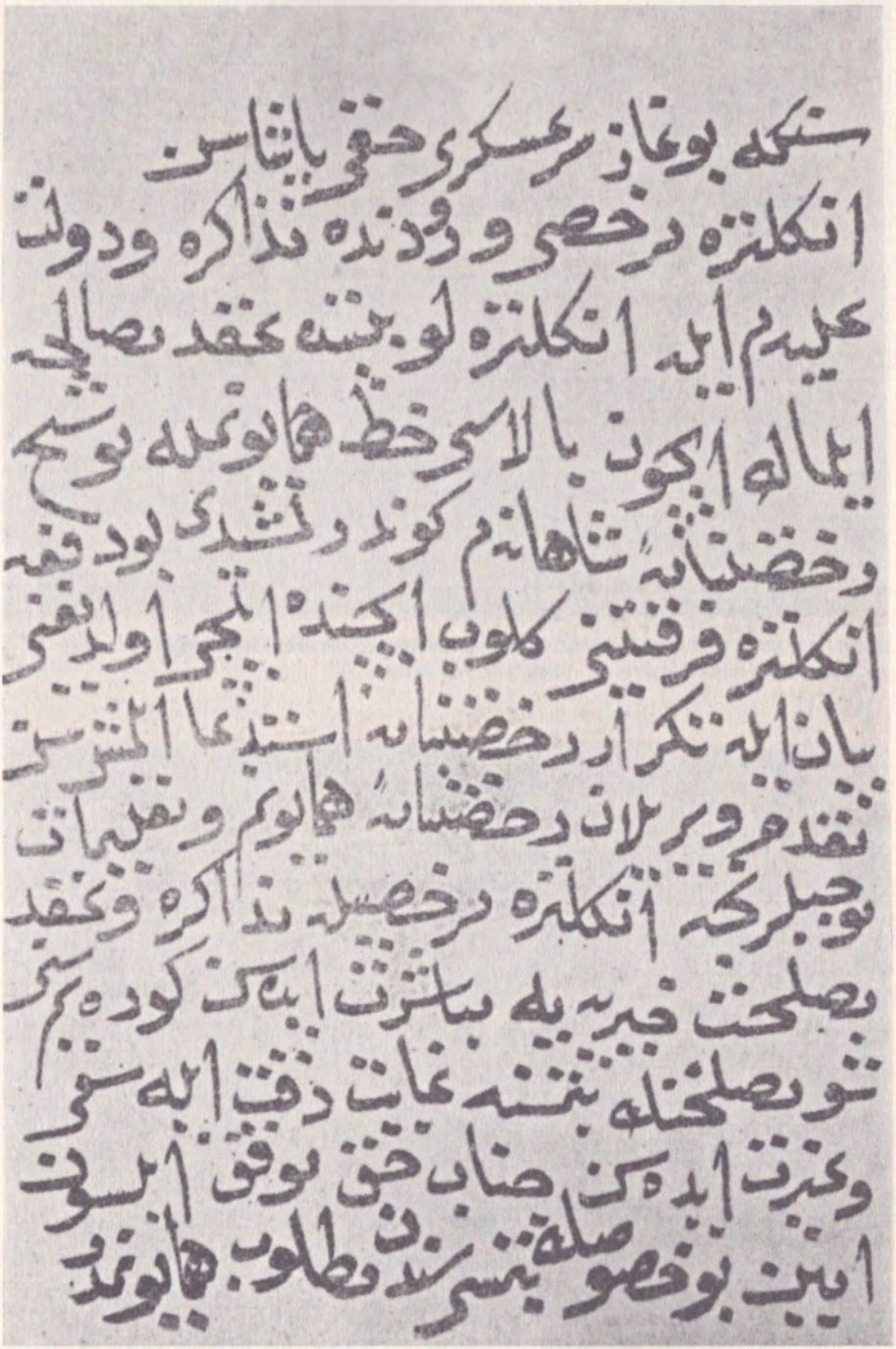
Hakkı Paşa'nın vezirliğinin iadesiyle Erzurum valiliğine ve şark seraskerliğine tayini hakkında ferman (Mühimme No: 227)

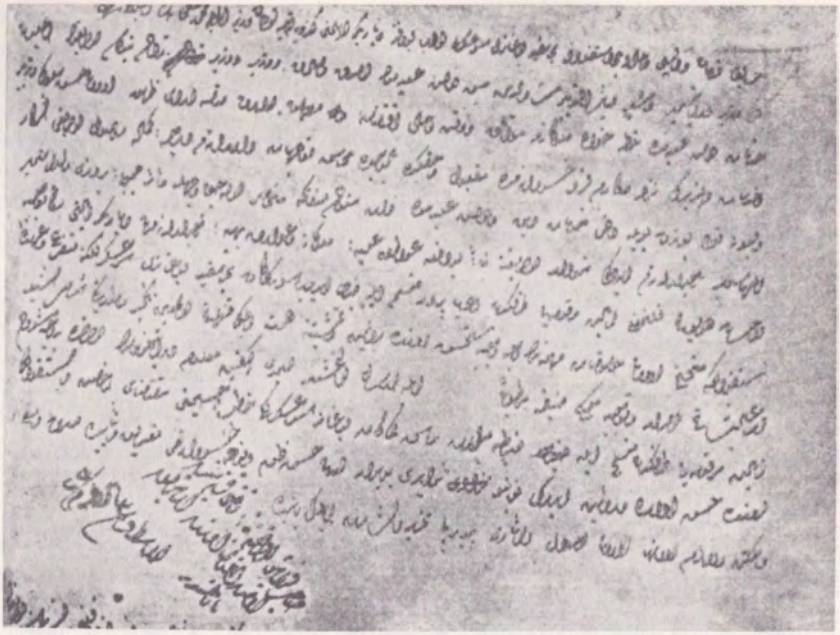
İngilizlerle sulh akdine dair Hakkı Paşa'ya tam selahiyet verildiği yolunda IV. Mustafa'nın el yazısıyla beyaz üzerine re'sen iradesi (Topkapı Sarayı Arşivi, No: 6575)

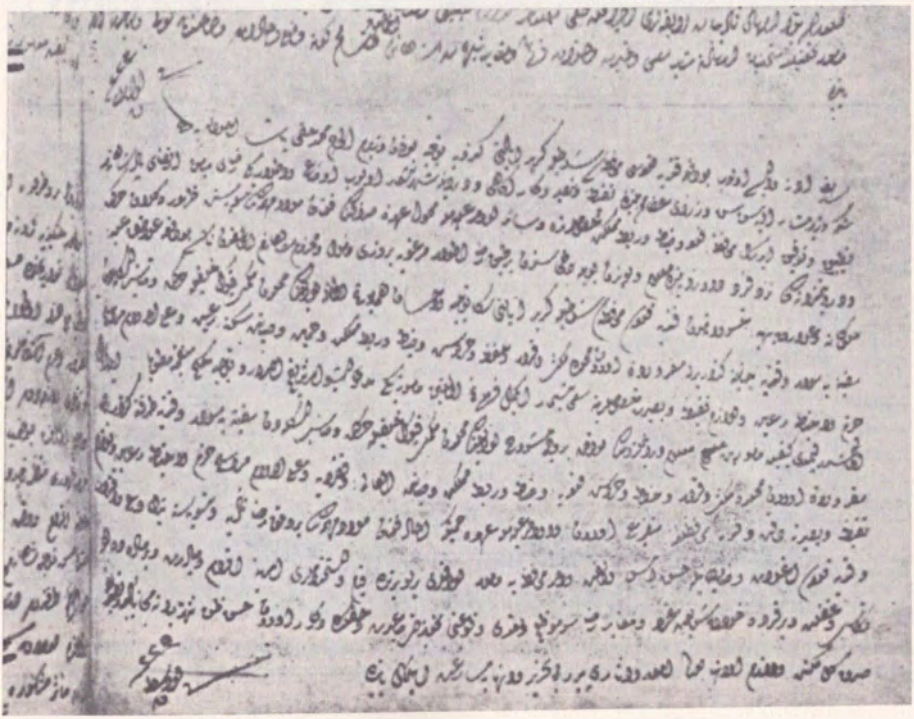
Boğaz Seraskeri Hakkı Paşa'ya IV. Mustafa'nın beyaz üzerine el yazısıyla hatt-ı hümuyunu (Topkapı Sarayı Arşivi, No: 8782)

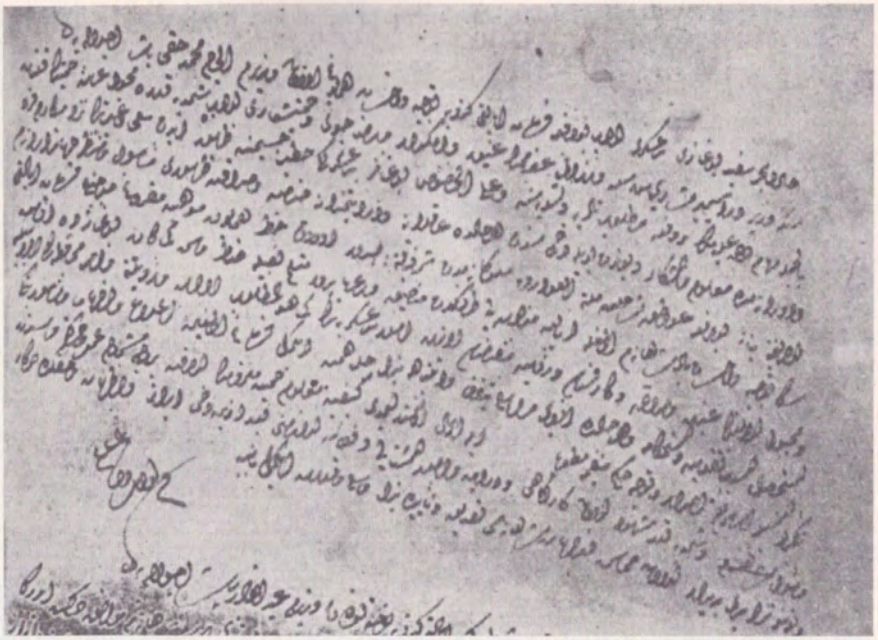
Hakkı Paşa'ya İngilizlerle sulh akdine izin verildiğine dair IV. Mustafa'nın beyaz üzerine kendi el yazısıyla hatt-ı hümayunu (Topkapı Sarayı Arşivi, No: 8784)

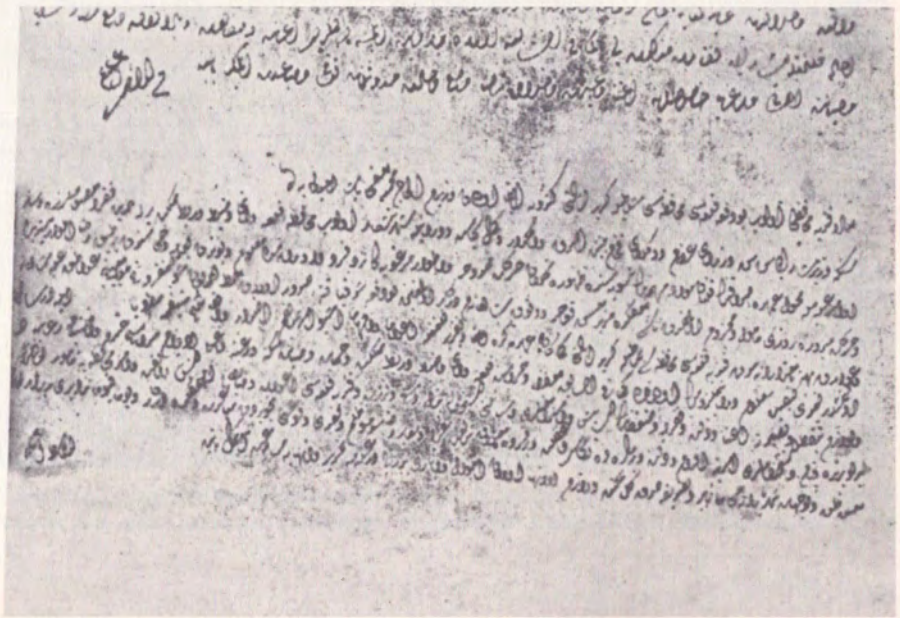
Hakkı Paşa'nın Boğaz seraskerliği üzerinde kalmak şartıyla Karaman valiliğinden Diyarbekir valiliğine tayini hakkında fermanı (Muhimme, No: 227, s. 45)

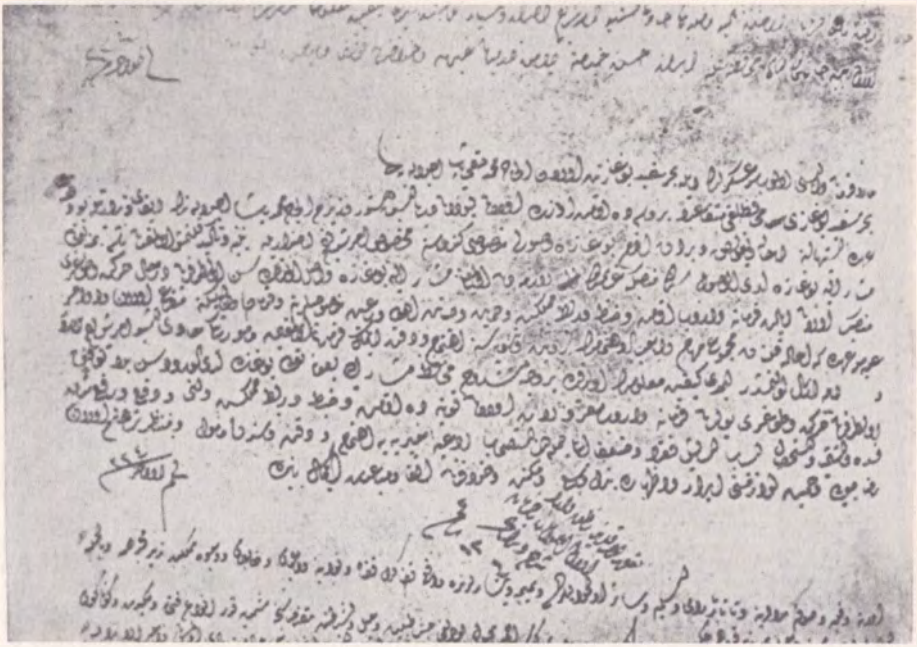
Sabık Adana valisi Hakkı Paşa'ya Kandiye Kalesi muhafaza şartıyla Ramazan 1223'te Girit valiliği tevcihi hakkında ferman (Mühimme No: 227, s. 1)

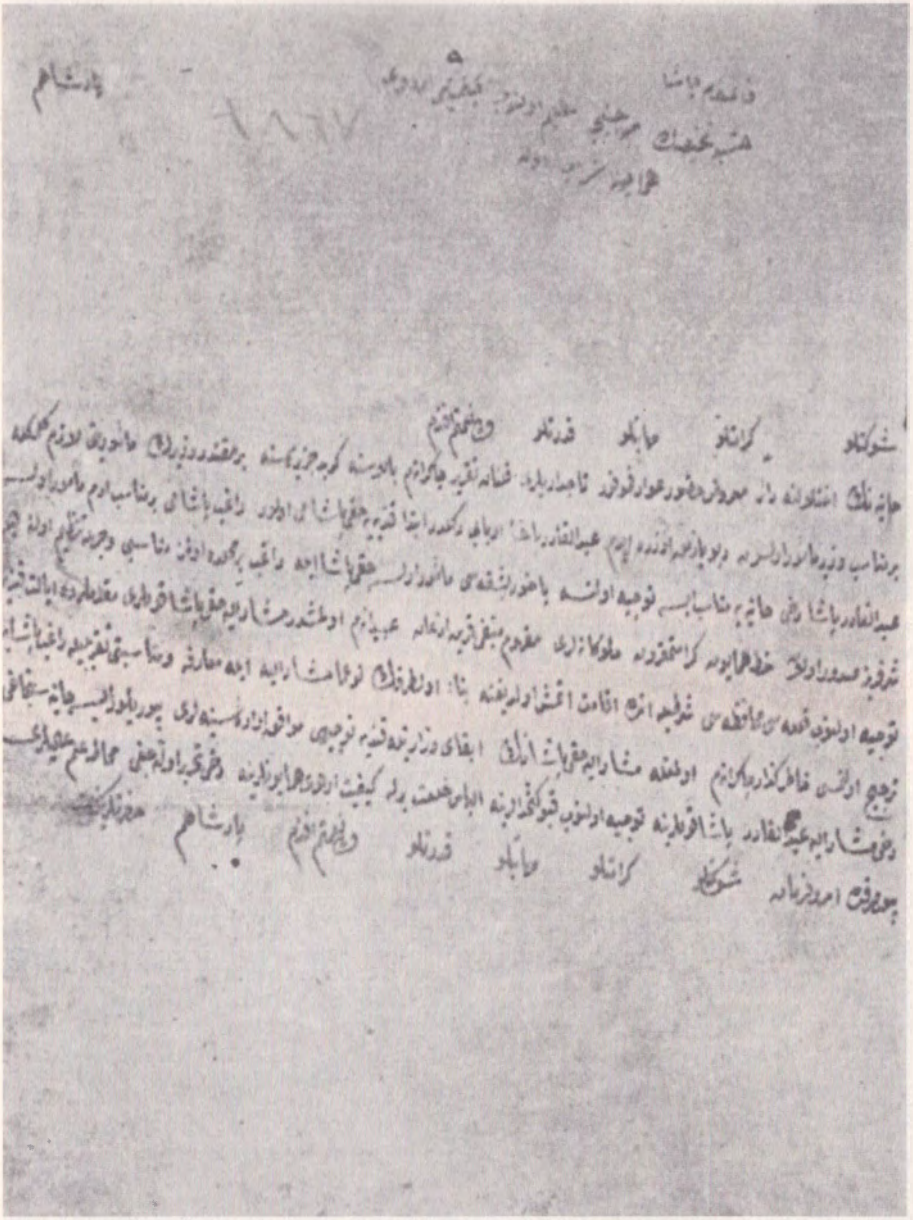
Boğaz Seraskeri Hakkı Paşa'ya ilaveten Karaman valiliği tevcih edildiğine dair ferman (Mühimme No: 227, s. 108)

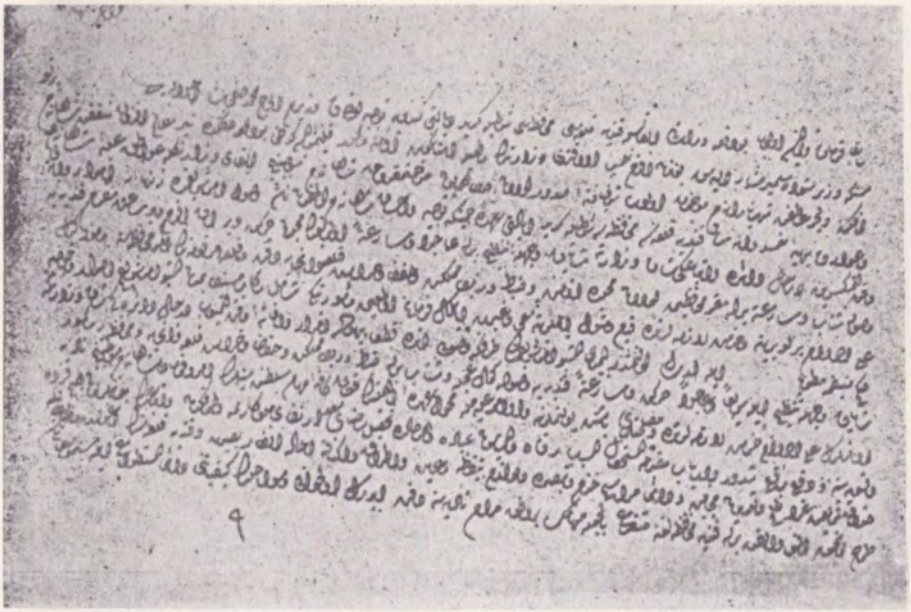
Kandiye Muhafızı Hakkı Paşa'nın Şevval 1223'te Kandiye ile beraber Girit valiliğine tayin fermanı (Mühimme No: 227, s. 136)

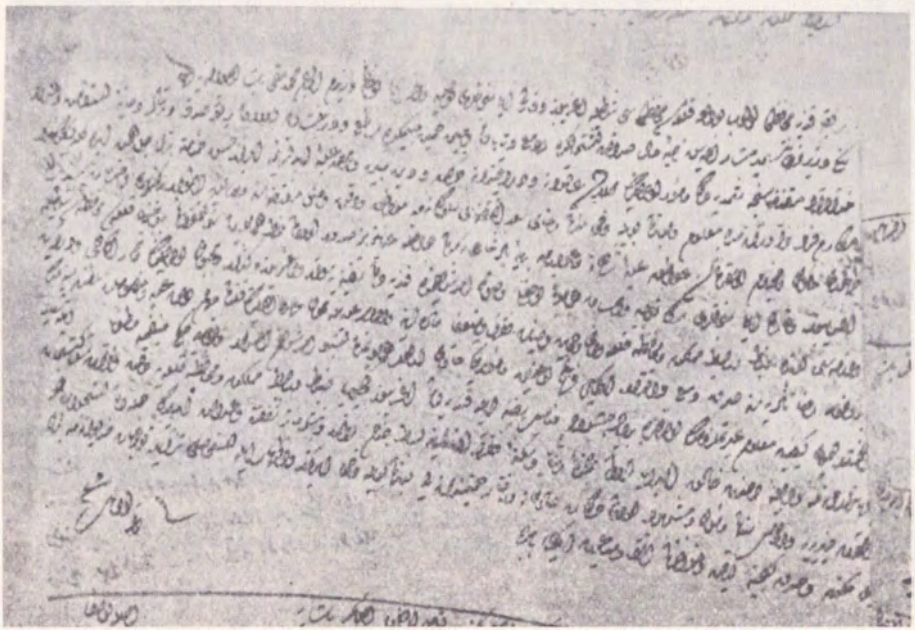
1224'de Karaman valisi ve Akdeniz Boğazı seraskeri olan Hakkı Paşa'nın seraskerlikten alınarak Konya'ya gitmesi hakkında ferman (Mühimme No: 227, s. 228)

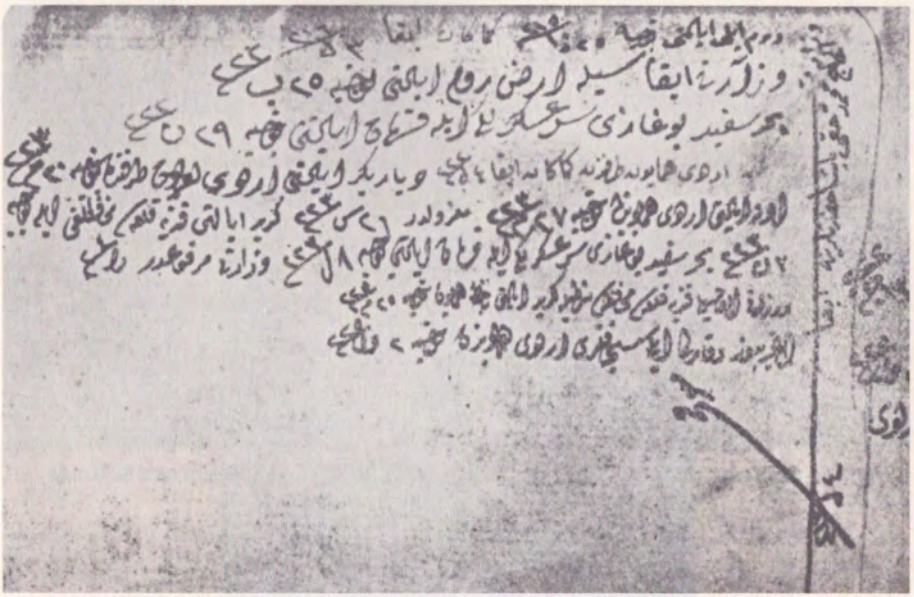
Hanya'da çıkan Rum ihtilali üzerine Hakkı Paşa'nın ikinci defa Girit valiliğine tayinine dair arz tezkiresi ve II. Mahmud'un hatt-ı hümayunu (Başbakanlık Arşivi, Ali Emiri Tasnifi, No: 9867)

Karaman valisi iken vezirliği alınarak İstanköy'de ikamete memur edilen Hakkı Paşa'nın Girit valiliğine tayin fermanı (Mühimme No: 229, s. 108)

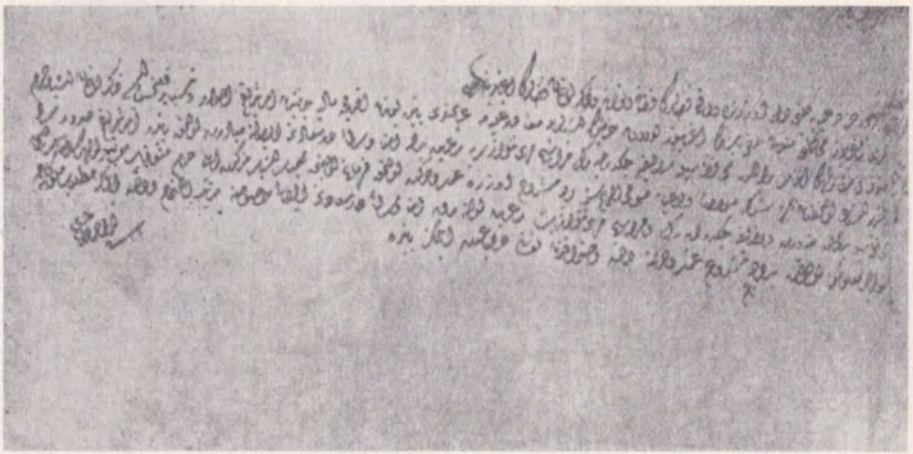
1225'de Ağrıboz ve Karlıeli sancaklarına tayin olunan Hakkı Paşa'ya gönderilen ferman (Mühimme No: 230)

Hakkı Mehmed Paşa'nın atik vüzera defterindeki künyesi

Hakkı Mehmed Paşa'nın mührü

Ağrıboz'da vefat eden Hakkı Paşa'nın ailesinin ve eşyasının İstanbul'a gönderilmesi hakkında hüküm

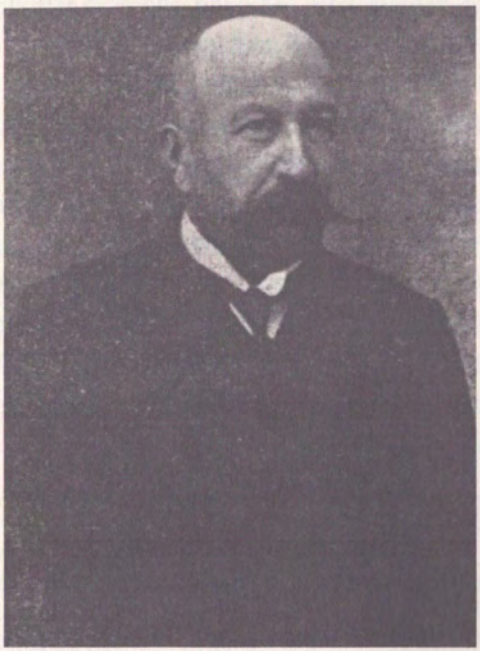

Hakkı Paşa'nın mührü

Ey numayende eden mihr-i kamerde şakkı
Hali sırrında bula mührü Muhammed Hakkı

Hakkı Paşa'nın torunlarından Süleyman Asaf Bey

Hakkı Paşa'nın torunlarından Muhiddin Bey

CEZAYİRLİ GAZİ HASAN PAŞA'YA DAİR

Bu yazımda XVIII. asrın son yarısı içinde, Osmanlı Devleti'nde, ikinci def'aki kaptanlığı esnasında, fasılasız 15 yıl kaptan paşalık yapmış olan[1] Hasan Paşa'nın uzun uzadıya terceme-i halini yazacak değilim; bu arzumu başka bir yazıya bırakarak, Hasan Paşa'nın nüfuz ve ikbalinin derecesine, tahakküm mertebesine varan bu nüfuza karşı alman mukabil tedbirlere ait vesikaları neşredeceğim. Bu vesikalar, Gazi Hasan Paşa'nın kendi yetiştirmesi ve kapı kethüdası olup, sonradan efendisinin himmeti ile sadrâzam olan Koca Yusuf Paşa'ya ait Mektubî-i sadr-ı âli defterindedir. Bu defterde Yusuf Paşa'nın etrafa yazdığı diğer muharrerat da vardır. Vesikalar arasında hükûmet merkezinden sadrâzama yazılmış tahrirat suretlerine v. s. tesadüf edemedim. Yusuf Paşa'nın Hasan Paşa'ya dair İstanbul'da sadaret kaymakamına, şeyhülislâma ve efendisi Hasan Paşa'ya gönderdiği mektuplardan, hükûmet merkezinden kendisine gönderilmiş olan mektupların meallerinin neden ibaret olduğu, bir dereceye kadar anlaşılmaktadır. Başvekâlet arşiv dairesinde bulunan bu defterlerdeki vesikaları nakletmeden evvel, Hasan Paşa hakkında biraz malûmat verelim:

Hasan Paşa, Tekirdağ'da, Hacı Mehmed veya Hacı Osman isminde bir tüccarın kölesi ve manevî evlâdıdır.[2] Küçüklüğünden beri gözüpek ve fevkalâde cesur ve didişken idi; efendisinin çocuklarını bile döverdi. Hattâ Hacı Osman Ağa, bu hallerinden dolayı, kendisini başkasına satmak istedi ise de, karısı: "evlâdımız gibidir" diyerek razı olmamıştı; fakat on yedi, on sekiz yaşlarına ge-

1 Hasan Paşa'nın birinci defaki kaptan paşalığı 1183'den (1770) 1187 (1774) senesine kadar devam etmiş ve III. Mustafa'nın vefatını müteakip, 37 gün sonra kaptanlıktan azlolunarak, Rusçuk taraflarına memur edilmişti.

2 Cezayirlinin efendisinin adını *Hadikatü-l-vüzerâ* ile *Sicilli-i Osmanî* Hacı Mehmed, Cevdet Paşa (*Tarih,* V, 16) ise, Hacı Osman gösterirler. Hasan Paşa'nın ölümünde kaynatası Hacı Osman hayatta idi. Acaba *Tarih-i Cevdet*, efendisi ile kayınbabasını karıştırdı mı? Yoksa, Hasan Paşa efendisi olan Hacı Osman Ağa'nın kızını mı aldı? Bu cihetler elde edilecek vesikalarla meydana çıkacaktır. Şimdi malûm olan şey, Hacı Osman Ağa'nın Cezayirlinin kayınpederi olduğudur.

len Hasan, memleket delikanlılarını da dövmeye başlayınca, Osman Ağa bu yaramaz evlâtlığını oradan uzaklaştırmak isteyerek, kendisini azat edip, ticaret gemilerinden birine vererek, ticaret yapmak üzere, bazı yerlere göndermiş ve bu suretle yanından ayırmıştı.

1152'de (1738) Yeniçeri Ocağı'na giren Hasan, Avusturya – Rusya seferi esnasında, Belgrad muhasarasında büyük cesaret göstermiş, harpten sonra Tekirdağ'a gelmiş ve oradan da Cezayir'e gitmek üzere bir gemiye atlayarak açılmıştır Genç yeniçeri Hasan Ağa, denize açıldıktan sonra, bindiği gemi tesadüf olunan bir ecnebî gemisine rampa ettiğinden, derhal bu gemiye atlayarak, yatağan bıçağını çekip, içindekilerle mücadele ettiği sırada, denizin cereyanı ve rüzgârın akıntısından dolayı, gemiler birbirlerinden ayrıldığından, orada yalnız başına kalmıştır. Hasan, gemi mürettebatından on beş kişiyi öldürüp, geri kalanları da kamaraya kapatmış ve bu sırada tesadüf ettiği bir Cezayir gemisi Hasan'ın gemisini alarak, Cezayir'e getirmiştir. Hasan'ın gösterdiği bu büyük cesaret ve kabadayılık fevkalâde takdiri mucib olmuş ve Cezayir Ocağı'nın âdeti üzere, zaptettiği gemi kendisine bırakıldıktan başka, fazla olarak bir de kahvehane verilmiştir. Bu suretle Hasan Ağa'yı Cezayir dayıları aralarına katmışlardı; hattâ şöhreti etrafa yayılan Hasan Dayı az zaman sonra, Tlemsen beyi bile olmuştu. Hasan Dayı daha sonra, Cezayir'in ileri gelenleri, bilhassa Cezayir beğlerbeği ile aralarında hasıl olan geçimsizliğe mebni, öldürüleceğini anlayınca, evvelâ İspanya'ya kaçarak, oradan İstanbul'a gelmiş ve Osmanlı donanmasının sıra kaptanları (mirî kaptanlar) arasına girmişti (1174 = 1761).[3] Hasan Ağa bundan sonra terakki ederek, Osmanlı donanması amiralları arasına girerek, iptida riyale[4] ve daha sonra kapudâne[5] olmuştu (1180 = 1766).

Hasan Bey bu hizmette iken, Ruslarla meşhur 1182 (1768) seferi açılmıştı; karada Osmanlı kuvvetlerini mağlûb eden Ruslar, Akdeniz'de de bir deniz muharebesi yaparak, Mora, Adalar v. s. Rumeli sahillerindeki Ortodoks Rumları ayaklandırmak ve kolayca arzularına nail olmak istiyorlardı. Bunun için Baltık Denizi'nde gemiler yaptırdıktan başka İngiltere'den de gemiler satın almışlar

3 Cezayir beğlerbeğisi, Hasan Dayı'nın kaçmasından müteessir olarak, Tlemsen hazinesinden para alarak, kaçtığını İstanbul'a yazdığından, Hasan Dayı'nın malı müsadere olunup, baş bakı kulu (hazine tahsil şubesi müdürü) Hüseyin Bey tarafından hapsedilmiş ise de, hakkında söylenen şeyin iftira olduğu anlaşıldığından, malı iade olunmuş ve yazdığımız gibi, kendisine kaptanlık tevcih edilmiştir.

4 Riyale, eski Osmanlı deniz teşkilâtında liva yani tuğamiral (contre amiral) derecesinde bir rütbe idi. Riyale terfî ederse, patrona=vice amiral=bahriye feriki olurdu.

5 Kapudâne eski bahriye teşkilâtımızda kapudan-ı derya, yani baş amirallik veya umum donanma kumandanlığından sonra gelen bir rütbe olup, daha sonraları bunlara reis paşa denilmiştir. Bugünkü teşkilâtımıza göre, birinci ferik amirali=corps amiral'dır.

ve Akdeniz'e geçerek, 14 kadar büyük kalyon ile Mora'ya hücum etmişler, fakat muvaffak olamamışlardı. Bu sırada Osmanlı donanmasından Cafer Kaptan kumandasında olan on beş kıt'a gemi ile çarpışan Ruslar çekilmişler ve bizim donanma da Sakız taraflarına gelmişti. Rus donanması aded itibarı ile bizden noksan idi ise de, gemilerinde İngiliz ve Danimarka gibi bahrî devletlerin değerli kaptanları ve İngiliz amiralları bulunup, bizim donanmada ise, gemicilerle gemi reislerinin çoğu deniz işlerinden gafil olduklarından başka, gemideki cenk askeri de şöyle böyle toplanmış ırgat, hammal ve diğer işe yaramaz güruhtan olduğundan, Ruslara karşı galebe çalmak müşküldü.[6] Koyun adaları etrafında yapılan muharebede kapudâne-i hümayun kaptanı Cezayirli Hasan Bey'in gösterdiği harikulade cesaret düşmanın maneviyatını kırmış ise de, Hasan Bey'in saff-ı harp harici kalması ve donanmamızın ve bilhassa Cafer Kaptan'ın geceleyin iki taraf donanmasının birbirinden ayrılması üzerine, daracık olan Çeşme limanına girerek, diğer gemilerin onu takib eylemeleri, boş yere donanmamızın batmasına ve mahvolmasına sebeb olmuştur.

Bu Koyun adalarındaki harp, bir donanma harbinden ziyade, iki kapudâne kalyonunun mübarezesinden ibaret olup, fevkalâde müheyyiçti. Türk kapudanesinin kumandanı Cezayirli Hasan Bey ve Rus kapudanesinin amirali ise, İspridof idi. İspridof'un büyük kalyonu Hasan Bey'in gemisi üzerine gelirken, Hasan Bey tarafından attırılan bir gülle ile düşman kalyonunun dümeni parçalanmış, su akıntısı ile gemi Hasan Bey'in gemisi üzerine düşmüş ve iki taraf birbirine karışmıştır. Hasan Bey birkaç çarmıh halatını keserek, salıncak gibi her bir ipe birkaç Türk askeri yapışıp, kendisi de beraber, düşman gemisine atlamışlardı. Bu suretle düşman gemisine atlayan otuz kişinin bin kadar düşman ile çarpışması ve muvaffak olması tabiî mümkün değildi; fakat bu otuz neferin taarruzundan korkan bazı düşman askeri geminin çanaklığına çıkmışlar ve Hasan Bey'in üzerine kurşun atarak, yaralamışlardı. Hasan Bey fütur getirmeyerek ve soğukkanlılığını muhafaza ederek, geldiği tertib üzere, tekrar kendi gemisine geçmişti. Hasan Bey'in bu cür'etinden kalyondakiler o kadar korkmuşlar ki, bir daha hü-

6 Çeşme muharebesine ait vukuatı kendisinden hülâsa ettiğim *Müriü't-tevarih* müellifi Şamdânîzade, Hüsameddin Paşa kapudân-ı derya olunca, komşu olmak münasebeti ile, Fındıklı'daki konağına giderek, tebrik etmiş; Hüsameddin Paşa da kendisinin tebrik edilmemesini, eğer bu işe tayini dört ay evvel olsa idi, arzusu gibi hazırlanacağını, halbuki şimdi bozuk düzen ve hiçbir iş yapmadan harekete mecbur bulunduğunu ve işin yalnız zat ile olmayıp, zamana ihtiyaç olduğunu, hazardaki mevcutla sefere gidilemeyeceğini ve halbuki şimdi bi'l-mecburiye böyle sefer edileceğini ve bu mevcudun da bir kısmının ulufesi selefi olan kaptan paşa tarafından alınarak, der-ceb edildiğini acı acı söylemiş ve sonunda, hemen dua edin, küffara rast gelmeyelim; eğer rast gelirsek, bizim askerimiz ve alâtımız ancak firara kifayet eder; muharebe edersek, nadim oluruz" demiş (1184 vukuatı arasında).

cum edilmek endişesi ile, kendi kalyonlarının cephaneliğini ateşlemişler ve bu ateş Hasan Bey'in kalyonuna da tesadüf ederek, tutuşturmuştu. Hasan Bey ve diğerleri kendilerini denize atarak, yüzebilenler bir tahta veya bir varil parçasına tutunarak, kurtulabilmişlerdi. İşte bu heyecanlı ve tehlikeli anda kapudâne Hasan Bey, yatağan bıçağını ağzına alarak, denize atladı ve bir tahta parçası yakalayıp, onunla selâmete çıkmak istedi. Almış olduğu yara sebebi ile, ıztırabı fazla idi; kendisi sahilden görülüp, hemen bir kayık gönderilmek sureti ile kurtarıldı. Malûm olduğu üzere, kaptan Hüsameddin Paşa'nın donanma üzerinde nafiz bir kumandan olmaması ve eski kaptanlardan Cafer Kaptan'ın, akşam karanlığından istifade ile Çeşme limanına girmesi ve arkasından diğer gemilerin de kendisini takib eylemesi üzerine, düşman, kendi kendilerini tuzağa koyan donanmamızın manevra yapmayacak derecede limanda birbiri üzerine yanaştığını görünce, İngiliz amiralinin teşviki ile, ateş gemileri ve hariçten yağlı neft ve bumbara ile içeriye ateş atmağa başladı. Bu ateş kalyonlardan birine rast gelip, yakmakla, kalyon leventleri kendilerini denize attılar; ateş diğerlerine de sirayet ederek, donanmamız yok yere mahvolmuştu. Donanmanın mahvolması üzerine, düşmanın Çanakkale Boğazı'nı geçerek, İstanbul'a gelmesi büyük ihtimal dahilinde olduğundan, elde gemi bulunmamasına mebni, İstanbul'un muhafazası için, tersanede kalan altı eski kalyon, birkaç arnavut perkendesi[7] dört adet Cezayir gemisi ve diğer bazı sefain tedarik edilerek, Boğaz'a gönderilmiş, Venedik gibi bazı Avrupa devletlerinden yüksek baha ile gemi satın alınmak istenmiş ise de, buna muvaffak olunamamıştı.

Hasan Bey kurtulduktan sonra, kendisine mîrmîranlık'la yine kapudanelik verilmişti. Hüsameddin Paşa'nın muvaffak olamaması üzerine, kaptan paşalık Cafer Bey'e verilmiş, fakat bu zat Çeşme vak'asının birinci müsebbibi olduğundan dolayı, yerine vezaretle Hasan Paşa tayin edilmiştir.[8] Hasan Bey kaptan paşa olmadan evvel, Boğazhisar'ın, yani Çanakkale Boğazı'nın, muhafazasına memur olmuştu. Ruslar Çeşme muvaffakiyetinden sonra, Limni adasına asker çıkarıp, muhasara etmişlerdi; bunu duyan Hasan Paşa ufak kayıklara 700-800 kişi doldurup, kendisi de beraber olduğu halde adaya geçip, düşmanı mağlûp ederek yedi topunu almış ve bundan sonra Maydos limanı tarafında gizlenen düşmanı tard ve Mondros limanına çıkanları da perişan ile, Boğaz ve etrafını düşmanın tecavüzünden kurtarmış ve bu büyük hizmete karşı altun çelenk ve gazi unvanı ile taltif edilmiştir. İşte Hasan Paşa bu hizmetinden sonra, vezirlik-

7 Perkendi, pergandi denilen ve garp devletlerinde brigantin adı verilen bu gemiler eski donanmamızda çekdiri envaından olup, 18 veya 19 kürekle hareket eden tarassut gemilerinden idi.

8 Hasan Paşa'nın kapudan-ı deryalığı Zilhicce 1183'tedir. Ferman sureti fotoğraflar arasındadır.

le Cafer Paşa'nın yerine kapudan-ı deryalığa getirtilmişti (Zilhicce 1183 = Nisan 1770). Hasan Paşa 1187 (1773) senesine kadar kaptanlıkta kaldı. Buna ilâveten Boğazhisar muhafızlığı ve seraskerliği de üzerinde bulunuyordu. III. Mustafa'nın vefatı ve kardeşi I. Abdülmecid'in cülusunu müteakib, Muharrem 1188'de (1774) kaptanlıktan azledilerek, Anadolu valiliği ile Rusçuk seraskerliğine tayin edildi ise de, yine aynı sene içinde ikinci defa kapudan-ı derya oldu ve on beş sene tam bir istiklâl ile burada kaldı ve devlette saltanat atabeği oldu.

Gazi Hasan Paşa bundan sonra Suriye'de Şeyh Zahir Ömer, Mısır'da Bulutkapan Ali Bey ve Mora'da Rumların cidden pek tehlikeli olan isyanlarını bastırmış ve memleketine pek büyük hizmet etmişti. Bu kısımların tafsilini paşanın mufassal tercüme-i haline bırakarak, bu son kaptan paşalığındaki nüfuzunu anlatalım.

Gazi Hasan Paşa, tersaneyi ıslahı ve donanmayı yeniden vücuda getirmesi, mühim ve tehlikeli isyanları bastırması dolayısı ile, hakikaten büyük itibar ve nüfuz kazanmıştı; fakat kendisinin padişaha bile kafa tutabilecek derecede ileri gitmesi, sadrâzam Halil Hamid Paşa'nın katlinden sonradır. Halil Hamid Paşa devletin askerî, idarî, iktisadî sukutunu anlamış ve ona göre tedbir almağa başlamış, Avrupa'dan ve bilhassa Fransa'dan mütehassıs getirtmiş, Mühendishane'yi açmış, sür'at topçu ocağını ihya eylemiş, hülâsa kendi iki buçuk senelik sadrâzamlığı zamanında mütemadî bir faaliyetle çalışmıştı. Kendisine salâhiyet verildiği halde, bazan kendisi kadar ve belki daha ziyade nüfuz sahibi olan Cezayirli Hasan Paşa'nın tesiri ile, işini yürütemiyordu. I. Abdülhamid iyi kalpli ve ıslahat yapmak isteyen bir hükümdar olmakla beraber, enerjiden tamamen mahrum olup, iyi başlanan işi sonradan, kendisinin etrafındaki bir zümrenin telkini neticesinde, bozuyordu. Hükûmette bütün nüfuz ve iktidarı ele geçirmek isteyen Gazi Hasan Paşa ile Selim Ağa ve oğlu Ahmed Nazif Efendi, Halil Hamid Paşa'nın faaliyetine karşı bir mania teşkil ediyorlardı. Bu maniayı bertaraf ederek, teceddüt faaliyetini yürütmek isteyen Halil Hamid Paşa, Abdülhamid'in hal'i ile veliahd Selim'i hükümdar yapmak için, el altından çalışmağa başladı ve bu hususta merkezde Şeyhülislâm Dürrîzade Ataullah, Yeniçeri Ağası Yahya Ağa ve hariçte Ağrıboz valisi Raif İsmail Paşa ile anlaştı. Veliahd Selim vaziyetten haberdardı; fakat hâdiseyi haber alan Hasan Paşa ve diğerleri, padişahın hemşiresi Esma Sultan vasıtası ile bunu padişaha bildirdiklerinden, hal' işi kuvveden fi'le çıkmayarak, akim kaldı; Halil Hamid Paşa azil ve katledilip, Yeniçeri Ağası Yahya Ağa boğuldu; Şeyhülislâm Ataullah Efendi de zehirlettirilerek, bu facia sona erdi.[9]

9 Halil Hamid Paşa'nın hayat ve faaliyetine ve Abdülhamid'i hal'a teşebbüsüne dair uzun bir tetkikim için bk. "Sadrâzam Halil Hamid Paşa", *Türkiyat Mecmuası*, V, (1936), s. 213-268.

Hasan Paşa, asıl bundan sonra, nüfuz ve kudretinin en yüksek derecesine çıktı. Halil Hamid Paşa'nın azli üzerine, yeni sadrâzam Şahin Ali Paşa gelinceye kadar, Gazi Hasan Paşa sadrâzam kaymakamlığında bulundu. Abdülhamid kendisini feci bir vaziyetten kurtaran Hasan Paşa'ya karşı minnettar kaldı ve Hasan Paşa ne dedi ise, o oldu. Hasan Paşa gayet zeki ve kurnaz olduğundan, Halil Hamid Paşa hâdisesinden sonra, bu kadar nüfuzuna rağmen, sadrâzamlığa yanaşmadı; fakat gelen sadrâzamlar onun tesiri ile hareket ettiklerinden, hakikatte sadrâzam kendisi idi. Şahin Ali Paşa ile evvelce kendi kapı kethüdası olup, sonra Mora valisi ve sadrâzam olan Koca Yusuf Paşa onun faik nüfuzuna karşı ses çıkarmamışlardı. Sadrâzam Şahin Ali Paşa onun fuzulî müdahalelerinden ve her işe burnunu sokmasından muztaripti. Hasan Paşa kendi kethüdası olan Yusuf Ağa'yı rikâb ağası[10] yaptırmak istemiş, fakat sadrâzam, merkezde Hasan Paşa etba'ının mühim yerlere girmesini istemediği için, Gazi Hasan Paşa'nın pek mutemedi olan Yusuf Ağa'yı, bir emr-i vaki yaparak, vezirlikle İstanbul'dan uzaklaştırmağı işine uygun görmüştü. Sadrâzamın padişaha arzettiği bu mesele hakkında I. Abdülhamid tereddüt göstermiş ve Hasan Paşa'nın bu hususta fikrininin alınmasını Şahin Ali Paşa'ya tavsiye etmişti. Sadrâzam arz tezkeresinde şöyle diyordu:

"Nefsü'l-emr Yusuf Ağa kullarına rikâb ağalığından ise vezâret müstahsendir ve Mora muhassıllığı mansıbı münasibdir zannolunur; kaldı ki, kapudan paşa kullarının hatırım tatyib için, eğer münasib ise, şu vechile istimzac olunsa ki, Mora bu esnada bir mutemedünaleyh ve muktedir vezire muhtac ve şevketlû kerâmetlû efendimiz kapu kethüdanız Yusuf Ağa'dan sadakat cezm eylediklerine binaen kadrü şanını rütbe-i vezâretle terfi' ve Mora'yı ihsan buyuracaklar; lâkin Yusuf Ağa sizin adamınız ve çırağınız olmağla rey ve rızanız lâzımdır denilse, belki yok demez; yine emrü ferman efendimizindir. Eğer bu vechile istimzac münasib ise, sonra müşarünileyhin bi-tıbkıhî huzur– ı hümayunlarına arzolunur. Kapudan paşa kullarından istimzac hususunda vech-i ahar ve nev'-i diğer ile ferman-ı hümayun buyurulursa, yine emrü ferman efendimiz hazretlerinindir".

Bu telhis veya arz tezkeresinin üzerine I. Abdülhamid kendi el yazısı ile şöyle yazmıştır:

"Yusuf Ağa maddesi Mora ile ikramı kapudan paşa mutayyeb olmak me'mûldür; istemez ise ahar (tarikle) ikram olunur; lâkin me'mûlümdür ister. Bakalım ne cevab ider; vech-i ahar ile istimzac nasıl olmalu yine bildiresin"[11]

10 Rikâb-ı hümayun ağları şunlardır: yeniçeri ağası, mir-i alem, kapucubaşı, büyük mir-i ahur, küçük mir-i ahur, çaşnigirbaşı, çakırcıbaşı, çavuşbaşı, kapucular kethüdası, cebecibaşı, altı bölük ağalan. Bu ağalıklar XV. asırda daha noksandı, sonradan ilâveler yapılmıştır.

11 Başvekâlet Arşivi, Ali Emirî tasnifi, Hamid I. devrinin hatt-ı hümayun dosyaları (Dosya 4, vesika 1007)

Bundan başka yine sadrâzama bu işe dair beyaz üzerine[12] gönderdiği bir hatt-ı hümayunda aynen şunları yazmıştır:

"Benim vezirim,

Bu gece telhisinizde arzolunan Yusuf Ağa'ya vezâret ile Mora muhassıllığı tevcih olmak hususu caizesinden maada, taahhüdü olan mebaliği, nizam verilmek şartı ile, nezdinizde münasib oldukda ve ba'dehû kapudan paşaya nüvaziş ve istimzac eylemeniz ile, mutayyebü'l-hatır olması dahi matlûbumdur. Bir mikdar küsmek tabiati kendisinde derkâr; lâkin irade-i aliyyem olduğunu bildikde ve hem Mora'da hemân kendisi olmuş gibi ve vakt-i sefer muhakkak eyledikde, bi-mennihi teâlâ me'mûldür bir işimize yaraması. Heman cenab-ı hazret-i Allahü teâlâ tevfikler virsin; hassatan çırağımız olmuş olur".

Bu suretle takarrür eden şekil padişah ağzından Hasan Paşa'ya anlatılınca, reddedememiş, fakat sadrâzamdan intikam almağı da unutmamıştır. Hakikaten bu hâdiseden beş ay sonra Şahin Ali Paşa, Hasan Paşa'nın tesiri ile azledilmiş, fakat hükümdar, malını müsadere etmeden, kendisine Selanik sancağı ile İsmail seraskerliğini vermişti. Şahin Ali Paşa'nın yerine Hasan Paşa'nın sabık kethüdası Mora muhassılı Yusuf Paşa tayin olunup, yeni sadrâzam gelinceye kadar, kapudan-ı derya Gazi Hasan Paşa sadaret kaymakamı nasbolunmuştu.

Yine başka bir tayin maddesinde, padişahın, Hasan Paşa'dan çekinikliğini gösteren bir mütalâa dermeyan etmesi üzerine, sadrâzam hükümdara bu kadar tereddüde lüzum olmadığını zımnen anlatarak, şöyle demiştir:

"Tersane-i âmirede mahlûl olan kereste mahzeni üçüncü kitabeti maddesiyçün –gayri mukaddem kapudan paşaya verilmiş. Vech-i lâyıkı ne ise, öylece idesin. Paşâ-yı mumaileyh infial ider mi, bilmem deyû mübarek hatt-ı hümayunları sudur eylemiş. Bu kulları ve kapudan paşa kulları şevketlû efendimiz hazretlerinin abd-i memlûkleriyiz. Kul velinimetine infial etmek cürm-i kabih ve hatâ-yı azimdir".[13]

1787-1788 seferinde Hasan Paşa'nın adamı olan Sadrâzam Koca Yusuf Paşa ordu ile hareket etmişti; malûm olduğu üzere, bu sefer evvelâ Rusya'ya karşı açılmışken, sonradan Rusların müttefiki olan Avusturyalıların da iltihakı ile, daha geniş bir şekil almıştı. Koca Yusuf Paşa Avusturya tarafında muvaffak olmuş ise de, Rus

12 Beyaz üzerine hatt-ı hümayun demek hükümdarın sadrâzam tarafından takdim olunan bir telhis üzerine derkenar sureti ile mütalâası olmayıp, re'sen ve doğrudan doğruya mütalâasını havi hattır.

13 Başvekâlet Arşivi, Ali Emirî tasnifi (Abdülhamid dosyaları, I, vesika 1145)

cephesine tayin edilen kuvvetler bir iş göremediklerinden, o taraflarda mağlûbiyet alâmetleri belirmişti. Rusların hudutta en mühim bir kale olan Özi'yi şiddetle muhasara etmeleri üzerine, burayı kurtarmak için, deniz tarafından da Kapudan-ı Derya Gazi Hasan Paşa'nın donanma ile gitmesi lâzım gelmiş ve o da hareket etmişti (1789). Hasan Paşa, Özi önüne gelmiş, sahil sığ olduğundan büyük gemilerin sokulamamasına mebni, ince donanmayı sevketmiş ve fakat bu donanma muvaffak olmayarak, İstanbul'dan istediği diğer ince donanma, havaların ve denizin müsaadesizliğinden dolayı, gelememiş ve neticede Özi kalesi sukut etmişti.[14] İşte bu kalenin sukutu, nüfuz ve ikbalinden dolayı hakkında söz söylenemeyen Cezayirli Hasan Paşa hakkında dedikoduyu mucib olmuş ve kendisinin ikbalini çekemeyen devlet adamları tarafından aleyhine bir cereyan hasıl olarak, kaptanlığının elinden alınarak, kara seraskerliğine nakledilmesi padişah ile sadrâzam kaymakamı ve şeyhülislâm arasında görüşülmüştü. Fakat Sadrâzam Koca Yusuf Paşa, Hasan Paşa'nın kendi yetiştirmesi olduğundan, Hasan Paşa'nın tebdilinde onun fikrinin alınması muvafık görülmüş ve bu husus hakkında sadrâzam kaymakamı Mustafa Paşa ile şeyhülislâm Mehmed Kâmil Efendi taraflarından Yusuf Paşa'ya mektub yazılmıştır. İşte aşağıya tarih sırası ile suretlerini sıraladığım mektuplar, Koca Yusuf Paşa'nın Mustafa Paşa ve şeyhülislâm tarafından gönderilen mektublara verdiği cevablardır. Bundan başka sadrâzam, Gazi Hasan Paşa'ya da 12 Rebiulahir 1203 (10 Ocak 1789) ve 11 Cemaziyelahir 1203 (9 Mart 1789) tarihli iki mektub yazmıştır ki, bu mektubların ikincisini daha evvel neşrettiğimden (bk. "Tarihte vesikacılığın ehemmiyetine küçük bir misal", *Belleten*, Sayı 7-8, 1938, s. 373-378), burada tekrar etmeyerek, diğerinin de suretini koyacağım. Gazi Hasan Paşa, sadrâzam Yusuf Paşa'ya gönderdiği mektupta, I. Abdülhamid'in gerek kendisine ve gerek Sadrâzam Koca Yusuf Paşa'ya olan iltifatından bahsederken, merkezde aleyhine alınan tertibattan bî-haberdi, sadrâzam bu mektuba verdiği cevapta şöyle diyordu:

14 1203 senesi safer ayında (Kasım 1788) Karadeniz'de olan donanma ile kapudan Gazi Hasan Paşa Boğaz'dan içeri girip, Büyükdere önünde demir atıp, pazar gecesi akşamdan sonra saraya gelip, huzura girince, padişah sultan Hamid, donanmanın böyle mağlûb ve perişan olmasından sual etmesi üzerine: "padişahım, bizim kavlü kararımız ve ahdimiz kara tarafından ordu-yı hümayun ve derya tarafından donanma-yı hümayun Moskov keferesi üzerine gidilecek değil mi idi? Edirne'den ordu-yı hümayun Nemçe keferesi üzerine gidip, Moskov keferesi dahi kara tarafından temaşayı kaldırıp, var kuvvetini ve askerini donanma-yı hümayun üzerine verdiğinden, galib oldu. Padişahım, kulunuz bir adamım; Eflâtun dahi olsam, bu kadar asker ile mukavemet olunmaz." diye cevap vermesi zerine, padişah ilzam olup Hasan Paşa'a: "var çamaşır değiştir ve müsadif hava ile sefineleri tersane-i âmireye götür" deyu emr itmek ile, Hasan Paşa konağına gidüp, çamaşır değişüp, ol gece yine donanmaya gidüp, donanmayı tersaneye getirmiştir. (Abdülhamid I. vekayiini takvimi tarzda hülâsa eden yazma mecmua. Türk Tarih Encümeni kitaplarından Türk Tarih Kurumu'na intikal eden kitaplar arasında, s. 56.)

I.

Koca Yusuf Paşa'dan Gazi Hasan Paşa'ya.

"Ez kadim beynehümâde samimî derkâr olan alâka-i fuadiye ve rabıta-i vedadiye vasıl-ı derece-i kemâl olduğuna binâen, erbab-ı nifakın kelâm-ı dürûğâmizlerine havale-i sem' ve ısga birle tağyir-pezîr olmak emr-i muhal olduğundan kat'-ı nazar cenab-ı saadetleri kendü pederim ve hayırhah ve gayretkeşim oldukları ecilden daima te'kid-i revabıta hillet ve teşyid-i mebani-i meveddeti mucib esbabın istihsaline himmet ve alelhusus her halde hakkımızda sevk-i kelâm-ı hayriyet-encam buyurarak, üzerimize bast-ı cenâh-ı vikayet buyuracakları meczum olduğuna binâen, ol bâbda ityân-ı delil ve burhan, hasılı tahsil kabilindendir. Bu esnada şevketlû, kerametlû velinimetimiz efendimiz hazretlerinin şeref-i mülakatları ile müşerref olduğunuzda, gerek sadrâzam, gerek sen ve Eflak voyvodası[15] üçünüz dahi benim çırağlarım ve mücerreblerim olduğunuza binâen, sizin içün bir dürlü azil yoktur; heman bi'l-ittifak gayret idesiz deyu nutk-ı hümayun buyrulduğu bu defa varid olan tahrirat-ı seniyyelerinde iş'ar buyurmuşsuz ve biz şimdiye dek uğur-ı hümayunda feday-ı can u baş iderek, hasbe't-tâka tediye-i umur-ı lâzime ve tesviye-i umur-ı seferiyede kat'â kusur itmeyüp ez dilü can bezl-i tâbu tuvan itmekde olduğumuzdan başka, Eflak voyvodasının dahi şimdiye dek rû-nüma olan sa'yü gûşişi bir vech ile inkâr olunamaz; inşaallahu teâlâ bundan böyle dahi cümlemiz uğur-ı hümayunda cansiparlık merasimini iderek, rızâ-yı meyâmin-irtiza-yı mülûkanelerine muvafık harekât ibrazına teşmîr-i sak-ı ikdam olunacağı bî-iştibah olmağla cenâb-ı hak ve feyyâz-ı mutlak cümlemize tevfikat-ı aliyyesini refik idüp dinü devlete lâyık hidemata mazhar eyleye âmin. Kaldı ki, azlü nasb kader hali olmakdan nâşi, gerek mazûl ve gerek mansûb lâzime-i zimmet-i ubudiyet olan ancak hukuk-ı velinimet kemâ hüve hakkıhi ifa ve icra itmek olduğu zahir ve gece ve gündüz zikr ü fikrimiz âyâ karîn-i pesend olacak hidemata ne vech ile muvaffak olabilürüm diyerek rûz u leyâl taht-ı livâ-i hazret-i risalet-penâhîde dest ber dâşte-i kadı'l-hacât olup istid'ay-ı inayet ve tevfik itmekde olduğum bahir olmağla heman cenâb-ı bati cümlemizin velinimeti olan şevketlû kerametlû efendimiz hazretlerinin rıza-i hümayunlarına muvafık harekâta mazhar eyleye âmin.

15 Bu Eflâk voyvodasının İskerletzadelerden Kör Kostantin oğlu Mavroyani Bey olması muhtemeldir. Hattâ bunun tarafından alınan bazı tedbirlere ve düşmanın mağlûbiyetine dair gönderilen bir tahriratın hükümdara arzedilmesi üzerine, I. Abdülhamid telhisin üst tarafına memnuniyetini beyan ederek, şunları yazmıştır: "Benim vezirim, tamam devlet-i aliyyeme sadakatlû bir voyvoda imiş, Allah İslâm ile müşerref eylesin deyû dua eylesem, hidayet-i rabbani. Hoşimdi heman İslâm tarafına olan gayretini Allah zayi eyle-mesün. Yine nüvaziş ile tatyib-i hatır eyleyesin" (Başvekâlet Arşivi, Dolap 1, sandık 7, hat nr. 20).

Cenab-ı düstûrîleri ile beynimizde ayrı ve gayrı bir nesne olmayup nikü bed tarafeynden zuhur eden hâlât birbirimize râci olmakdan nâşi, bundan böyle dahi sûrî ve manevî bir birimize muavin ve müzahir olarak vacibe-i zimmetimiz olan tediye-i hidemât-ı devlet-i aliyyeye sa'y ü gayret birle tahsil-i nîk-nâm itmeklik vacibe-i ubudiyetimiz olduğunu beyan siyakında. Fi 12 R. (Rebiulâhır) sene 203".

II.
Koca Yusuf Paşa'dan kaymakam paşaya

"Kaymakam paşaya[16]

Hâlâ kapudân-ı derya saadetlû Gazi Hasan Paşa hazretlerinin bu defa Karadeniz'de me'mûl üzre hizmete muvaffak olamadığına binâen, kara seraskerliği uhdesine ihale olunmak hususu bâ-emr-i hümayun saadetlû, semahatlû şeyhülislâm efendi hazretleri ile bi'l-müzakere istihsan olunup, bu suretde nezd-i halisanemizde dahi istisvab olunduğu suretde yerine, nasb-ı iktiza idecek kapudan paşa tersane ricalinden ve yahud ahardan kim olmak münasibdir ve heman şimdilerde olması ve yahud müşarünileyh mecmu' donanma-yı hümayunun levazım ve mühimmatını ve neferatı tekmil ü techiz ve tanzim birle donanma-yı hümayunun ihracına karib müddete dek imhâl olunması şıklarından kangısı münasib ise, iş'ar olunması bu defa bâ-irade-i hümayun irsal buyurdukları bir kıt'a kaime-i müşîrîlerinde derc ü tastir olunmuş.

Filhakika müşarünileyhin kara seraskerliğine liyakat ve ehliyeti bahir olmakdan nâşi, bu vech ile müzakere ve istihsan olunması tedabir-i şaibe ve arây-ı sâkıbeden olup, ancak müşarünileyh kara seraskeri olduğu suretde, orduyı hümayunun Dersaadet'den vakt-i hurucu olan nevrûz-ı firûzda müşarünileyh Âsitane'den hareket ve asakir-i külliye ile bu tarafa doğru azimet eylemesi lâzimeden ve müşarünileyhin nevrûzde Âsitane'den hareketi ve yerine aharı kapudan paşa nasbı irade olunduğu halde, kapudanlıkdan infisal ile meyus olacağına binaen, marifetiyle görülmesi ferman olunan umûr-ı tersanenin karîn-i ta'til olacağı bedihiyattan olup, lâkin müşarünileyhe hem umûr-ı tersaneyi idare ve hem de kara seraskerliğine müteferri sivadı tediye ittirerek iki emr-i cesimin vech-i suhulet ile gördürülmesi esbabına teşebbüs olunsa dahi, hoş olmaz mı mülâhazası bu vechile hatıra hutur ider ki, müşarünileyh ile bi'l-mülâkat cenâbınızın berren ve bahren imal ve idare-i asker hususunda ne derecelerde liyakatiniz ve ehliyetiniz olduğu malûmumdur; geçen sene ber-mukteza-i kader

16 Bu mektuplar 3 numaralı mektubî-i sadr-ı âli defterinde olup, tabiî gönderilen mektupların müsveddeleridir. Bundan dolayı elkab ve hatime yazılmamıştır.

kemâ hüve hakkıhi bahren bir iş görülemedi ise dahi, inşaallahü teâlâ bu sene-i mübarekede, yine inzimâm-ı himmetiniz ile, küffardan ahz-ı intikam olunmak eltaf-ı hafiye-i ilâhiyeden müsted'adır; ancak kapudanhk umûrunu idareye muktedir birisi yine inzimam-ı rey ve marifetiniz ile intihâb ve tevkil olunup, bu sene-i mübarekede cenabınızın kara seraskeri olarak azimetinize irade-i aliyye-i şahane taallûk itmekle mukteza-i gayret ve hamiyyetiniz üzre kapudanlığa her kimi istisvab ider iseniz, heman intihab ve tevkil idüp, cenabınız dahi karadan azimet esbabının istihsaline ve levazım-ı râhiyenizin tedarikine şürû' ve mübaşeret birle nevrûz-i firûzda Dersaadet'den harekete himmet ve bir tarafdan kapudanlık umûruna ve donanma-yı hümayunun techiz ve tanzimine dair hususatda intihab olunacak vekilinize ianet ve nezaret eyliyesiz; inşaallahü teâlâ cenabınız karadan ve vekiliniz deryadan küffar-ı hâksârın üzerine hücum ve iktiham eylediğinizde, avn ü inayet-i bârî ile katî küllî iş görülmesi me'mûl-i dergâh-ı izzetdir diyerek, müşarünileyhe ifade olunup, marifeti ile vekil olarak birisini intihab ider ise, müşarünileyh dahi kapudanlık üzerimdedir deyüp, donanma-yı hümayunun techiz ve tanzimine dikkat ve vekil olarak intihab ideceği kimesneye min külli'l-vücûh imdad ve iânet eylemek enseb mülâhaza olmağla, bu keyfiyeti evvel emirde müşarünileyh hazretleri ile müzakere ve badehu rikâb-ı müstetâb-ı mülûkâneye arz ve ifade birle, karîn-i istisvab olduğu suretde, müşarünileyhe tefhim birle, her kimi intihab ider ise, heman vekil nasb u tayin ve müşarünileyhin dahi nevruzdan mukaddem külliyetlü asker ile Dersaadet'den hareket ve bu taraflara doğru azimet ve Dersaadet'den hareketine değin umûr-ı tersanenin idare ve donanma-yı hümayunun techiz ve tanzimlerine dikkat ve nezaret eylemesini te'kid idüp, müşarünileyhin vekil olarak intihab ideceği kimesne eğer zatinde işe yarar âdem ise, müşarünileyhin Dersaadet'den hareketinden sonra bi'l-asâle kapudanlık ol kimesnenin uhdesine ihale olunmak ve eğer işe yarar âdem olmadığı halde, eshab-ı liyakat ve iktidardan ahar birisi intihab ve bi'l-asâle kapudan nasb itdirilmek suretleri ol vakit âsân olacağı ve müşarünileyhden istimzac olunmaksızın heman şimdi birisi intihab olunsa, müşarünileyh umûr-ı tersaneye bakmayacağı zahir ve donanma-yı hümayunun ihracına karib müddete değin imhal olunsa, donanmanın vakt-ı hurucu rûz-ı hızır esnaları olup, müddet-i karibe nihayet-i nevruz olmak iktiza ideceği bahir ve müşarünileyh ise, nevruzda Dersaadet'den hareket itmeli ki, vakt ü zamanı ile mahall-i memuriyetine irişüp, küffar-ı hâksar davranmazdan evvel bir iş görüle.

Böyle olduğu suretde, heman bâlâda iş'ar olunan vech üzre, şimdilik kapudanlığı idare eylemek üzre karadan memur kılınması enseb mülâhaza olduğu malûm-ı saadetleri buyuruldukda, ber vech-i muharrer keyfiyeti rikâb-ı hü-

mayuna arz u ifade ve efendi-i müşarünileyh ile dahi müzakere birle ne vechile irade buyurulur ise, ana göre hareket ve suret-i nizamını taraf-ı halisanemize dahi tahrir ve iş'ara himmet buyurmaları siyakında kaime. Fi 21 R. (Rebiulahır) sene 203".

III.
Koca Yusuf Paşa'dan kaymakam paşaya[17]

"Kaymakam paşaya,

Hâlâ kapudan-ı derya vezir-i mükerrem izzetlû Hasan Paşa hazretlerinden bi'l-cümle neferat müteneffir olduklarına binaen, azl ve yerine aharı nasb olunmasına dair bu defa firistade ve ib'as buyurulan kaime-i düstûrîleri vârid ve vâsıl ve mefhum-ı mü'eddasına ıttıla-ı halisânemiz hâsıl ve şâmil olmuşdur.

Umur-ı donanma devlet-i aliyyenin öteden beri umur-ı vacibü'l-itinasından olup, ale'l-husus böyle hengâmda cümle umura akdem olmakdan nâşi, bu husus ferden ve ictimaen mülâhaza ve müzakere ve nik ü bedi etrafı ile mütalaa ve müşavere olundukda, fi nefsi'l-emr müşarünileyhden müteneffir olduğu tahkik olunan hâlâtdan olduğuna binaen, müşarünileyhin azl ve yerine aharının nasbi lâzım gelüp, lâkin müşarünileyhin azl ve yerine aharının nasbında birkaç mahzur derkârdır.

Evvelâ mahzurun birisi el-hâletü hazihi donanma-yı hümayunun Dersaadet'den vakt-i hareketine kırk elli gün kalmağla, müşarünileyh şimdi azlolunduğu suretde, gaybı cenab-i bârîden gayrı kimesne bilmez; işin aşağısı güzel oldu ne âlâ ve maazallahü teâlâ encamı fena geldiği halde, işin evvel ve aharını bilmez bir alay sebük-mağzan kapudan paşa azlolunmamış olsaydı, işler böyle olmaz idi diyerek enva'-ı eracif ihdas idecekleri aşikâr ve birisi dahi halkın eracif işaasına bakılmayarak, müşarünileyh azl ve aharı nasb olunacak her kim olursa olsun, beher hal işi on gün zarfında ancak kendisini tanzim ve lâzimesini tetmime çalışacak bu suretde ne zaman iş görecek ve ne vakit donanma-yı hümayunu techiz ve askerini cem' ile hareket idecek? Bu dahi akıldan baîd olduğunu erbab-ı şûra lede'l-ifâde eğerçi bu mahzurlar derkârdır, lâkin müşarünileyhin hali böyle ve neferatının ahvali öyle. Müşarünileyhin kapudanlıkda ibkası sureti tercih olunsa, bu vakit evkat-ı saireye makîs olmayup ve bu husus din ü devlet hizmeti olmağla, bu bâbda halk şöyle der imiş böyle der imiş diyerek, ta'til-i maslâhat-ı matlûbeye ruhsat-dâde olmak dahi münafi-i gayret ve diyanet bir halet olmağla, bunun bir çaresine bakılmak lâzimedendir deyû işin suhuleti tarafı

17 Mektubî-i sadr-ı âli defteri, varak 75; aynen.

sual olundukda, müşarünileyhin azl ve yerine aharının nasbı murad olunduğu suretde, nasb olunacak kimesnenin hakkında serd olunan mahzur-ı mezkûre bakılmayup, donanma-yı hümayuna vaz' olunacak asker, gerek taraf-ı şahaneden ve gerek canib-i düstûrîlerinden hezar ikdam ve ihtimam olunarak, her ne vechile ve ne tarikle olur ise olsun, tedarik ve kalyonlara vaz' olunmak mümkin ise, heman müşarünileyhin azline ibtidar olunmak ve eğer bu surete tiz elden rabıta verilmek mümkin olmadığı suretde, müşarünileyh nezd-i mekârim-vefd-i şahaneye getürdülüp donanma-yı hümayunun mükemmel ve muntazam ihracı kat'î matlûb-ı hümayunumdur; eğer ber vefk-ı meram iş gördün ne âlâ ve maazallah hilâf-ı memul bir gûna hareket zuhur ider ise, selâmet-i hâl bir vechile mutasavver değildir, sonra sen bilürsin, bildim bilmedim dimeyesin, fi ma-ba'd hatır gönül bertarafdır diyerek, itab-âmiz ve gazab-engiz muamele olunduğu halde, müşarünileyh encamında kazaya uğrayacağını derk idüp, malikânesi olan Bolu ve Kastamonı sancakları asker yatağı olmağla, tiz elden on on beş bin asker cem ideceğinden başka, bedeninden dahi kati vafir akçe virerek, ol tarafda olan kalyoncu neferatını ıtmâ' ve mutad olan mevacibleri üzerine maa ziyadetin akçe zam iderek neferat cem'ine ibtidar ideceği zahirdir.

Vakta ki müşarünileyh bu vechile ikdam ve ihtimam iderek, donanma-yı hümayun kalyonlarını tanzim ve techiz ve maiyetine bi'-istishab Karataş altına vardıkdan sonra, donanma-yı hümayunun askeri ve sair levazımı tam mıdır değil midir hufyeten mahsus mutemed adamlar irsal olunup, kapudanlardan ve sairlerden sırren tashih olunup, cümlesi tamam olup, bir kusur ve küsurları olmadığı ba'de't-tahkik müşarünileyhe ızhâr-ı suret-i nevaziş olunarak, senden her halde uğur-ı din ü devlet-i aliyyede hizmet ve sadakat zuhuru me'mûl olduğuna binaen, kara seraskerliği dahi uhdenize ihale olunmağla, kapudanlığa birini tevkil ile, sen bi'n-nefs kara seraskeri olarak ordu-yı hümayuna azimet eyleyesin, sana olan hüsn-i teveccüh-i şahane muktezasınca berr ü bahr seraskerliği uhdene muhavveldir göreyim seni, şöyle gayret idesin, böyle gayret idesin diyerek, taltif olunduğu suretde, ol zaman birini tevkil ideceği melhuzdur ve illâ müşarünileyhin vehle-i ûlâda azli bir vechile tecviz olunamaz, bir kere dahi Dersaadet'e tahrir ile ol tarafda dahi tekrar mülâhaza olunup, ana göre hareket olunmak lâzimeden olduğu ittifak-ı ârâ ile karar-dâde olduğuna binaen, keyfiyet rikâb-ı hümayuna arz u ifade olunmağla, müşarünileyhin azli maddesini gayet hafî tutarak ve bir vechile kendüye serrişte virilmeyerek, saadetlû semahatlû şeyhülislâm efendi hazretleri ve sair iktiza idenler ile müzakere ve müşavere olunup, müşarünileyhin azli ve aharının nasbı iktiza eylediği suretde, balâda iş'ar olunduğu üzre, nasb olunacak her kim ise asker cem'i ve levazımat-ı sairenin te-

hiyesi beher hâl devlet-i aliyyenin bi'n-nefs ikdam ü ihtimamına menut olduğu ve devlet-i aliyye tarafından ikdam ü ihtimam olunmadığı suretde nasb olunacak her kim olur ise olsun, asker cem'ine ve tehiye-i levazımata adîmü'l-iktidar olup, aralıkda maslahat karin-i tatil olacağı, eğer müşarünileyhin ibkası irade olunup ber vech-i muharrer taraf-ı hümayundan kendüye emr ü tekid olunmak sureti istisvab olunur ise, müşarünileyh bîm-i can ile var kuvveti bazuya getürüp, bezl-i mechûd ve nisar-ı nükud iderek, bir iş görmesi me'mul idügi ve ba'dehû yerine aharının tevkil ittirilmesi mümkin olacağı ve müşarünileyh bu uğurda her ne ki sarf ider ise, dahi din ü devlet uğrunda sarf itmiş olup, saye-i devlet-i aliyyede ez'af-ı müzaaf mükâfât-ı cemilesine mazhar olacağı ve bâlâda iş'ar olunduğu üzre, eğerçi bu tarafda iki şık olarak istisvab olunup, ancak şıkdan birinin ihtiyarı ve yahud ahar vechile tedbiri görülmesi emr ü irade-i şahaneye menût olduğu malûm-ı saadetleri buyuruldukda, cenabınız dahi keyfiyeti rikâb-ı müstetâb-ı mûlûkâneye arz ve ifade birle ne vechile emr ü irade-i şahane müteallik olur ise, ana göre hareket ve keyfiyeti savb-ı halisanemize dahi tahrir ve iş'ara himmet buyurmaları siyakında kaime. 11 C. (Cemaziyelahir) Sene 203".

IV.

Sadrâzam Yusuf Paşa'dan şeyhülislâm efendiye[18]

"Şeyhülislâm efendiye,

Bu defa mahfice irsal buyrulan kaime-i şerifeleri vasıl-ı yed-i hâlisânem olup metin ve hâmişinin mezaya ve mealleri mû-be-mû ve harf-be-harf malûm-ı sadıkanem olmuşdur; kapudan paşanın cemî-i ahvali ve ricâl-i donanma ve askeri ne derecelerde tenfir eyledikleri ve aynı ile tahrir-i muhakkıkaneleri gibi olduğu manend-i şems aşikârdır ve âlemin lisanında dahi böylecedir.

Donanma maddesi, nazar-ı teemmül ile bakıldıkda, pek azîm ve cesîm, vaktimize göre saltanat-ı seniyyenin ve cünûd-ı muvahhidinin kuvvetü'z-zahrıdır; iyâzü billah bir tezelzül tetarruk eylemek lâzım gelir ise, karada olan ordularımıza dahi tesir ideceğinden şüphe yoktur, zat-ı semahat-simatları eben-an-ced hanedan-ı muhalledi'l-erkân-ı cihandarînin ve şevketlû kerametlû velinimetimiz efendimizin ve cümle ümmet-i Muhammed'in hayırhahı olduklarına binaen, hatıra geleni taraf-ı şeriflerine ifadede beis yokdur.

İşler matlûb üzre zuhur eyledi ne güzel, hak teâlâ hazretlerine sığınuruz; aksi kaziye vuku bulduğu suretde bizim gibi bendelerin hezarı, uğur-ı hümayuna feda olsun neyi müfid olur? Kapudan paşa tebdili ve yerine kapudâne veya

18 Varak 76; aynen.

aharının nasbı eğerçi vacib oldu, lâkin ihrac-ı donanmaya otuz kırk gün kaldı; yerine olacak adam kim olur ise olsun, ne zaman kendisine rabıta virecek ve ne zaman asker tahrir idecek? Yeni yaka bir şahsı tehî-dest olmağla kendü gailesine düşüp donanma vakti ile çıkmasından yeis gelecek. Özi elimde değil ki, oldukça sefain-i küffara sedd-i râh ola; âdây-ı din Karadeniz'i donanmadan hâli bulduğu gibi süfün-i mahzulesini taraf taraf Rumeli ve Anadolu sahillerine taslit ile kara seferine gelecek askere dahi mâni-i içtima olacak. Bu hâlât dakik ü amîk mülâhazaya muhtacdır.

Benim bildiğim, hayırlı olan kapudan paşa çünkü huzûr-ı hümayunda itâb-ı şahaneden berk-i hazân gibi lerzân olup donanma-yı hümayunun kâmilen techizine ve Özi kalesinin bizler ile bi'l-ittifak avn-i bârî ile istirdadına teahhüd eylemiş; ikrarına bakılıp kat'â yüz virilmeyerek ve ihafe ve tehdid olunarak donanma-yı hümayun kendisine hâh-nâ-hâh techiz itdirilip, vaktiyle Karadeniz'e ihrac olunmakdır; sâye-i hazret-i tacdarîde malına nihayet yok ve senevî yalnız mukataat-ı iradı bin kiseyi mütecavizdir; hisseti bırakıp meydana birkaç bin kise akçe koyulup ve kapudanân ve ricâl-i tersane ve askere evvelki gibi muamele-i unfü terk ve kalblerini tatyib eylese, görülmeyecek iş yokdur ve asker dahi bulunur; ancak eli her daldan kesilip, kazaya uğrayacağını cezm itmedikçe, bu vechile sarf-ı mal ve tağyir-i meşreb iderek, maslahatı görmez.

Behey semahatlû efendim! Akçeyi ve iradı biz kimin sayesinde kazandık, babamız mirasından mı kaldı cümlesi fazla-i inâyât-ı padişahî değil mi? Rabbimize sığınuruz, düşman galebe itse, nükud ve mali ne mahalle sarf itsek gerek? Henüz ol vakitde aklı olan hayatı istemez. Bu adam haliü'z-zihn bir adam olmağla bu dakayıkı bilmiyor; canib-i dâveraneden çin-i cebin gösterilerek ve birbirini müteakib şedid ve ekid ve korkunç hutut-ı hümayun ısdar olunarak donanmanın asakiri ve levazımı bî-kusur techiz ve maiyetine istishab ve vaktiyle Karadeniz'e çıkıp sadrâzam karadan ve sen deryadan sây iderek Özi'nin bi-avnillah halâsına ve âdâdan intikam alınmasına müsaraatın kat'î senden matlûbumdur; donanma tehire kalıp ve yahud asker ve mühimmatı nâ-tamam olup küffâr gemileri Karadeniz'de fesad idecek olur ise, kendini yok bilesin; ana göre başının tedarikini gör. Mezâmini derce olunmak ve bu vadiden tecavüz olunmamak mertebe-i vücubdadır. Me'mûl iderim ki, can korkusu ile, bezl-i mal ve kapudan ve zabitan ve askeri tatyib ve mükemmelen kalkıp gider.

Bu suretler savb-i senâverîden rikâb-ı adalet-meab meşreb ve mezakına göre, layih-i fikr-i acizanem olan tedbirler budur. Yine netice-i kârı ve hükm-i kaderi hazret-i allâmü'l-guyûbdan gayrı kimesne bilmez. Cenâb-ı mürüvvet nisâbları dahi idare-i perkâr-ı fikr-i saib buyurmaları lâzımdır; böyle teng vakitte bu ada-

mı hizmet-i mezkûreden şöylece sarf u tahvil ve ahar bir derdmendi girdaba ilka devlet-i aliyyeye muzır olmak gerek; cesaret müşküldür.

Bolu ve Kastamoni sancakları kapudan paşanın malikânesidir; bu iki sancak yalılarında ömrünü Karadeniz'de sebuhluk ile geçirmiş ve derya ahvalini bilir ve cenk ve harbe kadir güzide ve müsellâh ve pâk yirmi otuz bin asker çıkar ve asker ve kalyoncu dimeğe lâyık taifedir; müşarünileyh devlet-i aliyye uğrunda bir senelik mukataatı faizini feda ile, üç dört yüz kise akçe bezliyle voyvodalarına tahrir ve nakden bahşiş ve ulufelerini gönderse ve ikişer bin nefer asker taleb eylese, serian rızalariyle isteklü yiğitlerden dört bin nefer tahrir ve irsal iderler ve kat'â tahallüf eylemez; amma akçesiz zor ile kimesne gelmez ve gelse dahi, hayretmez. Arnavudluk'dan asker getürürüm dimiş; bunun hiç imkânı olamaz. Arnavudluk'dan yazılacak asker hazır olsa, bundan böyle üç dört aya dek gelemezler. Ol vakte dek donanma kalır ve asker bugün gelecek, yarın gelecek kelâmı ile imrar-ı evkat ve sonunda ne yapayım asker gelmedi cevabını vireceği bedihîdir. Halbuki Amavudluk'dan yazılı didiği asker nereden çıkacak malûm değil; yalnız tahriri üç aya mevkuf ve İstanbul'a gelmeleri kaç ayda olacağı edna mülâhaza ile bedidârdır ve müşarünileyhin Arnavudluk'dan asker tahririni irâd itmekden muradı Arnavudluk'dan askerin üç dört ayda geleceğini kendisi ra'na bilür, lâkin Arnavudluk'dan asker gelecek deyu müterakkib ve ba'dehu ne yapayım gelecek Arnavud askeri gelmedi; imrar-ı vakit itdikden sonra, Arnavud askeri bir tarafdan gelmeğe ve gelinceye dek meltemler esmeğe başlayup, ol vakit dahi ne işleyeyim havalar müsaid değildir diyerek, devlet-i aliyyeyi iğfal ile Dersaadet'ten hareket itmemeğe mukaddime kabilinden olduğunda kat'â şüphe voktur.Müşarünileyhin Arnavud askeri tahrir ideyim dimesi ancak bu hikmete mebnidir, gayrı manası yoktur; bu hususa bir vechile müsaade sureti izhar olunmak iktiza itmez.

Mukaddema yeniçeri ortalarından yedi aded ortaların yoldaşlarından ve sevahil-i Bahr-ı Siyah ahalisinden donanma-yı hümayun sefainine zabitan ve ağaları ile katî vafir asker konuldu ve senâverleri mahsus tersaneye varup, sergi başında oturup, zikrolunan ortalar neferatından asker yazıldıkça, miri ulufelerinden başkaca bir mikdar atiyye verilerek, gemilere vafir asker idhâl eyledim; işbu yedi aded ortalarda dahi vafir neferat hasıl olur. Vezir-i mükerrem izzetlû kaymakam paşa hazretleri ve sekbanbaşı ağa ile bi'l-müzakere tanzimi mümkün olan ve kezalik akçe bedeli ve ziyadece bahşiş ve atiyye i'ta ile Asitane-i Saadet'de dahi haylıca kalyoncu ve işe yarar neferat tahriri taht-ı imkândadır; cebrî ve kerhî havalemiz, hasılı taşra kazalarda beher sene matlûb olagelen kalyonculara bel bağlatmak caiz değildir, gelenleri dahi çiftçi ve sibyan makulesi ol-

dukları malûmdur, bu senakârları müşarünileyh kapudan paşaya pend ü nushı ve hatırıma gelen vesâyayı şamil bir kıt'a mufassal kaime tahrir eylediğime binaen, aynı bir sureti taraf-ı samîlerine gönderilmişdir; suret-i merkumenin atebe-i ulyâ-yı mülûkâneye takdimine himmet buyurmaları mütemennadır.

Kapudan Paşa'nın azli ile donanma-yı hümayun asakirinin ve ber vech-i me'mûl tekmili gerek nezd-i sâmilerinde ve gerek vezir-i mükerrem izzetlû kaymakam paşa hazretleri indinde meczum ise, hiç tevakkuf iktiza itmez ve bunun infisali yine faide virmeyüp ikmal-i asker kabil-i imkân olamadığı suretde hâh-nâ-hâh işi buna gördürüp, bâlâda tafsil olunduğu üzere çıkarılmak lâzımdır. Mukaddema iş'ar olunduğu üzre, donanmanın asker ve mühimmat ve küsuru itmam ve Karataş altına vardıkdan sonra, cümle kapudanlara askeriniz tamam mı deyû sual ve tekmili haber alındıktan sonra, müşarünileyhin azlinde yine beis olmamak gerek; heman rabbim hayırlısını ihsan eyleye âmin. 11 C. (Cemaziyelahır) sene 203".

Bundan evvel *Belleten*'de neşrettiğim Yusuf Paşa'nın Hasan Paşa'ya hitaben yazılmış bir mektubu[19] ile, sadaret kaymakamı ile, şeyhülislâmın Yusuf Paşa'ya yazıp, Yusuf Paşa'nın cevabında zikredilen sözlere bakılınca, İstanbul'da Cezayirli Hasan Paşa'ya karşı bir cephe alınmıştır; yine bu mektuplara göre, deniz ümerası ve asker, Hasan Paşa'nın şiddetinden dolayı, kendisini sevmiyorlarmış. Tarihlere göre, Hasan Paşa'nın kara saraskerliğine naklinin mukaddimesi daha evvelden, Abdülhamid I.'in vefatından bir az evvel başlamış ve Selim'in hükümdarlığı üzerine, aşağıdaki buyruldu ile Anadolu valiliği ile Rus cephesine serasker olmuştur.

"Sabıka derya kapudanı vezir-i mükerrem Gazi Hasan Paşa hazretlerine avatıf-ı aliyyeden Anadolu Eyaleti tevcih ve divân-ı hümayundan emri tahrir olunmak buyruldu, 18 ş. 203."[20] Gazi Hasan Paşa uzun müddet kapudanlıkta kaldığından ve bir hayli işleri başardığından dolayı, meşru ve gayr-i meşru, pek çok servet peyda etmişti; aynı zamanda çok tamakârdı.[21] *Mûriü't-tevarih*'in kenarına sonradan yazılmış olan Hasan Paşa'ya ait bir notta şöyle deniliyor:

19 bk. *Belleten*, Sayı 7-8 (1938), s. 373-378.

20 Bu emir Sadrâzam Koca Yusuf Paşa'nın beyaz üzerine buyuruldusudur (Dahiliye Vesikaları, M. Cevdet tasnifi, 16114). Delibaşı kalyoncu ve zaim kıyafetleri ve paşalı kavuğu ile zaman zaman tebdil-i kıyafetle İstanbul ve civarını gezen III. Selim 1203 senesi recebinin 24. günü (20 Nisan 1789) Bahriye binişine gitmeden evvel, valide sultan kethüdası Mahmud Bey ile Paşakapusu'na hatt-ı hümayun gönderip, Kapudan-ı Derya Gazi Hasan Paşa'nın Özi seraskeri tayin olunduğunu bildirmişti. Sadrâzam Kaymakamı Salih Paşa, Hasan Paşa'yı çağırıp, bir çeyrek kadar halvetten sonra seraskerlik kürkünü giydirmiş ve onun yerine de kapudane-i hümayun beyi olan Giridî Hüseyin Bey Rumeli payesi ve iki tuğ ile kapudan paşa olmuştur (Türk Tarih Encümeni'nden Türk Tarih Kurumu'na intikal eden kitaplar arasında, yazma mecmua, s. 62).

21 Tama'kârlığı, Koca Yusuf Paşa'nın gerek kendisine ve gerek şeyhülislama gönderdiği mektublardan da anlaşılıyor; mamafih hayırlı eserleri de vardır.

"Cezayirli Hasan Paşa'ya Sultan Abdülhamid merhumun vaki olan iltifatı bir vakitte bir vezire olmamıştır; lâkin müşarünileyh hin-i fevtinde tamam bin kise faizli Sinop malikâne iradı peyda itmişken ve on sekiz sene ale't-tevali kapudan paşa olmuşken ve dâr-ı dünyada evlâdı olmayup münkatiü'n-nesl iken tama' ve irtikâbı hadden ziyade olduğundan, daima istihdam eylediği kapudanlardan rüşvet ve hediye-i kesîre alarak herifleri ip kuşaklı ve zor ile hırsız iderdi; anlar dahi râkib oldukları kalyonların mühimmatını satarlardı ve askerini tamam vaz' u istihdam itmeyüp, mevâciblerini alırlar bu sebebden derunlarında tam takım bulunmayarak, her sene birer ikişer kalyon hazar vaktinde kazaya uğrayarak, kapudanlıktan azli tarihi olan 203 senesi evahirinde tersane-i âmirede kapak kaldırır altı yedi kalyon vardı, anın dahi cümlesi cedid değil. Bu sebebden müşarünileyh müverrihin (yani Şamdânîzade'nin) zannı gibi adam çıkmadı ve devlet-i aliyyeye bu donanma masarifinden hasareti müddet-i kapudanlığında bî-nihâye idi; erbabına malûmdur".

Derkenarı yazan zatın mütalâası kısmen doğru ise de, kısmen de garezkâranedir. Çeşme harbinden sonra mevcut donanma bu zatın eser-i himmeti idi. Devlete yapmış olduğu hizmetler göz önüne getirilecek olursa, kusurları pek ehemmiyetsiz kalır. Kendisinin yalnız Türkiye'de değil, Avrupa'da da icraatı ve faaliyeti meşhurdu. Hattâ kendisini sevmeyen ve öldürmemesi için Avrupa'ya kaçmağa muvaffak olan İshak Bey[22] Paris'ten henüz veliaht olan Selim'e gönderdiği 11 Şaban 1201 (29 Mayıs 1787) tarihli arîzada Hasan Paşa hakkında şöyle demektedir:

Hasan Paşa kulunuz geldikde elbetde kulunuzu sual idecekdir; bilmem kulun içün fikrine ne gelecektir? Benim efendim! İnayet-i bârî ile mesrur olduğunuzda kerem-i hümayun buyurup, Hasan Paşa kulunuzu din düşmanları karşısında rezil itmeyesiniz; zira cümle Frengistanda bu adamın ismi pek büyüktür ve şimdi Mısır'da eylediği işlere cümle devletler pesend eylediler; gerçi kendini rical, kibarımız sevmezler, lâkin vallahi devlet-i aliyyenin bir sadık kölesidir. Tatlı dil ile her işe kullanılır; haddim değil efendime bu misillû şeyi irad eylemek; lâkin âl-i kâfir belki bu adamı efendime yanlış bildirirler de efendimin gazab-ı hümayunlarına uğradırlar; kaldı ki kalb-i hümayunuzda bir şey dahi var ise, bu kuluna merhameten inayet buyurup, kulun İslambol'a gelince sabr-ı hümayun buyurmanız efendimden niyazımdır; umarım ki, kulunuza merhameten bu niyazımı makbul buyurursunuz. Allahü teâlâ bilir ki, sevdiğimden değildir; lâkin efendime lüzumlı bir kuldur; hususa bu günlerde namını Frengistan'da söyletmiş bir kulunuz. Efendimin yanında bulunması gayet ile kulunuza münasib görünür; yine ferman efendimindir".

22 Bk. "Selim III.'in veliaht iken Fransa kıralı. XVI. Lui ile muharebeleri", *Belleten*, Sayı: 5/6 (1938), s. 191-246.

Ben burada Hasan Paşa'nın mufassal bir tercüme-i halini yazmadığım için, merhumun kapudan paşalığı zamanındaki faaliyetinden bahsetmeyeceğim. III. Selim'in padişah olduğu zaman, Halil Hamid Paşa'nın teşebbüsü ile yapılacak saltanat tebeddülüne mani olup, Abdülhamid'i kurtaran Gazi Hasan Paşa'ya karşı padişah bir şey yapmamış, onun hizmetlerini göz önüne almış ve halkın memnuniyetsizliğini mucib olacak bir işe girişmeyerek, hayatına dokunmamıştır. Bu hususta belki de İshak Bey'in yazdığı mektubun tesiri olmuştur. Hasan Paşa devam etmekte olan Rusya-Avusturya harbi bitmeden evvel, kaptanlıktan alınarak, İsmail seraskeri olmuş ve orada Ruslara karşı bir de muzafferiyet kazanmış ve 1204 Rebiulevvel iptidasında (19 Kasım 1789) Kethüda Hasan Paşa'nın yerine sadnazam tayin edilmiştir.[23] Sadrâzamlıkla orduda bulunması Ruslar üzerinde bir korku tevlit ettiğinden, iki buçuk aylık sadareti zamanında düşman taarruz edememiştir. Vefatı 14 Receb 1204'de (30 Mart 1790) ve kabri Şumnu'da yaptırdığı Bektaşî tekkesindedir.

Hasan Paşa öldükten sonra, üzerindeki mirî mukataalardan gerek başlı başına ve gerek müşterek olan malikânelerin miktarı ve gelirleri pek mühim bir yekûn tutmakta olduğu görülmüştür.[24] Terk ettiği atlarının adedi kırk sekiz olup, hepsi muhtelif renkte cins atlardı; içlerinde 555, 400, 300 kuruşa satılan kıymetlileri vardı. Yalnız atların satılmasından hasıl olan para 13508 kuruş etmiştir ki, zamanına göre, mühim bir paradır.[25] Kendisinden ümit edildiği kadar para çıkmamıştır. Buna da sebeb mevcut nakdinin çoğunu Özi seraskerliğinde iken sarfetmesidir.[26]

23 1204 senesinde Cezayirli Gazi Hasan Paşa'ya sadaret tevcihi fermanı ile kürk ve kılıcı teslime memur olan Küçük Hüseyin Ağa'ya Hasan Paşa, ikramen, senevi 40 kese akçe getiren bir malikâne ile bir mücevherli hançer ve 1000 altın verilmiştir (Yazma mecmua, 71). Bu kayıt Hasan Paşa'nın serveti hakkında ufak bir misaldir. Kaptanlıktan azlinden sonra, Sultan Selim'in kendisini mutlak surette öldüreceğinden endişe eden tamakâr Hasan Paşa'nın sadrâzam tayin edilmesi kendisine bu fedakârlığı yaptırmıştır.

24 Başvekâlet Arşivi, Dahiliye vesikaları, M. Cevdet tasnifi, nr. 12326.

25 Başvekâlet Arşivi, Dahiliye vesikaları, M. Cevdet tasnifi, nr. 11152.

26 Bu hususa dair I. Abdülhamid ve III. Selim devirlerini takvimi tarzda hulâsa eden bir mecmuada (s. 78) şöyle denemektedir: "1204 receb 15 inde ordu-yı hümayunda sadrâzam ve serdar-ı ekrem Cezayirli Hasan Paşa vefat itdiği İstanbul'da şüyu' buldu. İstanbul'daki konağı mühürlenip, kapu kethüdası Süleyman Bey, kayın atası Hacı Osman Ağa ve bazirgânı ve sarrafı ve sair adamlar başbakı kulluğunda ve gündüzleri defterdarla karşıya geçip eşya ve mali ihraç ile saray-ı hümayuna naklederlerdi. Hasan Paşa'nın zevcesinin haber virmesi ile evinin hareminde odunluk altında bir mahal kazılarak bir kazan içinde bin kise akçelik altun çıkmış ve sarrafından 900 kise akçesi alınmış, bütün mevcud eşyası ve parası ve mücevheratı 4000 kise akçeye baliğ bile olmamışdı. Kasımpaşa'daki konağı ile Öküzlimanı'ndaki yalısı zevcesinin üstünde olmağla, anlara vaz'-ı yed olunmamışdır. 16 sene kapudanlığı ve hem hünkâr babalığı (atabeğ) olup ve sene-

Gazi Hasan Paşa'nın hastalanarak vefatına ve muhallefatına dair vesikalar vardır. Sadrâzam olan Gazi Hasan Paşa hastalandığı zaman, 12 Receb 1204 tarihi ile sadrâzam kethüdası tarafından İstanbul'da sadrâzam kaymakamına gönderilen mektupta şöyle denilmektedir:

"Sadrâzam ve serdar-ı ekrem... hazretleri altı, yedi gün mukaddem tebdilen Varoş tarafına azimetlerinde şiddet-i berd ve hiddet-i sermadan nâşi mizac-ı âlilerine inhiraf ârız olup, lâkin bi-lûtfillâhi teâlâ... gün-be-gün mizacsızlıkları mübeddil-i sihhat ve afiyet olmağla, bu keyfiyet şayet ahar tarafdan hilâf-ı vaki-i istimâ' ve şüyu ile bais-i halecan ü endişe olmamak için hakikat-i hâl ifadeye ibtidar olunduğu ve bi-avnillâhi teâlâ birkaç güne dek külliyyen şifayâb olup, kâffe-i umurun idare ve tesviyesine bi'n-nefis ikdam buyuracakları..."[27] Fakat Hasan Paşa hastalıktan kurtulamayarak, Recebin 14. salı gecesi vefat etmiş ve ordu erkânının kararı ile Rusçuk Muhafızı Hasan Paşa ordu kaymakamlığı için Şumnu'ya davet edilmiştir.[28]

Gazi Hasan Paşa'nın muhallefatına dair ordudaki sadrâzam kaymakamı Rusçuklu Şerif Hasan Paşa tarafından İstanbul'daki rikâb-ı hümayun kaymakamına yazılan kaimede şöyle deniliyor:

"İşbu mâh-ı receb-i şerifin 14. salı gecesi saat 2'de Sadrâzam Gazi Hasan Paşa hulûl-i ecel-i mev'udı ile irtihal-i dâr-i beka eyledikde, izzetlû defterdar efendi, ruznamçe-i evvel efendi ve başbakıkulu ağa ile evvel emirde müteveffa-i müşarünileyhin hazinesi olan mahalle varup lede't-temhir cizye başbakıkulu ağa muhafazasına tayin ve ba'dehû Paşakapusu'nda (Ordudaki sadrâzamın ikametgâhında) olan ve üzerinde çıkan şeyleri olduğu mahalde hey'et-i mecmuası ile tahrir ve her bir mahalline bekçiler nasb ve miftah ağası ve devatdar ve hazine kâtibinin haneleri dahi mühürlenüp levazım-ı tahaffuz ve intibaha riayet olundukdan sonra, Paşakapusu'nda olan eşyası memhûren mirî hazine addolunan kârgir Şerif Paşa medresesine naklettirildiğini ve canib-i hazret-i zıllulahîden emr-i hümayun-ı şevket-makrun sudûr idinceye dek eşyay-ı mezkûrenin tahririne vaz-ı yed olunmayup, alâ halihi muhafazasına ihtimam olunacağını ve hayvanatına dahi evvelki gibi baktırılacağını ve müteveffâ-yi müşarünileyhin hazinedarı kapucubaşı Süleyman Ağa kiraren ve miraren istintak olundukda, hazinedar olalı yedi ay zarfında kâffe-i irad ve masarifini bilürüm, müfredatı üze-

de 1000 kise akçeden mütecaviz malikanesi olmağla, bu miktar az para çıkması her kesi istiğraba düşürmüş idi; lâkin kapudan paşalıktan azlolunup sefer-i hümayuna tayin olundukdan sonra, çok mal sarfeylemişti". Sureti vesikalar arasında görünen hazinedarı kapucubaşı Süleyman Ağa'nın ifadesi yukarıki mütalâayı oldukça okşamaktadır.

27 Sadaret Mektupçuluğu Defteri, nr. 4.

28 Sadaret Mektupçuluğu Defteri, nr. 4.

re defterlerimde mukayyeddir, hazinedarlığından evvel ahz ü itasını bilmem, hal-i hayatında benim nem var ise, Tersane'de konağımda olan taş mahzendedir dir idi ve miftahlarını daima beraber gezdirirdi, hattâ geçenlerde mahzenin miftahlarını virüp, silâhdarını gönderdi; mücevherat piştahtasını getirdüp, içinde olan mücevherata birer kerre bakup bir pırlanta ve bir yakut ve bir zümrüt yüzük ve bir sagir ve bir kebir hançer bu tarafda alıkoyup, kusurunu yine piştahtaya vaz' ve bazı mahallerden gelen taka (=kumaş topu) dahi cem ile silâhdar-ı merkume teslimen, cümlesini İstanbul'a gönderüp mahud taş mahzene vaz itdi; bundan maada mahzenin içinde ne var ne yok bilmem deyü hatm-ı kelâm ile zikr olunan miftahları teslim eylediğini ve müteveffâ-yı müşarünileyhin kapudanlığında kendüyü Mısır'a gönderüp, hâlâ Mısır valisi İsmail Paşa hazretlerinden on bin nısfiye ve otuz beş bin bütün altun olmak üzre, kırk bin Mısır altunu alup meşayih-i Mısriye meşahirinden Şeyh Murtaza Efendi'ye vedîaten bırağup, yedinden aldığı senedi götürüp, müteveffa-i müşarünileyhe teslim idüp, lâkin sened-i mezkûr ne mahalde kaldığı malûm olmamağla, şeyh-i mumaileyh zikrolunan altunları ketm ider ise, kendünün hisab u kitabı, sual ü cevabı tamam oldukdan sonra, devlet-i aliyye tarafından mübaşir olarak tayini irade buyurulur ise, varup taleb eyledikde, şeyh-i mumaileyh inkâr idemeyeceğini ve müteveffayı müşarünileyhin hin-i vefatında yanındaki çekmecesinde olan mikdar-ı cüz'î ecnas altundan maada, hazinesinde mevcudu ale't-tahmin iki yüz kiseye baliğ olacağını kezalik hazinedarı mumaileyh haber virmekle ziyade memul iken böyle kalil olmasının sebebi sual olundukda, İsmail'den avdetinde hazinesinde bir para kalmayup, hattâ yirmi beş kise istidane idildiğini ve ba'dehu İstanbul'dan akça getirüp deyn-i mezkûru edâ ittiğini ve işbu iki yüz kese mikdarı akçe dahi sadaretde cevaiz ve avaidinden gayr-i ez-masraf müctemi olan akçedir deyû ifadesini nâtık mumaileyh defterdar efendinin takdim eylediği takriri ve zikrolunan miftahlar savb-ı müşirîlerine ib'as olunmağla, keyfiyeti rikâb-ı müstetâb-ı şahaneye arz u takdim ile ne vechile emr ü irade-i şahane sudûr ider ise, öylece harekete himmet ve suret-i irade-i hümayunı taraf-ı halisanemize dahi tahrir ve işaret buyurmaları siyakında kaime. Fi 16 B. (Receb) sene 204".

Gazi Hasan Paşa'nın talik hat ile hakkedilmiş zat mührü şu tarzdadır:
ما رآه المؤمنون حسناً فهو عندالله حسن

[*Türkiyat Mecmuası*, Sayı: 7-8 / 1 (1940)]

(Mare ahül mü'minune hasenen fe hüve indallahu hasen)
(Mü'minlerin güzel dediği her şey Allah katında da güzeldir) (hadis-i şerif)

TOSYALI EBÛBEKİR RATİB EFENDİ

I.

On sekizinci asrın ikinci yarısının sonlarına doğru (1780-1800) Bâbıâli ricali arasında kendi kendisini yetiştiren, ilmî kudreti ve devlet işlerine vukufu ve yüksek ihata ve kabiliyeti, kuvvetli kalemi, devlet siyasetine ve o tarihlerdeki Avrupa ahvaline derin nüfuzu olan ve bir miktar da Fransızca bilerek o tarihlerdeki bazı Fransızca kitaplardan bilgisi olduğu anlaşılan Ebubekir Ratib Efendi Tosyalıdır.

Nasıl yetişti?

Babası ilmiye sınıfından müderris Çilingir lâkaplı Hacı Ali Efendi'dir.[1] İlk öğrenimini memleketi olan Tosya'da, yapmış, babasından ders görmüş, on beş yaşında iken tahsilini ilerletmek üzere İstanbul'a gelmiştir. Burada bir vasıta ile Divân-ı Hümâyûn âmedcisi[2] Ethem Efendi'ye intisab ile hem devlet muamelâtına ve hem de tahsile başlayarak Türkçe'den başka Arapça, Farsça dersleri de gördüğünden kabiliyeti ve ateşîn zekâsı sayesinde az zamanda emsaline nazaran epey bilgi sahibi olmuştur.

Âmedî Edhem Efendi'nin H. 1177'de (1763) vefatı üzerine anın yerine âmedci olan Hüseyin Efendi'nin maiyyetinde çalışmış ve bir ara tahvil kalemine verilmekle beraber âmedci kalemiyle alâkası devam etmiştir.

1 Ratib Efendi aleyhdarları anı aşağılatmak için çilingir lâkabını çingâneye çevirmişler ve babasının Çingâne Ali olduğunu yaymışlar. Topkapı Sarayı arşivindeki 11388 numaralı vesikaya bakın. Bu vesikada evvelce ikbal zamanında Ratib Efendi'nin mensuplarından olan ismi zikredilmeyen vesika sahibi, Ratib Efendi'nin gözden düşüb hapsedildiği zamanda aleyhinde bulunmuş ve bu aleyhdarlıkla o tarihte ikbalde bulunan Valde Sultan Kethüdası Yusuf Ağa'ya çatmak için Ratib Efendi hakkında atıp tutmuş ve babasının adının Hacı Ömer olduğunu söylemiştir. Diğer hal tercümelerinde babası Hacı Ali'dir.

2 Âmedi veya Âmedci: Bâbıâli'de, Divan-ı Hümâyû'nda pâdişâha takdim edilecek maruzatı sadr-ı âzam mühürledikten sonra saraya göndermekle vazifeli kalemin müdürü olup nüfuzlu Bâbıâli erkânından ve devletin siyasetine vâkıf, ketum, kalem sahibi olanlardan tayin edilirdi.

Âmedî Hüseyin Efendi'nin H. 1188'de (1774) vefatını müteakip reisü'l-küttâb bulunan İsmail Raif Efendi (Paşa), Ebûbekir Ratib Efendi'yi Âmedî odası aslî kâtipliğine tayin ettirmiştir.

Ebûbekir Ratib Efendi talik yazıdaki iktidarı ve sür'at-i kalemiyesi sebebiyle Sultan Üçüncü Mustafa'nın son senelerinde Şehzade Sultan Selim'e talik yazı hocası tayin edilip bu suretle şehzade ile tanışmıştır.

Ratib Efendi'nin Âmedciliği:

Ebûbekir Ratib Efendi, ehliyetli ve liyakatli müstaid gençleri yetiştirmesini seven Halil Hamid Paşa'nın âmedci bulunduğu sırada ehliyetini gösterdiğinden anın teveccühünü kazandı; hâcegânlıkla kalem müdürü olup derecesi yükseldi; kendisini himaye eden Halil Hamid Efendi büyük tezkireci olunca Ratib Efendi'yi âmedci yaptırdı (1193 Cemaziyelevvel 1193 = Mayıs 1779).

Ratib Efendi'nin âmedciliği yedi sene devam etti; bu müddet, kendisinin devlet işlerinde ve siyasî durumda açılmasına, bilgisinin artmasına çok yardım etti. Halil Hamid Paşa'nın sadrâzamlığında (1782-1784) anın takdiriyle mevkiini kuvvetlendirdi; Devletlere yazılacak muharreratın yazılış tarzı, usul ve kaideleri; nâme, tahrirat ve şahıslara yazılacak mektupların kâğıtlarının cinsi ve eb'adı hakkında epey bilgi sahibi oldu. Kendisini himaye eden Halil Hamid Paşa'nın azl ve katli üzerine ehliyeti malûm olduğundan Ratib Efendi'ye dokunulmadı, vazifesi olan âmedcilikte bırakıldı.

Ratib Efendi H. 1202'de (1788) âmedcilikten alınarak sipah kâtibi oldu. Daha doğru olması icap eden bir kayıtta 1788'de âmedci iken Osmanlı-Rus muharebesine ordu ile gitmeğe memur oldu. Şehzade Veliahd Selim'in On altıncı Louis'ye gönderdiği nâmenin tarihi 1788 olduğuna göre sipah kâtibi olması daha sonradır.

Veliahd Selim'in Fransa kralına mektupları:

Ebûbekir Ratib Efendi, Rus seferine hareketinden evvel daha âmedci iken, Şehzade Selim'in Fransa Kralına göndermek istediği mektupları yazmıştı. Veliaht o tarihte yirmi yedi yaşında olup ihtiyar amcası Birinci Abdülhamid'in vefatında anın yerine hazırlıklı olarak geçmek istediğinden Fransa kralından askerî ve malî bilgi istemekte idi. Selim'in Fransa kralı On altıncı Louis'ye yazdığı H. 1201 (1787) tarihli ilk nâmesini Divan-ı Hümâyûn âmedî kalemi usulü üzere Ebûbekir Ratib Efendi yazmış ve keyfiyetten Fransa Sefareti haberdar edilerek Şehzade'nin mûtemed adamlarından Sultanzâde İshak Bey götürmüştü. Bundan sonra krala, başvekile gönderilmek üzere Sultanzâde İshak Bey'e gönderilen diğer mektuplar da Fransa Sefareti vasıtasiyle yollanmıştır.

Ebûbekir Ratib Efendi müsveddelerini yazıp bu müsveddelerin Şehzade Selim tarafından beyaza çekilerek gönderilmesi, itinalı güzel yazılması Ratib Efendi tarafından tavsiye olunuyordu. Divân-ı Hümâyûn usulünce nâme ve mektup kâğıtlarının boyu, cinsi nasıl olmak îcap edeceği Ratib Efendi tarafından bildiriliyordu.

Veliaht ile Ratib Efendi arasında mektup müsveddelerini götürüp getirmeği sarayda baş çuhadar olan Hüseyin Ağa yapıyordu.[3]

Ratib Efendi Cemâziyelâhir 1202'de (Mart 1788) ordunun Davudpaşa'dan Edirne'ye hareketine kadar İstanbul'da, bulunup o tarihte ordu ile beraber hareket etmiştir. Bu hareketinden evvel Fransa'ya gidecek nâme ve mektuplar hakkında şu tavsiyede bulunmuştur:

"Şimdi bu yazdığım, kralın mektubuna cevaptır; başvekile bu ihtimam olmaz, hem anın mektubunda hiçbir şey yoktur, siz efendimiz bunu beyaz edince anı dahi gönderirim ve kâğıdını kestim, hemen kulunuz nasıl yazdım ise siz efendimiz dahi dikkat buyurasız; yanlış yazılmasun, oldukça güzel yazmağa ihtimam ve himmet buyurasız ve İshak Bey'e yazılacağı dahi ardı sıra gönderirim, on on iki gün bunda (Davudpaşa) yız".

Veliaht Selim'in, Fransa kralına nâmesini götürecek olan Sultanzâde İshak Bey, Fransa Sefareti'nin yardımiyle gizlice İstanbul'dan çıkmış, Fransa'ya giderek Şehzadenin On altıncı Louis'ye olan nâmesiyle başvekile olan mektubunu vermiştir.[4]

Saray inzibatının zaif olması sebebiyle Şehzade Selim, Ratib Efendi ile muhabere edebilmiş ve I. Abdülhamid'in zaafı ve hilmiyeti sebebiyle muhabere işi gevşek tutulmuştur.

Halil Hamid Paşa'nın, Abdülhamid'in hal'ine teşebbüsü ve bu teşebbüsün Üçüncü Kadın Efendi ile pâdişâhın kızkardeşi Esma Sultan ve Kapudan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa taraflarından haber verilmesiyle hal' işi önlenmiş ve müsebbipleri cezalandırılmış, saray sıkı bir inzibat altına alınmış ve Veliaht Selim'in serbestisi daraltılmış ise de sarayın dışarısı ile içerisinin teması tamamen kesilememişti.

III. Selim'in Hükümdarlığı

Osmanlı Devleti Rusya ve müttefiki olan Nemçe (Avusturya) ile harp ediyordu. Sultan I. Abdülhamid hastalanmış, zaif düşmüş, Rus cephesinde devam edüp ge-

3 Bu baş çuhadar Hüseyin Ağa Çerkes olup rivayete göre Veliahd Selim'in süt kardeşi idi; Selim'in cülusundan sonra kapudan-ı derya olan Küçük Hüseyin Paşa budur.

4 Veliahd Selim'in, Fransa Kralı On altıncı Louis ile muhaberesine dair olan belgeler, tarafımdan *Belleten,* Say: 5-6 (1938), s. 191-246'da yayınlanmıştır.

len mağlûbiyetlerden müteessiren çok üzülmüş, elden çıkmaması için emirler vererek gayret gösterdiği Özi kalesinin düşman eline düştüğünü haber alması nedeniyle nüzul isabeti neticesinde vefat ederek yerine biraderi Üçüncü Mustafa'nın oğlu olup yirmi sekiz yaşında bulunan yeğeni Üçüncü Selim pâdişâh olmuştur (Recep 1203 = Nisan 1789).

Genç hükümdarın tahta geçmesi, devam eden mağlûbiyetlerden bunalan halka bir ümit verdi ise de ihtiyar Abdülhamid'in ölümünden ve Üçüncü Selim'in kocunduğu Sadrâzam ve Serdar-ı Ekrem Yusuf Paşa'nm azlinden başka değişiklik olmadı.[5] Olaylara dikkat edilip tahlil edilecek olursa Yusuf Paşa'nm azlinin hatâ olduğu, tesir altında kalan tecrübesiz hükümdarın acele ettiği görülüyor.

Üçüncü Selim, hükümdar olduktan sonra mevkiini kuvvetlendirmek, muhitini çoğaltmak için babasının adamlarından bir kısmını ve kendi mensuplarını uzaktan yakından yanına getirterek bu arada kendi mensubu olan hacegândan Ebûbekir Ratib Efendi'yi de unutmayarak anı da ordudan İstanbul'a. çağırtmıştı.

Ratib Efendi bu tarihte ordu ile Silistre'de bulunuyordu, emri alır almaz İstanbul'a geldi ve Ömer Sahib Efendi'nin yerine Şaban 1203'de (Mayıs 1789) tezkire-i evvel tayin edildi.[6]

İlk uğursuzluk:

Bu tayinin hemen arkasından Ratib Efendi'nin, Rikâb-ı hümâyûn reisü'l-küttabı bulunan[7] Raşid Efendi'nin yerine reis vekili olması hakkında Üçüncü Selim sadaret kaymakamına hatt-ı hümâyûn göndermişti. Bu suretle tepeden inme hatt-ı hümâyûn ile Raşid Efendi'nin azli Bâbıâli erkânını şaşırtmıştı. Bu tayini hoş karşılamadıkları gibi liyakatine hased ettikleri Ratib Efendi hakkında da dedikoduya başlamışlardı.

Sadaret kaymakamı, Bâbıâli'ye gelen hatt-ı hümâyûndan bahis ile keyfiyeti bir memurla Ratib Efendi'ye tebliğ edüp tayin hil'atini giymek üzere kendisini kapuya yani Bâbıâli'ye davet etmişti. Ratib Efendi, kendisini davete gelen memura o zamanın sakim itikadı üzere, bugün kamer akrebdedir (ay akreb burcundadır), hil'at giymek işi ertesi güne kalsın diye özür dileyüp hil'at giyme işini ertesi güne bırakdırmış., sadaret kaymakamı da öyle olsun demiştir. Âni olarak reisü'l-küttab vekâletinden azledilen Raşid Efendi'nin etekleri tutuşup pür-telâş Ratib Efendi'yi kıskanan saray mensupları ve padişah gözdelerine baş vurup

5 Sadrıâzam Yusuf Paşa'mn Sultan Selim ile arasının iyi olmadığının nedenleri hakkında bundan sonra Belleten'de çıkacak ayrı bir yazımız vardır.

6 *Tarih-i Cevdet*, IV, s. 266.

7 Muharebe zamanında fiilen reisü'l-küttâb olan zat pâdişâh veya serdar-ı ekremle sefere giderek devlet merkezinde reis vekili olarak diğer bir zat vazifelenir ve ana rikâb reisü'l-küttâbı denilirdi.

pâdişâha yakın olanlardan Naşid İbrahim Bey'le kardeşi Abdurrahman Bey ve diğer bazı mukarrıbînle beraber Ratib Efendi aleyhinde pâdişâha ne dedilerse deyüp hil'at giyme işinin ertesi güne bırakılması sözlerini şişirerek Ratib Efendi'yi iyice gözden düşürmüşlerdir.

Bunun üzerine Sultan Selim, Ratib Efendi'yi reisü'l-küttab vekilliğinden azledip birkaç gün sonra daha küçük bir hizmete yani birinci tezkereci vekâletine tayin eylemiştir. Ratib Efendi aleyhdarları, Sultan Selim'in ilk fırsatta Ratib Efendi'yi affedeceğini hesaplayarak anın bir mahalle tayin edilmesi için çalışmaktan usanmamışlar, anın büyük tezkereci vekâletine tayininden birkaç ay sonra bazı kabahat isnadiyle (ne olduğu gösterilmiyor) Bozca Ada'ya nefyettirmişlerdir.

Ratib Efendi kamer akrebdedir diyerek hil'at giyme gününü ertesi güne bıraktığının ağır cezasına uğradı. Hiç yoktan başını derde soktu, aleyhdarlarına, rakiplerine meydan verdi. Sultan Selim'in teveccühünü kaybetti ve bu suretle epey cefa çektikten sonra haline acınarak af olunup Bozca Ada'dan doğru orduya gönderildi. Belki Sultan Selim kendisini rakiplerinden korumak için İstanbul'a getirtmedi.

Ratib Efendi orduda açıkta kalmadı, Yeniçeri Ocağı kâtibi oldu. Şevval 1205 (Haziran 1791) tevcihatmda ocak kâtipliğinden mazul bulunduğu sırada Nemçe (Avusturya) ile Ziştovi muahedesi aktedilmişti.

Ratib Efendi'nin Nemçe Orta Elçiliğine tayini:

Rusya ve müttefiki olan Nemçe (Avusturya) ile H. 1201 (1787) muharebesinde Osmanlı ordusunun iki cephede uğraşması sebebiyle mağlûb olmuştuk. İngiltere'nin teşviki ve Kırım'ı geri almak hülyasına kapılan vukufsuz sadrâzam Yusuf Paşa Ruslara harp îlân ederek noksan tedarikle acele ordu ile hareket edeceği sırada çok evvelden Osmanlılar aleyhine Ruslarla ittifak etmiş olan Nemçe'nin de Ruslarla beraber Osmanlı Devleti'ne harp îlân ettiği elçisi tarafından bildirilmesi üzerine şaşırmış ise de celâdetle harekete mecbur olmuştur.

Bu durum Osmanlı ordusunun ikiye bölünmesini îcap ettirdiğinden sadrâzam ve Serdar-ı Ekrem Yusuf Paşa bütün şiddetiyle Nemçe cephesine yürüyüp Rus cephesinin kara tarafı seraskerliği sabık sadrâzam Şahin Ali Paşa'ya ve deniz tarafı da Kapdan-ı Derya Cezayirli Hasan Paşa'ya verilmişti.

Nemçe cephesinde önemli başarılar elde ederek düşman ordularını bozup Transilvanya'da mühim mevkiler elde eden Sadrâzam ve Serdar-ı Ekrem Yusuf Paşa düşmanın arkasını bırakmayarak başarıları ileri götürmek istediyse de Rus cephesindeki muvaffakıyetsizlikler (ki bunda rekabet yüzünden sabık sadrâzam

Şahin Ali Paşa'nın ihmali vardı) sebebiyle sadrâzam mecburen Rusçuk'taki ordugâha geldi.

Serdar-ı ekremin Avusturya cephesinden ayrılmasından sonra Osmanlı taarruzunun hafiflemesi nedeniyle yeni kuvvetlerle taarruza geçen Nemçe orduları ellerinden çıkan yerleri geri aldıktan başka Belgrad'ı ve diğer hudut kalesini aldıktan sonra Sırbistan'a girmişlerdi.

Tarihte görüldüğü üzere Osmanlı Devleti'yle ittifak etmiş olan Prusya'nın tazyikıyle Nemçe devleti Osmanlı Devleti'yle anlaşmağa mecbur olarak Osmanlılardan aldığı yerleri iade etmek suretiyle 3 Zilhicce 1205 (3 Ağustos 1791) tarihinde Tuna nehri kenarında Ziştovi'de on dört madde ve bir hâtime üzerine bir muahede yapılmıştı.

Yapılan muahedenin on üçüncü maddesi gereğince barışıklık îcabı olarak iki devlet arasında dostane elçiler gönderilmesi lâzımdı. Rakipleri tarafından ezilen ve orduda bulunan sabık yeniçeri kâtibi Ebûbekir Ratib Efendi'nin bu elçilik için en ehliyetli devlet adamı olduğunu hatırlayan Sultan Selim, Ratib Efendi'yi Nemçe elçiliği ile göndermek suretiyle aleyhdarlarının elinden kurtarmak istedi.

Elçiye nâme-i hümayun ile hazineden verilecek olan emanetleri teslim etmek üzere Ratib Efendi'nin İstanbul'a, gelmesi îcap ederken Sultan Selim, Ratib Efendi aleyhinde bir hâdise çıkmasından çekindiği için –çünkü bu tarihlerde genç hükümdar üzerinde kurenadan Paşazade Naşid Bey ile biraderi Abdurrahman Bey müessirdi– sefaret emanetlerini orduya göndererek Ratib Efendi'yi İstanbul'a getirtmedi.[8]

Ebûbekir Ratib Efendi baş muhasebe pâyesiyle Muharrem 126'da (Eylül 1791) Nemçe Orta Elçiliğine tayin olunmuş ve sefaret levazımatı da İstanbul'dan orduya gönderilmiş ise de buna mukabil İmparator tarafından harpten evvel İstanbul elçiliğinde bulunmuş olan Herpet, Ziştovi'de muahede akdi esnasında murahhas olarak bulunduğu için bu defa tekrar orta elçi pâyesiyle hediyesiz olarak Şumnu'da bulunan ordugâha gelince buna karşılık Ratib Efendi ile İmparatora gönderilecek hediyeler de geri çevrilerek gönderilmedi, Ratib Efendi hediyesiz olarak kendisine hazineden emanet olarak verilen sefaret takımiyle gitmiş ve yalnız Sultan Selim'in Nemçe imparatoru İkinci Leopold'a olan nâmesini götürmüştü.

Ratib Efendi'nin Nemçe'ye hareketi:

Ebûbekir Ratib Efendi 11 Muharrem 1206'da (10 Eylül 1791) ordu-yı hümâyûn Silistre sahrasında iken orta elçi vazifesi tebliğ edildikten sonra 12 Rebiul-evvel

8 Nemçe imparatoruna gönderilmek üzere hazırlanıp o taraftan hediye gelmediği için tekrar hazineye konan hediyelerin müfredatı Topkapı Sarayı Arşivi defterindedir (Numara 3672 ve 3957-5).

1206'da (10 Kasım 1791) yüz yirmi nefer maiyyetiyle Şumnu'ya hareket edüp dört günde Rusçuk'a ve oradan Eflâk voyvodası tarafından gönderilen mihmandarla beraber Tuna'nın karşı tarafına Yergöğü sahiline geçip Bükreş'e varmıştır. Bükreş'te Nemçe'nin acurdant (kapu çuhadarı-çavuşu) denilen bir memuriyle görüşmüş 13 Rebiulâhır'de (10 Aralık 1791) Bükreş'den hareket ile on günde Nemçe hududuna varılup Nemçe hükûmeti tarafından emirlerine dört araba ve iki potka tayin olunduğundan atlara binilip üç yüz elli yaya ve yüz elli süvari muhafazasında hareket ederek ilk menzil olan Lazarta kasabasına gelinmiştir.

Lazarta'dan sonra Erdel lisanında Sibin (bugün Romanya'da Sibiv) ve Nemçe dilinde Hermanştad denilen ve Osmanlıları seven kasabaya gece girilmiş olmasına rağmen fevkalâde tezahüratla karşılanmıştır.

Ratib Efendi Sibin'de bulunduğu sırada Nemçe devletinde iki başvekil olduğunu öğrenmişti, halbuki sadrâzam tarafından bir başvekile mektup yazılmış olduğundan diğer başvekile de bir mektup yazılması îcap ediyordu. Bu iki başvekilden biri imparatorluk umurunu gören Prens Kolorado ve diğeri Macar ve Çeh mesalihine ve umur-ı hariciyeye memur meşhur Prens Kavniç olduğundan büyük olan Kolorado'ya vezirâzamın mektubu olmadığından Ratib Efendi, kendisi bir tertip uydurarak ordugâhda bazı eşyasını unuttuğundan bahis ile yollayacağı adam için izin kâğıdı alarak göndermiş ve vezirâzamdan mektup gelinceye kadar mecburen Sibin'de beklemiş ve bu müddet içinde kasabanın bazı müesseselerini gezmiş, tiyatro ve balolarına gidüp vakit geçirüp eğlenmiş ve aynı zamanda havadis toplamıştır.

4 Cemâziyelevvel 1206'da (30 Aralık Ocak 1791) Sibin'den ayrılarak Lagos ve daha sonra 13 Ocak 1792'de Temeşvar'a gelmiş, orada da şerefine opera ve balo tertip edilmiştir. Temeşvar'da iken Ratib Efendi'ye trajedi ve komedyadan hangisinin temsil edilmesini arzu ettiği sorulduğu zaman komedyayı Sibin'de gördüğünü söyleyerek trajedi temsilini rica ettiğinden o akşam altı araba ve on altı maiyyeti ile tiyatroya gitmiştir. Ratib Efendi komedya ve trajediyi şöyle tarif etmektedir:

"Komedya dedikleri lu'b aynı ile meddah ve çengi hikâyeleri şeklinde ve opera hayal ile çengi lub'lerinden mürettep olup ve ikisi dahi mudhikâttan (güldürücü) ve ekseri âşık ve maşuka dair hikâyet ve ezmine-i sâlifede olan vakıattan ibarettir, lâkin trajedi hüzün ve bükâ (ağlama) îras edecek mesaibe dair hikâyattan ibaret olup meselâ İskender ile Dârâ cenginde İskender galip olup Dârâ'nın katli sureti ol vaktin lisanı ve eşkâl ve kıyafeti ile lu'b-u mezburda tasvir ve temsil ettikleri gibi.

Çâkerleri anda iken oynadıkları ezmine-i sâlifede (geçmiş zamanlarda) bir İspanya kralının oğlu esafilden bir kıza âşık olup babasından gizli nikâh etmekle sonra duyulup davası rü'yet ve kızı ve evlâtlarını katle dair bir hikâye idi.

Operada üç, dört saat kalup çok ikram gördük, kahve yerine dondurma, çikolata, limonata ikram eylediler."

21 Cemaziyelevvel 1206'da (16 Ocak 1792) Temeşvar'dan ayrılıp 26 Ocak'da mükemmel alay ile Budin kalesinin karşısında Peşte şehrine gelmiş, buradaki müesseseleri gezmiş, Osmanlı Devleti elinde iken defterhanesinde kuyudatı mükemmel siyakat yazılı bir defter görüp darphanesini gezmiş, buranın meskukât dairesine Sultan Selim'in sikkelerinden yanında olan rub'iyye ve nısfiyye ve sair sikkelerinden hediye etmiştir.

Peşte'de gördüğü şeyler hakkında mütaleasını ziyaretçi defterine yazmasını rica ettiklerinden Ratib Efendi dört beyitli bir manzume ile arzularını yerine getirmiştir. Manzumenin son beyti şudur:

Beğendi Hazret-i Sultan Selim'in bendesi Ratib
Gelüp gördükte bu cây-ı dilârâyı hakikatle

Peşte'den sonra Nayhayzan adını verdikleri Uyvar ve Macaristan'ın eski payitahtı olan Prestburg kasabasına gelmiş, burada görüştüğü kimselerle Türk musikisinden bahis açılmış, Râtib Efendi maiyyetinde olan heyete musiki faslı yaptırmış ve takdirle karşılanmıştır.

13 Cemaziyelâhır 1206'da (12 Şubat 1792) Tuna asma köprü ve posta ile geçilmiş, sonra Viyana'nın bir varoşu mesabesinde olan İşvekit kasabasına gelerek gelişini iki başvekile bildirmiş, ertesi gün iki başvekil tarafından sırkâtip ve tercümanlar gönderilmiş, hatır sorulmuş ve sefire mihmandar tayin edilmiştir.

Beç (Viyana) varoşlarından Line varoşunda alay tertibi emir olunduğundan orada Ratib Efendi kendi arabasından çıkup enderun-ı hümayundan istiare (muvakkat) olunan takımlardan bir ata binüp ve nâme-i hümayun koçısı (arabası), âlâ sâye çuha pûşidesi ve altı beygir ile bütün alayın önünde olarak ileri yürütülüp Beç kalesi civarında elçi için hazırlanan saraya gidilmiştir.

Ratib Efendi Beç şehrine girişinin sekizinci günü birinci başvekil Kolorado'yu ve iki gün sonra da ikinci başvekil Prens Kavniç'i ziyaret etmiş ve dört gün sonra imparator İkinci Leopold tarafından kabul olunmuştur.

Elçi Ratib Efendi'ye verilen ziyafetten sonra misafirhaneye avdet eden Ratib Efendi, ziyafetin ertesi günü imparatorun rahatsızlandığını haber almış ve dört

gün sonra da imparator vefat etmiştir. Ratib Efendi 9 Receb 1206 (4 Mart 1792) tarihli tahriratında imparator hakkında şunları yazmıştır[9]:

"İmparator ile mülakatımız Receb-i Şerifin dördüncü pazar günü ve Beç'e duhulümüzün on beşinci günü olup pazar ve pazartesi mizacı sıhhat ve afiyet üzere iken bi-emrillahi teâlâ salı gecesi hastalanup iki kere fasd (kan alma) ve on beş kere ihtikan olunmuşken kâr-gir ve ilâç-pezîr olmayup üçüncü defa dahi fasd ile bir menfaat hasıl olmamağla mâh-ı mezkûrun (recebin) sekizinci hamis (perşenbe) günü saat dokuz buçukta (alaturka) vefat etmiştir.

Mumaileyh zatında be-gayet âkil ve akibet-endiş ve mürüvvet-kiş bir zat-i memduhü's-seciyyet ve kîl-ü-kâl ve nizavü cidalden mücanebet ve cümle düvel ile tekid-i muhabbete sarf-ı gayret ve îmal-i fikr ve reviyyet eder bir merd-i sütüde-haslet olmağla bendeniz vefatından pek müteessir ve mütekeddir olmuşumdur. Hak teâlâ halefini (İkinci Fransuva) hayre âlet ve babası isrine iktifaya muvaffak eylesün. Macar ve Çeh memaliki irsen oğlu ve veliahdi Françesko'ya intikal edeceği ve imparatorluk (Diyana) tâbir eyledikleri divanda müzakere ve müşavere ile intihaba tevakkuf ettiği malûm-ı âlileridir. 9 Receb 1206."

Ebûbekir Ratib Efendi yedi buçuk ay sürmüş olan sefaretinden Tuna yoluyla Belgrad'a ve oradan da İstanbul'a gelmiştir.

Ratib Efendi'nin pek kısa olarak naklettiğimiz bu sefaretnâmesinden başka asıl ehemmiyeti hâiz bir eseri daha vardır. Bu ikinci eseri sefaretnâme ismi altında kütüphane fihristlerinde kayıtlı ise de bildiğimiz sefaretnameler gibi değildir. Bu eser Nemçe imparatorluğunun idarî, askerî, malî, hukukî, iktisadî ve sair bütün teşkilâtını havi olup altı yüz büyük sahife tutmaktadır, içinde ayrıca Prusya, Fransa ve Rusya teşkilâtlarından da kısaca bahsedilmiştir. Kitabın adı *Tuhfetü's-Sefare fî Ahval-i Asakiri'n-Nasara ve'l-İdare*'dir.[10] Ratib Efendi bu eserinin mukaddemesinde şöyle diyor:

"İmparatorun memaliki sınırından ubûr ve Beç'de kıyam ve huzurumuzdan memalik-i islâmiyye hudut ve sınuruna gelince iki yüz yirmi yedi gün mürur etmekle eyyam-ı mezkûrede celb-i havadis ve serair-i memlekete zeria olacak hâlât u esbab her ne ise mürâat ü iktisab ve bazı vesail ü vesait ve edille vü erbab ile tedarik-i etraf ve ahibbaya şitab ve vâkıf-ı umûr u serair olanlardan bazı-

9 Topkapı Sarayı Arşivi (Evrak numarası 5320); vesikanın Yiyana'dan yazılış tarihi 9 Receb 1206 (4 Mart 1792). İstanbul'a geliş tarihi 6 Şaban 1206'dır (30 Mart 1792).

10 *Tuhfetü's-Sefare*'nin bir nüshası Topkapı Sarayı Hazine Kitapları No. 613.

ları istıshab u isticlâb olunmağla Nemçe devletinin ve sair Avrupa'da olan mülk-i memleket ve cumhur ve milletin nizam-ı asakir ve bilâd u maarif ve iratlarına imkân mertebe ıttılaa sa'y ü içtihad ve muttali' olduğum serair ve mevadd-ı saire bir risale derununda cem' ve tertib ve aklım erdiği mertebe madde-be-madde tafsil ve tebvib olunmuştur."

Makalemizin sonunda bu *Tuhfetü"s-Sefare*'den bir az daha bahsedilecektir. Bu eserin tetkikinden Ratib Efendi'nin uyanık, dikkatli, devlet işlerinde anlayışlı ve yerine göre memleket umurunda tenkitçi olduğu görülür.

Ratib Efendi, Sultan Selim'in veliahtlığından beri bütün emel ve arzusu devletin asrî ihtiyaçlara göre bilhassa askerî ve malî ıslahı olduğunu yakinen bildiği için, hükümdar olduktan sonra da bu emel ve arzusu için çalıştığını ve devlet ricaline lâyihalar yazdırdığını görerek Nemçe sefaretnâmesinden ayrı olarak Nemçe, Prusya, Rusya ve Fransa devletleri teşkilâtlarından bahsetmek suretiyle bu *Tuhfetü's-Sefare'*yi yazmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya göndermiş olduğu sefirlerinin sefaretnâmeleri arasında görüş ve tetkik ediş noktasından kıymetlisi Ebûbekir Ratib Efendi'nin *Sefaretnâme'*si ile *Tuhfe*'sidir.[11] Sefaretnâmede kendisinin bilgili, bazı Garp eserlerini okumuş veya görmüş olduğu, gördüğü Macaristan şehirlerindeki kütüphanelerdeki bazı Garp eserleri hakkında vermiş olduğu malûmattan anlaşılıyor.

Ratib Efendi'nin yeni vazifeleri:

Ebûbekir Ratib Efendi, sefaretten döndükten sonra H. 1207'de (1792) başmuhasebeciliğe tayin edilmiş ve Şevval 1208 (Mayıs 1794) tevcihatında şıkk-ı sâlis defterdarlığına tayin olunmuştur. Bu sırada ekmekçilerin türlü hilelerinin önüne geçilemediğinden bu halden pek müteessir olan Sultan Selim buna bir çare olmak üzere Ratib Efendi'nin vazifesine ilâve olarak zahire nazırlığını da verdi.

Ratib Efendi zahire nazırlığında paçaları sıvadı, ekmeğin dirhemini tesbit etti ve numunelerine göre miktarını arz ile bu hususiaki başarısı pâdişâhı memnun bıraktı, sadrâzamın takdim ettiği takririn üstüne Sultan Selim:

"Bu kadar zahmet ile zahire tedarik eyleyüp dikkat olunmuş iken ekmekçi habislerine mecburiyet ne olsun? Ben eracif ve mugalata dinlemem; numunenin aynı ibadullaha yedirmeğe dikkat eylemelisin; artık burası Ratib'in işi değil. Aferin Ratib'e güzel sa'y eyliyor, dahi gayret eylesün. Sen dahi hiyle edenleri salb-i

11 Merhum Faik Reşit Bey (Unat) *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri* isimli eserinde Ebûbekir Ratib Efendi'nin sefaretnâmesi ve Nemçe imparatorluğu teşkilâtından başka bir de lâyihası olduğunu zikretmiş ise de (s. 154 ilâ 162) merhumun lâyiha dediği Nemçe İmparatorluğu teşkilâtını fasıl fasıl gösteren ve sonunda Prusya, Rusya ve Fransa teşkilâtları ilâve edilmiş olan yukarıda adı geçen *Tuhfetü's-Sefare'den* başkası değildir.

siyaset icra eyleyerek nizamına bakasın; bu husus senden kat'î matlubumdur" hatt-ı hümayununu yazmıştır.[12]

Reisü'l-küttâblığı:

Sultan Selim, kara gün dostu olan Ebûbekir Ratib Efendi'yi hükümdarlığa geçtiğinden beri reisü'l-küttâblığa getirmek istemiş ve muharebe esnasında ordudan İstanbul'a getirterek rikâb reisü'l-küttâbı yapmış ise de Ratib Efendi bâtıl itikad sebebiyle kamer akreb burcundadır diye fırsatı kaçırmış ve akreb kendisini sokarak rakiplerinin şerrine uğramıştı. Bu defa ise Sultan Selim siyasî durum üzerine Ratib Efendi'yi reisü'l-küttâblığa getirmeğe kat'î olarak karar vermişti.

Devletin haricî işlerinin ehemmiyet kesbetmesi hasebiyle ecnebi devletlerle olan muameleleri reisü'l-küttâb görmekte olup bu muameleler her ne kadar Divan-ı Hümâyûn'da bulunan Fenerli Rum tercümanlarının elinde ise de işin başı bulunan reisü'l-küttâbın cerbezeli, kanunlara vâkıf, natûk ve ehliyetli olması her cihetten mühim olduğundan o tarihte reisü'l-küttâb bulunan Firdevsî Efendi her ne kadar haysiyetli, dürüst ve divan işlerine vâkıf bir zat idise de kalemi ve takriri zaif ve başkasının yardımiyle iş görür olduğundan anın yerine kalemi kuvvetli, üç lisanda tahrire muktedir, şâir ve âlim bir zat olan ve uzun müddet âmedcilik edüp elçilikle Nemçe'ye giderek devletler ahvaline vukufiyle şöhret bulan Ebûbekir Ratib Efendi'yi Sultan Selim reisü'l-küttâblığa getirmek üzere hazırlamakta idi; bundan dolayı Avrupa ahvalini yakından görmesi için Nemçe elçiliğine tayin etmişti. Fakat pâdişâhın bu arzusu "Kurenây-ı şehriyarîden bazı müteneffizan-ı asrın hilâf-ı marazileri" olmakla beraber[13] Sultan Selim kararında ısrar ederek 27 Zilkade 1209'da (27 Haziran 1795) reisü'l-küttâb tayin edilerek hil'atını giymiştir.[14] Ratib Efendinin reisü'l-küttâblığı Sürurî:

Şükredüp hakka Süruri söyledi tarihini
Hamdülillâh Ratib-i âlî-cenab oldu reis

tarihini söylemiştir.

Ratib Efendi'nin tayini ile beraber anın derecesine, liyakatine hased eden yükselmesini istemeyen pâdişâha mensub nüfuzlu rakipleri fırsat kollayarak aleyhinde tezvirata başlamışlardır. Pâdişâhın teveccühüne ve kendisinin iktidarına güvenen Ratib Efendi hâdiselerden istidlal edildiğine göre pervasız, dürüst

12 Topkapı Sarayı Arşivi, Zarf numarası: 5026/10.

13 *Tarih-i Cevdet*, VI, s. 230.

14 *Vâsıf Tarihi zeyli*, c. 3, varak 14 ye 15 (Topkapı Sarayı Hazine kitapları 1394) ve *Tarih-i Cevdet*, VI, s. 195. Cevdet Paşa Safer'in on dördüncü Çarşamba günü azledildiğini yazıyor (VI, s. 230).

ve açık olarak hareket etmiş olduğundan dolayı reisliğini istemeyen, aleyhinde olanların cür'etleri artmış ve biraz da mağrurâne durumu devlet ricali üzerinde müessir olarak nihayet bu hallerden ötürü azlolunmuştur (1211 Safer = 6 Ağustos-3 Eylül 1796).[15]

Ebûbekir Ratib Efendi'nin reisü'l-küttâblığı on beş ay kadar sürmüştür. Azlinde evvelâ hanesinde oturmasına müsaade edilmişse de rakipleri pâdişâhın tekrar teveccüh göstermesi ihtimalini düşünerek aleyhinde çeşitli dedikodu ve durumdan anlaşıldığına göre pek ağır isnadlarda bulunularak eracif (yalan, fena haberler) neşrediyor diye birkaç gün içinde cezire-bend olmak üzere –*Tarih-i Cevdet*'e göre Safer ayı sonunda– Rodos adasına sürdürmüşlerdir.

Sürgün fermanının sureti yazımızın sonunda aynen kayıtlı ve fotoğrafisi de makaleye ilişik olup burada ilim ve fazileti malûm olan Ebûbekir Ratib Efendi düşmanlarının telkini ile aleyhinde neler uydurulup fermana yazılmış olduğu ibretle görülür. Bundan dolayı fermanlarda aleyhde kullanılan tabirlerin tedkiksiz, tahkiksiz kabulünün hatalı olduğu bilinmelidir. Sürgüne gidecek veya katlolunacak kimsenin düşmanı pâdişâh veya vezirâzam yahut pâdişâh yakınlarından birisi olduğu takdirde Bâbıâli'den yazılacak fermanın ona göre pek ağır veya hafif veyahut bütün hakikatler unutularak yazılmış olduğu görülür.[16]

İşte Sultan Selim'in yazı hocası, üç lisanda âlim, şâir, kuvvetli kalem sahibi bulunan Ebûbekir Ratib Efendi hakkında fermandaki bazı ibareler bundan dolayı olduğundan aşağıya işaret ediyorum:

"Malûm ola ki sabıka reisü'l-küttâbım olan Ebûbekir Ratib, bundan akdem mesnet-i riyasete intihab ve nasb olunmuşken vukuf iddia eylediği maddelerin birisini bilmeyüp tedabir-i umûrdan vücuhla âtıl ve avakıb-ı kâr mülâhazasından gafil ve tabiat-ı cibilliyesi mefaside mail olduğundan ve müteşebbis olduğu umûr-ı devlet-i aliyyeme îrâs-ı şîn (leke, ayıb) edecek derecelerde ifsad edüp devlet-i aliyyeme nef'u zarar mülâhazalarını bertaraf ederek nice umûru ihlâl" eylediği beyan edilmektedir.

Ferman baştan sona kadar okunacak olursa yazılanların bazıları boş değildir; bazı ibarelerden Ratib Efendi'nin doğru veya yanlış dedikoducu, ilmine mağrur olarak akranı olan devlet adamlarını uşak ve hizmetkârları yanında tahkir ettiği ve bazı vesikalardan asabî ve gazablı olup arkadaşlarını bile kırdığı anlaşılıyor.[17]

15 Ratib Efendi'nin reislikten azlini *Sicill-i Osmanî* 1211 Safer olarak göstermekte ise de Vak'a-nüvis Halil Nuri Bey 1212 Safer sonunda azledildiğini yazmaktadır. Halil Nuri Bey'de sene hatâsı vardır. Çünkü Ratib Efendi'nin Rodos'a sürgün edildiği hakkında Rodos naibine gönderilen fermanın tarihi 1211 Safer başlarıdır.

16 Arşivlerdeki vesikaları tetkikim sırasında bu tarzda yazılmış bir hayli ferman gördüğümden tarihî araştırmalarda bulunanları bu yönden uyarmayı faideli buldum.

17 Topkapı Sarayı Arşivi 11388 No.lu vesika.

Ratib Efendi'nin bu mâzul ve menkûb (felâkete uğramış, düşkün) zamanında kendisini kurtarmak için çalışan dostları var ise de pâdişâh yakini, nüfuzlu düşmanları daha müessir olduklarından bu cihetten dostlarının gayretleri müessir olmuyordu. Bunlardan bazıları Ratib Efendi'yi affettirmek üzere Sadrâzam İzzet Mehmed Paşa'ya başvurmuşlardır. Bunlardan biri Darü's-saâde Ağası Kâtibi Sofalı İsmail Efendi olup Ratib Efendi'nin afvına delâlet etmesi hakkında sadrâzam İzzet Mehmed Paşa'dan istirhamda bulunmuştur. İsmail Efendi'nin bu ricasına karşı sadrâzam:

"Ratib Efendi'yi zatında gayet severdim ve sadakat me'mul ederdim, me'mulümüz gibi zuhur etmedi, kendi etti elimden ne gelür" diyerek afvına delâleti kabul etmemiştir.[18] Buna rağmen İsmail Efendi sadrâzamın tekkesinin şeyhi Ömer Efendi'ye de başvurmuş, anın da sadrâzama söyleyerek pâdişâh tarafından afvına delâlet edilmesini rica etmiştir. Şeyh Ömer Efendi, bizzat müridi olan Sadrâzam İzzet Mehmed Paşa'ya gidüp ricada bulunmuş ise de sadrâzam ona da:

"Ratib Efendi kendi kendine etti; ben anı bana yâr-ı vefadâr zannederdim değilmiş, benden olmadı, kendinden oldu" demiştir.[19]

Sadrâzam değişmesi:

Avrupa'nın siyasî durumu çok karışmıştı. Fransa inkılâbı büyüdükçe büyümüş birtakım ihtilâller ve tebeddüllerden sonra meydana Korsikalı Bonapart'ı çıkarmıştı. Bu nev-zuhur general İngiltere ile uğraşıyordu. Avrupa kıtasında onlara bir şey yapamadığından tarihlerde görüldüğü üzere Hindistan'a giderek İngilizleri müstemlekelerinde vurmak istiyordu; maksada varacak en kısa yol Mısır'ın ve Suriye'nin elde edilerek Fırat nehri vadisi,, Güney İran Faris'i idi. Sergüzeştçi olan Bonapart Osmanlı Devleti'yle Fransa arasındaki dostluğa ve hattâ ittifaka bakmadan planını hazırlayarak taarruza geçti.

Mısır'ın zaptı için hazırlığını tamamlayan Bonapart hareketinden evvel Fransa donanmasını Tulon tersanesinde hazırlattıktan sonra içerisine kırk, elli bin asker koymuş olup hedefinin Mısır olduğuna dair İstanbul'ca haber alınmıştı. Sadrâzam İzzet Mehmed Paşa daha evvel Mısır valiliğinde bulunduğu için ora ahvalini bildiği halde lâzım gelen tedbirde ihmâl göstermişti. Bonapart İsken-

18 Ebûbekir Ratib Efendi mensuplarından Enderunlu Mehmed Emin Efendi tarafından Ratib Efendi'ye gönderilen 17 Şaban 1212 (4 Şubat 1798) tarihli mektup (Topkapı Sarayı Arşivi, No. 702).

19 Enderunlu Mehmed Emin Efendi'nin Ratib Efendi'ye mektubu (Topkapı Sarayı Arşivi, No. 702).

deriye ve Reşid'i kolayca zapt eyledi; oradan içeri doğru ilerleyerek Ehram civarında Mısır Valisi Ebûbekir Paşa kuvvetlerini bozduktan sonra mani'siz olarak Kahire'ye girmiştir (H. 1213 = 1798).

İskenderiye'nin zaptı ve Mısır'ın işgali pâdişâhı ve Bâbıâli erkânını şaşırtmıştı. Sultan Selim büyük heyecan içinde İzzet Mehmed Paşa'yı sadrâzamlıktan azl, mallarını müsadere ve kendisine epey işkence yaptıktan sonra Sakız Adası'na, sürdü ve anın yerine mevcut eski vezirlerin hiçbirini beğenmeyerek kendisinin vezir yapmış olduğu Maden Emini Erzurum Valisi Gürcü Yusuf Ziya Paşa'yı sadrâzam yaparak iki konağı bir edüp acele gelmesi için İbiş Haseki'yi bir hatt-ı hümayunla gönderdi.[20]

Sen ki vezir-i sadakat-şiarım Yusuf Ziya Paşa'sın:

Sadrâzam İzzet Mehmed Paşa'yı azl iktiza eylemekle azleyleyüp sen cümle vüzeramın âkil ve kâr-küzar ve liyakat ve sadakat ile şöhret-şiarı olduğundan seni kariha-i mülükânemden makam-ı sadaret-i uzmaya intihab ve nasbeyledim. Cenab-ı hak muvaffak eylesün âmin. Rikâb-ı hümâyûna kemal-i sür'atle şitâb eylemen için daveti mutazammm işbu hatt-ı şerifimi tebdil İbiş Haseki ile irsal eyledim; bi-mennihi teâlâ malûmun oldukta mukaddema memur olduğun maslahata işgüzar başbuğlar tayin eyleyüp acaleten ve müsareaten sebük-bar menzil ile âsitâne-i aliyyeme teveccüh ve hemen hattım vâsıl olduğunun ertesi günü yola çıkup hizmet-i vekâlet-i mutlakama bir gün evvel ve bir saat mukaddem erişmeğe be-gayet ikdam eyliyesin. Hüda-yi müteal tevfik-i selâmet virsün âmin yâ muîn."

Sultan Selim, Yusuf Ziya Paşa'yı sadarete davet hatt-ı hümâyûnunu gönderdiği sırada mâzul sadrâzam İzzet Mehmed Paşa'nın emvalinin müsaderesi için heyecanlı olarak defterdara yazdığı hatt-ı hümâyûn aynen şöyledir:

"Defterdar efendisin ki

İzzet Mehmed Paşa'yı sadaretten azl eyledim. Şimdi acaleten paşakapusuna (Bâbıâli'ye) varup gerek hareminde ve gerek taşrada cüz'î ve küllî her nesi var ise hiçbir şeyi serika ve telef olmadan canib-i mirî için mühürleyüp sen kapuda iken konaklarına dahi mûtemed adamlar tayin eyleyüp konaklarını ve han odası ve sair kangı mahallerde eşyası ve malı var ise aceleten tahrir ettirüp bir hilâli zayi ve telef ve hiç kese serika ettirmeyüp gayet dikkatli ve şiddetli tutasın, sonra kendin bilürsün."

20 Topkapı Sarayı Arşivi No. 3968. Bu hatt-ı hümayundan başka Kapucular kethüdası Şemseddin Bey ile gönderilen asıl sadaret hatt-ı hümâyûnu Yusuf Ziya Paşa İstanbul'a yaklaştığı zaman Bolu taraflarında almıştır.

Yeni sadrâzam Yusuf Ziya Paşa'ya birinci hatt-ı hümâyûndan başka sadarete daveti mutazammın asıl mufassal hatt-ı hümâyûn Kapucular Kethüdası Şemseddin Bey ile yollanmıştır. 17 Cemaziyelevvel 1213 (26 Kasım 1798) tarihli olan bu ikinci hatt-ı hümâyûnun başlığı:

"Sen ki vezir-i âzam-ı memduhü'ş-şiyem ve vekil-i mutlak-ı kaviyü'l-himem Yusuf Ziya Paşa'sın" diye başlıyor.

Yusuf Ziya Paşa'yı sadarete tayin hatt-ı hümâyûnunu götüren İbiş Haseki fevkalâde sür'atle giderek Rebiülevvelin üçünde (15 Ağustos 1798) Yusuf Ziya Paşa'yı Tırşmek mevkiinde Kürd eşkıyasını te'dib ettiği sırada bulup hatt-ı hümâyûnu vermiş[21] iki gün sonra Yusuf Ziya Paşa 17 Ağustos 1798'de (5 Rebiülevvel 1213) hareket ederek uğradığı yerlerden posta çıkararak nerelere geldiğini bildirmiş ve en son 6 Cemaziyelevvel 1213'de (16 Ekim 1798) Bolu'ya, geldiğini silâhdar-ı şehri yarîye yazmış ve daha sonra da İstanbul'a gelmiştir.

Menfadaki Ratib Efendi ümitvar:

Ratib Efendi, kendisini seven ve hürmet eden Enderunlu Mehmed Emin Efendi tarafından ümit verici teselli yollu mektuplar alıyor ve pâdişâhın kendisini sorduğunu öğrenerek af edileceği ümidine düşüyordu. Bu sırada Mehmed Emin Efendi, kendisine yardımı esirgeyen sadrâzam İzzet Mehmed Paşa'nın azledilerek Yusuf Ziya Paşa'nın sadrâzam olduğunu bildirmesi üzerine kendisine bir yardımcı kapı açılması ihtimalinden dolayı ümide düşmüş ve yeni sadrâzama bir mektupla iltica ederek acıklı durumunu arz etmişti.

Ratib Efendi'nin Yusuf Ziya Paşa'ya yazmış olduğu mektubu henüz görmedik, vesikalar arasında yoktur, fakat Ratib Efendi'nin mektubuna karşı cevap olarak Yusuf Ziya Paşa'nın mektubu vardır.

Yusuf Ziya Paşa Gürcü kölelerdendir.[22] Çok zeki ve müstaid olduğundan okutulmuş, Arapça, Farsça ve edebiyatta istidad ve kabiliyetini göstermiş, Ratib Efendi'ye yazdığı mektuplardan anlaşılacağı üzere kuvvetli kalem sahibi, edib

21 Topkapı Sarayı Arşivi, No: 3995/27 ve 3995/28.

22 Yusuf Ziya Paşa H. 1175'de (1761/62) Belgrad'da vefat eden sabık Kapudân-ı Derya Benli Mustafa Paşa'nın oğlu ulemadan İbrahim Bey'in H. 1173'de (1759/60) satın alınmış ve tahsil ettirilmiş kölesi olup, sonra babası Mustafa Paşa'ya gönderilmiştir. Mustafa Paşa'nın vefatı üzerine eski efendisi İbrahim Bey'in yanına dönen Gürcü köle Yusuf Ziya, efendisi İbrahim Bey tarafından âzâd edilmiş olup çok zeki olduğundan tahsil görerek yetişmiş, kuvvetli kalem sahibi, âlim bir vezir olmuştur. 8 Ramazan 1215 (23 Ocak 1801) tarihli bir arîzasında kendisini Üçüncü Selim'in babası Üçüncü Mustafa'nın âzâd ettiğini söylüyorsa da bu, pâdişâha hulûs çakmak için söylenmiş riyakârane bir sözdür. Doğrusu kendisini efendi zadesi âzâd etmiştir.

ve şâir sadrâzamlardandı. Ebûbekir Ratib Efendi'nin malûm olan kıymet ve faziletini takdir edecek idi, Ratib Efendi'ye yazdığı mektuplar da pek münşiyane bir kuvvette bulunuyordu. Sadrâzamlığı zamanında tahriratların kenarına yazdığı el yazısı mütalealar vecîz idi.

Ebûbekir Ratib Efendi, Yusuf Ziya Paşa'ya Rodos mütesellimi Hasan Bey vasıtasiyle takdim ettiği mektuba Yusuf Ziya Paşa, suretini aşağıya koyduğum cevap ile mukabele ediyordu:

"Benim izzetlû rif'at-mendim efendi

Bu defa Rodos mütesellimi Hasan Bey ile ib'âs buyurulan kaime-i velâ fâhimeniz vâsıl ve mealine ıttıla-ı muhibbanemiz şâmil olup fehvay-ı dilkeş edasından istinbat olunan âsâr-ı hubb-ı vedad zeria-i hazz-ı fuad olmuştur.

Tarafınıza muhabbet ve rükûn-ı derunumuz vareste-i kayd ü zunun olup ber muktezây-ı takdir mübtelâ olduğunuz mihen-i gurbetten tahlisiniz emrine bu vechile istihsal-i esbâb-ı amalinize sarf-ı iktidar olunarak hülûli vakt-i mukadderinde temhid-i mukaddimat-ı matlubeye sa'y-i bî-şumâr olunacağı müstağni-i ani'l-iş'ar olmağla isti'lâm-ı hâtır-ı hakikat-measiriniz siyakında kaime-i muhabbet tahrir ve irsal olunmuştur. İnşâllahü teâlâ vusulünde îfâ-yı şerita-i hukukperveriye îtina olunacağı bedihî idüği malûm-ı dirayet-melzumunuz oldukta fîmâ-ba'd dahi ibraz-ı mukteza-yı velâ-kâriye mübaderet eylemeniz me'muldür.[23]

Mektupdaki tahrir ve ifadeden Yusuf Ziya Paşa'nın daha evvelden R a ti b Efendi ile dostluğu olduğı anlaşılıyor. Ratib Efendi'nin mektubu herhalde münşiyane olduğundan Yusuf Ziya Paşa da aynı kuvvetde ifade ile cevap vermiştir. Mektupların tarihleri yoksa da 1213 sonu (1799) olacaktır.

Sadrâzam, Ebûbekir Ratib Efendi'den aldığı iki mektup üzerine münasip bir vakitte Ratib Efendi'nin adada pek muztarip bir halde bulunup, şimdiye kadar çektiği mihnetin kâfi görülerek hanesinde oturup hiç kimse ile görüşmemesi şartiyle afvı hakkında pâdişâha bir telhis takdimiyle cezasının kâfi görülmesini istirham etmiştir. Kısmen çürümüş ve parça parça kopmuş olan bu arızanın okunabilen yerleri aynen şöyledir:

Şevketlû, kerametlû, mehabetlû, kudretlû, velinimetim efendim padişahım

Menfiyyen Rodos ceziresinde ikamet üzre olan Ratib Efendi kullarının af ve ıtlakı hususu bundan akdem veliyü'n-niamlarından niyaz olunmuş ise dahi vakt-i mukadderine ... olmak hasebiyle zaman-ı mezkûrda.... zuhur olamamıştı. Mukaddemce Rodos ceziresine irsal olunup bu defa ordu-yı hümâyûnlarına avdet

23 Topkapı Sarayı Arşivi, Zarf No: 702/12. Ratib Efendi'nin Yusuf Ziya Paşa'ya iki mektubu vardır. Birinci mektubun sureti makalenin sonuna konup diğer mektubun ise hem sureti ve hem fotoğrafisi makaleye eklenmiştir.

eden kullarının takrir ve beyanı üzre mumaileyh Ratib Efendi kullarının Rodos ceziresinde ıztırar-ı hâli ve ıztırab-ı cây-ı işkâl olmayup bu kadar zamandan berû terbiye ve mütenebbih olmuş ... afv u safh u cemil-i çaker-perverânelerine kesb-i ... zahir olmağla hakk-ı mumaileyhde bahr-i zahhar-ı afv u inâyet-i mülükâne ... şefkat ve merhamet ... (hanesinden) taşra çıkmayup ve kimse ile ülfet etmeyüp evinde ikamet eylemek şartiyle menfây-ı mezkûrdan (kâğıdın alt tarafı yırtık ve satırın karışık olması sebebiyle okunamıyor).[24]

Sadrâzamın telhisindeki ifadesinden anlaşıldığına göre pâdişâha ikinci arîzasıdır, ilk müracaata karşı Sultan Selim menfi bir cevap vermemiş, hattâ Rodos adasına bir de adam gönderilmiş, avdet eden şahıs, efendinin muztarip halini söylemiş, bundan cesaret alan sadrâzam yukarıda suretini koyduğumuz arîzayı takdim eylemiştir.

İşte bu durum üzerine Ratib Efendi'nin düşmanları paçaları sıvayarak af edilip gelince yüksek bir vazife alacağından şüphe etmedikleri Ratib Efendi hakkında türlü tezvirat yaparak pâdişâhı tamamen zavallının aleyhine çevirmişlerdir. Bundan dolayı Sultan Selim sadrâzamlığa getirdiği Yusuf Ziya Paşa'yı usul ve an'aneye aykırı olarak kırmış ve takririn üzerine şu hatt-ı hümayunu yazmıştır:

"Benim vezirim,

"Cüz'î ve külli kâffe-i hususda rica ve şefaatin nezd-i hümâyûnumda makbuldür. Lâkin bu adamın hâl ü şanını ve devlet-i aliyyem ve ba-husus maslahatlarımıza mazarratını bilsen kal ü kaleme almaz idin. Bunun afv u ıtlakı bir vecihle elverir şey değildir, sakın bir dahi lisana alma"

hatt-ı hümâyûnunu yazıp sadrâzama kat'î ihtarda bulunarak anı müzaharetten men etmiştir. İşte bu suretle pâdişahın bu şedid hareketiyle Ratib Efendi'nin adadaki menfa hayatı da tehlikeye girmiştir.

Mısır seferi açılıp Sadrâzam ve Serdar-ı Ekrem Yusuf Ziya Paşa asıl kuvvet toplanup gelinceye kadar hafif bir kuvvetle sefere hareket etti. Yerine sadaret kaymakamlığına Ebûbekir Sami Paşa tayin edilmişti. Ratib Efendi'nin afvı hakkında Yusuf Ziya Paşa'dan bir ses çıkmayınca Ratib Efendi ailesi ve oğlu İskender Bey sadaret kaymakamı Ebûbekir Paşa'ya başvurmuşlardı. Ebûbekir Paşa, İskender Bey'i güler yüzle karşılayup kendisine:

"Mesnedimizi ısıtalım bi-avnihi teâlâ yirmi gün zarfında ıtlak emrini ısdara ısrar ederim her çi-bâd-âbâd" demiş ve Ebûbekir Ratib Efendi'ye selâm ve hürmetlerini bildirmiş.[25] Ebûbekir Paşa'nın, padişahın Yusuf Ziya Paşa'ya verdiği

24 Topkapı Sarayı Arşivi, yeni bulunarak temizlenmek üzere ayrılan sadrâzamın takriri.

25 7 Muharrem 1214 (11 Haziran 1799) tarihli olarak Mustafa mühriyle Ratib Efendi'ye gönderilen mektuptan (702 No.lu zarf).

cevaptan belki haberi yoktu. Belki vardı da söylemedi de ümid kesmedi. Padişahın ne düşündüğü bilinemez, serdar-ı ekremlik ile bütün salâhiyeti eline almış olan sadrâzamın yolda her hangi bir sebeple Ratib Efendi'yi affettirmesi ihtimaline veya sadaret kaymakamının Ratib Efendi'nin afvı ricasına mebni deniz seferinde bulunan Kapudan-ı Derya Küçük Hüseyin Paşa'ya Rodos'a uğrayarak Ratib Efendi'nin idamı hakkında bir ferman gönderilerek Hüseyin Paşa senelerce tanıştığı Ratib Efendi'nin başını kestirüp kafasını İstanbul'a getirmiştir (4 Safer 1214 = 8 Temmuz 1799).[26]

Sultan Selim'in veliahtlığı zamanında Fransa Kıralı On Altıncı Louis'ye ve Fransa başvekiline gönderdiği nâme ve mektuplarının müsveddelerini o tarihte âmedci bulunan Ratib Efendi yazar bunları veliahda götürüp getirme işini Baş Çuhadar Hüseyin Ağa yapardı. İşte bu suretle Hüseyin Ağa ile Ratib Efendi o tarihten beri tanışırlardı. Hüseyin Ağa kapudan-ı derya olup Akdeniz seferine çıkınca Rodos'a uğradığı sırada orada ikamete memur olan eski dostu Ratib Efendi ile görüşürdü. Son gidişinde zavallı dostunun başını kesmeğe memur edilmişti.

Ratib Efendi üç seneden beri adada ikamete memur olarak bulunuyordu. Ratib Efendi'nin kesik başı, sarayda "seng-i ibret" denilen taşda teşhir edilmiyerek müntesip olduğu şeyhi Ataullah Efendi'nin Kanlıca'daki dergâhına defnedilmiştir.[27] Vefatına:

"Eyliye Ratib Efendi meskenin mevlâ cinân" mısraı tarih düşmüştür.

Sultan Selim'in Ratib Efendi hakkında sadrâzam'a "sakın bir daha lisana alma" diye kat'î surette men' etmesi dikkate şayandır; Ratib Efendi hakkında hatt-ı hümâyûnda söylenen sözler bir çok vesikalarda gördüğümüz kuru uydurma sözlere pek benziyor ve bu suretle sadrâzamin şefaatinin önüne sed çekiliyor. Hatt-ı hümâyûndaki ifade tarzı pâdişâhın doldurulduğunu göstermektedir; ne olduğu da belli değildir. O tarihte devlet ricali arasında Ratib Efendi ayarında değerli devlet adamı, âlim ve edib bir zatın bulunduğunu araştırmama rağmen göremedim, anın yüksek kabiliyetine, bilgisine hased edenler olduğunu başına ge-

26 "Ratib Efendi Sultan Selim'in teveccüh-i mahsusuna mazhar olarak makam-ı riyasete getirilmesi mültezem-i şahaneleri olduğu halde hilâf-girân mümanaat edegelüp nihayet bu mansıba nail olmuş ise de husaması aleyhine kıyam ile ber minval-i sabık azl ü nefyettirdikten başka bu kere idamına sebeb olmuşlardır. Fakat kendisi ol vakte göre nadirü'l-vücud bir zat olduğu halde kenduye husamasının isnat ettiği cünha ve kusurdan beriyü'l-zimme olduğu derkâr olmasiyle sebeb olanlara eshab-ı vukuf ve maarif-i ilel-ân düşnam etmektedirler deyu Süleyman Faik'in zeyl-i sefinesinde muharrerdir" *Tarih-i Cevdet*, VII, s. 46.

27 *Tarih-i Cevdet*, VII, s. 45-46. Kanlıca tepesinde olan Atâullah Efendi dergâhına kadar giderek merhumun kabrini aradım, türbe tamamen harab olmuş, dört duvarından başka bir şey yoktur. Türbe dışında da daha sonraya ait bazı kabir taşları vardır. Türbe odasında geceleri gelüp yatan biri var ise de biz oraya gittiğimizde görüp izahat alamadım.

lenlerden anladığımız gibi kendisinin ilmine ve kabiliyetine ve padişahın tevecc-cühüne güvenerek bazı devlet adamlarını kırmış olması ihtimali vardır.

Ratib Efendi'ye isnad edilen kabahatin ne olduğunu tarihler yazmıyorlar; *Tarih-i Cevdet*, düşmanlarının azil ve nefyiyle kanaat etmeyüp "Sem'i hümayuna bazı eracif yâni padişaha yalan ve fena haberler söyleyerek bir mertebe dahi gazab-ı Selim Haniyi teşvik eyledikleri sebebiyle idam edildiğini" yazıyor.[28]

Süleyman Faik Efendi *Sefinefü'r-Rüesâ zeyli*'nde, hasımlarının isnad ettikleri cünha ve kusurdan berî olduğunu beyan ediyor. Tercüme-i hâlini ve şiirini yazan tezkire sahibi Fatin Efendi bir şey yazmıyor.

Kendisinin yaşadığı on sekizinci asrın yarısı sonlarına doğru (1760 ilâ 1800) arasında tetkik ettiğim devlet ricali arasında ilim, fazilet, devlet siyasetine ve Avrupa ahvaline vâkıf, cerbezeli, kalem sahibi, edib ve şairler arasında saydığım meziyetleri nefsinde toplamış Ebûbekir Ratib Efendi ayarında bir zatı görmedim.

Sefaretnâmesi ve Nemçe, Prusya, Rusya ve Fransa devletleri teşkilâtları hakkındaki eseri, bu hususdaki mütaleaları kendisinin yüksek meziyetini göstermektedir. Zannıma göre başına gelen felâketler bu üstünlüklerin kıskanılması ve kendisinin de bu üstünlüğü sebebiyle vazifesi başında mağrurlanması, etrafını küçük görüp kırmış olması yüzünden olabilir. Rodos'a sürgün hatt-ı hümâyûnundaki "rical-i devlet-i aliyyemi etbâ ve ahâd beyinlerinde mugayir-i şan-ı devleti kadh" ettiğinden bahsedildiğine göre devlet ricalini maiyetleri arasında zem etmesinden şikâyet edildiği anlaşılıyor.

Şiirleri:

Fatin Tezkiresi'nde Ratib Efendi'nin üç lisanda (Türkçe, Arabca, Farsça) tahrir ve inşaya kadir, yani bu üç lisanda hem manzum, hem mensur yazmağa muktedir olduğu ve şiirleri pek yüksek ve değerli, fakat az olduğu beyan edilerek hakikaten pek sanatlı olan ve sureti aşağıya naklolunan "gittikçe" redifli bir gazeli numune olarak konmuştur:

Gönülde âteş-i hasret füruzan oldu gittikçe
Dü ceşm-i hûn-feşanım aynı umman oldu gittikçe
Yine bir mehveşin mecbur-ı hüsnü oldum âlemde
Sipihr-i dilde mühr-ı mihri tâbân oldu gittikçe
Elinden dâd ü feryad etmemek mümkin müdür, zira
Cefası ol mehin bî-hadd ü payân oldu gittikçe

28 *Tarih-i Cevdet*, VII, s. 46.

Çeker dil intizar-ı subh-ı vasl-ı yari hasretle
Dirazi-i şeb-i firkat nümâyan oldu gittikçe
Nihayet yok yem-i hicrâne Ratib neyleyim bilmem
Uzandı sahil-i maksuda pinhân oldu gittikçe

Ebûbekir Ratib Efendi'nin *Divan*'ı yoktur; manzumelerinin de nadir olduğunu *Fatin Tezkiresi*'nden anlıyoruz. Kendisinin sürat-i nazımda mahir olduğunu bazı eski tabirle kolayca şiir söylemiş olduğunu *Nemçe Sefaretnâmesi*'ndeki manzumelerinden anlamaktayız. Meselâ Macaristan'ın Sibin (Hermanşdat) ve Peşte ve Presburg şehirlerinde gösterilen misafirperverlik ve balo ve tiyatrolarına vaki davetlerde ve müzelerini gezmek sebebiyle kendisinin duyguları hakkında sorulan suallere ve istenen mütalealara karşı bi'l-bedahe (derhal) manzûm cevaplar vermiş ve bunları sefaretnâmesinde zikretmiştir. Anlardan bir manzumesi Presburg'da bir balo davetini müteakip söylemiştir ki şudur:

Bu encümen-i ruh-feza medhe sezadır
Dilberleri matbu-ı tıbâ-ı zurafadır
San'atları hep işve ile nâz ü nezaket
Adetleri uşşakına hep mihr ü vefadır
Hanendeleri gerçi değil rume müşabih
Sazendeleri nağme ile başka edadır
Raksetmededir hubları elele vermiş
Bu saate rakkas-ı felek gıbta-nümadır

Sefaretnâmesinden anlaşılacağı üzere Ebûbekir Ratib Efendi tab'an zarif, hoşsohbet, rind-meşreb, meclis-ârâ bir zat olup biraz da Fransızca'ya vâkıf ve Fransa inkılâbı hakkında bilgili olduğu anlaşılıyor. Seyahati esnasında ve müessese ve kütüphaneleri gezdiği sıralarda Volter, Monteskiyö, Didero ve saireden bahis açarak kütüphanelerinde bu eserlerin bulunup bulunamadığını soruyor ve bu sorguları sebebiyle kendisi hakkında daha ziyade alâka ve hürmet gösteriliyordu.

Ratib Efendi Viyana'da Akademiya Asya denilen dil oğlanı (tercüman) yetiştiren bir okul olduğunu beyan ile şunları yazıyor:

"Her devlet muhabere ve mükâtebe ve musaleha ve muharebesi olduğu düvel ve milelin lisanlarına vâkıf ve tercümesine ârif ve lâzım ve emr-i mühimdir

deyu mezbur Akademiya'yı bina ve tertib etmişler. Ehl-i islâma müteallik elsine olduğundan nazırı dahi aslından Âsitane'de dil oğlanı ve maslahatgüzar ve hâlâ pirenç Kavniç kaleminde müsteşar ve devlet-i aliyyenin tahriratını hulâsa ve tercümeye memuriyetle sahib-i itibar olmağla bizi mezbur Akademiya'ya davet ve ziyafet ve fizik dedikleri fünundan yirmi yirmi beş acayib, garaib izhar ve iraet ettiler."

"İki senede bir kere anda olan etfalden (çocuklardan) iki neferi Dersaâdet'e (İstanbul'a) irsal ve dil oğlanlığı hizmetinde istihdam ve sonra baş tercüman olur. Hâlen bunda olan Nemçe tercümanı mezbur Akademiya'da taallüm edüp Asitane'de tekmil-i lisan etmiştir."

Ebûbekîr Ratib Efendi Makalesine Ait Vesikalar

I

Ratib Efendi'nin Rodos adasına sürgün edilmesine dair çavuşbaşı ve Rodos naibine hitaben yazılmış olan 1211 Safer başları (1796 Ağustos) tarihli ferman sureti:[29]

İftiharü'l-emâcid-i ve'l-ekârim Camiü'l-mehamidi ve'1-mekârim el-muhtass bi-mezid-i inayeti'l-meliki'd-daim hâliya dîvân-ı hümâyûnumda çavuşbaşı olan Mîr Mehmed Said dâme mecdühu ve kıdvetü'n-nüvvabi'l-müteşerriin Rodos ceziresi naibi mevlânâ (isim yeri açık) zîde ilmuhu.

tevki-i refi-i hümâyûn vâsıl olıcak malûm ola ki sabıka reisü'l-küttâbım olan Ebûbekir Ratib'in kenduden iffet ve fetanet ve dirayet ve sadakat me'muliyle bundan akdem mesned-i riyasete intihab ve nasb olunmuşken vukuf iddia eylediği maddelerin birisini bilmeyüp tedabir-i umurdan vücuhla âtıl ve avakıb-ı kâr mülâhazasından gafil ve tabiat-ı cibilliyesi mefaside mail olduğundan rical-i devlet-i aliyyemi etba ve âhâd beyinlerinde mugayir-i şan-ı devlet kadh u ifdah ve müteşebbis olduğu umurda devlet-i aliyyeme irâs-ı şe'n edecek derecelerde ifsad edüp mesalih-i müsteminan (ecnebi gayrı müslimler) dahi karin-i tatil olmak derecelerine vardığı ve kendu agraz-ı nefsaniyesi tervici için devlet-i aliyyeme nef' ü zarar mülâhazalarını bertaraf ederek nice umuru ihlâl ve devlet-i aliyyemi ızrarından maada peyderpey türlü türlü eracif işaasına ictisar ve cümleyi kendudan tenfir eylediği ve umur-ı riyasetiye de kat'a behresi olmadığından riyasetten azli lâzım gelüb bâ'del-infial ırziyle menzilinde ikamet kenduya fariza-i nimet iken her gün bir türlü eracif işaasını pîşe etmiş olduğu tahkik-gerde-i şaha-

29 Topkapı Sarayı Arşivi, Zarf No. 702/1.

nem olup mumaileyhin nefy ü tagrib ve te'dibi lâzım gelmekten nâşi şeref-yafte-i sudûr olan hatt-ı hümâyûn-ı şevket-makrunum mucibince çavuş mübaşeretiyle Rodos'a nefy ü iclâsı hususuna irade-i pâdişahanem taalluk etmeğin imdi sen ki çavuşbaşı-i mumaileyhsin, reisü'l-küttâb-ı sabık mumaileyhin divan-ı hümâyûn çavuşu mübaşeretiyle Rodos'a nefy ü iclâya müsaraat eyliyesin.

Sen ki Rodos naibi mumaileyhsin vusulünde ol tarafta menfiyyen meks ü ikamet ettirüb bilâ-emr-i şerîf mahall-i âhara hareketine iraet-i ruhsattan tahaşi ve mücanebet ve vusul ü ikametini çavuş-ı mezkûr ile deraliyyeme îlâma mübaderet eylemek bâbında ferman-ı âlişanım sâdır olmuştur. Tahriren evail-i şehr-i saferü'l-hayr senete ihdâ aşer ve mieteyn ve elf.

II.

Sadrâzam Yusuf Ziya Paşa'nın, bir mektubuna verdiği cevap daha yukarıda hal tercümesi kısmında aynen yazılmıştı. Suretini aşağıya koyduğum Yusuf Ziya Paşa'nın ikinci mektubu da Ebûbekir Ratib Efendi'nin mektubuna cevaptır. Bu ikinci mektup da kurtulması yolunda çalışılacağına dair olup belki ilk mektuptur. Aynen şöyledir:[30]

Benim izzetlû rıf'atmendim efendi,

Ber muktezây-ı takdir-i mümteniü't-tağyir-i sübhanî keşide olan mihen-i tâkat-rübây-ı gurbet ve teakub-ı âlâm ve keduret cihetleriyle şayan-ı safh-ı cemîl oldukları mezayasına dair bu defa firistade ve eb'as olunan kaime-i fasahat-allameniz reside-i enamil-i vusul ve havi olduğu işarat-ı tereddüt ve ihtisas ve ibarât-ı sıdk u ihlâsları meanisi ıttıla-ı muhibbanemiz ile muhat ve meşmul olmuştur.

Ez kadîm âyin-i inkılâb-ı rehîn-i darü'l-mihen iktizası üzere bezm-gâh-ı fezay-i zü'1-minenden çeşide olan her eşribe-i ekvar-ı âlâmın neticesi neş'e-i mükâfat-ferhat olmak işareti ve ale't-tahsis her niam-i yüsr ü meserret der kafây-i usr-ü mihnet olduğunun beşareti hakk-ı ârifanenizde ensas-ı âlâm-ı fikret ve intac-ı mukaddemat-ı behcet olacağına delâlet etmek hasebiyle bu bâbda mir'ât-ı hâtır-ı safvet-measiri; gubar-ı hayal-i ihtidaş ile pürjenk ve safha-i tab-ı letafet-perveri nigâr-ı evham-ı fuad-hıraş ile pür-nakş ve renk itmeyüp nika-yı bâle dikkat eylemeniz lâzımeden ve muhibbiniz ber muktezay-ı meyl ü rükün husul-i safh-ı cemil-i müntec vesail ü esbabın taharrisiyle mutarassıd-ı vakt-i merhûn olduğumuz bedihiyattan olmaktan nâşi inşaallahü'r-rahman kariben istihsâl-i mukaddemat-ı muktaziyyesine îtina olunarak âsâr-ı ferhat ve

30 Topkapı Sarayı Arşivi, Zarf No: 702/14.

mesar-ı meclây-i husule rû-nümûn olacağı vareste-i kayd-ı zunûn olmağla mücerred istîlâm-ı hatırınız siyakatinde kaime-i muhabbet tahrir ü irsal olunmuştur. İnşaallahü teâlâ vusulünde fî mâ-ba'd dahi tarafımızı teveccühat-ı samimiyye ile yâd u tezkâre mübaderet.

III.

Ebûbekir Ratib Efendi'nin Nemçe sefaretine ait seyahatinden makalenin içinde hulâsa olarak bahsetmiş ve bazı noktaları nakleylemiştim. Ratib Efendi'nin Nemçe İmparatorluğu teşkilâtına dair büyük eserinin adı kitab üzerine yazıldığına göre[31]

Tuhfetü's-Sefare fî Ahvâl-i Asakiri'n-Nasara ve'l-İdare olup iki usul yâni bahis ve dört fasıl üzerine müretteptir. Mukaddemesinde şöyle diyor:

"Divan-ı hazret-i pâdişah-ı iskender-ketâib ve âsitan-ı cenab-ı şehinşah-ı âsman-meratibin çâker-i ahkar-ı şakirü'l-regaibi Ebûbekir Ratib, Nemçe devleti ile vuku bulan muharebe ve musafaha reside-i derece-i encam ve emr-i musafat ve musalaha tamam olmağla devlet-i aliyye tarafından sefaretle Nemçe devletine memur ve bin iki yüz altı senesi muharreminin on birinci günü ordu-yı hümayun Silistire sahrasında iken bu hizmet-i celileye ilbas-ı hil'at-ı semur kılınup mah-i rebiulevvelin on ikinci günü (10 Kasım 1791) meştây-i Şumnu'dan hareket ve Rusçuk'a azimet ve andan Tuna'yı geçüp Bükreş'e vusule mübaderet ve andan on iki günde re's-i hudutta vaki Lazarta nam mahalle varup andan elli bir günde Nemçe imparatorunun makam-ı hükûmeti olan Beç (Viyana) şehrine yetiştikten sonra imparatorun (İkinci Leopold) fevti takribiyle yüz elli üç gün Beç şehrinde ikamet ve bâ'dehû avdet idüp yirmi üç günde nehren Tuna ile vusule gayret etmiştik.

İmparatorun memaliki sınurundan ubur ve Beç'de kıyam ve huzurumuzdan memalik-i islâmiye hudut ve sınuruna gelince (gelinceye kadar) iki yüz yirmi yedi gün mürur etmekle eyyam-ı mezkûrede celb-i havadis ve serair-i mümkine zeria olacak hâlât ve esbâb her ne ise müraat ve iktisab ve bazı vesail ve vesait ve edille ve erbab ile tedarik-i etraf ve enhaya şitâb ve vâkıf-ı umur ve serair olanlardan bazıları istishab ve isticlâb olunmağla Nemçe devletinin ve sair Avrupa'da olan mülk ü memleket ve cumhur u milletin (Fransa, Prusya, Rusya) nizam-ı asâkir ve bilâd ve mesarifat ve iradlarına imkân mertebe ıttılaa sa'y u içtihad ve muttali' olduğum serair u mevad bir risale derununda cem' ü tertib ve aklım erdiği mertebe madde-be-madde tafsil ü tebvib olunmuştur.

31 Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Hazine Kitapları, No. 613, bunun diğer bir nüshası da Esad Efendi Kitapları arasında tarih kısmında 2235 numaradadır. Topkapı Sarayı nüshasının yazısı talik, Esad Efendi nüshası ise nesih hatla.

Avrupa memleketlerinde olan hukema ve filosofân ve ahval-i düvel ve mesalih-i mülk ü milele âşinâ ve sahib-i vukuf olanları beyninde bir devletin kemal-i kudret u meknet ve mezîd-i revnak u behceti asakirin kesret ve tertib-i ve nizam ve itaati ve hazinenin vüs'at ve bereket ve kuvveti ve vükelâ u vüzera ve rical-i devlet ve rü'esa ve ümenâ ve ummal-i memleketin sadakat u istikamet ve rüşd ü sedad ve emaneti ve reâyay-ı memleketin refah u rahat ve himayet ü riayet ve mamuriyeti ile müyesser ve bu madudatın içtimaından sonra bazı münasib olan düvel ile ittifak ve musahereti ile mutasavver olmağla bu risalemiz iki asıl ve dört fasıl üzere bina olunmuştur."

Tuhfetü's-Sefare'yi muhtelif makale ve bâblara ayırmış olan Ratib Efendi sefarete memuriyeti esnasında temas ettiği kimselerden edindiği malûmatı ve bazı gizli belgeleri ve bu arada asıl kitabın mevzuu olan Nemçe imparatorluğunun her bakımdan bütün devlet teşkilâtını bir kitap halinde toplayarak bundan başka kitabın sonunda (hatime) kısmında Nemçe ile hem-hudud olan Rusya, Prusya ve Fransa teşkilâtlarından da daha kısa olarak bahsetmiştir.

Ratib Efendi, Sultan Selim'in Fransa askerî ve mâlî teşkilâtına karşı bir de hem-hudud komşusu olan Nemçe devleti teşkilâtının bilinmesinin zarurî olduğunu anlamış olmasından dolayı bunu mufassal olarak kaleme almıştır. Üçüncü Selim'in askerî ve diğer ıslahata başladığı sırada her halde Ratib Efendi'nin *Tuhfetü's-Sefare*'sinden faydalanmış olacağına şüphe yoktur.

Bu *Tuhfetü's-Sefare* müteaddit mukaddime, müteaddit fasıl ve bâblara ve bu arada "et-tarika" denilen bölümlere ayrılmış olup hepsi de Nemçe imparatorluğunun askerî, mâlî, hukukî, idarî, iktisadî teşkilâtını ve bu münasebetle yaya, süvari askerî teşkilâtlarını okul, ahz-ı asker, akademi, harbiye teşkilâtlarını, küçük büyük subayların elbise ve formalarını, sıhhiye, topçu, humbaracı, cebeci teşkilâtlarını, askerin iaşesi, maaşı, maliye, bütçe teşkilâtı ve bütün bunlar cetveller ve kısımlarla tesbit olunarak gösterilmiştir.

Sefareti esnasında boş günlerinde boşuna vakit geçirmeyerek bu suretle altı yüz büyük sahifelik eserini vücuda getirmiş olan Ebûbekir Ratib Efendi'nin bu değerli eseri diğer sefaretnâmeler gibi zannedilerek tetkik edilmemiştir. Ratib Efendi'nin bu eseri kendisinin yukarıda bahsettiğimiz sefaretnâmesinden başka olup, her zaman değerini muhafaza etmektedir.

[TTK, *Belleten*, Sayı: 153 (1975)]

NİZAM-I CEDİD RİCALİNDEN KADI ABDURRAHMAN PAŞA

Birinci Bölüm

Giriş:

İnkılâplar gerek milletin içinden olarak arzusiyle gelsin, gerek asrının terakkiyatına karşı geri kalmış bir milletin yükselmesi için başta bulunanlar tarafından yapılmış olsun öne atılmış olan şahıslardan bir hayli kurban vermiş ve konan yenilikler uzun ve kanlı mücadelelerden sonra ancak yeni yetişen nesiller arasında istikrar bulmuş, yerleşebilmiştir. Fransa'nın büyük inkılâbı milletler içinden meydana çıktığı halde bunun yerleşmesi için ne kadar kan döküldüğü ve ne derece tehlikeler atlatıldığı tarihçe malûmdur.

Bir zamanlar dünyanın en mükemmel ve en modern ordusuna sahip olan Osmanlı Devleti'nin on yedinci asır başlarından itibaren düşmüş olduğu bozuk durum da Osmanlı tarihlerinde görülmektedir. Bilhassa 1683, 1768, 1787 seferleri, Osmanlı ordusunun muasırı Avrupa orduları tarzında ıslah edilmedikçe memleket müdafaasının kabil olmadığını göstermiş ve muasır devletler gibi talimli ve muntazam bir ordunun mevcudiyetini kat'î ve zarurî kılmıştır.

1774'deki Kaynarca Muahedesi'nden sonra I. Abdülhamid, bilhassa askerî sahada yenilik yapmak için arzusiyle garp devletleri usulü bazı ıslahata teşebbüs ederek sürat topçuları yetiştirmeğe himmet etmiş ve Baron de Tott'un gayretiyle 1776'da basit şekilde bir hendese mektebinin temelini atmış ve bunun için Avrupa'dan mütehassıs getirtmiş, fakat yaya kuvveti olan Yeniçeri Ocağı'nın ıslahına cesaret edememişti.

Halbuki Yeniçeri Ocağı bu asırda talimli bir asker ocağından ziyade sokaklarda esnaflık eden baldırı çıplak, talimsiz, serkeş bir kalabalıktan ibaret olduğundan ve muharebelerde asıl perişanlığa bunlar sebebiyet verdiklerinden dola-

yı bu sınıfın ıslahı birinci derecede lüzumlu idi, Fakat isyan ederek vezir katli ve hattâ padişah hal'ine kadar işi ileri götürecekleri bilindiği için bunlara talimden bahsedilemiyordu.

Sultan III. Selim 1789'da amcası I. Abdülhamid'in yerine hükümdar olduğu zaman daha evvel 1787'de başlamış olan Osmanlı-Rus ve Avusturya seferi devam ediyordu. Yirmi sekiz yaşındaki bu genç hükümdar, daha veliaht bulunduğu sırada devlet ricalinden elde ettiği adamları vasıtasiyle Fransa Kralı XVI. Lui ile muhabere ederek hükümdar olduğu zaman devlete bir nizam vermek ve bilhassa Avrupa orduları tarzında talimli bir ordu vücuda getirmek arzusunu izhar etmiş ve buna mukabil kral kendisine bazı vesayada bulunmuştu.

Filvaki Sultan Selim, hükümdar olur olmaz askerî ıslahat hakkında vezirâzam ve devlet adamlarına bu hususdaki mütalaalarını sorarak lâyihalar vermelerini istemiş ve kendisine takdim edilen lâyihaların bir kısmındaki mütalaalara göre Yeniçeri Ocağı'nın talim kabul etmez bir kalabalık olduğunu anlayarak "Asakir-i Şâhâne" ismiyle fakat yeniçerileri ürkütmemek için Bostancı Ocağı'na bağlı olarak talimli bir ordu vücuda getirmeğe karar verdikten sonra[1] hemen faaliyete geçmiş (1792) ve bu yeni kurulan ordunun masraflarına karşılık olarak da "İrad-ı Cedid" hazinesini tesis etmiş ve Fransa, İngiltere ve İsveç'den mütehassıslar ve muallimler getirtmiştir.

Sultan Selim başladığı ıslahatta topçu, humbaracı, lağımcı (istihkâm) ocaklarını da ıslah ve yeni kanunlar vücuda getirmeği ele aldı. Mühendishane teşkilâtını genişleterek iptida Eyüp'te Bahariye'de ve daha sonra Haliç'te Sütlüce'deki H. 1210'da (1795) Mühendishane'yi yaptırmıştı.

Sultan III. Selim memleket zihniyetine ve İstanbul halk tabakasının yeniçerilere taraftar olmaları dolayısiyle tehlikeli bir işe girişmişti. Fakat vatanın selâmetini kat'î surette bunda gördüğü için her fedakârlığı göze almış demekti. Kendisi halim, rahim, ince ruhlu bir hükümdar olduğundan başladığı işi fiilen takip etmesi, yerine göre şiddet göstermesi lâzımdı. Kendisi, kurduğu yeniliği takip ediyordu. Fakat bu inkılâp aleyhinde olanların homurdanmalarını henüz duymuyordu.

1 Sultan Selim'e takdim edilen lâyihaların hemen hepsi Yeniçeri Ocağı'nın ıslahı hakkında idi, fakat yeniçerilerin isyanından korkulduğu için lâyiha verenlerden bazıları iki yüz elli sene evvel Sultan Süleyman zamanındaki kanunların tatbikini münasip görüyorlar ve bir kısmı da yeniçeriden ayrı talimli bir ordunun kurulmasını ileri sürüyorlardı. Bu lâyihalar arasında sabık rikâb-ı hümayun kethüdası Mustafa Rasih Efendi'nin lâyihası da vardı. Bu zat evvelce sürat topçuları nazırlığında bulunarak teknik usullerle yapılan talimleri bizzat gördüğünden lâyıhasında düşmanın eldeki silâhlarla mücehhez yaya ve atlı kuvvetleri hazırlanmasını ve harp fennine ait eserlerin ecnebî dillerden Türkçe'ye tercümelerini ve Avrupa'dan mütehassıslar getirtilerek yeni orduyu bu suretle yetiştirmeği tavsiye etmiştir.

Pâdişâhın etrafındaki inkılâp taraftarı mahdut devlet adamları dışında, onlara rakip devlet erkânı ile bilhassa ulemâ sınıfı ve tabiî olarak Yeniçeri Ocağı bu yeniliklere aleyhdar idiler; yenilik henüz pek genişlemediği için kendilerinde bir hareket görülmüyor fakat memnuniyetsizlik hissolunuyordu.

Murahhaslıkla Paris'e gönderilmiş olan Âmedî Galib Efendi[2] o tarihte birinci konsül bulunan Napolyon Bonapart ile bir ziyafet sofrasında görüştükleri zaman ıslahata başlamış olan pâdişahın işleri bizzat takip etmesini ve saraydan çıkışların yalnız Cuma namazı için Selâmlığa inhisar etmemesini tavsiye etmişti.

Sultan Selim, Nizam-ı Cedid'e başladığı zaman Sadrâzam Melek Mehmed Paşa idi. Bu zat afif ve itimada şâyân ise de yaşlılığı sebebiyle bu işte istenilen cevvaliyeti gösteremeyeceğinden dolayı yerine Anadolu Valisi Safranbolulu İzzet Mehmed Paşa getirilmişti (H. 1209 = 1794).

Yeni Sadrâzam İzzet Mehmed Paşa, I. Abdülhamid zamanında ıslahat yapmış olan Vezirâzam Halil Hamid Paşa'nın damadı idi. Bunun dört sene kadar devam eden sadareti zamanında asakir-i şâhâne yani nizam-ı cedid askeri işi oldukça ilerlemişti.

Bonapart'ın Mısır'ı işgali üzerine 30 Ağustos 1898'de sadrâzamlıktan azledilen İzzet Mehmed Paşa'nın yerine Erzurum ve Trabzon Valisi Yusuf Ziya Paşa getirildi. Yeni nizam askerinin Bonapart'ın muhasara ettiği Akkâ Kalesi müdafaasındaki hizmetleri bu askerin ehemmiyetini en kötümser olanlara bile teslim ettirmişti.[3]

Mısır'ın H. 1216'da (1801) Fransızlardan geri alınması sebebiyle şöhreti artan ve kendisine "Gazi" unvanı verilen Yusuf Ziya Paşa nizam-ı cedid askerinin Anadolu'da yapılmasına çalıştı. Yozgat ve havalisinin yani Bozok Sancağı'nın kudretli âyanı olan Çaparoğlu Süleyman Bey bu hususta ele alınarak Sultan Selim'in verdiği direktif dairesinde Anadolu'da nizam-ı cedidin tatbikine başlandı ve aşağıda tafsil edilecek olan Kadı Abdurrahman Paşa'nın da aynı suretle faaliyeti anı takip etti. Bu suretle Anadolu'nun muayyen mıntakalarında nizam-ı cedid askeri yetiştirilmeğe başlandı.

Nizam-ı Cedid Ocağı Levend Çiftliği Ocağı ve Üsküdar Ocağı olarak iki kısımdı, fakat bütün teşkilâtları aynı olup aralarında fark yoktu. Askere alınacak ef-

2 Mehmed Said Galib Efendi, Nizam-ı Cedid ricalinden ve Rusçuk yârânından reisülküttab olan değerli zattır. II. Mahmud zamanında ve H. 1239'da (1823) sadrâzam olmuş ve Yeniçeri Ocağı'nı söndürmek isteyen II. Mahmud'a kendisinin yerine yeterli olarak Selim, Mehmed Paşa'yı sadrâzam yapmasını tavsiye eylemiştir. Mustafa Reşid Paşa siyasî mektebinin müessisi bu zattır.

3 Akkâ'yı Bonapart'a karşı müdafaa etmiş olan Cezzar Ahmed Paşa, evvelce bu Nizam-ı Cedid askerinin aleyhinde bulunurmuş. Bunların Akkâ muhasarası esnasındaki müdafaa ve faaliyetlerini görünce "bir daha Nizam-ı Cedid askeri aleyhinde bir şey söylersem dilim kurusun" dermiş.

rad bu iki ocaktan herhangi birisine verilir ve burada talim görürdü. Nizam-ı cedid askerinin adedi artınca vilâyet ve sancaklarda da yeni yeni kışlalar yaptırıldı. Alınacak askerin mutlak surette aslı nesli belli yerli halktan olması şarttı. Askere alınanlar bütün vergilerden ve angaryeden muaf idiler.

Nizam-ı cedid teşkilâtı ilerledikçe talimli askerin çoğalması yeniçeri kodamanlarının dikkatini çekiyor, günün birinde kendilerine ihtiyaç kalmayacağını düşünerek bu yeni askere karşı diş biliyorlar, fakat ses çıkaramıyorlardı. Müteassıp ulema sınıfı da gâvur îcadı dedikleri bu talimi yapanların da kâfirlere benzediklerini söyleyerek halk efkârını bu nizamı tatbik edenlerin aleyhine tahrik eyleyorlardı.

Sultan Selim nizam-ı cedid için çalışan devlet ricalinden bilhassa Sadrâzam Kethüdası İbrahim Nesim Efendi ve Bahriye Nazırı Hacı İbrahim Efendi'ye fazla îtimad ve teveccüh göstermiş ve mühim işlerde mutlak surette anların mütalaalarına lüzum gösterir olmuştu. Bilhassa bu iki zatın nüfuzları sebebiyle sadrâzam olanlar bunlarla anlaşmağa mecburdu. Bunların tahakkümlerine karşı devlet erkânı arasında rakipleri de artmıştı ve bu halden Nizam-ı Cedid aleyhdarları istifade ediyorlardı. Evvelce gizli gizli şurada burada talimli asker ve iş başında bulunanlar aleyhine söylenen sözler, açıktan açığa söylenir olmuştu.

Sultan Selim'in talimli askeri çoğaltarak kuvvetli bir ordu vücuda getirmek hususundaki geniş çapta görülen faaliyeti Sadrâzam Yusuf Ziya Paşa zamanına rastlar. Dirayetli, hazımlı olan bu zat pâdişâhın bu hususdaki azmini büyük bir gayretle yürütmeğe çalışmakta olup kendisinin Mısır'ı kurtarmaktaki şöhretine binaen, Sultan Selim'in sevdiği ricalden kendisine karşı diş geçirememekle beraber, sadrâzam da durumu idare ederek bir tatsızlığa meydan vermeden asıl gaye için uğraşıyordu.

İşte bundan dolayı Çaparoğlu Süleyman Bey'den sonra bir kadı ailesine mensup olup, Alanya ve havalisinin hanedanından bulunan Kadı Abdurrahman Efendi bazı hâdiselerin neticesinde âyanlıktan, kadılıktan, beylerbeylikten çıkarılarak Alanya, Beyşehir ve dolaylarında nizam-ı cedid teşkilâtını yapmak üzere ele alınmış ve Çaparoğlu Süleyman Bey'le beraber çalışmağa başlamışlardır. Yine bu sırada Anadolu Eyaleti'nde nizam-ı cedide ilhak olunarak talimli asker mıntakası haylice genişlemiş, hattâ bir müddet sonra Çaparoğlu'nun tesiriyle Sivas, Tokat, Amasya, Kayseri, Kastamonu, Bolu mıntakalarını ve Abdürrahman Paşa'nın himmetiyle de Karaman Eyaleti'ni içine almıştı.

İkinci Bölüm

Abdurahman Paşa Ailesi

Kadı Abdurrahman Paşa'nın ecdadı İbradılı olup büyük babası, babası ve kardeşi ve kendisi hep kadılıkta bulunmuşlardır. Kendisinin kadılığı sebebiyle beylerbeyi ve vezir olduktan sonra da Kadı unvanını muhafaza etmiştir. Fakat Antalya'da cami ve medresesi ve vakıfları olan büyük ceddi yani babasının büyük babası ulemadan Seyyid Osman Efendi'ye nisbetle eski vesikalarda Abdurrahman Efendi'ye Osmanzade denilmektedir.[4]

Abdürrahman Paşa İbradılı Minkarîzade Oruç Ali Efendi'nin dördüncü kuşaktaki torunlarından olup, babasının adı Şeyh Mehmed'tir.[5] Kadılık yapmış olan Şeyh Mehmed Efendi H. 1175'de (1761) İbradı'da vefat ederek oraya defnedilmiştir.[6] Şeyh Mehmed'in babası Hacı Ali onun babası Seyyid Osman ve onun da babası Oruç Ali'dir.[7]

Abdurrahman Efendi'nin Kadılığı ve Maden Eminliği:

Abdurrahman Paşa'nın babası Şeyh Mehmed Efendi 1761'de vefat ettiğine göre, bu tarihten evvel doğmuş ise de doğum tarihi malûm değildir. Bu da babası ve ecdadı gibi tahsil görmüş ve İbradı Kazası âyanlığında bulunmuş cesur ve pek gözlü olduğundan hükûmetin zaafından istifade ederek Alanya'yı da kendi nüfuzu altına almak istemiş; bunun için biraderi Bahri Bey, dayısı Bektaş Ağa ve Yahya oğlu Mustafa ile birlikte sekiz yüz kadar avenesiyle faaliyete geçeceği haber alınması üzerine H. 1210'de (1795) yakalanarak Konya'ya sürgün edilmiştir;[8] fakat sabık Alanya sancakbeyi olup sonra Beyşehir mutasarrıflığına nakledilmiş olan beylerbeyi rütbesindeki paşanın bunlar hakkında yazılanların asılsız olduğunu hükûmete arzetmesi üzerine Safer 1211'de (Eylül 1796) Abdurrahman Efendi İbradı âyanı olmuştur.[9]

4 Mektum Mühimme Defteri (Başbakanlık Arşivi), No: 4 s. 12, 18, 20.

5 *Tarih-i Cevdet*, IX, s. 47, Matbaa-i Âmire tabı) Abdurrahman Paşa babasını doğru olarak Seyyid Mehmed diye gösterdiği halde, VII, s. 289'da babasının Kadı Osman olduğunu kaydederek yanılmıştır. Yine *Tarih-i Cevdet* Şeyhülislâm Minkarîzade Yahya Efendi'yi de Abdurrahman Paşa'nın ceddi göstermesi hatalıdır.

6 Şeyh Mehmed Efendi'nin İbradı'daki kabir kitabesi şöyledir: "Şeyh el-Hac Mehmed Efendi bin el-Hac Ali Efendi ruhuna rizaenlillâh fatiha sene 1175".

7 Minkarîzade Oruç Ali Efendi'nin biraderinin adı Mehmed olup, onun Ömer adında bir oğlu vardır. Bu Ömer'in oğlu Minkarîzade Yahya Efendi, Sultan IV. Mehmed zamanında şeyhülislâm olmuştur. Pâdişâhın çok sevdiği bu zat ciddiyet ve vekariyle dokuz buçuk sene makamını muhafaza etmiş, ancak menzul olduğundan dolayı şeyhülislâmlıktan ayrılmıştır. Vermiş olduğu fetvaları havi bir fetva mecmuası vardır. Mühürü حسبي الله وحده و ابقى ابن عمر الفقير يحيى ibareli olup tarihi H. 1038 (1628) dir.

8 Konya Mahkeme-i Şeriyyesi sicillerinden 1216-1222 tarihli sicil defteri.

9 Mektum Mühimme Defteri, No. 3 s. 21, sene 1212 Evaili Muharrem.

Abdurrahman Efendi bu tarihten sonra kadı olmuştur. Kendisi Kayseri kadılığında bulunduğu sırada kapıcıbaşı payesinde olan amcası Seyyid Ali Efendi Bozkır ve Bereketli maden eminliklerinde bulunmakta idi. Bu tarihlerde vukua gelen bir hâdise Abdurrahman Efendi'yi kadılıktan çekilmeğe mecbur etti şöyle ki:

Bozkır âyanı Muhyiddin Ağa[10] başına topladığı adamlarla hükûmete karşı serkeşliğe başlamış ve kendisinin yakalanarak Kıbrıs'ta Magosa'ya kal'abend edilmesi alâkadarlara emrolunmuş ise de[11], o sırada elde edilememiş fakat bir müddet sonra Bozkır ve Bereketli madenleri emini kapıcıbaşı Seyyid Ali Efendi, Muhyiddin'i yakalayarak öldürmüştür.

Bu hâdiseden bir müddet sonra maktul Muhyiddin'in kardeşi Altıparmak Halim ve müteveffa Bozkır şeyhinin bölükbaşılarından Nakiboğlu Abdurrahman ve Mehmed ve Ali Alemdar başlarına bin kadar adam toplayarak Bozkır madenini basıp Seyyid Ali Efendi'yi konağında muhasara ettikten sonra gerek kendisini ve gerek kardeşini ve adamlarından bir haylisini öldürüp saray tabir olunan konağını yağma ederek eşya ve mücevheratım aldıktan başka cariyelerinden birisinin de namusuna tecavüz edip aynı zamanda konağı da yakmışlardır (H. 1216 = 1801).

Kayseri kadılığında bulunduğu sırada bu faciayı haber alan Abdurrahman Efendi kadılıktan istifa ederek hükûmete müracaatla kendisine müsaade edilirse bu işteki elebaşıların haklarından geleceğini arzettikten sonra Bozkır'a, yakın olan Seydişehir'e gelip İstanbul'dan gelecek emri beklemeğe başlamıştır.

Hükûmet durumdan haberdar olur olmaz 1216 Rebiulevvel sonunda (1801 Ağustos başları) Alanya Sancağı mutasarrıfı Mîrmîran (Beylerbeyi) İbrahim Paşa'ya katillerin yakalanmaları için ferman yollayarak kendisine yardımcı olmak üzere Manavgat âyanı Doğanzade (vesikada yalnız bir yerde Doğruzade) Emin Ağa ile Seyyid Ali'nin biraderinin oğlu Kadı Abdurrahman Efendi'yi memur ettikten başka Abdurrahman Efendi'yi amcasının yerine Bozkır madeni eminliğine tayin eylemiştir.[12]

Abdurrahman Efendi, maden eminliğine tayinini ve katillerin takibine memur edildiğini havi fermanı aldıktan sonra Beyşehir ve Seydişehir kazaları hanedanzadelerinden yardım alarak beş-altı yüz kişilik bir kuvvetle Seydişehir'den hareket ettiği sırada üstüne gelmiş âsilerle *Baş Karaviran* mevkiinde yirmi dört saat çarpıştıktan sonra âsileri bozmuştur. Bozkır halkından yüz kadar esir ve alt-

10 Bu Muhiddin Ağa, Bozkır Emini Abdulhalim'in damadı idi. (Mektum Mühimme, No: 3, s. 175). ve Ali Emîrî tasnifi, Selim-i Sâlis vesikaları, No: 15343.

11 Âsi Muhyiddin hakkında Bozkır Maden Emini Seyyid Ali Efendi'ye gönderilen hüküm (Mektum Mühimme, No: 3, s. 175 ve Ali Emîrî tasnifi, Selim-i Sâlis vesikaları, No: 15343.

12 Mektum Mühimme Defteri, No: 4, s. 12.

mış kadar maktul veren âsilerin reisleri Altıparmak kıyafetini değiştirerek Karaman valisinin yanına, Nakiboğlu Abdurrahman ile Mehmed ve Ali Alemdar ve diğer Mehmed, Hadim müftüsünün yanina kaçmışlardır. Bu başarılı durum üzerine Abdurrahman Efendi tarafından keyfiyet hükûmete bildirilmiş olduğundan, âsilerin elebaşılarının teslimleri Karaman valisi Alâeddin Paşa ile Hadim müftüsüne yazılmıştır (1216 Rebiulâhır = 1801 Eylül).[13] Âsilerden ele geçen Nakiboğlu Abdurrahman, Ahmed, Benli Hasan, Çakal Ahmed ve Hüseyin isimlerindeki şahıslar katlolunarak Bozkır ahalisi de nezre bağlanmıştır (27 Ca. 1216 = 5 Ekim 1801).[14]

Abdurrahman Efendi'nin Beylerbeyi Olması:

Bozlar hâdisesi Abdurrahman Efendi'nin gayretiyle Alanya mutasarrıfı İbrahim Paşa gelmeden evvel bastırılmış olduğundan İbrahim Paşa'ya[15] Alanya'ya dönmesi emredilmiştir.

Hükûmet, daha Maden Emini Seyyid Ali Efendi zamanında Kıreli ve Seydişehir'i Bozkır madeninden ayırarak buralarını müstakillen nizam-ı cedid Üsküdar ocağına bağlamış ve ahalisini tekâlif ve angaryadan af ile buralardan Üsküdar ocağına asker alınmasını emretmiştir.

Abdurrahman Efendi maden emini olunca aynı ferman kendisine de gönderilmiş olduğundan yeni maden emini buraların eşraf ve âyanını sancak merkezi olan Beyşehir'e getirterek fermanı okutmuş ve halkın gösterdiği miktar üzerinden üç yüz nefer namzet alınmasına karar verilmiştir.[16]

Sultan III. Selim, talimli askerin Anadolu Eyaleti, Beyşehir, Alanya ile Karaman Eyaleti'nde de yapılmasını arzu ederek Anadolu ve Karaman eyaletlerine tekidi hâvi fermanlar yollamış[17] ve aynı zamanda Beyşehir ile Alanya sancaklarında yapılacak teşkilâtta; Abdurrahman Efendi'den istifade etmek istediğinden 27 Şaban 1216'da (2 Ocak 1802) İbrahim Paşa Alanya'dan alınarak Kırşehir mutasarrıflığına nakil olunup Kadı Abdurrahman Efendi de Rumeli Beylerbeyi payesi ile Alanya mutasarrıfı olduktan başka Bozkır maden eminliği ile Beyşehir Sancağı üzerinde bırakılmış.[18] Üsküdar ve Levend Çiftliği ocaklarına asker yaz-

13 aynı defter, s. 18.

14 aynı defter, s. 18, Abdurrahman Efendi'ye gönderilmiş olan hükmün üzerindeki şerh.

15 İbrahim Paşa, Alanyalı Sadık Mehmed Paşa'nın oğlu olup, Alanya'ya malikâne suretiyle mutasarrıf olmuşlardı.

16 Mühimme Defteri, No: 220, s. 23, sene 1217 Şevval.

17 Mühimme Defteri, No: 220, s. 23, sene 1217 Şevval.

18 Mühimme Defteri, No: 217, s. 79, 80, 1216'da Alanya Sancağı tevcih (atik vüzera defteri.)

mağa müstakillen başbuğ tayin edilmiştir.[19] Halbuki, Abdurrahman Paşa daha evvel oğlu Seyyid Abdullah Bey'e beylerbeylik istemiş ise de, hükûmet bunu doğru bulmamış ve 1215'de (1800) oğluna kapıcıbaşılık ve kendisine de beylerbeylik verilmiştir.

Abdurrahman Paşa 1216 Şevval tevcihatında Alanya'da, ibka edilip kendisinin Bozkır'da oturarak Alanya'yı mütesellim ile idare eylemesi emrolunmuştur.[20] Abdurrahman Paşa fermanlarda kendisine emredildiği üzere mıntakası dahilinde nizam-ı cedid askerî teşkilâtını yaparak bütün gayretiyle çalıştığından onun bu azim ve gayretine itimad eden pâdişâh, Abdurrahman Paşa'yı mütegallibe elinde bulunan ve valilere tahakküm eden Karaman valiliğine tayin ederek orada da nizam-ı cedidi tesis etmek istemiştir.

Üçüncü Bölüm

Abdurrahman Paşa'nın Konya Valiliği

Merkezi Konya olan Karaman Eyaleti'ne tayin edilen valiler buradaki mütegallibe hanedanlar yüzünden onların tahakkümleri altında bulunuyorlar ve işleri bunların tesiri altında görüyorlardı. Buradaki mütegallibelerin başında o tarihte eski bir aileden olan Candaroğlu Seyyid Ebubekir Ağa, Dereli Mehmed ve Kabakkızıoğlu Mehmed vesaire olarak onbeş yirmi kadar şahıs yeniçerilerle beraber valilere baskı yapıyorlardı.

Sultan Selim, icrââtında ciddî ve hükûmet nüfuzunu tesiste kendisinden iş umduğu Abdurrahman Paşa'yı Konya valiliğine tayin suretiyle o taraflarda devlet otoritesini temin ve aynı zamanda nizam-ı cedid askerini yaymak istiyordu. İşte bu amaçla ber vech-i malikâne Alanya Sancağı ile Bozkır Madeni eminliği de üzerinde kalmak üzere, 7 Cemaziyelevvel 1218'de (25 Ağustos 1803) Abdurrahman Paşa'yı Karaman valiliğine tayin eylemiştir.[21] Kadı Abdurrahman Paşa Konya'ya tayini fermanını aldıktan sonra oraya damadı Şakir Efendi'yi müteşellim tayin ederek kendisi gelinceye kadar idare etmek üzere Konya'ya göndermiştir.[22]

19 Mîrmîran-ı kiramımdan beylerbeyi payesiyle hâlen Alanya Sancağı mutasarrıfı ve Bozkır Madeni Emini Abdurrahman ve Bozkır Belviran kazalarının naiblerine ve âyanı kaza ve zabitan ve iş erlerine hüküm (Mühimme Defteri, No: 217 s. 159, sene evail-i C. 1217).

20 Mühimme Defteri, No: 220 s. 24.

21 Kadı Abdurrahman Paşa, Karaman valisi olmadan evvel Seyyid Hacı Abdurrahman Paşa adında diğer bir Abdurrahman Paşa vali bulunuyordu. Bu Seyyid Abdurrahman Paşa, bundan evvel H. 1218'de (1803) Bender kalesi muhafazası şartiyle Selanik sancağına tayin olunmuş, Kadı Abdurrahman Paşa da Karaman valisi olmuştur (Mühimme Defteri, No: 218, s. 214).

22 Konya Mahkeme-i Şer'iyye sicilli 1216 ilâ 1222 sene, 3 C. 1218.

Abdurrahman Paşa bir ay sonra da Sadrâzam Yusuf Ziya Paşa tarafından gizli tutulması emredilen bir tahriratta Konya'ya naklinden sonra kendisinin Rumeli'nde bir hizmete (zahiren Dağlı eşkiyası üzerine) gönderileceği fakat bunun duyulmaması bildirilmiş ve Abdurrahman Paşa da tavsiye edilen şekilde hareket edeceğini cevaben arzeylemiştir.[23] Abdurrahman Paşa'ya 15 Şaban 1218'de (30 Kasım 1803) Akşehir Sancağı da ilhak olunmuştur.[24]

Konya Vak'ası:

Kadı Abdurrahman Paşa nâib olarak Konya'da bulunduğu sırada Konya mütegallibesi aleyhine hareket ederek azline sebep olmuşlardı. Abdurrahman Paşa'nın diğer valiler gibi yumuşak ve uyuşuk tabiatlı olmadığı malûm olup Bozkır âsilerine karşı olan şiddetli hareketi de duyulmuş olduğundan kendisini nâiblikten azledenlerden intikam alacağını ve aynı zamanda Konya'dan nizam-ı cedid için asker yazılacağını haber aldıklarından buna mani olmağa ve Konya'ya sokmamağa karar vermişlerdir.

Kadı Abdurrahman Paşa'nın Konya'ya girmemesi için başta Konya âyanından Candaroğlu Ebubekir Ağa bulunup Konya yeniçerilerini de ittifaklarına almışlar ve Konya Mevlevî Şeyhi İsmail Çelebioğlu Mehmed Emin Çelebi'yi de kendilerine uydurmuşlardır. Abdurrahman Paşa, bir müddet sonra hazırlığını yaparak kapısı halkiyle Konya'ya iki saat mesafedeki Sille mevkiine gelmiş[25] ve Konya valiliği fermanını okutmak üzere divan kâtibi ile şehre göndermiştir.

Bunun üzerine Candaroğlu Seyyid Ebubekir ile avaneleri "Abdurrahman Paşa'nın memuriyeti Konya'dan Üsküdar ocağına asker tertibidir" diyerek bir kısım halkı da kendilerine uydurup ayaklandırarak usulen valiyi karşılamağa çıkmak isteyenleri tehdid ile karşılamaktan men etmişlerdir.

Bu durumu haber alan Kadı Abdurrahman Paşa mevsimin kış olması dolayısiyle çadırlar altında durulamadığından beraberindeki kuvveti köylere dağıtarak halka emniyet vermek için iki yüz kadar adamı ile 1218 Şabanının sonuncu günü akşamı (14 Aralık 1803) yâni Ramazanın birinci gecesi alaturka saat beşte birdenbire Konya'ya girerek valilere mahsus saraya inmiş ve ertesi günü vilâyet kadısı, müftü ve mahallî eşrafı davet ederek memuriyeti nizam-ı cedid askerî tertibi ise de, hiç kimseye garezi ve nefsaniyeti olmadığını ve memleket halkiyle iyi geçineceğini beyan etmiştir.

23 Başvekâlet Arşivi (Hattı hümayun) vesikaları. Sandık 18, hat No: 30.

24 Başvekâlet Arşivi Atik Vüzera Defteri s. 59 ve Cevdet tasnifi dahiliye vesikaları No: 11844 (15 Şaban 1218).

25 *Tarih-i Cevdet*, IX, s. 48. Abdurahman Paşa'nın Çayır Bağları denilen yere indiği yazılmaktadır.

Bunun üzerine sureta muvafakat gösteren ileri gelenler valinin yanından ayrıldıktan sonra Abdurrahman Paşa'ya haber gönderip;

yanındaki adamları kâfidir diyerek taşradaki adamlarını dağıtmasını teklif etmişler ise de, Abdurrahman Paşa ilkbaharda mühim bir vazifeye memur olduğu cihetle maiyyetini dağıtamıyacağını söylemiş ve yarın nizam veririz diye mukabele etmiş ise de, Konya hâdisesini idare edenler köylere adam göndererek Abdurrahman Paşa'nın köylere dağıttığı askerin kimini soyup çıplak bırakmaya kimisini de öldürmeğe başlamaları ve sonra da paşanın sarayına hücum etmeleri üzerine iki taraf arasında müsademe olmuştur. Hâdiseyi yatıştırmak isteyenlere âsiler:

"Hakkında katline ferman vardır" diye yalan sözlerle dellâllar çağırtarak halkı da aldatmışlar ve kendileriyle beraber olmayanları tehdid etmişlerdir.

Şehirli ile Abdurrahman Paşa'nın iki yüz kişilik kuvveti arasında kırk dört saat süren müsademe neticesinde yanındaki az kuvvetle bunlara karşı koyamıyacağını anlayan Abdurrahman Paşa sabah erkenden atlanıp çarpışarak Konya'dan çıkmağa mecbur olmuş ve civardaki Hocacihan köyüne gelmiştir. Bu müsademede Abdurrahman Paşa'nın yeğenlerinden birisi ile elli nefer maiyyeti ölüp kendisinin ve oğullarının Konya'ya getirilmiş eşyaları yağmalanmıştır.[26] Abdurrahman Paşa keyfiyeti tafsilâtiyle biraz geç olarak hükûmete bildirmiştir.

Abdurrahman Paşa aleyhinde olarak âsiler tarafından hükûmete gönderilen arizada ise kendilerini müdafaa yollu mütalaalar vardır.

Abdurrahman Paşa sadrâzamın tahriratını aldıktan sonra vak'ayı tafsilâtiyle bildirmiş olduğu 29 Ramazan 1218 (12 Ocak 1804) tarihli olarak sadrâzamın cevabından anlaşılıyor.[27]

Bu olay sebebiyle Konya kadısı, müftüsü, ulema ve yeniçeri serdarı ve diğer ocaklar zabitan ve memleket âyanına 1804 Ocak ve Şubat tarihli iki ferman yollanarak valinin mutlak surette Konya'ya alınması ve bu hale cür'et edenlerin katilleri icap etmekte ise de, kan dökülmesini mucip olmamak için hasmâne harekete son verilerek valinin karşılanıp sarayına oturtulması ve bundan böyle bu

26 Hâdiseyi hükûmetin ne suretle haber almış olduğu 3 Ocak 1804 tarihli sadrâzamın tahriratından şöyle anlaşılıyor: "Konya ahalisinden bazı erbab-ı fitne ve fesat tahrikiyle ahali Konya'ya duhulünüze mümanaat etmiş olduklarından cenabınız leylen duhul eylemiş iseniz dahi hazele-i ahali ertesi günü üzerinize hücum edip sizin dahi askeriniz taşrada bulunmuş olduğundan müdafaa müyesser olmayarak eşya ve kethüdanızı terk ile Alanya'ya doğru ric'at ve azimet etmiş olduğunuz mesmuumuz olduğundan... işbu nemikamızın vusulünde vak'anın suret-i vukuunu ve cenabınızın halen ne mahalde bulunduğunuzun ve nasıl hareket edeceğinizin ve ne gûna tedbir ve ianeye muhtaç olduğunuzun acilen iş'arı" (Başvekâlet Arşivi, Sandık 49, No. 106).

27 Abdurrahman Paşa'nın Konya dönüşünü bildiren mektubuna karşı sadrâzamın cevabî tahriratı (Hatt-ı Hümayun vesikaları, Sandık 49, No. 198).

gibi hallerden sakınılması ve şehirde terk ettiği para ve eşya ve hayvanatının iadesi ve ancak bu şerait ile cezalarının affolunabileceği ve aksi halde müsebbiplerinin şediden ceza görecekleri ve Abdurrahman Paşa'ya da garez ve nefsaniyet göstermeyip mülayim hareket etmesinin tavsiye edildiği bildirilmiştir.[28]

Âsiler, pâdişahın fermanlarına ve sadrâzam tarafından Konya Mevlevi Şeyhi Çelebi Efendiye gönderilen mektuplara ehemmiyet vermemiş ve Kavak mevkiine gelmiş olan Abdurrahman Paşa'ya mukabele için tedbir alınmış ve mevsimin kış olması sebebiyle askerî harekâta imkân olmadığından iş muhabereye dökülmüştür. Konya Mevlevi Şeyhi Mehmed Emin Efendi'ye Konya' dan çıkarak Afyonkarahisar'a veya Kütahya'ya, gitmesi hakkında sadrâzam tarafından mektup yazılmış ise de, şeyh efendi özür beyan ederek Konya'dan ayrılmamış veya kendisini âsiler bırakmamışlardır. Eldeki vesikalara göre çelebi efendi açıktan açığa âsilere yardım etmekte idi. Hattâ Konya havalisinde şekavet yapan serseri deli kuvvetlerinin reisi olan Delibaşı İsmail, âsilere yardım etmek üzere yüzelli kadar eşkıya ile Konya'ya gelmiş ve çelebi efendi tarafından Delibaşı İsmail'e hil'at giydirilmişti.[29]

Delibaşı İsmail on, onbeş seneden beri Karaman Vilâyeti etrafında şekavet yaparak 118 köyü perişan edip mezarlıktan başka bir şey bırakmayan azılı bir şaki olup, katli hakkında ferman çıkmış ise de ele geçirilememişti. Delibaşı İsmail Konya'ya birkaç saat mesafede bir mahal tedarik ederek orasını kule ve hendeklerle tahkim edip siperler yaparak tahassun etmişti. Onun tahassun ettiği bu mevki İnsuyu köyüne yakın Ladik derbendinde idi.

Lüzumu halinde kendisine Sivrihisar voyvodası Yazıcı İbrahim ve Deli Bekir yardım ediyorlardı.[30] İşte Candaroğlu ve arkadaşları, Abdurrahman Paşa'yı Konya'ya sokmamak için bunu da yardıma çağırmışlardı. Konya'ya alınan Deli İsmail kıştan istifade ile Abdurrahman Paşa kuvvetlerine baskın yapmış ise de bozularak kaçmıştır.[31]

Sultan Selim, Abdurrahman Paşa'nın mutlak surette Konya'ya girerek hem hükûmetin ve hem kendisinin nüfuzunun kırılmamasını şiddetle arzu etmekte idi. Bu işte gevşek davranmak pâdişâhın nizam askeri yetiştirmek hususundaki azmini önleyeceği için buna aykırı herhangi bir hareketin nazar-ı dikkate alınmayacağı anlaşılıyordu.

28 Konya mahkeme-i şer'iyyesi sicilli 216-222 tarihli sicil.

29 Abdurrahman Paşa'nın 27 Zilkade 1218 tarihli tahriratından Sandık 21 hat No. 70; buna karşı Delibaş'ın idamı hakkında Abdurrahman Paşa'ya yollanan ferman (Mektum Mühimme, No: 4, s. 121).

30 H. 1216 (1801) tarihli Karaman Valisi Zühdü İsmail Paşa'nın tahriratından (Sandık 21, hat no: 14).

31 Abdurrahman Paşa'nın tahriratı (Topkapı Sarayı Arşivi, No: 6998).

Abdurrahman Paşa'yı Konya'ya sokmamak isteyenler paşanın aleyhinde kaleme aldıkları bir arizayı Tarikatci Dede, Hacı Said ve Kapıcıoğlu'yla İstanbul'a yollayarak Abdurrahman Paşa'yı valilikten uzaklaştırmak istemişlerse de, valinin yazması üzerine bu üç şahıs ile yanlarındaki adamları evvelâ tomruğa vurulup sonra da birer tarafa sürülmüşler[32] ve keyfiyetten Abdurrahman Paşa da haberdar edildiğinden bu hareketinden dolayı 27 Zilkade 1218 (10 Mart 1804) tarihli bir ariza ile Kadı Abdurrahman Paşa hükûmete teşekkür etmiştir.

Âsilerin maksatları Abdurrahman Paşa'yı Konya'ya sokmamakta ısrar ile mukavemet ederek emsali mesbuk olduğu üzere nihayet hükûmet bu halden bıkarak valiyi azledeceği kanaati idi. Fakat Sultan Selim her ne suretle olursa olsun, Abdurrahman Paşa'nın Konya'ya girmesinde ısrar ediyordu.

Mevsimin kış olması sebebiyle Konya muhasara edilemiyordu. Abdurrahman Paşa'nın karargâhı Konya'ya üç buçuk saat mesafedeki Başere köyünde idi. Onun burada oturmasının sebebi maiyyetindeki askerin zahiresinin kendi idaresi altındaki Beyşehir deposundan kolayca temin edilmesinden ötürü idi.

Abdurrahman Paşa Konya meselesini süratle hallettikten sonra Rumeli tarafına geçecekti. Halbuki iş uzadığından 27 Zilkade 1218 (10 Mart 1804) tarihli tahriratiyle meselenin bir an evvel halledilmesi için Bozok mutasarrıfı Çaparoğlu Süleyman Bey'in iki bin süvari ile kendisine yardım etmesini istemişti.

Sadrâzam Yusuf Ziya Paşa, Abdurrahman Paşa'nın bu tahriratının kenarına yalmz Çaparzade'nin değil yedi sancak askerinin yardıma girmesini şeyhülislâm ile görüşerek çelebi efendinin Kıbrıs'a sürgün edilmesini pâdişâha arzetmiştir. Sultan Selim, gerek Abdurrahman Paşa'nın tahriratını ve gerek sadrâzamın derkenarını okuduktan sonra bu arîzanı üzerine:

"İktiza eden memurlar tayin ve her vechile te'kid olunsun, çelebi efendi bu defa dahi nefyolunmayıp şeyhülislâm efendi tarafından pend ve nasihat yazılsun. Bu kere yine isga eylemezse sonra sülâle-i Mevlâna'dan değil, eşkiya muamelesi olunuru bilsün" hatt-ı hümayununu yazmıştır.

Filhakika Abdurrahman Paşa'ya yardım edilmek üzere Çaparoğlu Süleyman Bey'le[33] Aladağ âyanına, Hadim müftüsüne, Beyşehir, Akşehir, Aksaray, Niğde, Kayseri ve Kırşehir sancakları mütesellimlerine Zilhicce iptidaları (1804 Mart ortaları) tarihli fermanlar gönderilmiştir.[34]

32 9 Zilkade 1218 (20 Şubat 1804) tarihli Abdurrahman Paşa'ya gönderilen tahrirat. (Hatt-ı hümayun vesikaları, Sandık 49, No: 206).

33 Cevdet tasnifi dahiliye vesikaları No.1904. (Sadrâzamın da 10 Zilhicce 1218 = 27 Mart 1804 tarihli Süleyman Bey'e mektubu vardır.)

34 Konya sancağında vaki kazalarına âyan ve voyvodalariyle Beyşehir, Aksaray, Kayseri, Niğde, Kırşehir sancakları mütesellimlerine hükümler. (Cevdet tasnifi, dahiliye vesikaları No.13526).

Abdurrahman Paşa'nın yanına yardımcı kuvvetler tayin olunduktan sonra Çaparoğlu Süleyman bey Konya yeniçeri serdarına ve sair ocaklıya gönderdiği mektupta Abdurrahman Paşa'nın sulhan veya harben Konya'ya girmesi için kendisine kat'î ferman gönderildiğini ve külliyetli askerle o taraflara gelmek üzere olduğunu ve ocaklı demek pâdişahın mutî kulları demek olduğundan Abdurrahman Paşa azlolunup yerini ber başkası alınır fikriyle de yazıldığını, neticesinin pek fena olup akıllarını başlarına alıp görüşerek karar vermelerini ve kendilerine kefil olunacağı, memleketin harabisine sebebiyet vermemelerini ve îkaz yollu kendilerine bu mektubu gönderdiğini beyan ettikten sonra en sonunda: "Pâdişâhın iradesi olur, sizin sözünüz olmaz, hemen şimdiden vesvese edenler çıkıp ordumuza gelmeğe gayret eylemeniz matlubumdur vesselâm" demektedir. [35]

Nizam-ı cedid askerinin artmasında büyük gayret ve faaliyeti görülen Süleyman Bey'e karşı Sultan Selim'in teveccühü olduğundan Abdurrahman Paşa'ya yardım etmesi hakkında kendisine ferman gönderileceği sadrâzam tarafından arzedilmesi üzerine pâdişah sadrâzımın takriri üzerine:

"*-Abdurrahman Paşa'nın Konya'ya idhali hasren ve kasren Çaparzade Süleyman Bey'den matlubumdur. Lâkin kan dökülmeksizin idhal ederse daha ziyade hazzederim. Kapu kethüdasını çağırıp bu vechile tenbih ile bu vechile kendine yazılsun*" hatt-ı hümayununu yazmış ve bu suretle Süleyman Bey'e 1218 Zilhicce iptidaları (1804 Mart ortaları) ferman gönderilmiştir.[36] Yine bu hususa dair sadrâzamın Süleyman Bey'e tahriratı vardır.[37]

Konya etrafındaki sancakların ve bilhassa icraatı şedit olan Çaparoğlu'nun üzerlerine geleceğini anlayan âsiler bu hale karşı muhalefetten vazgeçmişler ve bu suretle Abdurrahman Paşa valiliğe tayin tarihinden sekiz ay ve Konya önüne gelerek muhalefetle karşılaşmasından dört ay sonra 1218 Zilhicce sonlarında (1804 Nisan) Konya'ya girmeğe muvaffak olmuş ve âsilerin elebaşıları Candaroğlu Ebubekir, son bir tecrübe olarak yaptığı baskında muvaffak olamaması üzerine yaralanıp kaçmıştır.

Abdurrahman Paşa Konya'ya girip kaçamayan elebaşılardan birkaç kişiyi idam ile sükûneti temin ve işleri ele aldıktan sonra isimlerini bir buyruldu ile ilân etmiş olduğu şahıslardan maada Konya ahalisi hakkında af îlân etmiştir.[38]

35 Konya mahkeme-i şer'iyyesi sicilli sene 1218 (1216-1222) sicilinden.

36 Başvekâlet Arşivi, Cevdet tasnifi dahiliye vesikaları No: 1904.

37 Başvekâlet Arşivi, Hatt-ı hümayun vesikaları, Sandık 49.

38 Konya'dan kaçıp affedilmeyen şahısların başlıcaları: Candaroğlu Ebubekir,Dereli Mehmed, Kabakkızı oğlu Mehmed, Pürken Mustafa, Deli Ayşenin oğlu, Çatkafa Çopur İsmail, Hırsız oğlan, Dağlıoğlu Seyyid, Tekeli kaynı Süleyman, Şamdancı Lâtif, Kızınoğlu, Peynirci Hacı, Deli Abdül-

Konya işinin neticelenmesi üzerine Mevlevî Şeyhi Çelebi Mehmed Emin Efendi'nin evvelki fermanlarla Afyonkarahisar veya Kütahya'da oturması hakkındaki emre lüzum kalmayarak Vali Abdurrahman Paşa'mn ricası üzerine evvelki fermanlar hükümden iskat edilerek Konya'da kalması emrolunmuştur (1219 Safer iptidaları = 1804 Mayıs sonları).[39]

Abdurrahman Paşa hemen vilâyette nizam-ı cedid askeri teşkilâtına başladı[40] ve hükûmetçe her ihtimal düşünülerek Konyalıların ve Konya'daki ocakların bundan böyle muhalif bir hale cür'et etmemeleri ve kaçmış olan âsiler gelince haber vermeleri ve aksi harekette bulunacak olanların cezalandırılmaları için ağır nezre (büyük para cezasına) bağlanmaları hakkında 1219 Safer iptidaları (1804 Mayıs) tarihiyle Karaman valisiyle Konya kadısı ve Konya müftisine ve memleket âyaniyle ocaklıya ferman gönderildi.[41]

Kadı Abdurrahman Paşa'nın Rumeli'ye Dağlı Eşkiyası Üzerine Memuriyeti:

Biraz yukarıda kaydettiğimiz gibi Abdurrahman Paşa'nın Konya'ya girmesini müteakip Karaman Eyaleti'nde derhal nizam-ı cedid teşkilâtına başlanmıştı. Üçüncü Selim, Çaparoğlu Süleyman Bey'in nüfuzu altındaki Bozok, Kayseri, Çankırı, Kastamonu, Ankara, Amasya ve Tokat taraflarında ve Anadolu valisinin idaresi altındaki sancaklarda nizam-ı cedid teşkilâtını yürütmeğe azmetmiş ve Abdurrahman Paşa vasıtasiyle de Konya, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Beyşehir, Akşehir, Alanya ve Antalya ile İsparta'da, bu teşkilâtı genişletmek istemişti.

Filhakika, gerek Çaparoğlu'nun ve gerek Kadı Paşa'nın mıntakalarında ve nüfuzları altındaki yerlerde şahsî ve kesin icraatları sayesinde isteyerek, istemeyerek nizam-ı cedid askerî faaliyeti kendisini göstermeğe başladı ve Bolu taraflarında Hacı Ahmed Oğlu İbrahim Ağa'nın gayretiyle talimli asker işi başarı ile devam ediyordu.

Sultan Selim, Anadolu'daki nizam-ı cedid askerî faaliyetini Rumeli'de de tatbik etmek istemekte idi, fakat bu sırada Rumelide Dağlı eşkiyası diye meşhur olan serserilerin şekavetleri genişleyerek bunlar *Çatalca*'ya yakın yerlere kadar gelmişlerdi. Eşkiyanın bu suretle yayılmasında Rumeli'ndeki âyanların işi gev-

kerimoğlu, Çaylak Nebi, Çakırbeşe, Deli Ömer, Kalyoncu İbiş, Kantarcı Ahmed Oğlu vesaire. (17 Safer 1218) Konya şer'iyye sicilli.

39 Çelebi Efendi'nin Konya'dan çıkarılmasına dair bizzat şeyhe gönderilen 1219 Safer iptidaları tarihli ferman (Mühimme Defteri, No: 221 s. 36).

40 Mühimme Defteri, No: 221, s. 35.

41 Mühimme Defteri, No: 221 s. 34, 35 ve Cevdet tasnifi dahiliye vesikaları No: 11612 ve aynı suretle Konya Mahkeme-i şer'iyye sicilli. Fermanın sureti 1219 Evaili Safer. Bu fermanda Karaman Beylerbeyliğinin daimî olarak Abdurrahman Paşa üzerinde kalacağı işaret edilmiştir.

şek tutmalarının âmil olduğu görülüyordu. Kendi mıntakalarında keyfî bir idare tarzı tutarak hükûmet emirlerinin işlerine gelenlerini tutup, gelmeyenlerine ehemmiyet vermemeği âdet etmiş olan âyanlarla Dağlı eşkiyası işinin hallinden sonra sıra kendilerine geleceğini tahmin etmeleri ve Dağlı eşkiyası işinin sürüncemede kalmasını îcap ettiriyordu.

Dağlı eşkıyasının faaliyetleri ilk zamanlarda Filibe ve havalisiyle Batı Trakya'da ve Balkan dağlarının kuzeyinde olup henüz Doğu Trakya'ya geçmemişti ve İstanbul'a hayli uzaktı; fakat H. 1218 (1803) tarihinden itibaren bunların faaliyetleri Edirne ile Çatalca aralarına da yayıldığından bu hal hükûmeti korkutmuştu.[42] Dağlı eşkiyasının tesirli olarak faaliyetleri H. 1206 (1791) tarihlerinde Rusya ve Avusturya muharebelerini müteakip olup, hükûmet bunların üzerine zaman zaman beylerbeyi, vezir rütbesindeki paşalar kumandasiyle veyahut nüfuzlu bir ve birkaç âyanı memur ettiyse de bir netice elde edilemediğinden nizam-ı cedid askeriyle tedipleri takarrür ederek asakir-i şâhâne başbuğu olan Karaman Beylerbeyisi Abdurrahman Paşa memur edilmişti.[43]

Konya isyanı sebebiyle Abdurrahman Paşa'nın Dağlı eşkiyası üzerine gitmesi onbir ay gecikmiş ve Gümülcine âyanı Tokatcıklı Süleyman ile Filibe âyanı Hüseyin Bey gibi şahısların el altından körüklemeleriyle Dağlı şekavetinin sahası çok genişlemişti.[44]

Kadı Abdurrahman Paşa muallem asakir-i şâhâne başbuğu unvanı verilerek Çatalca'ya kadar sokulmuş olan Dağlı eşkiyası üzerine memur edilmiş ve Konya valiliğinin üzerinde kalacağını mübeyyin kendisine bir de ferman gönderilmiş ve hemen hareket etmesi emrolunmuştur.

Abdurrahman Paşa, yerine bir mütesellim tayin ettikten sonra maiyyeti kuvvetleriyle 10 Rebiulevvel 1219'da (19 Haziran 1804) Üsküdar'a geldi ve altı gün kadar İstanbul'da kaldıktan sonra kumandası altına verilecek nizam-ı cedid kuvvetleriyle Davutpaşa'ya geçti ve 1 Temmuz 1804'e kadar orada kalıp ertesi günü Küçükçekmece'ye hareket ve orada bir gün kaldıktan sonra 5 Temmuz'da Çorlu'ya varıp orada bulunan nizam-ı cedid askerini de kumandası altına aldı.

42 Dağlı eşkiyasının muhtelif tarihlerdeki reisleri Koca Ahmed, Hacı Manav, Kara Halil, Kümüş Çene, Raşid, Sarıoğlu, Ahmetcik, Molla Ali, İsaoğlu, Kara Feyzi, Burgazlı Deli Kadri olup bunlardan en son çete reisleri, Deli Kadri ile Kara Feyzi idiler.

43 Sultan Selim Sadrâzama:
"Baharda Çorlu'ya bin kadar süvari ile bir rabıtalı mîrmîran (beylerbeyi) elbette lâzımdır... iktiza edenlerle söyleşip nasıl asker olmalı ve kim tayin olunmalı, bi'l-müzakere tertip eylesin, sen dahi mülâhaza idesin. İstanbul ovası böyle boşken bütün eşkiyalar buralara gelür rezalet olur" hatt-ı hümayununu yazmış ve sonra nizam askerinin gönderilmesine karar verilerek Konya valisi Kadı Abdurrahman Paşa memur edilmiştir. (E.Z. Karal, *Selim III. nün Hattı Hümayunları*, s. 124).

44 Dağlı eşkiyası üzerine 1206 H., 1971 M.'den itibaren memur edilen paşalar ve bunların azilleri âyanlardan tayinler hakkında Cevdet tasnifi dahiliye vesikaları, No: 832'de tafsilât vardır.

Çorlu'dan Eşkiya Üzerine Hareket:

Abdurrahman Paşa 19 Rebiulâhır 1219'da (28 Temmuz 1804) eşkiyanın toplanmış olduğu Malkara'ya hareket etti. Eşkiya Malkara civarındaki Bulgar köyünü siper ve hendeklerle tahkim etmiş ve nizam-ı cedid kuvvetlerine karşı koymuşlarsa da birkaç yüz kişi telef verdikten sonra Balkan taraflarına doğru kaçmışlardır.

Bunun üzerine Filibe'den çıkarak ana yoldan Edirne'ye gelmekte olan Rumeli valisi İbrahim Paşa bu firari eşkıyayı takip ile Çırpan kasabasına gelmiş ve bunları takibe beylerbeyi rütbesindeki paşaları tayin etmiş ise de eşkiya Balkan dağlarını aşarak Tristinikli İsmail Ağa'nın hududuna ve Tırnova kasabasına geçmiş olduklarından İbrahim Paşa Rusçuk âyanı Tiristiniklinin mıntakasına geçmemiş ve şayet eşkiyayı takip eyliyecek olursa İsmail Ağa'nın bundan kocunacağını hükûmete bildirmiş olduğundan dağlıların tedipleri İsmail Ağa'ya havale edilmiştir.[45]

Hükûmetin emri üzerine Tiristinikli İsmail bu firarı eşkiya üzerine kendisine tâbi Hezargrad âyanını memur ettiğinden bu suretle bir kısmı katledilen eşkıyanın bakıyyesi Vidin'de bulunan Pazvandoğlu Osman Paşa'nın arazisine geçtiklerinden Hezargrad âyanı geri dönmüştür.

Dağlı eşkiyasına galebesinden sonra Abdurrahman Paşa daha ileri gönderilmeyerek İstanbul'a dönerken kumandası altındaki nizam-ı cedid askerinin süvarilerini Çorlu'da ve piyadesini Tekirdağ'da bırakması emredildiğinden anları oralara bırakarak maiyyeti kuvvetleriyle İstanbul'a gelmiş, askerini Üsküdar'a geçirirken pâdişâh görmüş ve muvaffakiyetinden dolayı kendi karihasından olarak 27 C. 1219'da (3 Ekim 1804) Abdurrahman Paşa'ya vezirlik vermiş, Karaman valiliğini yine üzerinde bırakmış[46] ve aynı sene Şeval tevcihatında da Konya ile beraber Akşehir sancakları malikane suretiyle Abdurrahman Paşa'ya tevcih edilmiştir.[47] Bu malikâne sancaklardan başka birer mütesellim ile idare etmek üzere Beyşehir, Kayseri, Niğde sancakları da nizam-ı cedid ocağına asker yetiştirmek üzere Abdurrahman Paşa'ya verilmiştir.

45 Hatt-ı hümayun vesikaları No. 2460.

46 *"Benim Vezirim*
Talimli askerler gelmiş gördüm Üsküdar'a geçiyorlar. Abdurrahman Paşa'ya rütbe-i vezaret ihsan-ı hümayunum olmuştur, üç tuğ viresin Anadolu'ya vezir geçip memur olduğu asker tanzimine germiyetle mübaşeret eylesin..." (Topkapı Sarayı Arşivi, No: 7014).

47 Kayd-ı hayat ve malikâne suretiyle bir sancak veya vilâyetin tevcihinde o vilâyet veya sancak büyük küçük mukataat veya tevliyet vesair iltizamlar o malikâne kime tevcih edilmiş ise her sene o iltizamlar anın vasıtasiyle mültezime verilir ve bu suretle malikâne sahibi büyük bir menfaat elde ederdi.

Abdurrahman Paşa'ya yapılan bu tevcih dolayısiyle kendisine gönderilen fermanda kendisinin iç ve dış dairesi halkının haricinde olarak gerek kendi memleketi olan Alanya'da ve gerek tevcih edilen mahallerdeki yerli ve yurtlu halkın dinç ve güzidelerinden süvariliğe elverişli bin kadar asker yazarak bunları kendi tarafından bütün levazım ve tayinatının temini ile –çünkü bu sancaklar asker yetiştirmek üzere kendisine verilmişti– Üsküdar ocağından gönderilecek muallimler vasıtasiyle nizam-ı cedid talimiyle yetiştirilmesi ve zabitlerinin tayinleri emrolunmakta idi.

Bu bin nefer süvarinin hazer vaktinde maaş ve tayinatı, silâh ve elbiseleri Abdurrahman Paşa tarafından temin olunacak, sefer vaktinde ise maaş ve tayinlerini hükûmet verecekti.

Bu ferman üzerine Abdurrahman Paşa Konya, Karaman ve Kayseri'den yüzer, Alacadağ kazasından kırk, Konya Ereğlisi'nden elli, Karapınar ile Hotamış derbendinden yüz, Bekulî derbendinden ve Kadınhan'dan yirmibeş, Akşehir ile İshaklı'dan yüz, Ilgın ve Tatlar'dan elli, Niğde sancağından yüz ve Alanya'dan iki yüz otuz beş süvari namzedi tertip etmiş ve bu faaliyeti pâdişahın memnuniyetini mucip olmuştur.[48]

Abdurrahman Paşa'nın Dağlı eşkiyasına galebesi üzerine Trakya havalisinde şekavete son verilmiş ve bunları zaman zaman tahrik eden Gümülcine âyanı Tokatcıklı Süleyman'nın katli bunda müessir olmuştur. Şekavetin bastırılmasını istemeyen âyanlar bundan sonra serkeşlikte bulunurlarsa üzerine nizam-ı cedid kuvvetinin geleceğini düşünerek keyifleri kaçmıştı.

Dağlı eşkıyası işi bittikten sonra hükûmet talimli asker işini Rumeli'de de yaymak isteyerek bunu Abdurrahman Paşa'ya havale ettiği sırada Sırp isyanı vukua gelmiş olduğundan bundan bilistifade Rumeli âyanlarını korkutmamak için Abdurrahman Paşa'nın Sırp isyanını bastırmağa memur edilen Rumeli valisi ibrahim Paşa'nın maiyyetine yardımcı olarak tayin olunduğunu ilân eylemiştir.

Dördüncü Bölüm

Abdurrahman Paşa'nın Rumeli'ye Memuriyeti

Rumelideki Duruma Kısa Bir Bakış:

Anadolu tarafında Çaparoğlu Süleyman Bey'in ve Kadı Abdurrahman Paşa'nın gayretleriyle nizam-ı cedid onların nüfuz mıntakalarında epeyi ilerlemiş, askerî

48 Evasıt-ı Receb 1219 tarihiyle Abdurrahman Paşa'ya gönderilmiş olan ferman.(Konya mahkeme-i şer'iyye sicilli 1216-1222).

kışlalar yapılmıştı. Anadolu'da da her ne kadar âyanlık ile idare edilen bazı mıntakalar varsa da bunların içinde Çaparoğlu ile Karaosmanoğlu en kudretlileri olup, bunlardan Çaparoğlu nizam-ı cedide taraftar ve Karaosmanoğlu da hükûmete sadık olduklarından durum emniyet altında idi.

Bundan başka Bolu âyanı Hacı Ahmed oğlu İbrahim Ağa da nizam-ı cedid için çalışıyor ve büyük gayret gösteriyordu. Sivas ve havalisi Çaparoğlu Süleyman Bey'in genç yaşta vezir olan oğlu Mehmed Celâleddin Paşa'ya verildiğinden bu taraflar da ele alınışı demekti.

Canik (Samsun) ve Karadeniz'in Trabzon'a kadar olan kasabaları Canikli Hacı Ali Paşa ailesinin nüfuzları altında idiyse de bunların Çaparoğulları ile aralarındaki münaferet sebebiyle nizam-ı cedide aleyhdar olan önderleri Tayyar Paşa'nın hükûmetin Çaparoğlu'na yardımıyla mağlûp edilerek Rusya'ya kaçması dolayısiyle nizam-ı cedid aleyhine bir zarar gelme ihtimali kalmamıştı.

İkinci derecedeki Anadolu âyanlarından Bilecik âyanı Kalyoncu Ali ile Gediz âyanı Nasuh oğlu Nasuh'un nizam-ı cedide aykırı hareketleri görülmediğinden o cihetten de endişe edilemezdi. Zaten Çaparoğlu'nun şan ve kudreti herhangi bir muhalefeti bir hamlede yok edecek derecede olduğundan bu mıntakalarda yeni askerî nizama karşı bir aksülamel ihtimali yok gibiydi.

Rumeli'ye gelince, burada durum bambaşka idi. Bu mıntakada Batı Rumeli, sancak mutasarrıfı olarak yerli hanedandan Arnavut beylerinin ellerinde idi. Yanya'yı merkez yapmış olan Tepedelenli Ali Paşa aslen Kütahyalı bir Mevlevî ailesine mensup ise de babası Veli Bey ve kendisi uzun seneler bu havalide yerleşerek nüfuz tesis ettiklerinden Yanya etrafı kısmen Mora'ya kadar bunun tesiri altında idi, fakat Tepedelenli henüz korkulacak kadar dişlenmemişti. Hükûmet merkezinin zaafı sebebiyle buralar da şöyle böyle hükûmete bağlı olduğundan, Tepedelenli Ali Paşa bir gaile çıkmadan okşanarak idare ediliyordu.

Rumeli'nin doğu ve orta mıntakalariyle kuzey ve güney kısımları, Trakya ve Makedonya taraflarında da âyan ve nazır isimleriyle mütegallibeler bulunuyordu. Bunlar kendi mıntakalarında mütesellim ve voyvoda olarak bulunmakta idiler. Bunlardan mütesellim olanlar kendi vali ve sancak mutasarrıflarını vilâyet merkezine kabul etmeyerek onların namına iş görüyorlar ve onlara eyalet hasılatından maaşlarına mukabil pek az şey gönderiyorlardı. Voyvodalar ise ya Osmanlı hanedanına mensup sultanların veya devlet maliyesinin memurları olup idarelerindeki mukataaları iltizama vererek aldıklarının muayyen bir kısmını mahallerine yollayarak diğer kısmının fazlasını alıp istedikleri gibi hareket ediyorlardı.

Âyanlar[49] bir hükûmet gibi asker besliyorlardı. Her birisinin hudutları muayyen olup zaman zaman birbirleriyle muharebe ediyorlardı. Bu hallere karşı âciz durumda olan hükûmet iki tarafın arasını bulmak için memurlar yolluyor ve mahallî halkın perişan olmamasını temin etmek istiyordu.

Âyanların ellerindeki yerler mülkî teşkilât mucibince hükûmet tevcihatında kime verilmişse âyan olan şahıs oraya tayin edilen vali veya mutasarrıfın mütesellemi yani vekili olmakla beraber o vezir ve beylerbeyini kendi mıntakasına sokmayarak ona muayyen dirliğinden para gönderirdi.

Bunların bu tahakkümleri ve tegallübleri yetmiyormuş gibi yukarıda geçtiği gibi dağlı eşkiyası da hükûmetin başına ayrı bir belâ kesilmişti. Bazı âyanlar çıkarlarına göre bunları tahrik ediyorlardı. Bundan dolayı şekavetin arkası alınamıyor ve bu hal âyanların işlerine geliyordu.

İşte Rumeli böyle bir durumda iken III. Selim İstanbul ile Edirne arasını Dağlı eşkiyasından temizledikten sonra bu mıntakada Vize, Çorlu ve Ereğli taraflarında nizam-ı cedid askerî teşkilâtı yapmak isteyerek o taraflara fermanlar yollamış ve oraların kadılarından da Levend Çiftliği ve Üsküdar ocaklarına neferat tertip olunmak üzere olduğuna dair ilâmlar gelmiş olduğundan bu hal nizam-ı cedid askerinin Rumeli'de de kurulabileceği ümidini vermişti.[50]

Bunun için pâdişâh cepheden teşebbüs etmek istemeyerek daha doğrusu herhangi bir muhalefetle karşılaşmak ihtimaline karşı tedbirli bulunarak âsi Sırpların tedipleri için Rumeli valisi İbrahim Paşa'yı tayin eylediği gibi ona yardımcı olarak Kadı Abdurrahman Paşa'yı nizam-ı cedid askeriyle Rumeli'ye memur edip Edirne'de bulunmasını ve lüzumu halinde ibrahim Paşa'ya yardım etmesini emreylemişti.

Rumeli âyanları içinde en dişlisi Rusçuk ve havalisi âyanı Tiristiniklioğ-

49 Âyan, Arapça göz manasına olan ayn'ın cemidir. Istılah manası bir zümrenin seçkin büyükleri demek olup, herhangi bir vilâyet, sancak veya kazada o mahallin idaresiyle alâkadar olarak halk tarafından seçilen şahıslara âyan denilmiştir Bunlar memleketin nüfuzlu ve itibarlı aileleri arasından seçilir ve hükûmet tarafından hiçbir müdahale olmaz. Fakat seçilen şahsın âyanlığı valinin buyruldusu ile tasdik edilmek suretiyle memuriyeti kat'îleşirdi.
Âyanların bilhassa on sekizinci asır sonlarındaki nüfuzları ve serkeşlikleri hükûmeti düşündürdüğü için H. 1200'de (1786) âyanlık kaldırılarak yerine orta sınıf halk arasından olarak şehir kethüdalıkları ihdas edilmiş ise de, kethüdalar mahallî hanedan ve eşraftan olmadıklarından halk arasında sözleri geçmez olmuş, bunun üzerine 1790'da diğer bir fermanla âyanlık tekrar meydana gelmiştir. âyanların vazifeleri memleketin idaresi işleri, asayişin temini, vergilerin tahsili gibi şeyler olup bu hizmetlerine karşılık hükûmetçe kazalar halkına tevzi edilen vergiden kendilerine de bir para ayrılırdı. Fakat bunlar bu miktara kanaat etmeyerek kendilerine fazla para tahsil ederlerdi. Kendi mıntakaları dahilindeki hazine mukataalarını cüzî para ile iltizam ederlerdi. Rumeli'deki büyük âyanlardan Rusçuk âyanı Tristinikli İsmail Ağa ile Serez âyanı İsmail Bey'in emirleri altında ikinci derecede kaza âyanları vardı.

50 Başvekâlet Arşivi, Ali Emîri tasnifi (Sultan Selim-i Sâlis devri vesikaları), No: 1328, 1329 sene 1219.

lu ismail Ağa idi. Bu adam tedbirli, sırasına göre yumuşak ve muti ve işine gelmediği zamanda da serkeş ve tehlikeli idi. Hükûmete karşı isyan etmemekle beraber her zaman isyan edecek gibi hareket leriyle bir gaile çıkartmak istemeyen hükûmeti sindirmiş ve bu suretle âyanlık mıntakasını genişleterek Vidin ve havalisindeki Pazvandoğlu Osman Paşa mıntakası hariç olarak Tuna ile Balkan dağları arasındaki sahayı idaresi altına aldıktan başka Balkanın güneyinde de nüfuzunu hissettirmişti.

Vidin'de bulunan Pazvandoğlu Osman Paşa mühim serkeşlerdendi. Kendisinin 1797 tarihindeki isyanında üzerine sevkedilen Küçük Hüseyin Paşa kuvvetlerine karşı koymuş, Vidin kalesine kapanarak mücadele etmiş, bu sırada Bonapart'ın Mısır'ı işgali dolayısiyle mecburen muhasara kuvveti kaldırılıp kendisine paşalık verilmişti. Pazvandoğlu isyan halinde olmamakla beraber, mıntakasını keyfî olarak idare ediyordu ve Dağlı eşkiyasını himaye ederek fırsat zuhurunda onları devletin başına gaile çıkarmak için salıvererek devleti meşgul etmeği ihmâl etmiyordu.

Bu ikisinden sonra Balkanın kuzeyindeki âyanlardan Silistre âyanı Yılıkoğlu Süleyman geliyordu. Bu şahıs çok cesur ve pek gözlü olup hudud meselesinden dolayı hasmı olan Tristinikli İsmail ile uğraşmakta idi. Tristinikliye karşı Pazvandoğlu Osman Paşa da düşmandı. Tristinikli ile Yılıkoğlu arasındaki mücadelede hükûmet bazen Yılıkoğlu'nu tutuyorsa da zaman zaman tazıya tut tavşana kaç siyasetini takip ederek âyanların birbirleriyle ittifak etmemelerini istiyordu. Bundan dolayı en nüfuzlu devlet ricalinden sadrâzam kethüdası İbrahim Nesim Efendi'nin tesiriyle Deliorman âyanı bulunan Yılıkoğlu Süleyman bir engel olmak üzere onun burnunun dibine Silistre mütesellimi tayin edilmişti. İşte bu suretle bu iki âyan arasındaki zıddiyet ve muhasama Tiristinikli'nin en sadık ve cesur adamı olan Alemdar Mustafa Ağa'nın meydan almasına kadar devam etti. Bu Alemdar Mustafa Ağa, Tiristinikli'nin son zamanlarında onun tarafından Hezargrad âyanlığına tayin edilmişti.

Bunlardan sonra Rumeli'nin güney mıntakasında dişli ve serkeş âyanlardan evvelce Sultanyeri ve sonra Gümülcine âyanı olan Tokatcıklı Süleyman vardı. Tokatcıklı Süleyman eşkiyalıktan gelme olup Gümülcine âyanı Mestan Ağa'ya intisap ederek evvelâ Sultanyeri ve ağasının ölümünden sonra da Gümülcine âyanı olmuştu. Bunun sıkıştıkça hükûmetin başına gaile çıkarmasından ve dağlı eşkiyasını zaman zaman tahrik etmesinden dolayı devlet merkezi yılmıştı. Fenalıkları bildiği halde hükûmet kendisini okşayorsa da Tokatcıklı her fırsatta melanetini meydana koymaktan çekinmiyordu. Nihayet İşkodra mutasarrıfı ve Rumeli valisi İbrahim Paşa'ya gizlice gönderilen bir fermanla bu şahsın idamı em-

redildiğinden onun tarafından sıkıştırılan Tokatcıklı mağlûp olarak kaçmışsa da, Tırnova tarafından Tiristinikli kuvvetleri tarafından yakalanarak katledilmiştir (H. 1219 = 1804). Dağlı eşkiyasının güvendiği bu şahsın katli üzerine bu eşkiya Kadı Abdurrahman Paşa'dan da son darbeyi yiyerek ortada kendilerini tahrik eden hamiden mahrum kalınca ortadan kalkmışlardır.

Güney Rumeli âyanları içinde en nüfuzlu ve hükûmetçe itibarlısı kapucubaşı payesinde olan Serezli İsmail Bey'di. Bu zat H. 1061 (1651) ve H. 1068'de (1658) iki defa vezirâzam olan Siyavuş Paşa ahfadındandı.

İsmail Bey zeki, mutedil, uzağı görür, devlete sadık olup işleri duruma göre idare eder ve bu suretle hem devlet nüfuzunu hem de kendi itibarını muhafaza etmesini bilirdi. Manisa'daki Karaosmanoğulları ayarında bir şahsiyetti. Çaparoğlu gibi nizam-ı cedide hizmeti olmadığı gibi aleyhinde de bir hareketi görülmemişti. Etraftaki âyanların nizam-ı cedid askerî teşkilâtına aleyhdar olmaları cihetiyle İsmail Bey, hükûmetle âyanlar arasındaki ihtilâfı halletmek suretiyle iki tarafı da idare etmesini biliyordu.

İsmail Bey'in nizam-ı cedidi isteyip istemediği belli olmamakla beraber bütün âyanlar gibi herhalde hükûmetten çekingen idi, fakat verilen emirleri îfa etmek veya makul sebepler göstermek suretiyle hareket ettiği için Rumeli işlerinde hükûmetin işini kolaylaştırıyordu. Kadı Abdurrahman Paşa hükûmete Edirne havalisi âyanlarının kendisine karşı cephe aldıklarını yazdığı sırada İsmail Bey'in nizam-ı cedid askerî teşkilâtına aleyhdar olduğuna dair bir hali görülmediğini beyan etmişti. İsmail Bey'in emri altında da kaza âyanları vardı.

İşte serbest idareye alışmış olan bu âyanlar kendi serbestilerini tahdit edecek olan hiçbir nizama bağlanmak istemeyerek hükûmet içinde hükûmet sürmek istiyorlardı; bundan dolayı nizam-ı cedid teşkilâtına yan gözle bakıyorlar ve Abdurrahman Paşa'nın Rumeli'ye geçmesine kadar aleyhdarlıklarını meydana vurmuyorlardı.

III. Selim Rumeli ahvalini ve âyanların durumlarını bildiği için nizam-ı cedid askerini ilk önce Anadolu'da tedarik etmeği düşünerek oradan işe başlamıştı. Nihayet teşkilâtın Anadolu'nun muayyen mıntakalarında yerleştiğini gördükten sonra bu halden ümide düşerek bu nizamın Rumeli'de tatbikine karar vermiş ve Sırp isyanı vesilesiyle[51] de harekete geçmişti.

51 Sırplar, Belgrad dayılarının mezaliminden dolayı –çünkü dayılar, Sırp ileri gelenlerinden birkaçını ve keşişlerini öldürmüşlerdi– Kara Yorgi'nin kumandası altında olarak ilk zamanlarda yedi, sekiz yüz kişilik bir kuvvetle isyan etmişler ve bilmukabele köylerdeki müslümanlardan dört yüz kadarını öldürüp mevcutlarını çoğalmışlar ve onbeş bin kişilik bir kuvvetle Belgrad üzerine yürüyüp dayıları mağlûp ederek iç kaleye kaçırmışlardı (1218 Zilhicce = Mart 1804).
Bu başarı Sırplara cesaret vererek onların kurtuluş ümitlerini kuvvetlendirdi. Bunun üzerine asi-

Kararlaştırılan plân üzerine Rumeli'ye geçirilecek nizam-ı cedid askeri, Sırplar üzerine memur edilen Rumeli valisi İbrahim Paşa'ya yardımcı olarak Edirne'de bulunacak ve lüzumu halinde onun emri üzerine hareket edecekti. Bu karar üzerine Rumeli'ye geçirilecek olan nizam-ı cedid askerinin yani o zaman verilmiş isim üzerine "Asker-i Şâhâne"nin kumandanlığı Karaman valisi Kadı Abdurrahman Paşa'ya verilerek İstanbul'a davet olunmuştu (1221 Safer = 1806 Nisan).

Abdurrahman Paşa'nın Rumeli'ye geçmesinden evvel Edirne Bostancı Ocağı'ndaki bozukluğu yoluna koymak ve ocakta esaslı bir teşkilât yapmak, daha doğrusu nizam-ı cedid işine Edirne Ocağı'ndan başlamak üzere kapucubaşılardan eski Bostancıbaşı Ahmed Ağa Edirne bostancıbaşılığına tayin olunarak gönderilmişti (1221 Rebiülevvel = 1806 Mayıs).[52]

Bu hulâsadan sonra nizam-ı cedidin Rumeli'de tatbikinin niçin mümkün olmadığını anlamak için devlet merkezi olan İstanbul'daki duruma kısaca bir bakalım:

lere karşı Bosna valisi Ebubekir Paşa memur edildi. Ebubekir Paşa isyanın sebebini anlayarak bir tertiple Belgrad kalesindeki dayıyı idam ederek isyanı bu suretle bastıracağını ümit etmişti; fakat Rusya Sırpları isyanda devam etmek üzere tahrik eylemeleriyle isyan genişledi ve aynı zamanda yine Rusların tahrikiyle Karadağ halkı da isyan ettiğinden Ebubekir Paşa Karadağ tarafına tayin olunarak Sırp isyanının bastırılması Rumeli valisi İşkodralı İbrahim Paşa'ya havale edilip lüzumu halinde ona yardım etmek üzere Abdurrahman Paşa'nın Edirne'ye gelmesi münasip görülmüştü.

52 Sırpların isyanı sebebiyle 1806'da Rumeli valisi İbrahim Paşa o tarafa memur olup icabında buna ne suretle yardım edeceği Bâbıâlî'de görüşülmüş ve padişah bu hususta müzakerede bulunanların mütalealarım tahriren bildirmelerini emreylediğinden takdim edilen mütalalardan Sadrâzam kethüdası İbrahim Nesim Efendi'nin mütaaleasmı diğerlerine tercih etmişti.
İbrahim Nesim Efendi'nin mütalaasında Rumeli valisine yardım için muallim asker başbuğu Abdurrahman Paşa'nın külliyetli nizam-ı cedid askeriyle Rumeli'ye geçirilmesini, Edirne veya Sofya'da bulunarak Rusların taaruzları halinde elde hazır bir kuvvet bulunabileceğini yazmış olduğundan Sultan Selim bu mütaleayı muvafık görmüştü. Hükûmet bu halden istifade ile nizamı bozulmuş olan Edirne Bostancı Ocağı'nı nizama sokmak isteyerek oraya sabık bostancıbaşılardan Gümüşhane Maden emini Ahmed Ağa'yı tayin eylemişti. Hattâ Ahmed Ağa Edirne bostancıbaşılığına tayin edilmeden evvel sadrâzam Anadolu'da kışlalar inşasiyle teşkilâtı genişleyen nizam-ı cedid askerinin Rumeli'de de yapılması için Edirne, Karıştıran ve Yapağıcı'da birer kışla inşasiyle o havaliden asker yazılmasını arzettiği sırada Edirne Bostancı Ocağı'nın da nizama girmesi için Sultan Selim Hotin Muhafızı Mehmed Paşa'ya Çirmen, Kırkkilise ve Vize sancaklarının verilerek Edirne'ye getirilmesini emretmiş ve faaliyete geçilip kışlalar inşasına teşebbüs edilmiş ise de asker yazılması mümkün olmamış ve daha sonra Mehmed Paşa'nın getirilmesinden sarfınazar edilip Edirne Bostancıbaşılığı Ahmed Ağa'ya verilmişti. (Hatt-ı Hümayun vesikaları, sandık 23, hat No: 18).
Sultan Selim'e bu arîzayı takdim edenin Yusuf Ziya Paşa veya halefi İsmail Paşa'dan hangisi olduğu malûm değilse de İsmail Paşa'nın nizam-ı cedide aleyhdar olması sebebiyle Yusuf Ziya Paşa olması ihtimali ağır basıyor.

24 Muharrem 1220'de (24 Nisan 1805) yedi seneye yakın sadrâzamlıkta bulunmuş olan Yusuf Ziya Paşa nizam-ı cedidin gelişmesine büyük gayretler sarfetmiş, pâdişâhın arzusuna uyarak samimî surette çalışmıştı. Kendisinde mevki hırsı olmadığından Sultan Selim'in pek ziyade itimat ettiği ve âdeta şımarttığı devlet ricali ve bilhassa sadrâzam kethüdası İbrahim Nesim Efendi ile hoş geçinerek mevkiini uzun müddet muhafaza etmişti.

Nizam-ı cedid askerinin çoğaldığını gören yeniçeriler ve ocak ağaları bundan sonra kendilerine lüzum kalmayacağını düşünerek homurdanmağa ve şurada burada dedikoduya başlayarak nizam-ı cedid askeri taraftarı olan devlet ricali aleyhinde de husumetlerini gösterir olmuşlardı.

Bu gidişin neticesinin iyi olmayacağını hisseden Sadrâzam Yusuf Ziya Paşa sıhhî mazeretler ileri sürerek hizmetten affını istediğinden arzusu kabul edilerek yerine bostancıbaşılıktan yetişme olup o tarihte kapdan-ı derya bulunan Hafız İsmail Paşa sadrâzam olmuştu (4 Muharrem 1220 = 4 Nisan 1805).

Yeni sadrâzam, selefi gibi uysal ve idareci olmayıp nüfuzu hakikaten sadrâzam nüfuzunun üstünde olan sadrâzam kethüdası İbrahim Nesim Efendi'yi yerinden uzaklaştırmak istedi.[53] Hafız İsmail Paşa, kendi maiyyeti olan kethüdanın nüfuzu altına girmek istemediğinden şahsî husumeti nizam-ı cedid aleyhine çevirmek suretiyle bu hayırlı teşkilâtın bozulmasında âmil olmuş ve Rumeli'de Kadı Abdurrahman Paşa'ya karşı olan husumet onun eli altından körüklenerek alevlenmiştir.[54]

Kadı Abdurrahman Paşa'nın İstanbul'a Gelmesi:

Abdurrahman Paşa Safer 1221'de (Nisan 1806) gönderilen fermanda maiyyeti ve hazırlamış olduğu nizam-ı cedid askeriyle Rumeli'ye memur olduğu bildirilmesi üzerine 15 Safer'de (4 Mayıs) kapucubaşı rütbesinde iken 17 Şaban 1220 (10 Kasım 1805) tarihinden beri[55] Rumeli Beylerbeyi payesinde olan oğlu Abdullah Hulusi Paşa'yı yerine mütesellim bırakarak[56] Konya'dan hareket edip Hazi-

53 Üçüncü Selim, sadrâzamla, kethüdanın aralarının açık olduğunu haber alınca bir gün bilhassa sadrâzam'a:
"Bizim İbrahim Kethüda gayet sadık, işgüzarlıkta akranına fâiktir" diye imtizaç etmelerini tavsiye etmiş ise de, devlet islerinin merkezi olan Bâbıâlî'de sadaret nüfuzunu paylaşmak müşkil olduğundan gittikçe araları daha ziyade açılmış ve İsmail Paşa haris bir vezir olduğundan İbrahim kethüdayı düşürmek için her türlü fenalığı göze almış ve hattâ Rusçuk âyanı Tiristiniklioğlu İsmail'i devlet ricalini öldürtüp devlete bir nizam vermek üzere isyana tahrik ile İstanbul'a davet etmişti (*Tarih-i Cevdet*, VIII, 8, s. 62, 63).

54 *Asım Tarihi*, I, s. 119.

55 1225 ilâ 1226 senelerine ait atik vüzera defteri, s. 171.

56 Abdurrahman Paşa'nın, oğlu Abdullah Hulusi Paşa'yı yerine mütesellim tayin ettiğine dair 15 Safer 1221 tarihli buyruldusu. Konya şer'i mahkemesi sicilli.

ran 1806'da bazı kuvvetlerinden başka süvari ve piyade nizam-ı cedid askeriyle İstanbul'a gelmiştir.[57]

Abdurrahman Paşa mükerreren Sultan Selim tarafından kabul olunarak iltifata mazhar olmuş, görüştükleri sırada pâdişâh, bu nizam-ı cedid işinde sebat edeceğini vadederek Abdurrahman Paşa'yı teşci etmiş[58] ve Hümayunâbâd (Bebek) kasrındaki bir görüşme esnasında Sultan Selim:

"Bu nizam-ı cedid maddesi telezzüat-ı nefsaniyye cümlesinden değildir onunla zâika edelim. Bundan mahz-ı meram düşmen-i mazarrat-encam ile bi'l-misil ederek şâyed ki tagallüb-i tahsil-i cünûd-i islamiyye zuhûriyle düşmenden ahz-ı intikam ve memalik-i mağsubeyi istirdad ile yine dâr-i islâm eylemektir, amme-i nâsın bu dakikadan gafil olmaları hali garip manadır" demiştir.[59]

Sadrâzam Hafız İsmail Paşa, İbrahim Nesim Efendi hakkında pâdişâhın teveccühünü çekemediği gibi bu defa pâdişah tarafından müteaddid defalar huzuruna kabul edilerek büyük iltifata nail olan Abdurrahman Paşa'yı da rakib sayarak kıskandığından onun da muvaffak olamaması için el altından çalışıyordu. Bundan dolayı Rumeli âyanlarının en nüfuzlusu olan Rusçuk âyanı Tiristinikli İsmail Ağa'ya gizlice adam göndererek, pâdişâhın etrafındaki devlet ricalini öldürdükten sonra devlete bir nizam vermesini teklif etmiş ve İsmail Ağa da bu teklife muvafakat ederek ilk teşebbüs olmak üzere Kadı Abdurrahman Paşa'nın Rumeli'ye memur edilip Edirne'ye gelmesinden kuşkulanan Edirne âyanı Dağdevirenoğlu Mehmed Ağa'yı mukavemete teşvik eylemiştir.[60]

Bunun üzerine Dağdevirenoğlu, kendi nüfuzu altındaki âyanları tahrik ederek Abdurrahman Paşa kuvvetlerine karşı koymağa karar vermiştir. Abdur-

57 *Asım Tarihi*, I, s.102.

58 *Asım Tarihi*, I, s. 15.

59 *Asım Tarihi*, I, 106; *Tarih-i Cevdet*, VIII, s. 62.

60 Bu dağdeviren oğlu Mehmed Ağa, Süleyman adında aşağı tabakadan bir şahsın oğludur. Büyük bir yığın teşkil eden bir süprüntüyü nehre yuvarlamasından dolayı tezyif makamında kendisine "dağdeviren" denilmiş. Onun oğlu Mehmed Ağa cesur, cüretkâr bir şahıs olup Edirne âyanı ve Edirne bostancıbaşısı olmuş ve büyük nüfuz peyda etmişti. Bundan dolayı hükûmet kendisine karşı yumuşak davranmış ve o da bu halden şımararak kafa tutmağa başlamış yenilik aleyhdarı olduğundan yeniçerilerin müzaheretiyle kendisine dokunulamamıştır. Hususiyle nizam-ı cedid kuvvetlerine karşı mukavemeti ve Kadı Abdurrahman Paşa'yı geri çekilmeğe mecbur etmesi sebebiyle şımarıklığı çekilmez hale gelmişti. Sultan İkinci Mahmud zamanında kendisi ve taraftarları pâdişâh aleyhine bazı münasebetsiz sözlere cür'et ettikleri haber alınınca H. 1232'de (1817) bostancıbaşılıktan azledilerek bir vesile ile katline karar verilmiştir. Nihayet kendisine yumuşak yüz gösterilip sürre emini tayin edilip Hicaz'a yollanmış ve avdette güney Suriye'de Dera'da Müzeyrib mevkiinde Emîr-i Hac Salih Paşa'ya gizlice gönderilen bir emirle katlolunarak aynı zamanda Yergöğü emini bulunan biraderi Ahmed Ağa da katledilmiştir. (*Şânîzade Tarihî*, II, s. 353,256. sene 1233). Sürre Emini Salih Paşa, Dağdevirenoğlu'nun katli hakkındaki fermanı saklayarak bu adamın kendi nüfuzunu kıracak hareketi sebebiyle tarafından katledildiğini yazar (Hatt-ı hümayun vesikaları, No: 19169 B).

rahman Paşa'nın Edirne'ye hareketinde maiyyetindeki külliyetli nizam-ı cedid askerine zahire tedariki için yol üzerinde ve yola yakın yerlerdeki kadılara ve âyanlara fermanlar gönderilmiş ise de bunlar ilk müessir tedbir olmak üzere orduyu aç bırakmak suretiyle mukavemete karar vererek nizam-ı cedid ordusunu can damarından vurmağı kararlaştırmışlardı.

İkinci Edirne Vak'ası:[61]

Kadı Abdurrahman Paşa, Sırp eşkiyasını tedibe memur edilen Rumeli valisi ibrahim Paşa'ya yardım etmek üzere İstanbul'a geldikten sonra gerek kendi getirdiği ve gerek Üsküdar ve Levend Çiftliği ocaklarından aldığı yirmi dört bin kişilik bir kuvvetle[62] Davûdpaşa'ya geçmiş ve orada hazırlığını tamamladıktan sonra 1221 Rebiulâhır'ın ortalarına doğru yani 1806 Haziran sonlarında hareket etmişti.[63]

Abdurrahman Paşa, epeyce zaman evvel İstanbul'a geldiği halde Rumeli valisi İbrahim Paşanın henüz Sırp âsileri üzerine gitmemesinden dolayı hareketi tehir edilmiş ise de isyanın genişlemesine mebni süratle Edirne'ye hareketi ve lüzumunda Rumeli valisine yardım etmesi emrolunmuş ve bu hususlaki ferman bizzat kendisine verilmiştir.[64]

El altından fesat neticesini hazırlamış olan Sadrâzam Hafız İsmail Paşa zâhirde işe ehemmiyet vermiş görünerek Rumeli valisine göndermiş olduğu tahriratta âyanların, Abdurrahman Paşa'nın Rumeli'ye geçmesinden endişe etmemelerini ve bunun Sırp isyanı dolayısiyle kendisine yardım için gönderildiğini ve bu hususların Edirne'ye bildirilerek nasihat edilmesini yazmıştır; çünkü Edirnelilerin nizam-ı cedid için Edirne'den asker alınacağını duyarak mukavemete karar verdikleri hükûmetçe haber alındığından[65] Sadrâzam İbrahim Paşa'ya tahrirat göndermiş ve aynı zamanda Abdurrahman Paşa'nın Sırp isyanı sebebiyle Edirne'de kalarak Rumeli valisine yardım edeceği hakkında ve İstanbul ile Edirne arasındaki kazalara fermanlar yollanmıştır.[66]

61 Tarihlerimizde iki Edirne vak'ası vardı. Birisi H. 1115'de (1703) Sultan İkinci Mustafa'nın hal'i ve Üçüncü Ahmed'in cülûsiyle neticelenen vak'a olup ikincisi de H. 1221'de (1806) Kadı Abdurrahman Paşa'nın Rumeli'ye geçmesi ve Edirne'ye gitmek istemesi sebebiyle vukua gelen vak'adır.

62 *Asım Tarihi*, I, s. 106 ve *Tarih-i Cevdet*, VIII, s. 62.

63 Bu hususa dair olan ferman Mühimme Defteri No. 223 (Son sahifeler) Sultan Selim Rebiulâhırın onuncu Cumartesi günü tebdili kıyafetle (İzzet Âbâd) kasrına gitmiş sonra Levend Çiftliği etrafında ikamet eden Kadı Abdurrahman Paşa ve asakir-i hassa yâni nizam-ı cedid ordularını temaşa ettikten sonra tekrar İzzetâbâd'a dönmüştür (Saray Vakayinamesi). Millî Emlâkten arşive devredilen onbir numaralı defter s. 43).

64 Mühimme Defteri, No: 223, Son sahifeler.

65 Mühimme Defteri, No: 224, s. 75 (1221 Rebiülâhır evahiri tarihli ferman).

66 Mühimme Defteri, No. 224, s. 79 (Cemaziyelevvel tarihli ferman).

Rumeli Valisi İbrahim Paşa, sadrâzamın tahriratına vermiş olduğu cevapta bazı müfsitlerin (devlet-i aliyye bu askeri tevekkeli çıkarmadı, bizim üzerimize gelecek ve kazalarda muallem asker yazacak) diye tedarikâta başladıkları ve Edirne ahalisinin de korkularından muhalefete kalkarak galeyan halinde bulunduklarını ve serkeşçe hareket ettiklerini ve kendisinden haber gelinceye kadar Kadı Abdurrahman Paşa ordusunun Edirne'de kalmasını bildirmiştir.[67]

Abdurrahman Paşa'nın ordu ile Rumeli'ye hareketinin Tiristinikli İsmail'i telâşa düşürerek Balkanın kuzeyindeki âyanlar arasında panik başgöstermiş olduğunu 14 Ca. 1221 (30 Temmuz 1806) tarihli tahriratiyle Eflak voyvodası hükûmete bildirmiştir.[68]

Nizam-ı cedidin genişlemesi, Avrupa usulünde muntazam talimli bir ordu hazırlanmakta olması, talimsiz ve kuru kalabalıktan ibaret olup İstanbul sokaklarında kaldırım kabadayılığı yaparak muharebede düşman önünden kaçan yeniçerileri ve ocak kodamanlarını düşündürüyordu.

I. Abdülhamid'in büyük oğlu veliaht Şehzade Mustafa bir an evvel hükümdar olmak hırsiyle harekete geçip nizam-ı cedid aleyhine el altından yeniçerileri tahrik ediyor ve bu hal nizam-ı cedide muhalif olan sadrâzamın plânını kolaylaştırıyordu.

Tekirdağlıların Muhalefeti:

H. 1218'de (1803) ve bir sene sonra Dağlı eşkiyasının Silivri taraflarına kadar sokulmaları üzerine bunlara karşı nizam-ı cedid askerinin süvari ve piyadelerinden bir miktar sevkolunarak eşkiya Çorlu'dan öteye tardedilmiş ve 1804'de de Kadı Abdurrahman Paşa Rumeli tarafına geçirilerek Malkara'da eşkiyaya galebe çalıp avdetinde nizam-ı cedid askerinin bir kısmı geri alınmayarak, süvarisi Çorlu'da ve yayaları da Tekirdağ'da yerleştirilmişti.

Sultan Selim bu kuvvetlerin Çorlu ve Tekirdağ'da bulunmalarından istifade ile daha Abdurrahman Paşa Rumeli'ye geçirilmeden evvel Tekirdağ ve Çorlu

67 Hatt-ı hümayun vesikaları, sandık 20, hat numarası 67.

68 Hatt-ı hümayun vesikaları, sandık 15, Tiristinikli İsmail kendisine karşı yeniçerileri müzahir yapmak için "yeniçeri serdarlıkları kaldırılacak ve yeniçeri ocağı kanunu bozulacak" diye yalan havadisler neşriyle ocaklıyı tahrik eylediği haber alınarak bunun aslı olmadığı 1221 H. tarihli bir fermanla îlân edilmiştir (Mühimme Defteri, No: 24, s. 100, 101). Bu Edirne vak'ası esnasında Tiristinikli İsmail kendi adamlarından birisi tarafından katledilmiş ise de buna mensup kuvvetler Edirne vak'asının sonuna kadar Istranca taraflarında bulunarak nizam-ı cedid askerini tehdit eylemişlerdir.

havalisinde nizam-ı cedid için yeni efrat toplayarak bunları Karıştıran kurbünde Yapuağaç mevkiinde bir kışla bina edip Yapuağaç ustasını oraya kışla ağası tayin ve emrine de üçbin nizam-ı cedid askeri vermiş, bunların muntazaman kurs ve ateşli talim yapmalarını emretmiş ve bu hususta kazalara fermanlar ve sadrâzam tarafından tahriratlar gönderilmişti.

Hükûmet bu teşkilâta sebep olarak o civardaki halkın evlât ve ailelerini Dağlı eşkiyasının fenalıklarından muhafaza etmek olduğunu beyan eylemişti. Hükûmetin bu tertibine karşı Edirne âyanı Dağdevirenoğlu ve diğer ileri gelenlerden bir kısmı acaba bizler hacer ve şecer (taş ve ağaç) makulesi gibi mi olacağız diyerek Edirne bostancıbaşısı ile görüşüp yeniçerilerle bostancılara bu nizam-ı cedid askeri sizleri gide gide bakkal çırağı ve reaya gibi hizmetlerde kullansalar gerektir diye hem onları ve hem Edirne havalisini tahrik etmişler ve muhalif cephe almağa teşebbüs etmişlerdi.

Çorlu'nun doğu tarafındaki halk bu ferman ve emirlere candan itaat ve hattâ kendilerine binbaşı da tayin ederek asker namzedi yazmağa başlamışlar ise de, Çorlu'nun batısındaki kasabalar Edirne'den yapılan telkinat üzerine gevşek davranarak bu hususta Edirne'nin tesiri altında bulunan Tekirdağların alacakları vaziyeti beklemekte idiler.

Bu hususa dair olan fermanlardan birisi de bir sene sonra Tekirdağ'a gönderilmiş ve asker yazılması emrolunarak kışla inşası için mimarlar yollanmıştı. Tekirdağ kadısı, haşin bir zat olup oraya evvelce yerleştirilen nizam-ı cedid piyade askeri meselesinden dolayı münasebetsiz sözler söylemiş olduğunu piyade nizam-ı cedid kumandanının yazması üzerine azlolunarak yerine başkası gönderilmişti. Evvelki kadı nizam-ı cedid aleyhdarı olup yenisi de bu nizama taraftar olanlardandı.

Yeni Tekirdağ kadısı yeni asker yazılması hakkında mahkemeye gelen ferman ile sadrâzamın mektubunu alâkadarları celp ile mahkemede okutmuş ve bu hususta cevap istemişti. Davet edilen şahıslar meseleyi görüşmek üzere bir iki gün müsaade istemişlerse de kadı acele bir cevap verilmesi için ısrar eylediğinden bir netice almamadan dağılmışlardır. Fakat birkaç saat sonra tahrik edilen Tekirdağ'daki yeniçeriler gönderilen fermana muhalefet ile mahkemeye hücum etmişler, bunun üzerine canını kurtarmak isteyen kadı ile kethüdası ve mahkeme kâtibi, Tekirdağ âyanının konağına kaçarlarken sokakta öldürülmüşlerdir.[69]

69 Yayla İmamı Vekayinâmesi'nde bu Tekirdağ hâdisesi şöyle anlatılıyor: "Ol esnada devlet tarafından Tekirdağ'a bir ferman irsal olundu kim nizam-ı cedidi kabul edin deyu. Mübaşir mahkemeye varıp vücuh-ı belde cem olunup ferman feth ü kıraat olundukta cemi vücuh-ı belde şöyle cevap eylediler kim "bizim ata ve dedelerimiz yeniçeridir. Bizler dahi yeniçeriyiz. Bizler nizam-ı cedidi kabul etmeyiz" deyüb şol vakte tesadüf eylediği günlerde Cuma günü ve ezan-ı Muhamme-

Bu vak'ayı müteakip eşraftan bazıları ve yeniçeri zabiti derhal nizam-ı cedid askerinin bulunduğu hanlara giderek onların zabitlerine memleketin haşeratı ayakta olup burada kalırsanız şayet ki iki taraftan bir kavga çıkar, çoluk çocuk ayak altında kalır, sükûnetle askeri kışla dışına çıkarın demeleriyle bunların binbaşısı Bekir Ağa ve diğer nizam-ı cedid zabitleri askeri toplayıp kasabaya birkaç saat mesafede bir köye götürmüşlerdir.

Bu durum üzerine cezalandırılacakları muhakkak olan Tekirdağ yeniçerileriyle nizam-ı cedid aleyhdarları etraftaki kazalardan kendilerine yardımcı istediklerinden bunlar da gelip kasabaya dolmuşlardır. Bundan başka Edirne'den de kendilerine yardım edileceği ve nizam-ı cedid işini taahhüt eylememeleri gerek Tekirdağlılara ve diğer kazalara bildirilmiş olduğundan mesele ciddî bir şekil almıştır.

Bu hal hükûmet tarafından haber alınınca ne yapılması îcab edeceğine dair bir karar verilememiş, sükût edilse yaptıkları yanlarına kalarak yazılması emredilen asker yazmağa halel geleceği ve bu suretle hâdiseyi çıkaranların şımaracakları düşünülmüş ve Çorlu'daki süvari askerine piyadelerin de iltihakı ve bundan başka İstanbul'dan da nizam-ı cedid askeri yollanarak bu işe cür'et edenlerin tedipleriyle asker yazılması hususu takarrür etmişti. Fakat nedense bu işin bu suretle cezrî olarak halli tarafına gidilmemesi hakkında ortaya bir fikir atılmış[70] ve bunda: Tekirdağ'da toplanmış olan ve muhaliflerin mevcudu üç bin ile beşbin arasındadır. Bunlar yaptıkları işten dolayı cezalandırılacaklarını düşünerek Edirne ve diğer kazalardan da yardım isteyeceklerinden kuvvetleri artacaktır" denilerek asker sevki münasip görülmemiştir.

Bunun üzerine sadrâzamın tahrirat göndermesi hususu görüşülerek mündericatı müzakere ve kabul edilmiştir. Sadrâzamın mektubunda nizam-ı cedid askerinin oldukları yerde kalmaları, beylerbeyi ve vezirlerin tediplerine muvaffak olamadıkları eşkiyanın o taraflara kadar sokularak envai fenalık yaptıkları, ka-

di okunup ehali cami-i şerife gidelim eda-yı salât edelim dediklerinde kadı-i belde cevap eyledi ki "bu ferman-ı âlînin tenfizi eda-yı salat-ı cumadan efdal ve elzemdir" dedikte hemen yeniçeri taifesinden birkaç yiğit dal bıçak olup kadı-i beldeyi pare pare eylemiş, mübaşir dahi pabuçsuz kaçıp Âsitane'ye bu haberi vermiştir." Bu hâdiseyi, Câbi Efendi, vekayinâmesinde şöyle anlatıyor: s. 59, 60.

bu defa ferman gelip hükûmetden de tekid edilince hâkim bunlara ne gûna cevap verecek iseniz söyleyiniz diye ehaliye sertçe hitap edince bunlar da bizler nizam-ı cedidin bu beldede olduğuna razı değiliz ve Edirne'den de bize haber geldi devlet Edirne'de kışla yapacak olursa bizler koymayacağız diyorlar böyle ihdasî nesne istemeyiz demeleri üzerine hâkim bu ne demektir? Belde pâdişâhındır, sizlere ne karar ve asker dahi pâdişâhın, yeniçeri olana yeniçeri zabiti karışır ve sizin sözlerinizden pâdişaha itaat etmemek çıkar aklınızı başınıza devşirin deyince hemen birkaç kişi tabanca ve bıçağa davranup kadıyı parçalamışlardır."

70 Devlet erkânının fikrini çelen ve işi gevşeten nizam-ı cedid aleyhdarı olan sadrâzamdı.

saba ve köyler halkının evlât ve iyallerini muhafaza için Edirne ile İstanbul arasında yeni kışla yapılarak ulufe ve tayinatları devlet hazinesinden verilmek suretiyle arzu edenlerin asker yazılmaları ve gönderilen fermanın yanlış anlaşıldığı ve şeriat kürsüsünde oturan hâkimin katledilmesinin müslümanlığa aykırı olduğu ve bu hale cüret edenlerin çoğu yeniçerilik iddiasında bulunanlardan olduğu için ocakdan cesur bir mübaşir ile kapucubaşı gönderilerek tahkikat icrası beyan edilmiştir.[71]

Sultan Selim bu kararı muvafık görerek sadrâzamın takdim etmiş olduğu takririn üzerine:

"*Telâş iktiza etmez, ibtida reyin üzere hareket eyleyüp mübaşir ve ferman irsal eyleyesin ve bizim asakir (nizam-ı cedid askeri) Çorlu ve Silivri'ye gelsün; şimdi unf ile muamele münasip değildir badehu gereği gibi tahkik ve nizamı lâzımdır. Tekirdağ'dan asakir kalksun, ferman gitsün, bu tarafta söyleşilsün"* hatt-ı hümayununu yazmıştır.[72]

Pâdişâhın iradesiyle Tekirdağ meselesi görüşülürken Yeniçeri Ocağı kethüdası Süleyman Ağa nizam-ı cedid askerinin İstanbul'a celbedilmesi teklifinde bulunmuş olduğundan sadrâzam keyfiyeti pâdişaha arz edince Sultan Selim bir yeniçeri isyanından korkarak sadrâzamın takririnin üzerine:.

"*Bu suretle ocakları İstanbul'a celbeyleyüp biraz müddet terk iktiza eder, zorla asker olmaz, zinhar bizimkiler* (yani nizam-ı cedid askeri) *muharebe etmeyüp gelsünler. Hacı İbrahim Efendi ne rey eder*[73]*, maslahatı yatımına büküp bastırmalıdır, şiddeti ferdaya komalıdır söyleşilsün"*[74] cevabını yazmıştır.

Mesele şûrada görüşülmüş, işin yalnız Tekirdağ meselesi olmayup bunda etrafın da gizlice alâkası bulunduğu cihetle bu hâdisenin ehemmiyetle nazar-ı dikkate alınması icap edüp eğer nizam askeri İstanbul'a alınırsa ocakları İstanbul'a çektiler diye fesadın diğer mahallere de sirayeti memul olduğundan nizam-ı ce-

71 Câbî Efendi Vekayinâmesi (s. 60, 61) bu Tekirdağ hâdisesini şöyle anlatıyor: "Hâdise İstanbul'da duyulunca alman fetva üzerine Karıştıran'daki nizam-ı cedid askeri ile denizden iki korvet Tekirdağ üzerine yollanmış ve şehrin vurulması emredilmiştir. Hâkimin katlinin fena netice vereceğini anlayan Tekirdağlılar kendilerini muhalefete sevkeden Edirnelilerden yardım istemişler ve şehri tahkime başlamışlardır. Atılan güllelerden şehirde iki üç gün içinde hayli adam telef olmuş ve bu hal üzerine halk bizler ehl-i islâmız, itaatsizliği yapan birkaç kişinin yüzünden biz ne için kırılalım deyüp afları hakkında yeniçeri ocağına kâğıt yazmışlardır. Bunun üzerine vakaya sebep olanların cezalandırılması şartiyle ateş kesilmesi emredilmiş ve ocaktan da Samsuncubaşı Pehlivan Ağa ile bir kapucubaşı yollanmıştır. Bütün fesat Tekirdağ âyanının üzerine yüklenip katledilmiştir.

72 Hatt-ı hümayun vesikaları, sandık 2, hat no: 84.

73 Hacı İbrahim Efendi Üçüncü Selim'in fikir ve muhakemesine itimat ettiği nizam-ı cedid ricalinden "gizli sıtma" diye meşhurdur. Muharrem 1221'de (Mart 1806) irad-ı cedid defterdarlığından tersane eminliğine nakil olunmuştur. Buna da sebep nizam-ı cedid aleyhdarlarınm gözüne batmasıdır.

74 Hatt-ı Hümayun vesikaları, sandık 20, hat no: 95.

did askerinin İstanbul'a getirilmeyerek Silivri'ye alınmasına karar verilmiştir.

Yine şûradaki görüşmede Yeniçeri Ocağı'ndan tayin olunacak mübaşir ile kapucubaşının Tekirdağlı halkın muti kısmını ele alarak diğerlerine hem nasihat etmek ve hem de tehdid eylemek suretiyle söz anlatmaları ve bu işe cür'et edenlerin birkaçının tedibi ile işi bastırmaları ve aynı zamanda:

– Devlet sizden zorla asker istemiyor ki bu kîlükal oluyor, içinizden arzu edenler yazılır, hâkim-i şer'in katli ne demektir? Aranızdan fesatçıları verin iş basılsın demeleri hakkında kendilerine talimat verilmiş ve Yeniçeri Ocağı'ndan Seksoncubaşı Hüseyin Ağa ve Bâbıâli'de kapucubaşılardan Ağa Hasan Paşa'nın sabık kethüdası İsmail Ağa'nın gönderilmelerine karar verilerek pâdişaha arzedilmiştir.

Sultan Selim bu takrir üzerine:

"Pek güzel tedbir olunmuş, böylece hareket olunsun ve bundan sonra biraz vakit bu havalilerde ocak tertibi uymayacak, şimdi Tekirdağ'dan başka asker talep olunan kazalara şu zeminde fermanlar gitse ki: Bu tertip ancak kendi emniyet ve rahatınız içindir, devlet esvab ve yiyecek verüp hazineler telef edecek idi; Tekirdağ kabul eylememiş. Bu suretle asker matlup olmayup affolunmuştur, denilse sair kazalar dahi kabahati Tekirdağ eyledi biz kurtulduk deyu fesada cüret eylemezler, nefsülemir ben zorla asker istemem kendi talepleriyle isterim" hatt-ı hümayununu yazarak takriri iade eylemiştir.[75]

Fakat hükûmetin bu gerileme ve nasihat etme kararlarının hiçbir tesiri olmayarak Tekirdağlılar fesat çıkaran ve hâkimi öldüren şahısları teslim etmeyerek muhalefette devam ettiler.

Karadan Tekirdağ üzerine kuvvet sevketmekten korkan hükûmet o sırada Silivri'ye gelmiş olan Konya valisi Kadı Abdurrahman Paşa'ya ihtiyacı olan zahireyi temin etmeğe ve hem de bunları denizden tazyik eylemeğe karar vermiş[76] ve Cemaziyelevvel 1221'de (Temmuz 1806) Riyale Hüseyin Bey kumandasında donanmadan bazı gemileri Tekirdağ tarafına göndermiştir. İşte bu sırada asakir-i şâhâne başbuğu olan Kadı Abdurrahman Paşa ordusunun zahiresi hakkında ferman gönderilmiştir.[77]

Serkeşlikte ısrar eden Tekirdağlılar hâdisesinin ilk safhasını burada bırakarak Rumeli'ye geçmeğe memur edilmiş olan Kadı Abdurrahman Paşa'nın Doğu Trakya'daki faaliyetini gözden geçirelim:

75 Hatt-ı Hümayun vesikaları, sandık 20.

76 Mühimme Defteri, No: 224, s. 96 askere zahire gönderilmesi hususunda Abdurrahman Paşa'ya gönderilen 1220 H. iptidaları tarihli ferman.

77 Aynı ferman.

Edirnelilerin Muhalefetleri:

Yukarıda görüldüğü üzere Bostancı Ocağı'nı yeni nizama sokmak için kapucubaşı payesinde bulunan eski bostancıbaşılardan Ahmed Ağa 1221 Rebiulevvel'de (1806 Mayıs) Edirne bostancıbaşılığına tayin olunarak gönderilmişti.[78] Fakat Edirne'deki Yeniçeri Ocağı efradı ve ocaklıya mensup olanlar maksadı anlayarak bostancıbaşıyı öldürdükten sonra: "Edirne'den asker yazılacaktır" diye dükkânları ve pazar yerlerini kapatarak halkı toplayıp muhalefete başlamışlardır. Bunun üzerine hükûmet bu sözlerin aslı olmadığını, Abdurrahman Paşa'nın Rumeli'ye memur edilmesinden murat Sırpların isyanına mebni Rumeli valisine yardım için gönderildiğini havi Edirne'ye ferman yollanmış ise de bunu dinleyen olmamış, muhalifler bu kadarla kalmayarak nizam-ı cedid ordusuna zahire mübayaası için Babaeski'de bulunan mübayaacıyı ve bundan başka Rumeli âyanlarını temin etmek ve kendisinin Sırp âsilerine karşı Rumeli valisi İbrahim Paşa'ya yardım etmek üzere gönderildiğini anlatmak maksadiyle Abdurrahman Paşa tarafından gönderilen tatar ağasını da öldürmek suretiyle isyanlarını ilân eylemişlerdir.[79]

Edirne âyanı bütün etraf kazalara ve bilhassa nizam-ı cedid kuvvetlerinin yolu üzerindeki mahallere haberler gönderip oralardan yardımcı kuvvet istedikleri gibi[80] aynı zamanda Abdurrahman Paşa kuvvetlerine zahire verilmesini de kat'iyen menetmişler, hükûmetin fermanlarına rağmen zahire vermemişlerdir.

Abdurrahman Paşa'nın İleri Hareketi:

Kadı Abdurrahman Paşa, Davutpaşa'dan hareket ettikten sonra Cemaziyelevvel 1221 başlarında (20 Temmuz 1806) Silivri önüne gelmişti. İlk defa orada mukavemetle karşılaştı ve bunları dağıtarak isyan mürettiplerinden İbiş ile Pehlivan adlarındaki şahısları idam ettikten sonra[81] Çorlu'ya vardı. Burası Silivri vak'asını haber aldığından hiçbir mukavemet göstermedi.

Abdurrahman Paşa Çorlu'yu nizam-ı cedide bağladıktan sonra Havsa (Havass-ı Mahmud Paşa) kasabasına kadar gitti.[82] Fakat bu havalideki kazalara ordunun iaşesi için gönderilen fermanlara rağmen Edirnelilerin emriyle zahire gelmediğinden Çorlu'dan itibaren zahire sıkıntısı başgösterdi.

78 Mühimme Defteri, No: 223 Evail-i Rebiulevvel 1221.

79 *Âsım Tarihi*, I, s. 106 ve *Tarih-i Cevdet*, VIII, s. 63.

80 Edirneliler Gelibolu'yu da ittifaklarına almak istemişlerse de ora âyanından Kalyoncuoğlu Mustafa Ağa tekliflerini red eylemiştir. (Hacı Mustafa Ağa'nın 27 C. 1221 (12 Ağustos 1806) tarihli arizası. Sandık 20, Hatt-ı Hümayun 59).

81 Mühimme Defteri No: 224, s. 95.

82 Babaeski'nin kuzey batısında ve Edirne'nin güney doğusunda olup Edirne ile Babaeski'nin ortası.

Havsa mevkiinde zahiresizlik hâd dereceye geldiğinden orduda açlık başgöstermiş[83] ve Edirne asilerinin fesatbaşısı olan Edirne âyanı Dağdevirenoğlu Mehmed Ağa, Kadı Abdurrahman Paşa'nın ordusunun bu durumundan istifade ile taarruza geçti ise de muvaffak olamamıştır.[84]

Abdurrahman Paşa Havsa mevkiinde bulunduğu sırada hükûmet bir taraftan Edirne kadısı ile Serez âyanı ismail Bey, Edirne âyanı Ahmed ve sabık âyan Mahmud ağalarla sairlerine gönderilen fermanlarda bostancıbaşıyı öldürenlerin teslim edilmeleri şartiyle halkı sıyaneten Edirnelilerin kabahatlerinin affedilebileceği bildirilmiş ise de,[85] Edirne âyanları asıl isyanın mürettibi olduklarından bu

83 Abdurrahman Paşa'nın 19 Ca. 1221'de (4 Ağustos 1806) Havsa'dan cevap olarak hükûmete göndermiş olduğu dikkate şayan olan tahriratı hulâsa olarak şöyledir:
"Bu memuriyetimiz esnasında uğradığımız kazalardaki halkın gönüllerinin alınmasında ve rıfk ile muamelede hiçbir vechile kusur olunmadı, fakat bu adamlar bilfiil himaye ve adaleti istemezler; dâgıyâne ve bâgıyâne hareket etmek isterler, yoksa efendimizin zan eyledikleri gibi değildir; cümle âyan ve vücuhı huşunet ve habasette olup telif ve taltif suretini kabul etmeyecekleri ve cümlesi şurb-ı mudam ve mest-i lâ-yakıl ve rızay-ı şahaneye muvafık hareketten bilkülliye gafiller olup cezaya ehakk ve müstehaktırlar.
Bunları bu suretle tavsifimiz fütur ve nefsaniyetimizden başkaca meramımızdan dolayı olmayup cümlesinin mutabık-ı halleridir. Devlet-i aliyyenin eğerçi af ve merhamet şan-ı aliyyeleridir. Lâkin bunlar için olmamak gerek. Zira bunların merhamet sureti geçti. Hadlerini bildirmek işten değildir, hasılı her ne suretle emr ü irade buyurulursa öyle hareket olunur. İşbu memuriyetimizde ve zahire tedariki hususunda duçar olduğumuz zorluk tabir ve tavsiften hariçtir. Saye-i pâdişahide bu misillû zahmetler şeref ve itibarımızın mayasıdır. Bunların hiyanetlerinden biri de emr-i âlî ile kazalara tertib olunan arabaların öküzlerini alıp kaçmaktadırlar. Tekirdağ arabacılarının firar etmemeleri için yanlarına birer nefer piyade konulmuş yine kaçmışlar ve hattâ bir nefer piyademizi de öldürmüşlerdir.
Bu işin terki tecviz buyrulmayarak Anadolu tarafından asker tertibi îma buyrulmuş; pek muvafıktır. Bir taraftan asker gelmekte olsun Serezli İsmail Bey kuvvetlerinin ve hattâ Dimetoka tarafına doğru gelmesi emir olunduğu iş'ar buyurulmuş. Gerçi bu İsmail Bey'in zâhirde bu adamlara bir ianesi duyulmadı, lâkin mumaileyh tarafına tahrir ve mümaşat maslahat iktizasından ise de fikrimce Rumeli âyanına işin içyüzünü bildirmeği ve anları herhale aşina kılmağı münasib görmem; zira kış ortasında mumaileyh kuvvetlerinin bu memuriyeti (yani telif-i beyn maddesi) bir gûna ittifaklarına sebep olmuş gibi zan olunur; rey efendimizindir. Avn u inayet-i bârî ile ordumuza tezelzül gelmez; bu taraftan hareket ile Hayrabolu'ya varılıp ahalisi ağır nezre bağlanacağı ve andan sonra Tekirdağ'a gidilerek aynı suretle hareket olunacağı muvafık görülürse sair kazalar ve Edirne tarafı bu hali görünce yola gelecekleri şüphesizdir. Amma Hayrabolu ve Tekirdağ kazaları âyan ve ahalisi muhalefet ederler ise kat'iyyen tedib olunacaklarının kendilerine bildirilmesi bu adamların tedibe müstahak oldukları zahirdir. Bunlar nizama bağlanmazlarsa Anadolu'nun bazı mahallerinden tedarik olunan askerin perişanlığına *(yâni Anadolu'da nizam-ı cedid teşkilâtının bozulmasına)* sebep olurlar."
Fesatbaşı olan sadrâzam Hafız İsmail Paşa, Abdurrahman Paşa'nın bu çok mühim tahriratını pâdişaha takdim eylemiş, Sultan Selim bu hususdaki mütalaasını yazmayarak yalnız Abdurrahman Paşa'nın bir an evvel Çorlu'ya gelmesini emir eylemiştir. (Hatt-ı hümayun vesikaları, sandık 15, No: 38).

84 Vak'ayı izah için sonraları Tekirdağ âyaniyle diğerlerine gönderilen fermandan (Mühimme Defteri, No: 224 s. 114).

85 Mühimme Defteri, No: 224, s. 91 bu hususa dair Edirne kadısına, Serezli İsmail Bey'e, Edirne âyan ve bostancıbaşısına, ulemaya ve yeniçeri ocağı zabitlerine gönderilmiş olan ferman. (1221 Ca. ve 1806 Temmuz).

fermanı dinlememişlerdir. Abdurrahman Paşa zahiresizlik yüzünden geri dönerek Hayrabolu'yu nezre bağlayacağını ve muhalefet ettikleri takdirde vuracağını hükûmete bildirmiş, fakat o tarafa gitmeden evvel Babaeski'ye yürümeğe mecbur olmuştur.

Babaeski Muharebesi:

Babaeski âyanı Ömer ve adamlarından Çavuşoğlu Ahmed, etraftan aldıkları kuvvetlerle Babaeski'de toplanıp orduya gelecek zahireyi kesmeğe ve Abdurrahman Paşa'nın Edirne üzerine yürümemesi için ordunun girişini tehdide karar vermişlerdi. Ömer Ağa, Çavuşoğlu'nu Edirne'ye gönderip bin kadar da kuvvet getirtmiş ve zahire mübayaasına gelmiş olan Hacı Yusuf Ağa ile adamlarını bağlayıp ellerindeki zahire bedellerini ve eşyalarını aldıktan sonra anları ve Abdurrahman Paşa'nın tatarını öldürmüşler ve tatar ağası ile İstanbul'a gönderilen hazineyi ve resmî evrakı zaptettikten başka cephane götüren çavuşu öldürüp orduya ait ekmek ve unları getirmek üzere Abdurrahman Paşa'nın yolladığı deve ve katırları alarak etrafdaki halkın yardımlariyle ordunun zahiresizlikten perişan olmasını mucip hareketlerde bulunmuşlardır.

Bunun üzerine Abdurrahman Paşa Nizam-ı Cedid Ocağı ağasiyle kardeşini orduda bırakarak kâfi miktarda süvari ve piyade askeriyle bizzat Babaeski kasabasını muhasara etti, kasabadakileri ve onlara yardıma gelenleri mağlûp ederek kasabayı işgal ettiği gibi orduya karşı yürüyen Edirne kuvvetlerini de bozduktan sonra zahire müşkilâtı dolayısiyle bütün kuvvetlerini Babaeski'ye çekti.

Diğer bir vesikada Babaeski muharebesine dair daha mufassal malûmat vardır. Orada toplu olarak şöyle deniliyor:

Nizam-ı cedid kuvvetinin arkasını kesmek isteyen asilerden Kıllıoğlu ile Hasköylü Emin Ağa'nın birer bölükbaşıları beş altı bin kişilik kuvvetle arkadan Babaeski'ye gelip zaptettikleri gibi Edirne'deki kuvvetler de toplarla nizam-ı cedid askerine hücum etmişler, Salı günü sabahtan akşama kadar muharebe olmuş, Edirne kuvvetleri bozularak Edirne'ye dönmüşler, Abdurrahman Paşa geri dönerek Babaeski'deki asileri kaçırıp kasabayı zaptetmiş. Buradaki bozuk kuvvetler Edirne'ye dönemeyip Çorlu'ya giderek buradaki halkı kendilerine döndürüp müdafaa tertibatı almışlardır.[86]

Elmalı Köyü Muharebesi:

Abdurrahman Paşa 21 Ca. 1221 (6 Ağustos 1806) Salı günü verilen emir mucibince Çorlu'ya gitmek üzere Babaeski'den ayrıldığı sırada Edirne âsilerinden üç

86 Hatt-ı Hümayun vesikaları, sandık 21, No: 64.

bin kişilik kuvvetin üç koldan nizam-ı cedid kuvvetleri üzerine yürüyecekleri casuslar vasıtasiyle haber alınmıştı. Bunlardan bir kısmı Kırklareli tarafından bir kısmı da Hayrabolu üzerinden ve bir fırkası Edirne asilerinin reisi Dağdevirenoğlu ile orta koldan hücum edeceklerdi. Yani üç asi kolu kuzey, güney ve batıdan taarruz eyliyeceklerdi.

Sağ kola ayrılan asi kuvvetler Kadı Paşa'nın yolu üzerindeki Lüleburgaz'a tâbi Elmalı köyüne gelmişlerdi. Bunların sergerdeleri Kavuroğlu ve Mısırlıoğlu olup mevcutları dört yüz kadardı. Rusçuk âyanı Tiristiniklioğlu'nun kuvvetleri de Çolak Süleyman, Karabaki ve İsmail kumandalarında olarak Elmalı'ya varmışlardı.[87] Hasköy âyanı Emin Ağa tarafından Mahmud Harranî isminde bir reis emrinde de bin kadar kuvvet gönderilmişti.

Bu kuvvetlerin Elmalı'da bulunduklarını haber alan Kadı Abdurrahman Paşa ordusunu Burgaz tarafına kaldırmış Seydişehir, Niğde ve Kayseri bölüklerini bir miktar süvari ile ocak kethüdası Süleyman Ağa kumandasına vererek kendisi de maiyyeti kuvvetleriyle ordudan evvel ileriye yürüyüp Elmalı önündeki âsi kuvvetlerini beş, altı saat muharebeden sonra mağlûp etmiştir. Beş yüz maktul bırakan âsiler tahassun eyledikleri yere kendileri ateş vererek telef olmuşlar ve elli kadar da esir bırakmışlardır.

Âsi kuvvetlerinin sağ kolu böyle bozulunca sol kollarına şaşkınlık gelmiş ve orta kol da hareket edememiştir. Abdurrahman Paşa bu muvaffakiyeti 23 Ca. 1221 (8 Ağustos 1806) tarihli tahriratiyle hükûmete bildirmiş ve bu vesile ile:

"Silivri tarafına ordu-yı şahane ile avdetimiz emr ü ferman buyrulmuş, imtisalenleh avdet ve yevm-i hamis (Perşembe günü) Çorlu kasabası pişgâhına ve ferdası Silivri canibine ric'at ve azimet olunacaktır. Ancak bunların ve Çorlu ahalisinin eyledikleri gûnagûn hud'a ve habasetleri mülâhaza ve teemmül olunduk-

87 Hükûmet Edirne'deki âyanların mukavemete karar verdiklerini vak'anın iptidalarda haber alarak Rusçuk âyanı Tiristinikli İsmail Ağa'ya yazıp Abdurrahman Paşa'ya yardım edilmesini istemişti. Halbuki sadrâzamın da teşvikiyle bu muhalefette eli olanların en başında bu adam geliyordu. İsmail Ağa, hükûmetin bu müracaatını fırsat bilerek kendi adamlarından Ahyolu âyanı Köse Ahmed Efendi'yi Edirne'ye göndermişti. Mühim bir kuvvetle 19 Ca. 1221 (4 Ağustos 1806) tarihinde Edirne'ye varan Köse Ahmed Efendi muhalefet edenlerle görüşmüş, Edirneliler nizam-ı cedidin aleyhdarı olduklarını söylemişler ve bundan dolayı karşı koyacaklarını bildirmişlerdir. Ahmed Efendi aldığı cevabı Rusçuk âyanı olan efendisine yazmış ve o da Köse Ahmed'in mektubunu hükûmete göndermiştir.
Iki yüzlü sadrâzam bu mektubu pâdişaha takdim ederken: "Tiristiniklioğlu tarafından güya teskin-i fesada memur idüği meâl-i işarından müsteban diyor. Halbuki fesadın mebde ve menşeleri Tiristiniklioğlu iken teskine sây etmeyeceği vareste-i kayd ü beyan olduğuna nazaran işbu şukka mütebader-i hatır idüği malûm-ı hümayunları buyurulur *(Hattı Hümayun vesikaları sandık 17, No: 7)*. Halbuki İstanbul'daki devlet ricalini bertaraf ederek devlete yeni bir nizam vermek için Tiristinikliyi gizlice tahrik eden sadrâzam pâdişaha sadık görünmek riyakârlığını yapıyor yahut kendisinden şüphe edildiğini his ile hainliğini örtmek istiyor.

ça doğrusu kullarına bais-i hicab olmakta olup işte cemiyyet-i idbarlarının bir sülüsü Babâyiatik'de (Babaeski) ve bir sülüsü işbu mukatelede telef ve mütebaki kalanın ecnas-ı muhtelifeden" olduğunu beyan etmiştir.

Abdurrahman Paşa en son Cuma günü Çorlu'dan Silivri'ye hareket edeceğini bildirmiştir. Kadı Paşa'nın *Elmalı* muvaffakiyetinden dolayı gönderdiği tahriratı okuyan Sultan Selim:

"-Manzurum olmuştur, hazzettim. Aferin Abdurrahman Paşa'ya" hatt-ı hümayunu ile memnuniyetini bildirmiştir.[88] Bu başarısından dolayı Abdurrahman Paşa'ya 10 Ağustos 1806'da üzerindeki vilâyet ve sancaklara ilâve olarak İçel sancağı da verilmiş ve İçel mutasarrıfı Seyyid Ahmed Paşa da Halep valiliğine naklolunmuştur.[89]

Abdurrahman Paşa'nın bu başarısına rağmen ordusuna zahire verilmemesi ve İstanbul'da ocaklının şüpheli ahvali devlet ricali arasında cesur ve icraatçı kimselerin bulunmaması sadrâzamın riyakârlığı ve nizam-ı cedid işine içten aleyhdar olması, pâdişâhın zayıf iradeli olması gibi haller sebebiyle sadrâzamın arziyle nizam-ı cedid askerinin geri çekilmesine karar verilmiştir. Sadrâzamın telkinine göre bu kuvvetler bozulacak olursa işin büsbütün çığırından çıkacağı söylenerek pâdişâhı tereddüde düşürüp Serezli İsmail Bey vasıtasiyle muhalefetin tatmin edilerek yatıştırılmasını tavsiye ediyordu. Çünkü Edirnelilerin bostancıbaşıyı öldürenlerin teslimi şartiyle kusurlarının affedileceği hakkında hükûmet Edirne kadısına, âyanına ve Serezli İsmail Bey'e bir ferman yollamak suretiyle âsileri affetmek istemişti.[90]

Abdurrahman Paşa'nın Edirne'ye kadar gidememesinin baş sebebi nizam-ı cedid ordusuna kasden zahire verilmemesi ve zahire için giden memurların öldürülmesi idi. Bilhassa yukarılarda zikredildiği üzere hükûmet nizam-ı cedid kuvvetlerinin geçeceği kazalarla diğer civar kazalara Gümülcine'ye kadar zahire tedarikini yazdığı halde asilerin mâni olmasiyle buna muvaffak olamamıştı; hattâ bir ara zahiresizlik cihetiyle nizam-ı cedid askerinin İstanbul'a getirilmesi mi yoksa zahire tedarikine çalışılması mı münasip olacağı görüşülmüş, askerin Ağustos ortalarında geri alınmasının doğru olmadığı neticesine varıldığın-

88 Hatt-ı hümayun vesikaları sandık 15, No: 32. Bu muvaffakiyetinden dolayı Abdurrahman Paşa'ya yirmibeş bin ve orduda mevcut askere sınıfların mevcuduna dağıtılmak üzere ellibin ve ocak kethüdasına ikibin beş yüz kuruş ihsan olunarak gönderilmiştir. (Cevdet tasnifi, dahiliye vesikaları No. 14038).

89 Mühimme Defteri, No: 224 s. 27 (Evahir-i Ca. 1221 ve Cevdet tasnifi dahiliye vesikaları No. 13856). "Vezir-i mükerrem saadetlû Abdurrahman Paşa hazretlerine İçel sancağını mütesellim ile zapt etmek üzere ber vech-i arpalık ilhaken tevcih ve divan-ı hümayundan emir tahrir olunması 25 ca. 1221."

90 Bu hususta 1221 C. Ortaları tarihli ferman Mühimme Defteri, No: 224, s. 91.

dan bedeli mukabilinde zahire tedariki şıkkı tercih olunarak bunun için rayiç bedeli mukabilinde zahire alınması takarrür etmesiyle yirmibeş bin kuruş tahsisat ayrıldıktan başka İstanbul'dan da onbin kile arpa yollanmıştı; bu ise ordunun ancak on beş günlük iaşesine karşılık bir şeydi. Bu haller dolayısiyle ordunun Çorlu'ya avdetine müsaade edilmiş[91] az sonra Çorlu'nun âsilerle birleşmesi sebebiyle ordunun Silivri'ye çekilmesi tekarrür etmiştir.

Silivri'ye çekilecek nizam-ı cedid kuvvetlerinin zahiresinin İstanbul'dan ve İstanbul etrafındaki kaza ve nahiyelerden tedariki mümkündü; fakat zahire meselesinden dolayı matlup hasıl olmayarak Edirne yakınlarına kadar giden ordu geri çekilmeğe mecbur olduğundan Rumeli taraflarında nizam-ı cedid teşkilâtı yapılamamış ve âyanların tegallübü devam etmiştir. Bu muvaffakıyetsizlikte Abdurrahman Paşa'nın maiyyetine verilmiş olan beylerbeyi rütbesindeki İzmirli Hüseyin Paşa'nın işi gevşek tutması ve gizlice Edirne kuvvetlerine yardımcı ve onlarla hafî muhaberesinin tesiri olmuştur. Nitekim Hüseyin Paşa'nın bu suçu sabit olduğundan idam edilmiştir.[92]

Çorlu Vak'ası:

Yukarıda görüldüğü üzere Kadı Abdurrahman Paşa Rumeli'ye geçtikten sonra evvelâ Silivri'yi ve arkasından Çorlu'yu nizam-ı cedide bağlayarak ileriye yürümüştü. Yine daha evvel görüldüğü üzere Abdurrahman Paşa Havsa mevkiinden avdetinde kendisini tehdid eden âsi kuvvetlerini Babaeski'de bozmuş ve kaçanların bir kısmı Çorlu'ya giderek oradaki halkı ele alıp mukavemete karar vermişlerdi. Çorlu'daki âsi kuvvetler beş bin kadardı.

Çorlu'da toplanan âsilerin başında Dağdevirenoğlu Mehmed'in kardeşi Ahmed Haseki ile eniştesi Kel Ali ve sabık delibaşı Kör İbo vardı. Bunlar üç yüz süvari ile Çorlu'ya gelmişlerdi.[93]

Sultan Selim bu Çorlu toplantısını haber alınca:

-"Subhanallah bu tahrikatlar birbirine uymuyor. Kanı, Abdurrahman Paşa'ya elbette herifleri Çorlu'dan çıkarsun deyu emrin cevabı? Böyle karşı karşıya otururken bu fesat nasıl teskin olur? Çünkü Çorlu'ca eşkiya az imiş, niçün kaçırmıyorlar? Çoğalsunlar diye mi bekliyor ve hem korvete kurşun atanlara (Tekirdağlılar kendilerini muhasara eden korvete kurşun atmışlardı) *niçün gülle atmamış. Civar eşkiyaya böyle izhar-ı acz olunarak maddeyi teşennüc*

91 Hatt-ı Hümayun vesikaları sandık 16, No: 16 melfufu olarak sadrâzam tarafından pâdişaha resen takdim edilen takrirden.

92 Câbi Ömer Efendi Vekayinâmesi, varak 81.

93 Abdurrahman Paşa'nın tahriratına merbut 7 C. 1221 (22 Ağustos 1806) tarihli Karıştıranlı Emin Ağa'nın takriri (Hatt-ı Hümayun vesikaları sandık 20, No: 76).

edeceğiz ve hem rezalettir. Çorlu'yu eşkiyadan tathir edüp kaçırmak lâzımdır; Abdurrahman Paşa niçün cevap yazmaz; üç dört gündür maskaralık kâğıtlar gelip gidiyor. Edirneliler etrafa eracif neşreyleyüp ordumuz Çorlu'ya İstanbul'u muhasara eyledik desünler, siz burada ne yapıyorsunuz? Tiz Çorlu'nun eşkiyadan inşallah tathir haberini isterim" demiş ve ertesi günü Abdurrahman Paşa'ya yazılmıştır.

Abdurrahman Paşa ordusunun zahiresini tedarik ettikten sonra takriben 20 Ağustos 1806'da Çorlu üzerine yürüdü, hariçten gelip Çorlu'ya yardım etmek isteyenleri mağlûp ettikten sonra kasabayı muhasara ile top ve humbara ile tazyike başladı.

Bu sırada "Çorlu halkına karşı fena bir niyetimiz yoktur, emre itaat ederlerse âmân vereyim, gelsünler hil'at giydireyim" demiştir. Bunun üzerine oradan tekrar bir adam gelerek Kadı Paşa'nın maiyyetindeki ağalara Zorlu Ağa'yı istediklerini ve onunla görüşeceklerini söylemesi üzerine Zorlu Ağa gönderildi; fakat şehre yaklaştığı zaman üzerine ateş açtıklarından avdete mecbur oldu; bunun üzerine işin hile olduğu anlaşılarak tekrar bombardıman başladı.

Abdurrahman Paşa ertesi gün bazı tabyeler yapılması için emir verip âsilerin mani olmamaları için iki yüz kadar kuvvet tayin etmiş ise de, Çorlu'dan çıkış hareketi yapan âsiler bunları kaçırmışlar ve arkasından orduya taarruz etmişlerse de topların ateşi ile yüz geri etmişler ve kendilerini takip eden süvarilerle yedi saat muharebeden sonra yine Çorlu'ya çekilmişlerdir. Bunlardan alman esirlerin haber verdiklerine göre aman istemeğe gelen adamla Çorlu kadısı ile Çorlu'da bulunan Edirneli Mehmed Ağa taraflarından gönderilmişlerse de âsiler bunlara muhalefet ederek her ikisini de hapis ile orduya baskın yapmışlardır.

Sultan Selim Çorlu'nun zaptını kat'î olarak istiyordu; bu sebeple Abdurrahman Paşa'ya yardım için Anadolu'daki bazı sancaklara mütesellim ve voyvodalara miktarları hükûmetçe tesbit edilen miktarda kuvvet göndermelerine dair fermanlar yollanmıştı.[94] Bu suretle Anadolu'dan tertip edilecek yirmi bin kişilik kuvvete İstanbul'dan da on bin nizam-ı cedid kuvvet ve ağırlıklarının taşımak üzere Silivri, Terkos, Midye, Vize, Saray kazalarından da araba ve yük hayvanları tedarik olunacaktı.[95]

94 Mühimme Defteri, No: 224, s. 85, 95, 96, 106. Bu fermanlar Bolu voyvodası Hacı Ahmed oğlu İbrahim, Ankara mütesellimi Mesud, Kütahya mütesellimi Nasuh oğlu Nasuh, Saruhan ve Manisa mütesellimi Kara Osman oğlu Hüseyin, Bergama voyvodası Kara Osman oğlu Ömer, Bilecik âyanı Kalyoncu Ali Ağa, Bozok mutasarrıfı Çaparoğlu Süleyman Bey ve oğlu Sivas valisi Celâleddin Paşa ile diğer küçük kaza âyanlarına yollanmıştır. Bunlardan Bolu voyvodası Hacı Ahmed oğlu İbrahim ve Ankara mütesellimi Mesud Ağa beşer yüz kişilik maiyyetleriyle bizzat gelmişler ve Hacı Ahmed oğlu Çatalca terkosu ve o havalinin muhafazasına memur olmuştur.

95 Mühimme Defteri, No: 244, s. 102.

Âsilerin en büyük hedefleri Abdurrahman Paşa ordusuna gönderilecek zahire kafilelerini vurmak olduğundan Çorlu muhasarası esnasında Silivri'den Çorlu'ya zahire götüren kafile geceleyin Kınıklı köyünde kaldıkları sırada casuslar vasıtasiyle bunu haber alan âsi çeteleri zahireyi nakle memur olan Bursa, Niğde ve diğer dört alaybeyinin gafletinden istifade ederek Kınıklı'yı basıp zahireyi nakle memur olanların kaçmalariyle birkaç yüz kişiden mürekkep çete efradı develerle diğer hayvanları alıp götürmüşlerse de cephaneyi alamamışlardır.

Bu durum üzerine Abdurrahman Paşa İstanbul'dan orduya kapucubaşılardan Ahmed Ağa'yı getirterek ona Kınıklı hâdisesini anlatmış, deve ile mi olur ne vasıta ile olursa olsun acele zahire gönderilmesini söylemiştir.

Çorlu harekâtına dair Kapucubaşı Ahmed Ağa'nın 18 Cemaziyelâhır 1221 (2 Eylül 1806) tarihli takririnin pâdişâha takdim edilmesi üzerine Sultan Selim:

"Benim Vezirim,

Tiz lâzım olan deve ve katır vesair levazımat aceleten gitsün; Salih Bey, Mesud Ağa Abdurrahman Paşa'ya erişip ikdam ve gayret olunsun, böyle işler bir saat evvel görülmelidir; yoksa bir taraftan imdadları gelir, Çorlu'nun darını kesüp top ve humbara atup hemen şedid tazyik eylesün. Antuvani ile söyleşüp top ve humbaraları münasip mahalle vaz edüp bir taraftan gülle, humbara ve paçavra ile gayet tazyik eylesün, bu taraftan dahi humbara ve paçavra iriştirilsün, Silivri'ye üç beş cerrah, levazımatları ile irsal olunsun. Ziyade astar lâzımdır. Dikkat olunup bunlar eriştirilsin. Yaralılara Silivri'de baksınlar, yerleri dahi boş bırakmayup muhafazası lâzım olan mahalleri muhafazaya dikkat edesün, yoktur dimelerine itibar caiz değildir, Hadımzade'yi dahi süresin."

"Benim vezirim,

Bekir Paşa aceleten Çatalca'ya gelsün, ol havaliye iktiza eden takviyet verilsün, gaflet olunmasın, ihtiyaten hertürlü tedarikâtta bulunulsun" hatt-ı hümayunu ile geniş ikazda bulunmuştur.[96]

Bekir Paşa'nın Çatalca ve havalisinin muhafazasına memur olmasının zahirî sebebi âsilerin o taraflara, ordunun gerisine sızmamaları içindi. Çünkü Tiristinikli İsmail Ağa kuvvetlerinin İstranca taraflarında faaliyette oldukları haber alınmıştı. Bekir Paşa'nın davet edilmesinin hakikî sebebi ise, aşağıda görüleceği üzere Bekir Paşa'nın iki tarafı uyuşturmak üzere tavzif edilmesi idi.

96 Hatt-ı Hümayun Vesikaları, Sandık 20, No: 106.

Tekirdağ İsyanının ikinci Safhası:

Abdurrahman Paşa Silivri'ye gelip Çorlu'yu kuşattığı zaman ordunun İstanbul'dan gönderilecek zahire vesair ihtiyacı için en münasip ve en yakın işlek iskelesi Tekirdağ olup bu da âsilerin ellerinde idi. Burası birkaç parça donanma ile abluka edilmiş ise de, karadan tazyik olunmadıkça bir netice almamıyordu. Bunun için Abdurrahman Paşa Havsa'dan avdet ettikten sonra Tekirdağ'ı nezre bağlayacağını ümit, kabul etmezlerse kat'î surette vuracağını hükûmete bildirmişti.

Silivri'ye döner dönmez Tekirdağ'ı bir taburla işgal edeceğini beyan ile teşebbüse geçmiş ise de, yeniçerilerin İstanbul'da bir fesat çıkarmağa teşebbüs etmeleri üzerine Abdurrahman Paşa Tekirdağ'ın işgalinden menedilmiş ve Silivri'ye dönmeğe mecbur olması sebebiyle bu hal âsileri şımartmıştı; hattâ bu halden cür'eti artan Silivri âyanı bir gün Abdurrahman Paşa ile görüştüğü sırada belindeki çifte kurşunlu tabancasım Paşa'nın üzerine boşaltmış ise de, isabet ettirememiş ve derhal idam edilmişti.[97]

Tekirdağ'ın karadan tazyikinin menedilmesi üzerine Abdurrahman Paşa'nın emrine verilen donanma kumandanına Kadı Paşa tarafından gönderilen emir üzerine kasabaya gülle atılmasına başladı. O zamana kadar Tekirdağlılara gülle atılmayarak abluka ile iktifa olunmuştu. Bu deniz ablukasına sebep de âsilerle deniz yoluyla Çekmece tarafına geçeceklerinin haber alınması idi. Abdurrahman Paşa bir kayığın bile limandan çıkmasına müsaade edilmemesini de donanma kumandanına emretti.[98] Ve aynı zamanda Çekmece taraflarına da beş yüz kadar askerle binbaşı Bekir Ağa'yı göndermişti.[99]

Âsilerin Tekirdağ'ı bombardıman eden donanma kumandanı Riyale Hüseyin Bey'e müracaat edip eşkiyayı defetmeğe kudretleri olmayup hariçten gelecekleri de defedemiyeceklerini ve nizam askeri şehre girerse bir kat daha fesadı mûcib olacağını beyan ederek ateşin kesilmesini rica etmişlerdi. Hüseyin Bey, onların bu müracaatlarını 19 C. 1221'de (3 Eylül 1806) Kadı Abdurrahman Paşa'ya bildirmişse de Abdurrahman Paşa:

"Tekirdağlıların o suretle ricaları hilelerindendir, sizden o mühleti alup Çorlu'ya yardım ederler, kat'iyyen itimad olunmayarak kemakân top ve humbara ile döğülsün, kendi dertlerine düşüp Çorlu'yu unuturlar" cevabını vermiştir.

Aşağıda görüleceği üzere bu sırada Serez âyanı İsmail Bey'in iki tarafı anlaştırmak üzere epi zamandan beri devam eden muhaberesi hükûmetin manen mağlûbiyetiyle sona ermek üzere olduğundan onun maiyyeti âyanlarından De-

97 *Tarih-i Cevdet*, VIII, s. 64.
98 Hatt-ı hümayum vesikaları, sandık 15, No: s. 51.
99 Hattı Hümayun vesikaları, sandık 16, No: 58.

mirhisar âyanı Abdullah Bey Tekirdağ'a gönderilerek görüşülmüş ve neticede barış olduğundan Tekirdağ bombardımanının kesilmesi emredilmiştir. (1221 Cemaziyelâhır sonları) (1806 Eylül[100]).

Edirne Vak'asının Sonu:

Sırp isyanı dolayısiyle bir taraftan Rumeli valisi İbrahim Paşa'ya yardım etmek ve aynı zamanda Edirne'de oturarak nizam-ı cedidi yaymak ve Rusya ile yapılacak bir muharebede nizam-ı cedid askeriyle orduya katılmak ve bu arada gizli bir emirle hükûmet içinde hükûmet olan âyanların nüfuzlarını kırmak üzere Konya valisi ve Nizam-ı Cedid askeri başbuğu Kadı Abdurrahman Paşa'nın Rumeli tarafına gönderildiğini ve bu arada cereyan eden olayları yukarıda kaydettik.

Hükûmet merkezinin zayıf ve hain ellerde bulunması sebebiyle Abdurrahman Paşa geri dönmeğe mecbur olmuş, Çorlu alınamamış ve Tekirdağ işgal edilememişti. Bu muvaffakiyetsizlikte el altından âsileri îkaz eden Sadrâzam Hafız İsmail Paşa'nın rolü vardı.

Abdurrahman Paşa, Havsa'ya kadar gidip oradan durumu hükûmete bildirmesi üzerine Sadrâzam Hafız İsmail Paşa pâdişaha takdim etmiş olduğu takririnde:

Bu muhalefet gösterenlerin tediplerine müsaade edilip vukua gelecek muharebede iş berakis olup nizam-ı cedid ordusu bozulursa o zaman asilerin tamamen yüzbulacaklarının muhakkak olduğu ve geri alınması da gayet muzur olacağından Gümülcine'ye kadar gelmiş olan Serezli İsmail Bey'e Sadaret Kethüdası İbrahim Nesim Efendi tarafından bir mektup yazılarak Edirne âyanına söz anlatmasının tavsiye edilmesini arzetmiş olduğundan bu mütalaadan tavahhuş eden Sultan Selim, sadrâzamın sadakat perdesi altından ileri sürdüğü mütalealarına kanarak, bu işin mes'ul kumandanı Kadı Abdurrahman Paşa'nın mütale-

100 Hatt-ı Hümayun vesikaları, sandık 20, No: 91 ve Mühime Defteri, No: 224, s. 114– 115. Bu hususiaki fermanın sureti hulâsa olarak şöyledir:
Kapucubaşılardan Tekirdağ âyanı Süleyman ve Serezli İsmail Bey tarafından teskin-i maddeye memur Demirhisar âyanı Abdullah Bey ve Tekirdağ naibi ve sairlerine hüküm:
Karaman Valisi vezirim (Evvelki fermanlarda olduğu gibi Asakir-i Şâhâne Başbuğu tabiri yok) Abdurraman Paşa'nın Rumeli'ye gönderilmesine sebep Sırpların üzerine memur Rumeli valisine yardım içindi; başka bir emrim yoktu. Rumeli kazaları Abdurrahman Paşa'nın gelmesinden korkmuşlar ve serkeşâne hareket ile Edirne civarına geldiği zaman anınla muharebe etmişler ve sonra kuvvetleri günden güne artarak cebren bölük bölük Tekirdağ'a girmişler. Ehali bunları defedememişler. Asiler donanmaya kurşun ve top atmışlar ve donanma da bilmukabele şehri bombardıman etmiş. Tekirdağlılar Serezli İsmail Bey vasıtasiyle aflarını istirham ile bundan sonra muhalefette bulunmayacaklarına dair teminat verdiklerinden ateşin kesilmesi için donanma kumandanına emir verilmiştir.
Aynı tarihli ve aynı mealde bir hüküm de donanma kumandanı Riyale Hüseyin Bey'e gönderilmiştir. (Mühimme Defteri, No 224, s. 115, 116).

asını almadan sadrâzamın mütaleası üzerine sadrâzam kethüdası tarafından İsmail Bey'e yazılmıştır.

İsmail Bey, bu mektup üzerine faaliyete geçerek kendisine mensup olan Petriç âyanı Hacı Abdulhalim Ağa'yı muhalefeti yatıştırmak için bazı vesaya ile Edirneye göndermiş ve harekâtın durdurulmasını tavsiye etmiştir.[101]

Bu sırada Çorlu'yu muhasara etmekte olan Abdurrahman Paşa'ya da daimî surette muvaffakiyeti kösteklemek isteyen sadrâzam tarafından devletin şîn ve zilletini mûcip olacak bir badireye atılmaması ve İsmail Bey'in tavassutu dolayısiyle asileri teskin usulüne muhalif olarak muharebeye girişmemesi bildirilmekte idi.[102]

Abdurrahman Paşa tarafından 23 C. 1221 (7 Eylül 1806) tarihinde İstanbul'a gönderilen tahriratta yakında bulunan Bolu voyvodası Hacı Ahmed oğlu İbrahim ve Bolu alaybeyini Çatalca ve Terkos taraflarına memur ettiğini ve Ankara mütesellimi Mesud Ağa ile de İstranca'ya kadar yolları muhafaza altına aldığım yazdıktan sonra asilerin kuvve-i maneviyelerinin kırık olup hükûmetçe hemen yumuşaklık gösterilmemesini arz ile şu mütaleayı beyan etmektedir:

"Telif-i beyn için ve semeresi müşahede oluncaya kadar kerem ve inayet buyurun; devlet-i aliyye sayesinde bukadar zî-kudret mal ve askere malik olmuş adamlar var. İkdam ve istical buyurun, külliyetlice asker tedarik ve cem olunsun. Telif suretini kabul ederlerse yine ne mâni izin inayet buyrulur. Benim akl-ı kasıranemce mîr-i mumalileyh (yani Serez âyanı İsmail Bey) telif suretini görecek deyu tehi durmak istihsan buyurulmaz zannederim. Öteden beru meşhur meseldir ağır basıcak hafif kalkar derler. Yani bunlar her ne kadar fena iş olsa ve ellerinden gelse nükûl etmeyecekleri nasıye-i hallerinden müstebandır, hemen vaktiyle tedariklice bulunmak ve asakire kuvvet vermek lâzımdır. Bu ana gelinceye kadar bunlar ordu-yı şâhane ile beş altı defa muharebe ettiler. Lillâhi'l-hamd bu ordu asakiriyle baş edemiyeceklerini ve gözleri korkduğunu ahz u girift olunan dilleri (esirleri) takrirlerinden nümayan ve bunların arkalarından zahirelerini kesmek sağ ve sollarından heyecan vermek ile geri çekildiler. Yoksa bizler bunlar ile mukavemet edemiyoruz deyu itiraf ederler imiş. Birkaç defa arkamızdan zahiremizi kat ile avdetimize bâis oldular, yoksa cesaretlerinden olmayup ittifak ve ittihadları sebebiyle geride olan kaza ve kasabat eşkiya taraflarına adam gönderüp beş bu köyden on şu köyden ve elli şu kasabadan alıp bu zahirenin kat'ına cesaretleri eşkiya cesaretinden olmayup mücerred kasaba ve kaza ahalileri önlerine düşüp yol gösterdiklerinden neş'et ediyordu" mütalaasında bu-

101 Hatt-ı hümayun vesikaları, sandık 21, No: 65.
102 Hatt-ı hümayun vesikaları sandık 15, No: 62.

lunmuş ve hükûmeti îkaz etmek istemiş ise de, sadrâzamın ve ona taraftar olanların maksatları başka olduğundan dinletememiştir.

Bu sırada zemini müsait gören yenilik aleyhdarları da cesarete gelerek maskelerini atıp kahvehanelerde ve yeniliğe muhalif olan bazı devlet adamları konaklarında ve ötede beride yaptıkları propagandalar da pâdişahı korkutmuştu.

Edirne'nin muhalefete baş olması Çorlu ve Tekirdağ'ın gördükleri tazyike rağmen mukavemet etmeleri sadrâzamla hem-ahenk olarak veliaht Şehzade Mustafa'nın bilvasıta muhalifleri tahrik eylemeleri Sultan Selim aleyhine işin rengini değiştirecek gibiydi.

Mutavassıt olarak işi ele alan Serez âyanı İsmail Bey, Kadı Abdurrahman Paşa'nm Çorlu'yu hâlâ tazyik ettiğini haber alınca hükûmete gönderdiği tahriratta:

"Abdurrahman Paşa'nın Çorlu önünde muharebe etmesi hakkında irade varsa kendisinin tavassutuna aykırı olan bu halin bildirilmesini ve eğer irade yoksa meselenin halli için Abdurrahman Paşa'nın Silivri'ye çekilmesi hakkında emir verilmesini" arzeylemişti.[103] Bunun üzerine Abdurrahman Paşa Çorlu muhasarasını kaldırmağa mecbur olarak Silivri'ye çekilmiş ve isyan harekâtı ortadan kalkınca Abdurrahman Paşa'nın Anadolu'ya geçebileceği İsmail Bey'e yazılmıştır.[104]

Abdurrahman Paşa'nın Çorlu muhasarasını kaldırıp Silivri'ye çekilmesi üzerine âsiler şımarmışlardı. İstanbul'da bu işi körükleyen şahıslar tarafından aldıkları talimat üzerine muhalefette ayak diriyerek mevcutları olan yirmi bin kişilik bir kuvvetle İstanbul üzerine yürümeğe kalkdılar ve devlet ricalinden olan nizam-ı cedidcilerden on kişinin başını istediler ve iki cuma günü hutbede halife olan pâdişâhın ismini zikretmediler. İstanbul'daki nizam-ı cedid aleyhdarları Edirne'den gelecek kuvvetleri karşılamak ve İstanbul'u yağmalamak ve kıtal yapmak üzere hazırlandılar.[105]

Bu durum üzerine Anadolu valiliği ile İstanbul muhafızı olan Ebubekir Paşa'nın Anadolu'ya geçmek mütalaasiyle İstanbul yakınlarına gelmesi muvafık görülerek onun Gelibolu yoluyla gitmeyip iki konağı bir edip süratle Çatalca tarafına gelmesi hakkında kendisine ferman yollandı.[106] Çünkü Anadolu tarafı-

103 Hatt-ı Hümayun vesikaları, sandık 19, evrak 31.

104 İsmail Beyin âsileri yatıştırmasından memnun olan Sultan Selim, "İsmail Bey'in tahriratını gördüm. Haz ettim, Aferin berhürdar olsun, înşaallah def-i ihtilâl ile devletime ve bana güzel hizmet etmiş olur" hatt-ı hümayununu yazmıştır. (Hatt-ı hümayun vesikaları, sandık 21, No: 79).

105 *Asım Tarihi*, I, s. 109 ve *Tarih-i Cevdet*, VIII, s. 64.

106 "Hâlen Anadolu valisi olup mansıbına müteveccihen esna-yı rahde olan vezirim Ebubekir Paşa iclâlehuya hüküm ki, sen ki vezir-i müşarünileyhin mansıbın olan Anadolu eyaletine müteveccihen esna-yı rahde olduğun zahir ve her ne mahalde isen imkân ve tarikini bulup saltanat-ı seniyyemde vaki Çatalca kasabası taraflarına gelerek ber muktaza-yi vakt u hale... emr-i şeri-

na geçerken Edirne'ye uğramış olan Ebubekir Paşa bu durumu yatıştırmak üzere isyan mürettipleri ve İsmail Bey ile görüşerek bunların muhalefetten vazgeçerek makul olacak istekleri için tavassut edeceğini söylemiş ve keyfiyyeti İstanbul'a bildirmiş olmasından dolayı acele İstanbul'a davet edilmişti.

İstanbul'a gelen Ebubekir Paşa Sultan Selim tarafından kabul olunarak durumu teferruatiyle arz eylemiş, gösterilen muvafakat üzerine Edirne'ye dönerek âsileri ikna ile nizam-ı cedid askerinin çekilmesi ve Abdurrahman Paşa'nın Anadolu'ya avdeti şartiyle âsiler cemiyetlerini dağıtmağa muvafakat etmişlerdir.[107]

Bunun üzerine hükûmet Abdurrahman Paşa'yı Anadolu'ya iade etmeği kabul ile Rumeli halkının mizacına vâkıf olan Ebubekir Paşa'yı tayin ve İsmail Bey ile görüşerek halkın teskin edilmesini muvafık görmüş ve bu hususta durumu izah yollu Cemaziyelâhır sonları tarihli olarak Abdurrahman Paşa'ya bir ferman yollamıştır. Yine aynı meseleye dair aynı tarihte (1806 Eylül ortaları) İsmail Bey'den de bir tahrirat gelmiştir. İsmail Bey tahriratında 23 C. ve 7 Eylül'de Edirne civarında Demirtaş mevkiine gelip Edirne'nin ileri gelenlerini celp ile görüşerek kusurlarının affını istirham eylediklerini mübeyyin ellerinden mahzar ve îlâm aldığını ve ertesi günü Çorlu'daki halkın yerlerine iadeleri için Demirhisar âyanı Abdullah Bey'i Tekirdağ'a ve Petriç âyanı Abdülhalim Ağa'yı[108] ve Edirne muhtarlarından birkaçını bir miktar kuvvetle Çorlu'ya gönderip Çorlu ve Tekirdağ kazaları halkının kusurlarının affı hakkındaki mahzarı alup gönderdiğini ve bundan sonra Anadolu'dan gelmiş olan askerin, kalmalarını mucip bir hal kalmadığından Bekir Paşa'nın bu tarafa tayin edilerek Abdurrahman Paşa'nın da bir gün evvel iadesini ve bu suretle istikrarın teminini rica etmiş ve İstranca

fim tarafına vasıl olur ise derhal tarikini bulup (âsilerin kendisini bırakmayacaklarından dolayı) civar-ı saltanat-ı seniyyemde vaki Çatalca tarafına vüruda müsaraat ile vusulünü Dersaadetime tahrir ve iş'art eylemen fermanım olmağın memuriyetini hâvi emr-i şerifim ısdar ve ber vech-i tacil ... ile irsal olunmuştur. İmdi vusul-i emr-i şerifimde ne mahalde bulunur isen imkân ve tarikatini bulup acaleten ve müsareaten iki konağı bir ederek Çatalca tarafına vusule müsaraat eylemen matlub-ı kat'î-i dâveranem idüği ve Gelibolu'ya vasıl olur isen heman kayıklar ile doğru Silivri'ye çıkıp andan kasaba-i merkumeye vusulün matlub-ı kat'î-i dâveranem olduğu ve tehir ve tavakkuf bir vechile caiz olmayacağı malûmun oldukta..senden memul ve muntazar-ı şahanem olan âsar-ı kârdan ve dirayet levazımını ibraz ve izhar eylemen... evasıt-ı C. 1221" (Mühimme Defteri, No: 224, s. 111).

Yine aynı mealde olarak Ebubekir Paşa'nın Çatalca tarafına gönderilmesi hakkında Gelibolu kadısına ve Gelibolu âyaniyle Boğaz muhafızına fakat Serezli İsmail Bey'in 1221 Receb tarihli tahriratından (sandık 17, No: 20) anlaşıldığı üzere âsiler bir tuzağa düşmemek için Ebubekir Paşa'yı istemiyerek Anadolu'ya memuriyetine gitmesini istediklerinden o da eyaleti merkezi olan Kütahya'ya gitmiştir.

107 *Tarih-i Cevdet*, VIII, s. 65.

108 Bu herif Abdurrahman Paşa'nın idamı ve nizam-ı cedidin lağvı hakkında Edirneliye söz vermişti (Hatt-ı hümayun vesikaları, No: 14930). Bu adamın İsmail Bey'in mutemedi olduğuna göre İsmail Bey de perde arkasından Abdurrahman Paşa'nın muvaffak olmasını istemediği zan olunur. Çünkü Abdurrahman Paşa muvaffak olacak olursa âyanların artık nüfuzları kalmayacaktı.

tarafındaki kuvvetlerin Tiristinikli kuvvetleri olup yakında yerlerine döneceklerini bildirmiştir.[109]

İstanbul'daki nizam-ı cedid aleyhdarlarının el altından tahrikleriyle meydana gelen isyan ve muhalefet hareketleri nizam-ı cedidcilere galebe çalarak âsiler hakkında af ilân edilip Abdurrahman Paşa'nın da Konya'ya dönmesi hakkında kendisine hâdiseleri hulâsa eden ferman gönderilmiştir.[110]

Vesikaların tetkikinden istidlal edildiğine göre Abdurrahman Paşa'nın nizam-ı cedid kuvvetleriyle Rumeli tarafına geçmiş olmasından İşkodra mutasarrıfı istiklâl ile Rumeli valisi İbrahim Paşa ile Serezli İsmail Bey de memnun olmamışlarsa da bunu belli etmemişler, tabiî işin başarısızlığından dolayı derunî memnun olmuşlardır.

Abdurrahman Paşa'nın Konya'ya Dönmesi:

Abdurrahman Paşa'nın hizmeti takdir olunarak gönderilen teveccühü havi ferman üzerine kumandası altındaki nizam-ı cedid askerini İstanbul'a gelmek üzere Silivri'de terk ederek kapısı halkiyle Silivri önündeki iki korvete binip İzmit'e hareket etmiş[111] hayvanat vesair levazımatı dahi Üsküdar yoluyla İzmit'e gönderilmiştir. [112] Abdurrahman Paşa hakkında Sultan Selim'in büyük teveccüh ve iti-

109 İsmail Bey'in 1221 Recep tarihli tahriratı (sandık 17, No: 20 ve sandık 20, No: 52).

110 Abdurrahman Paşa'ya gönderilen ferman C. sonları (1806 Eylül ortaları) tarihli olup (Karaman valisi ve muallim asakir seraskeri vezirim Abdurrahman iclâlehu) diye başlar. (Mühimme Defteri, No: 224., s. 142-143).

111 "Riyale-i hümayunun kapudanı olup Tekirdağ sevahiline memur olan... kaptan... zide mecdûhuya hükim ki.
Halen Karaman valisi olup memuren Silivri tarafında olan vezirim Abdurrahman Paşa iclâlehu mevcud-ı maiyeti olan muallem asakiri terk ve kendusi iç dairesi hakliyle Silivri iskelesinden sefineler ile İznikmid'e geçüp hayvanat ve levazımat-ı sairesi Üsküdar'dan irsal olunmak hususuna irade-i aliyyem teallûk etmekle sen ki kapdan-ı mûmaileyhsin mevcut maiyeti süfün-i hümayununun cümlesini Silivri pişgâhına nakil ve iki korvet sefinesi ifraz ve aceleten müşarünileyhi iç dairesi halkiyle irkâb ve doğru İznikmid'e imrar iylemelerini sefain-i merkume kapdanlarına tenbih ve tekide dikkat eylemen fermanım olmagın mahsusan işbu emr-i şerifim isdar olunmuştur. Evahir-i Cemaziyelâhir 1221" (Mühimme Defteri: 224, s. 115-119) ve bu hususa dair Tekirdağ âyanı Süleyman ile Serezli İsmail Bey'in adımı Demirhisar âyanına yollanan aynı tarihli ferman sureti de aynı Mühimme Defteri'nin 144'üncü sahifesindedir.

112 "Mirmiran-ı kiramımdan Kocaeli Sancağı mutasarrıfı Kasım dâme ikbalühuya halen Karaman valisi olup memuren Silivri tarafında olan vezirim Abdurrahman Paşa iclâlehu hasbel iktiza mevcud-ı maiyyeti olan asakiri Silivri'de terk birle kendi iç dairesi halkiyle mansıbı olan Konya'ya azimet etmek üzere Silivri'den iki kıta korvet sefinelerine irkâb ve İznikmid'e irsal ve hayvanat ve levazımat-ı sairesi Üsküdar'dan İznikmid'e gönderilmek üzere olmakla bi-mennihi tealâ müşarünileyhin ol tarafa vusulünde herhalde kendisine riayet ve levazım-ı mihman-nüvaziye ihtimam ve dikkat eylemek lâbüd olmağın tenbihen ve ihtimamen ve mahsusen işbu emr-i şerifim ısdar ve irsal olunmuştur. İmdi müşarünileyh erkân-ı saltanat-ı seniyyemizden olup hakkında bilvücuh teveccühat-ı mülûkânem derkâr idüği... malûmun oldukta ber vech-i meşruh amel ve harekete mübaderet ve hilafından tehaşi ve mücanebet eylemen bâbında. Evahir-i Cemazielâhır 1221." (Mühimme Defteri, No: 224., s. 119).

madı vardı. Kendisi hakkında izmit mutasarrıfına gönderilen hükümde de bu teveccüh açıkça gösterilmektedir.

Edirne Vak'asının Hulâsası ve Neticesi:

Olayların tetkikinden anlaşıldığına göre III. Selim büyük istek ve hüsn-i niyetle devletin bekası için memlekette bilhassa askerî sınıflarda bir inkılâbın zarurî olduğunu ve Avrupa devletlerinde olduğu gibi iyi hazırlanarak yetiştirilmiş bir orduya katî ihtiyaç lüzumunu takdir ile işe başlamış ve miktarı yirmibeş bini bulan bir nizam-ı cedid ordusu vücuda getirmişti.

Bu nizam-ı cedid askeri gerek Bonapart'ın Akkâ kalesi muhasarası esnasında ve gerek Dağlı eşkıyasını tedipde lüzum ve ehemmiyetini göstermiş ve orduda yapılan yeniliğin pek isabetli olduğunu en kısa görüşlülere bile teslim ettirmiştir. Fakat bu askerin mevcudu günden güne arttıkça Yeniçeri Ocağı zabitan ve neferleri bir müddet sonra kendilerine lüzum kalmayacağını gördüklerinden bu halden memnun olmamakla beraber, için için aleyhdarlıkla iktifa edüp muhalefetlerini henüz açığa vurmayorlardı.

Vakta ki Levend Çiftliği ve Üsküdar ocaklarındaki nizam-ı cedid mevcudu bir ordu haline gelip Anadolu'da bir hayli yerlerin münhal timarları nizam-ı cedid teşkilâtına bağlanarak buralardaki sancak ve kazalarda da kışlalar yapılıp talim ve terbiye usulleri tatbik edilmeğe başlanınca ocaklı yâni yeniçeriler el altından tahrik edilmeğe başlandı.

Veliaht Şehzade Mustafa, ocaklının yâni yeniçerilerin hoşnutsuzluklarından istifade ile bir an evvel hükümdar olmak için kendisine mensup enderunlular ve anlar vasıtasiyle hariçten elde ettiği şahıslarla bu aleyhdarlığı körüklemeğe başladı, pâdişahın fikir ve mütalaalarına itimat etmiş olduğu ve hakikaten değerli şahıslardan olan devlet ricalinin sefihane hayatları ve burunlarının ucunu görmiyecek derecedeki gafletleri de yeni nizama ve yeni nizam taraftarlarına karşı gösterilen kin ve husumeti artırmakta idi. Bundan başka bir kısım ulemanın nizam-ı cedidin gâvur îcadı olduğunu beyan etmeleri ile aleyhde propaganda yapmaları müteassıp halkı tahrik eden âmillerdendi.

Sadarette bulunmuş olan Yusuf Ziya Paşa gibi münevver ve nizam-ı cedid askerinin Mısır seferindeki Akkâ muhasarasında faydasını yakinen görmüş olan bir zatın sadareti zamanında bu teşkilât hakikaten yüz ağartacak bir hale gelmiş ve miktarı da çoğalmıştı. Bu zatın Mısır'ı Fransızlardan istirdadı hususundaki şöhreti ve kendisine "gazi" ünvanı verilmesi sebebiyle memleket üzerinde mühim bir otoritesi olduğundan hiçbir taraftan aleyhde ses çıkaran olmamıştı.

Sadrâzam Yusuf Ziya Paşa azimli, temkinli ve ihtiyatlı bir zat olup, kâfi derecede şöhret sahibi olduğundan Sultan Selim'in himaye ettiği devlet erkâniyle aşık atmağa tenezzül etmeyerek maksada varmak için uyuşmuştu. Bundan dolayı yedi senelik sadareti –ki bir kısmı Mısır seferinde geçmiştir– zamanında işleri sızıltısızca idare etmişti.

Yusuf Ziya Paşa'nın sadaretinin son senelerine doğru Kadı Abdurrahman Paşa'nın Konya'da gördüğü muhalefet sadrâzamın azim ve gayretiyle halledilerek Abdurrahman Paşa Konya'ya girmişti ve yine bunun sadrâzamlığı vaktinde Kadı Abdurrahman Paşa nizam-ı cedid askeriyle Dağlı eşkiyasına kat'î darbeyi vurmuştu.

Dağlı eşkiyasına vurulan darbe her biri müstakil bir hükümdar gibi hareket etmekte olan âyanların dikkatini çekmiş ve günün birinde nizam-ı cedid kuvvetlerinin darbesine maruz kalmaları ihtimaline mebni bu halden endişe etmeğe başlamışlardı. Çünkü Dağlı eşkiyasının ondört, onbeş seneden beri temizlenememeleri bu âyanların mühim bir kısmının eşkiyaya yardımcı olmalarından ve onları takip etmek istememelerinden ileri geldiği hükûmetçe malûmdu. Bundan dolayı Rumeli âyanları Dağlı eşkîyasının şekavetinin devamına yardım ediyorlardı.

Yusuf Ziya Paşa gibi otoriter bir zatın istifa etmesi üzerine yerine gelen Kapudan-ı Derya Hafız İsmail Paşa, işine nüfuzlu devlet adamlarını müdahale ettirmeden istiklâlen sadrâzamlık yapmak istiyordu. Halbuki sadrâzamın maiyyeti demek olan devlet ricali mühim işlerde müessir oluyorlardı. Sultan Selim mühim işler hakkında zaman zaman bu devlet adamlarının mütalaalarından ve fikirlerinden istifade ederek ona göre emirler veriyordu. Bilhassa bu devlet ricali arasında sadrâzam kethüdası (kethüday-ı sadr-ı âlî) İbrahim Nesim Efendi pâdişahın fevkalâde itimadını kazanmış, dokuz seneden beri nizam-ı cedide hizmet ettiği için hemen her işte mütalaası soruluyor ve bu hal yeni sadrâzamın icraatını bozuyordu.

Hafız İsmail Paşa ise, selefi Yusuf Ziya Paşa gibi uysal olmadığından dolayı İbrahim Nesim Efendi ile araları açılmış ve onu bir vesile ile makamından uzaklaştırmak istemiş ise de, Sultan Selim buna muvafakat etmeyerek kethüdanın sadık ve işgüzar olduğunu beyan ile uyuşmalarını tavsiye etmiş, makamının ehli olmamakla beraber her nasılsa sadarete getirilmiş olan Hafız ismail Paşa haris ve inatçı olduğundan dolayı pâdişâhın red cevabına gücenmişti.

Dediğini yapmak ve sadaret kethüdasını devirmek için her şeyi göze almış olan sadrâzam bu kin ve gayzını nizam-ı cedidcilere teşmil ederek pâdişâhın etrafındaki devlet ricalini tasfiye ile devlete kendince bir nizam vermek için Rumeli'nin en kudretli serkeş âyanlarından Rusçuk âyanı Tiristinikli oğlu İsmail Ağa'yı gizlice İstanbul'a davet etmiş ve muvafakatini de almıştı.

İşte bu sırada Sırp isyanı vukua gelerek İşkodra mutasarrıfı ve Rumeli valisi İbrahim Paşa bu isyanı bastırmağa memur olduğu gibi icabında ona yardım etmek üzere Edirne'de bulunması için Konya valisi ve muallem asakir-i şâhâne başbuğu Kadı Abdurrahman Paşa Rumeli tarafına geçmeğe memur edilmişti. Bundan başka Sultan Selim'in asıl maksadı Abdurrahman Paşa'nın Edirne'de bulunmasından istifade ile nizam-ı cedidi Rumeli'de de tesisti. Bu işteki muvaffakiyet ise âyanlığın kaldırılması ve mukavemet edenlerin tepelenmesi demekti. Yirmi dörtbin kişilik muntazam bir ordunun Edirne'de âyanların başlarına asılacak bir kılıçtı.

Abdurrahman Paşa'nın nizam-ı cedid kuvvetleriyle Rumeli'ye geçeceği haber alınınca âyanlar arasında için için temaslar ve anlaşmalar başlamıştı. Abdurrahman Paşa henüz Rumeli'ye geçmeden evvel Sultan Selim Tekirdağ'da nizam-ı cedidi tatbik etmek istemiş ve mukavemete hazırlanmakta olan Tekirdağ âyanı ve yeniçerilerinin muhalefetleriyle karşılaşmış ve bu mukavemet Sadrâzam İsmail Paşa, veliaht Şehzade Mustafa ve yeniçerilerin desteklemeleriyle ehemmiyetli bir hal almıştı. Tekirdağ'da durum bu şekilde iken Abdurrahman Paşa yirmi dört bin mevcutlu nizam-ı cedid ordusiyle Rumeli'ye geçmişti.

Kadı Abdurrahman Paşa ordusunun bir hamlede Havsa mevkiine kadar gitmesi muhalifleri şaşırttı. Fakat İstanbul'dan uzaklaşmış olan orduya isyanı idare eden Edirne'deki âsilerin teşebbüsü ile kazalardan zahire verilmemesi ve zahire tedarikine giden mübayaacıların öldürülmeleri Abdurrahman Paşa'nın muvaffakiyetini baltalayan birinci derecedeki âmillerden oldu. Onun için ordunun evvelâ Çorlu'ya ve arkasından da Silivri'ye kadar çekilmesi için emir verildi. Bu gerileme işinde sadrâzamın iki yüzlü desiseleri âmil olmuştu. İşte bu hal âsilerin cesaretlerini artırmış ve ordu çekilirken müteaddit defalar taarruza uğramış ve âsiler hepsinde de mağlûp olmuşlardı. Devlet merkezinin korkması, pâdişâhın azmine fütur getirmesi ve enerjiden mahrumiyeti bu kuvvetli ordunun geri döndürülmesiyle sona ermiştir.

Âsilerin hareketlerine karşı kat'iyyen bıkkınlık göstermeyen Kadı Abdurrahman Paşa bunlara karşı yumuşak bulunmamış ve Anadolu'dan kuvvet getirilmesini, asilerin yedikleri darbelerle epeyce hırpalandıklarını ve bu işteki gerilemelerin Anadolu'daki teşkilâta fena tesir yapacağını hükûmete bildirmiş ise de, hıyanetin başı İstanbul'da olup durumu onlar idare ettiklerinden ve bu sırada âsilerin aldıkları tertibat üzerine Sultan Selim'in iki Cuma namazı hutbede isminin zikredilmemesinden –ki âsilerce manen hal' demekti– dolayı telâşa düşen pâdişâh nihayet *Serez* âyanı İsmail Bey'in tavassutu ile asilerle uyuşmağa mecbur olarak nizam-ı cedid askerini İstanbul'a çekip kumandan Abdurrahman Paşa'yi da İstanbul'a uğratmadan mansıbı olan Konya'ya göndermeğe mecbur olmuştur.

İşte bu hal, Sultan Selim'in bütün nüfuzunu kaybetmesine ve büyük bir gayretle yetiştirilmiş olan nizam-ı cedid askerinin Levend ve Üsküdar ocaklarına kapatılarak ehemmiyetten ıskat edilmelerine sebep olmuş ve bu suretle nizam-ı cedid teşkilâtı en mühim darbeyi yemiş ve nihayet sekiz buçuk ay sonra da bizzat pâdişâhın hal'iyle sona ermiştir.

Merhum vak'anüvis Cevdet Paşa: "Birtakım erazilin ettikleri edepsizlik üzerine hükûmetin ürküp de yirmi dört bin asakir-i muallemeyi iade edivermesi kendisinin yâr u ağyar nazarında şan u vekarını pest ve bu asker-i cedidin namusunu şikest eyledi. Bundan sonra bu askerle devlet ne iş görebilir ve yeniçeri erazilinin önü nasıl alınır? Abdurrahman Paşa ordusunun Edirne'deki karga derneğine müşabih olan cemiyet-i haşeratı bir hamlede berbad ve perişan edeceği şüphesizdi, fakat evvelâ İstanbul'daki devlet hainlerinin tertib-i cezaları lâzım idi"[113] demekte ise de, işin iç yüzüne dair olan vesaiki görmemiş olmalıdır. Yukarıda görüldüğü üzere Abdurrahman Paşa, evvelce alınan tertibat üzerine her tarafı Edirne âyanının emir ve nüfuzu altındaki kazalardan geçmek mecburiyetinde olup bu kazalar halkı ise orduya zahire vermedikleri gibi hasmane vaziyet de almışlardı. Sonra Edirne'deki karga derneği denilen kuvvet Vak'anüvis Asım'ın kaydı üzere yirmi bini mütecaviz kelleyi koltuğa almış adamlardı.[114] Bunlardan başka başta sadrâzam olarak [115] İstanbul'da Şehzade Mustafa taraftarları ile ulemâ ve yeniçeriler ve iş başındaki hükûmet ricaline düşman bir kısım devlet erkânı ile halk tabakası da nizam-ı cedid aleyhdarı idiler. Sonradan Sadrâzam Hafız İsmail Paşa'nın mel'aneti tahakkuk ettiği halde ocakların isyanından korkularak işin sonuna kadar kendisine dokunulamamıştı.

Cevdet Paşa'nın arzu ettiği gibi İstanbul'daki devlet hainlerinin tertib-i cezaları için görünürde kelleyi koltuğa almış bir vezir yoktu. Olsa da yeniçeriler İsmail Paşa'nın azlinden şüpheleniyorlardı.[116]

113 *Tarih-i Cevdet*, VIII, s. 76.

114 *Asım Tarihi*, c. 1, s. 109.

115 Sadrâzam İsmail Paşa Rumeli'deki nizam-ı cedid aleyhdarlığını Anadolu'da da yapmak isteyerek nizam-ı cedid ve Sultan Selim aleyhdarı olan Canikli Tayyar Paşa'nın isyanı üzerine ona karşı vaki galebeden sonra âsinin tedibine devamı önlemek istemiştir. Bereket ki, pâdişâh uyanık davranarak sadrâzamın iğfaline kapılmamıştı. (Sandık 27, hat no: 38).
Yine bu sadrâzamın türlü türlü desiselerle Çaparoğlu Süleyman Bey'in Amasya, Tokat ve Sivas taraflarındaki nizam-ı cedid askerinin yazılmasını önlemeye teşebbüs ile muvaffak olmuştu. Bunu Süleyman Bey'in 9 C. 1220 tarihli İstanbul'daki kapu kethüdasına yolladığı ve bütün mahzurları beyan ettiği mektubundan anlamaktayız. (Sandık 27, hat no: 30).

116 Bütün bu hareketlerde Sadrâzam Hafız İsmail Paşa'nın hem Anadolu ve hem Rumelideki nizam-ı cedid işinde suret-i haktan görünerek oynadığı roller sonradan anlaşılarak Edirne vak'asını müteakip azli takarrür etmiş, fakat yeniçerilerin buna itirazlarından çekinilerek ıslahat ve nizam-ı cedide taraftarı olduğu malûm olan Şeyhülislâm Salihzade Esad Efendi de beraberce azlolunmak suretiyle dedikodu kapısı açılmamıştır.

Bu müteaddid sebepler içinde bizce en mühimi nizam-ı cedid ordusunun zahiresizlikten dolayı çekilmeğe mecbur olması idi ki, asilerin ellerinde en mühim silâh da bu idi ve bu sayede muvaffak olmuşlardı. Abdurrahman Paşa da bu yüzden çektiği sıkıntıyı anlatmıştı.

Abdurrahman Paşa nizam-ı cedid askeriyle Edirne'de bulunmuş olsa idi hem Rusların tahrikiyle genişlemiş olan Sırp isyanı bastırılır ve hem de üç buçuk ay sonra Ruslarla olan muharebede bu kuvvetlerden ve arkalarından Levend ve Üsküdar ocaklarından sevkedilecek olan kuvvetlerden istifade olunarak Rusların tecavüzleri önlenirdi. Bilhassa pek acı olan nokta Ruslarla muharebe olurken bu nizam-ı cedid askerinin kışlalarında kalmaları olup bu hal hükûmetin ne derecede âciz ellerde bırakıldığını ve pâdişahın da korkusu yüzünden yetiştirdiği bu mükemmel ordudan istifade edilemediğini gösteriyor.

Beşinci Bölüm

Abdurrahman Paşa'nın Konya'ya Gitmesi:

Yukarıda görüldüğü gibi kendisine gönderilen ferman üzerine Kadı Abdurrahman Paşa, kumandası altındaki nizam-ı cedid askerini Silivri'de bırakarak kapı halkı olan üç bin kişi ile Silivri'ye gönderilen iki korvete binerek İzmit'e hareket edüp ağırlıkları ve hayvanları da Üsküdar'a nakl ve oradan İzmit'e gönderilerek kendisine yetiştirildi. Kocaeli mutasarrıfı Kasım Paşa'ya gönderilmiş olan fermanla hakkında pâdişahın teveccühünün devam ettiği ve misafirperverlik hususuna itina olunması tavsiye olunmakta idi.

Abdurrahman Paşa İzmit'e gidip ağırlıklarını ve hayvanlarını alarak Konya'ya hareket etmiş, kırgın ve üzgün olarak eski vazifesine başlamıştı (1806).

İsmail Paşa 1221 Receb iptidalarında azledilerek vezirliği alınıp Bursa'da ikamete memur edilmiş ve sonra tekaütlük merasimine münafi hareketi vesilesiyle Rodos adasına sürülmüş ve oradan da Sakız adasına naklolunmuştur. Sadareti esnasında veliaht Şehzade Mustafa ile gizlice muhabere ettiği Sultan Selim'in hal'inden sonra meydana çıkmış ve Dördüncü Mustafa'nın cülusundan sonra nizam-ı cedid aleyhindeki harekâtı ve Sultan Mustafa'ya hizmeti sebebiyle tekrar sadrâzam olmağı ümit etmiş ise de, Konya valiliği ve Boğaz muhafızlığına tayin olunarak umduğunu bulamamış ve dört ay sonra da vefat etmiştir. Konya valisi olur olmaz nizam-ı cedid ve Kadı Abdurrahman Paşa'nın aleyhdarı Candaroğlu Bekir Ağa'yı af ettirmiştir.

Abdurrahman Paşa'nın Valilikten Azli:

Nizam-ı cedid aleyhdarları ve bilhassa Edirne ve diğer o havalideki kaza âyanları bu kadar muvaffakiyete kanaat etmeyerek diş biledikleri Abdurrahman Paşa'nın valilikten uzaklaştırılmasını istiyorlardı. Hafız İsmail Paşa'nın azlinden sonra yerine gelen Hilmi İbrahim Paşa Rusların tecavüzî hareketi üzerine Şevval 1221'de (Aralık 1806) sefere giderken Edirne'den geçtiği sırada âyanlar Abdurrahman Paşa'nın valilikten azlini istemişler ve o da kendilerine söz vermişti.

Bundan sonra Abdurrahman Paşa'nın azli için bahane arandı. Nevşehir kazasından kudumiye, teşrifiye, kethüdaiye vesair isimler altında vergi alınması gibi sebeplerden dolayı kendisine gönderilen tenbihi ve tekdiri havi 1222 Muharrem iptidaları tarihli bir fermanla bu türden usulsüz hallere teşebbüs etmemesi emir olunuyordu.[117] Bu fermanın henüz yazısı kurumadan bunun arkasından 8 Muharrem 1222 (18 Mart 1807) tarihli ordudan gönderilen bir fermanla da Konya valiliğinden azlolunup malikâne suretiyle üzerinde olan Alanya sancağı muhafazasına memur edilerek yerine İçel mutasarrıfı vezir Ahmed Paşa tayin olundu. Fakat Konya halkı Abdurrahman Paşa'dan memnun olduklarını bir mahzarla İstanbul'a arz eylemeleri üzerine mesele çatallaştı.

Abdurrahman Paşa 27 Muharrem 1222'de (6 Nisan 1807) İstanbul'a sadaret kaymakamı Köse Musa Paşa'ya göndermiş olduğu mektupla Konya'dan azledilerek malikâne suretiyle mutasarrıf olduğu Alanya sancağına memur edildiğini, emir ve fermana itaat edeceğini, fakat bu kadar gayretle vücuda gelmiş olan nizam-ı cedidin heder olacağını ve kendisinin yerine tayin edilen Ahmed Paşa'nın bu işleri başaramıyacağının evvelden beri malûm olduğunu beyan ile Konya halkının kendisinden memnun olup bırakmak istemediklerini ve bundan başka yaptığı işler dolayısiyle memlekette alacağı ve borcu olduğunu arz ile azil işini geri bıraktırmak istemiş[118] ve aynı mealde olarak kendisinin İstanbul'da

117 "Karaman valisi Abdurrahman Paşa iclâlehûya hüküm eyalât ve elviyeye vülat tayininden maksud fukaray-ı raiyyet ve aceze-i memleketin himaye ve sıyanetleri iken sen ki vezir-i müşarünileyhin bu dakikalara kat'a sarfı zihin etmeyerek tarafından Nevşehir kazasına kudumiyye ve teşrifiyye ve kethüdaiyye nâm-ı ve nâm-ı aharla külliyetli mebaliğ tevzi ve bir taraftan buyruldu ile mübaşir tayin ve cebren akçe tahsil ve bir yandan dahi sen sefer-i hümayuna memurum deyu kazalardan bedel-i af ahziyle sekene-i memlekete zulüm ve teaddi olunduğu tahkik olunup sen ise saire makis olmayarak vüzeray-ı izamım beyinlerinde riza cûy ve sadakatkâr ve rüsum-ı raiyyet-perveriye dahi vukufun derkâr iken bu vechile harekete ibtidarın şer-i şerifin hilafı ve rıza-i hümayunuma münafı ve hakkında derkâr olan hüsn-i zan ve teveccüh-i mülûkânemin bilvücuh mugayiri olup hakkında iğbirar-ı tab-ı cihandaranemi mûcib keyfiyyet olmakla fî mâbad bu makule hareketten kef-i yed ve mübaadet ile memleket sekenesini himayet ve sıyanet etmeğe dikkat eyliyesin... Evail-i Muharrem sene 1222" (Mühimme Defteri, No: 224, s. 252).

118 Konya'dan Abdurrahman Paşa'nın tahriratından:
Eyalet-i merkume uhdemizden sarf u tahvil ve ber vech-i malikâne mutasarrıf olduğumuz

muhabereye mezun olduğu Şıkkısanî defterdarı Ahmed Bey'e de mektup yazmıştır.

Abdurrahman Paşa'nın göndermiş olduğu tahriratı sadaret kaymakamı pâdişâha takdim etmiş ve bunu okuyan Sultan Selim tahriratın üzerine:

-Ahali hoşnud. İstedikten sonra ne demeli? Abdurrahman Paşa'yı ehali istemiyor diye azletmiştik. Siz karar verildiği üzere Abdurrahman Paşa'yı ibka edüp keyfiyeti orduya (sadrâzam ve serdar-ı ekreme) *tahrir ve gelen evrakı ve mahzarları irsal edin"* hatt-ı hümayununu yazarak evrakı iade etmiştir.

Keyfiyet sadaret kaymakamı tarafından sadrâzama bildirilmekle beraber[119] Abdurrahman Paşa'nın ibkası sadrâzamın Edirne âyanlarına verdiği söze aykırı düşeceğini Musa Paşa'nın tekrar arzetmesi üzerine valiliğe talip olup rikâb-ı hümayun kethüdası bulunan Şamlı Ragıb Efendi 1222 Rebiulevvel'de ve (1807 Mayıs) vezirlikle Konya valiliğine tayin edilmiştir.[120] Fakat pek az sonra saltanat tebeddülü dolayısiyle yâni Sultan Selim'in hal'i ve IV. Mustafa'nın cülusu münasebetiyle valilikten azledilen Ragıb Paşa'nın yerine 18 Haziran 1807 tarihinde nizam-ı cedid aleyhdarı esbak sadrâzam Hafız İsmail Paşa Konya valiliğine tayin edilince Abdurrahman Paşa'yı Konya'ya sokmayan âsilerin elebaşısı Candaroğlu Seyyid Ebubekir Ağa'yı affederek Konya'ya dönmesine müsaade almıştır.[121] Ebubekir Ağa daha sonra yine mevki alarak Konya mütesellimi olmuştur.

Alanya sancağı muhafazasına emir ve irade buyrulmuş... Sem'an ve taaten her vechile emr-i pâdişahiye kılade-i gerdan etmişimdir... Eyalet-i Karaman bana tevcih buyrulduğu zaman harap ve perişan ve etrafa dağılmış olan halkın toplanması için çok gayret sarfetmiş ve her birerlerine edevat-ı çift ve tohum ve hayvan verilmiş ve bu suretle külliyetli alacağım olduğu gibi İstanbul'a sarrafa ve burada esnafa borcum teraküm etmiştir. Ferman mucibince emr-i âliye itaatimiz mahz-ı hayır olacağını ehaliye ifade etmişsem de tesir etmeyüp beldemizden koyuvermemiz emr-i muhaldir; zira yüz seneden beri bu emniyet ve sıyaneti bir valide görmedik buradan uzaklaşmanızla yine evvelki hal avdet edecektir bir şefkat haberi zuhuruna intizar ile koyuvermiyorlar... Gerçi Ahmed Paşa vüzera-i i'zamdandır fakat ama bu asker hususunda ehil olmadığı İçel'de bulunması cihetiyle yakinen malûmumdur..." Topkapı Sarayı Arşivi, No: 3382.

119 Hatt-ı hümayun vesikaları, sandık 28, hat numarası 55.

120 Konya valiliğine talip olan Ragıb Efendi'nin takririnden: "Karaman Eyaleti tevcih buyrulan Ahmed Paşa hazretlerinden Konyalının adem-i emniyeti ve Abdurrahman Paşa hazretlerinin Konya'dan çıkmayup iltimas-ı ibkası ve bu bâbda tekevvün eden gaileden tevakki mülâhazasiyle Karaman iyaletinin müşarünileyhe (Abdurrahman Paşa'ya) ibkası istisvab buyrulmuş ise de mukaddema müşarünileyhin azli ve Rumeli sergerdelerinin ve alelhusus Edirne ve havalisinin tatyibleri kaziyyesine mebni olduğu taraf-ı hazret-i serdar-ı ekremden işaa olunmuşken müteakiben Abdurrahman Paşa'nın çıkmamasiyle ibkası hususunda olacak televvün kesr-i nüfuz-ı serdar-ı ekremi ve şüyu-ı enva-ı eracif-fütur-ı hahiş-ı asâkire illet-i müstakille olacağı ve mukaddema Karaman iyaleti hükûmet-i müstakille olduğu ecilden hakk-ı nâmüstehakk-ı acizanemde karar bulması lâzım gelse inayet-i barî ile bir hizmet-i pesendideye alet olunması ..." Ragıb Efendi'nin arzetmesi üzerine vezirlikle Karaman valiliğine tayin olunmuştur. (Hatt-ı Hümayun vesikaları, sandık 28, hat numarası 38).

121 Konya Mahkeme-i şeriyye sicilli (1216 ilâ 1222 senelerine ait sicil).

Abdurrahman Paşa valilikten azlinden sonra maiyyeti olan üç bin kadar talimli askeriyle malikâne suretiyle uhdesinde olan Alanya'da oturmuştur. Bir ara 1222 Safer ayı sonlarında (1807 Mayıs) yeğeni Ârif Bey'i bir tahriratla İstanbul'a göndermiş ise de Ârif Bey yolda Eskişehir civarındaki eşkiyadan "kumarcı" lakabiyle meşhur şaki tarafından yakalanarak hapsedilmiştir. Bunu haber alan Abdurrahman Paşa hükûmete müracaat ettiğinden, hükûmet Ârif Bey'in kurtarılması için Bilecik Voyvodası Kalyoncu Ali'ye ferman göndermiş ve Ârif Bey'in kurtarılarak tahriratla beraber İstanbul'a gönderilmesinde israr eylemiştir.[122]

1807 Senesinde İstanbul Olayları:

Yukarıda görüldüğü üzere Abdurrahman Paşa Konya valiliğinden azlinden sonra askeriyle malikânesi olan Alanya sancağına çekilmişti. Kendisinin Konya'dan ayrılmasından (çünkü azlinden sonra Safer başlarına kadar Konya'da kalmıştı) henüz bir buçuk ay geçmişdi ki, 17 Rebiulevvel 1222'de (25 Mayıs 1807) Kabakçı Mustafa isyanı olmuş ve dört gün sonra da III. Selim'in hal'i ve büyük emeklerle vücuda gelmiş olan nizam-ı cedidin lağvı haberi gelmiş ve IV. Mustafa da hükümdar olmuştu. Bu sırada ordu Rus cephesinde Sadrâzam Hilmi İbrahim Paşa da Silistre'de bulunmakta idi.

Rusçuk Yârânının Faaliyeti:

Tarihlerde görüldüğü üzere ordu ile Sadrâzamm maiyyetinde bulunan Sultan Selim taraftarı olan devlet ricalinin –ki bunlar "Rusçuk yârânı" diye meşhurdurlar– teşebbüsleri ile Sultan Selim'in tekrar hükümdarlığa getirilmesi kararlaştırılmış ve bu işte Tuna seraskeri bulunan Alemdar Mustafa Paşa'nın vatanseverliği ve hamiyetperverliğinden istifade edilmesi düşünülmüş, bunun için devletin düştüğü kötü durumun bir müddet daha devamı feci neticeler doğuracağı bu kıymetli vezire telkin olunarak vatanî hissi tahrik edilmiş ve türlü tertipler ve tedbirlerle onun İstanbul'a gelmesi temin olunmuştu.

Alemdar Mustafa Paşa'nın İstanbul'a Gelmesi:

Ruslarla yapılan mütareke üzerine ordunun cepheden İstanbul'a hareketi esnasında kapukulu ocaklariyle beraber Alemdar Mustafa Paşa da tertip edilen emrivakilerle maiyyeti kuvvetleriyle İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'a gelinceye kadar Sultan IV. Mustafa taraftarı görünen Alemdar, geldikten sonra tarihlerimizde görüldüğü üzere Rusçuk yârânının kararıyle Sultan III. Selim'i tekrar salta-

122 Mühimme Defteri, No: 225, s. 24, evahir-i Safer 1222.

nata getirmek üzere saraya baskın yapmış ise de alınan tertibatın noksan olarak tatbiki neticesinde muvaffak olunamayarak IV. Mustafa'nın emriyle Sultan Selim şehit edilmiş ve aynı âkibete uğramaktan zorlukla kurtulan Şehzade Mahmud, biraderi Mustafa'nın hal'iyle yerine hükümdar olmuştur. (5 C. 1223) (29 Temmuz 1808).

Altıncı Bölüm

İkinci Mahmud'un Cülûsu ve Alemdar'ın Sadareti

Sultan Selim'in hal'inden sonra Anadolu'da nizam-ı cedidi vücuda getirmişlerden Kadı Abdurrahman Paşa Sultan IV. Mustafa taraftarı ve nizam-ı cedid aleyhdarı olanların tuzağına düşmemek için uyanık bulunduğu gibi yine aynı maksada hizmet etmiş olan Çaparoğlu Süleyman Bey de İstanbul ahvalini gözden kaçırmayarak tetikte bulunmuştu. Hattâ Çaparoğullarının can düşmanı olan Canikli Hacı Ali Paşa torunu Tayyar Paşa, Süleyman Bey'le mücadeleye atılıp muvaffak olamayarak Rusya'ya kaçmış ve IV. Mustafa'nın cülusunu müteakip İstanbul'a getirtilerek sadaret kaymakamı olunca Süleyman Bey'in hükûmete emniyeti kalmamıştı.[123] Hattâ kendisinden asker istendiği halde Tayyar Paşa sadaret kaymakamlığında kaldıkça ne kendisinin ve ne de diğer âyanların Anadolu'dan asker vermeyeceklerim açıkça beyan etmesi üzerine hükûmet ileri gidememiş ve Tayyar Paşa da tayininden altı ay sonra azlolunmuştur.

Kadı Abdurrahman Paşa'nın İstanbul'a Daveti:

Alemdar Mustafa Paşa sadrâzam olunca durumu Abdurrahman Paşa'ya bildirmiş ve o da bir arîza ile Alemdar'ın sadaretini tebrik ederek kendisine bazı hediyeler de yollamıştır.[124] Tabiî bu saltanat tebeddülü nizam-ı cedid taraftarlarını memnun bıraktığından endişeler ortadan kalkmıştı.

123 Tayyar Paşa'nın sadaret kaymakamlığına getirilmesi kendisine husumet beslediği Sultan Selim'i öldürmek içindi, fakat Süleyman Bey'in ve diğer âyanların Tayyar Paşa'ya karşı cephe almaları üzerine IV. Mustafa istemeyerek Tayyar Paşa'yı azle mecbur olmuştur.

124 Alemdar Mustafa Paşa'nın, Abdurrahman Paşa'ya göndermiş olduğu mektubun baş tarafından: "Saadetlû mekremetlû meveddetlû karındaşım hazretleri, Dersaadet'e kudum-i halisanemizi tebrik ve ihlâs-ı derunlerini temhid marazında firistade ve isra buyrulan tahrirat-ı müşirileri reside-i hayyiz-i vusul ve mefhum u mezayası ıttılâ-ı hulusveri ile meşmul olup îfa-yı lâzime-i resm-aşinayî ve meveddete vâki olan riayet-i düsturilerinden hasıl olan mahzuziyet-i mütekâsire derece-i kemale mevsul ve irsal buyrulan bir bohça hediye-i şerifleri dahi vasıl olup nihade-i cây-ı kabul olmuştur ..." Tarih-i Cevdet, IX, s. 275.

Alemdar Mustafa Paşa işleri ele aldıktan sonra IV. Mustafa'nın cülûsuyla kaldırılmış olan nizam-ı cedid askerî teşkilâtını başka isim altında ihya etmek ve devlet nizamına dair bir karar vermek üzere Anadolu'daki ve Rumeli'deki dişli âyanları ve bu arada esbak Konya valisi olup muallem asakir-i şâhâne kumandanlığında bulunmuş olan Abdurrahman Paşa'yı İstanbul'a davet etmiştir. Alemdar Mustafa Paşa'nın, Abdurrahman Paşa'ya göndermiş olduğu 27 Cemaziyelâhır 1223 (20 Ağustos 1808) tarihli tahriratta şöyle denilmektedir:

"Cenab-ı saadetleri devlet-i aliyyenin sadık ve hamiyyetkâr vüzera-yı izamından olup hidemat-ı saltanat-ı seniyyede iltizam buyurdukları sa'y u sadakat ve şimdiye kadar zuhura gelen hamiyyetkâri ve gayret-i düstûrileri sem'an malûm-ı halisanemiz olarak hakk-ı müşirilerinde gaibâne hulûs ve muhabbetimiz hasıl olup muhlisinizin dahi maksud ve meramım ancak din ü devlete hizmet-i pesendide vücuda getirmek ve sefer maslahatında dahi satvet-i kahire-i saltanat-ı seniyyeyi izhar etmek akdem-i efkârımdır. Binaenaleyh hudavendigâr-i esbak Sultan Selim han cümlemizin velinimeti ve efendisi olup muhlisiniz ve cenab-ı saadetiniz çirağ-ı hassı oldığımızdan[125] anı iclâs için bu kadar mesafe-i baideyi tay i edip gelmiştim ancak mukaddemce temhid kılındığı üzre irade-ı hak başka yüzden tealluk etüp Sultan Mahmud efendimiz cülus buyurdılar ve her ne kadar istihkakmız yok ise de mühr-i hümayunı muhlisinize ihsan buyurdular, fe-lillâhi'l-hamd cenab-ı bari Sultan Mahmud Han efendimiz gibi melek-haslet bir pâdişâh ihsan eyledi, ahlâk ve etvarı cennetmekân Sultan Selim Han efendimize benzer, inşallah saye-i hümayununda âlemin kesbi asayişi ve rahatı eltaf-ı ilahiyyeden akdem-i memulümdür. Devlet-i aliyyenin esbab-ı teyidiyesinin istihsaline himmet olunmak lâzimeden ve inşallah cümlenin gönül birliğiyle bu tarafın iktiza eden nizamını verdikten sonra muhlisinizin sefer-i hümayuna azimetimiz musammem olan mevaddan olmağın din ü devletin hizmetinde birlikte bulunmak için cenab-ı düsturîlerinin dahi teşrifleri ehass-ı matlubımızdır" dedikten sonra Kadı Paşa'nın asker yazma işindeki mesaisinden ve halen dairesinde üç bin kadar nizam-ı cedid askeri mevcut olduğundan ve nizam-ı cedidin lağvından sonra 'eldeki talimli asker dağılmış ise de ekserisi yine o taraflarda olduğundan bunlardan ne kadar mümkün olursa serian yazılmasını bildirmiş ve aynı zamanda nizam-ı cedidin iadesi matlup ise de halk arasında kil ü kali mucip olmamak üzere "tüfenkçi" namiyle asker toplanması ve bunların ulu-

125 Gerek Alemdar Mustafa Paşa ve gerek Kadı Abdurrahman Paşa, karihadan olarak bizzat Sultan Selim tarafından vezirliğe çıkarılmıştır. Merhum Sultan Selim'in çirağ-ı hassı yâni güzide yetiştirmelerinden olduklarından dolayı o zamanın ıstılahından olarak (çirağ-ı has) tabiri kullanılmıştır.

fe ve tayinatlarının hükûmet tarafından tesviye edileceğini ve kendisinin (Abdurrahman Paşa'nın) maiyyeti askerinden maada tüfekçi ismiyle iki üç bin asker yazarak hemen bunları alup İstanbul'a gelmesini bildirerek tahriratı Abdurrahman Paşa'nın kapu kethüdasiyle göndermiştir. Alemdar Mustafa Paşa tahriratının sonunda îcap edecek fazla malûmatın kapu kethüdasının şifahî ifadesinden öğrenilmesini bildirmiştir.[126]

Kadı Abdurrahman Paşa kendi maiyyeti kuvvetlerine ilâve olarak evvelce talim görmüş nizam-ı cedid askerinden de alarak altıbin kişilik bir kuvvetle 14 Şaban 1223 (5 Ekim 1808 Çarşamba) günü Üsküdar'a geldi ve üç gün sonra yâni 8 Ekim Cumartesi günü Bâbıâlî'ye davet olunarak Alanya ve Beyşehir sancakları ilhakiyle bâ-hatt-ı hümayun Anadolu valiliğine tayin olundu.[127]

Devlete verilecek yeni düzen hakkında sadrâzamın riyasetinde Bâbıâlî'de toplanmış olan şûrada müzakere yapıldı ve neticede yedi madde ve bir hatime üzerine kaleme alman ahidname –ki tarihlerimizde "sened-i ittifak" denilmektedir– ahkâmına riayet edileceğine dair yemin edildi ve mecliste bulunanlar tarafından imzalandı.[128]

Evvelce asakir-i şâhâne denilen nizam-ı cedid askerine "sekban-ı cedid" adı verildi.[129] Nizam-ı cedid yâni asakir-i şâhâne teşkilâtı yapıldığı sırada Yeniçeri Ocağı'nı kuşkulandırmamak için nizam-ı cedid askeri Bostancı Ocağı'na bağlanmış ve evvelden beri devam edip gelen yedi ocak muhafaza edilmişti,[130] fakat bu defa kurulan sekban-ı cedid ocağı müstakil olarak sekizinci ocak itibar olundu. 27 Şaban 1223'de (18 Ekim 1808) yeni ocağa tuğ, bayrak ve mehter takımı verildi.[131]

126 *Tarih-i Cevdet*, IX, s. 276-277 (Matbaa-i Osmaniye tab'ı) Alemdar'ın, Kadı Paşa'ya göndermiş olduğu bu tahriratın müsveddesi o tarihte reisülküttab olan Mehmed Said Galib Efendi tarafından kaleme alınmıştır. Galib Efendi daha sonra vezir ve H. 1239'da (1823) sadrâzam olmuştur.

127 Atik vüzera defteri (eyalet-i Anadolu ve Beyşehri sancağı) *s.* 58 ve *Şanizâde Tarihi*, I, s. 61 ve *Tarih-i Cevdet*, IX, s. 7.

128 Bu sened-i ittifak Anadolu ve Rumeli'deki hanedan ve âyanın pâdişaha ve hükûmete karşı sadakat ile hükûmetin emrine itaatlerini ve bütün Osmanlı memleketlerinde nizam-ı cedid askeri tertip edilmesini ve devlet gelirlerinin tahsil ve muhafazasını taahhüd altına aldığı gibi padişah ve hükûmet de buna karşılık olarak sened-i ittifaka aykırı hareket etmiyeceğine dair olan kayıtlarla bir fenalıkları görülmedikçe hanedan ve âyanların hukukunu muhafaza ile anları cezalandırmamağı taahhüd eylemekte idi.

129 "Mukaddemki asakir-i şâhâne tabiri tağyir ve sekban-ı cedid namiyle tesmiye olundu" *Şânîzade Tarihi*, I, s. 76 ve *Tarih-i Cevdet*, IX, s. 38.

130 Yedi ocak şunlardır: Yeniçeri, cebeci, topçu, top arabacı, süvari (altı bölük) bostancı, tersane.

131 Şaban 1223 tarihinde Abdurrahman Paşa'ya gönderilen emr-i âlide teşkil edilen asakir-i cihadiye-i sekbânın beher neferine ayda on kuruş îta ve tayinatları hükûmetçe verileceği beyan olunduktan sonra vezir-i mükerrem Abdurrahman Paşa'ya Anadolu'da Bağdad kapusundan Üsküdar'a kadar bu teşkilâtın verildiği beyan olunup evvelce Anadolu'da nerede asakir-i şâhâne için kışlalar yapılmışsa ki Dördüncü Mustafa'nın cülusu üzerine terk edilmiş veya tah-

Sekban-ı cedid askeri nizam-ı cedid askerinin evvelce bulundukları Üsküdar'da Selimiye ve Beşiktaş üstündeki Levend Çiftliği kışlalarına yerleştirilerek Kadı Abdurrahman Paşa bunların seraskerliğine tayin olunup Üsküdar'da esbak sadrâzam Hafız İsmail Paşa'nın yaptırdığı köşk kiralanarak Kadı Paşa'nın ikametine tahsis olunmuştur.

Sekban-ı cedid ocağına gönderilen tuğ ve sancak, seraskerin Üsküdar'da bulunmasına mebni Üsküdar'a geçirilerek tekbîr ve tehlillerle Selimiye kışlasına götürüldü. Abdurrahman Paşa tuğ ve sancağı karşılayarak tuğ kışla sahasına dikildi ve yeni asker, nizam-ı cedid zamanındaki muallim ve zabitlerinin nezaretleri altında talime başlattırıldı. Sabık nizam-ı cedid kethüdası bulunan Bursalı Süleyman Ağa ocak ağası tayin olundu. Sekban-ı cedid askerine dizlik ve tozluk ile başlarına Rumeli'de bir kısım halkın giymekte olduğu "şobara" denilen altı, yedi ve hattâ sekiz dilimli çuha kalpak giydirildi[132] ve askerlerden bir sınıfı şobaralarının üzerine nergis ve bir kısmı kırmızı mağrip şalı sardılar.

Alemdar Mustafa Paşa'nın daveti üzerine Anadolu'dan Kadı Abdurrahman Paşa'dan başka maiyyetleri kuvvetleriyle Çaparoğlu Süleyman Bey, Karaosmanoğlu Hacı Ömer Ağa, Bilecik voyvodası Kalyoncu Ali, Bolu voyvodası Hacı Ahmed Oğlu İbrahim Ağa ile Rumeli'den Serez âyanı İsmail Bey, Çirmen mutasarrıfı Mustafa Paşa gelmişlerdi. İsmail Bey 14 Receb'de (5 Eylül) mükemmel surette teçhiz edilmiş on iki bin kişilik kuvvetle gelmişti.[133]

Bâbıâli Baskını ve Alemdar'ın İntiharı:

Sekbân-ı cedid askeri mevcudu henüz dört bin kadardı. Sadrâzam Alemdar Mustafa Paşa her şeyi oldu bitti sanıp İstanbul'a davet etmiş olduğu âyanların kuvvetlerinden birer miktar alıkoyarak âyanların yerlerine dönmelerine izin verdi. Halbuki bir müddet daha sekbân-ı cedid askerinin artmasını beklemek ve çok uyanık ve tetik bulunması icap ediyordu. Kendisine güvenen sadrâzam bunu yapmadı; öte yandan yeniçeriler ve ocak gayreti güdenler bir ayaklanma için fırsat kolluyorlardı. Sadrâzamla beraber devlet ricali de büyük bir gaflet içinde bulunuyordu.

rip olunmuştu. Bunların tamire muhtaç olanlarının tamir edilerek içlerine asakir-i cihadiye-i sekban konup bundan böyle Anadolu tarafında serdar oldukları vilâyetlerde zabit olmayıp ve sefer vukuunda serdengeçti ve sefer bayrakları açılarak asker toplanmaması ve ancak düşmana karşı sekban-ı cedid muallem askerinin mukabele edecekleri zikredilmektedir. Gelen fermanı Abdurrahman Paşa Üsküdar'da esnaf kethüdaları ve mahallât ihtiyarları ve zabitan ve cemi-i halk muvacehesinde okutturmuştur (Tarih-i Sultan Selim– Cabî Ömer Efendi Vekayinâmesi, varak 196 b).

132 *Şânizade Tarihi*, I, s. 76. Şobaranın esas altı dilimli olmasından dolayı Farsça "şeşpare"den bozma olduğunu beyan ediyor.

133 Yayla İmamı Vekayinâmesi (Veliyyüddin Efendi kütüphanesi Cevdet Paşa kitapları).

Âyanlardan İsmail Bey 24 Şaban 1223'de (15 Ekim 1808) memleketi olan *Serez*'e dönerken maiyyeti âyanlarından Pravişte âyanı kapucubaşı rütbesindeki Halil Ağa'yı bir miktar kuvvetle İstanbul'da bırakmış[134] Çaparoğlu'yla Karaosmanoğlu da aynı sene Ramazan başlarında memleketlerine gitmişlerdi,[135] bu suretle âyanların gitmeleriyle Alemdar'ın kuvveti azalmıştı; bundan başka sadrâzamın mevcut kuvvetini daha ziyade azaltmak isteyen Yeniçeri Ocağı kodamanları Vidin valisi İdris Paşa'yı –ki Molla Paşa diye meşhurdur– Alemdar'ın memleketi ve mıntıkası olan Rusçuk üzerine taarruza teşvik ettiklerinden İdris Paşa tarafından yapılan taarruzî hareket üzerine sadrâzam ünlü adamlarından Boşnak Ağa'yı mühimce bir kuvvetle Rusçuk'un muhafazası için o tarafa gönderdiği cihetle kendisinin de mevcut kuvveti azalmıştı. Zaten İstanbul içindeki mevcut Rumeli kuvvetleri hanlarda ve vükelâ konaklarında bulunarak cüz'i bir kısmı da Bâbıâli'de idi.

İstanbul'daki için için kaynaşmada sabık hükümdar IV. Mustafa'nın parmağı vardı. Sabık hükümdarı kızkardeşi Esma Sultan çok severdi. Esma Sultan ve Mustafa'nın validesi Ayşe Sineperver Kadın da yeniçerileri tahrik etmekte ve Mustafa'yı tekrar hükümdar yaptırmağa çalışmakta idi.

Tarihlerde görüldüğü üzere[136] 1223 Ramazanının yirmi altısını yirmi yedisine bağlayan Kadir gecesi (16 Kasım 1808 Salı gecesi) kanun üzere sadrâzam iftar etmek üzere şeyhülislâm Salihzade Esad Efendi'nin[137] konağına giderek iftardan sonra teravih namazını pâdişâhın da geldiği Ayasofya Camii'nde kıldıktan sonra Bâbıâlî'ye giderek yatmıştı.

Aldıkları tertibat üzerine yeniçeriler gece yarısından sonra Ağakapısı'na gelerek Yeniçeri ağası Mustafa Ağa'nın kendileriyle beraber olmasını teklif ettilerse de Mustafa Ağa bunlara nasihat etmeğe kalktığından bu nasihatlere kulak vermedikleri gibi onu öldürüp yedi, sekiz yüz kişi ile Bâbıâlî'yi bastılar.

Burada muhafaza hizmetinde bulunan sekbanlar müdafaaya kalktıklarından Bâbıâlî'yi ateşlediler. İmdat gelir ümidiyle tomruk dairesi tarafındaki taş odalardan birine giren Alemdar Mustafa Paşa külliyetli miktarda barut ve cep-

134 Cevdet tasnifi, dahiliye vesikaları, No: 8417.

135 Yayla İmamı Vekayinâmesi. Câbî Ömer Efendi Vekayinâmesi'nde Çaparoğlu Süleyman Bey'in Ramazanın yedisinde memleketine gittiği yazılıyor (varak 201).

136 Bu hususta merhum üstadımız Eftalüddin Tekiner'in *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'ndaki (Sayı: 10-21) "Alemdar Mustafa Paşa" isimli seri halindeki yazılariyle benim *Alemdar Mustafa Paşa* (İstanbul, 1942) isimli eserimde mufassal malûmat vardır.

137 Salihzade Esad Efendi nizam-ı cedid taraftarı uyanık bir zat olup III. Selim zamanında birinci defa ve Alemdar Mustafa Paşa sadaretinde ikinci defa şeyhülislâm olmuştur. Alemdar vak'asını müteakip azlolunarak Manisa'ya gönderilmiştir. Yapılan inkılâbın ehemmiyetini kavramış teceddüt taraftarı bir zattı.

hane aldıktan sonra orada müdafaada bulundu ve ertesi Salı günü akşamına kadar hücum edenlere mukabele etti. Sonunda yardım gelmesinden ümidini keserek bulunduğu mahzendeki barutu ateşleyip dumandan boğulmak suretiyle vefat etti (27 Ramazan 1223) (17 Kasım 1808).

Bu hâdiselerden haberdar olmayan Selimiye Kışlası'ndaki Kadı Abdurrahman Paşa, yangını görmüşse de hakikati anlayamamış ve öğrendiği zaman da iş işten geçmişti.

Kadı Abdurrahman Paşa'nın Saraya Gelmesi:

Bâbıâlî baskını Üsküdar ocağında bulunan Abdurrahman Paşa tarafından haber alınması üzerine hemen Selimiye Kışlası'ndaki sekbân-ı cedid askerine cephane dağıttırarak hazırlanmalarını emredip her ihtimale karşı padişahın yardımına koşmaya karar verdi, fakat aynı zamanda askerin fikrini ve ne derecede sadık olduklarını anlamak isteyerek derhal maiyyetindeki binbaşıları toplayıp onlara:

"-Şer'an pâdişah-ı islâmın muhafazasına ve dostuna dost düşmanına düşman olmak ve pâdişah üzerine huruç edenlerle muharebe etmek vacip oldu, şer'in bu emrine imtisal eder misiniz" deyince hepsi de emre imtisal edeceklerini söylediklerinden Abdurrahman Paşa bir kere müsaade isteyelim diyerek yeğeni Ahmed Efendi'yi üç çifte kayıkla saraya gönderdi. Lâkin Ahmed Efendi, bostancı taifesinin şerrinden Sarayburnu sahiline çıkamayup nihayet bir takrip sarayın balıkhane kapısı tarafından girip oradan Hırka-i Şerif Odası tarafına gelip keyfiyeti pâdişâhın silâhdarı Mehmed Bey'e söyledi ve mesele pâdişaha arzedildi.

Sultan Mahmud Kadı Abdurrahman Paşa'nın saraya gelmesini emrettiğinden Ahmed Efendi dönüp keyfiyeti paşaya söyledi. Bunun üzerine Abdurrahman Paşa sekbân-ı cedid askerinden bir kısmını kışla muhafazasında bırakarak diğer kısmını ve kapısı askerini mavnalara doldurup hareket etti. Saraya gitmeden evvel Tophane'ye yanaşarak Kapdan-ı Derya Ramiz Paşa ile görüşüp mutabık kaldıktan sonra saraya doğru çekti.

Saraya gelen kuvvetler evvelâ Yalı Köşkü tarafına çıkarıldı ise de bostancılar "bu nizam-ı cedid askerini saraya taşıyıp yeniçeriden intikam almak istersiniz" diye asker nakledüp boş olarak Üsküdar'a dönen mavnacılar üzerine ateş ederek birini öldürüp birisini de yaraladıklarından sekbân-ı cedid Yalı Köşkü'ne çıkarılamamıştır.[138] Abdurrahman Paşa'nın maiyyeti ve sekbân-ı cedid kuvvetle-

138 27 Ramazan: Üsküdar kışlasındaki sekban askeri mavnalara tahmil ve Kadı Paşa dahi kapusu askeriyle topçu ve arabacı ve tersane talimci askeri Yalı Köşkü'ne teraküm ve enderun-ı hümayuna vusul ve askerin ekseri balıkhaneye nakil ve boş mavnalar yine Üsküdar'a avdette İncili Köşk önünden boş askeri balıkhaneye çıkarup gelirken Çinili Köşk duvarı bedeninden birkaç bostancı nice bir nizam-ı cedid askeri saraya taşıyup yeniçeriden intikam murat edersiz deyu

ri balıkhane kapısından girip enderun kısmına çıkmağa mecbur oldu ve arkadan Levend Çiftliği'ndeki sekbân-ı cedid kuvvetleriyle beraber Ramiz Paşa da geldi.

Ramiz Paşa saraya gelirken Tersane'den bir korvet hazırlatarak Kürekçiler Kapısı ile Azap kapısı arasına koydurarak Galata ve sair taraflardan yeniçerilere gelecek yardımı önlemek istemiştir.

Abdurrahman Paşa ile Ramiz Paşa enderun odasında bulunmakta olan Sultan Mahmud tarafından kabul olundular; bunlardan başka pâdişâh Üsküdar'da mütekait olarak oturmakta olan esbak Kapdan-ı derya Safranbolulu Salih Paşa ile Çarhacı Ali Paşa'yı da saraya davet ettiğinden her ikisi de geldiler.[139] Abdurrahman Paşa ile Ramiz Paşa'nın saraya gelmeleri 27 Ramazan Salı günü ikindiden sonra idi, öğle esnasında gelmiş olsalardı o sırada henüz müdafaa halinde bulunan Alemdar Mustafa Paşa'yı kurtarma ihtimali vardı.

Akşam olunca paşalar getirdikleri askeri saray kapılarına taksim ettiler ve dışarı çıkmayarak saray duvarları üzerinden âsilerden gördüklerini öldürdüler.

Yeniçeriler Alemdar işini hallettikten sonra kusurlarının affiyle kendilerine bir ağa tayini için İstanbul kadısı Köstendilli Tahir Efendi'yi saraya göndermişler ve:

"Bizim garezimiz ancak sadrâzam Mustafa Paşa idi, çünkü o zorba idi, pâdişâhımızın (Yâni Sultan Selim'in) kanına girdi. Binaenaleyh onun îdamı lâzım geldiğinden bu işi işledik, pâdişâhımızın en âdi kullarıyız cürmümüzü af buyursunlar" niyazında bulunmuşlardı.

Her ikisi de ilmiye sınıfından yetişmiş olan Kadı Paşa ile Ramiz Paşa bir hadîs okuyarak "eşkiya mel'unlarının sonsuz cürümlerine cevap ancak kılınçtır; çünkü onlar pâdişâhlarına itaatsizlik edüp ehl-i cehaletten oldular, anlarla cenk etmek îcap eder" diye mukabele ettiklerinden Tahir Efendi geri dönerek Ağakapısı'ndaki âsilere bunu anlattığından hiddetlenen yeniçeriler saraya hücuma karar verip taarruz ettilerse de sekbanların müdafaalariyle karşılaştılar.

Bâbıâlî hâdisesi sebebiyle Salı günü akşamına kadar yollar kapalı olup saraya yiyecek gelmediği gibi[140] Ramazan da olduğundan saraydaki askere yiye-

bedenden tüfenklerine atış verüp iki kayıkçıyı kurşun ile cerh ve biri helak olup ve kayıkhane ve bostancı ocakları neferatının külliyen sekbân-ı cedid askerine husumetleri aşikâr olmakla cümlesi enderundan dışarı çıkarılıp ancak sekban askeri enderunda kalmıştır. (Câbî Ömer Efendi Vekayinâmesi, varak 214).

139 Câbî Ömer Efendi Vekayinâmesi'nde Çarhacı Ali Paşa'nın 29 Ramazan'da saraya davet olunarak yedi çifte kayıkla geldiği ve derhal Etmeydanı'na gönderilerek yeniçerilerle konuşup bunların Kapdan Paşa, Kadı Paşa, İnce Bey, Liman Reisi, Behiç Efendi, Bahriye Defterdarı vesaire on beş kişinin kendilerine teslimini istedikleri haberini getirmiştir.

140 Sarayın bütün tayinatı dışardan her gün gelmek hasebiyle et ve ekmek tayinatının içeri gönderilmesine mani olunmakla enderunda olan asakir ile sairleri sıkıntıya düşüp askere Has bahçe ve sair mahallerde olan helvacı kabaklarını, bahçe parmaklıklarını kırarak tabh ve ekl edip

cek tedariki zarurî idi. Bunun üzerine Kadı Paşa'nın emriyle iftara yakın muallem asakir ağasiyle sekbân-ı cedid binbaşısı Mavnacı Mustafa Ağa altı yüz kadar kuvvetle saraydan (Bab-ı Hümayun, Soğukçeşme ve Demirkapı'dan) çıkarak saray önündeki yeniçerileri kırıp dağıtarak bir koldan Çemberlitaş tarafına ve Mürekkepciler mevkiine kadar gidip Cephane Kışlası'nı zapt ve diğer koldan Akbıyık ve Hocapaşa taraflarına kadar gidip ve aynı zamanda yiyecek tedarik edip Alemdar Paşa'nın durumunu tahkik için Babıâli tarafını dolaştıktan sonra Abdurrahman Paşa'dan gelen emir üzerine saraya dönerek kapıları kapadılar.

Sekbân-ı cedid kuvvetlerinin bu başarıları yeniçerileri korkuttuğundan gece dellâllar çıkararak mahallelerde propagandaya başladılar; saraya sekbân-ı cedid askeri aldılar, yarın dışarı çıkarak ırzınızı paymâl ve mallarınızı yağma edip evlerinizi yakacaklar diye İstanbul halkını heyecana getirmek istediler ve bir kısım cahil imam ve hocalar ile imdada gelmeyenlerin avratları boş ve kendileri kâfirdir diye îlân ettiklerinden bu suretle ayaklanan börekçi, tablakâr, helvacı, manav, küfeci gibi toy ve sadedil kimselerden tedarik ettikleri bir güruh sayesinde mühim miktarda taraftar buldular.

Bu suretle kuvvetlenen yeniçeriler 28 Ramazan Çarşamba günü (17 Kasım) saraya hücuma cesaret ettiler. Sekbân-ı cedid kuvveti dörtbin kadar ise de bunların bir kısmı Üsküdar ve Levend Çiftliği kışlalarında bırakılmış olduklarından saraydaki mevcut takriben üçbin kadardı, bunlara mukabil yeniçeri ve onlarla beraber olan halk kuvvetleri ise sekbanların dört beş misli idi, bundan dolayı sekbân-ı cedid askerinin müdafaada kalmasına karar verildi.

Saraya hücum eden asilerden bazıları Ayasofya Camii'nin minarelerine çıkarak oradan saraya kurşun atmağa başladılar. Sadrâzam kethüdası konağından aldıkları topu saray meydanına getirip güllelerle Bâb-ı Hümayun'u döğmeğe başlamaları üzerine Kadı Paşa Bâb-ı Hümayun'u açtırıp kendisi, beş altı yüz muallem sekbân-ı cedid askeriyle Darphane meydanında atlanmış olarak durdu. Yeniçeriler Bâb-ı Hümayun'un açıldığını görünce hücum etmişlerse de Kadı Paşa bunları sahte ric'atle aldatarak sonra şiddetle ateşe tuttuğundan bir hayli telef ve mecruh bırakmışlar, diğer kısmı da kaçmıştı.

Hariçteki düşmanlık yetmiyormuş gibi saraydaki aşçı, ekmekçi, helvacı, baltacı ve bostancılar da sekbân-ı cedid askerine husumet edip ele geçirdiklerini öldürüyorlardı.[141]

muzayaka kesîr olmakla ve sarayın taşradan gelen suyunu dahi Ağakapısı'ndan suyolculara tenbih ile kat ve enderun Has oda ağaları dahi yiyecekten mahrum oldular. (Câbi Efendi Vekayinâmesi)

141 *Âsım Tarihi*, II, s. 253. Üsküdar'dan gelen sekban askerine enderundaki bostancı neferleri bu ne ola bizler de yeniçeriyiz sözüyle ayaklanmak istemeleri üzerine zabitan bu kavgaya karışmayıp

Âsilerin saraya kurşun atmalarına hiddetlenen Sultan Mahmud, donanmanın Ağakapısı'nı bombardıman etmesini emrettiğinden Kurşunlu Mahzen ile Unkapanı önünde bulunan bir kalyon ve bir korvetten mürekkep iki gemi Ağakapısı'nı hedef tutarak bombardımana başlamıştı.[142] Bu hal üzerine telâşa düşen ocaklı ulemayı kadıasker ve nakibüleşrafı Ağakapısı'na çağırmışlar ve Tekeli Köşkü'nde toplanmışlardı.[143]

Bu halde müdafaada kalmanın faydasızlığı anlaşılarak Sekbân-ı Cedid ağası Süleyman Ağa sarayda mevcut sekban askeri ile dört top alarak bâb-ı hümayundan çıkıp askerle çarpışıp onları püskürtmüştü. Bu kuvvetten bir kolu Cebeciler Kışlası'nı zabt ile oradaki âsileri öldürdüler. Diğer bir kol Paşakapısı'ndaki eşkiyayı dağıttıktan sonra Atmeydanı'nda ihtiyatta bulunan üçüncü kola iltihak ettiler.

Süleyman Ağa bundan sonra yine kuvvetlerini üç kola ayırdı; bir kolunu Ahırkapı tarafına sevkettiği gibi kendisi de bir fırka ile Divanyolu'ndan Ağakapısı'na doğru yürüdü ve Irgatpazarı'na kadar gitti, yol üzerindeki evlerde bulunan yeniçeriler ve kadınlar bunlara kurşun, desti ve ellerine geçen şeyleri atıyorlardı. Irgat Pazarı'nı geçmiş olan sekbanlar üzerine yeniçeriler hücum ettiler, kanlı bir çarpışma oldu, bu sırada Süleyman Ağa'nın geri dönmesi için saraydan emir geldiğinden sekban askeri müdafaa tertibatı alarak geri döndü ve diğer iki kol ile birleştikten sonra Bâb-ı hümayun önüne geldi.

Yukarıda söylediğimiz Cebeciler Kışlası sekban-ı cedid tarafından işgal edildikten sonra oraya üç yüz kadar muhafız bırakılmıştı. Kuvvetlerin geri dönmesinden sonra dört beş yüz âsi, Cebeci Kışlası'na hücum etmişlerse de içeriye giremediklerinden arkadan kışlaya ateş vermişlerdi. Bu suretle âsilerle ateş arasında kalan sekban askeri tehlikeye düşmüştü, fakat bu sırada saraydan gönderi-

kendi halinizde olun demişler ve dinlemeyenlerden bazıları bahçe aralarında ve dolap ocağında ele geçirdikleri sekbân-ı cedid askerinden otuz kadarını öldürmüşler ve bu hal sekban askerinin maneviatını sarsmıştır (Câbî Efendi Vekayinâmesi).

142 Gemiden Ağakapısı'nı topa tutacak olan topçubaşılar, top atmak istemediklerinden birkaçı katlolunarak tersanede korvetten çamlıca ve filikacı hıristiyan gemicilere emrolunarak Ağakapısı topa tutulmuş ise de gereği gibi maharetleri olmadığından ve Ağakapısı yüksek mevkide bulunması sebebiyle nişan alınamayup güllelerin bazıları aşup Kumkapı, Bayezit, Vefa ve Süleymaniye etrafına ve Ağakapısı'nda kalafatçıların odaları, harem ve mutbak tarafına düşmeğe başlamıştır (Câbî Efendi, varak 215 b.).

143 Alemdar Mustafa Paşa'nın hayatı ve ölümü bilinmeyüp gerçi kârgir mahzende cephane atılıp harap oldu ve bu kadar adam telef oldu ammâ mahzene cephane koyan bir selâmet yolunu da yaptırmıştır, kim bilir nereye kaçtı ve ne taraftan hücum edecektir. Üsküdar ocağı askeri, altı yedi bin vardır, topçu, arabacı ve Levend Çiftliği ve Boğaz Muhafızı Uzun Ali Ağa (Kabakçı Mustafa'yı öldüren Hisar âyanı) kapdan paşa ile ittifak ederek hal müşkül olur diye ocağın iş erleri Ağakapısı'na cem ve Teke köşkünde meclis akdedip sadrâzam kaymakamına haber irsalini görüşmüşlerdir (Câbî Efendi Vekayinâmesi, varak 211).

len sekbanlar yeniçeriler üzerine hücum ederek arkadaşlarını kurtardıktan sonra saraya dönmüşlerdir. İşte bu sırada Sekban-ı Cedid Ocağı ağası olan Bursalı Süleyman Ağa bir kurşun isabetiyle şehid düştü ve bu hal asker üzerinde büyük üzüntü uyandırdı.[144]

Bu vukuatın cereyan ettiği Çarşamba günü pek şiddetli gündoğusu fırtınası esmekte olduğundan tutuşturulan Cebeci Kışlası yandığı gibi[145] ateş etraftaki mahallelere de sirayet edip bu vukuat sebebiyle söndürülemediğinden kol kol yayılarak Divanyolu taraflarını, defterhane, mehterhane ile Sultan Ahmed Camii'nin etrafındaki diğer mahallelerle çarşıları yakmış ve bu halden istifade eden asiler çapulculuğa başlamışlardır.

Bu son hâdisede Sekban Ocağı ağası Süleyman Ağa ile Yağlıkçı binbaşı[146] altı yüz kadar sekban şehit olduklarından hükûmet kuvvetine zaaf gelmiş ve iki değerli kumandanın ölümü askere fütur getirmişti. Buna mukabil asilerden de beş bin kadar telef olduğundan onlar da telâş içinde idiler.

Sultan Mustafa'nın Katli:

Alemdar vak'asından sonra yeniçerilerin af istemelerinin reddi ve saraya sekban-ı cedid askerinin geldiğini duymaları üzerine hidetlenen ocaklı Sultan Mustafa'nın tekrar hükümdar olması için söylenmeğe başlamışlardı. Bunun üzerine sarayda görüşülerek Şeyhülislâm Salihzade Esad Efendi'nin vermiş olduğu fetva üzerine Kadı Abdurrahman Paşa, Bostancıbaşı ve celladlar vasıtasiyle sarayda şimşirlik dairesindeki ikametgâhında bulunmakta olan Sultan Mustafa kendi belindeki şal ile boğularak babası I. Abdülhâmid'in türbesine defnedilmiştir.[147] Sultan Mustafa ölümünde otuz yaşında bulunuyordu. Sal-

144 Me'hazlerimizin kahraman bir kumandan olduğunu kaydettikleri Süleyman Ağa, Edirne vak'ası esnasında nizam-ı cedid askerinin ocak kethüdası olarak Kadı Abdurrahman Paşa ile beraber bulunmuş ve sekban-ı cedid teşkilâtında da ocak ağası olmuştu. Süleyman Ağa'nın Bursalı olduğunu Şânîzade yazıyor (I, s. 129).

145 Cebeci Kışlası Divanyolu'nda şimdi Sultan Mahmud türbesinin yanında bulunup türbenin bulunduğu mevkide de ikinci Mahmud'un kızkardeşi Esma Sultan'ın sarayı vardı. Bu yangında saray da yanmıştı. Sultan Mahmud öldüğü zaman bu saray arsasına defnedilerek üzerine muazzam türbesi yaptırılmıştır.

146 Bu Yağlıkçı binbaşının adını tarihler kaydetmiyor ve genç olduğunu o devri ve hâdiseleri çok iyi bilen vakanüvis Şanîzade yazıyor. Bunun yedi sekiz yeniçerinin üzerine hücum etmesiyle onlarla çarpışa çarpışa ric'at ederken kılınç tutan koluna bir yatağan bıçağının isabeti neticesinde şehit düştüğünü aynı vak'anüvis kaydediyor, (I, s. 129).

147 Günü gününe tutulmuş olan saray vekayinâmesinde Sultan Mustafa'nın Çarşamba gecesi yani Salı günü akşamı ansızın vefat ettiği yazılı olup ertesi günü de Hamidiye türbesine defnedilmiştir deniliyor. Yayla İmamı Vekayinâmesi saraya gelenlerin Sultan Mustafa'yı hükümdar yapmak istediklerini söylemeleri üzerine Perşembe gecesi (Çarşamba günü akşamı) Kapdan Ramiz Paşa, Kadı Abdurrahman Paşa, Moralı Bahriye nazırı Ali Efendi ve İnce Mehmed Bey'in Sultan Mustafa'nın kaydını gördüklerini yâni boğduklarını yazmaktadır. Diğer bir saray vekayinâmesi

tanata geçmek hırsı yüzünden amcası oğlu Sultan III. Selim'i öldürttüğü gibi Alemdar Mustafa Paşa'nın sadaretinde de validesi ve kızkardeşi vasıtalariyle hariçte tahrikatta bulunarak tekrar hükümdar olmak istemiş ve bu hususta durumdan haberdar olan sadrâzam (Alemdar) padişahı îkaz eylemişti. Bu defaki ihtilâlde ise yeniçerilerin onu tekrar hükümdar yapmak için adını anmaları ölümüne sebep olmuştur.

Asilerin Afları İçin İkinci Defa Müracaatları:

Abdurrahman Paşa ile Ramiz Paşa sekbân-ı cedid kuvvetleriyle ikindi zamanında saraya gelmişler ve o günün akşam üzeri ve ertesi günü asilerle çarpışmış ve asiler çokça telef verdikleri için bu işi bir tatlıya bağlayarak içinden çıkmak istemişlerdi.

Ocak ağaları gerek kendilerinin ihdas etmiş oldukları yangınlardan ve gerek donanmadan atılan toplardan ve halkın perişan duruma düşmesinden endişe ederek bunun sonunun iyi olmayacağını ve ikinci bir hücumda işin büsbütün fenalaşacağını düşünerek bazı ulemayı saraya gönderip aflarını istirham etmişlerdir. Bunun üzerine Sultan Mahmud: *"Bundan sonra itaat etmek şartiyle affedeceğini ve aksi takdirde İstanbul yanarsa kendilerinin mes'ul olacaklarını"* söylemiş ve ricaları üzerine top ateşinin kesilmesi emrolunmuştur. Bu suretle hükûmet kuvvetleri asilere galebe çalmak suretiyle isyan bastırılmış oluyordu. Asilerin ricalarını bildirmek üzere gönderdikleri ulemaya Sultan Mahmud: *"Birader de vefat etti"* diyerek onun katlini ve onu hükümdar yapma kapılarının kapandığını zımnen anlatmış[148] ve aynı zamanda Ağakapısı'na gönderdiği bir heyet ile affedildiklerini ocak ağalarına bildirmiştir.

Kandıralı Mehmed Vak'asiyle İsyanın Tekrar Alevlenmesi:

İşte bu suretle ihtilâl sona erdi derken ertesi Perşembe günü (29 Ramazan 1223) (18 Kasım 1808) sabık kapdan-ı derya Seyyid Ali Paşa mensuplarından Kandıralı Mehmed adındaki şahıs Kasımpaşa tarafına geçerek başına topladığı adamlar ile –çünkü Seyyid Ali Paşa'nın kaptan-ı deryalığında onun kethüdası olması sebebiyle kendisini tanıyanlar çoktu– Tersane'yi işgal ve oradan Tophane tarafı-

de (Topkapı Sarayı Arşivi, No. 2650) Şeyhülislâm Salihzade ile Kadı Abdurrahman Paşa, Ramiz Paşa, Sadaret Kaymakamı Memiş Paşa ve enderundaki ulemanın görüşmeleri neticesinde şeyhülislâmın fetvasiyle Sultan Mustafa'nın katline karar verildiğini ve bu karar Sultan Mahmud'u tereddüde düşürmüş ise de nihayet verilen kararı kabul ettiğini ve bunun üzerine Kadı Paşa, bostancıbaşı ve birkaç cellâd şimşirlikte yeni mabeyin dedikleri mahalde Sultan Mustafa'yı bulup kendi kuşağıyle boğmuş olduklarını beyan etmektedir.

148 *Âsım Tarihi*, II, s. 255 ve *Şânîzade Tarihi*, I, s. 132.

na geçerek gerek Tophane'yi ve Top Arabacıları Kışlası'nı zapt ettikten sonra İstanbul tarafına haber gönderip küllenmiş olan ateşi tekrar alevlendirdi.

Bunun üzerine İstanbul tarafındaki âsilerden bir kısmı Kandıralı'ya iltihak etmişler ve bunların birtakımı Üsküdar'a geçip Selimiye Kışlası'nı zapt etmek istemişlerse de sekban askerinin mukavemetiyle karşılaşmışlardı; fakat kışlaya hücum eden güruhun ziyadeliği ve kışlada az kuvvet bulunması sebebiyle karşı koymak mümkün olamadığından sekban-ı cedid binbaşısı Mustafa Ağa'yı şehit ettikten sonra kışlayı işgal eylemişler ve onu müteakip Kadı Abdurrahman Paşa'nın kira ile oturmakta olduğu konağı yağma edip[149] Kadı Paşa'nın iki gün evvel getirtmiş olduğu yirmi iki yük hazineyi elde ettikten sonra aralarında taksim etmişlerdir.[150]

Bundan başka Selimiye Kışlası'na ve ocak ağasiyle binbaşıların evlerine ateş vermişlerdir.[151] Selimiye Kışlası'nda bulunan Abdurrahman Paşa'nın kapı halkı hemen hazırlanarak İnegöl ve Bursa taraflarına kaçmışlardır.

Asilerden diğer bir kol da Levend Çiftliği kışlasına hücum etmişlerdir, ilk defa buradaki sekbanların pususuna düşerek Beşiktaş'a kadar kaçmışlarsa da tekrar daha kalabalık gelerek kışlayı işgal ile onu da yakmışlardır. Levend Çiftliği'ndeki sekban-ı cedid askerinin bir kısmı Boğazhisarı nazırı Pınarhisar âyanı Uzun Hacı Ali Ağa'nın yanına kaçmışlardır.

Yedinci Bölüm

Son Durum ve Âsilerin Galebesi

Ocak ağalarının müracaatları üzerine kusurları affedilmiş ve yangını söndürmek üzere kul kethüdası memur edilmiş idi; fakat yukarıda görüldüğü üzere sabık kapdan-ı derya Seyyid Ali Paşa'nın kethüdalığında bulunmuş olan Kandıralı Mehmed, kapdan-ı deryalıktan azlolunduktan sonra Bursa'ya sürgün edilmiş olan efendisi Seyyid Ali Paşa'nın intikamını almak üzere sükûnet bulmuş olan isyanı alevlendirmiş[152] ve o zamana kadar isyan etmemiş olan Tersane ile Top-

149 Abdurrahman Paşa'nın oturmakta olduğu konak esbak sadrâzam Hafız İsmail Paşa'nın olup onun veresesinden kiralanmıştı.

150 Câbî Ömer Efendi Vekayinâmesi'nde miktar zikredilmeyerek Kadı Paşa'nın kırkaltı deve yükü hazinesinin yağma edildiği beyan olunuyor.

151 Millî Emlâk Dairesinden Başvekâlet Arşivi'ne devredilen defterlerden Saray Vekayinamesi ve *Âsım Tarihi*, II, s. 255 ve *Şânîzade Tarihi*, I, s. 141, 142.

152 Alemdar Mustafa Paşa sadrâzam olduğu sırada Seydî Ali Paşa kapdan-ı derya idi. Sadrâzam, Ramiz Efendi'yi vezirlikle kapdan-ı derya tayin ettirerek Seydî Ali Paşa'ya Silistre eyaletini tev-

hane de hükûmetin elinden çıktığı için artık asilere karşı mukavemet imkânı kalmadığından Anadolu valisi ve Sekban-ı Cedid Seraskeri Kadı Abdurrahman Paşa ile Kapdan-ı Derya Abdullah Ramiz Paşa neticenin vehametini anladıklarından başlarını kurtarmağa teşebbüs etmişlerdir.

Ramiz Paşa ile Abdurrahman Paşa'nın Kaçması:

Abdurrahman Paşa ile Ramiz Paşa, isyanın büyüdüğünü ve bütün ocakların kazanlarının meydanlara çıkdığını ve nihayet Selimiye Kışlası'nın yandığını görmeleri üzerine can başlarına sıçramıştı. Ellerinde mevcut cüz'î sekbân-ı cedid askeriyle bunlarla başa çıkılamayacağını ve iptida kendilerinin âsiler tarafından istenileceğini anlayarak Revan Köşkü'ne gidip aralarında görüşüp kaçmağa karar verdiler. Fakat bu kararı hiç belli etmeyerek Sünnet Odası'nda pâdişahla bir çeyrek saat kadar görüştüler. Ramiz Paşa "varayım yangına bakayım" ve Kadı Paşa da "kulunuz da kapıları dolaşayım" diyerek padişahın yanından ayrıldılar.[153]

Ramiz Paşa veya Tersane nazırı Ali Efendi saraya gelirken kendisini getiren kırlangıç denilen küçük gemiyi belki lâzım olur diye geri göndermiyerek saraya girdikleri Balıkhane Kapısı önünde muhafız hizmetinde bırakmıştı.

Paşalar, pâdişâhın yanından çıktıktan sonra bu gemiye bindiler,[154] yanlarında kendilerine muti yüz elli Çamlıcalı[155] gemici ile iki yüz sekban ve paşa çavuşları vardı.[156]

Paşalar gemi ile Üsküdar sahiline doğru hareket ettiler. Câbi Ömer Efendi'nin kaydına göre Tophane, Beşiktaş taraflarına çıkmak üzere o tarafa gittilerse

cih ile hil'at giydirmiş ise de denizci olan Seydî Ali Paşa sadrâzama "Siz gerçi bize Silistre eyaletini tevcih buyurdunuz benim evvelden beri neş'etim ve ülfetim bahranî olmakla kat'a berranî muamelesine vukufum yoktur, hususa Rumeli'de vezirliğe liyakatim yoktur. Siz bu hil'ati bir ehline ilbas buyurun diyerek selâm vermeden bırakup gitmesiyle Bursa'ya sürülmüştü (*Şânîzade*, I s. 49).

153 Saray Vekayinâmesi böyle diyorsa da bunlar herhalde pâdişahla görüşülürken durumu izah ile her ne suretle ise müsaade almış olmalıdırlar; belki bunu sekbân-ı cedid askerine duyurmamışlardır. Nitekim Yayla İmamı da Sultan Mahmud'un Kadı Paşa, Ramiz Paşa, Bahriye nazırı Ali Efendi ve İnce Mehmed Bey'i bir sandala bindirüp saraydan uzaklaştırdığını yazar. Saray Vekayinâmesi pâdişâhın izin verdiğinin duyulmasını münasip görmediği için yazmamış olabilir. Nitekim aynı vekayinâme Sultan Mustafa'nın boğulmasını da ansızın ölmüştür diye kaydeylemiştir.

154 Saray Vekayinâmesi (Millî Emlâkden Başkabakanlık Arşivi'ne devredilen defterlerden) paşaların bindikleri gemiye firkate *Şânîzade Tarihi* (I, s. 138) kürekli kırlangıç, *Âsım Tarihi* (II. s. 257) küçük korvet ve Yayla İmamı Vekayiâmesi de sandal demektedir. Câbî Ömer Efendi vekayinâmesi bu gemilerin paşaların firarlarından bir gün evvel Topkapı Sarayı önüne getirdikleri bir şâhdur (teknesi gayet ince tahtadan yapılmış ve üzeri kamilen zift ile sıvanmış kıçı sivri kayık) ve tarate (balıkçı gemisi olarak yapılan iki direkli küçük gemi) olduklarını yazıyor.

155 Çamlıca, Yunanistan'ın adalarından olup bura halkı iyi denizci olduklarından Osmanlılar zamanında donanmada istihdam edilmek üzere buradan gemici alınırdı.

156 Câbi Ömer Efendi Vekayinâmesi'ne göre mevcutları sekiz yüz kadarmış.

de sahil, halk ve yeniçerilerle dolu olduğundan oraya çıkamadılar ve oradan Üsküdar'a gelmek üzere Ortaköy önünden dümen kırdılar; maksatları bu suretle Anadolu tarafına kaçmaktı fakat henüz Üsküdar sahiline varmadan evvel bunları gören bir topçu zabiti üç çifte kayıkla kendilerine yetişerek "iş işten geçti, Üsküdar tarafına çıkmanıza imkân yoktur bir başka tarafa gidiniz" demesiyle Kızkulesi'yle Harem iskelesi arasından geri dönerek Ayastefanos'a doğru yöneldiler.[157]

Giderken iki direkli bir çektirmeye rastlayup kendilerinin yelkeni olmadığından kendi gemilerini halat ile bağlayarak askerin bir kısmını çektirmeye nakil ile Ayastefanos'a doğru yol aldılar.[158]

Firârî Paşaların Yakalanma Tehlikesi:

Gemide görüşme esnasında Kadı Abdurrahman Paşa Anadolu tarafına çıkılmasını ve Ramiz Paşa da Rumeli sahiline çıkılmasını söylediler, Tersane defterdarı Moralı Ali Efendi Ramiz Paşa'nın teklifini doğru bulduğundan Rumeli tarafına geçilmesi kararlaştırıldı.

Ramiz Paşa, isyanı müteakip Levend Çiftliği sekban-ı cedid kuvvetleriyle saraya gelirken İstanbul tarafına icabında gülle ve yağlı paçavra atmak üzere Çöplük İskelesi önüne iki direkli bir brik koydurmuştu. Kandıralı Mehmed'in isyanı, Tersane'nin zaptı üzerine yeniçeriler bu gemiyi işgal etmişlerdi. Bunlar, paşaların saraydan kaçtıklarını haber alınca brik kaptanını tehdit ederek Lâz Ömer Çavuş'un kumandası altında kaçanları takip ettiler ve rüzgâr muvafık olmakla pupa yelken ilerleyerek kurşun atımına yakın mesafeye kadar sokuldular. Bunların yaklaşmaları sebebiyle gemilerden sahil tarafında olan firkate, Câbî Vekayinâmesi'ne göre Kalikratya köyü (bugün Büyükçekmece'ye bağlı Mimarsinan beldesi) civarında baştan kara sahile vurduğundan içindekiler atlayup sular içinden sahile çıktılar.

Paşaları takip eden brik içindeki yeniçeriler brik kaptanının deniz sığdır otururuz demesine bakmayarak gemiyi baştan kara ettirmeleri üzerine brik

157 Câbi Vekayinâmesi şöyle anlatıyor: Paşalar maiyyeti adamlariyle gemilere atlayup Topkapı Sarayı sahilinden ayrıldıktan sonra Tophane'yi zaptetmek üzere o tarafa vardıklarında orada halk ve yeniçerilerden müsellâh kalabalığı görünce oraya yanaşamayup Beşiktaş tarafına geçüp Levend Çiftliği'ni elde etmek istemişler fakat Tophane'den oraya gelen yeniçerileri görerek oraya da çıkamamışlar, orada Ortaköy ve karşı Üsküdar'a geçüp oraya da çıkmağa cesaret edemiyerek Ayazma ve Kavak iskelesine gelmişlerdir. Kavak iskelesinde yatmakta olan bir gemi bulunup şahdur ile taratayı o geminin kıçına bağlayarak kızıl adalara doğru yol vermişlerdir.

158 Abdurrahman ve Ramiz Paşalar, Bahriye nazırı Ali Efendi'nin Yalı Köşkü önündeki küçük korvete binerek Üsküdar tarafına geçmek istediklerini fakat bunun mümkün olmamasına mebni çektiriye nakil ile yüz elli kadar maiyeti ile Marmara'ya doğru gitmişlerdir. (*Âsım Tarihi*, II, s. 257), Şânizade de Âsım'ı teyid etmektedir.

sahilden uzak olarak oturdu ve bu suretle arkalarındakı mesafeden istifade eden paşalar kara tarafındaki gemiden karaya atlayan adamlarının bir kısmını[159] deniz tarafındaki oturmamış olan gemiye alarak Ayastefanos'un alt tarafında münasip bir sahile yanaşarak karaya çıktılar ve oradan Çatalca'ya geldiler.[160] Yeniçerilerin bulunduğu brik yüzdürüldükten sonra geriye dönerek durum âsilere bildirdi.

Paşaların Selim Giray'a Dehaletleri:

Kadı Abdurrahman Paşa ile Ramiz Paşa ve maiyyetleri sahilden yaya olarak Kanarya köyüne geldiler; oradan üç beş bahçıvan beygiri tedarik ederek Kadı Paşa, Ramiz Paşa ve Ali Efendi binip diğerleri yaya olarak Burgaz köprüsüne ve oradan da Subaşı köyünde çiftliği olan Kırım hanlarından İkinci Kaplan Giray'ın oğlu Selim Giray'a dehalet ettiler. Selim Giray bir miktar maiyyeti ile bunları karşılayarak çiftliğine misafir etti.[161]

Paşaların takibinden dönenler kaçanların Baruthane civarında karaya çıktıklarını haber vermişlerdi.[162] Paşaların yanından kaçmış olan bir çavuş Küçükçekmece'ye giderek durumu anlattı ve paşaların yerini haber verdi. Bunun üzerine Çekmece âyanı bu çavuşu İstanbul'a yolladı, çavuş durumu anlattı. Yeniçeriler paşaları elde etmek üzere yeniçeri ağasının bir mektubuyle Atpazarı canbazlarından Ali Alemdar ismindeki birine, üç yüz kadar yeniçeri vererek Subaşı köyüne gönderdiler.

Ali Alemdar, Subaşı köyüne vararak Selim Giray'dan "bunlar pâdişah hainidir" diyerek paşaların kendilerine teslim edilmelerini isteyip yeniçeri ağasının mühürlü mektubunu verdi fakat Selim Giray:

"Ben bunları ağa mektubiyle vermem, ferman isterim, hani elinizde ferman" dedikten sonra Ali Alemdar'a:

159 Paşalarla beraber gemi ile buraya kadar gelenlerden Tersane başçavuşu Vanlı Yusuf ve altı kadar paşa çavuşları ve bir kısım sekbân-ı cedid askeri burada kalarak gitmemişlerdir. Bu sekbanlarda para bulunmaması sebebiyle brikteki yeniçeri Lâz Ömer Çavuş ile Vanlı Yusuf anlaşarak sekbanları soymuşlar ve bunlar perişan bir halde çiftlikte bulunan paşaların yanma gitmişlerdir.

160 Saray Vekayinâmesi (Millî Emlâkten Başvekâlet Arşivi'ne devredilen defterlerden.)

161 Yayla İmamı Vekayinâmesi. Câbî Ömer Efendi Vekayinâmesi'ne göre Selim Giray'ın çiftliğini zapt ve akşam üzeri gelen hergeleleri almışlar. Selim Giray diğer çiftliğinde bulunup durumu haber alınca paşaların yanına gelmiş ve zarurî bunlara güler yüz göstermiş imiş. Selim Giray'ın babası İkinci Kaplan Giray Üçüncü Devlet Giray'dan sonra H. 1183'de (1170) bir seneye yakın Kırım hanı olmuş sonra yerine Üçüncü Selim Giray tayin edilmişti.

162 Âsilerin duruma hâkim olmaları üzerine Sultan Mahmud istinatsız kalarak mecburen ocaklının isteklerine boyun eğdi. Yeniçeriler paşaların kaçtıklarına inanmıyorlar ve teslim edilmelerinde israr ediyorlardı. Bir müddet sonra paşaların takibinden dönen brikdeki yeniçerilerin gelip keyfiyeti anlatmaları üzerine sükûnet ldular. (*Âsım Tarihi*, II, s. 258 ve *Şânîzade Tarihi*, I, s. 140).

"Bizim dairemize düşen kaçkunu biz vermeyiz, bizlerde âdet değildir, hattâ elinizde ferman da yoktur" diye red cevabiyle gelenleri geri döndürdü.[163]

Yeniçeriler paşaların Selim Giray yanında bulunup ferman olmadan teslim etmek istemediğini Sultan Mahmud'a arzederek ferman istemişlerdir, bunlar fermanı aldıktan sonra Selim Giray'a götürmüşler ise de[164] Selim Giray ferman gelmeden evvel Kadı Abdurrahman Paşa ile Ramiz Paşa ve arkadaşlarının kaçtıklarını söylemiştir.[165]

Paşalarla Arkadaşlarının Ayrılmaları:

Firarî paşalar, kendilerini tevkife gelen canbazlarla Selim Giray arasındaki muhavereyi bizzat Selim Giray'dan öğrenmişler. Selim Giray, paşalara canbazların kendilerini yakalamak üzere Yeniçeri Ocağı tarafından gönderildiklerini yağmurdan duramayarak gittiklerini söylemiştir. İstanbul'dan paşaların üzerine dört top tayin ve Yeniçeri Ocağı'ndan da adam sevkedilmiştir; fakat bunlar çapulcu gürühundan bulunduklarından birkaç top atıp, bunu haber alan paşalar sabah olunca bunların üzerine hücum ederek kendilerini kaçırıp toplarını zapt etmişlerdir. Bu halden yeniçeriler galeyana gelerek rical ve ulema önümüze düşsün üzerlerine gidelim demekten utanmamışlardır.[166] Yerleri pirelenen mülteciler tevkifleri hakkında ferman gelmeden evvel kaçmağa karar vermişlerdir.

163 Paşaları yakalamak üzere giden canbazlar Selim Giray'ı bularak sen bunları niçin çiftliğine sokup sahip oldun, gel sen bunları tut bizlere ver yoksa pâdişah haini olursun ve ocak sana düşman olur demeleri üzerine Selim Giray:
-İşte sizler gelmişsiniz tutun, gelüp benim çiftliğimi ve atlarımı zaptettiler, eşyalarımızı gasp edip atlarına palan yaptılar, dört yüz kese ziyanım var, ben ne ideyim demiş. Bunlar cevap bulamamışlar. Yeniçeriler paşaların bulunduğu çiftliğe gelmişlerse de sekbanlar, canbazlardan birkaçını kurşunla vurarak telef ettiklerinden çekilmişler ve civardaki köylere gelmişler ve keyfiyeti bildirip ve piyade askerle top istemişlerdir. Bekledikleri kuvvet gelmeyüp yağmurun devamı ve hayvanlarının hastalanması srkusiyle İstanbul'a dönmüşlerdir (Câbî Efendi Vekayinamesi).

164 Kaplan Giray Hanzade Selim Giray Sultan zide ulüvvuhuya hüküm ki, Abdurrahman Paşa ile Kapdan Ramiz Paşa Dera-i aliyye'den firaren Küçükçekmece sahiline varup Subaşı karyesinde senin çiftliğine dahîl düştükleri haberi ocağ-ı âmirem tarafına vürud etmekle vusul-i emr-i şerifimde paşa-yı mumaileyhimayı alâ eyyi halin ahz ve deraliyyeme irsal ve isallerine müsareat eylemek fermanım olmağın mahsusça işbu emr-i şerifim sâdır olmuştur. (Mühimme Defteri, No: 227, s. 148).

165 Firari paşaların kaçtıktan sonra tekrar İstanbul'a geleceği şâyi olduğundan ocaklı arasında dedikodu başlamış bunları teskin için sadrâzam keyfiyeti pâdişâha arzetmiş, yeniçerilerin yeniden bir ayaklanmasından korkan Sultan Mahmud onları yatıştırmak için sadrâzama beyaz üzerine şu hattı hümayunu göndermiştir:
Firarî paşaların gazab-ı pâdişahâneme mazhar olmaları yalnız ocaklıya husumetleri için olmayup gerek merkum paşalar ve gerek yanında firar eden adamlar riza-yı hümayunuma muhalif olarak cülûs-ı hümayunumdan beru nice nâ-beca ve münasip olmayan şeyler ihdasiyle bu hale koydular. Hûda onların belâlerını versun, birine riza-yı hümâyunum yoktu. Amma vakt u hale göre böyle oldu. Tafsilen sana ifade eylemiş idim. Vaki halî bilmez değilsin, olduğu gibi niçin ifade etmiyorsun? Yeniçeri ocağı kâr-i kadîm seleflerimden mevrus kalmış hassatan askerimdir (Hatt-ı Hümayun Vesikaları, No: 17483).

166 Câbî Efendi Vekayinâmesi, varak 234.

Kadı Abdurrahman Paşa Selim Giray'a:

"Beni Eyüp civarına gönderin, ben başımın çaresini görürüm" dediğinden Selim Giray birkaç adamiyle Kadı Paşa'yı Eyüp tarafına göndermiş ve bunlar geceleyen paşayı Eyüp çarşısına bırakmışlar; Ramiz Paşa ile Ali Efendi ve İnce Mehmed Bey evvelâ Vize'ye ve sonra Alemdar'ın yaranından Boğaz nazırı olan Pınarhisar âyanı Ali Ağa'nın kasabasına gelerek[167] bir müddet orada kalmışlar ve yanlarına adam toplayarak müdafaa tertibatı almak istemişlerdir. Bunların Pınarhisar'da bulundukları haber alınarak yakalanmaları emr olundu.[168]

Fermanı getiren yeniçerilerin boş dönmeleri üzerine Selim Giray da bir felâkete uğramamak için çiftliği terk ederek bir yerde saklanmağa mecbur olmuştur.

Bunun üzerine Kırım Hanzade sultanlarının gerek idare ve inzibatlarını ve gerek onlara ait işleri "sahib-i arz" sıfatiyle hükûmete arza mezun olarak Rumeli'deki Tatarlar üzerinde otoritesi olan Selim Giray'ın Kadı Abdurrahman Paşa ve Ramiz Paşa ile birleşerek muhalif bir durum ihdas etmesi ihtimalinę mebni –çünkü daha evvel Dağlı eşkiyasiyle beraber hareket eden Mehmed Giray hâdisesi geçmişti– Selim Giray'ın paşaların firarı hâdisesinde dahli olmadığın-

167 Ali Ağa, Alemdar'ın emriyle Kabakçı Mustafa'yı öldürdükten sonra Boğaz nazırlığına tayin edilmişti. Alemdar vak'ası üzerine durumu tehlikede görünce dört kayık hazırlatarak bunlara malzeme ve eşyalarını koyup Pınarhisar'a göndermiş, kendisi de askerini alarak Kavak ahalisinin de silâhlarını topladıktan sonra halkı kal'aya doldurup kapılarını da kapattıktan sonra anahtarları alup Pınarhisar'a gitmiştir. 3 Şevval 1223 (Câbî Efendi Vekayinamesi).

168 Firarileri yakalamağa Dergâh-ı âlî kapucubaşılarından sabık Sipahiler ağası Velvele Ahmed ağa tayin edilmiş ve yanına Edirne'den dört top ile Edirne ve havalisinden yeniçeriler tayin olunmuş ve halkın da yardımlariyle Pınarhisar'da tahassun eden firarilerin elde edilerek idamları hakkında fermanlar gönderilmiştir.
Fermanlarda firari Ramiz Paşa ile Abdurrahman Paşa'nın Vize ve Pınarhisar taraflarında tahassun ederek başlarına kuvvet topladıkları (Abdurrahman Paşa'nın Ramiz Paşa ve arkadaşlarından ayrılmış olduğunu hükûmet haber almamıştı) ve sabık Boğaz nazırı Hacı Ali (Pınarhisar âyanı) dahi mücerred onlarla beraber olduğu ocak tarafından haber alındığı, bu hareketlerinin emr ü irade-i seniyyeye aykırı olduğundan, cemiyetleri dağıtılarak derhal katledilmeleri beyan ediliyordu (Evasıt-ı Şevval 1223) (Mühimme Defteri, No: 227, s. 157). Yine aynı meseleye dair aynı tarihli diğer hükümler vardır. (aynı defter, s. 150, 158, 159).
Ramiz Paşa ile arkadaşları saklana saklana Rusçuk'a can atmışlardır. Firarilerin yakalanmaları için Rumeli'nin üç koluna fermanlar yollanmış ve takiplerine Kapdan-ı Derya Seyyid Ali Paşa tayin olunarak o da Ramiz Paşa ve arkadaşlarını yakalamak için beylerbeyi rütbesi verilerek paşa olan son isyan mürettibi Kandıralı Mehmed Paşa'yı memur eylemiştir.
Ramiz Paşa, Alemdar Mustafa Paşa'nın sarrafı Manok ve Alemdar'ın en mutemed adamı Köse Ahmed Efendi ile beraber Rusya'ya kaçmışlardır. Ramiz Paşa ile beraber kaçanlardan sabık bahriye nazırı Moralı Ali Efendi, Kadı Abdurrahman Paşa gibi İstanbul'a gelerek bir tarafta saklanmıştır. (*Şanîzade Tarihi*, I, s. 288). Yusuf Ziya Paşa sadaretinde evasıt-ı c. 1224 (1809 Haziran sonları) iğfal edici bir fermanla affolunarak Boğazhisarı'na tayin olunup az sonra katledilmiştir. (Mühimme Defteri, No: 227 s. 289) Ramiz Paşa da dört buçuk sene sonra güya affolunarak Rusçuk'a geldikten sonra katledilmiştir.

dan gelip çiftliğinde oturmasından bahis ile[169] kendisine 1223 Şevval iptidaları (1808 Kasım sonları) tarihli bir ferman yollatmıştır.[170] Bunun üzerine Selim Giray fermana itaat ederek çiftliğine gelmiştir.[171]

Selim Giray'ın çiftliğinden kaçması üzerine mahallî köyler halkı tarafından mal, silâh ve hayvanları yağma edilmiş olduğundan vâki müracaatı üzerine bunların buldurulup kendisine teslimi hakkında o havali kadı, naib ve âyanlarına fermanlar gönderilmiştir.[172]

Sekizinci Bölüm

Abdurrahman Paşa'nın Anadolu'ya Geçmesi

Abdurrahman Paşa İstanbul'da:

Kadı Abdurrahman Paşa arkadaşlariyle beraber saraydan kaçıp, Sultan Mahmud yeniçerilere baş eğdikten bir hafta sonra 8 Seval 1223'de (27 Kasım 1808) Anadolu valiliğinden azlolunarak yerine sabık Trabzon valisi Osman Paşa tayin edilmişti.

169 Kadı Abdurrahman Paşa, Ramiz Paşa, İnce Bey çiftlikten ayrılırken Selim Giray'ı da alup Pınarhisar'a Uzun Hacı Ali Ağa'nın yanına gitmişler. Burası sarp ve müstahkem olup daha emniyetli idi. Lâkin Selim Giray bunlardan yakasını kurtarmak isteyerek Hacı Ali Ağa'ya:
–Bunlardan beni kurtar, sizlere devlet tarafından bir çare ve bir şefaatçi lâzım değil mi? demiş ve muvafakatlerini aldıktan sonra çiftliğe dönmüştür. (Câbî Efendi Vekayinâmesi, varak 243).

170 Selâtin-i Cengiziyeden Çatalca nahiyesinde vaki Subaşı karyesinde sakin Kaplan Girayzade Selim Giray Sultan Zîde mecdühuya hüküm ki, Ramiz ve Abdurrahman Paşalar sen ki sultan-ı müşarünileyhsin senin o taraflarda olan çiftliğine vardıkları ihbar olunmakla ocak tarafından vâki inhaya mebni mumaileyhiminin ahz ü girift olunmaları bâbında emr-i şerifim isdar olunmuş ise de mumaileyhima vusul-ı emr-i şerifimden mukaddem ol taraftan dahi firar etmiş olduklarından muahharen sen dahi çiftliğinden huruc ve mahall-i âhara nakletmiş olduğun bu defa bi'l-ihbar vâsıl-ı sem'-i şehriyaranem olup ma'haza sen öteden beri selâtin-i Cengiziye meyanında ehl-i ırz ve sahb-i vakar ve sahib-i itibar olmanla hakkında bir gûna kîlükal vaki olmayup kema fi'l-kadîm hüsn-i teveccüh-i şahanem derkâr olmakla olduğun mahalden hareket ve hanene gelüp ke'ma fi'l-evvel müsterihan ikamet eylemen fermanım olmağın mahsusen işbu emr-i şerifim isdar ve irsal olunmuştur Evasıt-ı Şevval 1223 (Mühimme Defteri, No: 227, s. 149, 150).

171 Yukarıki Mühimme Defteri, s. 161'deki ferman.

172 Selim Giray'a civar kadılara âyan ve yeniçerileri zabitlerine 1223 Zilkade tarihle gönderilmiş fermandan; "... el-haletü hazihi emr-i âlişanıma imtisalen çiftliğine vürud ve ikamet eylediğin ve mukaddemce mahall-i âhara azimetin esnasında gerek senin ve gerek hizmetkâr ve adamlarının emval ve esliha ve hayvanatı civarda vâki kaza ve kura ahalisinden bazı eşhas makulesi taraflarından gasp olunmuş olduğu bilihbar tahkik-kerde-i pâdişahânem ve senin emr u ferman-ı hümayuma imtisalen derhal çiftliğine gelip ikametin bâis-i mahzuziyet-i şahanem olmuştur. Sen öteden beri selâtin-i Cengiziye meyanında hüsn-i sülük ve istikametle maruf ve sadakatle mevsuf olduğuna mebni hakkında bilvücuh teveccüh-i şahanem derkâr olduğu gibi Yanbolu ve İslimye taraflarında olan sair selâtin-i Cengiziye haklarında dahi mehasin-i teveccühat-ı mülükânem derkâr olup. ... (Mühimme Defteri, No: 161 sene 1223 Evail-i Zilkade).

Abdurrahman Paşa teşkilâtçı ve işlerinde otorite sahibi gözü pek cesur ve azimli, aynı zamanda soğukkanlı, ihtiyatlı bir vezir olduğundan Selim Giray'ın adamları kendisini Eyüp çarşısına bıraktıktan sonra herhalde evvelden pek iyi tanıdığı Nakşibendi tarikatinden Vezir Tekkesi de denilen İzzet Paşa Dergâhı'na giderek orada birkaç gün kalmış ve tekke şeyhine külliyetli para vererek şeyhin elbisesini giyip kıyafetini değiştirdikten sonra bir derviş kıyafetiyle birkaç gün İstanbul'da dolaşmış bir gece Galata'da ve bir gece Yemiş iskelesinde kalmış, yeniçeri kışlalarına ve Atmeydanı'na (Sultan Ahmed Meydanı) kadar giderek gezmiş, yeniçerilerin paşalar için hazırladıkları kazıkları görmüştür.[173]

Bu sırada Edirne ve Silivri taraflarından İstanbul'a gelenlerin arkadaşlarından ayrılarak İstanbul'a gelmiş olduğunu bildirdiklerini haber alan Kadı Paşa, hemen aynı kıyafetle Gemlik'e işleyen kayıklardan birisine binerek Gemlik'e çıkmış ve memleketi olan Alanya tarafına gitmek istemiştir. 23 Şevval 1223 (12 Aralık 1808).[174]

Yeniçeri Ocağı firarileri adım adım takip ettiğinden Abdurrahman Paşa'nın İstanbul'da bulunduğunun duyulması üzerine aramışlarsa da bulamamışlar ve Anadolu'ya geçtiğinin öğrenilmesi üzerine katli hakkında 1223 Şevval sonları (1808 Aralık ortaları) tarihiyle Anadolu'nun üç koluna fermanlar gönderilmiştir.[175]

173 Kadı Paşa derviş kıyafetine girerek İstanbul'a geldi, Atmeydanı'na gitti, kendileri için hazırlanan iki kazığı gördü ve tanınmaksızın Eyyub'a gitti, İstanbul'u dolaştı, Galata'dan Üsküdar'a geçti ve oradan da memleketi olan Alaiyye'ye hareket etti. (Kalost Arapyan, *Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Kahramanlıkları*, Ankara, 1943, s. 26).

174 Yayla imamı Vekayinamesi'nde şöyle deniliyor: (Kadı Paşa dahi Eyyub'da İzzet Mehmed Paşa tekkesine gelüp gice şeyhin odasına gelüp vâfir altun virüp şeyh efendinin vaslasını matlup ve şeyh dahi kendi vaslasını ana verip tebdil-i câme andan çıkup Anadolu canibine bir takrip geçüp andan vilâyeti olan Alanya'ya vürud.
Bu hususta Şânîzade (I, s. 177) şunları yazıyor: "Abdurrahman Paşa akşam karanlığında Eyyub üstünde nakşbendî tekyesine misafir olup oradan tebdil-i kıyafetle birkaç defa İstanbul'u ziyaret ve hattâ Atmeydanı'na varup bazı haberler almak için gezip o sırada Edirne ve Silivri taraflarından gelenlerden paşanın arkadaşlarından ayrıldığını söylediklerini duyunca derviş kıyafetinde Üsküdar'a geçmiş oradan memleketi olan Alanya'ya gitmiş".

175 Anadolu'nun sağ kolunda olan vüzera ve mîrmiran ve mütesellim ve voyvodalara ve kuzat ve nüvvab ve âyan ve vücuh-ı memlekete hüküm ki,
"Bundan akdem Rumeli tarafına firar etmiş olan Ramiz Paşa ve sabık Karaman valisi Kadı Abdurrahman Paşa'nın bulundukları mahalde alâ eyyi halin hayyen ve meyyiten ahz ve istîsalleri matlub-ı kat'î-i cihandârânem olmuştu. Merkum Abdurrahman Paşa'nın bugünlerde hafiyyen Anadolu tarafına firar eylediği bilihbar tahkik-gerde-i şâhânem olduğundan merkum Kadı Abdurrahman Paşa'nın her ne mahalde bulunur ise üzerine varılıp ahz u istîsali hususu ehass-ı metalib-i mülükânemden olmakla ve siz ki vüzera ve sair mumaileyhimsiz firari merkum Abdurrahman Paşa kangınızın hükûmet ve kazasına dahil olur ise hafi ve celî ne mahalde bulunur ise üzerine varılıp hayyen ve meyyiten ne vechile olur ise olsun bi eyyi hâlin ahz u istisali hususu..." 1223 Evahir-i şevval (Mühimme Defteri, No: 227, s. 59).

Abdurrahman Paşa'nın Anadolu'daki Maceraları:

Daha evvel söylediğimiz gibi Abdurrahman Paşa Gemlik'e çıktıktan sonra o gece bir kahvede kalmış, kahveciden kendisini Bursa'ya götürmek üzere bir kira beygiri buldurmasını istemiş ve kahveci kira beygircilerinin Bursa'ya götürmek için kırk para alacağını söylemesi üzerine koynundan bir fındık altını (beş kuruş muadili) çıkarıp bozdurduktan sonra kira işini temin etmiştir. O gece kahveye gelenlerden günün dedikodusu olan "Ramiz Paşa'yı tutmuşlar, Kadı Paşa'yı tutmuşlar" diye epeyce lâkırdı dinleyip bu arada kendisine de ağır sözler söylediklerini ve "şu Kadı Paşa dedikleri herifin bir miktar adamları İnegöl'e geldiler" dediklerini işitmesi üzerine kiracıya bir kuruş daha vererek İnegöl'e gitmeği kararlaştırmıştır.

Kahvecinin rivayetine göre, Abdurrahman Paşa'nın derviş kıyafetinde Anadolu'ya kaçtığını havi sonradan fermanlar gelmesi üzerine kahveci misafirinin Kadı Paşa olduğunu o zaman anlayabilmiştir.

Sabah namazı yaklaşınca kahveci, "dede sultan sıcak su var abdest alırsın" demesi üzerine Kadı Paşa "eyvallah azizim bir defa bir kahveciden sıcak su istemiştim bizi tekdir etti, ben kendim alırım" deyince üzerine kahveci leğen, ibriği önüne koymuş.

Abdurrahman Paşa'nın üzerinde bir siyah düz boğası entari vardı. Kollarını çözünce altında bir çiçekli şal entari olduğunu kahveci görmüş, zenginlerden birisi vermiştir diye aldırış etmemiş, namazdan sonra kira beygirleriyle İnegöl'e gelmiş, kasabada Konyalı ve kendisinin adamlarını görünce sevinmiş ve doğruca mahkemeye giderek naib efendi ile müzakere edip kendisini tanıtmış, naib de âyan ve Kadı Paşa adamlarını haberdar ve aynı zamanda durumdan İnegöllü âyandan Numan Bey'e de bahsetmesi üzerine[176] Kadı Paşa Numan Bey'le görüşüp onun konağına misafir olarak evde bir gün kalmış, durumu müzakere etmişler. Numan Bey, Abdurrahman Paşa'yı memleketi olan Alanya'ya götürmek üzere o taraflarda delibaşılardan Küçük Ahmed'i davet etmiş ve Kadı Paşa'yı memleketine götürmesi şartiyle yüz kese akçeye pazarlık yapılmış, bunun üzerine Küçük Ahmed delilere haber yollayarak atlarla beraber Abdurrahman Paşa'yı da deli kıyafetine soktuktan sonra Numan Bey'in oğlu Ömer Bey'le[177] Kütahya ta-

176 Numan Bey'in babası İnegöllü Derviş Paşa'dır. Numan Bey kapucubaşı iken H. 1212'de (1797) mirmiranlıkla Küçük Hüseyin Paşa maiyyetinde bulunmuş sonra tekrar kapucubaşı olmuş, Rusçuk Kal'ası bina eminliğinde bulunmuş H. 1230'da (1815) Limni adasında ikamete memur olup, af edildikten sonra İstanbul'a gelerek H. 1232'de (1816) vefat etmiştir.

177 Bu Numan Beyzade Ömer Bey nizam-ı cedid taraftarı olduğundan Sultan Selim'in hal'i, Dördüncü Mustafa'nın cülusu üzerine başına adam topladığı için îdamı hakkında 1223 Muharrem iptidalarında (1808 Mart) Bursa mütesellimine ferman gönderilmiş ise de elde edilememiş ve Alemdar Mustafa Paşa'nın sadareti üzerine takipten kurtulmuştur. (Mektum Mühimme Defteri, No: 5, s. 118)

raflarına gelerek orada nizam-ı cedid askeri binbaşılarından Germiyanzade Hacı Mehmed Ağa ile buluşarak etraftan deli tüfekçilerden Küçük Ahmed, Kavas Osman kumandalarında yedi, sekiz yüz süvari ile Kütahya benim mansıbım diyerek şehre girmek istemiştir. Halbuki yukarıda görüldüğü üzere 8 Şevval 1223'de (27 Kasım 1808) merkezi Kütahya olan Anadolu valiliğine Vezir Osman Paşa tayin olunduğundan Abdurrahman Paşa'yı şehre almamışlar, zorla şehre girmek isteyince de siperler kazarak üç gün mücadele etmişlerdir.[178] Nihayet şehre giremiyeceğini anlayan Abdurrahman Paşa Kütahya önünden çekilerek oradaki yeniçeriler tarafından takip olunmuş ise de Germiyanzade Hacı Mehmed Ağa'nın müdafaasiyle savaşarak Sincanlı mevkiine ve daha sonra Beyşehir kasabasına gelmiştir.

Teke ve Antalya mütesellimi Hacı Mehmed Ağa ile ittifak ederek Abdurrahman Paşa'nın yakalanması için 1223 Zilkade ayı ortalarında (1809 Ocak) Konya mütesellimi ile Konya yeniçerilerine ferman yollamış[179] ve aynı zamanda Abdurrahman Paşa'yı elde etmek üzere beylerbeyi rütbesinde olan Kayseri mutasarrıfı Çelik Mehmed Paşa oğlu İbrahim Paşa memur edilerek 20 Zilkade 1223'de (17 Ocak 1809) vezirlik ve Bozkır maden eminliği ve malikâne suretiyle Abdurrahman Paşa'nın üzerinde olan Alanya Sancağı verilip etraftaki kazaların ken-

178 Câbî Ömer Efendi Vekayinâmesi'ne göre Kadı Paşa, Deli kuvvetleriyle hareketten sonra Konakçı ile asıl kuvvetlerden ileri giderek Kütahya'ya gelmişler, Kadı Paşa Kütahya'da seksen beş katır bırakarak mütesellimden tahvil almış olduğundan bu tahvili ve Kadı Paşa'nın mektubunu alınca "bu madde doğrudur, fakat Kadı Paşa firar eyledi diye şöhret buldu, devlet sonra bu malı bizlerden ister" diye vermemiştir. Bu kayda göre Kütahya'da muharebe olmamış ise de, fermandaki kayda göre müsademe olmuştur.

179 Konya mütesellimine gönderilen fermandan:
"Merkum Abdurrahman Paşa'nın tebdil-i kıyafet ile derviş kıyafetinde İnegöl kazasına Numan Bey'in hanesine düşüp on bir gün anda ikamet ve badehu mir-i mumaileyhin oğliyle Kütahya tarafına azimet ve nizam-ı cedid binbaşısı Kütahyalı Germiyanoğlu Hacı Mehmed nam kimesne etrafta olan delil ve tüfekçi zümresinden Küçük Ahmed ve Kavas Osman vesair yedi sekiz yüz miktarı süvari haşeratı cemi birle Kütahya mansıbımızdır diyerek Kütahya'ya duhul kastında olmuş ise de Kütahya'da olan cümle ulemâ ve ocaklı tecemmu birle üç gün metrislerde kıyam ettikleri ecilden merkum Abdurrahman Paşa bu vechile Kütahya'ya duhule mümanaat meşhudu oldukta Sincanlı kasabasına azimet ve ehali-i Kütahya verasından takip ettiklerinden Germiyanoğlu ol taraftan dahi savuşturmış olduğu bu defa der-bâr-ı atûfet-medarıma tahriren inha olunmakla merkum Abdurrahman Paşa'nın izale-i vücudı irade-i kat'î-i şahanem muktezasından ve evamir-i âliyyem neşriyle cümleye îlâm olunmuşken bu vechile hilaf-ı rizay-ı mülûkânem harekâta cesaretine mebni merkum Germeyanzade'nin icra-yı mücazatı için Kütahya mütesellimine bir kıt'a emr-i âlişanımla tenbih olunmuş ve ber vech-i muharrer merkum Abdurrahman Paşa'nın bulunduğu mahalde hayyen ve meyyiten ahz ve izale-i vücudiyle icra-i irade-i katıam hususi için evamir-i aliyyem neşriyle cümleye tenbih ve tekid kılınmış olmakla sen ki mütesellim-i mumaileyhsin Teke mütesellimi mumaileyh el-Hac Mehmed ile bilittifak merkum Abdurrahman Paşa ne mahalde bulunursa bulunsun.. hayyen ve meyyiten ele getirilip ruy-ı arzdan izale-i vücudiyle icra-yı irade-i şahaneme müsaraat olunmak (Mühimme Defteri, No: 227 s. 199 sene Evasıt-ı Zilkade 1223 ve Konya mahkemei-i şer'iyye sicili).

disine yardım etmeleri emrolunmuştur.[180] Abdurrahman Paşa Beyşehir'e geldikten sonra kendisinin affolunduğunu havi bir ferman tasnî ederek[181] o suretle Alanya tarafına gitmek istemiş ve büyük oğlu Müderris Seyyid Mehmed Efendi ile Rumeli beylerbeyi pâyeli ikinci oğlu Abdullah Hulusi Paşa'yı durumdan haberdar etmiştir.

Bu sırada Konya mütesellimliğinde, Abdurrahman Paşa'nın hasmı olan Candaroğlu Seyyid Ebubekir Ağa bulunmakta idi. Yukarılarda görüldüğü üzere Seyyid Ebubekir Ağa, Konya valiliğine tayin edilen Abdurrahman Paşa'yı Konya'ya sokmamak için mücadele etmiş ve Paşa'nın Konya'ya girmesi üzerine kaçmıştı; dört sene sonra 1222 Cemaziyelâhır sonlarında (1807 Ağustos başları) Konya valisi olan esbak sadrâzam Hafız İsmail Paşa'nın inhası üzerine Ebebekir Ağa affolunarak Konya'ya dönmüş ve az sonra da Konya mütesellimliğine tayin olunarak Abdurrahman Paşa'dan intikam almağa fırsat bulmuştur.[182]

180 Mühimme Defteri, No: 227 s. 195 sene evahir-i Zilkade 1223 ve Şânîzade, I, s. 157 ve Câbî Efendi Vekayinâmesi, varak 283, yine aynı suretle Kadı Paşa üzerine memur edilen İbrahim Paşa'ya ve Konya yeniçerilerine de aynı tarihli ferman ile yeniçeri ağası mektubu (Konya mahkeme-i şer'iyye sicilli). İbrahim Paşa, Abdurrahman Paşa ile vuku bulacak muharebede kullanılmak üzere hükûmetten obüs ve havan topları ile cephane istemiştir (Cevdet tasnifi Dahiliye vesikaları, No: 12376 sene 1223 Zilhicce).

181 Mühimme Defteri, No: 223, s. 167... Merkum Kadı Paşa'nın kendisinin afvı için bir kıt'a ferman tasnî ile ol fermanı ibraz ederek Alanya tarafına firar etmiş olduğu ismâ olunmakla merkumun hayyen ve meyyiten ele getirilip. (Teke mütesellimi Kapıcıbaşı Hacı Mehmed Ağa'ya gönderilen fermandan).

182 Nizam-ı cedid ve sekbân-ı cedid ricalinin katilleri için çalışmış olanları âyanlık ve mütegallibelik ile şöhret bulan ve hükûmet emirlerini dinlemeyüp serkeşlik edenleri Sultan Mahmud, her fırsattan istifade ile temizlemiş ve bu arada bu Candaroğlu Ebubekir Ağa'yı da H. 1226 (1811) senesinde Çarhacı Ali Paşa'nın Konya valiliği esnasında gasb-ı emval ve hetk-i ırz misillû mugayir-i riza nice zulüm ve teaddiyat ve enva-ı îka-ı fitne ve fesaddan hâlî kalmadığından bahis ile gönderilen bir fermanla birkaç avenesiyle birlikte katledilmiştir. Ali Paşa'nın 10 Ramazan 1226 tarihli tahriratı (Topkapı Sarayı Arşivi, No: 721) resmî vesikada sabık Konya mütesellimi Candaroğlu Deli Bekir'in ahalinin istidalarına menbi katlolunup bunu haksız olarak halktan almış olduğu yirmi üç bin kuruşun muhallefatından alınarak ahaliye verilmesi ve diğer muhallefatının da satılarak bedelinin Mevlevihane matbahına verilmesi emredilmiştir (1227 Rebiülevvel 28). Konya Mevlevi Şeyhi Çelebi Efendi bu paranın Mevlevihane matbahına verilmesini istememiş, bunun üzerine muhallefat bedeli olan 5762 kuruşu yapılan müracaat üzerine maktul Seyyid Bekir Ağa'nın veresesine terk edilmiştir. (Başvekâlet Arşivi, sadaret ayniyat defteri s. 52 ve 63). Seyyid Ebubekir Ağa'nın mezarı Konya'nın Alibey höyüğü köyünde olup kitabesi şöyledir:

İçüp cam-ı kazadan şerbeti — Edüp fanî cihandan uzleti
Kalmadı vaktim vasiyyet edem — Eyledi hak bana şehadet-i devleti.
Âzim-i dar-ı cinan dergâh-ı âlî mütesellim-i — Eyalet-i Konya Koç Bekir Ağa

Abdurrahman Paşa'nın Son Günleri

Abdurrahman Paşa maiyyeti kuvvetleriyle beraber bulunan Konyalılardan birkaç kişi kendisinden ayrılarak Konya'ya gelip Kadı Paşa'nın memleketine gittiği duyulmuştu.[183] Kadı Paşa'nın Beyşehir'de bulunduğunu haber alan Konya mütesellimi Seyyid Ebubekir Ağa gerek kendisine ve gerek Konya yeniçerilerine yollanan ferman üzerine mühim bir kuvvetle Beyşehir kasabasına yürüdü ise de Abdurrahman Paşa'nın müdafaasiyle karşılaştı. İki taraf arasında vukua gelen müsademede yetmiş seksen kadar zayiat veren Abdurrahman Paşa oradaki Eşrefoğlu Camii'ne girerek kendisini müdafaa etmiş ve nihayet geceleyin Ebubekir Ağa kuvvetlerini yararak[184] maiyyetindeki bir miktar kuvveti ile Nişanlı veya Kuşaklı [185] nahiyesinin Ada mevkiindeki çiftliğine kaçmış ise de Bekir Ağa kendisini burada da sıkıştırdığından bu mevkide de müsademe edip oradan da memleketi olan İbradı'ya kaçmış, çiftlikteki hayvanlar ve zahireler Ebubekir Ağa ve arkadaşları tarafından yağmalandıktan sonra binaları da yakılmıştır.

Bu son müsademede Abdurrahman Paşa yüzden fazla telef verdikten başka kendisinin yeğeni ve damadı Necib Molla ile Delibaşı Küçük Ahmed ve tüfekçibaşı Kavas Osman ve tüfekçibaşı Mustafa ile üç nefer sergerde bölükbaşıları yakalanarak veya müsademede esir düşerek kesilen başları Bekir Ağa tarafından İstanbul'a gönderilmiş ve aynı zamanda durum arzedilmiştir.[186]

Kadı Abdurrahman Paşa İbradı'ya gelince oğullarından Seyyid Mehmed Efendi ile Abdullah Hulusî Paşa yanına gelmişlerdir. Zaten daha evvel Kadı Paşa'nın hasmı olan[187] Teke mütesellimi Hacı Mehmed Ağa'ya Abdurrahman Paşa'nın katli hakkında ferman gönderilmiş olduğundan Hacı Mehmed Ağa on bin kişilik bir kuvvetle oğlu İbrahim'i İbradı üzerine yolladığından Abdurrahman Paşa o taraftaki Zilan (Câbî Efendi Vekayinâmesi'ne göre Küpe) dağlarına kaç-

183 Câbî Efendi Vekayinâmesi, varak 271.

184 Câbî Efendi Vekayinâmesi'nde Abdurrahman Paşa, kendi üzerine gelen Konya kuvvetlerini bozduktan sonra memleketi olan İbradı'ya gittiği yazılmıştır (varak 271).

185 Bu isim Mühimme Defteri'nde Nişanlı ve Abdurrahman Paşa'nın muhallefatına ait defterde *Kuşaklı* ve Süleyman Fikri Bey'in *Antalya Livası Tarihi*'nde Nişanlı olarak gösterilmiştir.

186 İki not sonra Konya mütesellimin hükûmete gönderdiği tahriratına verilen cevabî hükme bakın. Turnacıbaşı Ahmed Ağa tarafından bir Tatar ve bir yazıcı ile ocağa mektup gelmiş ve mektupta Kadı Paşa'nın vilâyeti yakınında İbradı mütesellimi Behçet Efendi, İnegöl'de Numan Paşa, tüfekçibaşısı Osman Ağa, Delibaşı Küçük Ahmed ve Kadı Paşa akrabasından sabık Konya Naibi (isim yeri açık) ile Kavas başının başları İstanbul'a yollanmıştır (Câbî Efendi Vekayinâmesi).

187 Teke mütesellimi Hacı Mehmed Ağa H. 1217'de (1803) Abdurrahman Paşa'nın malikâne suretiyle uhdesinde olan Alanya Sancağı'na tâbi Manavgat kazasını Teke Sancağı'na ilhak etmek istemesinden dolayı Abdurrahman Paşa'nın tesiriyle arzusuna muvaffak olamayarak bu suretle araları açılmıştı (Mühimme Defteri, No: 220 s. 1).

mış ise de, takip olunarak iki oğlu ile yeğeni ve damadı Şakir Efendi yakalanmış[188] ve keyfiyet İstanbul'a bildirilmiştir.[189]

Buna verilen cevapta Abdurrahman Paşa ile beraber yakalananlar henüz katledilmemişler ise derhal idamları Konya mütesellimiden başka Abdurrahman Paşa ile oğullarını yakalayan Teke mütesellimine de ferman gönderilmiştir.[190]

188 Câbî Ömer Efendi Vekayinamesi şöyle diyor: Abdurrahman Paşa Küpe nam dağa kaçup orada bir büyük mağaraya saklanmış, Kadı Paşa akrabaları Teke mütesellimi Hacı Mehmed'e varup kerem eyle sultanım bu diyar pâdişâhındır, harap olup fıkarayı rencide edecek isen halk evlâd ü iyallerini alup gitsinler deyince Hacı Mehmed Ağa, sizden bir adam isterim ki, o da Kadı Paşa'dır. Vermezseniz o söylediklerinizin hepsi olur demiş. Kadı Paşa, İbradı'ya geldiği zaman benim arkamdan üç dört bin deli kuvveti gelip, o kuvvet gelinceye kadar sizler bana imdat edin demesi üzerine halk biz ona karışmayız, sen dağa çıkıp mağarada saklan demişler, o da dağa çıkıp mağaraya girmiş. Teke mütesselliminin Abdurrahman Paşa'yı teslim etmeleri şartiyle kendilerine zarar vermeyeceğini anlayan halk, mağaraya gidip deli askeri geldi çık diye Abdurrahman Paşa'yı kandırıp dışarı çıkınca kendisini altı yedi adamı ve oğullariyle yakalatıp Teke mütesellimine teslim etmişler Hacı Mehmed, Abdurrahman Paşa'yı üç gün sıkıştırmış mallarını söylemesini istemiş.

189 Halen Konya Mütesellimi es-Seyyid Ebubekir "Bundan akdem der-saadetimden firar edip hayyen ve meyyiten ahz u izalelerine irade-i cihandarânem müteallik olan Kadı Abdurrahman Paşa'nın mutehassın olduğu Beyşehri'ne varılıp bilmuharebe yanında mevcut eşkiyadan yetmiş seksen miktarı şekavet-pişeler telef ve merkum Abdurrahman Paşa Nişanlu kasabasında kâin çiftliği olan Ada nam karyede tahassun eylediğine binaen karye-i merkumeye varılıp anda dahi bilmuharebe yüzden ziyade eşkiya telef olmuş ise de, andan dahi firar ve vilâyeti olan İbradı kasabasına firar etmiş ve merkumun ahz u idamına memur halen Teke mütesellimi Mehmed Ağa ile mülakat olunarak ve ol havalinin tarikleri sedd ü bend olunarak yanında mevcut şekavetkârlardan Küçük Ahmed ve Kavasoğlu Osman îdam olunduğundan ve delil sergerdelerinden Kadı ve beş on nefer bölükbaşı ahz u îdam olunduğundan maada merkum Abdurrahman Paşa ve oğulları ve yeğeni Şakir ahz u girift olunduğu ve yeğeni Behçet ve Erzincanlı Tüfekçibaşı Mustafa ve üç nefer bölükbaşılarmın ser-i maktuları der-aliyyeme gönderildiği ve paşa-yı merkumun kethüdası ve Pirîoğlu Abdullah Isparta'ya firar etmiş oldukları bu defa tarafından der-bâr-ı şevket-kararıma takdim olunan tahrirat ve îlâmat ile inha ve iş'ar olunmuş.
Paşayı merkum ve avenelerinin izale-i vücutları ehass-ı metalib-i şahanem olmaktan nâşî bu vechile kendisinin ele geçmesi ve avenelerinin ahz u îdamı tam devletime bir hizmet olduğu zâhir olduğuna binaen hayyen ahzolunan paşay-ı merkumun ve aveneleri şekavet-pişelerin hayatta olmaları bir vechile tecviz olunur mevaddan olmadığı bedihî ve bahir olup hayatta kalan merkumların dahi bir dakika mukaddem tertib-i cezalariyle ser-i maktularının bâb-ı hümayunuma vaz'ile îcray-ı irade-i katıa-i şahanem olunmak ehass-ı metalib-i mülûkânem olduğuna mebni hayatta kalan paşa-yı merkumun ve Küçük Ahmed ve sair şekavet-pişelerin vüsul-i emr-i âlişanıma kadar cezaları tertip olunmamış ise bir dakika tehir ve tavakkuf etmeyerek derhal cezalarını tertip ile ser-i maktularının der-bâr-ı şevket-kararıma isali (Mühimme Defteri, No: 227 s. 211) Bu fermanın sureti ve cezalarının tertibi için Teke mütesellimi Hacı Mehmed Ağa'ya ve Abdurrahman paşa kethüdasının îdamı hakkında da Isparta mütesellimine.

190 "Dergâh-ı muallâm kapucubaşılarmdan Teke mütesellimi Hacı Mehmed dâme mecdühuya hüküm ki firari Kadı Abdurrahman Paşa ve oğulları ve yeğeni Şakir hayyen ahz u girift olduğunu ve diğer yeğeni Behçet ve Erzincanlı Tüfekçibaşı Mustafa ve üç nefer sergerde bölükbaşılarının ser-i maktuları dersaadetime gönderilüp sair avenesi olan havenenin tafsil-i keyfiyetleri mukaddemce deraliyyeme tevarüd eden tahriratından müsteban olduğuna binaen hayyen ahzolunan gerek Kadı Abdurrahman Paşa ve oğulları ve gerek yeğeni Şakir'in tertib-i cezaları ile ruus-ı maktualarının birgün evvel deraliyyeme irsali bâbında çend-rûz mukaddem sana ve Konya mütesellimine hitaben evamir-i aliyyem isdar ve tisyar kılınmış ise dahi bunların bir dakika hayatta kalmaları bir vechile tecviz olunur mevaddan olmayup bir an akdem ve bir saat mukaddem izale-i vücudları kat'î matlub-ı hümâyunum olmakla merkumların henüz cezaları tertip ve

Halbuki bu son ferman gelmeden evvel Abdurrahman Paşa İbradı kasabasında 10 Zilhicce 1223'de (27 Ocak 1808) katledilip hemen başı İstanbul'a yollanmış[191] ve on iki gün sonra 22 Zilhicce'de (8 Şubat) oğlu Abdullah Paşa ve bir gün sonra da büyük oğlu müderris Seyyid Mehmed Efendi idam olunmuşlardır.

Abdurrahman Paşa'nın katli hakkındaki ilk fermanlarda oğulları ve yeğeni haklarında bir kayıt olmadığından dolayı bunların katledilip edilmiyecekleri hakkında tereddüd edilmiş olmalı ki, hükûmetten sorulmuş ve 28 Zilhicce'de tahriratı İstanbul'a gelmiş fakat bu tahrirat gelmeden evvel sonradan gelen fermanda oğulları ile damadı olan yeğeni Şakir Efendi'nin katledilmeleri emrolunmuş, bunlardan Abdullah Paşa babasından onbir gün ve diğer oğlu Seyyid Mehmed Efendi ondan bir gün sonra îdam olunmak suretiyle bir aileden bir baba iki oğul ve bir yeğen olmak üzere beş inkılâp kurbanı verilmiş ve başları Teke mütesellimi tarafından İstanbul'a yollanarak Bâbıâli'den saraya arzedilmiş ve pâdişahın iradesiyle Bâb-ı Hümayun'da teşhir olunmuştur.[192]

Kadı Abdurrahman Paşa'nın kesik başına takılan yafta sureti:

"Fi'l-asl nüvvab zümresinden iken yirmi seneye karib vakitten beru mutlak kendü kârına revac vermek ve cibilliyatında merkûz zulüm ve fesadı tervic kesb-i meratibine destres olmak fikr-i fasidinden nizam-ı cedid askeri tertibinde illet-i müstakille olarak mirmiranlık ve badehu rütbe-i vezareti tahsil edip bu-

ruus-ı maktuaları der-saadetime tesrib olunmamış ise işbu emr-i şerifim tarafına vardığı anda bilâ tavakkuf derhal cezaları tertib ve ruus-ı maktuaları der-bâr-ı şevket-kararıma irsal ve tesrib eylemen fermanım olmağın, tekiden ve istîcâlen işbu emr-i şerifim isdar ve alâ cenahi't-tacil ... ile irsal olunmuştur.

İmdi keyfiyet malûmun oldukta gerek hain-i merkum Kadı Abdurrahman Paşa ve oğulları ve gerek yeğeni Şakir'in vusul-ı emr-i âlîşanıma kadar cezaları tertib olunmamış ise bir dakika tehiri tecviz etmeyüp hemen derakap icray-ı mücazatına ve ruus-ı maktualarının der-saadetime îsaliyle tenfiz-i irade-i hümayunuma müsaraat Evahir-i Zilhicce 1223 (Mühimme Defteri No: 227, s. 221).

191 "...mukaddema beynehümade hakd ve hasede dair külli macera olan Teke mütesellimi kapucubaşı Hacı Mehmed Ağa, agraz-ı nefsaniyesine mebni îdamına haris ve bu fırsatla tecessüs hususunda mübalâğa derecesine ikdam ve emval u eşyasını gasb u iğtinam eylemeği bî-sabr u ârâm be-gayet dikkat ve ihtimam eylemekle bilâhare ol havaliye vürudunu muallimler vasıtasiyle istişmam eyledikte cüst-cû ederek akıbet ahz edüp müşarünileyhe îlâm-ı hakikat-i meram ile kendüsüne af ve iğmaz istirham ederek katl ü îdam ve derhal ser-i maktuunu irsal ile tevkir-i şevk-i yârane isticale ikdam eylemekle mâh-ı Zilhiccenin yirmi ikinci günü vaz'-ı nazargâh-ı ibret" olmuştur. (Şânîzade, I, s. 177).

192 Abdurrahman Paşa'nın başının geldiğine dair pâdişâhın sadaret kaymakamına beyaz üzerine hattı:

"Kaymakam Paşa

Firarî Abdurrahman Paşa'nın ser-i maktuunun vürudu kemal-i mertebe sürür ve hubura bâdî olmuştur. Din ü devletime hiyanet edenleri cenabıhak kahreylesün, mal ve eşyaları için bundan mübaşir tayin ve irsal olunsun. Ser-i maktûları şimdi mahallerine vaz olunsun." (Başvekâlet Arşivi, No: 2573) Câbî Efendi Vekayinamesi, Abdurrahman Paşa ile diğer oğlu ve Konya nâibi akrabasının birinin ve adamlarından diğer ikisinin başlarının 24 Zilhicce'de gelerek ertesi günü teşhir edildiğini yazar (varak 299, 300).

lunduğu kâr-ı nâ-savabı âmmenin malûmı ve bundan akdemce Âsitane-i aliyyede vukua gelen mefasidinin icrasını teyakkun ile firar, Konya ve Alanya taraflarında dahi şekavet-i kadimesini izhar eylediği tahkik olunup vücud-ı habaset-âlûdunun izalesi içün sâdır olan hutut-ı hümayun mucibince isdar ve irsal olunan ferman-ı kaza-ceryan ile Teke mütesellimi Kapucubaşı Mehmed Ağa marifetiyle ahz u îdam olunan Kadı Abdurrahman Paşa'nın ser-i maktuudur."[193]

Abdurrahman Paşa'nın başı 24 Zilhicce'de (10 Şubat) İstanbul'a gelerek iki gün teşhir edilmiş, nizam-ı cedid ve sekbân-ı cedid aleyhdarlarını korkutmuş olan büyük başı görmek üzere İstanbul halkı tehalük göstermişlerdir.[194]

Merhum Cevdet Paşa Abdurrahman Paşa'nın iki bin kişilik bir kuvvetle Alanya Kalesi'ne kapanarak onbin kişi ile üzerine gelen Teke mütesellimi Hacı Mehmed Ağa tarafından altı ay muhasara edilip katledilmiş olduğunu beyan etmekte ise de[195], Abdurrahman Paşa'nın Anadolu tarafına geçmesi Şevval ortalarında olup buradan Beyşehir'e varması ancak Zilkade ayının ortalarında olduğuna göre Alanya Kalesi'ne kapanması kabul edilse bu da aynı ayın sonlarına rastlamak îcap eder. Eldeki vesikalar Abdurrahman Paşa'nın ne suretle Beyşehir'e geldiğini ve Konya mütesellimi ile mücadelesini ve nihayet İstanbul'dan kaçtıktan iki buçuk ay sonra katlini gösterdiğine göre Tarih-i Cevdet'in kaydı tashihe muhtaçtır.

Kadı Abdurrahman Paşa'nın Mallarına El Konması:

Merhum Abdurrahman Paşa'nın nakdi ve külliyetli menkul ve gayrımenkul, çiftliği hayvan ve eşyası olduğundan dört aydan ziyade İbradı'da Teke mütesellimi Hacı Mehmed Ağa, bin türlü tehdit ve işkence ile hepsini meydana çıkardıktan sonra mühim bir kısmını, kazalardan tedarik ettiği beş yüz mekâri hayvaniyle Antalya'ya nakletmek suretiyle[196] üzerine oturup, cüz'î bir miktarını İstanbul'a

193 Câbî Ömer Efendi, başı seyre gelen bî-edebler müşarünileyhin ser-i maktuuna tükürmek ve bazısı bizim ocağımızı batırıp nizam-ı cedid askeri düzüp az kala ki İstanbul'da yeniçeri komayup kırayazdı deyu kelleyi tabladan alup tekme ile darp eden edepsizlere ne çare vakt ü hale göre sükût edilmek zarurî oldu. İki gün kelleyi seyre gelenlerin hesabı yoktu (varak 300).

194 Yayla İmamı Vekayinâmesi, Abdurrahman Paşa'nın Beyşehir kurbünde tutulup katledildiğini ve kesik başının Zilhicce'nin yirmi beşinci günü bâb-ı hümayundaki seng-i ibrete konduğunu yazıyor. Câbî Efendi, Abdurrahman Paşa ile iki oğlu ve Konya naibi akrabasının birinin ve adamlarından diğer ikisinin başlarının yirmi dört Zilhicce'de gelerek ertesi günü teşhir edildiğini yazıyor, (varak 299, 300) *Şânîzade Tarihi* ise (II, s. 177) Abdurrahman Paşa'nın başının teşhirinin yirmi iki Zilhicce olduğunu kayıt ile "hemen bütün İstanbul halkının seyrine hücum ve iktihamları mahalli ibreti erbabı ebsar oldu" diyor.

195 *Tarîh-i Cevdet*, IX, s. 49.

196 Abdurrahman Paşa'nın emval ve emlâki ile bunların Teke mütesellimi tarafından müsadere edilenleri hakkında aşağı kısımlara bakınız:
"Ol diyar ahalisinden bazı sikatın nakli üzere Abdurrahman Paşa'nın emvalini katar katar tarafına alenen celp ve ihzar edüp canib-i mîrîye cüz-i layetecezza arzetmekle ol kadar mal-i bî-gerane varis-i yegâne olup taraf-ı saltanattan mutalebe olundukça mutaassıbâne şukka ve

yollamıştır; fakat paşanın bıraktığı nukut, hayvan vesair eşyasının mühim bir kısmını Teke mütesellimin aldığı hükûmete haber verilmiş ve bunlar kendisinden istenmiş ise de serkeş bir adam olduğundan İstanbul'a sert ve ağır cevaplar yazmasiyle işin ilerlemesine gidilmeyerek hakkından gelinmesi başka zamana bırakılmıştır.[197] Resmî kaynaklarda Abdurrahman Paşa'nın muhallefatı hakkında dikkate şayan bir vesika görülmektedir:

1224 Rebiulâhır sonlarında (1809 Haziran) Alanya kadısına ve memleketin ileri gelenlerine gönderilen fermana göre Abdurrahman Paşa'nın katlinden sonra Teke mütesellimi Hacı Mehmed Ağa, paşanın bütün mallarını ve parasını anın İbradı'daki konağına koydurarak hazine için zaptetmek üzere oğlunu İbradı'da bırakıp kendisi Antalya'ya dönmüş ve güya kaza halkı konağına hücum ve mütesellim Hacı Mehmed'in oğlu ile müsademe ederek konaktaki bütün emval ve eşyayı yağmalamışlar ve sonra da konağa ateş verip yakmışlar. Bunun üzerine Teke mütesellimi bu hâdiseyi İstanbul'a bildirmiş. Mütesellimin bu yazısına karşı kasaba halkı da bunun aksini iddia ile Abdurrahman Paşa'nın emval ve eşyasını Hacı Mehmed'in Antalya'ya nakl ile ortalığı sindirmek için oğlu marifetiyle konağı yaktırıp oğlunun fıkaraya zulmüne mebni ahali ile mücadele ettiğini ve bundan dolayı halkın memleketi terk etmeğe kalkıştıklarını beyan etmeleri sebebiyle her iki iddiadan hangisinin doğru olduğunun tahkik edilip bildirilmesi bir fermanla Alanya kadısı ile âyan ve eşrafa emrolunmuştur.[198]

tiz kelimat-ı bagiyane ile redd-i cevab ederek mahzen-i temellükünde ibka ve takrir eylediği pâdişahın gazabını mucib olup ilk fırsatta katlederek cemi eşya ve emvali yine hazine-i hümayuna intikal eyledi" *Şânîzade*, I, s. 178.

197 Şânizade'nin Teke mütesellimi Hacı Mehmed Ağanın katledildiği hakkındaki mütaleasında yanıldığı ve babası ile katledilen oğlu İbrahim'i karıştırdığı görülüyor. Hacı Mehmed Ağa, yaşı doksanı mütecaviz olarak H. 1226'da (1811) eceliyle ölmüş ve Antalya'nın Çukurtaş mevkiine gömülmüştür. (*Antalya Livası Tarihi*, s. 79, 100) Hükûmete karşı Hacı Mehmed'in oğlu İbrahim isyan etmiş, muhasara edilmiş, nihayet Antalya zapt ve emval ve eşyası müsadere olunarak bu aileye mensup olanların hepsi Selânik'e naklolunmuştur. Antalya'daki mütesellim cami ve medresesi Hacı Mehmed Ağa'nındır.

198 Alanya Kazasında nâib ve âyan ve zabitan ve vücuh-ı memleket Kadı Abdurrahman Paşa'nın ahz u idamına dergâh-ı muallâm kapucubaşılarından Teke mütesellimi el-Hac Mehmed dâme mecdühu mukaddema bâ-ferman-ı âlî tayin kılınıp kapucubaşı-i mumaileyh dahi mukteza-i memuriyeti üzerine mumaileyhi ele getirip tertib-i ceza eyledikten sonra muhallefatının zabtı için diğer sâdır olan emr-i şerifim mucibince emval ü eşya ve cemi nukud ve mamelekini paşa-yı mumaileyhin konağına vaz ve canib-i mîrî için zabteylemek üzere oğlunu ol tarafta terk ve ikameyle kendisi Antalya tarafına azimet eylemiş olduğuna binaen ahali-i kaza mecbul oldukları habaset muktezasınca cemiyyetle konağ-ı mezbure hücum ve oğlu mumaileyh ile muharebe u derununda olan bilcümle emval u eşyayı yağma ve konağ-ı mezkûru ihrak etmiş oldukları bu defa kapucubaşı-i mumaileyh tarafından der-saadetime tevarüd eden tahriratta derc ü iş'ar olunmuş ve sabıku'z-zikir konakta hıfzolunan emval ve eşyayı kapucubaşı-i mumaileyh Teke'ye nakl ile mücerred sindirmek için oğlu mumaileyh marifetiyle konağı ihrak bi'n-nar ve oğlunu fukara üzerine taslit ve enva-i mezalim ve taaddiyata ibtidar ve ahali ile muharebe ve mukateleye icti-sar eylediği ahali-i merkum taraflarından takdim olunan arz-ı mahzar ve ilâmlarında tahrir

Abdurrahman Paşa İle Oğullarının Kabir Kitabeleri:

Kadı Abdurrahman Paşa'nın katlinden sonra İstanbul'a gönderilen başın nereye defnedildiğine dair bir kayıt göremedim, cesedinin oğullariyle beraber doğum yeri olan İbradı kasabası mezarlığına defnedildiği malûm olup kabir kitabelerinin suretleri aşağıya yazılmıştır.

Abdurrahman Paşa'nın kabir kitabesi:

Hüve'l-hallâki'l-bâkî

1– El-merhum el-magfur ilâ rahmeti

2– Rabbihi'l-gafur sâbıka Anadolu Valisi

3– İken maktulen vefat eden Kadı

4– Abdurrahman Paşa'nın ruhiçün fatiha.

Sene 1223 fi 10

Z.[199]

Abdurrahman Paşa'nın onsekiz ondokuz yaşlarında ve beylerbeyi payesinde olan oğlu Abdullah Paşa'nın kabir kitabesi:[200]

Ya ilâhi ol mübarek ismi pâkin izzeti

Hem resulün fahr-i âlem şah-ı kevneyn hürmeti

Eyle kabrim ravza-i cennet ya ilâhe'l-âlemîn

Gece gündüz eylesinler hur ü gılman hizmeti

1– Merhum Kadı Abdurrahman Paşazâde

2– Maktulen vefat eden merhum Abdullah

3– Paşa ruhiçün rizaenlillâh fatiha

Sene 1223 22 fi.

Z.

Abdurrahman Paşa'nın büyük oğlu müderris Seyyid Mehmed Efendi'nin kabir kitabesi: Biraderinin kabir taşındaki iki bendinden sonra:

kılınmış olup bu surette tarafeynin muhalifü'l-mezamin vârid olan evrakın mahiyetine nazaran husus-ı mezburda iştibah vâki olmak hesabiyle tashih ve tahkiki lâzimeden olmakla ve siz ki mevlânâ ve âyan vesair mumaileyhimsiz vusul-i emr-i âlişanımda madde-i merkumenin vukuu ne vechiledir ve konağı ihraka cesaret edenler kimlerdir ve zikrolunan emval ve eşya hangi taraflardan gasbolunmuştur ve kimin zimmetlerindedir ve kapucubaşı-i mumaileyhin ol tarafta terk eylediği oğlunun zulmü vaki midir sıhhat ve hakikati üzere der-saadetime tahrir... evahir-i Rebiülâhır 1224. Mühimme Defteri, No: 227 s, 273.

199 Kabir taşındaki 10 Zilhicce tarihi yanlıştır. Belki istinsah eden yanlış kaydetmiştir. *Şânîzade*'nin kaydı üzere (22 Zilhicce olmalı).

200 Seyyid Abdullah Paşa, on üç on dört yaşında iken H. 1215'de (1800) Bozkır Madeni emini olan babası Abdurrahman Paşa tarafından irad-ı cedid defterdarı Hacı İbrahim Efendi'ye yazdığı tahriratla beylerbeylik ile oğluna Alanya Sancağı'nın verilmesini rica etmiş ise de kabul edilmeyerek kapucubaşılık payesi verilmiş ve 1221'de İstanbul'a gelen babasının ricasiyle küçük yaşta beylerbeyi payesini almıştır.

1– Merhum Kadı Abdurrahman Paşazâde
2– Müderrisin-i kiramdan maktulen merhum
Seyyid Mehmed Efendi ruhiçün
3– Fatiha fi sene 23 Z. 1223

Kadı Abdurrahman Paşa'nın Evlatları:

Abdurrahman Paşa'nın babası Şeyh Mehmed Efendi H. 1175'de (1761) vefat ettiğine göre, Abdurrahman Paşa vefat ettiği zaman yaşı takriben elliyi geçmiş olmalıdır.

Abdurrahman Paşa'nın en büyükleri Seyyid Mehmed Efendi olmak üzere Ahmed, Ali, Abdullah isimlerinde dört oğlu ile Şerife Hatice, Şerife Fatma, Gülsüm, Nakiye, Zübeyde ve bir de adını bilmediğimiz altı kızı olmuştur.[201]

Bunlardan zamanımıza kadar gelen Kadı Paşa ailesi Abdurrahman Paşa'nın kendisiyle beraber maktul oğlu Seyyid Mehmed Bey ile yeğeni ve damadı olan eşraf-ı kuzattan[202] Behçet Efendi ve diğer damadı ve yeğeni olan Hacı Şakır Efendi'den gelmişlerdir. Abdurrahman Paşa'nın bu iki damadından Behçet Efendi, Konya Mütesellimi Ebubekir Ağa ile Abdurrahman Paşa arasındaki müsademede maktul düşmüş ve Hacı Şakir Efendi de Abdurrahman Paşa ile beraber maktulen vefat etmişlerdir. Behçet Efendi'nin zevcesinin adı Zübeyde Hanım ve Hacı Şakir Efendi'nin zevcesinin adı da Hâcce Şerife Fatma Hanım'dır.

Abdurrahman Paşa'nın nizam-ı cedide hizmeti:

Nizam-ı cedid askeri teşkiline başlandıktan sonra bu askerler İstanbul'da Levend Çiftliği ve Sultan Selim'in yaptırdığı Üsküdar'da Selimiye kışlalarında talim görüyorlardı. Fakat sonraları Bozok mutasarrıfı Çaparoğlu Süleyman Bey ile Kadı Abdurrahman Paşa ve Bolu voyvodası Hacı Ahmed oğlu İbrahim Ağa'nın İstanbul'a göndermekte oldukları asker namzetlerinin bu iki kışlanın alamamasından dolayı mahallerinde kışlalar yapılarak askere alınacak efradın İstanbul'dan gönderilecek muallimler vasıtasiyle mahallerinde yetiştirilmeleri emrolunduğundan

201 Aile şeceresinde beş kızı görülüyor, Paşa'nın muhallefatma dair olan vesikada altı kızı gösteriliyor.

202 Rumeli'deki kaza kadılıkları dokuz ve Anadolu'dakiler on ve Mısır'dakiler altı dereceye ayrılmış olup Anadolu kazalarında kadılık edenler Rumeli veya Mısır kazaları kadılıklarına geçemeyip Anadolu'da ise oradaki kazalarda kadılık ederken onuncu dereceye kadar çıkar, keza Rumeli'de öyle olup orada dokuzuncu ve Mısır'da altı dereceyi doldururlar ve en son sitte tabir edilen dereceye varırlardı, işte bu (sitte), derecesine varan kadılara "eşraf-ı kuzat" denilirdi. Sitteye çıkan kadıya Rumeli'de ise "Sitte-i Rumeli" ve Anadolu'da ise "Sitte-i Anadolu" ve Mısır'da "Sitte-i Mısır" kadısı denilirdi. Eşraf-ı kuzatın ehliyet ve tecrübeli olanlarından bazıları "tahtabaşı" ismiyle kazaskerlere müşavir olurlardı.

bu suretle Üsküdar ocağına bağlı olarak nizam-ı cedidin ayrılmış olduğu yerlerde kışlalar yaptırılmıştı.

Bu suretle mahallî kışlalar ve askerî talimler hakkındaki fermanlardan birisi de Karaman (Konya) valisi Kadı Abdurrahman Paşa'ya yollanmıştı. Bunun üzerine Abdurrahman Paşa gerek vilâyeti dahilinde Konya, Aksaray, Seydişehir, Kırşehir ile Niğde'nin Eskisaray mevkiinde ve malikâne suretiyle kendi üzerinde olan Alanya'da ve Kayseri'de muhtelif büyüklükte kışlalar yaptırttı. İstanbul'dan mühendisler getirtmek suretiyle ilk yaptırılan kışla H. 1218'de (1803) Seydişehir'deki nizam-ı cedid kışlası idi.[203]

Bu kışlalardan başka Abdurrahman Paşa kendi maiyyeti sekban ve süvarileri için Alanya kasabasında kendi parasiyle ondört odalı bir han ile küçük bir hamam ve dört dükkân yaptırmıştır. Kayseri'de kârgir olarak yaptırılan nizam-ı cedid kışlası doksan beş odalı olup[204] beş yüz beygir bağlanır dört ahırı ve bir geniş avluyu ve ortasında birde camii ihtiva ediyordu. Aksaray'da yaptırılan kışla kerpiçten olup yirmi odalı ve yine kerpiçten olan Kırşehir kışlası da otuz odalı idi.[205]

Kırşehir Kışlası yarım orta yâni altı yüz efradı istîâb edecek büyüklükte idi. Abdurrahman Paşa'ya Kırşehir'de yarım orta asker yazması emri geldiğinde buranın eşrafını davet ederek fermanı okutmuş ve fermanın kabulü üzerine nefsi Kırşehir, Keskin, Konur, Hacıbektaş, Mucur, Süleymanlar kazalarından yarım orta asker yazmıştır.[206]

Abdurrahman Paşa Karaman valisi iken Konya'ya bir çeyrek mesafede Çimenlik mevkiinde kazalar ahalisinin yardımlariyle vali sarayı denilen hükûmet konağını yaptırıp[207] bu konak daha sonra asker kışlası olmuştur.[208]

Nizam-ı cedid için alınacak asker gelişigüzel toplama olmayup yerli yurtlu ailelerden idi ve bunların başlarına o memleketin hanedan ve asilzadelerinin ehliyetlilerinden maaşlı binbaşılar tayin edilecekti; bu suretle alınacak efrad münavebe ile İstanbul'a gönderilecek, ilkbahardan sonbahara kadar altı ay Üsküdar ocağında (Selimiye Kışlası'nda) talim ve terbiye görecekler ve bir sefer vukuunda Üsküdar ocağıyle birlikte muharebeye gideceklerdi.[209] Yukarıda söylediği-

203 Başvekâlet Arşivi Cevdet tasnifi askerî vesikalar, No: 42356 (21 c. 1218).

204 Nizam-ı cedidin ilgasından sonra bu kışla han olarak kullanılmak üzere kiraya verilmiştir.

205 Nizam-ı cedidin ilgasından sonra Aksaray Kışlası mutasarrıf paşaların dairesi olmuş ve Kırşehir Kışlası da işe yaramaz diye terk edilmiştir (Cevdet tasnifi askerî vesikalar, No. 16791).

206 Cevdet tasnifi askerî vesikaları, No: 8161, 8166, sene 1219.

207 Cevdet tasnifi dahiliye vesikaları No. 7954, 7988 ve *Tarih-i Cevdet*, IX, s. 38.

208 Eskiden vali konakları harem ve selâmlık olarak iki kısımdı. Selâmlık kısmı vilâyet dairelerini ihtiva ederdi. Abdurrahman Paşa'nın vali konağını şehirden hariç mahalde yaptırması ilk valiliğinde olduğu gibi bir suikastten sakınmasından ileri gelmiştir.

209 Cevdet tasnifi vesikalar, No: 16346, sene 1219, Recep.

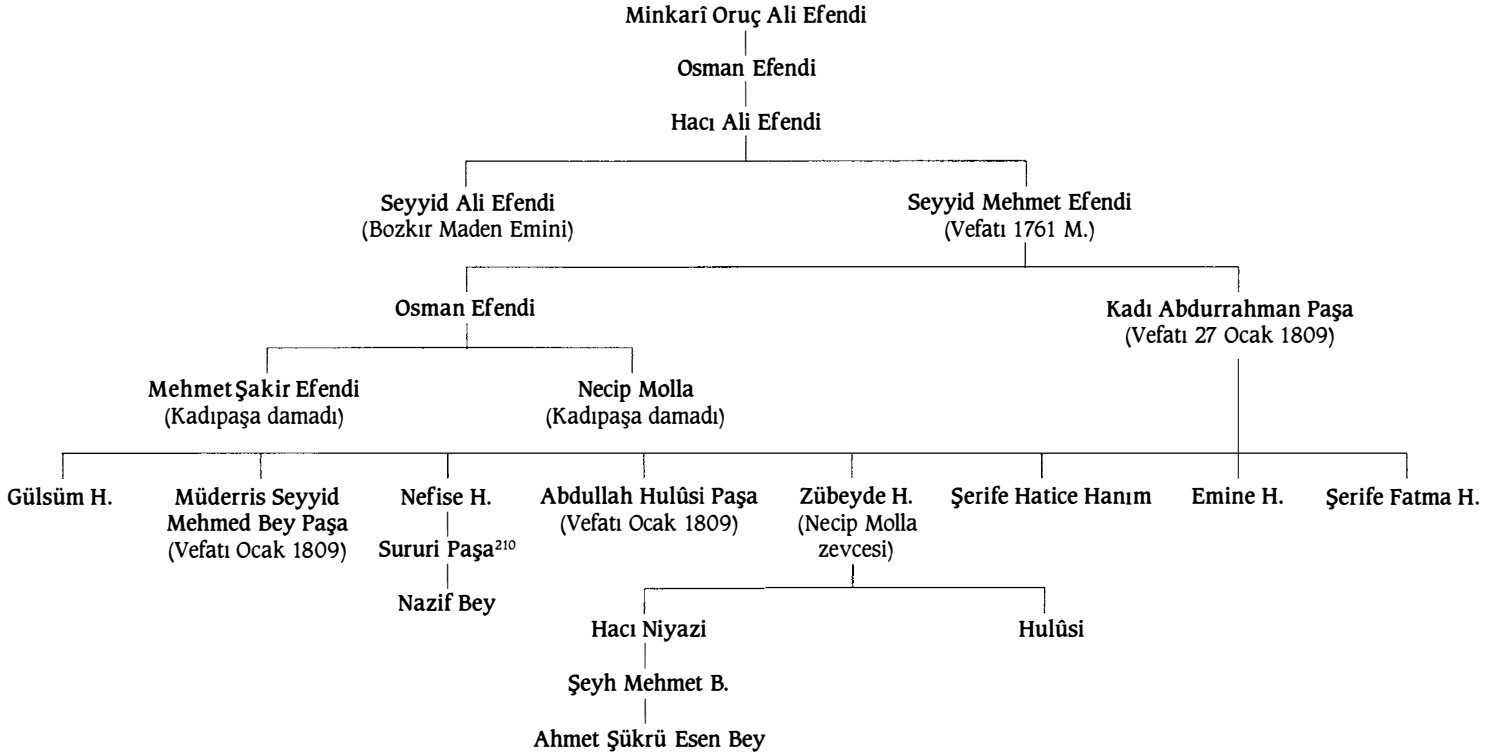
miz gibi sonraları mahallî kışlalar yaptırılarak efradın kısmen orada talim görmeleri emrolunmuştu.

Tercüme-i halinin tetkikinden anlaşılacağı üzere Kadı Abdurrahman Paşa teşkilâtçı, azim ve gayret sahibi, cesur, metîn, yeni teşkilâta candan bağlanmış bir vezirdi. Medrese tahsili görmüş, uyanık fikirli, teşebbüs ettiği işde memleketin selâmetini görmüş ve anlamıştı. Sultan Selim'in nizam-ı cedid teşkilatındaki samimî maksadını kavradığından Anadolu'da Çaparoğlu'yle beraber pâdişaha kuvvetli destek olmuşlardı. Her ikisi de icraatlarında şedid olduklarından bu sayede işlerinde mukavemet görmeden muvaffak olmuşlarsa da makalemizin muhtelif kısımlarında görüldüğü üzere Abdurrahman Paşa bilfiil kumanda mevkiinde bulunduğundan suikast ve ihanetlerle karşılaşmıştır.

Gerek Yeniçeri Ocağı ve gerek Rumeli âyanlarının pek korktukları Abdurrahman Paşa'nın Alemdar'ın sadaretiyle tekrar meydana çıkarak Anadolu valiliği ile sekbân-ı cedid seraskeri tayin edilmesi ocağın endişesini arttırmış ise de Alemdar vak'asını müteakip kendisini ele geçirmek istemişler, fakat muvaffak olamamışlar ve padişahı tazyik ile Abdurrahman Paşa'yı adım adım takip etmişler, Anadolu'nun üç koluna fermanlar yollatmışlar ve nihayet îdam ettirmişlerdir.

[TTK, *Belleten*, Sayı: 138; Sayı: 139 (1971)]

Kadı Abdurrahman Paşa ailesinin kısa şeceresi

210 Merhum Midhat Paşa'nın muhakemesinde mahkeme reisi idi.

NİZAM-I CEDİD RİCALİNDEN VALİDE SULTAN KETHÜDASI MEŞHUR YUSUF AĞA VE KETHÜDAZÂDE ÂRİF EFENDİ

XVIII. asrın sonlariyle XIX. asır başlarında yaşayan ve Sultan III. Selim'in validesi Mihrişah Sultan'ın kethüdalığı daha evvel de darphane eminliğinde bulunmuş olan Yusuf Ağa, devrinin en nüfuzlu nizam-ı cedid erkânından ve pâdişâhın en mûtemed adamlarından olup bu devir tarihinde ön plânda bulunan devlet ricalindendi. Yusuf Ağa'nın torunu olan ve Kethüdazâde diye şöhret bulan Mehmed Ârif Efendi ise XIX. asrın ilk yarısındaki fikir adamlarımızın başında gelen, müsbet ilimlerdeki kemali ile mümtaz bir mevki işgal eden filozof bir zattı. Bundan dolayı birisi devlet hizmetinde ve diğeri ilim ve fikir hayatında şöhret sahibi olan Yusuf Ağa ile torunu Ârif Efendi'nin tercüme-i halleri tarihimiz için önemli olduğundan bunlardan bahsedeceğiz.

Valide Sultan Kethüdası Yusuf Ağa

Girid'de Kandiye'de İsmail adında esnaftan fakir bir adamın Yusuf, Ömer, Ahmed ve Mustafa adlarında dört oğlunun büyüğüdür. Yusuf, Girid'in Hanya sancağının Selina nahiyesinin İsbaniko köyünde doğmuştur. Babası, yedi, sekiz yaşlarında olan Yusuf'u, Girid serhad ağası yani Girid'deki yeniçerilerin ağası bulunan Süleyman Ağa'ya mânevi evlâd olarak vermiştir; Süleyman Ağa bu çocuğu kendi evlâdı gibi okutup ihtimamla yetiştirmiş, sonra yeniçeri ağası olunca Yusuf'ı kendisine mühürdar ve vezirlikle sadaret kaymakamlığına tâyin edilince de evvelâ hazinedar ve sonra da kethüda yapmıştır.[1]

1 Bu tarihte birisi "abraş" (vucudu samyeli lekeli, çil) ve diğeri "kuyucu" lâkablı iki Süleyman Paşa vardır; ikisi de yeniçerilikten yetişmiş kul kethüdası, yeniçeri ağası, sadaret kaymakamı ve Girid

Babalığı Süleyman Paşa'nın Kandiye (Girit vilâyetinin merkezi) valiliğine tâyininde onunla beraber giden Yusuf Ağa, paşanın işlerini takip etmek üzere İstanbul'a gelirken kardeşi Ömer'i de beraberinde getirmiş ve tekrar Kandiye'ye dönmeyerek paralı olduğundan kapıcıbaşı rütbesiyle İsmail mıntakasında[2] kasabbaşı ve daha sonra Gelibolu Baruthanesi nazırı ve onu müteakip matbah-ı âmire (saray matbahı) emini olmuş ve bu vazife üzerinde iken I. Abdülhamid'in kızı Esma Sultan'a kethüda tâyin edilmiş, 1199 Şevval (Ağustos 1785) tevcihatında ilaveten darphane emini olmuşsa da kısa süre sonra ayrılmış, H. Rebiülâhir 1201'de (Şubat 1787) Esma Sultan kethüdalığı yine kendisinde kalmak üzere ikinci kez darphane emini olmuştur.[3] Bu tarihte Osmanlı Devleti ile Rusya ve müttefiki olan Avusturya harp etmekte olduklarından memlekette altın ihtikârı başlayıp altın bulunamıyacak dereceye geldiğinden buna çare olarak Yusuf Ağa'nın arzetmesi üzerine H. 1202'de (1788) her biri beş kuruşa geçmek üzere fındık altını kesilmiş ve diğer paralar da ayarlanarak, saklanmış olan altınlar piyasaya çıkmıştır.[4]

I. Abdülhamid H. 1203'de (1789) vefat edip III. Selim hükümdar olunca lalası Mahmud Bey'i validesi Mihrişah Sultan'a kethüda yapmıştı; fakat pek yaşlı olan Mahmud Bey'in 18 Safer 1205'de (27 Ekim 1790) vefatı üzerine Sultan Selim cülûsu senesinde, maddeten sıkışık durumda bulunduğu sırada bir arzusunu derhal yerine getiren Yusuf Ağa'ya karşı müteşekkir olduğundan onu darphane nazırlığı uhdesinde kalmak üzere validesine kethüda yapmak istemişti.

Yusuf Ağa henüz darphane emini ve Esma Sultan kethüdası bulunduğu sırada, III? Selim'in kızkardeşi olan Beyhan Sultan sıkıntı içinde bulunduğundan pâdişâh hemşiresine yardım edilmesi hakkında hususî surette Yusuf Ağa'ya müracaat ederek kendisine aşağıdaki hatt-ı hümâyunu göndermişti:

"Ağa-yı sadakatkârım,

Bu kâğıda (hemşiresi Beyhan Sultan'ın pâdişâha göndererek onun Yusuf

valisi olmuşlardır. Abraş Süleyman Paşa, 1183 Rebiulevvel'de (1769 Haziran) ve Kuyucu Süleyman Paşa da 1185 Şaban'da (1771 Kasım) sadaret kaymakamlıklarında bulunmuştur. Bunlardan Kuyucu Süleyman Paşa'nın Yusuf Ağa'nın manevi babası olduğu sonraları Yusuf Ağa'nın biraderi Esma Sultan kethüdası Ömer Ağa'ya Süleyman Paşa'nın delibaşısı tarafından gönderilen bir mektuptan istidlâl olunmaktadır.

2 İsmail mıntakası, Bucak kıtasının güneyinde Tuna nehri deltasına yakın bir mevkide ve Kartal kasabasının doğusundadır.

3 Hatt-ı Hümayun vesikaları, No: 473 ve maliyeden arşive devredilen Darphane maadin defteri, Hicri 1190 ilâ 1208. Sadaret kaymakamının telhisinden:
"Hâlâ darphane-i âmire emini kulları takdim ettiği bir kıta takririnde kethüdalıkları hizmetinde olduğu kerime-i necibe-i hazret-i cihandarileri ismetlu Esma Sultan hazretlerinin uhde-i seniyyelerinde olan Alasonya mukataasının 1202 senesine mahsuben Tırhala sancağından tertip olunan malumülmiktar şairden on iki bin kile şair isabet edip.." Hatt-ı Hümayun vesikaları, No: 473.

4 *Vakanüvis Edib Efendi Tarihi* (birinci kısım, s. 31 Kütüphanemizdeki yazma nüsha.

Ağa'ya yolladığı tezkireye) *bakasın; hemşirem Beyhan Sultan irsal eylemiş. Şimdi masarifimiz* (muharebe masarifi) *gayet çok, artık darphaneden akçe almaya hicab ediyorum; ama bu dahi karındaş bulunmuş, sayemde şimdi yaptırmayıp ne vakit yaptıracaklar; kimse vâkıf olmadan usul ile* (gizlice) *elli bin kuruş kethüdası Abdullah Berri Efendi'ye teslim edesin; aylık defterine açık yazmayasın. Hak Tâalâ seni berhudar eylesün ve böylece bu bîhude masarifler var iken ve iki düşman üzerine sefer masarifi var iken sen bana sıkıntı çektirmedin. Rikâb günü yeniçerilerin tüfenk maddesini sadra* (sadrâzama) *açtım; ağa paşa maddesinde ısrar ediyor ve istemiyor; galiba hayf eder."*[5]

İşte Yusuf Ağa hakkındaki bu teveccüh neticesi olarak Lala Mahmud Bey'in vefatı üzerine Darphane nazırı Yusuf Ağa'yı memuriyetine ilâve olarak valide sultan kethüdalığının da tevcihi hakkında sadaret kaymakamına aşağıdaki beyaz üzerine (resen) hatt-ı hümayun gönderiliyor.[6]

"Kaymakam paşa

Darphane nazırı Yusuf Ağa'nın sadakat ve istikameti nezd-i hümâyunumda malûm olduğuna binaen darphane nezaretini idare etmek şartiyle ismetlû valde-i muhteremim hazretlerine kethüda nasb ve huzur-ı hümâyunumda kürk ilbas ettim. Sen dahi kaide üzere kapıda (Bâbıâli'de) *validem kethüdalığına kürk ilbas edesin. Hak teâlâ tevfik-i aliyyesini refik evliye âmin".*[7]

Yusuf Ağa Valide sultan kethüdası olunca Esma Sultan kethüdalığına biraderi Ömer Ağa'yı tâyin ettirdi. Sultan Selim'in kendisine karşı olan teveccüh ve itimadından dolayı nüfuzu artmış, hemen bütün devlet işlerinde rey ve mütalâası sorulur olmuştu. Yusuf Ağa Şevval 1208'e (Mayıs 1794) kadar darphane eminliğiyle valide sultan kethüdalığını birlikte yürütmüş, bu tarihde yalnız valide sultan kethüdalığında kalarak darphane nazırlığına Mustafa İffet Bey tayin edilmiştir. Yusuf Ağa evvelce Esma Sultan kethüdalığında bulunduğu sırada biraderi Şehzade Mustafa ile de tanışmış olduğundan o da kendisini sevmişti.

Tarihlerimizde görüldüğü üzere, III. Selim'in muhtelif sahalardaki ıslahat teşebbüsleri ve bilhassa nizam-ı cedid [asakir-i şahâne] ismiyle Avrupa orduları tarzında talimli bir ordu vücuda getirmek üzere faaliyete geçmesi hususunda onu teşvik eyleyen ve arzusuna yardım eden devlet ricali arasında Yusuf Ağa da

5 Hatt-ı hümayun vesikaları, No: 54092 (Başvekâlet arşivi).

6 Hatt-ı hümayun vesikaları, No: 55709 (Başvekâlet arşivi).

7 "Rical-i devlet-i aliyyeden sıdk u istikametle mevsuf ve iffet ü diyanetle maruf bir kethüda nasbı emr-i mühim olduğuna binaen dergâh-ı âli kapıcıbaşılarından birkaç seneden beri darphane-i âmire emanetinde sebike-i mahiyeti tamgazede-i hüsn-i kabul olan Yusuf Ağa saferü'l-hayrın onsekizinci günü kariha-i sabiha-i mülükâneden müşarünileyha hazretlerine kethüda nasb ve tayin" olundu. Sene 1205 (Edib Efendi Tarihi-ikinci kısım, s. 52 Kütüphanemizdeki yazma nüsha).

vardı. Bu yeni nizamı gâvur îcadı diye istemiyen kalabalığın başında ise Yeniçeri Ocağı ve ocak ağaları ile ulema sınıfı bulunuyor ve bu hayırlı teşkilâtı yıkmak ve taraftarlarını öldürmek için zaman ve fırsat gözlüyorlardı. Bu arada çok zengin olan Yusuf Ağa'nın servetine de göz koyanlar vardı.

Yusuf Ağa'nın valide sultan kethüdalığı, Mihrişah Sultan'nın 22 Receb 1220'de (16 Ekim 1805) vefatına kadar on beş sene kadar devam etti. Anadolu'da bilhassa Çapanoğlu Süleyman Bey ve Konya valisi Kadı Abdurrahman Paşa'nın gayretleriyle nizam-ı cedid kuvvetlenmeğe başlamış buna karşı da aynı nisbette aleyhdarların husumeti artmış, aleyhde sözler duyulmağa başlamıştı. Bu gidişi tehlikeli gören Yusuf Ağa valide sultanın vefatını fırsat bilerek H. 1221'de (1806) hacca gitmek üzere İstanbul'dan ayrıldı.Onun gidişinden bir müddet sonra da Ruslarla muharebe dolayısiyle sadaret kaymakamlığına getirilen Köse Musa Paşa ile[8] Şeyhülislâm Ataullah Efendi'nin[9] ittifakiyle Kabakçı Mustafa isyanı vukua gelerek Sultan Selim saltanattan çekilip yerine yeğeni ve I. Abdülhamid'in büyük oğlu IV. Mustafa hükümdar oldu (H. 1222 = 1807).

Nizam-ı cedid aleyhine hareket eden Kabakçı Mustafa âsilerinin öldürülmelerini istedikleri devlet ricali arasında Yusuf Ağa da vardı; bu rical elde edilip feci surette öldürüldükleri sırada yukarıda söylediğimiz gibi Yusuf Ağa hac seferindeydi; fakat başı istenenler defterinde ismi vardı.

Yusuf Ağa'nın İstanbul'daki yakınları sekbanbaşıya (çünkü yeniçeri ağası Rus muharebesi sebebiyle cephede bulunuyordu) ve âsilerin ileri gelenlerine paralar vererek onu ölümden kurtarmağa çalışmışlar, Sultan II. Mustafa da kendisini tanıdığı cihetle malının müsaderesiyle Bursa'da oturmasına müsaade etmişti.[10]

Yusuf Ağa hacca hareketinden sonra Mekke-i Mükerreme'nin Vehhabîler tarafından istilâsı sebebiyle Medine-i Münevvere yakınlarından geri dönmeğe mecbur olmuş ve Konya'ya geldiği sırada İstanbul'daki feci durumu öğrenmişti.[11]

8 Bu sırada kapıkulu ocakları, sadrâzam ve serdar-ı ekrem Hilmi İbrahim Paşa kumandasında olarak Ruslarla harp etmekte olup Tuna civarında bulunuyordu. Bundan dolayı İstanbul'da rikâb-ı hümayun veya sadaret kaymakamlığına Köse Musa Paşa getirilmişti.

9 Şeyhülislâm topal Ataullah Efendi, iki yüzlü kallaş bir zat olup Sultan Selim'e nizam-ı cedid taraftarı gibi görünür ve el altından Köse Musa Paşa ile birlikte nizam-ı cedid aleyhine çalışırdı. Cevdet Paşa şöyle diyor: "Ataullah Efendi gayet mutaassıp olduğu halde aşırı mertebe riyakâr olduğundan taraf-ı saltanata nizam-ı cedid taraftarı görünmekle beraber efkâr-ı atika eshabının yanında dahi cübbe-i riyaya bürünür ve başka yüzle görünür idi." *Tarih-i Cevdet*, VIII, s. 70.

10 *Âsım Tarihi*, II, s. 43. Yusuf Ağa'nın malının müsaderesiyle Bursa'ya nefyi hakkında IV. Mustafa'nın sadaret kaymakamına göndermiş olduğu beyaz üzerine hatt-ı hümayun sureti: *"Yusuf Ağa'yı Bursa'ya nefyedesin; malı miriye hıfzoluna"*. Hatt-ı hümayun vesikaları, No: 53827.

11 Şevketlu Kerametlu.... Padişahım
Bu defa beyaz üzerine şeref-rîz-i sudur olan hatt-ı hümayun-ı şevket-makrun-ı mülükânelerinden *"Yusuf Ağa Bursa'ya nefyolunsun malı hıfzolunsun deyu emr-i hümâyunum olmuştu bir rabıta*

Konya'dan hareket edip Kütahya'ya yakın geldiği sırada Bursa'da ikamete memur edildiğini haber alması üzerine o tarafa doğru gitti.[12]

Sadaret kaymakamı Köse Musa Paşa, Yusuf Ağa'nın hasmı olduğundan onun bu suretle ölümden kurtulmasına canı sıkılmıştı. Katledilen nizam-ı cedid ricalinin mal ve eşyalarından epey vurgun vuran Köse Musa Paşa, çok zengin olan valide kethüdasının da metrukâtından hem istifade etmek ve hem de kendisinden intikam almak istemekte idi; bundan dolayı onun katli için Sultan Mustafa'yı tahrik ediyor[13] ve zorbaların ısrar ettiklerini ve affının fitneyi mûcib olacağını o sırada Bâbıâli'ye gelmiş olan saray adamlarından birisi vasıtasiyle pâdişâha bildiriyordu. Hattâ başka bir mesele dolayısiyle tesadüfen Bâbıâli'ye gelen âsilerin güya Yusuf Ağa'nın katlini istediklerini de arz eylemesi üzerine[14] işin içyüzüne vâkıf olmayan Sultan Mustafa, şeyhülislâmın fetva vermesi şartiyle Yusuf Ağa'nın katline muvafakat etmiş ve Musa Paşa da el yazısiyle hemen şeyhülislâmdan katl fetvasını almıştır.[15]

verdiniz mi?" emr ü ferman-ı mülükâneleri buyrulmuş olmağla mefhum-ı sâmisi karin-i iz'an-ı ubeydânem olmuştur. Ber mantuk-ı irade-i seniyye ağa-yı mumaileyhin Bursa'ya nefyi ve yanında mevcud olan zî-kıymet eşyasının Dersaadet'e celbi bâbında bir kıta emr-i âli ısdar ve bugün irsal ve tisyar olunmağla ağa-yı mumaileyhin mübaşiri (Yusuf Ağa'yı Bursa'ya götürmek üzere gönderilen memur) alıp Bursa'ya isal edeceği ve bu tarafta olan eşyasının zabtı için hanesinin temhiri iktiza etmiş ise de bugün defterdar efendi kullarının bazı mesalih-i mühimme ile iştigaline mebni bi-mennihi taalâ yarınki gün efendi-i mumaileyh kulları gidip ağa-yı mumaileyhin hane ve sahilhanelerini temhir edecekleri mâlum-ı âlileri buyruldukta ol bâbda emr ü ferman... (Hatt-ı Hümayun vesikaları, No: 53028).

12 Vakanüvis Âsım Efendi'nin metrukâtından olduğu rivayet edilen tarihçede Yusuf Ağa'nın 5 Rebiülâhır 1222'de (12 Haziran 1807) Geyve'ye gelerek oradan Kütahya'ya neyfolunduğu ve sonra ricası üzerine menfasının Bursa'ya tahvil edildiği yazılıyor (Kütüphanemizdeki nüsha, s. 49 ve 52; *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, Sene 7, s. 209, 210). Diğer bazı kayıtlara göre Yusuf Ağa'nın nizam-ı cedid taraftarlarından Bozok havalisine mutasarrıf olan Çapanoğlu Süleyman Bey'in yanına gitmesi ihtimaline binaen iğfal edilerek Bursa'da ikametine müsaade edildiği yazılıyor. Âsım Efendi'nin de "tevehhuş etmemek için hâb-ı hargüş" verildiğini kaydetmesi bu mütaleayı teyid eder mahiyettedir.

13 Kaymakam Paşa, ağay-ı mûmaileyh tarafına sabıka kine ve adaavetinden başka anın dahi terekesinden nâil-i ihtibar olmak kesdına mebni anın dahi istîsaline nasb-ı şebike-i ihtiyal edip... *Âsım Tarihi*, II, s. 43.

14 *Âsım Tarihi*, II, s. 43.

15 "Şevketlu kerametlu... Pâdişâhım
Yusuf Ağa hakkında kîl u kal çoğalmış olduğunu dünkü gün hak-i pây-ı hümayunlarına ifade birle mumaileyhin idamı hususi tezkâr olundukta fetvây-ı şerife de olsun deyu sünuh eden irade-i şahanelerini akşam hafice reis efendi kullarına ifade ile semahatlu şeyhülislâm efendi duacılarına tezkire yazdırmıştım. Müşarünileyh duacıları reis efendi kullarının tezkiresi balâsına kendi kalemiyle yazdığı cevapta idamını tecviz ve belki maslahat-ı vakt ü hale münasib idüğüni iş'ar etmemeleriyle tezkire-i mezkûr işbu takrir-i çakeri derununa mevzuan takdim-i hak-i pây-ı hümayunları kılınmıştır. Bu veçhile mumaileyhin idamı nezd-i şahanelerinde dahi münasib görülür ise enderûn-ı hümayundan hatt-ı hümayunlariyle bir haseki kulları mı gönderilmek irade buyurulur, yoksa hatt-ı hümayunları takrir-i çakerânem balâsına keşide buyurulup bu taraftan gayet hafi olarak ferman-ı âli tahrir olunmak mı irade buyurulur?. Haseki kullarından biri memur buyurulduğu surette dahi kenduye bazı hafi söz ifadesiyle firari gailesi çekilmemek için memur

Yusuf Ağa'nın katline Bostancı Ocağı hasekilerinden Ayıkulak Ahmed Ağa memur edilerek Bursa naibine ve mütesellimine ferman yazılmış[16] haseki, Musa Paşa'dan aldığı talimat üzerine gizlice Bursa'ya gitmiş ve Yusuf Ağa'ya katli hakkındaki fermanı göstererek namaz kıldığı esnada katledip kesilen başını İstanbul'a getirmiştir.[17] Yusuf Ağa'nın kesik başı, Topkapı Sarayı'nın ortakapısı önündeki mîrmîran başlarının teşhir edildiği taşa konarak[18] teşhir olunmuştur (17 Rebiulâhır 1222) (25 Haziran 1807 Çarşamba).[19] Katlinin sebebi olarak başına asılan yaftada nüfuzum kötüye kullanmış olduğu ve nizâm-ı cedidi ihdas ile nice nice bid'atler meydana getirdiği yazılmıştır.[20] Yusuf Ağa'nın kesik başı Topkapı haricinde hastahane yoluna giderken solda meşhur Hoca Neşet Efendi'nin

buyurdukları haseki yine taraf-ı çakeraneme gönderilmek muktazi idüği malum-ı cihandarileri buyruldukta emr ü ferman şevketlû, kerametlu... efendim hazretlerinindir." IV. Mustafa bu takririn üzerine *"bir haseki memur edip tarafına gönderdim; gizli gitsin ki firar etmesün böyle nizam verilmesine sa'y* edesin" hatt-ı hümayunını yazmıştır. (Hatt-ı Hümayun vesikaları, No: 53/75).

16 "Bursa naibine ve Hüdavendigar mütesellimine ve zikrolunan hususa bu defa Dersaadetimden mübaşir tayin olunan hassa hasekilerinden [isim yeri açık] haseki zide kadrühüme hüküm ki Bundan akdemce sâdır olan emr-i şerifimle Bursa'ya nefy ü iclâ olunan valide kethüdası sabık Yusuf'un tertib-i cezası hususuna irade-i katıa-i şahanem taalluk edip ol bâbda hatt-ı hümayunum, mahabet-riz-i sudûr olmağla siz ki mevlana ve mütesellim-i mumaileyhimasız işbu emr-i şerifim haseki-i mumaileyh ile tarafınıza vâsıl olduğı gibi merkumun tarafına kat'a serrişte vermiyerek ve bir takrib firar ettirmiyerek ve halâsını mucib olacak bir suret vukua gelmiyerek alaeyyi halin cezasını tertib edip ser-i maktunu Der-saadetime irsale müsaraat eylemeniz fermanım olmağın işbu emr-i şerifim ısdar ve haseki-i mumaileyh ile irsal olunmuştur
İmdi merkum Yusuf'un tarafına bir türlü serrişte vermiyerek ve firar ettirmiyerek ve ne vechile olur ise olsun cezasını tertib ü icra ve ser-i maktumu Der-saadetime irsal ve isra eylemeniz zisden kat'i matîub-ı hümâyunum idüği ve eğer kendisine serrişte vermek ve firar ettirmek ve ahar vechile halas bulmak lâzım gelürse sonra sizin hakkınızdan gelineceğinde şüphe olmadığı malûmunuz oldukta ona göre amel ve harekete ve icrây-ı ferman-ı hümayunuma ihtimam ve dikkat eyliyesiz. Ve sen ki haseki-i mumaileyhsin sen dahi muktezay-ı memuriyetin üzere irade-i şahanemi icra ve merkumun ser-i maktunu Der-saadetime getürmeğe müsaraat eylemen bâbında. Evail-i Rebiulâhır sene 1222" (Mektum Mühimme Defteri, No: 5, s. 95).

17 Mütercim Âsım'ın metrukât-ı kalemiyesinden olduğu söylenen tarihçede şöyle yazılıyor: "Hüdavendigâr-ı sâbıkın valide kethüdası olan Gran senyör Kiritokoz... on dokuz seneden beri din ü devlete istila ile irtikâb etmediği zulüm kalmayıp... ziyaret-i Beytülharam etmişken avdet, Geyve nam kasabaya vusulünde cülûs-ı hümayun vâki olmuş olmağla kasaba-i mezbureden Kütahya'ya nefy ü iclâ olundukta Bursa'ya tahvili ricasiyle Bâbıâli'ye takdim eylediği arzıhaline müsaade buyurulduğunu ve ancak tevehhuş etmemek için hab-ı hargûş idüğüne vâkıf olmayan sade-dilan halâs olmasına imza üzereler iken guzat-ı şarkiyye (âsiler) taraflarından katilleri matlub olan ser defterhanede olmağla hassa hasekilerinden Ayıkulak tayin ile Bursa'da kati..." olundu (Kütüphanemizdeki nüsha, s. 51-52).

18 Ortakapıda maktullerin başlarının teşhirine mahsus mîrmîran ve vezir taşları vardı. Yusuf Ağa'nın başı mîrmîran taşında teşhir edilmiştir.

19 18 Rebiulâhır, takvim üzere perşembeye tesadüf etmektedir. Buna göre çarşamba 17 Rebiulâhırdır.

20 Yusuf Ağa'nın başına asılan yaftası şöyledir. "Valide kethüdası sabık Yusuf ağanın devlet-i aliyyede nüfuz iktisab ve mail-i tama' ve irtikâb olarak memalik-i şahanede kâin aceze-i ibada mezalim-i nâ mâdud eylediğinden nizam-ı cedidi ihdas ve harabi-i memalik ve perişani-i fıkaraya badi nice nice bida' ihtira eylediğinden bu keyfiyet tahrik-i gazab-ı şahaneyi mûcib olmaktan nâşi hakkında fermân-ı kaza cereyan suduriyle katl ü îdam ve nihade-i cây-ı ibret-i âm kılınan merkum Yusuf Ağa'nın ser-i maktuıdır". (Âsım Efendi'nin metrukât-ı kalemiyesinden, s.52).

kabri civarında defnedilmiştir. Yusuf Ağa'nın katli üzerine müderris olan oğullarının rüusları ellerinden alınarak müderrislikten çıkarılmışlarsa da Alemdar Mustafa Paşa'nın sadaretini müteakib müderrislikleri tekrar verilmiştir.[21]

Yusuf Ağa'nın Bursa'da yanında bulunan eşyaları ve hayvanları ile İstanbul'da defterdar tarafından mühürlenen konağı [Mürekkepçiler kapısında olan bu konak Alemdar vakasında Bâbıâli'nin yanması üzerine kısa bir müddet Bâbıâli olmuştur[22] ve yalısındaki eşyaları hazineye zabt edilmiş[23] ve ümid edildiği kadar malı çıkmadığından dolayı bahçesi yer yer kazılmış ve lâğımlara kadar açılıp aranarak adamları hapis ve tazyik edilmiş ise de mübalâğalı olarak söylenen nakdi ve külliyetli mücevheratı bulunamamıştır.[24] Yusuf Ağa'nın metrukâtı arasında bir de "lihye-i saadet" (sakal-ı şerif) çıkmış ve Mora valisinin kethüdası kadı Hasan Şevki Efendi'nin Yanya'da yaptıracağı cami için ona verilmiştir.[25]

Yusuf Ağa'nın müsadere edilen mücevheratından bir kısmını pâdişâh istemiş[26] ve bir kısmı da Musa Paşa tarafından ayrıca pâdişâha takdim olunmuş[27] ve Yusuf Ağa'ya aid Pirlepe (Manastır'da) mukataasını da pâdişâh validesine vermiştir.[28]

Mustafa Necib Efendi'nin, Sultan Selim zamanı vekayiine dair olan tarihçesinde müellif, Yusuf Ağa'nın zeki, akıllı, ağırbaşlı, zengin ve aynı zamanda yetim, dul ve fakirlere iyiliği olan, düşkünlere yardım eden hayır sahibi bir zat olduğunu[29] ve Vakanüvis Âsım Efendi de latifeyi, mizahı sevdiğini yazmaktadır. Bazı ehl-i tarikate tekke yaptırıp kimisine de imaretlerden ve evkaftan yiyecek ve vazife tâyin ettiği kaydediliyor.

Yusuf Ağa'nın Bursa'daki eşyası arasında Galata kadısı Kavafzâde Şeytan Emin Efendi tarafından tertip edilmiş olan garip bir hüccet bulunmuş ve bu

21 Alemdar Mustafa Paşa'nın II. Mahmud'a takdim ettiği takririnden: "Yusuf Ağa ve sair kibarzadelerden, mukaddema müderrislikleri ref' olunanların rüusları ibkası için şeyhülislâm efendi dailerine tenbih buyrulması" *Tarih Vesikaları Dergisi*, Sayı: 1. s. 22.

22 Cevdet tasnifi dahiliye vesikaları, No: 9007 ve *Tarih-i Cevdet*, IX, s. 43.

23 Yusuf Ağa'nın Bursa'da zabtedilen at ve katırları İstanbul'a getirilerek sarayda imrahora teslim edilmiştir (Hatt-ı hümayun vesikaları, No: 53864).

24 Âsım Efendi'nin metrukât-ı kalemiyesiden olduğu söylenen evrak, s. 53.

25 Cevdet tasnifi Evkaf vesikaları, No: 6372.

26 Hatt-ı Hümayun: *"Yusuf Ağa'nın dahi mücevheratı çoktur; râhâ memulumdur, taraf-ı hümâyunuma göndersen".* Hatt-ı Hümayun vesikaları, No: 53367.

27 Maktul Yusuf Ağa'nın mücevheratı içinde zuhur eden yekpare yeşim-i hatayiden bir kâse ve bir tabak ve bir küçük kaşığın gayet nadide olması dolayısıyla takdim edildiğine dair sadaret kaymakamının telhisi ve pâdişâhın hatt-ı hümayunu (Hatt-ı Hümayun vesikaları, No: 53883).

28 Hatt-ı Hümayun vesikaları, No: 53849.

29 Mustafa Necib Efendi Vekayinâmesi s. 62; Âsım'ın metrûkât-ı kalemiyesinden olarak gösterilen vekayinâmeden, s. 54.

hüccet onun tevatüren malûm olan zekâsiyle telif edilmemekte bulunmuştur.[30] 25 Safer 1212 (19 Ağustos 1796) tarihli olan bu hüccet mucibince güya Âdem aleyhisselâm, kendi ömründen altmış senesini Şit peygambere verdiği gibi Sultan Selim'in musahiblerinden musikişinas Hacı Sadullah Ağa da[31] buna kıyasen kendi ömründen yedi senesini Yusuf Ağa'nın Beşiktaş'taki yalısındaki bir mecliste Galata kadısı huzurunda Yusuf Ağa'ya hediye etmiş ve bu suretle bir hüccet-i şer'iyye tertib edilmiştir.[32] Yusuf Ağa ilm-i nücuma (astroloji) meraklı olduğundan bu hüccetin tertibi esnasında yanında ve şahitler arasında ilm-i nücuma vâkıf İrfanzâde Ârif Efendi ve saire gibi ahkâmcılar da bulunmuş ve bir vakt-i muhtar yani uğurlu ve isabetli bir saatde hüccet yapılmıştır!

30 *Âsım Tarihi*'nden naklen *Cevdet Paşa Tarihi* (VIII, s. 19) Yusuf Ağa'nın kendisi âlim olmamakla beraber ilim ve marifet eshabiyle ülfeti sebebiyle bu gibi şeyleri idrak eden bir zat olması, latifeci ve mizaha mail bulunması cihetiyle bu hüccetin mahza lâtife olarak tertip edildiği beyan olunmaktadır.

31 Ankaralı olan musahib ve musikişinas Hacı Sadullah Ağa H. 1223'de (1808) vefat etmiştir.

32 Yusuf Ağa bir gün maiyyeti adamlariyle otururken acaba ömür satın alınmak mümkin olur mu? bir kimsenin ömrü bir kimseye ömür olur mu? diye sormuş. Yusuf Ağa'nın meclisine devam edenlerden Galata kadısı Şeytan Emin Efendi, mümkündür, hatta Adem aleyhisselâm, Şit aleyhisselâm'a ömründen altmış senesini vermişti demesi üzerine o mecliste bulunanlardan Sadullah Ağa beş yüz kuruş mukabilinde ömründen yedi senesini (Yayla İmamı yanlış olarak yirmi sene diyor) satmağa muvafakat eylediğinden sureti aşağıda yazılı hüccet tertip olunmuştur:
"Mahrusa-i Galata muzafâtından Beşiktaş nahiyesinde Paşa Mahallesi'nde vaki mehd-i ulya-yı saltanat inayetlu, ismetlu veliyy-i nimet Valide Sultan-ı aliyyetü'ş-şan damet fi hıfzi'l-mennan efendimiz hazretlerinin kethüda-yı âlileri devletlu, inayetlû Yusuf Ağa ibnü'l-merhum İsmail Ağa hazretlerinin sahilhanelerinde ma'kud meclis-i şer'-i şerifde el-Hac Sadullah Ağa ibn merhum Ahmed işbu baisü'l-kitab-ı müstetab ağa-yı müşarünileyh hazretlerine takrir-i mâlâ-kelâm edip fi'l-ezel ervah-ı halk takdir ve levh-i mahfuza sebt ü tahrir olunan ecel-i mev'uddan ömrümün yedi sene-i kâmilesini devletlu, inayetlu Yusuf Ağa ibnü'l-merhum İsmail Ağa hazretlerine hibe-i sahiha ile hibe edip müşarünileyh hazretleri dahi Hazret-i Adem aleyhisselâm ömr-i şerif-i makdurlarından malûmü'l-miktarını hazret-i Şit aleyhisselâma hibe edip Şit aleyhisselâm dahi kabul buyurdukları kaziyeyi, âlim oldukları ecilden meclis-i hibede ittihab ve kabul buyurdular dediğini müşarünileyh ağa hazretleri dahi vicahen tahkik ve şifahen tasdik buyurduklarında hâkim-i muvakk-i sadr-ı kitab tûba lehû ve hüsnümeab efendi hazretleri dahi manay-ı şerifini tefekkür buyurup hıfzen li'l-makal vesika-i enika ketb olundu. Tahriren fil yevmi'l-hâmis ve'l-işrin fi şehri saferü'l-hayr li-seneti isna aşer ve mieteyn ve elf.

Mafihi mine'l-hibeti ve'l-ittihab
Haffafzade Mehmed Emin el-Kadı
bi-Mahrusa-i Galata Şuhudü'l-hal:

Semahatlu İrfanzâde Ârif Efendi, Musahib-i Şehriyari Sadık Ağa, Köse Ahmed Efendi, Kapı çuhadarı Ömer Efendi, ve saire.
Ben 25 Safer 1212 ve (Temmuz 1797) tarihli bu hüccetin suretini Mustafa Necib Efendi'nin matbu vekâyinâmesinden (s. 62) naklettim. Âsım'ın metrukâtından olduğu söylenen mecmuada Musahib-i şehriyari Mehmed Ağa da şahidler arasındadır. *Âsım Tarihi* (II, s. 54) ile ondan naklen *Tarih-i Cevdet*'te (VIII, s. 359) ise hüccetin tarihini 27 Rebiulâhır 1211 (30 Ekim 1796) ve Asım'ın metrukâtından olan vekâyinâmede ise bir gün sonra yani 28 Rebiulâhır'dir. Yukarıda suretini naklettiğimiz hüccetin tarihi ondört ay sonradır; bundan başka hüccetin tahririnde bazı ibare farkları da vardır. Âsım Efendi'nin kaydı gibi bu ibareleri ve tarihleri farklı olan üç hüccetin bir latife olarak tertib edilmiş olduğu hatıra gelmektedir.
Bu garip hüccet Avrupa'da da duyulmuş ve orada bulunan elçilerimizden bunun hakikat olup olmadığı sorulmuştur. (*Asım Tarihi*, II, s. 54).

Yusuf Ağa, darphane emini ve valide sultan kethüdası bulunduğu sırada Konya'da bugün ismine mensub meşhur kütüphanesini tesis ederek 25 Cemaziyelâhır 1209 (17 Ocak 1795) tarihli iki ve birisi de 15 Şevval 1212 (2 Nisan 1798) tarihli olarak üç vakfiye tertib ettirmiştir. Merhumun kıymetli yazma eserleri ihtiva eden bu kütüphanesinden memleket irfanı namına çok istifade edilmektedir.[33] Bundan başka doğum yeri olan Hanya sancağının Selina nahiyesine bağlı İsbaniko köyünde cami ve mekteb ve Hanya kasabasında çeşme ve Beykoz'un Dereseki tarafında Karakulak suyu denilen mahalde çeşmesi vardır.[34]

Yusuf Ağa'nın Mehmed Sâdık, Mehmed Şefik, Mustafa Sadık ve Mehmed Münir isimlerinde dört oğlu ile Zeliha isminde bir kızı olduğunu biliyoruz. Oğullarının dördü de ilmiye sınıfından yetişmiştir. Bunlardan büyükleri olan Mehmed Sadık Efendi Rumeli kazaskerliğine kadar yükselmiştir ki aşağıda ondan bahsedilmektedir.

Kethüdazâde Mehmed Sâdık Efendi

Yusuf Ağa'nın büyük oğlu olup Kethüdazâde diye meşhurdur. Doğum tarihi belli değilse de büyük oğlu meşhur Mehmed Ârif Efendi H. 1185 (1771) tarihinde doğmuş olduğuna ve kendisi reisü'l-ulema olarak vefat ettiğine göre muhtemel olarak H. 1160 (1747) tarihlerine doğru tevellüd etmiş olmalıdır. Sâdık Efendi medrese tahsili görmüş müderris ve molla yani eyâlet kadısı olmuş ve Receb 1187'de (Eylül-Ekim 1773) Haleb kadılığına tâyin edilmiştir. Müddetini tamamladıktan sonra H. 1189'daki (1775) ilmiye tevcihatında terfi sırası geldi ise de gözleri ağrıklı ve hükûmet meşgalelerine vücudu mütehammil olmadığından kendisine bilâd-ı erbaa kadılıklarından birisinin pâyesi verildi.[35] Sâdık Efendi H. 1202'de (1786) Şam kadılığına tâyin edilmiştir. Aynı yıl Şam yeniçeri ağası Safrancıoğlu'nun, Şam valisi Uzun İbrahim Paşa ile münaferetine mebni çıkan kavgada işin ucu buna da dokunduğundan kadılıktan azledilip[36] Adana'da ika-

33 Bu vakfi yeler Konya Müzesi'nin demirbaş eşyaları arasında (dolap 5 raf 1 sıra 9) bulunmaktadır.

34 Emiri tasnifi Selim III vesikaları, No: 10793 ve 9743.

35 *Tarih-i Cevdet*, I, s. 12.

36 Şam valisi Uzun İbrahim Paşa emir-i hac olarak Hicaz'a giderken yerine Safrancıoğlu'nu vekil bırakmıştı. Her nedense vali ile bunun arası açılmış ve Şam'ın ileri gelenlerinden mühim bir kısmını kendisine uyduran Safrancıoğlu, Hicaz'dan avdetinde İbrahim Paşa'yı şehre koymamağa karar vermişler. Vali avdette şehre girmiş ise de muharebe ederek Şam'dan çıkarmışlar. Bunun üzerine İbrahim Paşa keyfiyeti hükûmete bildirerek kendisine müsaade edilirse bunların hakkında geleceğini arz etmesi üzerine müsaade edilmiş ve mümanaat edenlerle çarpışarak şehre girip hadiseye sebep olanları tedib ile asayişi iade eylemiştir. "Muktezay-ı maslahat Şam kadısının azli îcap etmeğin müddet-i malûmesi munkazi oluncaya dek âhara inabe ettirilip kendisi nefyü icla tariki ile Şam'dan tard ve ihraç ettirildiği istimâ olundu (1203 safer) Edip Efendi Tarihi, s. 64.

mete memur olmuştur (Safer 1203) (Kasım 1787).[37]

Daha sonra affedilip İstanbul'a gelen Sâdık Efendi Mekke kadısı ve 2 Rebiulevvel 1209'da (26 Eylül 1794) bilfiil İstanbul kadısı olmuş ise de İstanbul kadılarına aid iaşe işlerinde faaliyeti görülememesine mebni müddetini doldurmadan üç buçuk ay sonra 14 Cemaziyelâhır'de (6 Ocak 1795) azledilmiştir.[38]

Sâdık Efendi H. 1218'de (1803) Anadolu kazaskerliğine getirilerek müddetini doldurduktan sonra ayrılmış ve kazasker mâzulü bulunduğu sırada Kabakçı Mustafa isyanı ve Sultan Selim'in hal'i vakası vukua geldiğinden babası katlolunarak malları müsadere edilmiş ve kendisi de hapis ve tazyik görerek maddî ve manevî hırpalanmış ve sarsılmıştır.

H. 1224'de (1809) Rumeli kazaskeri olan Sâdık Efendi H. 1231'de (1816) ikinci defa Rumeli kazaskerliğine getirilmiş ise de ihtiyarlığı sebebiyle dairesine aid işlere bakamadığından müddetinin bitmesine altı ay kala yâni 1231 Şevval sonunda (1816 Eylül) azlolunmuştur.[39]

Ulema-yı rüsumun en yaşlısı olarak "reisü'l-ulema" bulunan Sâdık Efendi 7 Zilhicce 1232 (18 Ekim 1818) tarihinde vefat ederek Eyüp'te Küçük Emir Efendi civarında ve Eyüp Camii'nin iç avlusunun penceresine nazır mahalle defnedilmiştir. Sâdık Efendi, orta derecede ilim sahibi bir zat olup dinî ve ahlâkî selâbetiyle kendisini sevdirmişti. Onun Rumeli kazaskerliğine kadar şeyhülislâm ve kazaskerler cuma namazına gidemeyip işleriyle meşgul olurlarken Kethüdazâde'nin teşebbüsü ile şeyhülislâm ve kazaskerlerin cuma namazına gitmeleri âdet olmuştur.[40]

Mehmed Sâdık Efendi'nin büyüğü Mehmed Ârif ve küçüğü Ahmed Muhtar Hamdi isimlerinde iki oğlu olup bunlardan Ârif Efendi müsbet ilimler de dahil olmak üzere mükemmel bir tahsil görmüş ve o suretle yükselmiş ise de iyi bir

37 Sadaret kaymakamının I. Abdülhamid'e telhisi: Emr-i hümayunları üzere hâlâ Şam-ı şerif kadısı Kethudazâde Mehmed Sâdık Efendi'nin azli ve çavuşbaşı mübaşeretiyle Adana'da ikameti hususunu samahatlu efendi dâileri işaret edip göndermeleriyle merfu-ı huzur-ı lamiu'n-nur-ı mülükâneleri kılınmıştır. Bundan akdem Şam-ı şerif kazası receb gurresinde hasbe't-tarik âhara tevcih olunmuş olmağla şimdi azimeti hususunu tenbih edeceklerini efendi dâileri işaret etmeleriyle malum-ı hümayunları buyruldukta emr ü ferman...
Bu telhisin üzerine pâdişâh *"işaret-i efendi daimiz mucibince heman emrin irsali"* (yerine giden efendinin hareketini tesri etmeleri) hatt-ı hümayunını yazmıştır. (Hatt-ı Hümayun vesikaları, No: 385 sandık 4 ve vesika 384).

38 Vakanüvis Halil Nuri Bey Tarihi, s. 7 ve 17.

39 "İşbu şevvalin (1231 senesi) selhinde hâlâ Rumeli kazaskeri Kethüdazade Mehmed Sâdık Efendi'nin sebeb-i şeyhuhetle şuurlarında külli halel ve fetret olduğundan umur-ı şer'iyyat misal-i müteşabihat müşkil ve muavvak kalmış idüği henüz malûm-ı hallâl-i müşkilât olmağla kazaasker-i müşarünuileyh altı mah müddet-i nakısada azl" olunmuştur (*Şanizâde Tarihi*, II, s. 302, 303).

40 *Kethüdazâde Menakıbı*, s. 18.

şair olan Hamdi Efendi, mollazadelikle müderrislik rüusu almış,[41] fakat sonradan tahsilini ilerletmiştir.

Kethüdazâde Mehmed Ârif Efendi

Mehmed Sâdık Efendi'nin büyük oğlu ve Yusuf Ağa'nın torunu olan Ârif Efendi XIX. asrın birinci yarısında dinî ve hukukî ilimlerden başka riyaziye, heyet, felsefe, tasavvuf ve edebiyatta geniş bilgisi, serbest fikirliliği, rind-meşrebliği ile tanınmış olup mahlası gibi ârif ve fazıl bir zattır. Zâhir yani şeriat ve batın yani tasavvuftaki geniş vukufuna müsbet ilimlerdeki kemali de inzimam etmesiyle emsali arasında haklı olarak mümtaz ve yüksek bir mevki işgal eylemiştir. Onun bu yüksek derecesini çekemiyen basit fikirli bir kısım zâhir uleması, Ârif Efendi'yi dehrilikle, itikadsızlıkla itham ettikleri gibi kendisini yakından tanıyanlar ve kendisinden ders gören ve sohbetinden istifade edenler de onun kemaline hayran olmuşlardır.

Ârif Efendi H. 1185'de (1777) İstanbul'da doğmuştur. Validesi cihetinden meşhur Hasan Can ailesine mensuptur (*Menakıb*, s. 6).

Tahsil hayatı:

Babası Medine-i Münevvere kadısı olunca onunla beraber gitmiş, İstanbul'a dönüşünde tahsile başlamış, H. 1210'da (1795) imtihanla müderrislik rüusu almış fakat mollazâdeler gibi bununla kalmıyarak zamanının değerli âlimlerinden Fatih dersiamlarından Tırnovalı Müftizâde Abdürrahim Efendi'den okumağa başlamış, hocasının H. 1227'de (1812) vefatı üzerine heyet âlimi meşhur Palabıyık Mehmed Efendi'nin biraderi Milaslı Müftizâde diğer Abdürrahim Efendi'den[42] tamamlayarak icazet almıştır.

Ârif Efendi bu kadarla da kanaat etmeyerek müderrislik rüusu almadan evvel ayrı ayrı ilimlerde mütehassıs olan zamanının meşhur sekiz âliminden de ders okumuştur. Bunlar arasında *Kamus* mütercimi Vakanüvis Âsım,[43]

41 Bir gün kazasker Sâdık Efendi'nin konağına kazasker Şemsi Molla gelir, o sırada küçük yaşta olan oğlu Hamdi Efendi için bu müderris oldu mu? diye sorar, hayır cevabını alınca niye söylemezsiniz, neye durmalı? diyerek şeyhulislâma gidip o gün Hamdi Efendi'ye müderrislik rüusunu alıp getirmiş. Hamdi Efendi müderrislik rüusu aldıktan sonra okumuştur (*Menakıb-ı Kethüdazâde*, s. 86).

42 Merhum Cevdet Paşa, bu Abeurrahim Efendi'den sonra ilm ü fazilet meydanında o kudrette kimseler görülmediğini söyler. Zilhicce 1252'de (Mart 1837) ansızın vefat etmiştir. Kabri Edirnekapı haricinde İbn Kemal Tüsbesi civarındadır.

43 *Kamus* ve *Burhan-ı Katı* tercümelerini yapan ve bunlardan başka daha bir hayli eseri olan Asım

Ayvansaray'da Münzevî Afifî Salih,[44] Kadızâde Mehmed Efendi, Gelenbevî İsmail Efendi[45] ve İsmail Efendi'nin talebelerinden Biiraderzâde hafîdi Sakıb Efendi[46] meşhur Hoca Neşet Efendi Müneccimbaşı Rakım Efendi[47] Lâz Mehmed Efendi, Palabıyık Mehmed Efendi'den[48] başka başka ulûm-ı edebiye, müsbet ilimler, felsefe vesaire okumuştur.

Ârif Efendi, riyaziyeyi Sakıb Efendi'den, heyet ile yine riyaziyeyi Gelenbevî İsmail Efendi'den okumuştur. Sünbülzâde Vehbî Efendi *kendisine: "Ârif Molla sana bir Saib (divan) okutayım"* demiş ise de ondan okumayarak yukarıda adı geçen Hoca Neşet'ten okumuştur.[49] Ârif Efendi, Gelenbevî İsmail Efendi'den ders

Efendi, Gaziantepli olup kendisinin şöhretine, *Kamus* ile *Burhan-ı Katı* tercümeleri sebeb olmuştur. Vakanüvislik hizmetinde de bulunan Âsım Efendi'nin iki cilt tarihi de basılmıştır. Metrukât-ı kalemiyesinden olduğu söylenen bir –ki şüphelidir– vekayiname de vardır. Üç lisanda hakkiyle tasarrufa kadir olan Âsım Efendi H. 1325'de (1819) vefat etmiştir. Kabri Üsküdar'dadır. *Kamus'u* tevsi suretiyle tercüme etmiştir.

44 Kethüdazâde Afifî Salih Efendi ile Hoca Neş'et Efendi'yi çok sevremiş. Münzevî Salih Efendi 1227 (1812) tarihinde etmiştir. Kabri Ayvansaray Karakolu'nun arkasından Savaklar'a giden yolun sol tarafında bostanın tahta perdesinin ittisalinde yolun kenarındadır. Kabrinde baş, ayak iki taş ve bir pehlesi vardır. (*Menâkıb*, 1305 tab'ı, s. 289-250.)

45 Mühendishane'nin ilk hocalarından olup zamanında riyaziyede şöhreti olan Gelenbevî İsmail Efendi H. 1205'de (1791) Tırhala Yenişehri kadısı iken vefat etmiştir. Tercüme-i hali ve eserleri hakkında merhum Salih Zeki Bey'in *Âsar-ı Bakiye* adlı eseriyle *Osmanlı Müellifleri*'nde malûmat vardır.

46 Sakıb Efendi Sinopludur. Gelenbevî Efendi'nin talebelerinden olup H. 1228'de (1813) vefat etmiştir. Mühendishane kulesine konmuş olan saati kendisi yapmıştır. Sakıb Efendi mektep haricinde de talebe yetiştirmeğe meraklı olup dersini kahvede bile okuturmuş. Ulemanın cüz'iyat adını verdikleri hikemiyatta da malûmat sahibi imiş. Cesur ve bileği kuvvetli olan Sakıb Efendi bir gün bir meyhanede ahbablariyle otururken o devirde kaptan paşa çavuşları denilen üç kabadayı Sakıb Efendi'nin yanındaki masada içerlerken Sakıb Efendi'ye hizmet eden meyhaneci çırağına takılmışlar. Çavuşların sululuğuna canı sıkılan Sakıb Efendi bunlara dönerek: "Sizin bu halinizden burada bir dırıltı çıkaracağınız anlaşılıyor; lâkin siz bana galebe ederseniz, üç kabadayı bir softayı kaçırmış derler; fakat ben sizin belinizdeki bıçakları alıp sizi kapı dışarı edersem bir softa üç kabadayıyı hak etmiş derler buralarını iyice hesab edin" demesi üzerine kaptan paşa çavuşları dikiş tutturamayıp savuşmuşlardır (Kethüdazâde Menakıbı, s. 89).

47 Müneccimbaşı Mehmed Rakım Efendi 1241 Recebinin son günü (10 Mart 1826) vefat ederek Sultan Bayezid Türbesi mezarlığına defnedilmiştir.

48 Palabıyık Mehmed Efendi zamanının büyük âlimlerinden idi; çok talebe yetiştirmiş fakat eser yazmamıştır. H. 1219'de (1804) vefat etmiştir. Kabri Edirnekapı haricinde İbn Kemal Türbesi civarındadır. Bahçeye meraklı olup orada bir kuyu kazdırdığı sırada talebesinden olan Kethüdazâde Ârif Efendi'ye: "Ârif Molla şu kuyuya bir beyit söyle ama cemiyetli olsun" demiş. Ârif Efendi de:

Ümidin rîsmânın boşlama bu cehde delv-âsâ
Döner dolab-ı çarh elbette bir gün âb ü tâb üzre

beytini yazarak ertesi günü kendisine verince hocasının pek hoşuna gitmiştir.

49 Hoca Neşet Efendi, III. Ahmed ve I. Mahmud devirlerinde meşhur musiki üstatlarından bestekâr Ahmed Refia Efendi'nin oğlu olup babasının menfiyyen Edirne'de bulunduğu sırada H 1148'de (1735) orada doğdu. ismi Süleyman'dır. Evinde farisi okuturdu. Şeyh Galib, Pertev Paşa, Beylikçi İzzet Bey ve Kethüdazâde talebeleri arasındadır. Tab'an rind-meşreb zarif ve nükte-şinas idi. Cömerd olup evine gelenler hem okur ve hem yer içerlerdi. Kendisi çubuk içerdi. Birgün softalardan birisi efendim cennette mangal yok çubuğunuzu nereden yakacaksınız demiş. Hoca Neşet de size kebab pişen ocaktan cevabını vermiştir. Şiirdeki kudreti orta derecededir. H. 1222'de (1807) vefat ederek Topkapı haricindeki kabristana defnedilmiştir.

almak için Halıcıoğlu'ndaki Humbarahane'ye kadar gidermiş. Bunlardan başka Bulgarî İsmail Efendi'den de tasavvuf okuyarak sonraları zamanının parmakla gösterilen âlimleri arasında ve birinci safta yer almış ve Kâhyazade diye şöhreti her tarafa yayılmıştır.

Kethüdazâde'nin resmî ilmiye dereceleri:

Ârif Efendi H. 1210'da (1795) tarik-i tedrise dahil oldu; 11 Recep 1210'da (21 ocak 1796) Behram Kethüda Medresesi müderrisliği verildi. Sonra ilmiye dereceleri yükselerek H. 1238 (1822) senesinde fiilen Haleb mollığı verildi. Yerine naib yani vekil göndermiyerek bizzat Haleb'e gitti, müddetini tatamladıysa da valinin müracaatı üzerine müddeti bir sene daha temdid edildi. Bu temdide sebeb de Haleb'de vukua gelen zelzeleyi olmadan haber vermesi, halkın çoğunu şehir dışına çıkarmak için tertib ettiği ziyaf idi. Daha sonra İstanbul'a döndü. Zilhicce 1248'de (Ağustos 1823) daha yüksek olan Bursa kadılığı verildi ve H. 1252'de (1836) Mekke payesini aldı; iki sene sonra Sultan II. Mahmud, Şeyhülislâm Mekkizâde Âsım Efendi'ye Kethüdazâde'ye İstanbul payesinin verilmesini irade eylemesine rağmen şeyhülislâm taallül göstererek yapmak istemedi. Buna canı sıkılan pâdişâh resen bir irade ile Ârif Efendi'ye İstanbul kadılığı payesini verdi (Şevval 1254 = Aralık 1838).[50]

Bayramlarda, ulemanın şeyhülislâmları ve kazaskerleri ziyaret etmek vesaire gibi tekellüfatı Kethüdazâde terk etmişti. Şeyhülislâm Mekkizâde bundan dolayı Ârif Efendi'ye muğber olmuştu; sırası geldiği halde Mekke payesinden yukarı derecede olan İstanbul payesini vermiyordu. II. Mahmud, Kethüdazâde'nin ilim ve faziletini bildiği için onun İstanbul payesine çıkarılmasını şeyhülislâma söylediği halde açık paye olduğu halde bir kolayını bulup geçiştirirmiş. Bu hal tekerrür edince Sultan Mahmud, Mekkizâde'ye söylemeden bir gün mabeyin kitapçısı Selim Efendi'yi yanına çağırarak: *"Haydi Hoca efendiye tebşir et, biz ona İstanbul payesini verdik"* demiş ve sonra da şeyhülislâma da *"deftere kaydetsin"* diye haber göndermiş;[51] işte bu suretle Ârif Efendi İstanbul kadılığı payesini almıştır. Bilfiil İstanbul kadılığı teklif edildiği halde kabul etmemiş; H. 1263'de (1847) Anadolu kazaskerliği payesine yükselmiştir. Hattâ Rumeli kazaskeri Fındıkzâde niçin İstanbul kadılığını istemedin senede beş yüz kese hasıl olur deyince onu münasib sözlerle geçiştirmiş; sonra talebelerine demiştir ki:

"Beş yüz kese olur ama şahitleri perdenin dışarısında tezkiye etmeli ve veka-

50 Üniversite Ktp. No: 855, s. 83 vd; *Lütfi Tarihi*, V, s. 141.

51 *Kathüzâde Menakıbı,* s. 13; Üniversite Kütüphanesi Türkçe Yazmaları, No: 8879, s. 62.

yi kâtibinin ağzına bakmamalı. Suret-i şer'e tatbik olunmuş yalan dâvayı hasbelicab haklı gibi dinlemeli. Dâvalarını suret-i şer'e tatbik etmesini bilememiş olan mazlumların sarih olan haklarını ibtal etmeli. Lâkin ben bunu yapamam ve vekayi kâtibinin ağzına bakamam. İşi mahallinden, şahitleri mahallesinden tezkiye ederim. Böyle olunca da beş yüz değil iki yüz kese bile olmaz. O makamda resmî şekle girmiş bir de sefahat-i resmiyye var. İki atlı faytona binmek, beş altı hizmetkâr istihdam etmek, daha buna kıyas haremde ve selâmlıkta masarif-i saire ve zaide. Böyle olduğu surette o makamdan borçlu olarak ayrılmam îcabeder. Ben Bursa mevleviyetimden avdetimde pederimden kalan sehmimi sattım da borcumu verdim. Şimdi sehim de yok ne satayım da borç vereyim? demiştir ki bu sözler merhumun temiz karakterini gösterir.[52] Kendisine tevcih edilen ilmiye rütbeleri hiç kimseye boyun eğmeden ve kapı aşındırmadan gelirdi.

Kethüdazâde'nin mizaç ve meşrebi:

Ârif Efendi Beşiktaş'ta otururdu. Gerek Sultan Mahmud ve gerek oğlu Sultan Abdülmecid zaman zaman kendisine atiyeler gönderirdi. O da bunları tutmaz muhtaçlara dağıtırdı. Bazan maişetçe pek dar duruma düşse bile halinden hiç kimseyi haberdar etmez hizmetine bakan sadık ağası Seyyid Ağa kayıkçılık ve balıkçılık etmek suretiyle şöyle böyle bir şeyler tedarik eder ve o da efendisinin halinden hiç kimseye birşey söylemezdi.[53] Resmî tekellüfattan âri, arâyiş-i dünyadan berî, vakur, mütevazi, eshab-ı irfan ve dervişan ile ülfete mâil olup kanaatkar idiler.[54]

İlk zamanlarda babasının Kumkapı Nişancası'nda, ve Çarşamba'daki konaklarında oturdu; sonra Beşiktaş tarafında Uzuncaova'da bir ev satın alarak oraya nakletti. Daha sonra Sultan Mahmud kendisine haber gönderip:

"Hoca efendinin evini mi yaptırayım, yoksa başka bir ev mi alayım" diye sormuş, Kethüdazâde:

"Ben bu mahalleden hoşnut değilim, ihsan buyururlarsa başka bir mahallede bana bir ev alıversinler" diye arzetmesiyle pâdişâh Beşiktaş Sarayı'nın arkasında Arab iskelesi tarafındaki Acıçeşme'nin ittisalinde bulunan ve birazı da çeşmenin üstüne tesadüf eden evi satın almıştır. Bu münasebetle Kethüdazâde lâtife olarak:

52 *Kethüdazâde Menakıbı*, s. 10.

53 Kethüdazâde'nin uşağı Seyyid Ağa Beşiktaşlıdır. On dört yaşında iken onun hizmetine girmiş; Ârif Efendi'nin vefatında elli dört yaşında bulunduğuna göre tam kırk sene hizmetinde bulunmuştur. Seyyid Ağa efendisinin ölümünden sonra on üç sene daha yaşayarak H. 1278 (1861) senesinde vefat edip Ârif Efendi'nin yanına defnedilmek suretiyle kabirde de ondan ayrılmamıştır. Vefatında 67 yaşında olan Seyyid Ağa bir uşak değil bir muhibb-i sadık idi. Kethüdazâde, Seyyid Ağa için "Bizim Seyyid Ağa okumaktan başka her şeyi bilir" demiştir.

54 *Menakıb*, s. 3.

"Ben bir ev isterim ki imam evinden ve çeşmeden uzak olsun. Bize bir ev nasib oldu ki çeşmenin tâ üstünde ve imam evinin de tâ karşısındadır" dermiş. Vefatlarına kadar orada oturmuş, sonra Sultan Abdülaziz oraları istimlâk ederek yıktırmıştır.

Kethüdazâde yemeklerden terbiyeli paçayı, ilkbaharda hazırlop yumurtayı ve baştan ve baş suyu ile yapılan pilâvı severdi. Misafirlerine ikram edecek olursa pilâvı kendisi pişirirdi. Tatar böreğini de sever ve yapardı. Yumurtanın üzerine bulursa zeytinyağı koyar bulmazsa tuzla yerdi. Fransız rende enfiyesi çeker ve nargile içerdi. Çok kedisi vardı; her gün bir sırık ciğer gelirdi. Haleb kadılığına giderken Seyyid Ağa'ya kedilere eskisi gibi her gün bir sırık ciğer verilmesini emretmişti; H. 1251'de (1835) kedi adedi yirmiye inmişti.

Tab'an rind ve filozof olup hilmiyeti, cömertliği ve mekârim-i ahlâkı son derecede idi; fakirlere az bir para vermez doyumluk parası verirdi. Birgün ziyaretine gelenlerden birisi kitabını çalmış ve o da bunu gördüğü halde hiç ses çıkarmamış; uşağı Seyyid Ağa'yı çağırarak:

"Gizlice arkasından git, kitabı kime satarsa belli etmeden kitabı al ve bedelini de ver" demiş ve o da söylediği gibi yapmıştır.

Ârif Efendi Ramazanda evinden hiçbir tarafa çıkmazdı. Ramazandan başka günlerde gündüzleri muayyen günlerinde Kasımpaşa, Beşiktaş mevlevihaneleriyle Beşiktaş'ta Neccarzâde Nakşibendî tekkesine veya diğer bazı tekkelere ve dostlarının evlerine giderdi. Sabahları da müracaat eden talebelerine ders okuturdu. Geceleri hiçbir tarafa çıkmaz "meraklıyım evimi bırakamam" derdi. Kendisinin de kabul günleri olur ve ziyaretçileri gelirlerdi.

Kethüdazâde derecelerine göre her sınıf halkla görüşürdü. Daimî sohbet ettiği ve görüştüğü devlet ricali ile âlim, edip ve şairler arasında Şanizâde Ataullah Efendi, İsmail Ferruh Efendi, Melek Paşazade Abdülkadir Bey, Reisülküttab Recai Efendizâde Ahmed Cevdet ve kardeşi Mustafa Sâmil Efendiler, Fehim Efendi, Dülgerzâde Şeyhi Sıddık ve halifesi Hakkı Efendiler, Afalafal Mustafa Efendi, Recai Efendi ve oğlu Sultanzâde Mehmed Bey, Sîneçâk Ahmed Bey'in pederi Viyana elçiliğinde bulunmuş olan Âkif Bey, Alyanak Ali Efendi, Başmuhasib Hatif Efendi gibi zatlar vardı.[55]

Ârif Efendi geceleri evinden çıkmadığı halde diğer bir kısım dostları geceleri toplanarak ilmî edebî mübaheselerde bulunurlarmış. Hafiyelerden birisi geceleri toplanan bu zatlar hakkında, devlet hakkında konuşuyorlar diye jurnal vermiş,

55 *Menakıb*, s. 134. Bunlardan İsmail Ferruh Efendi'nin uşağı meşhur Fehim Efendi iyi tahsil görmüş olup *Sefînetü'ş-şuarâ* muhtasar surette Farsçadan Türkçeye çevirdiği gibi Hatif Efendi'nin uşağı Safvet Efendi de aynı suretle okutularak zamanının değerli şairlerinden olmuştur.

Sultan Mahmud bu toplananların isimlerini istemiş, getirilen isimleri gözden geçirmiş, orada Recai Efendi'nin adını görünce yanındakilere Recai Efendi'nin ismini göstererek:

"Şunu gördünüz mü? eğer içlerinde Recai Efendi olmasa ne derseniz inanırdım, lâkin bu adam kendini bilir adamdır" diyerek jurnale ehemmiyet vermemiştir.

Kethüdazâde'nin Bektaşi babaları arasında bir hayli ahbabı vardı; Moralı Ahmed Baba, Sultan Baba, Sâdık Baba, İbrahim Baba,[56] Hasan Baba bunlardandır. Bunlar hakikî Bektaşi olan ârif ve kâmil insanlarmış; hattâ Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını müteakip katledilmiş olan Kıncı Salih Baba, Esad Baba ve Yedikule dergâhı şeyhi Hüseyin Baba'nın garez uğruna öldürüldüklerini münasebet aldıkça söylermiş. Moralı Ahmed Baba, Beşiktaş'ta, bir medresede oturup Kethüdazâde ile çok görüşürmüş. Bir gün Kethüdazâde'ye:

"Erenler bizim içimizde avam çoğaldı, bize bir şey olacak ama ben görmiyeceğim" demiş filhakika H. 1239'da (1823) vefat etmiş olan Ahmed Baba, Yeniçeri Ocağı'nın ilgası sırasında Bektaşilerin başlarına gelenleri görmemiştir.[57]

Yeniçeriliğin kaldırılması ve asakir-i mansure teşkilâtının tesisinden evvel Kethüdazâde'nin böyle Bektaşilerle ve garp fikirlerine mütemayil veya garp fikirli olanlarla görüşmesi ve ilim ve fazileti itibariyle münevver ve yenilik taraftarlariyle sık sık teması, müteassıb ulema zümresi taraflarından iyi görülmeyerek ellerinde kara damga olan itikatsızlık ile ithamına sebep olmuştu; fakat Ârif Efendi, böyle dedikodulara aldırış etmez Beyoğlu'ndaki Orgononlu (Erganun) kiliseye gider Orgonon dinler ve İngilizlerin balolarına da zaman zaman devam eder, sessizce oturur seyredermiş, kendisine ikram ederler enfiye verirlermiş. Bu hususta kendisi şöyle diyor:

"Yeniçeri zamanında Beyoğlu'nda Organonlu kiliseye gider, yukarıya çıkar sâkit ve hamûş oturur ve başımdan kavuğumu çıkarmaz idim. Enfiye verirler, odalarına götürürler, hoşlanırlar idi. Ve vaktinde İngiliz balosuna dahi gider idim; belki beş, altı yüz kara şapkalı frenk bulunur, benden gayrı müslüman bu-

56 Sütlüce'de Karağaç şeyhi İbrahim Baba, Fatih Camii'ne gider, Hoca Abdurrahim Efendi'nin ikindi dersine hazır olur; ikindi namazını kılar ve ders okuduktan sonra tekrar tekkesine dönermiş. Herkes Baba efendiyi başındaki fahriyle görüp –çünkü Bektaşiler camide görülmediklerinden– halk hayret edermiş. İbrahim Baba, okur yazar olup taşrada tahsil görmüş ve Abdurrahim Efendi'den icazet almıştır. Yeniçeriler katl ve sürgün edildikleri sırada İbrahim Baba'yı da yakalayıp saraya getirmişler. Şeyhülislâmın huzuriyle teşkil edilen mecliste kendisine müteaddid sualler sorulmuş, hepsine muvafık cevap vermiş. Bu cevaplardan hayrete düşen şeyhülislâm, çünkü bu suallerin cevaplarını biliyorsun da bu bektaşilik nedir? demiş kendisini Hadim kasabasına nefyetmişler. İbrahim Baba sonra afvolunmuş ise de İstanbul'a gelmiyerek Hadim'da kalmış ve orada vefat etmistir (*Menakıb*, s. 65).

57 *Menakıb*, s. 80.

lunmazdı. Ben kavuk üzerinde beyaz sarık ile oturur idim; o kadar frengin içinde bir müslüman tuhaf olurdu. Ama nizam çıkıp yeniçeri lağvolduktan sonra gitmedim".[58]

H. 1241'de (1826) Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması akabinde Bâb-ı Hümâyun'un içine çadırlar kurularak orada münevverlerin ve Bektaşilerin düşmanı olan bir kısım ulema sevmediklerine ve kendileriyle hem fikir olmayan mütefekkirlere Bektaşilik eteketini yapıştırarak kimisini katl ve kimisini sürgün ettirdikleri sırada ulemadan geçinen ve o sırada söz sahibi olan Kürd Abdurrahman Efendi:

"Kethüdazâde bektaşidir, mezhepsizdir, Şanizâde'yi nefyettiğimiz gibi sürgün etmeli, dini düzelteceğiz" diye bağırıp çağırmağa başlamış ise de o mecliste bulunan ve daha sonra kazasker olan Çerkeşli Mehmed Rafi Efendi, Kürd hocaya:

"Adam utanın hepinizin hocasıdır; ben de kendisinden okudum; Kethüdazâde'yi ben de bilirim; mezhebi itikadı pâk bir adamdır" demesi üzerine Ârif Efendi'yi saray meydanına çağırmamışlar ve bu suretle kurtulmuştur.[59]

Meşhur Halet Efendi, II. Mahmud zamanında epey müddet saltanat atabeği olup mühim işleri pâdişah bilvasıta kendisinden sorar ve o ne arz ederse öyle yapardı. Halet Efendi'nin yalısı Beşiktaş'ta idi. Kethüdazâde'ye muhabbeti olduğundan her sene Ramazan bayramlarında kendisine verilmek üzere kavuk, sarık, biniş, cübbe, kumaş, entari, top şal, mest ve papuç ve mükemmel bir kat urbayı havi bir bohça donattırarak merhumun devam ettiği Neccarzâde Tekkesi şeyhi Hakkı Efendi'ye gönderirmiş. Çünkü, Ârif Efendi hemen her zaman Neccarzâde Tekkesi'ne gider ve nereye gidecekse Hakkı Efendi ile birlikte giderlermiş.

Bayramlarda Kethüdazâde tebrik için Halet Efendi'nin ziyaretine gittikçe Halet Efendi gönderdiği hediyeleri, hocanın giydiğini görmediğinden acaba beğenmiyor mu? diye taaccüb edermiş; bu hayretini maiyyetinden birisine açınca o zat, efendim hediyeleri bir defa da hanesine gönderseniz demesiyle o da gelen bayramda o suretle yapmış. Halet Efendi'yi tebrike giden Ârif Efendi, gönderilen elbiseleri giyerek gitmiş ve mesele anlaşılmış. Meğer Şeyh Hakkı Efendi gönderilen hediyeleri kabullenip hiç ses çıkarmaz ve Kethüdazâde de bunu bildiği halde yüzlemezmiş; hattâ Hakkı Efendi, Ârif Efendi'nin haberi yokken "Kâhyazâde'nin yağı, pirinci kalmamış kereminize muhtaçtır" diye hocayı keşkül yaparak Halet Efendi'den kendi hesabına epey şeyler koparırmış.[60] Bu Şeyh

58 *Menakıb*, s. 138.
59 *Menakıb*, s. 33, 34.
60 *Menakıb*, s. 92, 93.

Hakkı Efendi, Kethüdazâde'den heyet ve riyaziye okuyarak o ilimlere dair eserler yazan ve Sultan Abdülaziz devrinde evkaf nazırı olan Tevhid Efendi'nin babasıdır.

Kethüdazâde son zamanlarında heyet, hendese, musiki, tıp, nücum ilimleriyle pek o kadar iştigal etmiyerek daha ziyade evliya menakıbı ve ehl-i mâna dediği tasavvufî eserler okumağı âdet etmişti; mamafih talebelerinden arzu edenlere müsbet ilimleri okuturdu.[61]

Talebelerinden bir haylisi, Kethüdazâde'nin ulum-i garibeye de vâkıf olduğunu söylerlerdi. Talebelerinden ve Divan-ı Hümâyun erkânından Süleyman Ruhî Efendi'ye H. 1230 (1815) tarihinde bir gün:

"Kalk, kâğıt kalem al 1236 tarihinde Rum vak'ası olacak yaz. 1241 (1826) tarihinde yeniçeri vak'ası olacak yaz; 1248 (1832) tarihinde Mısır vak'ası olacak yaz ve elli beş tarihinde cülûs olacak yaz ve daha sair olacakları haber verdikten sonra H. 1274'de (1857) düzelir ama tarz-ı aharda düzelir demiş. Aynı şeyleri Dede İsmail Efendi ile Seyyid Ağa'ya da söylemiştir.[62]

Sultan Mahmud ve Sultan Abdülmecid, Kethüdazâde'nin ilmine itimadları olduğundan bazı mukarripleri vasıtasiyle kendisine haber göndererek neler istihrac ettiğini sorarlar ve aldıkları cevaplardan müteselli olurlarmış. Mısır meselesinin yani Mısır valisi Mehmed Ali Paşa'nın isyanı üzerine Sultan Mahmud, kurenasından Ali Bey'i –sonra Âdile Sultan'ı alan ve sadr-ı âzam olan Mehmed Ali Paşa– gönderip, Mısır işi hakkında istihracını sormuş. Bu sene Mısır valisi yakalanacaktır demiş. İş aksi olunca kendisini muaheze etmişler. Bunun üzerine Kethüdazâde:

"Hilafım zuhur etmedi; doğrusunu söyledim ve aynı ile dediğim gibi çıktı; zira ahz u girift olunan Reşid Mehmed Paşa Mısır valisi değil miydi?" demiş.[63] Çünkü Sultan Mahmud, Sadrâzam Reşid Mehmed Paşa'yı Mısır'dan azlettiği Mehmed Ali Paşa üzerine gönderirken kendisine Mısır valiliğini vermişti.

Bir gün Sultan Abdülmecid mühim bir mesele hakkında mâbeyn-i hümâyun müdürü Mustafa Ağa'yı –ki sonradan müşir olan İmrahor Mustafa Paşa'dır– Kethüdazâde'ye göndermiş; Mustafa Ağa, hoca efendinin yanma girip daha lâkırdıya başlamadan evvel "o iş şöyle şöyle olacaktır müsterih olsunlar; kendileri muvaffaktır" demesiyle Mustafa Ağa şaşırıp kalmış ve pâdişahın göndermiş olduğu beş bin kuruş atiyyeyi gizlice minderin altına koyup dönmüştür.[64]

61 *Menakıb*, s. 153.
62 *Menakıb*, s. 8.
63 *Lütfi Tarihi*, IV, s. 62.
64 *Menakıb*, s. 12.

Beşiktaş Veya Ortaköy İlmî Cemiyeti[65]

Bu cemiyete "Beşiktaş Cemiyet-i ilmiyesi" denilmekte ise de asıl toplantı yeri olan yalılar, Çırağan, Fer'iye saraylarının bulundukları mahal ile Ortaköy arasında olduğundan ben o suretle de kaydettim.

XVIII. asırdan itibaren Garp devletleriyle siyasî münasebetlerin artması ve sıkı temas neticesinde yavaş yavaş Garp kültürü de Türkiye'ye girmiş, ilmî ve fennî eserler tercüme olunmağa veya bu eserlerden istifade ile yeni eserler yazılmağa başlamıştı. III. Selim ve II. Mahmud zamanlarında ilmî hareketler daha ziyade inkişaf ederek bizde de müsbet ilimlere karşı rağbet artmağa başlamıştı; fakat medrese zihniyeti bu müsbet ilimlere karşı daima engel olageldiğinden bazı aydın fikirliler kendi aralarında bir cemiyet kurarak felsefe, riyaziye, heyet ve edebiyat ilimlerinde mübahese ve münazaralarda bulunurlar ve aynı zamanda bu ilimleri öğrenmek isteyen heveskâr gençlere meccani olarak ders verirlerdi.

Cemiyet âzaları aşağıda isimleri yazılan zatlardan teşekkül etmekte idi:

Melek Paşazade Abdülkadir Bey,[66] vakanüvislikten mâzul, tıbta âlim Şanizâde Mehmed Ataullah Efendi,[67] Şıkkı Salis Defterdarı ve *Tefsir-i Mevakib* sa-

65 Bu cemiyet-i ilmiyye aşağı, yukarı onuncu asrın ikinci yarısında (373 h 983 m) teşekkül etmiş olan (*İhvanü's-sefa ve Hullanü'l-vefa* isimli cemiyete benzetilebilir. İhvanü's-sefa'nın merkezi Basra olup tehzib-i ahlâk için kurulmuş felsefe ile islâm şeriatini telif için çalışmış ve elli iki risale yazmıştır. Cemiyetin başlıca azaları Ebu Süleyman Muhammed el-Makdesî, Ebü'l-hasan Ali, Muhammed bin Ahmed Nehrevanî, Ebu Ahmed Mercanî, Zeyd bin Rufaa, Avfî ve saireden mürekkepti. İhvanü's-safa'nın yazdığı risalelerden on dördü riyaziye ve mantık mebadisinden, on yedisi tabii ilimlerle ilm-i nefs'den on risale mantıktan ve on bir risale tasavvuf ve ilmi nücumdan bahsetmektedir. İhvanü's-sefa ruhların tanrıya rücûu akidesi üzerine kurulmuştur; yukarıda söylendiği gibi felsefe ile şeriatı telife çalışmıştır. Vezir Samsamü'd-devle, Ebu Hayyan Tevhidî'den bu cemiyet hakkında malûmat istemiş ve o da İhvanü's-sefa'nın nezafet, taharet, nasihat maksadiyle teşekkül edip bir mezhep halinde rızaullahı kazanmak için felsefe ile şeriati telif ile iş yapmak istediklerini söylediğini beyan eylemiştir.

66 Abdülkadir Bey, esbak sadr-ı âzamlardan Melek Mehmed Paşa'nın oğludur; Anadolu kazaskerliğine kadar ilmiye rütbesi yükselmiş Ramazan 1259'da (Eylül 1843) Meclis-i Vâlâ azası ve reisülulema iken vefat etmiştir. İlim cihetinden orta derecede olmakla beraber memlekete münevver yetiştirmeğe hevesli zarif bir zat imiş. Bu da Bektaşilikle itham olunarak Manisa'ya nefyedilmiştir.

67 Şanizâde iyi tahsil görmüş ve fransızcaya vakıf, tıp ve riyaziyede müteaddid eserleri olan değerli bir âlimdi. Vakanüvis tayin olunarak H. 1223-1237 (1808-1821) arasındaki vekayii tesbit etmiştir ki bu vekayinâme *Şanizâde Tarihi* ismiyle basılmıştır. Eserlerinin çoğu tıbba dairdir. Kendisinin tıbtaki yüksek ilmi dolayısiyle hekimbaşı olması muhtemel iken Abdülhak Molla ve kardeşi Behçet Efendi'nin istirkablarile yeniçerilerin kaldırılmasından istifade olunarak Bektaşilikte itham edilip Tire'ye sürgün edilmiştir. Bir müddet sonra affedilmiş ise de bu haberi almadan evvel Safer 1242'de (Eylül 1826) sekte-i kalbten vefat etmiştir. Gerek tarihlerde ve gerek *Kethüdazâde Menakıbı*'nda "Abdülhak Efendi'nin familyasının Şanizâde merhumun ilm-i tıbtaki vukufuna ve hazakatine hasedleri varmış. Hekimbaşı olur diye korkularından Bektaşi vak'asını bu hasudlar kendilerine serrişte-i adavet edip İstanbul'dan def ve tard etmek için bu da bektaşidir diye kalkışmışlar" ve bu suretle değerli âlim takiplerinin kurbanı olmuştur (*Menakıb*, s. 33, 34).

hibi İsmail Ferruh Efendi,[68] Kethüdazâde Ârif Efendi,[69] Ferruh Efendi dairesi mensublarından Fehim Efendi,[70] Başmusahib Hatif Efendi, Recaizâde Ahmed Cevdet Efendi ve kardeşi Mustafa Samil Efendi,[71] Viyana elçiliğinde bulunmuş olan Âkif Bey ile Rumelihisarı'nda Şehitlik'teki Bektaşi Dergâhı şeyhi Mahmud Baba Efendi[72] cemiyetin azalarındandı.

Hatif Efendi yetiştirmelerinden ve Kethüdazâde'nin talebelerinden meşhur Şair Safvet Efendi de bu cemiyete devam eden müstaid gençlerden olup Ferruh Efendi'nin emriyle Fehim Efendi, Safvet Efendi'nin yetişmesine himmet etmiş ve pek iyi yetiştirmiştir.[73]

Fününa dair olan dersleri Şanizâde, edebiyata dair olanı Ferruh Efendi, felsefe ve yine edebiyata dair olanı da haftada iki gün Kethüdazâde Ârif Efendi okuturlarmış.

Cemiyetin toplandığı yer Ortaköy'de şimdi Kabataş lisesi olan Fer'iyye Sarayı

68 İsmail Ferruh Efendi Ortaköylü olup bu da ocağın kaldırılmasını müteakib Bektaşidir damgasiyle münevver zümrenin hasmı olanların yaygaralarıyla Bursa'ya sürgün edilmesine karar verilmiş ise de yazmakta olduğu Mevakib ismindeki tefsirini tamamlamak üzere menfası Kadıköy'üne tahvil edilmiştir. Sonra afvolunan Ferruh Efendi H. 1256'da (1840) vefat etmiştir. Ferruh Efendi bir ara sefaretle Avrupa'da bulunmuş olup âlim, şair, değerli bir zat idi. Kethüdazâde kendisine nadire-i devran demektedir.

69 Kethüdazâde hakkında *Tarih-i Cevdet*'te şu kayıt vardır: "O zaman meşahir-i felasife-i islâmiyyeden olan Beşiktaşlı Kethüdazâde Efendi dahi haftada iki gün ol meclise devam ile gerek felsefiyata ve gerek edebiyata dair olan mübahesatta bulunurmuş.." XII, s. 184.

70 Fehim'in adı Süleyman'dır. Ferruh Efendi'nin uşağı iken istidadını görüp yetiştirmiştir. Devletşah tezkiresini *Sefinetü'ş-şuarâ* adiyle muhtasar surette Türkçeye çevirmiştir. Fariside üstat olup ders verirdi. H. 1262'de (1846) vefat etmiştir. *Divançe*'si ve *Sefine*'si matbudur. Adliye Nazırı Cevdet paşanın hocası idi.

71 Cevdet ve Samil efendiler, reisülküttablık, çavuşbaşılık ve sadaret kethüdalığı hizmetlerinde bulunmuş olup H. 1194 (1780) tarihinde vefat eden Mehmed Emin Recai Efendi'nin oğullarıdır. Cevdet Efendi Arapça ve Farsçaya da vakıf ve Türkçede tasarrufa kadir bir zat olup Bâbıâli Dahiliye kalemi hülefasından iken H. 1247'de (1831) vefat etmiştir. Topladığı *Nevadirü'l-âsâr*'dan başka *Zinetü'l-mecâlis* adlı eseri ve *Divançe*'si vardır. Kardeşi Mustafa Samil Efendi enderundan yetişmiş sonra Divan-ı Hümayun kalemine alınmış ve Bâbıâli tercüme odasında bulunarak H. 1256'da (1840) vefat etmiştir. *Enderunî Atâ Tarihi*'nde bazı manzumeleri vardır.

72 Mahmud Baba, Bektaşi şeyhi olduğundan ocağın ilgasını müteakib Kütahya'ya nefyedilmiş H. 1248'de (1832) affolunarak İstanbul'a gelmiş H. 1277'de (1865) vefat ederek tekkesi yanına defnedilmiştir.

73 Mustafa Safvet Efendi, Galata'da Arap Camii imamı Mehmed Efendi'nin oğlu olup H. 1209'da (1794) doğmuştur. Bir az tahsilden sonra yorgancı olmuş ve sonra Hatif Efendi'ye intisap ile Kethüdazâde'den ders görmüş, sonra Lebib Efendi'nin himayesi ve himmetiyle devlet hizmetine girmiş, karantina başkâtipliğine kadar çıkarak hacagân rütbesini almış H. 1283'de (1866) vefat ederek müntesib olduğu Yenikapı Mevlevihanesi kabristanına defnedilmiştir. Musa Safvetî Paşa tersane müsteşarlığında bulunduğu sırada tersane ruznamçecisi olan Safvet Efendi'nin hizmetinden memnun olmayarak kendisini azletmesi üzerine Safvet Efendi Musa Safvetî Paşa hakkında:

Varsa yerden çıkıyor inmiyor esma gökten
Şimdi firavn olanın namına Musa derler

beytini söylemiştir. Safvet'in tercümeihal ve şiirleri *Son Asır Türk Şairleri*'nde (s. 1592-1601) vardır.

yanında yerine sonradan karakol yapılan Ferruh Efendi yalısı ile yine o civardaki Şanizâde yalısı imiş.[74] *Kethüdazâde Menakıbı*'nın 1305 tarihli ikinci tab'ında (s. 224) cemiyetin toplandığı yer Ferruh Efendi Yalısı ile Abdülkadir Efendi yalısı olduğu yazılı olup Şanizâde'den bahsedilmiyor. O tarihte Beşiktaş Mevlevî şeyhi olup kaba sofu olan Kadri Efendi u cemiyete tariz yollu sözler söylermiş. Cemiyet reisi intihap edilmiş olan Melek Paşazade Abdülkadir Bey, ilmî kudreti haiz olmamakla beraber münevver yetiştirmeğe hevesli ve aynı zamanda vakit ve hali müsaid olup cemiyetin işlerine çok yardımı olduğundan cemiyetin devamını o temin etmekte idi. Cemiyet âzası, cemiyetin devamı için arifane suretiyle nakden yardımda bulunurlardı; hattâ bunlardan herhangi birisi memuriyetle başka bir yere gitse bile aidatım yollardı.

Cemiyet azaları haftada bir gün de edebî mübahesat ve şiir müsabakası yaparlardı. Bir ara berceste mısraları ve seçme beyitleri toplamağa karar verip ertesi hafta toplananları okurlar ve beğendiklerini ayırırlarmış; bu suretle epey berceste mısra ve beyit birikmiş. Bir hafta toplantısında da hepsi de şair olan cemiyet âzalarının birer şiiri okunmuş ve mısra olarak İsmail Ferruh Efendi'nin:

Bugün şâdım ki yâr ağlar benimçün

mısraı beğenilmiştir. Haftanın diğer günü de ders okutmakla iştigal olunurmuş. İşte mecliste okunup beğenilen bu mısralar bir araya getirilerek cemiyet âzasından Ahmed Cevdet Efendi'nin delaletiyle eser haline gelmiş ve sonra basılmıştır *Nevadirü'l-âsâr ve Metaliü'l-eş'ar* ismiyle huruf-ı hecâ tertibi üzere dört bin beyitten terekküb eden bu eser için yüzü mütecaviz divan ve mecmua taranmıştır. Cevdet Efendi H. 1247'de (1831) vefat etmiş ve biraderi Mustafa Samil Efendi bu müntehab beyitleri yukarıdaki isim altında bastırmıştır.[75]

Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi mutaassıp hocaların gözlerine batmağa başlamış, türlü türlü tezvir ve isnatlarla bu münevver zümreyi dinsizlikle itham etmişler ve nihayet Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından istifade ederek mensuplarından bir kısmını Bektaşilikle suçlandırıp sürdürmek suretiyle bu faydalı cemiyetin dağıtılmasına muvaffak olmuşlardır.

74 Ferruh Efendi'nin yalısının cemiyetin toplantı yeri oldığı Kethüdazâde'nin Bağdad'da bulunan oğlu Ali Rıza Bey'e yazmış oldığı mektubda bilmünasebe görülüyor. *Divançe*, s. 3.

75 Cevdet Paşa, *Nevadirü'l-âsâr'ın* Beşiktaş Cemiyet-i İlmiyesi tarafından toplandığını beyan etmekte (XII, s. 184) Merhum Mahmud Bey Baba da *Maarif Nezareti Tarihçe-i Teşkilâtı ve İcraatı* adlı eserinde (s. 69) bunun Ahmed Cevdet Efendi tarafından toplandığını yazmakta ve Cevdet Paşa'yı tashih etmek istemektedir. Ahmed Cevdet Efendi, Cemiyet-i ilmiye azasından bulunduğu için tedarik edip beğenilen mısraları toplamış ve biraderi Samil Efendi de bastırmıştır.

Kethüdazâde'nin vefatı ve şemaili

Kethüdazâde Ârif Efendi 5 Rebiulâhır 1265'de (28 Şubat 1849) seksen yaşında olduğu halde vefat ederek Beşiktaş'ta Yahya Efendi Dergâhı kabristanına defnedilmiştir; mezarı kapıdan girilince sol tarafta yola nazır mahalde olup kabir kitabesi şöyledir:

Hüve'l-bâki

Anadolu kazaskeri payelularından ve a'lem-i ulemadan merhum ve mağfur el-muhtac ilâ rahmeti rabbihi'l-gafur Kethüdazâde demekle maruf ve meşhur olan cennetmekân Mehmed Ârif Molla Efendi'nin ruhuna el-fatiha

5 Rebiulâhır 1265

Ârif Efendi'nin vefatında eşya olarak bir leğen ile ibrik ve sırtına giydiği elbiseden gayrı eşyası çıkmamış ve muhtelif ilim ve fenne aid kırk sandık nefis yazma kitap bırakmıştır. Bu kitaplardan mühim bir kısmını sonradan şeyhülislâm olan Ârif Hikmet Bey satın alarak Medine'de tesis eylediği kütüphanesine vakfetmiştir.

Kethüdazâde orta boylu, doğan burunlu, açık alınlı, beyaz yüzlü, al yanaklı olup yanaklarında yok denecek kadar az sakallı idi. Muallim Naci merhum Ârif Efendi hakkında:

"Zamanının en müştehir olan âlimlerindendir; meşreb-i hakimanesi her türlü tekellüfattan âri idi; seksen senelik ömrünü saye-i hikmette safay-i hâtırla geçirmiştir; nâil olduğu menasıb kendisine tabiî olarak gelirdi, hiçbirisine talip olmamıştı; kaniane, mütevaziâne yaşardı, beni nev'ine elinden geldiği kadar iyilik etmek isterdi, isteyenlere ders okuturdu; bir çok şakird yetiştirmiştir; istemiyenlere siz niçin okumuyorsunuz demeğe lüzum görmezdi, insanda sevk-i tabiî olmayınca hiçbir mesleğe sülûkünde muvaffak olamıyacağını bilirdi. Bazı erbab-ı tasavvufun rind lâfzının müsemmasında tasavvur ettikleri sıfatı hâiz bir zattı; kendisine laubali demek de yakışık alır; yazdığı şeylere hiç ehemmiyet vermezdi" demektedir.[76] Menakıbın muhtelif pasajlarından alınarak toplanmış olan bu tavsif Kethüdazâde'yi tamamen tasvir etmektedir.

Fatin Tezkiresi'nde Kethüdazâde hakkında "itikad-ı felâsifeye zâhib olduğundan ilmiye tarikinde ilerlemeğe rağbet etmediği ulum-ı akliye ve fünun-ı Arabiye ve Farisiyede emsalsiz, meani-âşina bir şahsiyet" olduğu beyan edilmektedir.

76 *Mecmua-i Muallim*, No: 21, s. 82.

Kethüdazâde bir defa evlenmişti

Ârif Efendi, babasının sağlığında bir defa evlenmiş ve esbak sadr-ı âzam Koca Yusuf Paşa'nın kızı Esma Hanım'ı almış ve o hanımdan Ali Rıza isminde bir oğlu olmuştu. Bu hanım babasının evinden dört Gürcü cariye ve pek ağır bir çeyizle gelmiş, içi yaldızlı dışı alçuhalı koçi denilen bir arabası da varmış. Esma Hanım evde oturmayıp anneme gidiyorum, halama gidiyorum, teyzeme gidiyorum diye mütemadiyen kapı kapı ziyarete gitmeği itiyad edinmişti. Hanımının mütemadi gezmesi Kethüdazâde'nin canını sıkmış olduğundan kendisine: "Hanım konakta oturunuz da beraber bulunalım, münasip zamanlarda gidersin" demiş ise de Esma Hanım dinlemezmiş. Ârif Efendi bu halden müteessir olarak "sizinle talak-ı selâse ile ayrılırız" diye tehdid eylemiş ise de o da tesir etmemiş ve nihayet bir daha almamak üzere boşamağa mecbur olmuştur.

Alemdar Mustafa Paşa sadr-ı âzam olunca (H. 1223 = 1808) iki tarafı barıştırmak üzere Yusuf Paşa ailesi Alemdar'a müracaat etmişler; sadr-ı âzam, Kethüdazâde'yi davet ederek "Molla hanımı al" demesi üzerine Ârif Efendi, "talak-ı selâse ile boşadım, hülleyi kabul edemem" diye red cevabı vermiştir.

Esma Hanım'ı daha sonra Bağdad'ta Kölemen ocağını bertaraf eden Bağdad valisi Ali Rıza Paşa almıştır. Kethüdazâde'den doğan Ali Rıza Bey yetişince enderuna verilmiş ve sonra annesiyle beraber Bağdad'a gitmiştir. Ali Rıza Paşa bu üvey oğlunu kendi evlâdı gibi severmiş; çocuk genç yaşında Bağdad'da vefat etmiştir.[77] Ârif Efendi bundan başka evlenmemiştir.

Kethüdazâde'nin başlıca talebeleri

Ârif Efendi'nin, ders okumak için kendisine müracaat edenlere evi açık olup yaşadığı müddetçe sabahları riyaziye, heyet, felsefe, edebiyat, Farisî dersleri okutmuş ve pek çok talebe yetiştirmiştir. Kendisinden ders okuyanlar arasında Dülgerzâde Şeyhi Hakkı Efendi'nin oğlu Ahmed Tevhid Efendi,[78] Çerkeşli Meh-

77 Ali Rıza Bey, Bağdad'ta bir yahudi kızına âşık olarak epi para yedirmiş, üvey babası vali Ali Rıza Paşa bunu haber alınca kızın babası yahudiyi çağırarak, Ali Rıza Bey ne kadar para yedirmişse hepsini geri almıştır. Bunu haber alan delikanlı gerek teessüründen ve gerek sevgisinden dolayı çok yaşamayıp vefat etmiştir.

78 Ahmed Tevhid Efendi malûmat itibariyle Kethüdazâde'nin en mümtaz talebelerinden olup menkulat ve makulatın hepsini, Ârif Efendi'den okumuştur. 12 Zilkade 1284'de (7 Mart 1868) evkaf nazırı olmuş ve yedi ay sonra istifa ederek 21 Şevval 1286 (24 Ocak 1870) tarihinde vefat etmiştir; son ilmiye rütbesi Rumeli kazaskerliği payesi idi. Tevhid Efendi'nin hendese-i ameliye, fenn-i mesaha, fenn-ı tastîh, fenn-i istihkâm meselelerine dair toplu bir eseri matbudur. İkinci eseri *Mecmuatü'l-feraid ve lübbü'l-fevaid* olup hendese-i ameliye ve fenni mesahadan bahseder, bunun bir de muhtasarı vardır Heyetten Miratü's-sema ve Hallü'l-es'ab ve Nuhbetü'l-hisab isimlerinde de eserleri görülüyor. *Nuhbetü'l-hisab,* Molla Cemşid'in eserinin tercümesi olup basılmıştır. Tevhid Efendi de hocası gibi konağında arzu edenlere sabah ve akşam mütenevvi ilimlerden ders verirdi; şairliği de vardır.

med Rafi Efendi,[79] Muzika-i hümâyun Farsça hocası Emin Efendi, Murad Molla Şeyhi, sonradan müşirliğe kadar yükselen Nusret Efendi,[80] Tersane mektupçusu Ali Said Efendi, Müneccimbaşı İbrahim Edhem Efendi, Tersane muhasebecisi Dede İsmail Efendi, Şair Safvet Efendi, sonradan vezir olan Kabulî Mehmed Paşa[81] sonradan sadrâzam olan Safvet Paşa[82] ve yine sadr-ı âzam olan Yusuf Kâmil Paşa ve sadrâzam Midhat Paşa,[83] hacegândan Süleyman Ruhi Efendi, şair Ferîk Kâzım Paşa, âmedci Şefkatî Efendi, Muzıka-i Hümayun'dan Kaymakam Mehmed Bey, Kasımpaşa Mevlevihanesi şeyhi Şemsî ve biraderi Ârif Efendi ile Şeyhülislam Ahmed Muhtar Beyefendi (Molla Bey), rüşdiye mektebleri nâzırı, şehzadelerin hocası Kemal Paşa vardır. *Menakıb*'da ismi yazılmıyan Eflâk voyvodasının oğlu da talebeleri arasındadır.[84] Kethüdazâde'nin, Fatih Camii'nde ders okuduğu hocası da kendisinden *Gülistan* okumuştur.[85] Ârif Efendi, İran'da Turan'da talebelerim var dermiş.

Gerek ecnebi memleketlerinden ve gerek islâm diyarından gelen âlim ve mütefekkir zümre Kethüdazâde'yi ziyaret ile ilmî mübahaselerde bulunurlardı. H. 1258'de (1842) Bağdad'tan İstanbul'a gelmiş olan Şeyh Bekir Efendi isminde

79 Çerkeşli Mehmed Efendi, Hazine-i hümayun hocalarından olup Rumeli kazaskerliği payesine kadar çıkmıştır. Değerli bir âlim olup Anadolu müfettişi iken 1256 Ramazan'da (1840 Kasım) teftiş esnasında hastalanarak Balya'nın Pazar köyünde vefat etmiştir. İki defa icazet vermiştir. 1826'da Bektaşilerin ahvalini tahkik için Anadolu'ya müfettiş olmuştu. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını müteakib sarayda toplanan ulema heyeti arasında bulunarak hocası Kethüdazâde'yi sürgüne gönderilmekten kurtarmıştır.

80 Nusret Efendi (Paşa) Sultan Mahmud zamanında Muzıka-ı hümavunda nefer iken Kethüdazâde'den okumuştur. Nusret Paşa çok yaşamış C.âhir 1312'de (1894 Aralık) vefat etmiştir. Malûmatlı ve ecnebi lisanına aşina olup Muzıka-ı hümayunda bulunduktan sonra tahsil için Avrupa'ya gönderilmiştir Bir coğrafya atlası ile küre-i musattahası vardır. II Abdülhamid zamanında en meşhur jurnalcılardan olup Midhat Paşa'ya husumetiyle meşhurdur ve onun hakkında jurnalleri vardır.

81 Kabulî Mehmed Paşa, Mekteb-i Maarif-i Adliye'de okuyup Kethüdazâde'den ders görmüş, tercüme kalemine girmiş, Berlin Sefareti kâtibi ve Londra'da sefaret başkâtibi, Hariciye Nezareti müsteşarı olmuş, Ramazan 1279'da (1863 Şubat) vezirlikle Sayda valisi ve sonra İzmir valisi, ticaret nazırı olup Viyana ve Petersburg elçiliklerinde bulunmuştur 28 Rebiulâhır 1294'de (12 Mayıs 1877) vefat etmiştir.

82 Safvet Paşa, divan ve tercüme kalemlerinde yetişmiş, hariciye ve sadaret müsteşarlıklarında Şaban 1279 (1863 Ocak) vezirlikle Meclis-i Valâ reisliğinde, nazırlıklarda, müteaddit defa Paris elçiliğinde, altı defa hariciye nazırlığında C.âhir 1295'de (1878 Haziran) sadrâzamlıkta bulunmuş olup 16 Muharrem 1301'de (17 Kasım 1883) vefat etmiştir.

83 Son Sadrâzamlar (İbnülemin Mahmud Kemal İnal), s.196 not ve s. 315.

84 Fenerli Rum beylerinden Boğaziçi'nde yalısı olan bir Eflâk voyvodasının oğlu hoca merhumun evine devam ederek ders okumuştur. Hatta Rum beyi Kethüdazâde'yi kendi yalısına götürerek orada kendisine bir daire ayırıp oturtmak istemişti. Kethüdazâde şeyhülislâmın müsaadesi olmayınca gidemem diye işi başından atmak istemişse de nüfuzlu olan Eflâk beyi o tarafa da hulûl ederek müsaadesini almış ve hocayı müşkil duruma sokmuş ise de 1820 de Rum vakasının zuhur etmesiyle Kethüdazâde yakayı kurtarmıştır. (*Menakıb*'dan).

85 Kethüdazâde'nin hocası, Farsça dersini Fatih'teki Şekerci hanında bir odada okumuştur. Buna da sebeb talebelerin bizim hoca bir şey bilmiyormuş demelerinden çekinmesi imiş. (*Menakıb*, s. 90).

âlim ve ârif bir zat Kethüdazâde'de dahil olduğu halde İstanbul'daki ulema ve meşayih ile görüştükten sonra Bağdad'a dönmüş, kendisiyle görüşen zevata:

"İstanbul'da Kâhyazade derler bir efendi var; andan gayrı ehl-i hakikat görmedim" demiştir.[86]

Kethüdazâde zamanını okumakla ve okutmakla ve ilmî musahabe ile geçirdiği için eser yazmamıştır.[87] Kendisinden ilm-i heyet okuduğu hocası Palabıyık Mehmed Efendi'nin "Mevlâna yapılanları anlayalım, bundan sonra kitap yazmak lâzım değil" sözünü beğenmiş ve eser yazmak cihetine gitmemiştir.[88] Bazan kaleme aldığı şeyler de şunun, bunun evinde kalmıştır. Yazdığı şeylere de ehemmiyet vermezmiş. Kırk yaşına kadar olan şiir manzumelerini havi mecmuasını bir Arnavud uşağı düşürmüştü; elli yaşından sonraki manzumelerinden mürekkep bir *Divançe*'si olup talebelerinden Ahmed Tevhid Efendi tarafından bastırılmış[89] ve diğer manzumelerini de yine talebesinden Muzika-i Hümâyun Farisî hocası Binbaşı Emin Efendi de *Menakıb*'ı ile beraber H. 1294'de (1877) tabettirmiştir. Nesrinin de zaman inşasına göre kuvvetli olduğunu *Divançe*'sinin baş tarafındaki bir mektup ile bir tezkire ve bir de bir papasın İngilizceden Türkçeye çevirdiği bir coğrafiyanın mukaddimesinden ve oğlu Ali Rıza Bey'e göndermiş olduğu mektubundan anlıyoruz.

Kethüdazâde'nin şiirleri orta derecededir; şiirlerini, şiir olsun diye değil sunûhat olarak kaleme almıştır. *Divançe*'sinde oldukça güzel beyitler vardır

Tekkelerin ilgasından evvel Muharrem aylarındaki âyinlerde okunan mersiyelerden birisi Kethüdazâde'nin ve diğeri de Merdivenköyü Bektaşi dergâhı şeyhi merhum Mehmed Ali Hilmi Dede Baba'nınkidir. Kethüdazâde'nin meşhur mersiyesinden üç beyit:

86 *Menakıb*, s. 88.

87 Bizim gördüğümüz efazıl arasında Fransızca'yı da bilen Beyazıt Devlet Kütüphanesi müdürü üstadımız rahmetli İsmail Saib Sencer de Kethüdazâde gibi çok kişiye ders vermiş, çok müşkiller halletmiş, Avrupa'dan gelen müsteşrikler ve islâm âleminden gelen değerli âlimlerle görüşüp müşkillerini halletmiş fakat eser yazmak tarafına gitmiyerek tetebbuatla ve müracaat edenlerin müşkillerini halletmekle ömrünü tamamlamıştır.

88 *Menakıb*, s. 8. Palabıyık Mehmed Efendi de çok talebe yetiştirmiş fakat eser yazmamıştır.

89 Ahmed Tevhid Efendi, taşbasması olarak 1271 de bastırmış olduğu Ârif Efendi'nin *Divançe*'sinin başında hocası hakkında şunları yazıyor:
"Ulum-ı hikemiyye hususâ fünun-ı riyaziyye ve maarif-i cüz'iyyede alelıtlak meşhur-ı âfak olup teşnegân-ı zülâl olanlar tahkik yenbu'l-hayat takrirlerinden reyyân olurlardı;...meşrebleri tekellüfat-ı resmiyyeden ârî ve iltifat-ı ârayiş-i dünyeviyyeden berî vakur ve mütevazi eshab-ı irfan ve dervişan ile ülfete mail sedd-i ramak mertebesine kanî idiler, âsâr-ı kalem-i mucizrakamları nesir ve nazımda kesir ise de mazbut olmayıp bazan nazma rağbeti tabiatleri vukunda inşad buyurdukları manzumeyi huzzâr-ı meclisten hahişgger olanlar tahrir etmeleriyle söyledikleri eş'arın dahi ekserisi telefgerde-i rüzgâr olmağla "malâ yudreku kulluhu lâ yutreku kullehu" mefadınca eyadi-i ihvanda bulunan eş'arı ahlafa yadigâr olmak üzere cem ve tertip olundu" demektedir.

Kurretü'l-ayn-ı habîb-i kibriyâsın yâ Hüseyn
Nûr-ı çeşm-i şah-ı merdan mürtezâsın yâ Hüseyn

Ehl-i mahşer dest-i hayderden içerken kevseri
Sen susuzlukla şehid-i kerbelâsın yâ Hüseyn

Kıl şefaat Arife ceddin Muhammed aşkına
Arsa-i mahşerde makbulü'r-ricasın yâ Hüseyn

Ârifane bir gazeli:

Ruh kim verây-ı kâkül-i terden zuhur ider
Güya ki âfitab seherden zuhur ider

Elbette serefraz-ı hakikat olur mecaz
Görmez misin ki şule sererden zuhur ider

Mercan bedid olsa sadeften acab midir
Baran-ı eşk-i dide ciğerden zuhur ider

Fer'in Şerafetin dahi inkar eylemem
Nahl-i bülend tohm-ı seçerden zuhur ider

Serüfken-i deriçe-i fikr olma Ârifa
Bir gün o mâlı cânib-ı der den zuhur ider

Kethüdazâde'nın *Divançe*'siyle *Menakıb*'inden müntehab bazı beyitler:

Göz ucuyle âşık-ı dil-hastaya etmez nigâh
Aşıkım bir bî-vefa yarin elinden dâd dâd
**

Gamze-i cansûzını kıldın havale gönlüme
Ârif-i zarı çırağ etmek mi aya niyyetin?
**

Hüdayâ rehnüma kıl şem'-i aşkın ben siyehkâre
Beyâbân-ı talebde râh pinhan oldu gittikçe
**

Gayrın eliyle bakma gönül arz-ı hâline
Ey kâmkâr-ı nâz mübarek elinle bak
**
Anladım harf-i vefa nâz ile güftarından
Söyle bin can ile güftarına kurban olayım
**
Ey Fahr-ı cihan âleme gelsen nola âhar
"Âdet budur âharde gelir bezme ekâbir"

Kethüdazâde meşreben Alevî olup hanedân-ı ehl-i beyte âşık bir zattır; manzumeleriyle, musahabeleriyle bunu anlatır. Kendisinin hangi tarikate müntesip olduğuna dair bir kayıt yoktur; bilhassa Abdülkadir Geylânî, Seyyid Ahmed Rifaî, Muhyiddin Arabi, Mevlânâ Celâleddin Rumî'ye karşı pek meclubdur. Âl-i Ali'ye muhabbetini gösteren meşhur manzumesinden:

Kadrim ola berter şeref-i nâd-ı Ali'den
Nusrat bulayım dem-be-dem imdâd-ı Ali'den
Meydan-ı mehabbetdeki feryad-ı Ali'den
Şehzade-i âli iki şemşad-ı Ali'den
Yarab beni dûr eyleme evlâd-ı Ali'den

Kethüdazâde'nin *Menakıb*'inde meşreb ve mesleğini gösteren bazı hikâyeler:

Bektaşiyye ile Nakşibendiyye beyninde fark nedir? diye kendisinden sorulunca Kethüdazâde, "nihayeti itibariyle ikisi de birdir. Her ikisinin de– nihayeti terk-i külliye varır; Nakşibendiyye zühd ile dolaşa dolaşa terk-i külli eder; Bektaşiyye ise bidayet-i ikrarında terk-i külli eder" demiştir.

Hacca gideceği vakit, evine "ben hacca gidiyorum, merak etmeyin, duadan unutmayın" diye haber göndererek gitmiş ve avdette evine geldiğini kimse duymamış; bu yolda hareket etmesinin sebebini sormuşlar: "Efendim konu komşuyu taciz etmek ne lâzım? sessizce gidip gelivermeli" demiş.

Nübüvvet ile velayetten sormuşlar. Cevabında "her nebinin iki ciheti vardır, biri cihet-i nübüvveti diğeri de cihet-i velayetidir. Cihet-i nübüvveti halkla olur, cihet-i velayeti ise hakla olur. Cihet-i velâyeti cihet-i nübüvvetten efdaldir" demişlerdir.

Talebelerine üç şey tenbih edermiş; iltizam etme, irtikâb etme, âdeti bozma.

Bir gün Kethüdazâde'ye, Tıbbiye Mektebi'nde Allah'ı inkâr ediyorlar, olan şeyleri bütün tabiat yapar, her şey tabiatla olur diyorlarmış dediklerini söylemişler. O da "öyle ise Allah'ın adını tabiat koymuşlar; çare yok bir Allah'a muhtacız" diye cevab vermiş.

Ahirette rüyetullah nasıl olacaktır? diye sual ettiklerinde "rüyetullah bu dünyada olur. Mutasavvifinin ve erbab-ı zevk ve irfanın beyan ettikleri gibi eğer bu dünyada Allah'ı göremez ise "kim bu dünyada kör ise ahirette de kördür, yol bakımından da şaşkındır" (İsra 17/72) âyet-i kerimesi muktezasınca o kimse ahirette dahi Allah'ı göremez. Ahrette rüyetullah olacak dedikleri, dedikleri gibi değildir; zira bu dünya gözüyle rüyetullah olması lâzım gelse Allah'ın muhat olması lâzım gelir; Allah muhittir, muhat değildir" demişlerdir.

Mabeyn erkânından Besim isminde bir zat Kethüdazâde'nin şöhretini işiterek ziyaretine gelmiş; bu zat son derecede mutaassıb imiş. Birgün hoca efendiye ehl-i sünnet ile Mutezile arasındaki ihtilaflı olan meselelerden rüyetullah meselesini ve hangi tarafın haklı olduğunu sormuş. Kethüdazâde "o meselede hak Mutezile'dedir" deyince bu mutaassıb zat bir daha hoca efendinin meclisine gelmemiştir.

Sofular bir daire yapmışlar, ondan dışarı çıkarsan gâvur olursun diyorlar, öyle kolaylıkla adam gâvur olmaz demişlerdir.

Sultan Mahmud zamanında yeni olarak vazedilen karantinanın tatbiki için bir meclis tertip edilir; o mecliste ilmi kâmil olmayan bazı ulema gâvurun tatbik ettiği şeyi tatbik etmek nasaraya benzemek demektir diye muhalefete kalkarlar. Bunu Kethüdazâde'ye söyledikleri zaman bu karantina nizamı Fas'ta da vardır; biz Fas devletine teşbih edelim demiş ve bu suretle dedikodu kesilerek karantina nizamı tatbik olunmuştur.

Ulemadan Kethüdazâde'nin hakikat-ı halini bilmiyenler, o bizden değildir dediklerini kendisine nakletmişler. Cevabında: "Ben de öyle isterim; mahşerde de huzur-ı ilâhiyede dahi böylece o bizden değildir diye şahadet etsinler" demiştir.

Eskiden ulema ve meşayih, boylarına yakın uzun âsâ taşırlar ve şimdiki gibi kısa bastonu frenkler kullanırlarmış. Ârif Efendi bir kısa frenk bastonu tedarik

ederek kullanırmış. Birgün Kasımpaşa Mevlevihânesi'ne gidip bastonunu bir köşeye dayamış oradakilerden birisi bu frenk bastonunu görüp "bu frenk deyneği kimindir" demesi üzerine Kethüdazâde "benimdir, ben onu müslüman ettim" cevabım vermiştir.

Enderun saz heyetinden meşhur Tanburî Zeki Ağa zon zamanda hacca gitmeğe niyet ederek veda için Kethüdazâde'ye gelmiş; "gidiyorum tanbur çalmağa orada tövbe edeceğim" deyince hoca merhum "yok, sen arafatda çal" diyerek *Mesnevi*'den iki beyit okumuştur.

Ârif Efendi, ilmî mübaheselerde karşısındakinin safsata ve mugalataya kaçmamasını ve münazara usul ve kavaidine riayet edilmesini ister ve dikkat edermiş. Birgün İstanbul'a bir dehrî gelir; İstanbul hocalarıyla mübahese eder ise de kendisini ilzam edemezler ve Beşiktaş'ta Kâhyazâde Efendi'ye git derler; bu zat hocaya gelir, görüşürler, hikmet ve heyetten bahis açılır. Kethüdazâde "mübaheseyi devir devir yapalım; evvelâ Yunan heyet ve felsefesinden bahsedelim, sonra frenklerin heyetinden münazara yapalım" der ve mutabık kalırlar. Dehrî açılan bahislerde ilzam edilince safsataya sapar ve Kethüdazâde ile mübahese edemiyeceğini anlayarak savuşmuş ve gittiği yerde de ben böyle âlim görmedim diye senâsında bulunmuş.

Hükema-yı işrakiyye hakkındaki suale verdiği cevapta, "hükema iki takımdır birine hükema-yı işrakiyye diğerine hükema-yı meşşaiyye derler. Hükema-yı işrakiyyenin usulü riyazet ve tasfiye ve bu cihetle talim ve taallümdür; hükema-yı meşşaiyyenin usulü mantık ve mükâleme ile talim ve taallümdür. İşrakiyyenin reisi Eflâtun ve Maşşaiyyeninki Aristetalis'tir. Eğer hükema-yi işrakiyye bir peygambere iman ve iktida ederse mutasavvifin derler. Hükema-yı maşşaiyyeden birisi bir peygambere iman ve iktida ederse ona mütekellimîn derler" demişlerdir.

Birgün huzurlarında evliya lâkırdısı oldu da sual ettiler, cevabında "halk evliyayı nasıl ister bilir misiniz; duvar yarılmalı yeşillere bürünmüş, sürmeler çekilmiş elinde yeşil âsâ ile o duvarın yarığından çıkmalı; hiç böyle evliya gelmedi" demiştir.

Ulema yanında dilini, zurafa yanında gözünü, evliya yanında gönlünü sakınmalı demişler.

Kürre-i arz muallâkta nasıl durur demişler; cevabında "miknatıstan bir oda yapsalar, dört tarafı mıknatıstan olsa o odanın içine demirden gülle koysalar, o demir gülle kalkar, orta yerde muallâkta durur, Allah'ın mıknatisa verdiği hassa-i mahsusa sebebiyle, işte bunun gibi dünyaya dahi böyle bir hassa vermiş. Kürre-i zemin sulariyle havalariyle öyle muallâkta duruyor" demişlerdir.

Hak taâlâ yoktan hiçbir şey var etmez; her şeyi vardan var eder. Meselâ şurada dururken bagteten bir çocuk yaratmaz, ana olmalı, baba olmalı ikisi bir yere gelmeli sonra vakt-i muayyeninde çocuk yaradılır; yoktan var eden Allah demeleri yalandır. Bundan Allah'a kudretsizlik çıkmaz; kudret-i ilâhiyye bunda daha ziyade müşahede olunur. Rahm-i mâderdeki nutfeye baba ve ana olmak istidadını vermek, beslemek, hayat vermek ve vakti gelince tevellüd etmek gibi.

Bir gün talebelerinden Emin Efendi *Kur'an-ı Kerim*'de günah-ı kebairden hiçbirisinin medhi olmamış da niçin bade hakkında "ve menafiuli'n-nas" buyurulmuş diye sormuş. Kethüdazâde "Allah hâkim-i mutlaktır, her şeyin doğrusunu söylemeli" cevabını vermiştir.

Sâlik ikidir; biri sâlik-i meczub diğeri meczub-ı sâliktir. Sâlik-i meczub evvelâ aşk ve cezbe ve vecd hâli gelir, sonra sâlik-i rah-ı huda olur. Meczub-ı sâlik ise evvel sülûk eder, sonra aşk ve cezbe zuhûr eder demiştir.

Kethüdazâde birgün Tersane'ye gitmiş, görüşürlerken "bir gemi yapılıyor, müneccimler vakt-i mesud ihtiyar ediyor; fakat gemiler batıyor, vakt-i muhtarın ne faidesi var" demişler ve cevab istemişler. Kethüdazâde, "hükemadan birine yer yüzünde olan ef'al ve ahvalden, ne veçhile olur diye sormuşlar. Hakim; "minke" ve "minha" demiş. Minke demek senden, istîdaddan minha dediği kevakibden yâni talihten demektir. İstidat ile talih bir yere gelir ya hüsn-i hal veya sû-i hal zuhûr eder. Vakt-i mesudu tedarik etmişsen âlâdır. Lâkin dikkatsizlikten mi, tenbellikten mi neden ise bizim gemilerin istidadı batmak tarafına meyyal. Bu sû-i istidadı düzeltmek, çaresini görmek lâzımdır" diye mukabele eylemişlerdir.

Kethüdazâde'ye cerr-i eskalden sormuşlar. Cevabında "cerr-i eskal ağırlıkları çeken, kaldıran alettir ve bir ilm-i mahsustur. Yüzlerce yıl evvel hükema eserler yazdılar; frenkler bu kitaplarla iştigal ederek bu ilmi ilerlettiler. Ne kadar fabrikalar vapurlar, makine ve çarhlar varsa hep bu ilimle olur; frenkler hem ilmini okurlar hem ameliyatını icra ve tecrübe ederler. Hükûmetleri, tecrübe sahiplerine yardım eder; paralarını sefahate sarfetmezler. Ameliyat, tecrübe alât ile olur,

alât da para ile olur. Bizde ilmi okunsa da ameliyatı kalır; kimse vazife edinmez. Böyle iyi şeyleri ibtida pâdişâhımız ele almalı; alt tarafı ona bakar; frenkistan öyle öyle ilerledi" demişlerdir.

H. 1251'de (1835) Ramazanın yirmi birinci günü Beşiktaş Sarayı'ndaki huzur dersinde Kethüdazâde de bulunur.[90] Derste "Gerçek şu ki Allah kendi yolunda saf tutup birbirine kenetlenip bir duvar gibi cihad edenleri sever" (Saff, 61/4) ve yine bu münasebetle "Ey iman edenler. Zorluklara sabırla katlanın, kâfirlere karşı sabırla yarışın, onlarla savaşırken yiğitçe yarışın" (Âl-i İmran, 3/200) âyet-i kerimesi okunur. Tamam yeni teşkil olunan nizam askerinin (asâkir-ı mansurenin) muharebelerde sabr u sebatı ve Allah'a rabt-ı kalb etmeleri ve som taştan metin bina gibi şeciâne durmalarının üzerine ders yürütülecek yerde hoca efendiler burada vav atıfe midir haliye midir? gibi o mecliste iktiza etmeyen bahse girişirler. Sultan Mahmud'un cam sıkılır. Pâdişâh "hoca efendi de bilir de niçin söylemiyor" der, "ben hiç ses çıkarmıyorum, zira bizim hocalardan korkarım" demiştir.[91]

Kethüdazâde Ahmed Muhtar Hamdi Efendi

Ârif Efendi'nin ana, baba bir kardeşidir. Medrese tahsili görmüş Recep 1213'de (Aralık 1798) müderris olmuş, tetebbuatını ilerleterek ilmî derecesi yükselen Hamdi Efendi aynı zamanda şiirde de muvaffakiyet göstermiştir. Sonraları kendisine cezbe gelerek müderrislikten çekilmiş, Rifai ve Sadi tekkelerine devam ederek tarikate intisab etmiştir. Kendisindeki cezbe haliyle beraber şiirdeki kudretine halel gelmemiştir. *Fatin Tezkiresi* Hamdli Efendi hakkında:

"Mumaileyhin ahval-i malûmesiyle bu mertebe tahsil-ı ulum-ı âliye eylemesi ve bu metanette inşad-ı nazma muktedir olması doğrusu hayret-dih-i havsala-i ukalâdır" demektedir. Vefatı H. 1270'den (1854) sonradır.

Ârif Efendi biraderinin cezbesi hakkında "evvelâ bir mahbube alâka etti, sonra da bir şeyhe inabe etti; hakikatle mecaz karıştı, bu cezbe hali zuhur etti" demiştir.[92] Aşağıya konulan iki şiirinden birincisi *Fatin Tezkeresi*'nde ve diğeri de Kethüdazâde *Menakıb*'ında görülmüştür. Bu iki şiirinden kuvvetli bir tabiata

90 *Lütfi Tarihi*, V, s. 38.

91 *Menakıb*, s. 158.

92 Hoca Efendimizin biraderi Hamdi Efendi şuaradan ve ulemadan idi: fakat sonradan kendisine cezbe-i ilâhiye zuhur eder, derviş-nihad olur, dergâhlara devam eder. Ekseri Sadi ve Rifai dergâhlarına gider, Hoca Efendimiz buyurdu ki "onun bu haline sebeb, bir mahbube alâka etti; sonradan da bir şeyhe inabe etti; hakikatle mecaz karıştı bu cezbe hali zuhur etti; kime alâka ettiğini de söylemezdi. Eğer söyleseydi bir kolayını bulurduk ama söylemedi; lâkin şiirine ilmine asla halel gelmedi. Yine ilmi, şiiri yerinde idi" buyurdular (*Menakıb*, s. 157).

malik olduğu anlaşılıyor; fakat mecmualarda Hamdi mahlaslı bir hayli şairin şiirlerinden hangisinin bu zatın olduğunu bilmek mümkin olmamaktadır.

Hamdi Efendi'nin "*Gittikçe*" redifli bir gazelinden:

O şûh-ı nâz perver mâh-ı taban oldu gittikçe
Gönülde şevk-i mihri âteş-efşan oldu gittikçe

Silahşor olmuş ebru gamzeler cellâd-ı hun-rîzi
Güzellik kişverinde mîrmîrân oldu gittikçe

Fırak-ı lâ'li etti rîze-i elmas-veş tesîr
Ciğerde dağlar kân-ı bedahşan oldu gittikçe

Açınca bâdbân-ı hasreti ummân-ı eşkimde
Nazardan geşti-i ümmid pinhan oldu gittikçe

Nola peyrevlik etse Ârif-i mazmun-perdâza
Bu vadilerde Hamdi pek suhandan oldı gittikçe

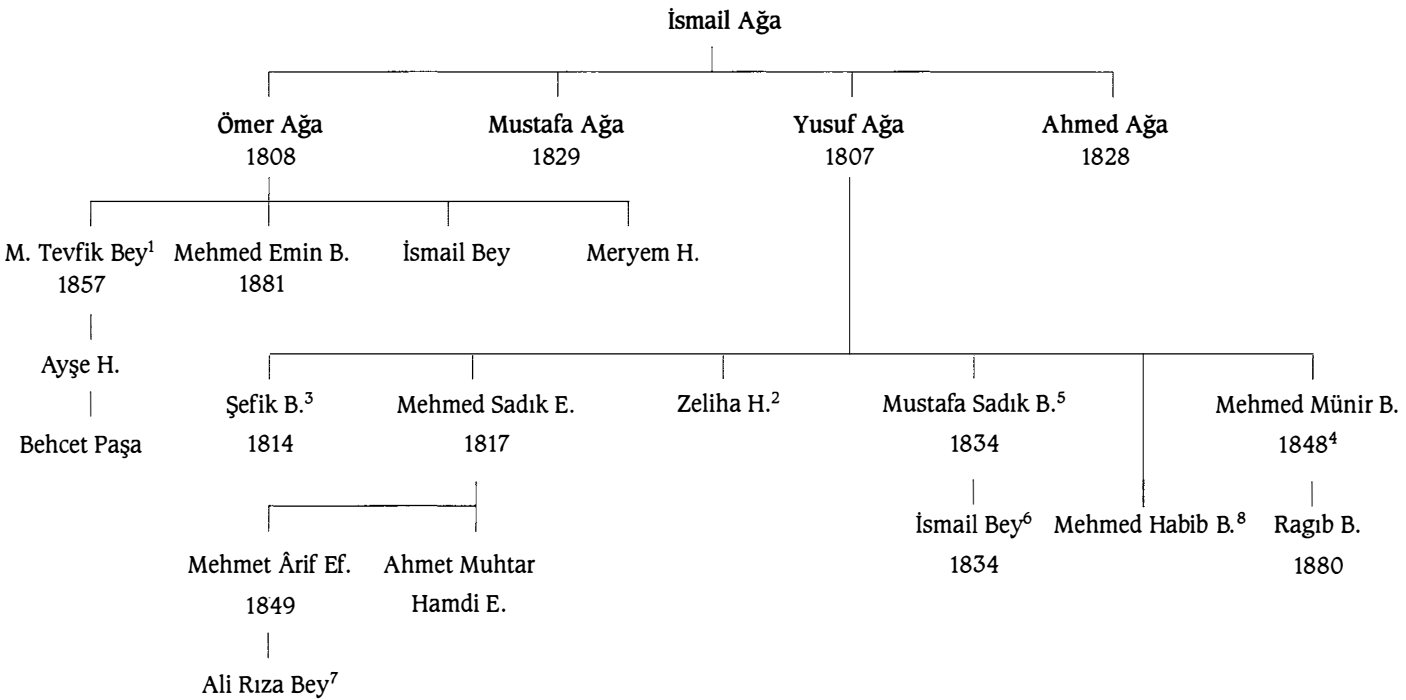
1215 tarihinde Seyyid Efendi'nin kerimesinin veladetine tarih:

Hikmet-i bâliga-i lem-yelid ü lem-yûled
Kıldı ehl-i suhani mazhar-ı feyz-i câvid
Oldılar râhrev-i memleket-i şâh-ı sühan
Geydiler saha-i mânâda nice hil'at-i îd
Oldı âyîne-i esrâr-ı belâgatte anın
Herbiri çehre-nümâ-yı hakem-ı rabb-ı mecid
Bârekâllah zehi zümre-i erbâb-ı suhan
Sânekâllah zehi nâdire sencan-ı ferid
Şuaradır nesek-arâ-yı nizâm-ı mâna
Şuaradır iden elfazını herdem tecdid
Lik her şaire şâir dimez ustâd-ı sühan
Bir de olmuş tutalım muhteri-i tarz-ı cedid
Şair oldur ki ola gevher-i mazmununda
Eser-i sâşaa-i feyz-i hudavend-i mecid

Kaynaklar:

Kethüdazâde Yusuf Ağa ailesini yazarken aşağıdaki eserlerden istifade edilmiştir:
Başvekâlet Arşivi'nde Hatt-ı Hümayun vesikaları
Başvekâlet Arşivi'nde Mektum Mühimme Defteri
Başvekâlet Arşivi'nde Cevdet tasnifi vesikalar
Mustafa Necib Efendi Tarihçesi (matbû)
Ubeydullah Kuşmanî risalesi (Kütüphanemizdeki nüsha)
Edip Efendi Tarihi (Vakanüvis-Yazma– Kütüphanemizdeki nüsha)
Halil Bey Tarihi (Vakanüvis-Yazma– Kütüphanemizdeki nüsha)
Yayla İmamı Tarihçesi (yazma-kütüphanemizdeki nüsha)
Vaka-i Sultan Selim-i Sâlis (yazma-Tüfekçi Ârif Efendi-kütüphanemizdeki nüsha)
Mütercim Âsım'a isnat edilen Vekayinâme (Kütüphanemizdeki nüsha ve *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*'ndaki noksan tefrika
Âsım Tarihi (Vakanüvis-matbû)
Şanizâde Tarihi (Vakanüvis-matbû)
Tarih-i Cevdet (matbû-Matbaa-i Osmaniye tab'ı)
Lütfi Tarihi (matbu nüsha)
Sicill-i Osmanî (Mehmed Süreyya)
Fatin Tezkiresi (taş basması)
Osmanlı Müellifleri (Bursalı Mehmed Tahir Bey)
Eslaf (Faik Reşad Bey)
Mecmua-i Muallim (Muallim Naci)
Menakıb-ı Kethüdazâde (Mehmed Emin Efendi 1294 Matbu)
Kethüdazâde Divançesi (Tevhid Efendi tarafından 1271 de tabedilmiştir)
Son Asır Türk Şairleri (İbnülemin Mahmud Kemal İnal)
Son Sadr-ı âzamlar (İbnülemin Mahmud Kemal İnal)
Maarif Nezareti Tarihçe-i Teşkilât ve İcraatı (Mahmud Bey)

KETHÜDAZADE AÎLESÎNİN ŞECERESİ

karşı sayfanın notları:

1) Tevfik Bey, amcası Yusuf Ağa sayesinde müderris ve molla olmuş ve Rumeli kazaskerliğine kadar yükselmiştir. H. 1274'de (1857) vefat ederek Eyüp'te Bostan iskelesinde kayın pederi olup sadaret kethüdalığında ve Tophane nazırlığında bulunmuş olan Çavuşzade Emin Efendi'nin yanına defnedilmiştir. Yalısı Ortaköy'de Neşatâbâd Sarayı'nın üst tarafında olup sonradan Bahriye nazırına geçmiştir. (*Lütfi Tarihi*, VIII, s. 190).

2) Zeliha Hanım'ın zevci kalyon serhalifeliğinde ve Tersane eminliğinde bulunarak H. 1275'de (1858) vefat eden Şemseddin İsmail Efendi'dir.

3) Şefik Mehmed Bey, ilmiyeden yetişerek müderris olmuş, musıla-i sahn derecesinde iken H. 1229'da (1814) vefat etmiştir.

4) Mehmed Münir Bey, medreseden yetişmiş, 25 Cemaziyelâhir 1211'de (26 Aralık 1796) tarik-i tedrîse dahil olarak bâ-hareket-i haric Cedid Hamîd Efendi müderrisi olmuştur. İlmiye rütbelerinden İstanbul kadılığı payesine kadar yükselerek H. 1264'de (1848) vefat etmiştir. Bunun oğlu Ragıb Mehmed Bey de müderrislikten yetişmiş Edirne kadısı olup Mekke payesine yükselmiş ve H. 1297'de (1880) vefat etmiştir.

5) Sâdık Bey babasının sağlığında H. 1209'da (1794/95) müderris olmuş ve pederinin katli üzerine Şeyhülislâm Topal Ataullah Efendi tarafından müderrisliği alınmış ise de sonradan yani Alemdar Mustafa Paşa sadaretinde iade edilmiş, molla olmuş, Recep 1248 başında (24 Kasım 1832) İstanbul payesine yükselmiş ve 20 Safer 1250'de (28 Haziran 1834) tarihinde vefat etmiştir. Sultan Selim-i Salis ricalinden *"gizli ısıtma"* diye meşhur olan maktul Hacı İbrahim Efendi'nin damadıdır.

6) Sâdık Bey'in oğlu İsmail Bey de müderris olmuştur. Validesi gizli ısıtma Hacı İbrahim Efendi'nin kızı Şerife Ayşe Hanım'dır. İsmail Bey de babası gibi 1834 senesinde vefet etmiştir.

7) Validesi Koca Yusuf Paşa'nın kızı Esma Hanım'dır.

8) 1 Zilkade 1219'da (1 Şubat 1805) Feyziye müderrisi olup hareket-i haric müderrisi iken 1227'de (1812) vefat etmiştir. (Üniversite Ktp., İlmiye Menasıbı (Tarik) Defteri, No: 8879, s. 78).

[TTK, *Belleten*, Sayı: 79 (1956)]

DÂRENDELİ İZZET MEHMED PAŞA

XIX. asrın ilk yarısında yetişen azim, kudret sahibi aynı zamanda cesaret, şiddet ve kan dökücülüğü ile meşhur vezir ve sadrâzamlardan olan İzzet Mehmed Paşa Darende hanedanından İbrahim Bey'in oğludur. H. 1207'de (1792) memleketi olan Dârende'de doğmuştur. Gençliğinde ve takriben H. 1224'de (1809) amcası vezir Dârendeli Ali Paşa dairesine[1] intisab ile mühürdarlığında bulundu ve onun inhasiyle kapıcıbaşı payesi verildi. Sonra mirâhur pâyesiyle mütesellimlik ve voyvodalık gibi idarî ve askerî hizmetler görmüştür.

Boğaz Muhafızlığı

İzzet Mehmed Bey daha sonra Ispartalı vezir İbrahim Paşa'ya kethüda vekili olmuş ve paşasının Bursa mutasarrıflığı ile Karadeniz Boğazı muhafızlığında bulunduğu sırada işleri bizzat idare ile kabiliyetini göstermiş olduğundan (1236 Zilhicce sonu =31 Ağustos 1821) paşasının inhasiyle ve onun maiyyetinde bulunmak şartiyle beylerbeyilik (mîrmîranlık) tevcih olunarak paşa olmuştur.

İzzet Mehmed Paşa, Beykoz'da oturmak ve Karadeniz Boğazı'nın Anadolu sahilini muhafaza eylemek şartiyle 5 Rebiulevvel 1238'de (20 Kasım 1822) Afyonkarahisar mutasarrıfı oldu. Altı ay sonra yâni 4 Şevval 1238 (14 Haziran 1823) tarihinde Afyonkarahisar'a. başkası tâyin edildiğinden İzzet Mehmed Paşa Menteşe sancağıyla yine Karadeniz Boğazı'nın Anadolu sahili muhafızlığında kalmış ve 3 Zilhicce 1240'da (19 Temmuz 1825) vezirlikle ve Boğaz muhafızlığiyle Anadolu valiliğine yâni Kütahya, Ankara ve Afyonkarahisar sancaklarına tâyin olunmuştur.[2]

1 Dârendeli Ali Paşa, Hurşit Paşa silâhdarı olup beylerbeyi rütbesiyle İzmit ve sonra Niğde mutasarrıflıklarında bulunarak H. 1224'de (1809) vezirlikle Konya valisi olmuş, oradan ayrıldıktan bir müddet sonra vefat etmiştir.

2 Atik Vüzera Defteri, No: 39 (Başvekâlet Arşivi tahvil defterlerinden) ve *Verdü'l-Hadaik*, s. 27.

Sultan II. Mahmud, kapalı deniz halinden çıkmış olan Karadeniz'den gelecek bir Rus taarruzuna karşı koymak ve aynı zamanda Mora ihtilâlinin ve Etniki Eterya cemiyetinin faaliyetiyle İstanbul'a kadar sirayet eden Rum harekâtına karşı tedarikli bulunmak üzere uyanıklığını ve şiddetini haber aldığı İzzet Mehmed Paşa'yı bu muhafızlıkta tuttuğu gibi aynı zamanda Karadeniz Boğazı'nın Rumeli ciheti de, yeniçeri ağalığından alman Ağa Hüseyin Paşa'ya verildi (H. 1239 = 1823). Bu tâyinler aynı zamanda Sultan Mahmud'un nizam askeri tesis etmek hususundaki tasavvurlarına da yardımcı olacaktı.

Tarihlerde görüldüğü gibi, Yeniçeri Ocağı'nın, eşkinci talimini kabul edeceklerine dair vermiş oldukları söz üzerine talime başlanmış ise de bunun bir oyun olduğu ve talimi kabul etmeyerek hemen isyan eylemeleri sebebiyle zaten tetikte bulunan hükûmet derhal harekete geçmiştir.

Yeniçeri Ocağı'nın Kaldırılmasındaki Hizmeti

Mevsim dolayısiyle Beylerbeyi'ndeki yalısında bulunmakta olan Sadrâzam Benderli Selim Mehmed Paşa keyfiyetten haberdar edilmiş, hiç telâş göstermeyen sadrâzam saraya hareket ettiği sırada Boğaz muhafızları Ağa Hüseyin Paşa ile İzzet Mehmed Paşa'ya da haber göndererek maiyetleri kuvvetleriyle Topkapı Sarayı'na gelmelerini bildirdiği gibi şeyhülislâma da haber yollamış ve Beşiktaş Sarayı'nda bulunan Sultan Mahmud'u da Topkapı Sarayı'na davet etmiş ve bütün hazırlık yapıldıktan sonra sancak-ı şerif çıkarılıp dellâllar ve mahalle imamları vasıtasiyle İstanbul halkı sancak-ı şerif altına davet edilmiştir.

Saraydan çıkan kuvvetler Sultanahmed Meydanı'na, gelerek sancak-ı şerif burada camiin minberine dikilmiş ve âsilerle muharebe için fetva verilmeden evvel onlara nasihat etmek üzere ulemadan bir zatın gönderilmesi teklif edildiği sırada İzzet Mehmed Paşa:

"İzâle-i şüphe diye vakit geçirilmekte muhatara vardır; onların şüphesini kılıçtan başka bir şey izâle etmez" demiş ve Ağa Hüseyin Paşa da aynı fikirde olmasıyla bu iki vezirin âsiler üzerine sevki kararlaşmıştır.

İzzet Mehmed Paşa, maiyeti sekbanlarından başka humbaracı, lâğımcı ve kalyoncu askerleriyle Saraçhane tarafından ilerlemeğe başlamış ve sonra Ağa Hüseyin Paşa kuvvetleriyle beraber Etmeydanı'ndaki yeniçeri kışlasını yâni yeni odaları sarmışlardır.

İzzet Mehmed Paşa Mustafa isminde bir topçu neferine iki bin beş yüz kuruş vererek kışlanın kapısını açtırmıştır.

Tarihlerde görüldüğü üzere Yeniçeri Ocağı söndürüldükten sonra İzzet Mehmed Paşa Üsküdar tarafına geçirilerek o tarafta çeşme başında ocaklıdan her

gün hayli temizlik yapmış ve Boğaz'ın Anadolu sahilindeki kale yamaklarından ileri gelen şüpheli şahısları katlettirmiştir.

Kaptan-ı Deryalığı

İzzet Mehmed Paşa, 12 Receb 1242'de (9 Şubat 1827) Husrev Mehmed Paşa'nın yerine kaptan-ı derya oldu.[3] H. 1243'de (1828) Ruslarla muharebe başlangıcında düşmanın Tuna'yı tecavüz ile kara taraflarına gelmekte olmaları üzerine Balkan cihetlerinin takviyesi için İzzet Mehmed Paşa maiyyeti ve bahriye askerinden mürekkep üç bin kadar kuvvetle karadan Varna tarafına gönderilmiştir. İzzet Mehmed Paşa'nın donanma ile çıkmayışının sebebi, Navarin'de müttefik devletler tarafından mahvedilen donanmanın yerine düşmana karşı çıkacak bir donanmanın bulunmaması ve Büyükdere'de bulunan cüz'i gemilerin de Rus donanmasına mukavemet edemiyeceği idi.

Rusların Varna üzerine gelmeleri ihtimaline karşı İzzet Mehmed Paşa kendisinden evvel kethüdasını göndermiş olduğundan kethüdanın Varna'ya varmasının ertesi günü Rus Amirali Grig yirmi dört gemiyle gelerek asker çıkarıp hem deniz ve hem karadan Varna'yı muhasara etmiştir.

Bu sırada Varna muhafızı Serezli İsmail Bey'in oğlu Yusuf Muhlis Paşa idi. İzzet Mehmed Paşa dört ay kadar *Varna*'yı şiddetle müdafaa etmiş, Amiral Grig'in kaleyi teslim teklifini red ile[4] *Aydos* taraflarına gelmiş olan Sadrâzam ve Serdar-ı ekrem Selim Mehmed Paşa'dan yardım istemiş ve onun tarafından Ömer Paşa gönderilmiş ise de bu kuvvetin gecikmesi ve Varna halkının esir olmaktansa kaleyi teslim ile esaretten kurtulmak isteyerek İzzet Mehmed Paşa'nın üzerine hücumları ve Varna müftüsünün teslimin zaruri olup aksi halde müdafaaya kalkıp ölenlerin şehit olmayacakları hakkındaki fetvası neticesinde Varna'yı teslime mecbur kalmış[5] ve keyfiyeti İstanbul'a bildirerek kendisi de serdar-ı ekrem ordusuna gelmiştir.

3 Cezayir ve kaptân-ı deryalık: Sâbıka Anadolu valisi ve Karahisâr-ı sahib ve Ankara sancakları mutasarrıfı ve Bahr-i Siyah boğazının Anadolu canibi muhafızı vezir-i mükerrem saadetlu İzzet Mehmed Paşa hazretlerine tevcih 12b 1242 (Atik Vüzera Defteri, No: 39).

4 Rus amiralinin İzzet Mehmed Paşa'ya gönderdiği Varna'yı teslim mektubu ile onun tarafından verilen cevap *Lütfi Tarihi*'nin II. cildinde (s. 43, 44) aynen vardır.

5 İzzet Mehmed Paşa, Aydos'ta serdar-ı ekrem ile görüştüğü esnada müdafaa safahatına dair vermiş olduğu takrir aynen şöyledir: "A'dâ beş defa müteakiben hücumdan sonra imparator sefk-i dima'dan müctenibdir, beş yerde lâğım vardır, size mühlet verdi kaleyi teslim et deyu amiralin gönderdiği habere, ben kaleyi muhafazaya memurum, vekil-i mutlak dört saatlik mesafededir, bize yol verilsin, yirmi dört saat meks olunsun deyu divan kâtibim Sadri Bey'i gönderdiğimde ben vekil-i mutlakı bilmem kaptan paşa memurdur, yol veremem cevabına kani olmayıp birkaç gün böyle haber gönderdiğimde sadrâzam imdada gelmiş ise de bir işe muktedir olamadı. Kan dökülmesin viraya muntazırım ve illâ hücum edeceğim ve hem de divan kâtibini istemem Yusuf Paşa'yı göndersin deyu haber gönderdikte tereddüt etmiştim. Yusuf (Muhlis) Paşa hodbehod gidip avdetinde serkerdelerle ahali toplanıp meclis ettik o mecliste Yusuf Paşa ey Müslümanlar imdat gele-

İzzet Mehmed Paşa, orduyla gelince takriri üzere hâdiseleri izah ile "mavak'ı ve istimdad ve istirhama" dair yazdığı arızaları birer deynek içine koyup beşeryüz kuruş ücretle tedarik ettiği tülümenlerle kendisine gönderdiğini sadrâzam ve serdar-ı ekreme arz eylemiştir.

Varna'nın teslimi dolayısiyle sadrâzam tarafından İzzet Mehmed Paşa istintak edilmiş ve aralarında şu şekilde sual ve cevap teati edilmiştir. Sadrâzamın suali:

– Bir tarihte büyük kumandanın düşman ordusuna sefaretle gittiği mesbuk değil, alıkonmak muhatarası ve pâdişâhın adem-i rızası derkâr iken buna cürete sebep nedir?

İzzet Mehmed Paşa'nın cevabı:

– Sebep yeistir; zaruret her şeyi göze aldırır; vakit kazanmak da bâis-i cür'et olmuştur. Bununla beraber Yusuf Paşa ve şehid olan Serficeli Mehmed Ağa beni taglit ettiler. Gidilmiş ise de yine avdetle beraber muharebeye devam olunmuştur.

Sadrâzam ve serdar-ı ekremin sualine karşı cevap veren İzzet Mehmed Paşa da sadrâzama şu suali sormuştur:

– Dört ay makdurumu sarfla kaleyi vermedim; bu gayretimi düşman bile tasdik etti;Yusuf Paşa geldikten sonra kale gitti; Y u s u f Paşa'nın ifsadını defâatle yazdım, ısgâ olunmadı; yirmi binden efzûn askerle Varna'ya dört saat mesafeye dek gelmişken iane olunmadı, imdada gelen Ömer Paşa ise etrafına metris hafriyle kendisini muhafazaya baktı, imdada gelen asker yalnız metris hafriyle meşgul olur mu? bana düşen işde ben kusur etmedim.

İzzet Mehmed Paşa bu sözleriyle, yazmasına rağmen kendisine yardım etmediğini açıkça söylemesi üzerine sadrâzamla aralarında şu muhavere cereyan etmiştir. Sadrâzam:

– Bize azv-ı kusur olunur ise a'dâ tarafına gitmek (Varna muhafızı Yusuf Paşa gitmişti) nasıl olur?

medi halâs-ı nefse bakalım deyu halkı meyus edecek sözler söyledikte ve ihafe sureti gösterdikte kemal-i taaccübten heman belimden piştovu çıkarıp al bununla ibtida beni öldür de sonra bu diyeceğin şey olsun dedim. Lâkin evvelden beru ahaliyi tahrik etmiş olduğundan nisvan takımını başıma üşürüp biz esir olmayız kaleyi teslim et deyu üzerime hücum ettiler. Benim işim pâdişâhın mülkünü muhafazadır, sizin canınız düşünülmez deyu ahaliye cevap vermişken Yusuf Paşa müftü ve nakibi çağırıp bundan sonra vefat edenler şehit olmaz helâk-i nefs mukarrerdir deyu istifta ederek ve murdar olursunuz deyu asker arasına fesad vererek ahali ile asker beyninde bir gulgule peyda olmuştur. Cephaneliğe ateş ilkasiyle kendimi helak edecek idim. Ümmet-i Muhammedi mütalâa ile zarurî vireye razı olduk. Yusuf Paşa varayım vire cevabım vereyim amiral muntazırdır deyüp divan kâtibimi beraber götürdü. Arası uzadıkta gönderdiğim cevaba min-ba'd nefsimden emin değilim, üç yıldan beru başka bir devlete ilticayı kurmuş idim. Şimdi fırsatı düştü haberiyle divan kâtibi Sadri Bey'i Rusya memurlariyle iade eylemiştir. Bunun üzerine ben rebiin (Rebiyülâhırın) ikinci günü kaleden çıktım..." *Lütfi Tarihi*, II, s. 46, 47.

– Cevap: Belki akd-i sulh ile bir iş yapılır mülâhazasiyle ettim. Sual-i sadrâzam:

– Akd-i sulh taraf-ı pâdişâhîden memuriyete mütevakkıf değil midir?

Cevab-ı İzzet Paşa: Ben bu şartı bilmez idim.

Sadrâzamın suali: Kaleyi vire ile vermişsiniz hani şurutu müştemil tarafeynin temessükleri, hani ahali ve memurîn?

Cevap: Anı Yusuf Paşa yaptı.

İzzet Mehmed Paşa, Varna'nın teslimi işindeki bütün mes'uliyeti vezirâzam ve serdar-ı ekreme yükleyip bu tarzda keyfiyeti İstanbul'a da bildirmiş olduğundan işin hakikatine tamamen vâkıf olmayan pâdişâh bu işte sadrâzamı mes'ul tutmuştur.

İzzet Mehmed Paşa'nın Sadareti

Varna'nın vire ile tesliminden sonra bütün ağırlıklarını da terke mecbur olan İzzet Mehmed Paşa serdar-ı ekrem ordusuna gelip istintaktan sonra müsaferet suretiyle oturup korku ve tereddüt içinde akıbete intizar etmekte iken İstanbul'dan pâdişâhın birinci imrahoru Mehmed Ağa gelip doğruca Çavuşbaşı vekili Necib Efendi'nin çadırına inmiştir. O sırada Necib Efendi sadrâzamın yanında bulunduğu için bir müddet beklemiş ve avdetinde getirmiş olduğu tebeddül-i sadaret hatt-ı hümayununu kendisine göstermesiyle hatt-ı hümayun mucibince sadaret mührü Selim Mehmed Paşa'dan alınarak derhal İzzet Mehmed Paşa bir boş çadıra oturtulup mühr-i hümayun kendisine verilmiş ve selefi Selim Mehmed Paşa Aydos'ta Yusuf Paşa konağına gitmiştir.

Gelen hatt-ı hümayunda, devletin usulüne vâkıf iken Selim Mehmed Paşa'nın beceriksizliği ve hamiyetsizliğinden ve yeni sadrâzam İzzet Mehmed Paşa'nın gayret ve metanetinden bahis ile Balkanların muhafazasına dikkat ve itina edilmesi tavsiye olunarak Fama'dan eli boş çıktığı için sabık sadr-ı âzamın bütün para ve eşyasının yeni sadrâzama verildiği beyan edilmektedir (19 Rebiulâhır 1244 = 29 Ekim 1828).

İzzet Mehmed Paşa Varna keyfiyetinden dolayı meyus ve nevmid olduğu halde böyle hem sadarete ve hem de selefinin metrukâtına sahip olması yukarıda işaret ettiğimiz gibi onun bütün kabahati sadrâzama yükleyerek vakıayı o suretle İstanbul'a bildirmiş olmasıdır.

Sultan Mahmud, Varna'nın istirdadı ve Balkanların muhafazası için mütemadi emir veriyordu. Yeni sadrâzam orduyu Aydos'tan kaldırıp Şumnu meştasına naklini müteakip ilkbahar harekâtı için asker ve zahire tedarikiyle meşgul oldu; aynı zamanda kendisine yüz karası olan Varna'yı geri almak istedi. Bu

maksat için Rusların Pravadi'deki kuvvetlerini dağıtmak üzere Aliş Paşa ile İbrahim Paşa'yı bu işe memur etti; fakat şiddetli yağmur ve kar sebebiyle Kamçı Nehri'nin taşması yüzünden o tarafa geçilemediği gibi çamurdan atlar bile yürüyememişti.

Rus kuvvetlerinin kol kol başarıları sebebiyle yalnız şiddet ve cesaretle bir netice elde edilemiyeceğini sadrâzam İzzet Mehmed Paşa da anladı; serasker kaymakamı Halil Paşa'nın teşvikiyle sulh için el altından hükûmetin nabzını anlamak istediyse de bunu haber alan pâdişâh tarafından tebdil hasekisi ile orduya gönderilen bir fermanla tekdir edildi. Nihayet Mirâhur Mehmed Ağa'nın sevkiyle sadarete gelen İzzet Mehmed Paşa, üç ay sonra azlolunarak Arnavudluk tarafında bulunan Reşid Mehmed Paşa acele Şumnu ordugâhına getirilerek sadrâzam ve serdar-ı ekrem. oldu (22 Receb 1244=28 Ocak 1829). Vezirliği de alınan sabık sadrâzam Tekirdağ'da ikamete memur olup selefinden aldığı bütün nukud ve eşya, kendisininki de dahil olmak üzere yeni sadrâzama verildi.

İzzet Mehmed Paşa'nın Rumeli tarafındaki eşkiyayı tenkil eylemek şartiyle 1246 Zilkade'de (1831 Nisan) vezirliği tekrar verilerek Sofya'da bulundu ve 26 Receb 1247'de (31 Aralık 1831) Vidin kalesini muhafaza şartiyle Vidin ve Niğbolu sancakları verildi. 1249 Rebiulevvelinde (Temmuz 1833) Vidin'den azlolunarak Edirne'de ikamete memur olup aynı senede 4 Ramazan'da (15 Ocak 1834) Afyon-karahisar sancağına tâyin edilmiş ve Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasında göstermiş olduğu hüsn-ü hizmetten dolayı baştarafı II. Mahmud'un tuğrasını havi beratiyle beraber bir kıt'a nişan ile taltif edilmiş ve 4 Safer 1250'de (12 Haziran 1834) memuriyetine ber-vech-i muhassallık Ankara ve Çankırı sancakları mülhakatiyle beraber tevcih olunmuştur.

1251 Zilkadesinde (Şubat-Mart 1836) Ankara ve Çankırı'ya uzaklığından dolayı Afyon-karahisar başkasına verilmiş ve buna mukabil İzzet Mehmed Paşa'ya Kastamonu, Viranşehir ve Çorum sancakları ilâvesiyle yeni ihdas edilen Redif-i Mansure Eyalet-i Ankara müşirliği tevcih edilmiştir (27 Cemaziyelevvel 1252 = 9 Eylül 1836).

13 Cemaziyelâhır 1255'de (24 Ağustos 1839) bu hizmetten affolunarak İstanbul'a gelip konak ve yalısında istirahat ederken 28 Cemaziyelevvel 1256'da (28 Temmuz 1840) Akdeniz Boğazı (Çanakkale) muhafızlığına tâyin olunmuştur.

Mısır Valisi Üzerine Seraskerliği

Bu sırada Mısır meselesinin ve Vali Mehmed Ali Paşa'nın siyasî bir şekil alan durumu sebebiyle İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya devletlerinin teklifle-

rini de reddeden[6] Mehmed Ali üzerine yapılacak müşterek harekâta serdar olarak Osmanlı Devleti tarafından azim ve kudret sahibi bir vezirin tâyini takarrür etmesi üzerine bu işe Akdeniz Boğazı muhafızı İzzet Mehmed Paşa münasip görülmüştür.[7]

İzzet Mehmed Paşa'ya Berrüşşam seraskerliği ile beraber Sayda, Beyrut ve Trablusşam da verilerek devletlerin donanmasiyle birlikte Suriye sahillerine hareketi kararlaştırılmıştır.

İzzet Mehmed Paşa Kıbrıs'ta ordusunu tertip ettikten sonra Osmanlı kuvvetleri, İngiltere ve Avusturya gemileriyle Berrüşşam sahillerine naklolunmuş ve donanma amiralleriyle görüşen Osmanlı seraskeri Beyrut'a yakın Cüvni (Cünye) limanına asker çıkarmıştır.

Beyrut civarında vâki muharebelerde Mısır kuvvetlerine galebe eden İzzet Mehmed Paşa Rekfaye muharebesini kazandıktan sonra avdeti esnasında atının eğerinde bulunan piştovun kazaen patlaması üzerine kurşun sol ayağının diz kapağından aşağısına tesadüf etmekle mecruh olmuş ve ayağı sakat kaldığından 29 Ramazan 1256'da (24 Kasım 1840) seraskerlikten affolunarak Edirne valiliğine tâyin edilmiş ise de Gelibolu'ya geldiği zaman ayağındaki yara henüz iyi olmadığından valilikten affını istirham etmesi üzerine 1257 Rebiulâhir sonlarında (1841 Haziran) İstanbul'a gelmesine müsaade olunmuştur; İzzet Mehmed Paşa, ayağındaki arıza sebebiyle Topal İzzet Paşa diye meşhur olmuştur.

6 Bu hususa dair hatt-ı hümayun sureti *Lütfi Tarihi*'ndedir (VII, s. 21).

7 Mısır meselesinde Osmanlı kuvvetlerine galebesinden dolayı Mehmed Ali Paşa'ya müttefik dört devletin kararıyle Mısır eyaletiyle beraber Haleb ve Şam eyaletleri de ilâveten verilmiş ve oğlu İbrahim Paşa'ya Cidde valiliği ile Girit tevcih olunmuştu. Bu tevcih Mehmed Ali'yi tatmin etmediğinden Mehmed Ali Paşa'yı tutan Fransa hariç olarak İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya devletleriyle Londra'da bir konferans tertip olunmuş ve verilen karar ittifakla kabul olunarak bunun Mehmed Ali Paşa'ya tebliği kararlaştırılmıştı. Mehmed Ali bu kararı kabul etmediği tadirde müttefik devletlerce cebir kullanılması takarrür etmişti.
Müttefik devletlerce alınan bu karar mucibince Mısır eyaleti veraset suretiyle ve Berrüşşam (Mısır ile Süveyş'ten Taberiye gölüne kadar olan yerler) ve Akkâ eyaleti kale muhafızlığı kayd-ı hayat şartiyle Mehmed Ali'ye verilecek ve elindeki diğer yerleri bırakıp çekilecek ve Ahmed Fevzi Paşa tarafından İskenderiye'ye götürülüp Mehmed Ali'ye teslim ettiği donanma da iade olunacak ve bu kararı kabul etmediği takdirde verilmiş olan kararın hükmü kalmıyacaktı.
Verilen karar Mehmed Ali'ye tebliğ olunarak kendisine mehil verilmiş, fakat Mısır valisi bu kararı kabul etmediğinden Akkâ eyaletinin tevcihi geri alınmış ve Akkâ eyaleti ile beraber Sayda, Safed, Beyrut, Boğaz seraskeri, esbak sadrâzam İzzet Mehmed Paşa'ya verilmiştir. Mehmed Ali Paşa ikinci defaki teklifi de kabul etmemesi üzerine Mısır eyaleti de Mehmed Ali Paşa üzerinden alınarak Akkâ valisi ve Berrüşşam seraskeri İzzet Mehmed Paşa'ya tevcih edilmiştir.
Mehmet Ali Paşa bu son kararı da kabul etmediğinden müttefik devletler ve Osmanlı ordusu taraflarından Mısır valisine karşı harekât başlamış ve Berrüşşam seraskeri İzzet Mehmed Paşa aynı zamanda Mısır valiliğine tâyin olunmuştur.
Yapılan bu harekâtı mütaakıp müttefik devletler, Mehmed Ali'nin kayıtsız şartsız Osmanlı Devleti'ne itaat ettiği takdirde Mısır eyaletinin uhdesinde kalması için Osmanlı Devleti nezdinde tavassutta bulunacaklarını İngiliz amirali vasıtasiyle kendisine bildirdiklerinden Mehmed Ali bu son teklifi kabule mecbur olarak bu suretle Mısır valiliği üzerinde bırakılmıştır.

İkinci Sadareti

İzzet Mehmed Paşa Mısır harekâtı esnasındaki başarısı sebebiyle Başmabeynci İzzet Bey'in (gözügüzel diye meşhur İzzet Paşa)[8] Sultan Abdülmecid nezdindeki tesiri sebebiyle 20 Şevval 1257 cumartesi günü (5 Aralık 1841) saraya davet edilmiştir. Başmabeynci sabah erkenden İzzet Mehmed Paşa'nın Sultan Selim türbesi civarındaki konağına gönderilerek Paşa'yı alıp saraya getirmiş ve Rauf Paşa'nın yerine sadarete tâyin olunarak Bâbıâli'ye gönderilmiştir.[9] Tanzimat aleyhdarlarından olduğu söylenen İzzet Mehmed Paşa'nın sadareti Bâbıâli erkânını ve Tanzimat ricalini hayrette bırakmış ve Bâbıâli'de bir sessizlik ve korku hasıl olmuştur.[10]

İzzet Mehmed Paşa'nın bu ikinci sadareti dokuz ay sürdü, zamanın gidişiyle onun zihniyetinin uyamayacağı belli idi; devir değişmişti. Zaten başmabeyncinin tesiriyle sadrâzam olması Mısır meselesindeki hizmetinden dolayı idi. İzzet Paşa aleyhinde yapılan dedikodulardan dolayı Sultan Abdülmecid, Rauf Paşa'yı değiştirdiğine pişman olmuştu. İzzet Paşa'nın halefi olan Rauf Paşa'nın sadaretine dair olan hatt-ı hümayunda İzzet Paşa hakkında:

"Her ne vechile ise şimdiye kadar mesâlih-ı vâkıanın hüsn-i niyet ve temşiyetine muvaffak olamadığından bilicab" azledildiği kaydedilmiştir (23 Receb 1258 = 30 Ağustos 1842).

İzzet Mehmed Paşa sadaretten azlinden bir hafta sonra Edirne valiliğine tâyin edildi ve 11 Rebiülâhırın 1259'da (11 Mayıs 1843) bazı uygunsuzlukları (ne olduğu kaydedilmiyor) sebebiyle Edirne'den azlolunarak Tekirdağ'da ikamete memur edilmiştir. Daha sonra İstanbul'a gelmesine müsaade olunmuş ve 1265 Şevval'de (1849 Ağustos) Hüdavendigâr yâni Bursa valiliğine tâyin olunup, fakat vücudça mazereti sebebiyle gidemediğinden tekaüd olmuş ve 17

8 İzzet Mehmed (Paşa) Boluludur. Babası Mehmed Ali Ağa ile İstanbul'a gelmiş, Enderun'a alınmış mabeynci ve daha sonra H. 1255'de (1839) başmabeynci olmuş ve H. 1259'da (1843) azledildikten sonra ihtisab nazırı ve vezirlikle ticaret nazırı, H. 1271'de (1854) zabtiye müşiri olup 1274 Rebiülâhırında (1857) vefat etmiştir.

9 İzzet Mehmed Paşa'nın sadaret hatt-ı hümayununda selefi Rauf Paşa'nın ihtiyar olup istirahate ihtiyacından bahsedildikten sonra:
"Sen öteden beri umûr-ı cesimede istihdam olunmuş ve usûl-i devlet-i aliyyemize tahsil-i vukuf eylemiş dirayetkâr ve sadakat-şiar vüzera-yı izamımdan bulunduğuna mebni her bir umûr-i külliyye ve cüz'iyyede bilcümle memurin-i saltanat-ı seniyyemize nezaret-i şâmilen olmak üzere seni bilintihab vezir-i âzam nasb ve tâyin ve vekâlet-i mutlakam hatb-ı cesimesini uhde-i liyakat ve istihaline ihale ve tefviz eyledim" denilmekte ve îcab eden vesayada bulunulmaktadır (*Lütfî Tarihi*, VII, s. 21).

10 Bu hususta Vakanüvis Lütfi Efendi (VII, s. 21) şöyle diyor: "Sefk-i dimâ (kan dökmek) ile müştehir olan müşarünileyh İzzet Paşa hilâf-ı me'mul makam-ı sadarete mevsul olması hayret-fezay-ı ashâb-ı ukûl olup hususiyle kapıya (Bâbıâli'ye) geldiği günden infisaline kadar Bâbıâli ricalinin ağızlarını bıçak açmaz ve icraat-ı vâkıasına kimse karşı duramazdı.

Cemaziyeîâhır 1271'de (7 Mart 1855) altmış sekiz yaşında vefat ederek Eyüp'te Bostan iskelesi tarafında Mihrişah Valide Sultan Mektebi bahçesine dershanenin penceresi önündeki sed üzerine defnedilmistir. Kabir kitabesi şöyledir:

Kudemây-ı fihâm-ı devlet-i aliyyeden
iki defa mesned-i celil-i
sadaret-i uzmâyı ve
sair makamât-ı
âliyeyi hâiz olan
merhum ve mağfiret-mersum Dârendeli
İzzet Mehmed Paşa hazretlerinin
ruh-ı pür-füturlarıçün rızaen lillah fatiha 1271.

H. 1248 (1832) tarihinde Ankara'da yanan Çarşı Camii'ni İzzet Mehmed Paşa kendi kesesinden yaptırmıştır. Ayrıca Hacı Bayram Veli türbesine 972 (1564/65) tarihli tezhibli bir *Kur'an* hediye etmiştir.

Sicill-i Osmanî müellifi Merhum Süreyya Bey'in *Nuhbetü'l-Vekayi* isimli eseriyle *Sicil*'deki kayda göre sabırlı, cesur ve azimli, vakur, irtikâb ve irtişası olmayan şedid, amansız bir vezir olarak tavsif edilmektedir. Kısa boylu idi.

Filhakika İzzet Mehmed Paşa, üzerine aldığı vazifede müsamahayı sevmeyen, gazablı, nefsini hiçbir tehlikeden esirgemeyen riya ve müdaheneyi sevmeyen açık sözlü, tuttuğunu koparan bir zattı. Fevkalâde hallerde devletin karagün dostu idi. Sultan II. Mahmud, yeniçerileri kaldırmadan evvel Sadrâzam Benderli Selim Paşa gibi şedid ve azim sahibi bir zat ile aynı kalitede olarak İzzet Mehmed Paşa'yı ve Ağa Hüseyin Paşa'yı ele almış ve o suretle ocağı söndürmüştü.

Ruslarla muharebe esnasında birinci defa ki sadaretten azl ve vezirliği alınarak Tekirdağ'da ikamete memur olduğu sırada (H. 1245 = 1830) Edirne'nin Rusların eline geçtiğini haber alması üzerine fikrî olan hamiyyet ve vatanseverliği îcabı olarak Tekirdağ kasabası halkının İslâm ve Hıristiyanlarını toplayarak "İşte düşman Edirne'yi almış ne dersiniz" deyince "senin emrine bağlıyız" demeleri üzerine kadın ve çocuklarla şeyhleri Bandırma'ya naklettirerek geri kalan halkla metris ve hendek kazdırarak müdafaa tertibatı almıştır (*Lütfi Tarihi*, II, s. 11).

İstanbul'da bulunduğu zaman devletin müşkül durumu esnasında fevkalâde olarak akdedilen vükelâ toplantısına davet olunarak mütalâası alınırdı; sözü açık ve pervasız idi.[11] Mısır meselesinde kendisinin seraskerliğe tâyini pek isa-

11 Prens Mençikof'un sefaretle İstanbul'a gelmesi ve bârid teklifleri sebebiyle akdedilen fevkalâde toplantıda bulunan İzzet Mehmed Paşa, Mençikof'un teklifinin kabul veya red müzakeresin-

betli olmuş ve Mısır kuvvetlerine vurduğu darbe ile Suriye'yi tahliyeye hizmet etmişti. Ayağından yaralı olmasa daha bir hayli başarılar elde edeceğine şüphe yoktu.

İzzet Mehmed Paşa'nın kan dökücülüğüne misal olarak bazı rivayetler vardır ve Hekimbaşı Salih Efendi'den rivayeten şu hâdise nakledilmektedir.

İzzet Paşa'nın iki oğlu hastalanmış Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey'in delaletiyle (takriben H. 1267 = 1851) Hekimbaşı Salih Efendi, Paşa'nın çocuklarını muayeneye gitmişti. Hastaları gören Salih Efendi lâzım gelen vesâyâyı yapıp bir müddet İzzet Paşa ile oturup sohbet etmişler. Bu musahabe esnasında Paşa, zamane hekimlerinden şikâyet etmiş ve:

"Ben kaptan-ı derya iken gemide bir baş ağrısına uğradım, geminin tabibini çağırdım, bir toz tertip etti, faidesi olmadı tekrar çağırdım, bu defa da bir su tertip etti, içtim ağrı kesilmedi; Üçüncü defa tabibi çağırttım, bu defa da bir hap tertip edelim demez mi? Herif âdeta benimle eğleniyordu. Canımın sıkıntısından ayağına bir gülle bağlayıp yuvarlayıverdim" demiş ve Salih Efendi'de şafak atmış, şayet çocuklar iyi olmazsa benim başıma da bir hal gelir diye korkmuş ve semtinin uzak olmasından dolayı iktiza ederse Yeniköy'deki Rum doktorların çağırılmasını tavsiye ile savuşmuş ve Paşa'nın kethüdası tarafından kendisine muayene ücreti olarak üç kese kuruş (bir kese beş yüz kuruş olduğuna göre) bin beş yüz kuruş (zamanına göre dolgun para) verilmiş.

Ankara, Çankırı ve Kastamonu sancakları üzerinde iken Kastamonu'da bulunduğu esnada İzzet Paşa bir sabah vakitsiz erkenden Kadı Aziz Molla Efendi'yi çağırtmış. Böyle erkenden ansızın vâki davetten dolayı telâşlanan Aziz Molla valinin yanma gitmiş, Paşa kendisine ne dese beğenirsiniz?

"Eşraftan filân ağayı tanırsınız, ben ona iltifat ederdim, meğer hain imiş. Bu gece rüyada üzerime yürüdü tabanca boşalttı; demincek müstahak olduğu cezayı verdim (yâni öldürtdüm)" demesi üzerine biçare Aziz Molla korkup mahke-

de sadr-ı esbâk Rauf Paşa'yı kastederek "Paşa hazretleri cümlemizden kıdemlidir, ahval-i devlete vukufu cümlemizden ziyadedir. Böyle pek mühim bir maslahatta reylerini almadıkça bir karar vermiyelim" diye Rauf Paşa'yı söyletmek istemişse de bir cevap alamamıştır (Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 9).

meye avdette hemen o gece gizli yollardan İstanbul'a can atmış ve hemen gidip şeyhülislâmı görmüştür. Şeyhülislâm böyle müddeti dolmadan izinsiz olarak gelmesinin sebebini sorunca hâdiseyi anlatmış, "ben ne kadar ihtiyat edip Paşa'nın emrini yapsam bile rüyasına girmemek elimden gelmez, onun için tehlikeden kaçarak memuriyetimi terke mecbur oldum" demiştir.[12] *Esvât-ı Sudûr* müellifi Memduh Paşa merhum İzzet Mehmed Paşa'yı görmüş olup "hengâm-ı mazuliyette pederimin (Mustafa Mazlum Paşa'nın) hanesine geldi gördüm. Kasîrü'l-kame hunîn – çeşm mübtelây-ı gazab ve hışm bir zat idi. Mukaddema nice canlara kıymış olması bahsine gelince yeniçeri fitnekârlarının izale-i vücud-ı ihanetâlûdlarına, Ağa Hüseyin Paşa ve bu İzzet Paşa ile Kara Cehennem İbrahim Ağa olmasa iş kesilip hüsn-i hitam bulamazdı. İcab-ı vakt u hal gâh gâh cellâd dahi yetiştirir" demektedir.[13]

Tel kadayıfı döken bir kadayıfcının, hamur kadayıf döktüğünü gören İzzet Paşa'nın herifi kızgın kadayıf tepsisinin üzerine oturtmuş olduğu rivayet edilir.

İzzet Paşa merhumun şiddeti ve merhametsizliği hakkında daha bazı rivayetler vardır. Paşa'nın haremlerinden birisi de benim kayınvalidemin teyzesi Lütfiye Hanım olup Paşa mevcut çocuklarından başka evlâd istemediği için iki defa gebe kalan Lütfiye Hanım'ın zorla çocuğunu düşürtmüştür.

Merhum İzzet Mehmed Paşa bir Ramazan akşamı konağa avdetinde iftar vakti hapishanede bulunan kayıkçının hemen idam olunmasını emretmiş, emri sonraya bırakılmış, sofradan kalktıktan sonra emrini tekrarlamış, iftarda bulunan misafirler mübarek Ramazan gecesi hürmetine şefaate başlamışlar. Paşa çantasını getirtip bir îlâm çıkararak buyrun okuyun demiş. Meğer bu kayıkçı Üsküdarlı olup zevcesi üç çocuk bırakarak vefat etmiş olduğundan başka bir kadına talip olmuş, kadın çocukları bahane ederek varmamış, herif bir gün üç çocuğunu kayığına alıp Kızkulesi'ne doğru açılmış ve çocukları birer birer denize atmış, hattâ sekiz on yaşında bulunan en büyükleri babasının boynuna sarılıp feryad edip yalvarmasına rağmen onu dahi kardeşlerinin yanına göndermiş, çocuk can havliyle suyun içinde kayığın küpeştesini tuttuğundan parmaklarını kırarak onu da

12 *Esvât-ı Sudûr* (Mehmed Memduh Paşa), s. 8, 9.
13 Abdurrahman Şeref, *Tarih Musahabeleri*, s. 257.

ifna eylemiş, bu elîm manzara yalılardan görülüp ve sandal indirilip herif yakalanarak zabıtaya teslim edilmiş ve muhakemesinde vahşiyane cinayeti tebeyyün etmekle idamına hüküm sâdır olmuş, meğer îlâm bu hükmü havi imiş. Mesele anlaşıldıktan sonra İzzet Paşa hazır olanlara: "Bana gaddar ve kan dökücü derler ve sizler de Ramazan gecesi bile adam öldürmekle kalben beni itham ettiniz. Ben kıyarım ama böylelerine kıyarım ve böyle canileri Kadir gecesi dahi olsa yine affetmem"[14] demiştir.[15]

[TTK, *Belleten*, Sayı: 110 (1964)]

14 *Tarih Musahabeleri* (Abdurrahman Şeref), s. 257.

15 Bu makaleyi yazarken görülen eserler: *Tarih-i Cevdet* ve *Lütfi Tarih*; *Üss-i Zafer* (Esad Efendi); *Sicill-i Osmanî* ve *Nuhbetü'l-Vekayi* (Mehmed Süreyya); *Verdü'l-Hadaik* (Ahmed Rifat); *Esvât-ı Sudur* (Mehmed Memduh Paşa); *Tarih Musahabeleri* (Abdurrahman Şeref); *Kapıkulu Ocaklarından Yeniçeri Ocağı* (İsmail Hakkı Uzunçarşılı); Başvekâlet Arşivi tahvil defterlerinden Atik Vüzera Defteri, No: 39; Eyyup Rehberi (İsmail Hakkı Uzunçarşılı – basılmamıştır).

MAHMUD CELÂLEDDİN PAŞA'YA DAİR

Sultan II. Abdülhamid'in meslek ve meşrebi ile meşhur evhamının derecesi ve bu sebeple memlekete faydalı birçok işlerin heder olduğu ve o devirdeki bendegân denilen maiyeti adamlarının ve vükelâsının hizmetlerinin ve fenalıklarının anlaşılması için kendisinin biriktirmiş olduğu evrakın tetkiki icabetmektedir. Ancak bu vesikalar görüldükten sonradır ki, gerek Abdülhamid ve gerek o devir ve ricali hakkında bir hükme varılmış olur. Yoksa kulaktan dolma malûmat veyahut lehte ve aleyhte şişirilmiş sözlerin ve yazıların hiçbir kıymet ifade etmiyeceği tabiidir.

Abdülhamid'in bizzat dosyalar halinde biriktirmiş olduğu evrak arasında bazı devlet ricali tarafından kendisine takdim edilmiş olan arizelerin mühim bir kısmı jurnal mahiyetinde ve bir kısmı da medhiyeler, sadakat arzı, para ve konak istemek gibi şeyler olduğu gibi bazıları da devletin iç ve dış işleriyle malî durum hakkındaki tavsiye ve mütalâalardır.

Bu vasikalar arasında padişahın en ziyade ehemmiyet vermiş olduğu vesikalar malûm vehmi dolayısile jurnallerdi. Bu jurnaller içinde inanılmayacak kadar uydurma olanları da bulunduğu halde Abdülhamid bunları da kabul eder ve bütün jurnalcıları derecelerine göre para, rütbe ve memuriyet ile taltif etmeyi ihmal eylemezdi[1] Bu jurnalcılar arasında birbirleriyle rekabet edercesine yüksek mevkilere çıkmış zevat da görülmektedir. Meşrutiyet devrinde baş tacı yapıp hürmet gösterdiğimiz bir hayli devlet adamlarının, edip ve şairlerimizin de Abdülhamid'e hulûs çakmak suretiyle medhiyeler takdim ederek rütbe ve ihsan aldıklarını ve bazılarının da jurnal verdiklerini de bu vesikalardan öğrenmekteyiz.

1 Başmabeyinci merhum Hacı Ali Paşa, Abdülhamid'e her gün takdim edilen yüzlerce jurnal münasebetiyle "günde birkaç yüz jurnal veriyorlar, hepsi yalan, dolan, zahmet çekip okuyorsunuz" demiş, o da "bu jurnallerin çoğunun yalan dolan olduğunu ben de biliyorum: fakat bunları elbette iki tanesi doğrudur; bu sebeple hepsini okumak lâzımdır" cevabını vermiş (*Osmanlı Devletinde Son Sadrâzamlar*, s. 1280).

II. Abdülhamid'e jurnalcılık edenlerden kendisinin en çok itimad ettiği ve teveccüh gösterdiği zat en son hizmeti olan ticaret ve nafıa nazırı iken 1899'da vefat eden edip, şair ve musikişinas Çorluluzade Mahmud Celâleddin Paşa idi.

Mahmud Celâleddin Paşa, daha vezir olmadan evvel II. Abdülhamid'in saltanata geçişinden sonra onun Midhat Paşa aleyhinde olmasını fırsat bilerek merhum Midhat Paşa'ya dair duyduğu ve işittiği şeyleri padişaha arz etmek suretiyle kendisine hulûl ederek mühim bir mevki ve itimat telkin etmiş ve bu sayede vezirliğe kadar yükselmiş ve bu itimat neticesi olarak oğlu Salih Münir Bey'in vezirliğe ve en son Paris elçiliğine kadar yükselmesini temin eylemiştir. Nazır bulunduğu zamanlarda da heyet-i vükelâ müzakerelerinde kimin ne söylediğini, gizli konuşmaları sıcağı sıcağına padişaha bildirmek gibi halleri vükelânın malûmu olduğundan kendisinden çekinilirdi.

Pek ziyade korktuğu Midhat Paşa'yı bertaraf etmek istiyen II. Abdülhamid'in, Sultan Abdülâziz'in intihar etmiyerek öldürülmüş olduğu hakkında ortaya atmış olduğu iddiayı verdiği jurnallerle ve uydurma delillerde takviye edenlerin birinci safında Mahmud Celâleddin Paşa bulunmuştu.

Mahmud Celâleddin Paşa'nın Abdülhamid'in teveccühüne mazhar olması yalnız bu jurnalciliği yüzünden değildi. Kendisi Şûra-yı Devlet'teki âzalığı ve Tanzimat Dairesi'ndeki reisliği sebebiyle devletin kavanin ve nizamatına vukufu ve kaleminin kuvvetli ve ihatalı olmasından dolayı padişahın emriyle vükelâ heyetinde görüşülüp arz edilecek mühim lâyiha ve mazbataları kaleme alırdı; bundan dolayı Halil Rifat Paşa'nın sadareti esnasındaki mazbatalarla lâyihalar hemen onun kaleminden çıkmıştı. Ahmed Cevad Paşa'mn sadareti esnasında Doğu Anadolu ıslahatına dair İngiltere, Fransa ve Rusya devletleri tarafından tavsiye yollu verilmiş olan bir muhtırayı okuyan II. Abdülhamid, devlet kanunlarına vukufu dolayısiyle buna karşı yazılacak lâyihanın Mahmud Celâleddin Paşa tarafından kaleme alınmasını emretmiş ve yazılan üç lâyiha vükelâ meclisinde görüşülmüştür.[2] Bu vesikalar Abdülhamid'in bu zata olan itimadını göstermektedir. Halil Rifat Paşa zamanındaki vükelâ meclisinin müzakerelerinin arzı da onun kalemiyle olurdu. Mahmut Celâleddin Paşa'nın meşhur jurnallerinden bahsetmeden evvel onun kısa resmî tercüme-i halini yazmak suretiyle makalemize devam edelim.

Mahmut Celâleddin Paşa, III. Ahmed zamanında veziriâzam olan ve 18 Rebiulâhır 1122'de (15 Haziran 1710) azledilerek 27 Aralık 1711'de Midilli adasında maktulen vefat eden Damat Çorlulu Ali Paşa'nın torunlarındandır. Baba-

2 Muhtıra-i Hümayun (Yıldız evrakı).

sı Aziz Efendi Maliye Nezareti muhasebecisi ve vüzera kapı kethüdalarındandı. Mahmud Celâleddin Paşa 1833'de[3] İstanbul'da doğdu. Bayezid Rüştiyesi'yle Darülmaarif'de okudu ve medrese dersi de gördü; 1853'de mülâzim olarak Meclis-i Vâlâ mazbata odasına girerek bir sene sonra on altı yaşında iken iki yüz kuruş maaşa geçti. Daha sonra maaşı ve memuriyeti yükseldi. 1278'de (1861) üç bin kuruşla Meclis-i Vâlâ başkâtip muavinliğine tâyin edildi. İfadesi vuzuhlu ve kalemli seri idi: Bir sene sonra muavinlikten başkâtipliğe çıktı.

Ulâ sınıf-ı evveli rütbesinden iken H. 1284'de (1867) Girit ıslahatına memur olan Âli Paşa maiyetinde oraya gitti ve avdetinde on bin kuruş maaşla yeni teşkil edilen Şûra-yı Devlet âzalığına ve bu âzalığa ilâve olarak şûra başkâtipliğine tâyin olunup ve biraz sonra maaşı on iki bin kuruşa çıkarıldı. Safer 1287'de (Mayıs 1870) mayısta bâlâ rütbesi ve on beş bin kuruş maaşla Dahiliye Nezareti müsteşarı ve sekiz ay sonra, yirmi binle Âmedci olduysa da sekiz ay sonra azlolunarak bir buçuk sene maaşsız açıkta kaldı ve işte bu sırada meşhur *Şefikname* şerhi olan *Ravzatü'l-kâmilîn* isimli eserini kaleme aldı.

Zilhicce 1289'da (Şubat 1873) dokuz bin kuruş maaşla Adliye Nezareti teşkilâtına bağlı muhakemat dairesi âzalığına tâyin ve H. 1292'de (1875) on dört bin kuruşla ikinci defa âmedci oldu; bir sene sonra maaşı on beş bine çıkarıldı; Sultan Abdülaziz'in hal'i, V. Murad'ın ve II. Abdülhamid'in cülusları esnasında âmedcilikte bulunuyordu. H. 1295'de (1878) azlolunduktan iki ay sonra dokuz bin kuruşla Şûra-yı Devlet âzalığına tâyin olunup Abdülhamid'e çattı; 7 Cemaziyelâhır 1297'de (17 Mayıs 1880) Şûra-yı Devlet Tanzimat Dairesi reisliğine getirildi; Abdülaziz'in hal'inde ve iddia edilen ölümünde medhaldar olanların istintaklarındaki faaliyeti ve verdiği jurnallerle sadakatini ispat etmiş olmasından dolayı(!) meşhur Yıldız (Midhat Paşa) muhakemesini müteakip Zilhicce 1298'de (Kasım 1881) vezir oldu.

Hakkındaki teveccühe mebni Tanzimat Dairesi reisliği üzerinde kalmak üzere 16 Şaban 1302'de (31 Mayıs 1885) de ayrıca on bin kuruş maaşla umuru nafia komisyonu âzalığına getirildi.

Mahmud Celâleddin Paşa H. 1304'de (1887) beş yüz altın harcırah ve ayrıca fevkalâde masraflarına karşılık olarak dört bin altın verilerek Girit'teki karışıklığın yatıştırılması ve tahkikat yapılması için fevkalâde memuriyetle o tarafa gönderildi; sükûneti iade etmeye muvaffak olarak dönüşte Sisam adasına uğrayıp orada da asayişi temine muvaffak oldu, avdetinden sonra Rebiülâhir 1305'de

3 Muhterem üstadımız Mahmut Kemal İnal'in *Son Asır Türk Şairleri* eserinde (s. 207) doğum tarihi 1250 (1834) gösterilmişse de sicill-i ahval-i memurinde kendisi tarafından yazılmış olan tercüme-i halinde metindeki gibi bir sene evveldir.

(Aralık 1887) maliye nazırı oldu. Bu nazırlığı zamanında sarraflarla beraber olarak tedahüle kalan askerî maaşlarını kırdıranlardan külliyetli menfaat temin etmiş olduğu Teftiş-i Askerî Komisyonu âzasından Necib Paşa tarafından şikâyet edilerek bunun tahakkuk etmesi üzerine tâyininden dokuz ay sonra aynı sene zilhicce başında (Ağustos 1888) azledildi ise de padişahın hakkındaki teveccühüne halel gelmedi.

Mahmud Paşa 14 Şevval 1306'da (13 Haziran 1889) gene Girit'teki asayişsizliği gidermek üzere ikinci defa o tarafa gönderildi; avdetinde Şûra-yı Devlet Tanzimat Dairesi reisliğine tâyin edildi ise de bir istida ile bu hizmetten affını istirham ettiğinden on beş bin kuruş mâzuliyet maaşı tahsis edildi.[4]

Mâzuliyet maaşının tahsisinden iki ay sonra on yedi bin kuruş maaşla Hüdavendigâr Vilâyeti (Bursa, Balıkesir, Bilecik, Kütahya ve Afyonkarahisar) valiliğine tâyin olunup 24 Muharrem 1309'da (30 Ağustos 1891) otuz bin kuruş maaşla Ticaret ve Nafıa nazırlığına tâyin ve on bir gün sonra da Girit Vali ve Kumandanı Ahmed Cevad Paşa'nın sadrâzam olmasına mebni Girit vali vekâletine gönderildi. 26 Muharrem 1312'de (30 Temmuz 1894) vali vekâletine Turhan Paşa'nın tâyini üzerine İstanbul'a döndü ve yirmi bin kuruş mâzuliyet maaşı tahsis edildi ve aynı sene de bütçede muvazene yapılması için sarayda toplanmış olan komisyona ikinci reis oldu.

Mahmud Celâleddin Paşa'nın "kudema-yı saltanat-ı seniyeden olup şimdiye kadar bulunduğu memuriyetlerde hüsn-i hizmeti ve Girit vali vekâletinde reviyyeti görülmesine ve malûl olduğu halde saraydaki bütçe komisyonuna devamına mebni her ne kadar malî vaziyet iyi değilse de ileride münasip bir memuriyete tayin edilmek üzere" 22 Şaban 1312'de (18 Şubat 1895) padişahın resen iradesiyle mazuliyet maaşı otuz bin kuruşa çıkarıldı.

18 Cemaziyelevvel 1313'de (6 Kasım 1895) otuz bin kuruş maaşla ikinci defa Ticaret ve Nafıa nazırı oldu, dokuz gün sonra da maaşı diğer vükelâ gibi kırk bin kuruşa iblâğ edildi; malî durumun düzelmesi için teşkil edilen komisyona da reis yapıldı.

6 Ramazan 1316'da (18 Ocak 1899) ameliyat neticesinde vefat ederek Beşiktaş'ta Yahya Efendi kabristanına defnolundu.

Mahmud Celâleddin Paşa kalemi kuvvetli, ifadesi münekkah ve selis, malûmatlı ve değerli bir vezir olmakla beraber jurnalcilik gibi zamanının âdetine uyarak padişaha mütemadiyen arîzeler takdim etmek suretiyle kıymetini kırmıştır. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra 1326'da (1910) bastırılmış olan *Mir'at-ı Ha-*

4 Tanzimat Dairesi reisliğine on bin kuruşla tâyin edilmişti. Kabul etmemesiyle on beş bin kuruş mâzuliyet maaşı verilmesi hakkındaki teveccühe delildir.

kikat isimli üç cilt tarihi hem kalemindeki kudret ve hem zamanı vukuatı itibariyle kıymetlidir. Bu tarihi kaleme aldıkça korka korka Abdülhamid'e takdim etmiş olduğunu Yıldız evrakı arasındaki fasiküllerden anlıyoruz.[5] II. Mustafa'nın hal'iyle neticelenen Edirne vakasına dair Şefik Bey tarafından yazılmış olan Şefiknâme'yi *Ravzatü'l-kâmilîn* ismiyle şerh ederek 1290'da (1873) bastırmıştır. Tercüme-i halinde Girit vekayiine dair bir eseri daha olduğu anlaşılıyorsa da görülmemiştir. Bâzı şiirleriyle resmî muharreratı ve mektupları da matbudur. Şiirde mahlası "Celâl" di. Mahmud Celâleddin Paşa, musikide de üstad idi. Kıymetli eserleri bugün de musiki meclislerinde ve radyolarda okunmaktadır. Nesir vadisindeki yazıları şiirlerinden daha yüksektir.

Sultan Abdülâziz'in hal' ve intiharından sonra naşının Feriye karakolhanesine nakledilerek alelacele defnedilmesi, merhumun intihar etmiyerek malûm sebepler dolayısiyle kendisine olan Serasker Hüseyin Avni Paşa'nın tertibiyle katlolunduğu rivayetini ortaya çıkarmıştı; fakat bunun aslı olmadığı hâdiselerin içinde bulunan ve o tarihte devlet ricalinden olan zevatça malûmdu; hattâ o tarihte âmedci olan Mahmud Celaleddin Bey de bunu bilirdi. Abdülâziz'in hal'ine karar verenlerden Midhat Paşa, durumu günden güne fenalaşan devleti meşruti bir idare ile keyfî ve müstebit idareden kurtarmak için hal' kararına iştirak etmişti; fakat Midhat Paşa isteğine nail olamıyarak karşısında Hüseyin Avni Paşa ve Sadrâzam. Mütercim Rüşdü Paşa'yı bulmuş ve onların itirazlariyle arzusuna nail olamamıştı.

Hüseyin Avni Paşa, Midhat Paşa konağındaki bir müzakere esnasında Sultan Abdülaziz mensuplarından Çerkes Hasan Bey tarafından katledilmiş ve padişah V. Murad'ın da devam eden cinneti sebebiyle hal'i zaruri bir hale gelince Midhat Paşa emelini yeniden fiile çıkarmak için Veliahd Abdülhamid Efendi ile görüşerek meşrutî idare kuracağına dair vait almış ve nihayet II. Abdülhamid'in cülusiyle meşrutî idare kabul olunmuştu (1293 = 1876).

Mütercim Rüşdî Paşa'nın yerine sadrâzam olan Midhat Paşa'nın bütün gayreti kanun-i esasinin kaleme alınmasıyle Meclis-i Mebusan'ı (Millet Meclisi) açmaktı. Kendisinin muhitinin haricindeki aleyhine olan faaliyetlerden haberi yoktu veya vardı da kendisine ve milletin itimadına güvenerek ehemmiyet vermiyordu; fakat bazı arîzeleri padişah tarafından kabul edilmediği için Sultan

5 Matbu *Mir'at-ı Hakikat* ile padişaha takdim etmiş olduğu fasiküller arasında bâzı fazlalıklar ve noksanlar vardır.

Abdülhamid'e kafa tutmakta ve Babıâli'ye gelmemekteydi; nihayet bir tertiple saraya getirtilerek elinden sadaret mühürü alındıktan sonra evvelce hazırlanmış olan İzzeddin vapuru ile hudut harici edilmiş ve Napoli limanına çıkarılmıştı (5 Şubat 1877 – 21 Muharrem 1294). Midhat Paşa'nın Avrupa'ya teb'idi hakkındaki resmî hükûmet beyannamesi o tarihte âmedci olan Mahmud Celâleddin Bey'in kaleminden çıkmıştı.

Bir müddet sonra Midhat Paşa'nın Türkiye ye avdetine müsaade edilmiş, evvelâ Suriye ve daha sonra H. 1297'de (1880) Aydın valiliğine tâyin olunmuştur.

Sultan Abdülhamid, herhangi bir suretle padişah hal'lerini önlemek için bu işe teşebbüs edenleri yok etmek istediğinden Abdülaziz'in hal'ine karar verenlerden hayatta olan Mütercim Rüşdî Paşa ile çok çekindiği Midhat Paşa'yı temizlemeye teşebbüs etti; bunun için amcası Abdülaziz'in intihar etmeyerek hal erkânının tertibi ile katledilmiş olduğunu ortaya sürerek el altından tahkikata başladı. İşte Abdülhamid'in bu yoldaki hareketine jurnalleriyle icabet edenlerin başında Şûra-yı Devlet Tanzimat Dairesi reisi Mahmud Celâleddin Bey de vardı. Bu zat jurnallerinden başka saraydaki tahkikat ve Yıldız muhakemesi esnasında da mühim roller oynamıştır.

Abdülhamid, Sultan Abdülaziz'in katli iddiasını ortaya atıp deliller aradığı sırada Mahmud Celâleddin Bey de o tarihte Ticaret Nezareti mektupçusu olan oğlu Salih Münir Bey'in zevcesi Pervin-felek Hanım'ın, Sultan Aziz zamanında sarayda küçük hazinedar olması sebebiyle onun da ifadesinin alınması için padişaha bir arîze takdim eylemiş ve bunun üzerine Pervin-felek Hanım'ın ifadesi alınmıştır. Mahmud Celâleddin Paşa arîzesinde şöyle diyor:[6]

"Sultan Abdülaziz Han merhumun suret-i irtihalleri hakkında ol vakit hazinedarlık hizmetinde bulunmuş olan gelinim cariyelerinin verdiği malûmat şöyledir ki: Merhum hazretleri Ortaköy dairesine[7] nakl olundukta hizmetlerine tâyin olunmuş olan adamları istemeyip[8] kendi eminleri bulunan eski adamlarını talebettiği halde müsaade olunmaz idi; vâkıa uğradıkları felâketten mükedder bir hal içinde bulunmuşlar ise de akıl ve şuurlarında zerre kadar fenalık ve kendilerine kaydedecek tarzda bir uygunsuzluk yok idi. İrtihalleri gününün akşamı, ikinci hazinedar benim gibi küçük cariyeleri efendimiz rahat edecekler, siz de rahat ediniz diyerek aşağı kata savmış ve merdiven kapısını kapamış ve kendisi

6 Bu arizenin fotoğrafisi konmuştur.

7 Kabataş Lisesi'nin bulunduğu binaya Ortaköy ve Feriye sarayları denilirdi.

8 Saraydan tâyin edilen ve sonra Yıldız mahkemesinde Abdülaziz'in katilleri olarak yargılanan Cezayirli Mustafa, Hacı Mehmed ve süvari Mustafa Çavuş isimlerindeki şahıslar.

de yukarıda kalmıştı. Hepimiz alt katta yattık. Sabah olunca bir gürültü ve feryad ile "efendimiz canına kıydı" diye bize haber veren gene kendisi oldu. Şu kadar gördük ki merhumun vefat ettiği odanın köşe penceresi ile ittisalindeki sofanın zikrolunan odaya muttasıl penceresi açıktı; sonra işittik merhuma kasdedenler o pencereden içeri alınmış ve gene oradan aşırılmış imiş.

"İşte efendimiz şu ifadat sair suretle mesmu-u kemteranem olan doğru rivayetlere muvafıktır. Emr ü ferman-ı hümayun-ı hilâfetpenahileri vechile inşallahu taala inde'l-istintak bu madde-i fecianın fail-i müstakilleri inkâra mecal bulamazlar. Velinimet-i bî-minnet efendimizden bütün esdika-yı tebaanın muntazır oldukları âsâr-ı adalet bu hususta dahi zâhir olarak mel'unların ceza-yı sezâları verilir. Herhalde emr ü ferman hazret-i veliyyü'l-emr efendimizindir.

Abd-i memlûk-i şehinşahî
Mahmud"

Filhakika Pervin-felek Hanım'ın 2 Cemaziyelâhir 1298'de (2 Mayıs 1881) müddeiumumî Lâtif Bey vasıtasiyle ifadesi alınmış ve bu ifadenin takriri vechile zaptedilmiş olduğu mabeynci Ragıp, Ali ve hanımın kayın pederi Mahmud Celâleddin beyler tarafından tasdik ve imza edilmiştir.

Mahmud Bey, ara sıra bizzat padişah tarafından kabul olunarak görüşür, direktif alır ve bu suretle Abdülaziz'in katledildiği hakkında Abdülhamid'in iddialarını körükler ve vasıtalı, vasıtasız elde ettiği malûmatı padişaha arz ederdi; Cemaziyelâhir 1298 iptidası (Mayıs 1881) tarihiyle takdim etmiş olduğu bir arîzesinde tetkik edilmekte olan katil meselesinin padişahın muvaffakiyeti eseri olarak tahakkuk etmiş olması ve Abdülaziz'i hal' etmiş olanların[9] telâş ve ıztıraplarını mucib olarak adamları vasıtasiyle etrafı yokladıklarını beyan ettikten sonra şöyle demektedir:

"Rüşdî Paşa'nın mensubatından buraca müdir-i umuru mesabesinde olan Mahkeme-i Temyiz âzasından Karabet Efendi bu esnada Sadullah Bey'in[10] Berlin'den celbi kararlaştırıldığı gibi Rüşdî Paşa'nın dahi bâzı isticvabat için çiftliğinden getirileceği[11] familyası tarafından istima olunmasına ve bunun tahkikini Rüşdî Paşa kendisine sipariş eylemesine mebni evvelâ Hariciye Nezareti müsteşarlığına vesair Ermeni memurlara bi'l-müracaa Sadullah Bey'in celbolunaca-

9 O tarihte bunlardan Mütercim Rüşdî, Midhat Paşalarla, Medine'ye şeyhülharem olarak gönderilen esbak Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi hayatta idiler.

10 Sadullah Bey (Paşa) V. Murad'a başkâtip olmuştu. Hüseyin Avni Paşa mensuplarından sayılmıştı. O sırada Berlin elçisi idi. Daha sonra Viyana elçisi olmuştu.

11 Rüşdî Paşa, İstanbul'dan çıkarılarak Manisa'da oturmakta idi.

ğını öğrenmiş ve Rüşdî Paşa'ya dair bittabi hariciyece malûmat olmadığını anlamış olması üzerine Sururi Efendi[12] dâilerinin akrabasından maiyetinde müstahdemi bir efendi ile bâzı istintak ve tebyiz işlerinde bulunan diğer efendiden sual ile Rüşdî Paşa'nın celbi şâyiasının aslı olmadığını tahkik eylediğini Şûra-yı Devlet âzasından Nuryan Efendi'ye ifade etmiş olduğunu mumaileyhin çâkerlerine olan beyanatından anlaşılmıştır. Herhalde emr ü ferman hazret-i veliyyü'l-emr efendimizindir.

Abd-i memlûkleri
Mahmud"

Abdülaziz'in katli iddiası dolayısiyle hal'de alâkası olan Midhat Paşa'ya dair de Mahmud Bey (Paşa) faaliyetten geri durmamışt, Midhat Paşa'nın yetiştirmelerinden ve onun Suriye valiliği esnasında Beyrut mutasarrıfı olup bu tarihte de ticaret nazırlığında bulunan Köse Raif Efendi (Paşa) Midhat Paşa'nın iddia olunan Abdülaziz'in katliyle alâkası olmadığını ve diğer bâzı mütalâalarını maiyeti memurlarından birisine söylemiş ve yemeden içmeden bunu Mahmud Bey'e yetiştirmiş ve o da mal bulmuş gibi padişaha bildirmiştir. Mahmud Bey'in arîzesi şöyledir:

"Hâk-i pây-i hümayun-ı şehriyarîlerine maruz-ı abd-i ahkarlarıdır.

Ticaret Nazırı Raif Efendi kulları dünkü gün maiyeti memurlarından birine Midhat Paşa'nın hareket-i rezilânesinden dolayı keşf-i zamir edip "bizim paşa ile yirmi senelik tecrübem iktizasınca azv olunan şeyde methali olduğuna inanmamam; konsolosa dehaleti[13] zaruri idi; mamafih kendisinin maiyetinde Kaptan Kiliçi'nin oğlu Vâsıf Bey isminde[14] biri vardır; Napoli'de paşaya intisab etmişti. Anın iğfaliyle bu yola (sefarete ilticaya) sülûk etmiştir zannederim. Hattâ ben Beyrut'a geldiğim vakit Hamdi Paşa'yı (Suriye Valisi Midhat Paşa ile becayişleri yapılan esbak sadrâzam Hamdi Paşa) Beyrut'a götüren Talla vapuruna râkiben İzmir'e gelmesini şevketmaab efendimizin iradesiyle paşaya yazmış olduğum halde merkum Vâsıf, paşanın vapur– mezkûre rukûbunda mahzur beyan etmiş idi.[15] Ne ise paşa talihine güvenerek zikrolunan vapura binmeyi ihtiyar eyledi" demiştir.

12 Sururi Efendi Yıldız mahkemesine, Adliye Nazırı Cevdet Paşa'nın tavsiyesiyle reis olmuştu. Midhat Paşa'nın bir numaralı hasımlarındandı.

13 Aydın Valisi Midhat Paşa'nın, tevkif edileceğini haber alarak İzmir'de Fransa konsoloshanesine ilticası.

14 Aslen Rusçuklu olan Vâsıf Efendi ihtida ederek Müslüman olmuştu. Midhat Paşa Tuna valisi iken kendisini tanıdığı için hususi kâtip olarak maiyetine almıştı.

15 Vâsıf Efendi, neticesinin ne olacağını söylemekte isabet etmiş ve rivayete göre bu gidişin kendisini sehpaya götüreceğini beyan etmişti.

Badehu başvekil paşa (Said Paşa) kullarının aleyhine nakl-i kelâm ile bu meselede Midhat Paşa'nın taht-ı istintaka aldırılmasını müşarünileyh azvetmiş-[16]ve yakında azlolacak diyerek izhar-ı infial eylemiştir. Diğer taraftan mesmuat-ı mevsukaya göre Raif Efendi perşembe günü Bâbıâli'de başvekil paşa kullarının odasına gelip gene Midhat Paşa'ya dair söz açmak istemişse de başvekil paşa "Aman sesinle yalnız oturmıyalım, belki suizan olunur; bir ifade-i resmiyeniz varsa meclis günü söyleyiniz" diye Raif Efendi'yi savmıştır."

Aleni mahkemede yargılanmasını istiyen Midhat Paşa, Adliye Nazırı Cevdet Paşa tarafından verilen teminat üzerine, Fransız konsoloshanesinden çıkarak mahallî hükûmete teslim olmuş[17] ve Cevdet Paşa'nın İzmir'e geldiği İstanbul vapuruna alınarak adliye nazırının beraberinde gelen bir adliye heyeti tarafından vapurda isticvabı yapılmak suretiyle İstanbul'a getirilmiş ve Yıldız'a götürülüp Çadır köşkünde tevkif edilmiştir; işte bu suretle Abdülhamid, kendisinden korktuğu Midhat Paşa'yı türlü desise ile itham ve tevkif etmek suretiyle plânının birinci kısmında muvaffak olmuştur.

Midhat Paşa'nın bu tevkifi esnasında Abdülhamid iğfal yollu kendisine iltifat ile teminat vermiş ve ailesinin telâş etmemeleri ve münasip bir yerde ikamet ettirileceğini tebşir yollu İzmir'deki ailesine telgraf çekmesine müsaade etmiş ve Midhat Paşa da o yolda telgraf çekmişse de bunların hepsi iğfalden ibaret idi. Midhat Paşa'nın, ailesine telgraf çektiğinin duyulması üzerine ona mensub olanlar bu münasebetle bâzı mülâyim tevillerde bulunmuşlardı. Bu söylentileri haber alan Mahmud Bey 3 Haziran 1881 (5 Receb 1298) tarihli bir jurnalle duyduklarını Abdülhamid'e şu suretle arzetmiştir:

"Hâk-i pây-i hümayun-ı şehriyârîlerine maruz-ı abd-i bî-mikdarlarıdır.

Birkaç gün evvel müsaade-i merahim-âde-i hazret-i şehriyârîlerile Midhat Paşa tarafından familyasına çekilen telgrafnameye İstanbul'da bulunan taraftarânı türlü mâna vererek inde'l-istintak tebriye-i zimmet etmiş ve hattâ canib-i hümayun-ı şahânelerinden mazhar-ı iltifat olmuş diye ilân ediyorlar.

Ezcümle Ticaret Nazırı Raif Efendi (ben iyice tahkik ettim, bizim paşa şevketlû efendimizi iki defa görmüş ve keşf-i zamir etmiş ve bu sırada burada bulunan muhaliflerinden emin olmadığını söylemiş, efendimiz dahi teminat ver-

16 Başvekil Said Paşa'nın Midhat Paşa'nın tevkifinde hiçbir dahli yoktu; sarayda bu iş tertib edilmiş. Binbaşı Yaver Hasan Bey zahiren başka sebeple ve hakikatte ise Midhat Paşa'yı tevkif için gönderilmiş ve ancak Midhat Paşa'nın konsoloshaneye ilticasından sonradır ki hükûmet haberdar olmuştur; fakat o sırada başvekil bulunması bu tevkif işinin onun tertibi ile yapıldığı zannını uyandırmıştır.

17 Midhat Paşa'nın, Fransa hariciye nazırının emriyle sefarette alıkonulmayarak mahallî hükûmete teslime mecbur olması daha sonraları Abdülhamid'den çekinen Said ve Kâmil Paşaları kendilerini himaye edecek olan İngiltere sefaret konsoloshanelerine sevk ettirmiş ve Fransızlara itimad edilmişti.

mişler; kendi nefs-i şahânelerine mahsus taamdan yemek gönderiyormuş ve yemeklerin tablaları emniyet için mühürlü gidiyormuş. Paşa elbette beraet-i zimmetini ispata muktedir olacak ve burada olmazsa bir vilâyet valiliği ile kayrılacaktır. Başvekâletin yakında tebdili memul olduğundan bu maksada mâni kalmıyacaktır) sözlerini birkaç kişiye söylemiştir. Her halde irade ve ferman hazreti veliyyü'l emr efendimizindir.

5 Receb 1298 Abd-i memlûkleri Mahmud"

Mahmud Celâleddin Bey Abdülaziz meselesine dair ne haber aldıysa Abdülhamid'e bildirmekte kusur etmemiştir.

Sultan Abdülhamid, müsveddesi kurşun kalemle Midhat Paşa tarafından kaleme alınarak Sultan Murad tarafından Abdülaziz'e gönderilen ikinci tezkerenin[18] bu müsveddesini görmek isteyerek buldurtulmasını Mahmud Bey'e emretmiş ve o da bunu bularak katil işinin tahkikinden dolayı İstanbul halkının müteşekkir kaldıklarını da tezkereye ilişik olan şu arize ile takdim eylemiştir.

"Atebe-i ulya-yı hazret-i velinimet-i bî-minnete maruz-ı abd-i memlûkleridir.

Sultan Abdülaziz merhumun akıbi hal'lerinde Topkapı Sarayı'ndan göndermiş oldukları tezkereye cevaben Sultan Murad tarafından olmak üzere Midhat Paşa'nın kurşun kalemle yazmış olduğu tezkere-i iğfaliye müsveddesi[19] aynen ve leffen arz ve takdim kılındı.

Evvelki gün maruz-ı huzur-ı hilâfetpenâhileri kılındığı vechile derdest-i tetkik olan katil meselesinin derece-i subuta geldiğine dair İstanbul'ca işitilmekte bulunan şayiat gittikçe tezayüd etmekte ve ekseriyet-i ahali nezdinde efendimizin muvaffakiyet-i şahâneleri lisan-ı şükran ile yadedilmektedir; hattâ bundan dolayı bazı mahallâttan teşekkür arîzeleri takdiminin müzakere olunmakta bulunduğu mesmudur.

Diğer taraftan merhumun başmabeyincisi Ziver Bey'in[20] eniştesi olup muzika-il hümayunlarında bulunan Ali Bey, Fahri'nin[21] hanesi tarafından celp

18 Abdülaziz'in birinci tezkeresinin sureti o tarihlerde gazetelerde ilân edilmiş ise de ikinci tezkeresi görülmemiştir. Midhat Paşa kalemiyle verilen cevaptan Topkapı Sarayı'nda oturtulduğu, Üçüncü Selim'in dairesinden çıkıldığı ve onun gibi katledileceğinden korktuğundan başka bir yere naklini istediği anlaşılmaktadır.

19 Mahmud Bey'in tezkere-i iğfaliye cümlesini kullanması ile, sonradan gûya katledildiği için o tezkere ile daha evvelden iğfal edilmiş olduğunu söylemek istemiş.

20 Ziver Bey, Üsküdar'lı olup Enderundan yetişmiş, iki defa başmabeyinciliğe kadar çıkmıştır. Vefatı 1883'tür.

21 Fahri Bey, Abdülaziz'in hal'i esnasında ikinci mabeyinci ve onun mutemedi idi. Abdülaziz'le beraber Topkapı Sarayı'na gitmiş ve gene beraberce Fer'iye Sarayı'na gelmiş, intiharı esnasında yanında bulunmuştu. Katil meselesi ortaya çıkınca tevkif olunarak çok işkence çekmiş, idama mahkûm olmuş ve sonra Taif'e gönderilerek meşrutiyetin ilânından sonra İstanbul'a dönmüştür.

ile merkumun bir suretle tahlisine yardım etmek üzere Ziver Bey'e gönderilmiş ve bunların haremleri canibinden Sultan Abdülaziz validesine müracaat olunmuş idüği mumaileyh Ali Bey'in lisanından işitenlerin ifadelerinden anlaşılmıştır. Katıbe-i ahvalde irade ve ferman hazret-i veliyyü'l-emr efendimizindir.

22 Cemaziyelevvel 1298
Abdî memlûkleri Mahmud"

Balâ rütbesinde olan Şûray-ı Devle Tanzimat Dairesi Reisi Mahmud Bey işte bu gibi jurnal ve arîzelerinden dolayı Abdülhamid'in fevkalâde teveccüh ve itimadını kazanarak Midhat Paşa muhakemesinin sonunda vezir olmuş ve padişahın ihsan ve atıyyeleriyle memnun bırakılmıştır.

Mahmud Paşa kendisince iş edindiği jurnalcılığına ölümüne kadar devam etmiş ve bu hali dolayısiyle devlet erkânı kendisinden korkmuştur.

Mahmud Celâleddin Paşa, ticaret ve nafia nazırlığı ile vükelâ arasına girince, vükelâ meclisindeki müzakerelerde kimlerin neler söylediğini, fiskoslarını o günün akşamı derhal bir jurnalle Abdülhamid'e bildirir, hatta uydurma jurnalleriyle Abdülhamid'i tedhiş etmesine rağmen muaheze edilmiyerek bilâkis taltif görürdü.

Kâmil Paşa'nın birinci sadaretinde ödevini kötüye kullanması sebebiyle maliye nazırlığından azledilmiş, Kâmil Paşa hakkında tesvilâta başlıyarak sadrâzamın, medrese talebelerini ayaklandırmak için para dağıttığı hakkında saraya bir jurnal vererek padişahı telâşa düşürmüştü. Tahkikat neticesinde bunun aslı olmadığı anlaşılmış fakat jurnalci muaheze edilmemiş ve bilâkis taltif olunmuştu. Kâmil Paşa tarafından Abdülhamid'e takdim edilen bir şikâyetnamede bu tertipten şöyle bahsedilmektedir:

"Rusya taraftaranı Rusya'nın arzusunun husule getirmek emeliyle tehiye-i esbaba şurû' ederek hakk-ı kemteride olan emniyet-i şahanenin ihlâli zımnında bir akşam, hizmet-i âcizide bulunan uşağın kıyafetine müşabih kıyafette tedarik etmiş oldukları bir adamı bâzı medreselere irsal ile nam-ı âciziye olarak talebeye birçok lira tevzi[22] ve sadrâzam tarafından bu yolda daha çok paralar ala-

22 Bu paraları Kâmil Paşanın siyasetini hoş görmiyen Rus elçisinin temin ve bu tertiş ile Kâmil Paşayı sadaratten düşürmek istediği anlaşılıyor. Abdülâziz'in hal'inin mukaddemed olan softaların ayaklanması bir hareket olacağı oyuniyle Abdülhamid'in vehmi tahrik edilmek istenmiş.

caklardır diye tebşir olundukları saray-ı hümayun hafiye memurları tarafından istihbar ve arzolunması üzerine talebe-i merkume saray-ı hümayuna celp ile icra olunan tahkikatta bu hilenin Mahmud Celâleddin Paşa tarafından tertib edilmiş bir keyfiyet olduğu tahakkuk etmiş ve fakat paşa'yı müşarileyh hiç muaheze olunmadıktan başka gariptir ki haftasında murassa nişan-ı Osmani ile taltif buyurulmuştur."[23]

Mahmut Paşa, nazır sıfatiyle vükelâya iltihakından sonra bulunduğu vükelâ meclislerinde nazırların çok dikkatli ve hesaplı konuşmaları icabediyordu; çünkü bu konuşmalar o akşam derhal padişaha arzedilirdi; elimizdeki bâzı vesikalara göre müzakere esnasında Mahmud Paşa'nın, müzakereye karışmayarak saraya bildirmek üzere kimin ne söylediğini not etmekle vakit geçirdiği anlaşılıyor. Bu heyeti vükelâ müzakerelerinde Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi'nin mütalâasına ait enteresan bir konuşmayı Mahmud Paşa saraya giderek mabeyn başkâtibine söylemiş ve o da bunu padişaha arzetmiş olup bunun o devirdeki zihniyeti göstermesi itibariyle de ehemmiyeti vardır. Bu müzakerenin tarihi 7 Kasım 1898 (22 Cemaziyelâhir 1316) olup aynen şöyledir:

"Nafia Nazırı Mahmud Paşa kullarının Meclis-i Hass-ı Vükelâ'da Şeyhülislâm (Cemaleddin) efendi tarafından vâki olan beyanata dair itâ eylediği tafsilât ber vech-i zîr arzolunur, şöyle ki:

Geçen Pazar günü Mecliste şeyhülislâm efendi âğaz ile:

"Cuma günü vuku bulan davet üzerine mabeyn-i hümâyuna gittim; Cuma gecesi mabeyni hümayunda tanzim edilen mazbata mühürlenmek için getirildi; mütalâamı beyan etmek üzere başkâtip beyi istedim.[24] İzzet Bey (ikinci kâtip) düvel-i erbaa süferasının verdikleri noktadaki teklifi üzerimize mesuliyeti alarak kabul ettik ve ol vechile süferaya icrayı tebligat eylediğimiz gibi atebe-i ulyaya dahi arz-ı keyfiyet eyledik. Taraf-ı şahaneden bazı şerait ilâvesiyle diğer mazbatanın tanzimi ferman buyuruldu; mazbata yapılıp takdim olundu. Bu mazbata tasdik buyuruldu ki bu tasdik evvelki mazbatayı dahi zımnen tasdik etti; zira birinci mazbata makrun-ı tasdik olmamış olsaydı bilâ-istizan icray-ı tebligat ettiğimiz için heyet-i vükelânın azli lâzım geliyordu; mademki azil vâki olmadı ve ikinci mazbata da tasdik buyuruldu, birinci mazbata da makrun-ı tasdik olmuş hükmünü aldı. Bu mazbata ise evvelkinin hükmünü nâkız olduğu için pek tehlikelidir ve bundan böyle Avrupa'ya karşı mevkiimiz pek müşkül olur; artık bize

23 Kâmil Paşa'nın Abdülhamid'e takdim ettiği şikâyetname ve gene bundan bahseden hâtıratındaki mütalâası (s. 152). Bu mesele Mabeyinci Ali Beyin riyasetinde olarak teşkil edilen bir heyet tarafından tahkik edilmiştir.

24 Mabeyin başkâtibi Tahsin Paşa olup, ikinci kâtip Arap İzzet Paşa o tarihte henüz balâ rütbesinde bulunmakta idi.

hiçbir şeyde itimad etmezler ve imparatordan gelen telgrafnameye de itimad edemem; zira imparator bunları politika noktasından söylememiştir, olsa olsa efendimizin hatırlarına riayeten ve tesliyeten söylemiştir. Bahusus bu telgrafname Nâzım Paşa ise bir sıfat-ı resmiyeyi haiz olmadıktan başka zaptiye nezaretinde iken birtakım tesvilâtiyle Ermeni vukuatını büyüterek devletin başına bir gaile getirmiştir. Hem de Almanya imparatoru bir hükümdar olmak hasebiyle riayete mecburi isek de Almanya'nın memleketimizde menafi-i siyasiyesi olmadığından Almanya'ya ancak Bank Doyç veyahut Krup fabrikası gibi tüccar nazariyle bakabiliyoruz; işte buna binaen ben akşam Mecliste bulunsaydım vallahülazim bu reye iştirak ve bu mazbatayı temhir etmezdim" İşte böyle arz et diye İzzet Bey'e dedim ve mücerret emre itaaten mazbatayı saat on birde mühürledim demiş ve hilâf-ı ubudiyet olmayacağını bilsem vallahülazim ben işten çekilirdim diye ilâveten söylemiştir.

Bu sırada Tophane Müşiri Zeki Paşa, öyle ise bunlar sizinle İzzet Bey arasında kalmış, İzzet Bey bunları arzetmemiştir, dedikte şeyhülislâm efendi "Arzedip etmediğini bilmem, amedci bey de orada hazırdı ve bunu şimdi burada söyleyişimin sebebi, söylediklerim aleyhinize olduğundan, bittabi mesmuunuz olacağından nifaka hamledilmek gibi bir mülâhazaya mahal bırakmamaktır." O esnada Şûray-ı Devlet reisi paşa: Bunlar beynimizde mektum kalacaktı demesine karşı Zeki Paşa: Biz de çarşı pazarda ve sokakta söylemiyoruz ya, Mecliste bulunuyoruz dedi.

Bâdehu Kolaşin muhacirlerinin ahvaline dair Yenipazar'dan bir imam imzasiyle Hariciye Nezareti'ne gelen mektup ile Arnavutluk ve Makedonya meselesi mevki-i bahse konuldukta şeyhülislam efendi:

"Rumeli'de İslâm, Hıristiyan demeyip bir suret-i âdile ve mütesaviyede ıslahat icra edilmelidir ve illâ Avrupa'dan gelmekte olan birçok eksam-ı mütemeddine seylâbına karşı mukavemet edemeyiz, bu seylâb bizi götürür; üzerimize getireceği çamurlarda başka otlar hâsıl olur, zira idare Hulâgû ve Cengiz idaresine benzer. O halde padişahımıza ve bu hanedan-ı Osmaniye yazık değil mi? Lâkin bunda da nâ-ümmidim; çünkü Girid'in Halep nizamnamesini tadil ve tâyin ettik. Bu tâyin Girid'i bu hale koydu. Şimdi Arnavutluk ve saire hakkında da arzedeceğimiz tedabir akîm kalıyor. Ben halimü't-tab' iken görülen vehametten nâşi hâb u huzurum kaçtı. Her ne hal ise biz müzakere ve tedabiri kâğıt üzerine koyalım; hiç olmazsa bâzı ahlâfımız görür de bunlar çalışmışlardır diye yâdederler" demiş.

Ve Zeki Paşa dahi, ben de nâ-ümmidim diye reyini tasdik etmiş ve Abdurrahman Paşa ve diğer bâzıları dahi bu tasdika iştirak eylemişler. "Tedabir-i maruza akîm kalır" demesinin sebep ve illeti nedir? diye Mahmud Paşa'dan sual olun-

dukta mukaddema mabeyn-i mülûkânede in'ikad eden encümende Arnavutluk ıslahatından bahsedilince sadrâzam paşa ile Abdurrahman Paşa'nın saray-ı hümayunda bekçi, tüfekçi birtakım Arnavut beyleri vardır; bunlar arz ve istirhamlariyle Arnavutlara izhar-ı şiddet ettirmezler, mâni olurlar dediklerini beyan ve binaenaleyh saray-ı hümayunda bulunan o misillû adamlarda arzetmek ve istirhamlarını is'af ettirmek iktidarları vardır zannolunmasıdır; lâkin bu zan pek âmiyanedir diye ilâveten ityan eyledi.

Meclis dağılınca Şûray-ı Devlet reisi paşa, sadrâzam paşa yanına giderek bir hayli zaman fısıldaşmışlar ve reis paşa gidince ne konuştukları Mahmud Paşa tarafından sual olundukta sadrâzam paşa:

Reis paşa ürkmüş, acaba azlolunur muyuz? diye sual etti demiş ve ne cevap verildiği soruldukta:

Azlolmak da ihtimali var, olmamak da cevabını verdiğini beyan etmiş ise de müddet-i mülâkat bu kadar müşafehe ile münasip olmadığı müşarileyh cânibinden beyan olunmuştur.

Kezalik sadrâzam (Halil Rifat) paşanın bir tavr-ı tahsinkârane ile şeyhülislâm efendinin salâbet-i ifadesinden bahseylediği müşarileyh Mahmud Paşa'nın cümle-i ifadesindendir. Şeyhülislâm efendi imparatordan gelen telgrafnameden bahsettiği sırada bu telgrafname Tesalya'da iken kuvvetin adem-i kıyafetinden bâhis Edhem Paşa'nın keşide ettiği telgraflara benzer dahi demiştir. Zeki Paşa kulları Edhem Paşa telgrafnamelerine dair olan sözden maadasını tasdik ettikten sonra:

Edhem Paşa fena bir adamdır ve beceriksizdir, dedi.

Said Paşa, Nafia Nazırı Mahmud Paşa'yı sevmezdi ve kendisinden yüz çevirmişti. Said Paşa'nın, İngiltere sefarethanesine ilticası üzerine sadrâzam, Sûray-ı Devlet reisi, hariciye, dahiliye ve nafia nazırları bir akşam ansızın saraya davet edilerek icabeden kararın verilmesi bu vükelâ encümenine havale olunmuştu. Encümen teşekkül ettikçe Sadrâzam Halil Rifat Paşa mühim farzolunan mazbataların müsveddelerini Nafia Nazırı Mahmud Paşa'ya havale ederek inayet buyurursunuz derdi. Bu defa ise imdadı sizden bekliyoruz demişti. Said Paşa'nın aleyhinde olarak ele geçen bir fırsatı kaçırmak istemiyen Mahmud Paşa, Said Paşa aleyhinde zımnen ithamı havi şeyler yazarak meclise getirmiş ve mazbata beyaza çekilerek takdim edilmiş ise de Abdülhamid, mazbatayı yanında alıkoyarak iade etmemiş ve bu suretle resmiyete konmıyarak Said Paşa hakkıdaki mütalâlar zımnen kabul edilmemiştir.[25]

25 *Kuvvet-i İkbal ve Âlâmet-i Zeval* (Mehmed Memduh Paşa), s 34.

Mahmud Celâleddin Paşa heyet-i vükelânın 24 Ağustos 1897 (25 Rebiyülevvel 1315) tarihli mâlî durum ve askerî ihtiyaç hakkında olan bir müzakeresini de hemen o günün akşamı padişaha şu suretle arzetmiştir:

"Bugünkü meclis-i vükelâda başlıca bir müzakere dahi maliye meselesi idi. Taraf-ı seraskeriden kuvve-i umumiyet-i mevcude dört yüz yirmi yedi bin nefer olduğu ve ihtiyaç hadden efzun bulunduğu ve bu zaruret devam ederse sonu pek uygunsuz olacağı ve tüccarın alacakları yüzü üstüne kaldığı ve yalnız İstanbul'da ekmek için bin kile buğdaya ihtiyacımız bulunduğu cihetle bir an evvel tedbir-i maliye müracaat olunsun denildi. Bahriye nazırı dahi müşarileyhin ifadatını tasdik etti. Maliye nazırı ise ahvali evvel ve âhir arzettiğini ve ba'dezin idare-i maslahata imkân olmadığını ve bu hale süratle çare bulunmadıkça marta kadar geçinmek nâ-kabil olduğunu ve sulh (Yunan ile) bitmedikçe bankadan ve başka yerden para bulunamıyacağını söyledi. Tophane müşiri kulları dahi Almanya'ya müracaat olunarak oranın bankalarından istikraz talebolunursa mümkün olabileceğini ifade eyledi. Nihayet meclis-i âtide arîz ve amîk düşünülsün dediler ve zaten avdet vakti gelmiş olduğundan meclisin dağıldığı maruzdur.

25 Rebiyülevvel 1315

Abd-i memlûkleri Mahmud"

II. Abdülhamid'e jurnal vermiş olan devlet adamları, vezirler ve nazırlar da vardı. Bunlar da birer suretle padişaha maruzatta bulunurlardı; fakat Abdülhamid devrinde bunların tehlikelilerinin birinci safında Mahmud Celaleddin Paşa bulunmuş ve efendisine sadıkane hizmet etmek suretiyle ölümüne kadar müreffeh yaşamıştır.

[*Resimli Tarih Mecmuası*, Sayı: 49; Sayı: 50 (1954)]

DOKTOR MEHMED EMİN PAŞA

Tarihde muhtelif şekilde rolleri olan bazı şahsiyetler kendilerine verilen veya memleket hisabına üzerlerine aldıkları hizmetleri îfâ ettikleri veya herhangi mühim bir hadisede az çok alâkaları olduğu halde kendilerini meydana atmayarak el altından iş görüp şahıslarını göstermemişlerdir. İşte bunlardan birisi de arkadaşları tarafından Türk Emin Paşa denilen askeri tabiblerden İskilipli Doktor Mehmed Emin Paşa'dır. Emin Paşa, bir zaman sadrâzam Mustafa Reşid Paşa'ya ve daha sonra veliahd Murad Efendi'ye mensubiyeti ve bunların hususî doktorları olması sebebîle bazı hadiselerde rol almış, fakat şımarıklık edip ortaya atılmadığından dolayı inkılâplarda kendisine büyük zararlar gelmemiştir.

Doktor Emin Paşa aslen İskilipli olup babası oranın nüfuzlu şahsiyetlerinden Hacı Ebubekir Efendi'dir. Emin Paşa H. 1238 (1822) senesinde memleketinde doğmuş ve ilk tahsilini orada görmüştür; bu sırada yeni faaliyyette bulunan ve henüz açılmış olan Tıbbiye Mektebi'ne talebe alınmak için Anadolu'nun bazı yerlerine emirler gönderildiğinden Mehmed Emin Efendi de babasının muvafakatiyle buraya girmek isteyerek İstanbul'a gelmiş ve hemşehrilerinden ve saray ağalarından birinin himaye ve delaletiyle on altı yaşında nehari olan Tıphâne'ye kaydedilmiştir (H 1254 = 1838).

Mehmed Emin Efendi birinci sınıfda dersde esas olan Fransızca ile beraber Akaid, Kavâid-i Osmanî, Farisi ve Arabi derslerinin mebadisini görmüş ve bir sene sonra ikinci sınıfa terfi etmiş ve bu senede Tıphâne'nin yerine 14 mayıs 1839'da Galata Sarayı binasında açılan ve Avrupai bir tarzda teşkilâta tâbi tutulan Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye'ye nakletmiştir. Mehmed Emin Efendi ikinci sınıftan itibaren doktor çıkıncaya kadar tahsilini bu binada yapmıştır.

İkinci sınıfdaki dersler Sarf-ı Fransevî, Telemak, Fenn-i Hisap, Sarf-ı Arabi, Hatt-ı Fransevi olup bunlardan Sarf-ı Arabi ile Hatt-ı Fransevi'de derecesi aliyyülâla (pekiyi) ve diğerlerinde ise âlâ (iyi) idi. Emin Efendi'nin bu sınıf geç-

me imtihanında tasdiknamesinin altında mektep nazırı ile ders nazırı ve hocalarının talik yazı ile vazife ve memuriyetleri şöyle yazılmıştır:[1]

1- *Reisü'l-etibbâ-i hazret-i şehriyârî nâzır-ı mekteb-i tıbbiye-i adliye-i şâhâne Abdülhak el-kadî bi-asker-i Anadolu sâbika bâ pâye-i sadâret-i Rumeli hâlâ.*

2- *Hâce-i evvel-i mekteb-i tıbbiye-i adliye Osman Sâib (talik mührü de vardır).*

3- *Nâzır-ı ders-i mekteb-i tıbbiye-i adliye Hayrullah (talik mührü de vardır).*

4- *Direktör-i mekteb-i tıbbiye-i adliye Doktor Bernar (talik mührü de vardır).*

5- *Hâce-i sınıf-ı mezkûr (ikinci sınıf) Jan Kiriyeri.*[2]

Mehmed Emin Efendi bu suretle okuyarak altıncı sınıfdan sonra mektebin aşağı sınıfların adedinin artmasına ve son sınıfın onuncu sınıf itibar olunmasına mebni *seririyat-ı tıbbiye ve seririyat-ı cerrahiyeden*[3] imtihan vermek suretiyle Şaban 1262'de (9 Ağustos1846) bu onuncu sınıfı da bitirmiştir; mekteb-i tıbbiyye nazırı, Reisü'l-ettibba (Hekimbaşı) İsmail Paşa ve Tıbbiyye-i Adliyye muallim-i evveli de Mösyö İspiçer[4] idi. Mehmed Emin Efendi seririyyat-ı tıbbiyyeden pekiyi ve cerrahiyyeden iyi notunu almıştır.

Mehmed Emin Efendi kolağası rütbesiyle tababet hayatına atılmıştır; 1846

1 Bunu yazmaktan maksadım 1839 senesindeki ikinci sınıf tedris heyetini aynen göstermek içindir. Her bir sınıfın, bir veya iki hocanın nezareti altında olduğu görülüyor.

2 Jan Kiriyeri'nin tasdiknamenin fransızca kısmının altında ve sağ kenarında da Guerrieri imzası vardır.

3 *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiyye*'de yazılan sınıf derslerinin bazıları Emin Paşa'nın tasdiknamesindekinden farklıdır. Bunun, zamanla ders programında yapılan tadilâttan ileri geldiği anlaşılıyor. Meselâ 1256-57 senesine ait tasdiknamede üçüncü sınıfta *Fenn-i Tarih, Coğrafya, İlmülhayvan, İlm-i Hisap, Arabi* dersleri olduğu halde *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiyye*'de Tarih, Hayvanat dersleri gösterilmeyip, Hikmet, Kimya, Nebatat dersleri gösterilmiştir. Bu üçüncü sınıfın hocası Mösyö Rauet (Roe) olup İsmail Hakkı adında bir de muavini vardır.
Dördüncü sınıfta 1257-1258 İlim-i Teşrih, İlm-i Nebatat, Hîkmet-i Tabiiyye dersleri okutulmuş; bu sınıfta sınıf muallimi olarak doktor İspiçer ile Derviş ve Salih Efendiler vardır. Doktor Bernar yine muallim-i evvel ve Hayrullah Efendi ders nazırı, Abdülhak Molla da Mekteb-i Tıbbiye nazırıdır. Tıbbiye-i Adliye'nin 1259-1260 senesi şabanı ders senesinde ve beşinci sınıfta İlm-i Emrâz-ı Umumî, İlm-i Umur-ı Tabiiye, Müfredât-ı Tıbbiye ve İlm-i Tahli-i Ecsam derslerinden imtihan verilmiş olup sınıf hocaları İstefan, Kalya Antonio, Arşizen Serandi Efendilerdi. Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye'de 1260-1261 senesinde ve altıncı sınıfta İlm-i Hıfz-ı Sıhhat, Seririyat-ı Tıbbiye, Seririyat-ı Cerrahiye dersleri gösterilmiş. Bu sınıfın hocaları da Salih ve Kostantin Karatodori efendilerdi.
Bu altıncı sınıftan sonra metinde söylediğimiz gibi aşağılara sınıf ilâve ediliyor bu suretle idadisi ile beraber Tıbbiye sınıfları ona iblağ olunuyor ve altıncı sınıfı bitiren talebe de onuncu sınıf (tatbikat sınıfı) olarak Seririyat-ı Tıbbiye ve Seririyat-ı Cerrahiye isimleriyle tatbikat yapıyorlar. Bu son sınıfın hocası Kostantin Karatodori'dir. Mektep Nazırı İsmail paşa ve muallim-i evvel-i Mekteb-i Tıbbiye Bernar'ın yerine gelen hocalardan İspiçer'dir.

4 Bu isim Mir'ât-ı Mekteb-i Tıbbiye ile ondan nakil yapan bazı eser ve makalelerde İspiçel, Sipiçel olarak gösteriliyorsa da kendisinin talik mührünün birinde ismi "Doktor İspiçer" ve Bernar'ın yerine tayin edildiği zaman kazdırılan mühründe de yalnız İspiçer diye hâk edilmiş olup Fransızca imzası da mührü gibi sonunda L ile değil R ile Spiçer'dir.

tarihinde tabiblik diplomasını aldığı zaman yirmibeş yaşında idi; diploma merasiminde Sultan Abdülmecid de bulunmuştu.[5]

Doktor Mehmed Emin Bey bir müddet sonra binbaşılığa terfi etmiş, bir taraftan Bâb-ı Seraskerî'de vazifesine devam ederken aynı zamanda Mustafa Reşid Paşa'ya intisap ederek hem kendisinin hem de ailesinin hususî doktorluğunu yapmıştır; Reşid Paşa'nın oğlu Ali Galib Paşa, Sultan Abdülmecid'in kızı Fatıma Sultan ile[6] evlendiği vakit onların hususî tabibliğini de îfâ eylemiştir.

Mustafa Reşid Paşa Mehmed Emin Bey'i çok severdi. Faransızcayı ana dili gibi bildiğinden bazı hususlarda kendisinden istifade ediyordu. Beşiktaş'ta Tekservi yokuşundaki konağını ve önündeki köşkü kısmen Mustafa Reşid Paşa'nın yardımiyle almıştı. Mustafa Reşid Paşa bir gün Mehmed Emin Bey'e bir ev alıp almadığını sormuş, o da bir miktar parası varsa da henüz ev alacak kadar olmadığını arzetemiş; bunun üzerine Reşid Paşa bir ev almasını ve mütebaki parayı kendisinin vereceğini söylemiş, Emin Bey de Kılıçali Tekservi yokuşunda şimdi Şehzade Nihad Efendi veresesi elinde bulunan konağın yerindeki bina ile ön tarafına düşen köşkü satın almıştır. Bu konak yanarak arsa kalmış ve Emin Paşa varisleri burayı II. Meşrutiyet'in ilânından sonra Şehzade Salâhaddin Efendi'nin oğlu Nihad Efendi'ye satmışlardır. Bu konak ile köşk, Çırağan Sarayı'na nezareti ve yanındaki su hazinesinden bazı komitecilerin saraya girip çıkmaları ve Emin Paşa'nın Sultan V. Murad'a mensup olması sebebiyle kendisinin vefatından sonra II. Abdülhamid için bir diken gibi kalmış, varislerden satın alınmak istenmiş ise de uyuşulamadığından nihayet bir vesile ile yaktırılmıştır.

Kaymakamlık ve miralaylığa terfi etmiş olan Doktor Emin Bey, Reşid Paşa'nın vefatından bir müddet sonra veliahtlığı zamanında Murad Efendi'ye intisab ile onun hususî doktorluğunu yapmıştı.[7] Murad Efendi'nin kendisine çok itimat ve teveccühü vardı. Fikir ve mütalâasını açıkça söylediği için Murad Efendi kendisini severdi. Emin Bey, Murad Efendi'nin içkiye fazla düşmesinden müşteki idi, Seyyid Bey ve sair bazı mukarriblerinin veliahdı ayyaş bir hale getirdiklerini söylerdi. Amcasıyla beraber Avrupa'ya giden Murad Efendi Mehmed Emin Bey'e siyasî vaziyet ve hususî hayatı hakkında mektuplar göndermişti.[8]

5 Mektebin ikinci sınıfındaki tasdiknamesiyle son sınıf tasdiknamesi ve doktorluk diplomasının fotoğrafileri makalenin sonumdadır.

6 Sonra bu sultanı, esbak Karesi mutasarrıfı mîrmîrandan Ârif Paşa'nın oğlu Mehmed Nuri Paşa almıştır. Bu Nuri Paşa, Midhat Paşa ve damad Mahmud Paşa ile birlikte Taif'e sürülen ve tecennün ederek orada vefat eden Damad Nuri Paşa'dır.

7 Murat Efendi'nin resmî doktoru hükümdarlığında bile aslen Napolili olan doktor Kapolyan idi.

8 Emin Paşa'nın bu muhabere evrakiyle diğer bazı mühim vesikalar, vefatından sonra gizli olarak oğlu Atıf Bey'e devredilmiş o da bunları saklamıştı. Birgün Atıf Bey'in oğlu Ali Bey bu evrakı görüp okumuş ve babasına darıldığı sırada bunları alarak Taşkışla divan-ı harp reisi Reşid Paşa'ya götürüp tes-

Veliahdın, amcasının yerine saltanata geçmek hırsı günden güne artıyordu. Günün birinde Sultan Abdülaziz'in, Murad Efendi tarafından zehirlettireleceği haber alınmıştı. Bu zehri Mehmed Emin Bey'in tertib edeceği de duyulduğundan Emin Bey'in askerî rütbesinin kaldırılarak sürgün edilmesine irade çıkmıştı. Bu hal üzerine şaşıran Mehmed Emin Bey, zevcesi vasıtasiyle Sultan Abdülaziz'in validesi Pertevniyal Kadınefendiye başvurarak sürgünden yakasını kurtardıysa da rütbesini iade ettirememişti.

Mehmed Emin Bey'in kendi yüzünden ve hiç yoktan uğradığı bu nekbet veliahd Murad Efendi'yi müteessir etmişti. Kendisi doktora yirmi altın aylık bağladığı gibi İngiliz ve Fransız sefarethanelerine de tavsiye ederek Emin Bey'in o suretle daha müreffeh bir şekilde geçinmesini temin etmişti. İşte Emin Bey bu sefarethaneler doktorluğunda iken Avrupa'ya kaçmış olan Mısırlı Fazıl Mustafa Paşa, Ziya Bey (Paşa) ve sair arkadaşlariyle Sultan Murad ve diğer İstanbuldaki Genç Osmanlıların muhaberelerine vasıta olmuştu. Ziya Bey (Paşa) kendisinin komşusu ve iyi dostu olduğundan aralarında muhabere eksik değildi.

Doktor Emin Bey'in bu rütbesiz vaziyeti beş sene kadar devam etmişti. Padişahı zehirletmekte kendisinin alâkası olmadığı anlaşılmıştı; fakat Emin Bey kendisine refah temin eden vaziyetinden memnun olduğu için o da hiçbir tarafa başvurup tazallüm etmemişti. Bir gün Emin Bey tenezzüh mahalli olan Ihlamur tarafına giderken Sultan Abdülaziz atla o taraftan geçiyormuş; evvelden beri tanıdığı doktoru görünce durmuş, kendisine iltifat etmiş ve bilmezlikten gelerek niçin sivil gezdiğini sormuş; o da sebebini arz etmiş, bunun üzerine pâdişah kendisine ihsanda bulunduktan başka rütbesinin derhal iade edilmesini irade eylemiştir.

Rivayete göre Sultan Abdülaziz'in validesinin tesiriyle şehzadelerin birden fazla çocuklarının olmasına müsade etmemişti, fakat o tarihte sonradan kadınefendi olan Şâyân Kadın gebe kalmıştı; bu çocukla beraber biri Selâhaddin Efendi olarak veliahdın iki çocuğu olacaktı; çocuğun düşürülmesi için saraya ebe gönderilmiş ise de Murad Efendi muvafakat etmeyerek bizzat amcasına gidip rica ederek çocuğun saray haricinde düşürülmesi için müsaade almış ve bunun üzerine Şâyân Kadın, Doktor Emin Bey'in konağına nakledilmişti; Emin Bey, Murad Efendi'nin ricası üzerine çocuğu düşürtmeyerek Şâyân Kadın'dan kan almış ve tevellüde mani olmayacak bir ilâç tertip edip reçetesini vermiş ve çocuğun düşmesi için îcab eden şeyin yapıldığını saraya bildirmiştir.[9]

lim etmiş. Reşid Paşa, Atıf Bey'i celp ile tevkif eylemiş fakat bu evrak arasında Raşid Paşa'nın babası şair Nüzhet Efendi'ye ait bazı mahrem evrak da bulunduğundan Atıf Bey'i fazla tazyik edemeyerek bir hizmete kayırılması tavsiyesiyle Sivas'a sürgün etmekle iktifaya mecbur kalmıştır.

9 Ziya Şakir, *Beşinci Murad'ın Hayatı*, s. 202'de Hatice Sultan'ın 1870'de Emin Paşa konağında doğduğu yazılıyorsa da doğru değildir. Bu vakayı kayınvalidem Emin Paşa'nın kızı Emine Servet Çan-

Doktor Emin Bey rütbesinin iadesinden sonra yine Bâb-ı Seraskerî'de eski vazifesine devam etmiş ve II. Abdülhamid'in cülusuna kadar bu rütbede kalmış ve cülusu müteakip liva olmuştur. Hattâ Bâb-ı Seraskerî'de terfi edecek erkân, ümera ve zabitlerin cedvelleri hazırlanıp takdim edildiği vakit, Murad Efendi'ye mensubiyeti ve mâlûm olan menkûbiyeti sebebiyle terfi listesine Emin Bey'in ismi konulmamış idi. Halbuki yeni hükümdar şehzadeliklerinde biraderi Murad Efendi ile aralarının pek iyi olmasından dolayı Doktor Emin Bey'i yakından tanımakta ve kendisini sevmekte olduğundan onun da terfiini işaret etmişti. II. Abdülhamid'in Emin Bey'i hatırlamasının asıl sebebi az aşağıda söyleyeceğimiz üzere Sultan Murad'ın hal'i ve Abdülhamid'in cülûsu görüşülürken vükelâ ile Abdülhamid arasındaki muhaberat ve mukarrerata vasıta olması idi; işte bu suretle Emin Bey paşa olmuştur. (1876).

Emin Paşa daha liva olmadan evvel hastalığına mebni Sultan Murad'ın hal'iyle Abdülhamid'in saltanata geçmesi için vükelâ ile Abdülhamid arasındaki bazı tahriri muhaberata tavassut etmişti. Hattâ bundan dolayı Sultan Murad'ın validesi Şevkefza Kadınefendi "iki parmak apoletliler işimize karışıyorlar" diye oğlunun tedavisi esnasında Emin Bey'e taş atmış ve o da Abdülhamid'in şartla saltanatı kabul ettiğini söylemişti; yâni Sultan Murad iyi olunca Abdülhamid saltanatı yine ona terk edecekti. İşte Abdülhamid kendisinin sadrâzam vesairleri arasındaki muhaberatı dolayısiyle Emin Bey Meclis-i Vükelâ'ya, Abdülhamid'in mektubunu götürdüğü zaman Mütercim Rüşdî Paşa, kendisine Abdülhamid'e mensubiyeti olup olmadığını sormuş, o da şehzadelerin hepsini tanıdığını, Sultan Murad'ın hususî doktoru olduğu için Dolmabahçe'ye geldiği zaman veliahdın kendisini celbederek vereceği bir emanetin heyet-i vükelâya verilmesini emrettiği için kendisi bizzat okuduktan sonra alıp getirdiğini söylemiştir.[10]

darlı gerek annesinden ve gerek merhum Şayan Kadın Efendi'den naklen yukarıda metinde söylediğimiz gibi anlat maktadırlar. Hatta Emin Paşa beyaz ameliyat gömleğini giyüp Şâyân Kadın'dan kan alırken, hanedandan çocuk doğurarak Kadınefendi olmak istiyen zavallı kadın, işin içyüzünü bilmiyerek teessüründen ve kendisinden alman kanın Emin Paşa'nın beyaz gömleğini kirletmesinden dolayı oh diyerek teşeffi-i sadr eylediğini nakledermiş. Bu suretle yapılan ameliyattan sonra saraya iade edilen Şâyân Kadın Hatice Sultan'ı gizlice doğurmuş ve çocuk sarayın musandıra tabir edilen bir mahallinde büyütülmüştür. Şâyân Kadınefendi bu iyiliği ömrünün sonuna kadar unutmamış, meşrutiyetin ilânından sonra "bizim yüzümüzden siz uzun seneler sıkıntı çektiniz" diyerek Emin Paşa ailesine çok yardım etmiştir.

10 Saray rivayetine göre Abdülhamid'den senet alınmadan evvel vükelâ arasında şehzade Kemaleddin Efendi'nin Sultan Murad iyi oluncaya kadar tahta geçirilmesi bile düşünülmüş ve Abdülhamid'in verdiği teminat ve senet üzerine kendisi hükümdar îlân edilmiştir. Bunlar bugün rivayet olarak zikredildiğinden kıymetleri pek az ise de belki daha sonraları tevsik olunabilir ihtimaline binâen buraya yazıyorum. Mamafih *Belleten*'deki (No: 30) "K.Skaliyeri-Aziz Bey komitesi" isimli makalemizin bir notunde gösterdiğimiz gibi II. Abdülhamid'in sened verdiğinin doğru olduğu anlaşılıyor.

Doktor Emin Paşa, saltanattan hal'inden sonra üç ay kadar gün aşırı saraya gitmek suretiyle sabık hükümdarı bizzat tedavi etmiştir. Emin Paşa tertib ettiği reçetenin ilâçlarını bizzat Beyoğlu'ndaki Kanzuk İngiliz eczahanesinde yaptırır ve Sultan Murad'ın muhiblerinden olan eczahane sahibi bu hususta pek ziyade ihtimam gösterirdi. Sultan Murad yemek yemediğinden dolayı da zayıf düşmüştü. Merhum Şâyân Kadınefendi'nin rivayetine göre Emin Paşa, niçin yemek yemediğini Sultan Murad'dan sormuş, o da zehirlenmekten korktuğunu söylemiş. Emin Paşa hariçten kendisine yemek tedarik edeceğini ve hatta kendi evinde pişirteceğini arzetmiş, o da muvafakat eylemiş. Yalnız yemeklerin zevcesi Çeşmimahmur Hanım'ın nezareti altında pişmesini ve onun mührüyle kuşhanenin konduğu dülbendin mühürlenmesini şart koymuştu. Bu suretle üç ay her gün üç kap olarak balık veya tavuk, pilâv ve bir de sebze pişirilip gönderilmişti. Abdülhamid'in cülusunun ilk zamanlarında Çırağan Sarayı'na serbestçe girilip çıkılıyordu. Emin Paşa'nın tedavisi iyi netice verip hastanın aklı başına geldiği ve bahçeye çıkarak dürüst konuşmağa başladığı Abdülhamid tarafından haber alınınca bâdemâ muayyen kimselerden başkasının Çırağan Sarayı'na girmesi men edilmiş ve bir sabah yine hastasına bakmak üzere gelen Emin Paşa, içeri giremeyerek geri dönmüştü. Hatta evine gelip vak'ayı söyledikten sonra "bakalım bundan sonra bu kadarla bırakırlar mı" sözleriyle bu halin menkûbiyetine bir başlangıç olduğunu îma eylemiştir.

Bu sırada yani Sultan II. Abdülhamid'in ilk zamanlarında harici ve dahili vaziyetlerin iyi olmaması sebebiyle padişah aleyhinde hareketler başlayup V. Murad'ı tekrar hükümdar yapmak faaliyyetleri olduğu sırada Emin Paşa bu gibi faaliyyetleri haber aldığı halde hiçbir fiilî hareketi görülmemiş ve duyduğu şeyleri de kimseye söylemeyerek bilmez görünmüştür. Rus muharebesi esnasında Emin Paşa sıhhiye müfettişliği ile orduda bulunmuş ve muharebenin son zamanlarına doğru İstanbul'a gelmiştir.

Bir müddet sonra Kleanti Skaliyeri-Aziz Bey komitesine mensup olanlar tutulup bu komitenin birinci derecedeki elemanlarından Kleanti ile Ali Şefkati Bey'in, Emin Paşa'nın konağı yanındaki su yolundan girerek Çırağan Sarayı'na gittiklerinin duyulması üzerine paşanın da mütalaası sorulmuş ise de Emin Paşa adem-i malûmat beyan etmiştir.

II. Abdülhamid makamını her türlü muhalefet ve kıyamdan muhafaza için uzaktan, yakından V. Murad'a mensup olanları birer suretle İstanbul'dan uzaklaştırdığı sırada Doktor Emin Paşa da bu serpintiden kurtulamamış ve yine sıhhiyye reisliği ile ve deniz yoluyla Yunan hududuna gitmiş ve bir müddet Golos'da oturmuştur. İşte bu sırada Kleanti Skaliyeri-Aziz Bey komitesinin fâal uzuvların-

dan olup, *Belleten*'de yazdığımız gibi Kleanti ile birlikte Atina'ya kaçmış olan Nakşibend Kalfa uzun zamandan beri sarayda tanıdığı Emin Paşa'nın Golos'a geldiğini haber alması üzerine Atina'dan kalkarak gizlice oraya gelüp kendisiyle görüşmüştür.

Nakşibend Kalfa, paşayı görünce ağlamış, efendisi Sultan Murad hakkında malûmat almış ve Atina'da rahatı iyi olup sıkıntı çekmediğini, fakat ecnebi memleketinde pek sıkıldığını ve bir Müslüman memleketine gitmek istediğini fakat padişah tarafından Yunanistan'da olduğu gibi diğer yerlerde de takip edilmekten korktuğunu söylemiş ve çok ağlamış, bunun üzerine Emin Paşa İngiliz tabiiyyetine geçerek Mısır'a gitmesini tavsiye eylemiştir. Nakşibend Kalfa bu mülakattan sonra tekrar Atina'ya dönmüştür. Emin Paşa'nın, Nakşibend Kalfa ile görüşmesi hakkında padişaha jurnal verilmiş ve bu hususta kendisinden bazı şeyler sorulmuş ise de Emin Paşa görüştüğünü itiraf eylemiş ve Nakşibend'in nedamet edip ağladığını beyan etmekle iktifa etmiştir.

Emin Paşa, orada işini bitirdikten sonra İstanbul'a dönmek istediyse de müsaade edilmemiş, bunun üzerine tekaütlüğünü talep ederek memleketi olan İskilip'te oturacağını istida etmiş ona da müsaade olunmamış, Hicaz'a gitmek talebinde bulunmuş, o da olmamış ve nihayet İstanbul'dan ailesinden aldığı bir fena haber üzerine hiç kimseden mezuniyet almadan yola çıkmış ise de İstanbul'a giremeyerek doğru İzmit'e gelmiştir.

Emin Paşa'nın böyle hodbehod padişahın iradesi alınmadan vazifesini terk etmesinin sebebi, daima heyecan içinde yaşıyan refikasına nüzul isabet etmesini haber almasıdır. Paşa vapurla vazifesine giderken zevcesi Saraylı Çeşmimahmur hanımı ziyarete gelmiş olan bir harem ağası, Selanik ve Golos'a giden bir vapurun battığını ve içinde bulunanların ve bu meyanda bir paşanın da boğulduğunu malûmat olarak haber vermiş, Çeşmimahmur hanım boğulanı kendi zevci zan ile zihninde bunu kurmuş ve otururken anî olarak felce uğramıştır.

Emin Paşa İzmit'e geldiği zaman mabeyne müracaat ile cani ve hain miyim ki İstanbul'a ailemin bu felâketli zamanında gitmeme izin verilmiyor yollu şikâyet etmiş fakat bir netice hasıl olamamış, bunun üzerine kızı Emine Servet hanım ile bir cariye ve bir de aşçısını yanma çağırarak üç ay kadar İzmit'te oturmuştu. Bu sırada Beyrut'a tayin olunup Çanakkale yoluyla hemen hareket etmesi emredilmiş ise de bunu da dinlemeyip ansızın trenle İstanbul'a gelüp Kadıköyü'nde damadı Ziya Bey'in köşküne inmiştir. Emin Paşa'nın İstanbula hareket ettiği o zaman İzmit Redif kumandanı bulunan binbaşı Rıza Bey (Serasker Rıza Paşa) tarafından Bab-ı Seraskerîye bildirilmesi üzerine keyfiyet arzolunarak zevcesinin malûm vaziyeti sebebiyle İstanbul tarafına geçmemek şar-

tiyle on beş gün Kadıköyü'nde oturmasına irade çıkmış ve kendisini tarassut için köşk civarına hafiyeler tayin edilmiştir. Emin Paşa'nın menzul olan refikası araba vapuruyla Üsküdar'a ve oradan da damadının köşküne getirilmiş, on beş gün beraber bulunmuşlar, ve bundan sonra Emin Paşa ailesine veda edip bir Rus vapuruyla Beyrut'a hareket eylemiştir (1881).

Emin Paşa Beyrut'a gittikten sonra iki üç ay kadar yaşamış, bir ziyafeti müteakib rivayete göre zehirlenerek üç gün sonra Rumi 23 Şubat 1297 (8 Mart 1882) tarihinde vefat etmiştir. Deli Fuad Paşa merhum ile miralay Edhem Bey, Maslak mukavele senedi işine vakıf olan Emin Paşa'nın menkubiyetinden müteessir olarak atıp tuttuğu için zehirlettirilerek öldüğünü söylerlermiş.[11] Emin Paşa'nın kabri Beyrut'da Beşûra mahallesinde rüşdiye mektebi yakınındaki mezarlıktadır. Vasıf Bey tarafından yazılan sanatkârâne kabir kitabesi aynen şöyledir:

Tabib mîrlivâsıydı Emin Paşanın eyvah kim
Nebâtât-ı hayâtın târütârâc eyledi devrân

İlâc-ı derdini tertip içün âczin beyân itdi
Dirîga kavl-i Lokman hem de eczâhâne-i imkân

Kesildi nişter-i sûz-ı ecelle rişte-i ömrü
Uzattı irci-î fermânına gerdanını ol ân

Ana dûzah yüzü göstermesun hem mağfiret kılsun
Bi-hakk-ı hürmet-i nûr-ı Muhammed Hazret-i yezdân

Murad tarih-i cevher sanma Paşaya dua Vâsıf
Behişt itsün mekânın lemyezel hem yaverin îymân.

Sene
1297 Şubat 23
1299 Rebiulâhır

Emin Paşa vefatında altmış yaşında idi; Fransızcayı pek iyi bildiği için meslek üzerinde tetebbuatı vardı; bundan dolayı Mustafa Reşid Paşa'ya ve V. Murad'a

11 Emin paşanın küçük Kızı Emine Servet Hanım bir gün merhum deli Fuad Paşa'nın konağına giderek uzun zamandan beri tanıdığı hanımefendiyi ziyaret ettiği sırada Fuad Paşa da gelerek söz Emin Paşa'ya intikal edince paşa: "Kızım evinizi yaktılar, babanı zehirlettiler kimi kime şikâyet edeceksin, Allaha bırak" demiştir.

intisab ile hususî tabibleri olmuştu. Tab'an hadid ve açık sözlü olup kanaatini gizlemezdi.

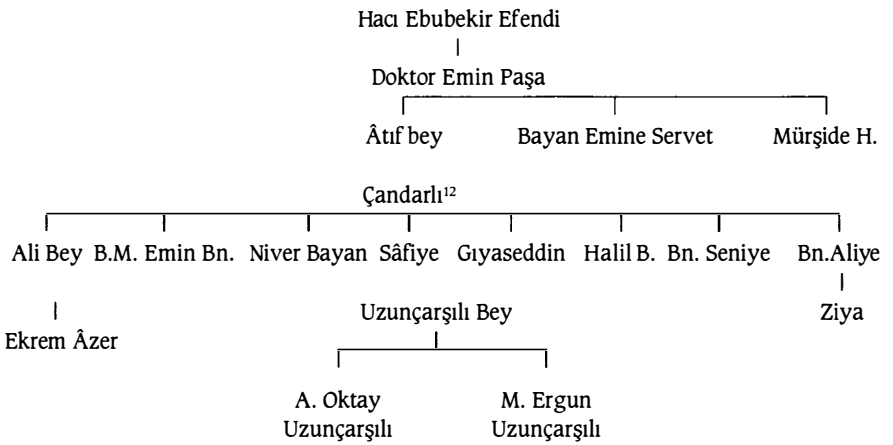
Paşanın yeşil taş üzerine hâk edilmiş olan talik mührü

"Rabbenallahü'l-muîn – Abduhû Mehemmed Emin" ibarelidir.

Emin Paşa'nın vefatından sonra Çırağan Sarayı'na nezareti olduğunu yukarıda söylediğimiz konağının yanındaki su hazinesi Kleanti komitesinin faaliyeti esnasında kapatılmış ve oraya iki nöbetçi konmuşsa da padişaha tam bir emniyyet gelmemişti. Bunun üzerine konağın hazine-i hassa tarafından satın alınarak Bahriye Nazırı Bozcaadalı Hasan Hüsnü Paşa'ya verilmesi takarrür etmiş ise de verese satmamış ve bir müddet sonra ailenin konakda bulunmadıkları ve sayfiyeye gittikleri sırada alınan tertibat üzerine konak yakılmıştır. Bunun üzerine ailenin bir kısmı konağın arka tarafında bulunan Tekservi sokağının gerisindeki ahşap eve nakletmiştir. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra konak arsasını şehzade Salâhaddin Efendi'nin oğlu Nihad Efendi vereseden satın alarak şimdiki binayı yaptırmıştır. Konağın yanında Kleanti komitesi azasından Muhtar Bey'in oturduğu Halil Bey Konağı vardır ki şimdi merhum Enver Paşa'nın eniştesi Nazım Bey ailesindedir.

Emin Paşa evvelki zevcinin vefatından sonra ikinci defa evlenmiştir. İlk ailesinden çocukları olmuş ise de yaşamamışlardır. Evlâdları ikinci haremindendir.

Soykütüğü

12 Bayan Emine Servet'in zevci Çandarlı ahfadından binbaşı merhum Mehmed Şefik Bey kaptan olup benim kayınpederimdir.

Muhterem Süleyman Kâni İrtem "Saray ve Bâbıâli'nin içyüzü" ismiyle *Akşam* gazetesinde neşrettikleri sıra makalelerinin bir yerinde (tefrika numarası, 352) Ali Şefkati Bey'in ve diğerlerinin Emin Paşa konağının yanındaki suyolundan Çırağan Sarayı'na girdiklerini beyan ederlerken tashih edilmek icabeden aşağıdaki mütalaayı yazıyorlar:

Zevcesi, şehzade Salâhaddin Efendi validesinin kızkardeşi olan Doktor Emin Paşa konağının karşısına (yanına) isabet eden suyolu bacasından girilerek...."

V. Murad'ın ikinci kadını ve Şehzade Salâhaddin Efendi'nin validesi Reftârıdil Kadın Efendi'nin kızkardeşi olan hanım, Emin Paşa'nın zevcesi değil cariyesidir ve cariye adı da Ceylan Kalfa'dır azad edilüp kocaya vardıktan sonra Melek adını alan bu hanım, Reftârıdil Kadın'ın küçük kardeşi ve Salâhaddin Efendi'nin teyzesi idi. İki kardeş olan bu hanımlardan birisi saray ve diğeri de Emin Paşa tarafından alınmıştı; bunların ortanca bir kardeşleri de Terânedil hanım olup Sultan Abdülaziz dairesinden çıkmış ve sonra hacca giderek orada vefat etmiştir. Melek Hanım'ın Hacı Nazif Bey ismindeki bahriye zabiti oları zevcinden biri kız diğeri erkek iki çocuğu ve anlardan da torunları vardır.

[TTK, *Belleten*, Sayı: 30 (1944)]

İBRAHİM EDHEM PAŞA ÂİLESİ VE HALİL EDHEM ELDEM

Esbak Sadrâzam Edhem Paşa oğullan bizde arkeoloji, nümizmatik, tarih, resim, mimarî ve heykeltraşlık hususunda yarım asırdan fazla süren bir devrin rehberleri ve müşevvikleridirler. İlk Türk müzesini vücuda getiren Edhem Paşazade Osman Hamdi Bey'in uzun ve feyizli mesaisi yeni kurulan müzemizi yirmi beş otuz sene zarfında Avrupa'nın ikinci derecedeki müzeleri arasına sokmuş ve kendisinden sonra müdür olan kardeşi merhum Halil Edhem de aynı hızla çalışarak müzeyi genişletmek suretiyle ağabeyisinin eserini ikmale çalışmıştır.

Müzecilikle beraber İslam ve Türk meskûkâtçılığında ve millî tarihçilikte mühim bir mevkie sahip olan merhum üstadımız Bay Halil Edhem'in bazı eserleri ve şahsiyeti hakkında mütalaamızı yazmadan evvel koyu ve şuursuz bir taassup muhiti içinde mücadele ederek uzun müddet Türk irfanına hizmet eden Edhem Paşa ile iki fazıl oğlundan ve bunların eserlerinden kısaca bahsetmek lâzımdır; ancak bu suretle Edhem Paşa ve oğullarının kıymetli hizmetleri tebarüz edebilir.

Hüsrev Paşa dairesinde yetişmiş olan Edhem, II. Sultan Mahmud tarafından 1829'da ilk defa Avrupa'ya gönderilen talebelerdendi. On sene kadar Fransa'da bulunup maden mühendisi olduğu halde döndü ve askerî sınıfa intisab etti; terfi ve terakki ederek mâbeyn feriki oldu, Sultan Abdülmecid'e Fransızca hocalığı etti ve daha sonra askerlikten çekilerek vezirlikle hariciye nazırlığına getirildi; daha sonraları ise muhtelif nezâretlerde ve âzalıklarda ve Berlin sefirliğinde bulunmuştu. İstanbul'da toplanması tekarrür eden Tersane Konferansı dolayısiyle ikinci murahhaslıkla (Birinci murahhas Hariciye nâzın Saffet Paşa idi) İstanbul'a getirtilip Şûra-yı Devlet reisi Midhat Paşa sadrâzam olunca onun yerine Şûra-yı Devlet reisi tayin olunmuştu.

Edhem Paşa 1294 Muharrem = 1877 Şubat'da Midhat Paşa'nın azl ve Türkiye'den çıkarılıp Avrupa'ya tagrîbi üzerine sadrâzam oldu; sadareti fevkalâde hâdiselerin cereyanı zamanına tesadüf etmişti. Meclis-i Meb'ûsan bunun zamanında açılmış ve Londra mukarreratının devletçe reddi üzerine Rusya ile muharebe bu tarihte başlamıştı.

Bu tarihler, yeni hükümdar olan II. Abdülhamid'in sık sık sadrâzam ve başvekil değiştirmeğe başladığı buhranlı devreye tesadüf etmişti; fakat kendisine itimad edilen Edhem Paşa oldukça uzun müddet yani bir seneden on beş gün eksik sadarette kalabilmişti. Edhem Paşa hadid-meşreb olup yeni açılan Meclis-i Meb'ûsan'ın, hükûmeti kifayetsizlikle itham etmesini çekemiyor ve bu suretle Meclis'le hükûmetin arası günden güne açılıyordu. Hükûmet, Meclis'e bir hafî celsede siyasî ve askerî faaliyet hakkında izahat vermiş ise de, bu izahat Meclis'çe kanaat-bahş olmadığından ertesi günü sarayda bizzat hükümdarın da istimâ ettiği bir müzakereden sonra Edhem Paşa azl edilmişti (1295 Muharrem =1 878 Ocak).[1] Fakat Edhem Paşa'nın yerine sadrâzam olan Dahiliye Nâzırı Ahmed Hamdi Paşa'ya[2] hitaben yazılan hatt-ı hümâyûnda Edhem Paşa hakkında hiçbir iğbirar gösterilmiyerek "..Edhem Paşa'nın dirayet ve iffeti müsellem ve kendüsinden ez her cihet hoşnudîmiz berkemal ise de hasbe'l-vücud bir müddet meşagilden hâlî kalması iktiza eylediğine binaen.." tarzında idare-i kelâm edilmişti.[3] Bu mütalaadan Edhem Paşanın dahilî ve haricî vaziyetlerden pek ziyade sıkılarak asabîleştiği anlaşılıyor.

Edhem Paşa bundan sonra 1296 Rebiülevvel = 1879 Şubat' da Viyana sefirliğine tayin edilip 1299 H.=1882 M. tarihinde de dahiliye nâzırlığıyla İstanbul'a davet olunmuştur. 1884'de dahiliyeden azlonulan Edhem Paşa'ya Paris sefirliği teklif edilmiş ise de kabul etmemiş ve Kuruçeşme'deki yalısına çekilerek 1310 Ramazan=1893 Mart'ta vefatına kadar orada vakit geçirmiştir. Kabri Üsküdar'da Mihrimah Sultan Camii yakınındaki türbesindedir.

Edhem Paşa merhumun muasırları kendisinin müdîr, namuskâr, Avrupa politikasına vâkıf, ilim sahibi bir devlet adamı olduğunu yazmaktadırlar.[4] Edhem Paşa siyaset vadisinde iş görememiş olmakla beraber memleketin irfan hayatın-

1 Mahmud Celaleddin Paşa, *Mir'at Hakikat*, III, s. 22.

2 Sarayda toplanan mecliste Dahiliye Nâzırı Hamdi Paşa salâbet ve metanetle beyan-ı mütalaa eylediğinden Abdülhamid, Edhem Paşa'nın yerine onu münasip görmüş ve ertesi günü sadrâzam yapmıştı.

3 Mehmed Süreyya, Nuhbetü'l-vekayi, Hususî kütüphanemizdeki gayr-i matbu kısım. Abdülhamid, babasının da itimad ettiği Edhem Paşa'yı severdi; kendisi gibi Edhem Paşa da Meclis-i Meb'ûsan'a aleyhtar idi. Berlin sefirliğinden, dahiliye nazırlığı için İstanbul'a davet edilmesi, hakkındaki itimadın devamından ileri gelmiştir.

4 Mehmed Memduh Paşa, *Esvat-ı Sudûr*, s. 31 ve Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, IV, s. 845.

da müessir olmuş ve bundan başka memlekete kültür hayatımızda büyük tesirleri görülen üç evlad yetiştirmiştir; bunlardan büyüğü Osman Hamdi, ortancası İsmail Galib ve küçüğü de Halil Edhem'dir.

Edhem Paşa, nafîa nâzırı iken 1873'de Viyana'da açılan beynelmilel sergiye *Usûl-i Mimarî-i Osmanî* ve *Elbise-i Osmaniyye* isimli iki eser göndermişti. Sergide yalnız Bâb-ı Hümâyun denilen Topkapı Sarayı'nın Ayasofya Camii tarafındaki birinci kapısının önündeki III. Ahmed çeşmesinin inşasiyle iktifa olunmasını münasip görmeyerek Türk mimarisiyle beraber o zamanki kıyafetlerini gösteren iki eser daha tertip ettirmeğe muvaffak olmuştur.[5] Bu eserlerin mukaddimeleri Türkçe, Fransızca ve Almanca yazılmış olup birinci eserin Türkçe metnini Ahmed Vefik Paşa ile beraber yazmışlardır. *Elbise-i Osmaniyye* isimli eserin Fransızca mukaddimesini ise büyük oğlu Hamdi Bey'e kaleme aldırmıştır; her iki eser de resim, plân, tezyinat ve kıyafetler itibariyle bugün dahi kıymetini muhafaza etmektedir.

1267 H. 1851 M. de Maarif-i Umumiye Meclisi şubesinden olmak ve on beş veya ayda bir defa toplanarak terbiye-i umumiyeye dair tedbirler almak üzere açılmış olan Encümen-i Dâniş âzalığına tayin olunan Edhem Paşa merhum Darülfünun'a tabîiyat derslerinde kullanılmak üzere mühim bir koleksiyon hediye etmiş olduğu gibi, Matbaa-i Âmire ve Rasadhâne'nin ıslâhında da âmil olmuştu. Tercümeye başladığı *Endülüs Tarihi*'nin bakiyesini sonradan şâir Ziya Paşa'ya bırakmıştı. Ziya Paşa merhum bunu ikmal ederek iki cilt üzerine bastırmıştır.

5 *Usûl-i Mimarî-i Osmanî*'nin tertibine müsaade edilmesi hakkında yazdığı tezkirenin sadaretten gelen ve iradesi çıkan cevabında şöyle diyor: "Viyana'da küşadı mukarrer olan sergi-i umumîde muhtelif memleketlerin mahsulât-ı arziyye ve sınaiyyesi teşhir ve ebniyye-i aliyye-i mimariyyesi aynen inşa kılındığı misillü Dersaâdet'te bulunan âsâr-ı mimariyye-i aliyyeden yalnız Bâb-ı Hümâyun pişgâhında vâki ceşme-i latifenin inşasiyle iktifa olunup alelûmum âsâr-ı mimariyye-i Osmaniyye'nin usûl ve kavaidini ve tarifat-ı tarihiyye ve fenniyyesini hâvi ve iktiza eden suver ve eşkâli muhtevi olmak üzere üç lisan üzere yani Türkçe ve Fransızca ve Almanca bir kitap te'lifiyle mezkûr sergide erbab-ı mütalaanın pîş-i nazar-ı takdirine vaz u takdim edilmesi..». Mezkûr sergiye eşya irsaline mahsus komisyonun reisi Nafia Nâzırı Edhem Paşa tarafından 1290 H. = 1873 M. de bastırılan bu eser 14 fasıl olup 1. fasıl mukaddime, 2. tarihî malûmat, 3. müteaddit mimarî tarzlar, 4. Bursa'daki Yeşil Camii'n tarifi, 5. Süleymaniye'nin tarifi, 6. Edirne'de Selimiye Camii'nin tarifi, 7. Yeni Cami, 8. Süleymaniye camilerinin tarifleri. 9. Şehzade Türbesi, 10. Sultan Ahmed Çeşmesi, 11. Azabkapısı Çeşmesi'nin tarifleri, 12. Osmanlı mimarisinde çiçekler ve tezyini şeyler, 13. Osmanlı mimarî tezyinatı hakkında malûmat 14. Tezkiretü'l-ebniye (Mimar Sinan in eserlerinden bahseden meşhur tezkire) bahislerini ihtiva eder. Bundan sonra tezyinat, resimler ve plânlar konmuştur.
Elbise-i Osmaniyye'ye gelince: *Les costumes populaires de la Turquie* ismiyle yazılan Fransızca nüshasında o zamanki Türkiye hudutları dahilinde bulunan vilâyetler halkının muhtelif kıyafetleri ayrı ayrı levhalar halinde gösterilmiştir; bu da 1873'de İstanbul'da basılmıştı.

Edhem Paşa merhumun büyük oğlu Osman Hamdi Bey 1258 H. = 1842 M. de İstanbul'da doğmuştur. Paris'te Hukuk Mektebi'nde bulunmuş ve yine orada Güzel Sanatlar Akademisi'nde resim tahsil etmiş ve ayni zamanda pek sevdiği arkeoloji derslerine devam ederek istifade eylemişti; on dört sene sonra memleketine dönen Hamdi Bey bazı hizmetlerde bulunmuş ve bu meyanda Bağdat valiliğine tayin olunan Midhat Paşa ile de o tarafa gitmiştir. Hamdi Bey babasının nafia nazırlığı zamanında ve 1873'de Viyana'da açılan beynelmilel sergiye komiser olarak iştirak eylemiştir.

Hamdi Bey'in şöhreti müzecilik ve ressamlıktadır; fakat asıl hizmeti müzecilik olduğundan onunla tanınmıştır. Tophane müşiri merhum Fethi Ahmed Paşa tarafından (Vefatı 1858) toplanarak bir müddet Askeriyye anbarı olan şimdiki Askerî Müze'de ve daha sonra da Çinili Köşk'te muhafaza edilen antika eşya Hamdi Bey'in 1881'de müze müdürü tayin olunmasına kadar adı müze olmakla beraber bir eşya yığını halinde kalmıştı.[6]

Hamdi Bey müze işine başladığı zaman taassup ve bilgisizlik yüzünden birçok müşküller ve manialarla karşılaşmış olmasına rağmen sırf çetin ve yenilmez azmiyle bize pek mükemmel bir müze yadigâr etmiştir. Hamdi Bey, eski eşyayı tasnif ve teşhir ettikten başka ilk defa olarak memleketin muhtelif yerlerinde yaptığı hafriyat ile buna birçok kıymetli eserler ilâve etmiş ve bundan başka 1883'de Sanayi-i Nefise Mektebi ismiyle bugünkü Güzel Sanatlar Akademisi'nin esasını kurmuştur.[7]

Günden güne artan müze eşyalarının Çinili Köşk gibi küçük bir yerde teşhir edilemiyeceğini gören Hamdi Bey merhum birçok zorluklarla 1313 H.=1895 M. de şimdiki büyük müze binasını yaptırmağa başlamış ve ikmalinde de muvaffak olmuştu.

Yirmi dokuz sene fasılasız surette müze müdürlüğü eden Hamdi Bey'in üzerinde sonradan Düyun-ı Umumiyye Osmanlı dâyinler vekâleti de vardı. 1910'da vefat eden Hamdi Bey vasiyeti üzere pek sevdiği Gebze'de Eskihisar yanındaki kendi arazisine defnedilmiştir.

Hamdi Bey'in bilhassa millî hayatımızı gösteren resimleri muhtelif mecmualarda neşredilmiştir. Resimdeki maharetinden dolayı kendisine beynelmilel mü-

6 İlk Osmanlı müzesi hakkında *Nevsal-i Osmanî*'nin 1328 senesine ait nüshasında Hamdi Bey'in vefatı dolayısıyla mühim malûmat vardır.

7 Bu mektebin 1881'de Köse Raif Paşa'nın nafia nazırlığı zamanında Mekteb-i Sanayi-i Nefise adiyle resim, helkeltraş ve mimarî öğretmeğe mahsus olarak açılması takarrür ederek binasının yapılmasına (şimdi Şark Eserleri Müzesi binası) başlanmıştı; fakat mektebin açılması 1883'de ve derslere başlanması da 1884 senesindedir.

teaddit sergilerden madalyalar verilmişti; resimlerinden bir tanesini Avusturya İmparatoru Franz Josef satın almıştır.

Edhem Paşa'nın ikinci oğlu İsmail Galib Bey de kıymetli âlimlerimizdendir. Şûra-yı Devlet âzalığında bulunmuş ve bir aralık bâlâ rütbesiyle müşavir olarak Girid'e gönderilmiş ise de hastalanarak avdetinden az sonra vefat etmiştir (1313 H.= 1895 M.). Kabri babasının yanındadır.

İsmail Galib Bey merhum bizde Abdüllatif Subhi Paşa'dan sonra gelen ve ilmî şekilde kolleksiyon tertip ve tasnif eden ilk meskûkâtçıdır.[8] Bu hususta biraderi Hamdi Bey'in müzede bir meskukât kısmı açmasına hizmet etmiştir. 1288 H. = 1870 M. ve 1299 H. = 1882 M. senelerinde iki defa basılmış olan aşarî usulü üzere *Yeni Mikyaslara Dair Risale* ve 1307 H. = 1889 M. de basılan *Takvim-i Meskûkât-ı Osmaniyye,* 1309 H.=1891 M. de *Takvim-i Meskûkat-ı Selçukiyye* ve 1311 H. = 1893 M. de hem Türkçe ve hem Fransızca olarak intişar eden *Meskûkât-ı Türkmaniyye Katalogu* ve 1312 H. = 1894 M. de çıkarılan *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Katalogu* en mühim eserlerindendir. Bunlardan başka İslâmî sikkelerle bir Mengücek ve bir de Selçukî (III. Alâeddin Keykubad'a aid) sikkesi hakkında yapmış olduğu tetkikleri bugün dahi kıymetlerini muhafaza etmektedir.[9]

Galib Bey merhumun oğlu Bay Mübarek Galib de meskukât, kitabeler ve tarihî mevzular üzerinde kıymetli eserler neşreyleyerek babasının izinde yürümüştür.[10]

Halil Edhem Eldem:

1861'de doğmuş olan Edhem Paşa'nın küçük oğlu merhum Halil Edhem, tarih, nümizmatik ve arkeolojide ihtisasiyle tanınmış ve beynelmilel şöhret kazanmış ve bunun neticesi olarak birçok ilmî cemiyetlerde âza bulunmuş olan âlimlerimizdendi. Türkiye'de henüz bu üç kısımda mütehassıs bir âlim yetişmemiştir; Halil Edhem'i diğer mütehassıslardan ayıran ve kendisine haklı olarak üstat sıfatını verdiren bu vasıflarıdır; bundan dolayı merhum üstadı tarihçi, meskûkâtçı ve arkeolog olarak üç noktadan tetkik etmek lâzımdır.

Halil Edhem babasının himmetiyle diğer kardeşleri gibi yetiştirilmiştir. İlk tahsiliyle orta tahsilinin bir kısmını İstanbul'da gördükten sonra Edhem Paşa'nın

8 İsmail Galib merhumdan evvel *Defter-i Meskûkât-ı Osmaniyye* ismiyle 1280 H.=1863 M. senesinde büyücek kıt'ada Paskal Bilezikcioğlu tarafından hem Türkçe ve hem de Fransızca olarak meskukâta dair 12 sayfalık bir eser vücuda getirilmiş ise de pek ibtidaî şekildedir.

9 Ahmed Tevhid, *Meskukât Kadîme-i İslamiyye Katalogu, Kısm-ı râbi, Medhal*

10 Edhem Paşa'nın Mustafa Bey isminde Galata gümrüğü nâzırı olup 1310 Zilhicce = 1893 Haziran'da vefat eden bir oğlu daha varsa da ilim vadisinde eser bırakmadığından kendisinden bahsetmedik.

sefirliği zamanında dört sene Berlin'de orta tahsil derecesindeki mekteplerde okumuş, müsbet ilimlerden tabiî ilimlerle kimya görmüş, yüksek tahsilini de İsviçre'de yaparak 1885'de Bern Üniversitesi'nden felsefe doktoru olarak çıkmıştır. Halil Edhem bu Avrupa tahsili esnasında pek sevdiği ve fakat babasının mümanaatı üzerine intisap edemediği arkeoloji derslerini de ihmal etmemiştir.

Avrupa'dan dönen Halil Edhem, Askerî dairede mütercimlik vesaire gibi bir iki memuriyetten sonra Mülkiye, Ticaret ve Hendesehâne-i Mülkî ve Darüşşafaka mekteplerinde muallimlik etti ve daha sonra da biraderi Hamdi Bey'e muavin oldu. 1909'da beş buçuk ay kadar şehreminliği eden Halil Edhem, istifasından biraz sonra Hamdi Bey'in vefatı üzerine müze müdürü tayin edildi.

Halil Edhem, 1931 senesinde tekaüt oluncaya kadar yirmi bir sene müze müdürlüğü etmiş, aynı senede İstanbul'dan meb'us intihap olunmuştur. Türk Tarih Kurumu'nun teessüsünden sonra inhilâl eden reis vekilliğine intihap olunan ve cidden kıymetli mütalaalariyle heyetimizi müstefid eden üstad, 8 Kasım 1938'de yine İstanbul meb'usu bulunduğu halde yetmiş yedi yaşında vefat ederek Edirnekapı'daki Şehitlik'te kendisinden birkaç sene evvel vefat eden oğlu Süleyman Edhem'in yanına defnedilmiştir.

Eserleri:

Üstadın yazılarının bir kısmı büyük ve küçük kitap halinde basılmış ve bir kısmı da uzun ve kısa makaleler şeklinde muhtelif mecmualarda ve bilhassa kendilerinin de âza bulundukları Tarih-i Osmanî Encümeni (sonradan Türk Tarih Encümeni) mecmuasında neşredilmiştir.

1. *İlm-i Tabakatü'l-Arz* (jeoloji). İlk eseri olup bir zaman mekteplerde okunmuştur.

2. 1321 malî senesinde (1905) biraderi Hamdi Bey'in kısa bir mukaddimesiyle müze neşriyatı meyanında ilk olarak meskukâta dair Arap ve Arap-Bizantin ve Osmanlı kurşun mühürlerine dair *Kurşun Mühürler Katalogu* isimli eseri basılmıştır.

3. Yine kitap halinde olarak 1334 mali (1918) senesinde Tarih-i Osmanî Encümeni külliyatının beşinci cildi olarak *Kayseri Şehri-Mebani-i İslâmiyye ve Kitabeleri* isimli eseri çıkmıştır. Kayseri şehrinin coğrafi ve tarihî ahvalini icmal eden eser, Selçukîlerle Ertena oğulları, Kadı Burhaneddin Ahmed, Karamanoğulları devirlerine ait kitabeleri muhtevi olup kitabe sahipleri hakkında müdekkikane malûmat vermektedir.

4. Kıymetli eserlerinden biri olan ve Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye kataloglarının altıncısını teşkil eden *Meskûkât-ı Osmaniyye* adlı eserinin birinci cil-

dini 1334 H. = 1916 M. de bastırmıştır. Müze neşriyatından olan bu cilt Orhan Gazi'nin sikkelerinden başlıyarak III. Murad'ın sikkeleri de dahil olmak üzere tertip edilmiştir ki mecmuu 427 sayfadır.

5. Müdekkik ve müsteşrik Van Berchem ile beraber tertip ettikleri İslâmî kitabelere dair *Sivas ve Divriği Korpusu.* Bunu Fransızca olarak Mısır'da neşreylemişlerdir.

6. *Topkapı Sarayı.* Türkçe ve Fransızca olarak Kanaat kütüphanesi tarafından 1931'de neşredilmiştir. Rehber mahiyetindedir.

7. *Yedikule.* Bu da Kanaat kütüphanesi tarafından Türkçe ve Fransızca olarak 1931 senesinde neşredilmiş olup meşhur Yedikule'nin tarihçesidir. İhtifalci Ziya Bey diye maruf olup Muhafaza-i Âsâr-ı Atîka Encümeni umumî kâtibi iken 1930 senesinde vefat eden Mehmed Ziya Bey'in hatırasına ithaf edilmiştir.

8. *Camilerimiz.* İstanbul'daki muhtelif camilerimizle bazı türbe ve sebillerimiz hakkında kısaca tarihî malûmatı havi olup 1932 senesinde Türkçe ve Fransızca olarak Kanaat kütüphanesi tarafından bastırılmıştır.

9. *Düvel-i İslâmiyye.* Gerek islâmî sikkeler ve gerek hükümdar aileleri hakkında müdekkik ve mütetebbileri tenvir etmek üzere M. Lane-Poole tarafından tertip edilmiş olan *The Mohammedan Dynasties* isimli mühim eserin ilâvelerle tevsi edilmiş mufassal nüshası olup 1927'de Maarif Vekâleti tarafından bastırılmıştır.

10. *İslami Nümizmatik İçin Bir Bibliyografya Tecrübesi.* 1932'de Ankara'da basılmış olup ilk meskukât âlimlerimizden Subhi Paşa ile İsmail Galib Bey merhumların hatıralarına ithaf edilmiştir. İslâmî sikkeler hakkında âlimane bir mukaddeme ile meskukâta dair neşredilen Türkçe ve Türkçeden başka dillerdeki eserlerin isimleriyle kısaca münderecatlarını havidir.

11. *Fihrist-i Umumi.* "*Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası"* nâmiyle 1911'den itibaren on üç sene ve "*Türk Tarih Encümeni Mecmuası"* adiyle 1924'den itibaren üç sene ki cem'an on altı sene intişar eden mecmuanın muhteviyatını göstermektedir. 1928 senesinde basılmıştır. Fihrist hem makale sahiplerinin isimleri ve hem makalelerin neşri sırasiyle iki türlü tertip edilmiştir. Mecmuada ayrıca tefrika suretiyle çıkan eserlerin ve Encümenin neşrettiği külliyatın isimleri de vardır. Türk Tarih Encümeni tarafından neşredilmiştir.

12. "*Mısır'ın son Memlûk Sultanı Melik Tomanbay II. adına Çorlu'da bulunan bir kitabe"* isimli eseri ise küçük kıt'ada bir tetkik olup Maarif Vekâleti tarafından 1935'de bastırılmıştır.

Bunlardan başka Tarih Kurumu için yazdığı Selçuk mimarîsine ait muhtasar bir eseri mahdut miktarda basılmıştır.

Merhum üstadın yukarıda isimlerini saydığımız kitaplarına ilâveten ekserisi kıymetli birer eser mahiyetinde olmak üzere *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* ve *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* diye iki isim almış olan kıymetli tarih revüsünde müteaddit yazıları çıkmıştır ki isimleri şunlardır:

1. "*Âl-i Germiyan kitabeleri*" 2. "*Sultan Osman-ı Sânî'nin Leh seferine dair Türkçe bir kitabesi*" 3. "*Bibliyografya*: Amida (Van Berchem'in)" 4. "*İstanbul'da en eski Osmanlı kitabesi*" (Rumeli hisarı'nda Zağanos burcu kitabesi) 5. "*Yörgüç Paşa ve evlâdına dair birkaç kitabe*" 6. "*Kitabeler nasıl kayıt ve zabt olunmalıdır*" 7. "*Karamanoğulları hakkında vesaik-i mahkûke*" (Yani kitabeler) 8. "*Kara Mustafa Paşa'nın Şopron* (Budin veya Budapeşte'nin garbinde olup Almanlar'ın Odenburg dedikleri kasaba) *şehri ahalisine beyannâmesi*" **9.** "*Sivas Sultanı Kadı Burhaneddin nâmına Kayseri de bir kitabe*" 10. "*Bibliyografya*": Üç eserin takdimi olup birincisi, L. Bouvat'nın Fransızca *"Arap ve Acem müverrihlerinin mazbutatına nazaran Bermekîler",* ikincisi, merhum Salih Münir Paşa'nın *"XVI. Lui ve Selim-i Salis"* adlı ve Fransızca olarak *Revue d'Histoire Diplomatique (1912) de* neşrettiği kıymetli makale,[11] üçüncüsü W. Bachmann'ın Şarkî Anadolu'daki (Musul'dan Trabzon'a kadar) cami, kilise ve türbelere dair almanca neşreylediği seyahatnamesinin birinci cildidir. 11. "*Bibliyografya*": Housmann'ın 1912'de Fransızca neşrettiği *Budin'deki Macar Saray-ı Kıralîsi* eseriyle Reinhold Lubenau'ın XVI. yüzyıl sonlarına doğru sefir maiyetinde İstanbul'a seyahati hakkında Almanca seyahatnamesi ve meşhur Alman âlimi Mordtmann'ın İslâm Ansiklopedisi'ne yazdığı *Kâtip Çelebi makalesi* hakkında. 12. "*Anadolu'da İslâmî kitabeler*" (Beyşehri, Uluborlu, Alâiye kitabeleri), 13. "*Hersekoğlu Ahmed Paşa'nın esaretine dair Kahire'de bir kitabe*" 14. "*Anadolu'da islâmî kitabeler: Melik Gazi*" 15. "*Karatay Hanı*" (Selçuk devleti ricalinden Celâleddin Karatay'ın). 16. "*Tokat'da İslâmî kitabeler*" 17. "*Bibliyografya*": Strzygowski'nin Almanca neşrettiği *"Iran ve muhaceret-i akvam"* eseri hakkında. 18. *"Gebze'de 787 hicret tarihli bir Osmanlı kitabesi*" 19. "*Ankara Ahîlerine dair iki kitabe*" 20. "*Merzifon'da Pervane Muinüddin (Süleyman) namına bir kitabe*" 21. "*Sultan Kayıtbay namına bir top*" 22. "*Trabzon da Osmanlı kitabeleri*" 23. "*Bir atın mezar kitabesi*" 24. "*Kârkiyaiyyeden* (Geylan'da hükûmet süren âile) *Ahmed Han'ın İstanbul'a ilticası hakkında bir vesika*" 25. "*Bibliyografya*": E. von Zambaur'un 1927'de basılan *Manuel de geneologie et chronologie pour l'histoire de l'Islam'ı* hakkında.

11 III. Selim'in şehzadeliği zamanında XVI. Louis ile olan muhaberelerine ait vesikaları *Belleten*'in 2. sayısında neşrettim. Bu münasebetle Salih Münir Paşa'nın yazılarından da istifade olunmuştur.

Üstadın eserleri hakkında kısa mütalaalar:

Merhumun bütün eserleri hakkında mütalaa yürütmeyeceğiz. Bunlardan birincisi zamanına göre talebe için faydalı bir mektep kitabı ve bazıları da *(Topkapı Sarayı, Yedikule, Camilerimiz* gibi) rehber mahiyetinde olup kısa tarihî mütalaaları ihtiva ettiklerinden ilmî kıymetleri yoktur; diğer eserleri hakkında kısaca malûmat vereceğim: Uzun yıllardan beri telif ettiği eserlerin hepsinin de ilmî kıymetleri yüksek olmakla beraber bunların içinde *Kayseri Şehri* ile *Tarih Encümeni Mecmuası*'nda neşrettikleri makaleler birinci sınıfta gelirler; bunlardan sonra *Düvel-i İslamiyye* ve *Meskûkât-ı Osmaniyye Katalogu* ve *Sivas ve Divriği Korpusu* gelmektedir.

Bay Halil Edhem'in *Kayseri Şehri-Mebani-i İslamiyye ve Kitabeleri* adlı eseri bizde şehir tarihi için yazılan ilk Türkçe eserlerdendir.

II. Meşrûtiyet'in ilânından sonra memleketimizde tarihî eser telif ve tercümesi yolunda bir faaliyet başgöstermişti. Bu faaliyet çümlesinden olarak bazı âlimlerimiz tarafından şehir ve vilâyetlerin tarihleri yazılmağa ve mahallî bazı tetkikler neşredilmeğe başlamıştı. Bu hususta Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuasının mühim bir âmil olduğu da göze çarpmakta idi. Bu sırada ilk defa vilâyet tarihi olarak 1330 senesinde Amasyalı Abdi zade merhum Bay Hüseyin Hüsameddin'in *Amasya Tarihi* isimli eserinin birinci cildi çıkmıştı[12]; bunu müteakib de Kayseri şehrine ait olarak merhum Bay Halil Edhem'in kıymetli eseri neşredildi.

İşte bu iki zat eserleriyle bizde vilâyet ve şehir tarihini tetebbu yolunu açtılar; bunlardan birincisi yani Hüseyin Hüsameddin, Anadolu tarihini yazabilmek için gayr-i matbu Arapça tarihlere ve bilhassa Suriye ve Mısır'da yazılmış eserlere müracaatı ve bundan başka mahallî mahkeme-i şer'iyye sicilleriyle vakfiyelerin tetkikini tavsiye etti. Halil Edhem de tarihî eserlerden başka daha ziyade kitabe ve sikkelerle tarihî tetkikatın ileri gideceğini gösterdi. İşte bu suretle millî tarihimizi tetkik için gösterilen bu geniş yolda –zor ve üzücü olmakla beraber– yürünmeğe başlandı. Ben, bu iki üstadın eserlerini rehber yaparak *Sivas Şehri* ve *Kütahya Şehri* isimli eserleri neşrettim. Beni takiben mahallî tarihe ait eserler ve makaleler neşredildi; vakfiyelerden, mahkeme-i şer'iyye sicillerinden, kitabelerden istifade olunmağa başlandı. Atatürk'ün himayelerinde olarak Türk Tarih Kurumu'nun kurulması, millî tarih tedkiklerinin hızını arttırdı ve bu çalışma meşkûr semereler vermeğe başladı.

Halil Edhem, *Tarih Encümeni Mecmuası*'nda "Kitabeler nasıl kayıt ve zabt olunmalıdır" başlığıyle neşrettiği yazısı ile kitabelerin zabtı hakkındaki usûl ve

12 Merhum Trabzonlu Şakir Şevket'in 1294'de bastırdığı iki küçük ciltlik bir *Trabzon Tarihi* varsa da münderecatı basit olup şehir tarihi mahiyetinde değildir. Şakir Şevket, mahallî tarih için mahkeme-i şer'iyye sicillerinden istifade hususunda *Amasya Tarihi* müellifi Hüseyin Hüsameddin'e tekaddüm etmişti.

kavaidi ve bunun ehemmiyetini bildirmişti; filhakika bundan sonra bizde kitabeler kaydına yol açıldı. Bunun lüzum ve ehemmiyeti hakkında fazla söz söylemeğe ihtiyaç olmadığı aşikârdır; kitabelerin tarihin karanlık noktalarını aydınlatan meşalelerden biri olduğunda herkes müttefiktir.

Bizde kitabelerin kayıt ve zaptı hususunda rehber Halil Edhem'dir; merhum daha Van Berchem'le beraber *Sivas ve Divriği Korpusu*'nu çıkarırken bu işe başlamış bulunuyordu. Daha sonra ise bunu teşmil etti. Anadolu'nun birçok yerlerini bizzat gezmiş ve tarihî eserleri tetkik etmiş olan üstat, onların kitabelerini de alarak eserlerinde ve bilhassa *Tarih Encümeni Mecmuası*'nda neşrederek izahat vermiş ve bu sayede Anadolu tarihinin karışık ve mübhem noktalarının bir hayli si doğru olarak öğrenilmiştir.[13]

Bay Halil Edhem'in *Meskûkât-ı Osmaniyye* isimli eseri bizde Osmanlı sikkelerine dair tertip edilen katalogların sonuncusudur. Bugüne kadar Osmanlı sikkeleri hakkında henüz başka bir katalog neşredilmemiştir; bu eser müzede Ahmed Tevhid ve Ali Beyler tarafından okunup tasnif edilmiş paraların kataloğudur.

Bay Halil Edhem'in *Düvel-i İslâmiyye* ismiyle İngiliz müsteşriklerinden St. Lane-Poole'ün eserini birtakım ilâvelerle tevsîan tercüme edip irfan hayatımıza yadigâr bırakması cidden minnet ve şükrana lâyiktır. Çok zaman evvel basılıp eskimiş olan Lane-Poole'un eseri, eğer sadece tercüme edilseydi faydası pek az olacak idi; halbuki mütercim bilhassa Anadolu ve İran'daki Türk devletlerine taalluk eden eserlere de müracaat ederek kitabına kıymetli silsileler ilâve eylemiştir; bundan başka Barthold'un yazılarından ve eserin mukaddimesindeki bibliyografyadan da istifade edilmiştir; fakat *Düvel-i İslâmiyye* 1927'de basılmış olduğundan merhum üstadın Anadolu'ya ait neşrolunan yeni eser ve silsilelerden istifade etmesi de mümkündü; bu yapılmadığından dolayı o kısımlar eksik ve bazıları da yanlış olarak kalmıştır; mütercimin, Anadolu tarihine ait not ve silsilelerinde Ahmed Tevhid'in makalelerinden çok istifade ettiği görülmektedir.

Üstadın *Mısır'ın son Memlûk sultanı Melik Tomanbay II. adına Çorlu'da bulunan bir kitabe* adlı eseri kitabenin oraya ne suretle konduğundan ziyade Tomanbay'a ait malûmatı havi olup şöyle böyle yazılmış bir risale mahiyetindedir ve müdekkiklerden ziyade mütetebbiler için istifadelidir.

Tarih Encümeni Mecmuası'ndaki yazılarının birçoğu (Âl-i Germiyan kitabeleri, Karamanoğullan kitabeleri, Anadolu'da İslâmî kitabeler isimli âlimane tetkikleri gibi) gerek Selçukîler ve gerek Beylikler zamanındaki Anadolu tarihini aydınlatmaktadır. Yine bu cümleden olarak Osmanlı tarihine taalluk eden vesikaların neşri de bu tarihin bilhassa ilk kısımlarındaki mübhem yerlerin bir kıs-

13 Halil Edhem vefatından birkaç sene evvel topladığı kitabelerin estampajlarını Tarih Kurumu Kütüphânesi'ne hediye etmişti.

mını ortadan kaldırmıştır. Vesikalar münasebetiyle verilen kıymetli malûmat ise her zaman kuvvet ve ehemmiyetini muhafaza edebilecek mahiyettedir.

Merhum Halil Edhem memlekette ve bilhassa İstanbuldaki eski eserlerin yıktırılmayarak muhafazası hususunda çok çalışmıştır; Bahçekapısı'nda Hamidiye İmareti yerine Dördüncü Vakıf Hanı yapılırken imaretin köşesinde bulunan ve XVIII. yüzyıl sonlarına ait olan I. Abdülhamid sebilini büyük bir dikkatle söktürerek hiç kırılıp bozulmadan Gülhane Parkı kapısının karşısındaki şimdiki yerine koydurmuştur. Çarşıkapısı tarafındaki meşhur Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Medresesi'yle sebili onun şahsî teşebbüsiyle kurtarılmış ve yol açmak için yıktırılmamıştır.

Sivas'taki Çifte Minare denilen Selçukîler zamanına ait[14] Darülhadis'in cephe kısmı merhumun gayretiyle ve yan duvarları yapılmak suretiyle yıkılmaktan kurtarılmıştır. İstanbul'u imar edeceğiz diye şuursuzca yapılan hareketlerin müteaddit defalar önüne geçtiğini biliyoruz. Bundan dolayı II. Meşrutiyet'ten sonra İstanbul imarı için teşkil edilen meclislerde merhum da âza olarak bulunur ve mütalaasını pervasızca söylerdi.

Maarif vekilleri içinde, Halil Edhem merhumun naz ve istiğnasına ve bazan asabî hallerine karşı, gençliğine rağmen en ziyade sabır gösteren ve daima üstadı tatmin edecek surette hareket eden merhum Necati Bey'di. Hattâ Necati Bey vekâlette alâkadar arkadaşlara üstadı gücendirmemek için vesayâda bulunurdu. Bay Halil Edhem biraz sıkışınca "istifa ederim" sözleriyle vekâleti tehdit eder, vekâlet de kendisinin fazilet ve yüksek şahsiyetine hürmeten ileri gitmezdi. Bir defa cuma tatili günü İstanbul Müzesi'nin memleketimize gelecek kibar ve siyasî birkaç ecnebiye açılmasını vekâlet kendisine yazdığı halde tatil olduğu için dayanıp açmamıştı.

Merhum üstat, zarif nükteleri ve latifeleriyle beraber aynı zamanda gayet müstehzi idi. Farkına varılmadan ince alaylar yapar ve kendisinin mizac ve meşrebini bilmeyenler bunun farkına varamazlardı. Hiddeti burnunun ucunda olup hemen parlar, fakat az sonra yumuşardı.

Müzeci, meskukât mütehassısı ve millî tarihçi olarak yetişmiş olan merhum üstadımızın yeri bugün tamamen boş kalmıştır.[15]

[*Halil Edhem Hatıra Kitabı*, II, Ankara, 1948]

14 Bu binayı İlhanlı veziri Şemseddin Mehmed Cüveynî yaptırmıştır.

15 Edhem Paşa ailesi ve Halil Edhem üstadımız hakkında bu küçük makaleyi yazarken merhumun ve biraderlerinin eserlerinden başka *Mir'at-ı Hakikat, Osmanlı Müellifleri, Nuhbetü'l-vekayi* (Gayr-i matbu ciltleri), *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye, Sicill-i Osmanî, Esvat-ı Sudur, Meşhur Adamlar Ansiklopedisi, Nevsâl-i Osmanî* (1325 malî, 1327 hicrî senesi) isimlerindeki eserlere bakılmıştır.

"SADRÂZAM KÂMİL PAŞA'NIN SİYASÎ HAYATI" İSİMLİ ESER DOLAYISIYLA II. ABDÜLHAMİD DEVRİNDE KÂMİL PAŞA

Rahmetli, Sadrâzam Kâmil Paşa'nın oğullarından Sayın Bay Hilmi Kâmil Bayur, babasının siyasî hayatına dair derli toplu bir eser neşrederek bir nüshasını da bana göndermek lûtfunda bulunmuşlardır; müteşekkiren aldım ve okudum.* Kâmil Paşa'nın mektep hayatından itibaren vefatına kadar olan tercüme-i hali ve siyasî faaliyeti açık bir surette yazılmıştır. Dördüncü sadaretinden vefatına kadar olan kısım hemen hemen bilinmediğinden, eserde burası da tamamlanmaktadır. Kâmil Paşa'nın kaleme aldığı *Hatırat*** ikinci sadaretinden azil ve Aydın valiliğiyle İstanbul'dan çıkarıldığı devre kadar yazılmış ve vadedilen ikinci cildi neşredilmemiş olduğundan, Hilmi Kâmil Bey'in eserinin sahife 186'dan aşağısı hatıratın ikinci cildi sayılmak icap etmekte ise de, yine hatıratın tamamı sayılamaz.

Kâmil Paşa, *Hâtırat*'ında, merhum Said Paşa gibi lüzumu halinde kendisini savunmak için sadareti zamanına ait vesikaların tamamiyle suretlerini almağa lüzum görmemiş ve sözü gibi hatıratını da kısa, münekkah yazmıştır.

Yıldız evrakı arasında Kâmil Paşa'ya âit olup onun faaliyetini ve II. Abdülhamid'le nasıl uğraştığını gösteren bir hayli vesika vardır ki insan onları okuyunca, paşanın bir kısım lüzumsuz işlerle ve suallerle nasıl yorulduğunu ve çeşit çeşit jurnal ve âdi propagandalarla nasıl hırpalandığını, yıprandığını görüp iğrenmemek mümkün değildir. İşte yukarıda Kâmil Paşa'nın hâtıratının tam olmadığını söyleyişim bunların esere geçmemesinden dolayıdır.

Kâmil Paşa, II. Abdülhamid zamanında çektiklerini unutup Meşrutiyet devrinde serbest hizmet edeyim derken, talihsizlik burada da peşini bırakmamıştır. 1908 Meşrutiyetinin ilânını mükeakip Said Paşa'nın yerine üçüncü defa

* Hilmi Kâmil Bayur, *Sadrâzam Kâmil Paşa – Siyasi Hayatı*, Ankara, 1954.

** *Hatırat-ı Sadr-ı Esbak Kâmil Paşa*, İstanbul, 1329 (1913).

sadrâzam olmuştu; fakat İttihad ve Terakki'nin hükûmet işlerine fazla müdahale etmesi yüzünden, cemiyet ile arası açılarak infisal ettirilmiş ve sonradan yapılan bazı teşebbüslere rağmen cemiyet ile arası düzelmemişti. İşte bu tarihten itibaren haksız ve yersiz olarak aleyhinde pek çok yazı yazdırılarak propaganda yapılmak suretiyle onun hizmeti ve değeri hiçe indirilmek istenmiş ve hattâ pek garip olarak Kâmil Paşa, taraftar olduğu Meşrutiyet aleyhdarlığı ile itham olunmuştu. Bugün Yıldız evrakı arasında gördüğümüz vesikalar, bu devlet adamının vatanseverliğini, bu hususdaki faaliyetini, karakterini açıkça göstermiş olduğundan, aleyhinde yazılan ve yapılanlarla vesikaların ne kadar tezad teşkil ettiği görülmektedir.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde milletvekili bulunmuş olan İttihad ve Terakki'nin bazı ileri gelenleriyle görüştüğümüz sırada, bir münasebet getirerek Kâmil Paşa hakkındaki fikirlerini sormuştum; aldığım cevap, Kâmil Paşa'nın lehinde olup o tarihte acemi olduklarından anlaşamadıklarını ve merhumun da kindarlığı sebebiyle kendilerine yanaşmadığını söylemişlerdi. Ben Meşrutiyet'in ilânını müteakip üniversiteye devam ettiğim sırada İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin Eyüp şubesine kaydedilmiştim. Rehberim merhum Hafız Kemal Bey'di [Sun] ki bir ara Bilecik'ten milletvekili seçilmişti; bundan dolayı Kâmil Paşa aleyhindeki propagandaları içten ve dıştan yakinen bilirim. Kâmil Paşa hakkında beni ikaz ederek onun hizmetlerinden bahis ile aleyhindeki yazıların, söylenen sözlerin doğru olmadığından ilk defa bahseyleyen Hasip Bey adında bir zattır. Hiçbir partiye mensubiyeti olmayan Hasip Bey, ticaret ile uzun müddet İngiltere'de ve bir ara Fransa'da bulunmuş yaşlı, tecrübeli hürmete şâyân bir kimse idi. Hasip Bey, Kâmil Paşa'nın hizmetlerini Aydın valisi bulunduğu sırada münevver gençleri himaye eylediğini, isimleriyle sayarak söylemiş[1] onun aleyhindeki isnatların yersiz olduğunu, Meşrutiyet'e lâyik bir sadrâzam bulunduğunu ve bir zaman sonra tarihin bunu aydınlatarak Kâmil Paşa lehine hüküm vereceğini söylemişti.[2]

Otuz yedi sene sonra Yıldız evrakını ve Kâmil Paşa'nın lâyihalarını, sarayla olan münasebetini, valilikteki yazılarını okuduğum zaman, Hasip Bey'i rahmet-

1 Bu gençler, merhum Tokadızade Sekip, Avukat Nevzad, Doktor İbrahim ve Abdülhalim Memduh beyler olup Kâmil Paşa'nın Aydın valiliği zamanında afvolunarak menfadan İzmir'e gelmişler ve valinin himayesine mazhar olmuşlardı. Bunlar hakkında Ferik Şâkir Paşa'nın vermiş olduğu 6 Muharrem 1318 (6 Mayıs 1900) tarihli bir jurnal sureti aşağıda 8 numaralı nottadır.

2 Rahmetli hocamız Abdurrahman Şeref Bey *Tarih Musahabeleri* isimli eserlerinde (s. 348) "İâde-i Meşrutiyet – Said ve Kâmil Paşalar" isimli yazılarında her iki büyük veziri tarafsız olarak tedkik ettiğini söylemiştir. Merhum, "Yıldız evrakını görmemiş olduğundan tedkikini tabiî olarak görebildiği ve temas neticesinde anlayabildiği malûmata inhisar ettirmektedir ve bundan dolayı da noksandır; maamafih elindeki vesaike ve bizzat müşahedesine göre muhakemesi tarafsız sayılabilir.

le andım. Ben, bu makalemde Kâmil Paşa'nın tercüme-i halini yazacak değilim; fakat onun hükûmet reisi olarak iş gördüğü istibdad devrindeki durumunu gördüğüm vesikalardan okumuş olmam itibariyle buna istinaden bazı mütalaalarda bulunacağım. Yazdıklarım bugün tasnif edilmekte olan Yıldız evrakından istifade edilmek suretiyle vücut bulmuştur.

II. Abdülhamid devrindeki vükelânın karakterleri itibariyle, fikir ve kanaatlerini tereddütsüz açıkça söyleyeninin ve en ciddîsinin Kâmil Paşa olduğu görülüyor. Kâmil Paşa, herhangi bir mesele hakkında, merhum Said Paşa gibi türlü türlü mütalaalar beyan etmiyor, kendisine pâdişâh tarafından sorulan bir meseleyi veya mesuliyeti altında bulunan meclis-i vükelâdaki bir işi muhakeme ve mütalaa ederek bir fikir beyaniyle onda sebat ettiği görülüyor. Said Paşa ise, bir mesele hakkında birkaç fikir serd eder ise de, bunlardan birisi üzerinde kat'i olarak durmazdı. Siyasî meseleler hakkında Kâmil Paşa'nın ağzından veya yüzünden hiçbir suretle mâna çıkarılmak mümkün değildi, hissiyatını son derecede saklardı; ketumdu.

II. Abdülhamid devri olayları hakkında bir hüküm verebilmek ve devlet adamlarını tartabilmek için yalnız Bâbıâli ve diğer devlet daireleri evrakiyle her bir mesul şahsın kendi lehine yazdığı hâtıraları tetkik etmenin kâfi gelmediği anlaşılıyor. Bu hususta görülmesi zarurî olan bir arşiv de Abdülhamid'in saklamış olduğu vesikalardır. Bu vesikalar tetkik edilince, hacı görünen nice devlet ricalinin iç yüzleri meydana çıkmaktadır.

Sultan Abdülhamid, bilhassa merhum Midhat Paşa'nın Yıldız'daki muhakemesine takaddüm eden günlerden itibaren Bâbıâli'nin nüfuzunu hiçe indirerek hemen bütün işleri saraya nakletmiş ve Bâbıâli saraydan verilen emirleri tebliğ ve icra eden ve padişahın vehimli suallerine karşı cevap veren bir makam derecesine indirilmişti. O kadar ki saray hükûmete sormadan ve hükûmetin haberi olmadan doğrudan doğruya kendisinin tayin edip gönderdiği hafiye ve casusları vasıtasiyle iş görmeği âdet etmişti; bunların sarayda herhangi bir mabeyinci vasıtasiyle muhabere etmek üzere şifreleri vardı. Pâdişâhın tertip ettiği bu gizli işler halledildikten sonra keyfiyet Bâbıâli'ye bildirilir ve sadrâzam da verilen emri icra ederdi. Midhat Paşa'nın tevkifi işi, Kâmil Paşa'nın valiliğindeki hareket tarzı bu tertip neticesi idi. Midhat Paşa, aleyhindeki hareketlerden kendi vesaiti ile haberdar olmasına ve Türk ve ecnebi dostları tarafından haberdar edilmesine rağmen, asıl hedefin kendi şahsı olduğunu anlamayarak Abdülhamid'in tuzağına düşmekten kendisini kurtaramamıştı; fakat Mithat Paşa hâdisesinden ders almış olan Kâmil Paşa aşağıda görüleceği üzere daha tedbirli davranmıştır.

İşte sarayın bu idare tarzı dolayısiyle vehimli ve vesveseli pâdişâhın bendegân denilen ve pâdişâha kullukta birbirleriyle rekabet eden bir sınıf vardı. Bunlardan başka hariçte de epey bir yekûn tutan nazırlar, valiler, mutasarrıflar ve bir güruh hafiyeler bulunuyorlardı. Bunlar çeşitli jurnallerle pâdişahın vehim ve vesvesesini tahrik ediyorlardı. Sadrâzamın, devlet ricalinin vazifelerine gelişleri, kimlerle görüştükleri, konaklarına kimlerin gelip gittiği, saat kaçta nereden gelip geçtikleri memur hafiyeler tarafından günü gününe saraya bildirilirdi. Bu jurnaller arasında dikkate şâyân bir iş olup o iş, o günün akşamına kadar pâdişâha arzedilmezse keyfiyet derhal sadrâzamdan sorulurdu. Vilâyetlerdeki kodaman valilerin de bütün hareket tarzları muayyen ve muvazzaf, kumandan, yaver, mutasarrıf ve saire taraflarından şifrelerle saraya bildiriliyordu.

Bâbıâli'de sadrâzamın, nezaretlerde nazırların harekâtı da kontrol altında idi. Vükelâ meclisindeki müzakerelerde sadrâzamın veya herhangi bir nazırın ne söylediği ve ona ne cevap verildiği, hülâsa müzakerenin safahatı vükelâdan vazifeli olanları tarafından derhal saraya bildirilir ve Sultan Abdülhamid meclis harekâtına teferruatiyle vakıf olurdu; meclis görüşmeleri bir zaman maliye ve nafıa nazırlıklarında bulunmuş olan Mahmud Celâleddin Paşa ile evvelce dahiliye nazırı olan Halil Rıfat Paşa taraflarından pâdişâha arzediliyordu.

Sadrâzamın veya vükelâdan birisinin bir ecnebi sefaretinin dâvetine icabet etmesi ancak pâdişâhın müsaadesiyle olabilirdi. Yıldız evrakı arasında bu hususlara dair öyle garip jurnaller, sual ve cevaplar vardır ki insan bunları okuyunca hayret etmemek ve bu hallerden müteessir olmamak kabil değildir. Bunlardan mevzuumuzla alâkasına mebni Kâmil Paşa sadaretindeki bir hadiseden kısaca bahsedelim:

Kâmil Paşa, birinci defa sadrâzam iken pâdişâhın iradesiyle bir gün Trabya'da yazlık sefarethanede bulunan bir elçinin ziyaretine gitmiş, muayyen bir müddet görüştükten sonra dönmüş ve ertesi günü mülakat hakkında pâdişâha bir arize takdim eylemiş. Daha sonra saraydan gönderilen bir memur sadrâzamın yanına gelerek kendisinin sefarete gitme, görüşme ve avdeti saati ile saraya takdim edilmiş jurnalin gösterdiği saat arasında fark görüldüğünü ve bu farkın neden ileri geldiğini sormuş. Yani jurnalde gösterilen saat daha ziyade olduğundan aradaki bu saat farkı sırasında sadrâzamın nerede bulunduğunu Sultan Abdülhamid öğrenmek istemiş. Kâmil Paşa, aradaki saat farkının çatana ile Trabya'ya giderken denizin fazla olması sebebiyle gidilemeyerek mecburen sahile çıkılıp tedarik edilen bir araba ile gidildiğini ve aradaki farkın bundan ileri geldiğini arz eylemiştir.

Okuduğum hâtıralar arasında te'vile ve kendisini tezkiyeye kalkmayarak hatıratını yazmış olanların başında Kâmil Paşa'yı gördüm. Lehinde olan bazı ve-

sikaları hatıratında zikretmeğe bile lüzum görmeyerek, ihtimal suretlerini bile almayarak sözlerini kısa kesmiş ve hatıratını şişirmemiştir. Buna mukabil, diğer hatırat yazanların mühim bir kısmı hâdiseleri kendi lehlerine çevirmek ve kusurlarını seleflerine ve daha sonraki olaylara göre haleflerine yüklemişler ve kalemleri kuvvetiyle kendilerini savunmuşlar ise de Yıldız vesikaları işlerin cereyan tarzını ve hakikatleri ortaya koymakla hassas bir terazi vazifesi görmektedir.

Kâmil Paşa, merhum Said Paşa'nın dördüncü defaki hükûmet reisliğinden infisalleri üzerine 15 Zilhicce 1302'de (25 Eylül 1885) evkaf nazırı bulunduğu sırada sadrâzam olmuştur; Said Paşa'nın infisaline sebep, Bulgarların, Şarkî Rumeli ile Bulgaristan'ı birleştirmek üzere âni harekete geçmeleri olmuştur. Kâmil Paşa'nın sadareti 29 Muharrem 1309 (4 Eylül 1891) tarihine kadar altı sene bir buçuk ay devam etmiş ve siyasî hâdise olarak başlıca pek ziyade yorucu ve üzücü olan Şarkî Rumeli ve Mısır meseleleriyle uğraşılmıştır. Dahilî işlerden ise başta gelen malî ve idarî işler sarayın müdahalesi, mürtekipleri himayesi yüzünden ağır gitmiş fakat oldukça muvaffakiyet hasıl olmuştur.

Kâmil Paşa'nın sürekli olan bu birinci sadaretinde dikkati çeken noktalardan birisi, hükûmet işlerini saraydan görmek isteyen pâdişâhın bu itiyadının sadrâzam tarafından mümkün mertebe önüne geçilmiş olmasıdır; Kâmil Paşa bu hususta epey mücadele etmiş ve yaptığı işleri kendi mesuliyeti altında yapmıştır. Sultan Abdülhamid bazan, sadrâzamın icraatı hakkında veya onu tenkid yollu bir sual sorsa, Kâmil Paşa onu nokta-i nazarına göre cevaplandırmak suretiyle mukabele ederdi; şayet pâdişâh müdahalede ısrar edecek olursa o zaman da Kâmil Paşa, yerine kimi münasip görüyorsa onu sadarete getirebileceğini söylemekten de çekinmezdi.

Kâmil Paşa, devletin acıklı durumunu teşrih ile âtisini temin eylemek için yapılması gereken icraata dair Sultan Abdülhamid'e takdim eylemiş olduğu 8 Ramazan 1305 (19 Mayıs 1888) tarihli lâyihası ve Mısır meselesinde ısrar edilmemesi ve kendisine itimad edilmiyorsa yerine başka birisinin tayin,olunması hakkında takdim eylemiş olduğu 23 Zilkade 1308 (30 Haziran 1891) tarihli arizesi, onun işlerine vermiş olduğu ehemmiyeti ve makamı için kul olmayacak cesaretini göstermektedir.

Kâmil Paşa, Bâbıâli'ye taallûk eden işleri mesul hükûmet reisi olarak yapmış ve tertibatını aldıktan sonra keyfiyeti teferruatiyle pâdişâha arz eylemeği usul ittihaz etmek suretiyle muamelâtına uluorta sarayı müdahale ettirmemiş olduğu-

nu vesikalardan öğreniyoruz. Meselâ, İtalyanların Trablusgarb ve Bingazi üzerindeki emelleri 1877'deki Osmanlı-Rus muharebesinden sonra kendisini göstermeğe başlamıştı. Kâmil Paşa'nın bu birinci sadaretinde İtalya hükûmetinin Trablusgarb'a asker sevk edeceği hakkında alman haberler üzerine, sadrâzam derhal Trablusgarb valisini vaziyetten haberdar ederek uyanık bulunmasını bildirdiği gibi, keyfiyeti seraskere de beyan ile askerî tertibat alınmasını söyledikten sonra meseleyi pâdişâha arz eylemiştir.[3]

Kâmil Paşa'nın sadaretinin uzaması ve bu tarzdaki hareketi gerek sarayda ve gerek saraya mensup devlet ricali arasında aleyhinde çeşitli iftiralarla jurnaller verilmesine sebep olmaktaydı. Aleyhine çalışanlar arasında en başta Rus elçisi Nelidof ve Fransa elçisi Kont Montebello ile meşhur hafiyelerden mabeyin ikinci kâtibi Kadri Bey, Meşhur Ebülhüda Efendi, Derviş Paşa ve bir zaman Kâmil Paşa'nın himayesini görmüş olan sabık Bulgaristan komiseri Gadban Efendi ve Mahmud Celâleddin Paşa ile oğlu Salih Münir Bey (Paşa) ve hademe feriki Şakir Paşa bulunuyorlardı. 5 Ağustos 1891'de Abdülhamid tarafından Nelidof'a gönderilmiş olan Salih Münir Bey'e, Rus elçisi:

"Rusya'nın devlet-i aliyyenin tamamî-i istiklâline taraftar olduğunu ve İngiliz siyaseti takip eden Kâmil Paşa'nın maksat ve emeli zât-ı şahriyarîlerini düvel-i malûmenin hüküm ve nüfuzuna kolayca tebaiyyet ettirmek olduğundan bu arzusuna nail olmak için devlet-i aliyye ile Rusya arasında sık sık hâdisat ve müşkilât çıkarmağa, elhasıl iki dost devleti birbiriyle bozuşturmağa her bâr sây ettiği ve binaenaleyh, müşarünileyh kullarına asla emniyeti kalmadığını ve hem de Kâmil Paşa tuttuğu yanlış politikasiyle devlet-i aliyyeyi bir vâdi-i hevlnâke sevketmekte olduğunu" söylemiştir. Filhakika bu telkinin tesiriyle Abdülhamid, Rusya tarafına temayül eylediğinden Kâmil Paşa'nın mevkii sarsılmağa başlamıştır.

Kâmil Paşa aleyhindeki jurnallerden birisi enteresandır. Sultan Abdülaziz'in hal'inin mukaddimesi, softaların nümayişi olmuştu; Kâmil Paşa sadaretinde de buna benzer bir tertip yapılmıştır. Güya, Kâmil Paşa namına olarak, medrese talebelerine para dağıtıldığı hakkında pâdişâha bir jurnal verilmiş, vehimli hükümdar amcası Abdülaziz vakasını hatırlayarak telâşlanmış. Bunun üzerine mabeyinci Hacı Ali Bey'in (Paşa) riyasetinde teşkil edilen tahkikat heyetinde bu tertibin Mahmud Celâleddin Paşa'nın eseri olduğu anlaşılmıştır. Fakat bu jurnal sa-

3 İbrahim Hakkı Paşa'nın sadaretinde ve Mahmud Şevket Paşa'nın da o kabinede harbiye nazırı bulunduğı esnada Trablusgarb'in İtalyanlar tarafından işgal edileceği haber alınmasına rağmen hükûmetçe oraya hiçbir kuvvet sevkedilmeyerek tamamen işgale açık bırakılması ve hatta mevcud kuvvetin Yemen'e gönderilmesi ile Kâmil Paşa'nın aldığı tertibatın mukayesesini okuyuculara bırakıyorum.

hibi iftirasından ve pâdişâhı heyecana düşürdüğünden dolayı cezalandırılacağı yerde aksine olarak haftasında nişan-ı osmanî ile de taltif olunmuştu.[4] Kâmil Paşa sadaretinde bir ara maliye nazırlığı yapmış olan Mahmud Celâleddin Paşa, sarraflarla uyuşarak askerî maaşları kırmak suretiyle epey para aldığının tahakkuk etmesine mebni, sadrâzamın teşebbüsü ile nazırlıktan azledilmiş ise de bu korkunç jurnalci hakkında Abdülhamid'in teveccühü Mahmud Celâleddin Paşa'nın vefatına kadar devam etmiştir.

Kâmil Paşa aleyhinde yağdırılan jurnallere ilâveten, onun azline garib bir jurnal sebep olmuştur. Maliye kâtiplerinden Hüseyin Hüsnü isminde birisinin takdim etmiş olduğu jurnalda, Kâmil Paşa'nın, Abdülhamid'i hal ile Sultan Murad'ı tekrar hükümdar yapmak istemesinden bahsederek; şeyhülislâm kapısında murafaa suretiyle görülen meşhur Maksudiye Hanı davasındaki maksud kelimesi kapalı olarak Murad demek olduğunu beyan eylemiş[5] neticede hem Kâmil Paşa ve hem de şeyhülislâm Bodrumî Ömer Lütfi Efendi derhal azledilmişlerdir.

Kâmil Paşa'nın yerine Girit vali ve kumandanı Cevad Paşa ve ondan sonra da Said Paşa beşinci defa sadrâzam olmuşlardı. Bu sırada Anadolu'da Ermenilerin isyanı patlak vermiş. Sason âsilerine karşı ciddî hareket edilmesi ecnebi müdahalesine (İngiltere, Fransa, Rusya) meydan verdiği gibi İstanbul'daki vakalarda da Zabtiye Nazırı Nazım Paşa'nın Said Paşa aleyhine hareketi onun sadaretten infisaliyle Kâmil Paşa'nın ikinci defa sadarete getirilmesini mûcib olmuştur (13 Rebiülâhır 1313) (3 Ekim 1895).

Kâmil Paşa'nın bu ikinci sadareti bir ay altı gün sürmüştür. Azlinin sebebi de mesul bir hükûmet idaresi ile sarayın işlere müdahale etmemesi hakkındaki takriri olmuştur. Şöyle ki:

Sultan Abdülhamid, dahilî hâdiselerde ecnebi devletlerin müdahalelerinin önünü almak için nasıl hareket etmek icabedeceğini Kâmil Paşa'dan sormuş, sadrâzam da bu hususa dair takdim eylediği hususî arizesinde: Müşkilâtın halline çare olarak, devlet işlerinin eskiden olduğu gibi saraydan Bâbıâli'ye naklini ve pâdişahın keyfî hareket eylemenin mesuliyetinden kurtulmasını ve memleke-

4 *Kâmil Paşa'nın Hatıratı*, s. 123.

5 Merhum Memduh Paşa, *Esvât-ı Sudûr*'da şöyle ediyor: "Mısır meselesinin halli İngiltere devletiyle uyuşulmağa vabeste ve pâdişâh ise Rusya politikasına çeşm-beste bulunmakta iken Kâmil Paşa cânibinden o yolda mâruzât sarayca hoş görünmediğine binaen ipliğini boyamak isteyen kurnazlar onun mesleği aleyhinde idiler. Mehakimce tevatür-i beyyinenin adem-i istimaı fermân-ı mülkdarî muktezasından olduğu ve şu tedbirin ittihazı da mahlûl Sultan Murad henüz hayatta bulunmakla müteaddid şühud ikamesi şayed Sultan Murad'ın lehinde çıkacağı vehminden mütevellid olarak Bodrumî Şeyhülislâm Ömer Efendi. Maksudiye Hanı üstüne Bâb-ı fetvada fasl-ı mukarrer dâva için tevatür beyyinesini istimâ ettirecekmiş. Maksudiye tâbiri Murad ismini örtmekten ibarettir. İşin fetvaya düşmesi câlib-i dikkat bir keyfiyettir kılıklı ihbarat zihn-i tacdarîyi tezebzübe uğratmasiyle sadaret ve meşihat tebeddül etti. (s. 42).

tin umumî ahval ve ihtiyacı hakkında sefirlerin vâki olacak tavsiyelerinin maksadın husulünü kolaylaştırmağa vesile olacağını yazmıştır.[6]

Abdülhamid, sadrâzamı huzuruna kabul ederek, bu mütalaasını muvafık bulmuş ve memnuniyetini izhar etmiş ise de, sarayda hükûmet işlerine müdahaleye alışmış olanlar yani hükûmeti saraydan idare etmek isteyenler, bu arizadan tabiî memnun olmadıklarından Kâmil Paşa'yı, isminden pâdişâhın sinirleri bozulan Midhat Paşa'ya teşbih ile sadrâzamın maksadı, işleri Bâbıâli'ye çekerek hükümdarı hiç hükmüne koymak istediğini beyan ile Kâmil Paşa aleyhinde pâdişâhın vehim ve vesvesesini tahrik eylemeleri üzerine, arizanm takdiminden iki gün sonra Kâmil Paşa'nın azline muvaffak olmuşlardır (19 Cemaziyelevvel 1313) (7 Kasım 1895).

Kâmil Paşa aleyhinde pâdişahı o kadar doldurmuşlar ki azlinden sonra İstanbul'da bile kalmasına müsaade edilmiyerek Haleb valiliği ile çıkarılmak istenmiş, fakat Haleb'e gitmemekte ısrar eylemesi üzerine[7] Aydın valiliğine tayin olunup hemen İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır.

Bu kayıtlar gösteriyor ki Kâmil Paşa hiç tereddüt etmeden müstebid hükümdara açıkça kanaatini –ki o zamanı ve Abdülhamid gibi müstebid ve vehham, kıldan nem kapan bir pâdişâha karşı büyük ve felâketi mucib olacak bir haldi– söylemekten çekinmemiştir.

Kâmil Paşa İzmir'de sekiz sene valilik etmiştir. Serbest fikirli gençleri, aleyhinde verilen jurnallere rağmen, himaye ve müdafaa etmiş[8] ve siyasî cereyanları takip

6 16 Cemaziyelevvel 1313 tarihli arize-i hususiyye (*Hatırat*, s. 190).

7 Kâmil Paşa'nın Haleb'e gitmemesi üzerine Abdülhamid *"Bu huruc ale's-sultandır, şeyhülislâmdan fetvasını alırsam sonunu düşünsün"* diye haber göndermiş ise de Kâmil Paşa, patırtıya papuç bırakmayarak mukabele etmiş, uzun görüşmelerden sonra Aydın valiliğine gitmiştir.

8 Ferik Şakir Paşa'nın saraya şifreli telgrafından "Afv-ı âliye.. mazhar olarak dünkü gün Dersaadet tarikiyle Bitlis'ten avdet eden menfilerden Şekip ve Doktor İbrahim ve Avukat Nevzad nefs-i İzmirli bulunduklarından vapurdan huruçlarını müteakip doğruca hanelerine giderek sâye-i şâhânede ailelerine kavuşmuş ve Abdülhalim Memduh Bey ise İstanbullu bulunduğu cihetle Frenk mahallesinde bir otele nâzil olmuştur. Kâmil Paşa'nın mahrem-i esrarı ve mazhar-ı emn ü itimadı olmasından nâşi her bar "bizim Halim Bey" tesmiye eylediği işbu Abdülhalim'in islah kabul etmez efkâr-ı muzırra eshabından bulunmasına ve Kâmil Paşa'nın himayesine müftekiren İzmir'e gelmiş olmasına nazaran mumaileyhin meslek-i sabıkında devam ederek birtakım gençlerin efkârını zehirleyerek ifsadattan hâli kalmıyacağı şimdiden anlaşılmaktadır. Binaenaleyh bunun ya bir kaymakamlık veya diğer bir münasib memuriyetle herhalde merkez-i vilâyet haricinde istihdamı hususuna emr ü ferman buyurulması.." 6 Muharrem 1318.

Mehmed Şakir

Abdülhalim Memduh Bey, sonra İzmir'den Avrupa'ya kaçmış ve 1905'de İngiltere'de vefat ederek Tunus'a defnedilmiştir.

ederek devletin acıklı durumunu takdim eylediği lâyihalarla anlatarak pâdişâhı ikaz eylemek istemiş ise de tesiri olmamış, aleyhinde verilen ve bir cilt tutacak kadar bol olan jurnallerle bunalmıştır.[9] Bu jurnallerden bir tanesi Kâmil Paşa'nın İzmir'de müstakil bir idare kurmak istediği hakkındadır. Bu sırada sadrâzam bulunan Avlonyalı Ferid Paşa da kendisine rakip saydığı –çünkü Ferik Şakir Paşa vasıtasiyle Kâmil Paşa'ya sadaret va'd ve tebşir edilmiş ve arkadan gelen bir telgrafla diğer iş'ara intizar etmesi bildirilmişti– Kâmil Paşa aleyhinde verilmekte olan jurnallerden istifade eyleyerek Abdülhamid'i gocundurmayı ihmal etmemiştir. Hattâ Kâmil Paşa'nın 21 Muharrem 1323'de (28 Mart 1905) azliyle yerine Şurâ-yı Devlet azasından Şükrü Bey'in (Paşa) tayini takarrür ederek meclis-i vükelâ mazbatası pâdişaha arzedilmesi üzerine, Abdülhamid, Kâmil Paşa'nın nerede ikamete memur edilmesi lâzım geleceğini sormuş, Ferid Paşa da Midilli veya Rodos'ta ikametinin münasib olacağını ve Şükrü Bey'in İzmir'e gönderilmesini arzeylemişti. İki gün sonra bu tertibi haber alan Kâmil Paşa, azledileceğinden dolayı memnuniyetini saraya bildirmiş, fakat aleyhdarlarmm hücumlarına ve fenalıklarına karşı pâdişahın himayesine iltica eylediğini arz eylemiştir. Lâkin nedense Kâmil Paşa bu tarihte azlolunmayarak aradan on ay geçmiştir.

Kâmil Paşa aleyhinde jurnal verenler İzmir'de bulunan Hademe Feriki Şakir Paşa ile fırka kumandanı Ferik Tevfik Paşa, pâdişâh yaverlerinden Kaymakam (yarbay) Refik Bey, Manisa Mutasarrıfı Galip Bey –ki sonraları Kastamonu. Trabzon valisi olmuştur– gibi saraya mensup şahsiyetlerdi. Bunlar Kâmil Paşa'nın en küçük bir hareketini bir yere gidişini, görüştüğü ecnebi ve yerli şahsiyetleri, yanına gelip gidenleri, vilâyeti devre çıktığı zaman valinin ne yaptığını derhal şifrelerle pâdişâha arz ediyorlardı ki bunlardan bazılarının suretlerini makalenin sonuna koydum.

Aydın vilâyetinde Çakırcalı Mehmed ve diğer bazı eşkiyanm harekâtını durdurarak bunların tedibi için alınan tedbirler kâfi gelmiyordu. Kâmil Paşa, eşkiyayı tenkil için jandarmanın elindeki Şinayder tüfeklerinin menzilleri kısa olduğundan bunlar eşkiyanın ellerindeki Martin tüfeklerine karşı bir muvaffakiyet temin eylemediğini, bunun için jandarmalara da Martin tüfeklerinin verilmesini gerek Bâbıâli'ye ve gerek seraskerliğe bildirmiş ise de bir cevap alamamış-

9 Kâmil Paşa'nın, vaziyetinden şikâyeti havi mabeyne kendi el yazısiyle gönderdiği arizeden: "..Yarım asrı mütecaviz müddetten beri devlet-i aliyyelerine ve bilhassa zât-ı akdes-i şehinşahîlerine sâdıkane ve fedakârane hizmet etmekte (isem de) rakiplerim bu kullarını nazar-ı hümâyun-ı mülûkâneden düşürmek kasdiyle istimal eyledikleri hile ve desaisin gerçi nezd-i tacdarîlerinde bir gûna tesiri olmadığı derkâr ise de şu vakt-i tengî ve telâşta bir taraftan berdevam olan Ermeni harekât-ı fesadiyesi, diğer taraftan eşkiya meselesi ve bâhusus vilâyetin müzayaka-ı maliyeden müteveliid müşkilât-ı hâliyesi esnasında iş'ârât-ı kemteranemin Bâbıâlice nazar-ı itibara alınmaması ve bir taraftan husamanın muhill-i haysiyet olan tedabir-i muzırrası tahammül-güzar olup.." 14 Rebîulâhır 1324

tı. Bunun üzerine keyfiyeti 23 Zilhicce 1321 (12 Mart 1904) tarihli bir arize ile mabeyn başkâtipliğine de yazmış fakat isteğine yanaşılmamıştır. Jandarmalara martin verilmek istenmemesinin, Kâmil Paşa'nın İzmir'de müstakil idare kurmak istemesi hakkında verilmiş olan jurnaldan ileri gelmiş olması zannolunur. Bu suretle tabiî olarak eşkiyanın tenkili mümkün olmayınca, bunların yumuşaklık ile ele alınması cihetine giden Kâmil Paşa, gerek Çakırcalı'yı ve gerek İnce Mehmed ve İsmail çetelerini istîman ettirmiştir.

Kâmil Paşa, hükûmetin takibettiği siyasî meseleleri tenkid yollu İzmir'den takdim ettiği lâyihalarla kendi görüşüne göre gidilecek yolu gösteriyorsa da bu vazıh mütalealar Sadrâzam Avlonyalı Ferid Paşa'nın infialini mûcib oluyor ve onun sadarete getirilmesi ihtimalini de düşünerek Kâmil Paşa'yı valilikten atmak çarelerini arıyordu. Nihayet, eşkiya işinin kat'i surette halledilmesi için tek çare Kâmil Paşa'nın valilikten azli olduğunu vali hakkında pek çok jurnal veren İzmir Fırkası Kumandanı Ferik Tevfik Paşa'nın yazması, Ferid Paşa'ya iyi bir fırsat vesilesi olmuştur.

Bunun üzerine paçaları sıvayan Ferid Paşa, Kâmil Paşa'nın azliyle Rodos'ta ikametine dair aldığı irade-i seniyyeyi vükelâ meclisine bildirmiştir. Fakat Kâmil Paşa'nın Rodos'a sürgün edilmesini muvafık bulmayan meclis, paşanın, Cezair-i Balır-i Sefid valisi ile becayişlerini muvafık görmüş ve bu suretle arz tezkeresi yazılmış ise de kabul edilmeyerek, Kâmil Paşa'nın Rodos'ta sürgün olarak oturmasına dair yeni bir irade çıkmıştır. Yeni vali tayinine kadar vali vekâletine Kâmil Paşa aleyhinde jurnal veren fırka kumandanı Ferik Tevfik Paşa tayin edilerek sadrâzam keyfiyetin kendisine bildirilmesini Dahiliye Nazırı Memduh Paşa'ya söylemiş ise de, dahiliye nazırı bunu yapmamış[10] ve bizzat Ferit Paşa

10 Kâmil Paşa'nın azli sırasında dahiliye nazırı bulunan Memduh Paşa *Esvat-ı Sudûr* isimli eserinde (s. 49-51) şöyle diyor: Bir gün meclis-i mahsus-ı vükelâda bulunuyorduk; mâbeyn-i hümâyundan memur geldiği bildirilmesiyle Ferid Paşa başka odaya gitti, yarım saat sonra meclise avdetinde, şevketmeab efendimiz İzzet Paşa'yı (Arap İzzet) irsal buyurdular; Aydın valisi sadr-ı esbak Kâmil Paşa, vilâyeti hüsn-i idare etmediğini oranın askerî kumandanı arzetmiş olduğundan Kâmil Paşa azledilip Cezair-i Bahr-i Sefid vilâyetinde ikamete memur kılınması ve bu bâbda kararı mutazammın meclis-i vükelâ mazbatasının heman takdim olunması irade-i seniyye muktezây-ı münifinden bulunduğunu İzzet Paşa tebliğ etti dedikte heyet-i hâzıra derin düşünmeğe daldı. Ferid Paşa, beni yanına istedi, gittim; Kâmil Paşa için nezaretinizden icab edenlere tebligat ifa olunuyor teklifinde bulununca, Kâmil Paşa ile şekerab bir halde olduğunuzu bilirim; İzmir kumandanının Kâmil Paşa aleyhinde hayli vakittir uğraştığı da malûmumdur. Siz elyevm sadrâzamsınız, müşarünileyh dahi iki defa makamınızda senelerce bulundu; musibet dellâllığına giremem, tebligat lâzım ise taraf-ı sâminizden icra edilir; lâkin pek fena bir şey yapılıyor; Midhat Paşa'nın İzmir'de Fransız konsoloshanesine ilticası unutuldu mu? Kâmil Paşa muameleyi hissedince muhafaza-i nefs için İngiltere konsoloshanesine gider, ya yeni bir gaile ihdasiyle zât-ı şahaneye de yorgunluk verileceğine şüphe edemem sözlerini söyliyerek yerime döndüm; hararetli beyanatıma Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi ile Serasker Rıza Paşa dikkat ediyorlardı... Kâmil Paşa'nın Aydın vilâyetinden kaldırılması mevki-i müzakereye kondu; Cezair-i Bahr-i Sefid valili-

Tevfik Paşa'ya telgrafla vali vekilliğini bildirmiş[11] aynı zamanda sâbık valinin hiçbir tarafla muhabere etmemesi de emrolunmuştur (27 Zilkade 1324) (12 Ocak 1907).

Kâmil Paşa'nın İngiltere Konsoloshanesi'ne İltica sı

Kâmil Paşa, muhabereden men edilmesinden dolayı şüphelenmiştir. O sırada Beyrut'tan asker nakletmek üzere İzmir'e gelmekte olan bir İdare-i Mahsusa vapuriyle Rodos'a hareket etmesi Kâmil Paşa'ya tebliğ edilmiş, paşa bu tebliğe karşı sükut ile mukabele etmiştir. Nihayet gece Kâmil Paşa'yı Fransız ve İngiliz konsolosları ziyarete gelmişler, görüşmüşler ve bunun neticesinde Kâmil Paşa'nın İngiliz konsoloshanesine gitmesi kararlaştırılmıştır.

Kâmil Paşa, azlinin ertesi sabahı erkenden gezmeğe çıkar gibi arabasına binip nıaiyyetinde iki jandarma da bulunduğu halde doğru İngiltere Konsoloshanesi'ne girdikten sonra jandarmaları geri göndermiştir.[12] Halbuki Kâmil Paşa'nın azliyle beraber, nezaret altına alınması icap etmiş ise de Merkez Kumandanı Said Paşa, Karşıyaka mevkiinde oturmakta olduğundan bu işi ertesi güne bırakmış,

ğine tahvil-i memuriyeti istizanına dair mazbata yazılmasına karar verildi... İzmir kumandanının isnadât-ı mücerredesi üzerine teb'id muvafık-ı mâdelet olamayacağım ve Midhat Paşa işinden zahmet çekildiği misillu öyle bir hal vukuunda mehazır melhuz bulunduğu tafsilâtını havi âtebe-i mülükâneye o gün takdim ettiğim hususî arizamin müsveddesini Nafıa Nazırı Zihni Paşa'ya gösterdim... İki gün geçti, İngiltere konsoloshanesinden Kâmil Paşa'nın saraya telgraf keşide eylediği anlaşılınca ikinci meclis inikadında Ferid Paşa'ya sözlerim zâhir olmadı mı? İzmir kumandanı umur-ı mevkulesiyle iştigal etseydi şu dağdağa vücut bulmazdı dedim. Kâmil Paşa hazretlerine güler yüz iraesi lüzumu tahakkuk eylediğinden teminat ve iltifat ile İstanbul'a davet olundu.."

11 Vali vekâletine tayin olunan fırka kumandanı Ferik Tevfik Paşa tarafından mabeyn başkitabetine telgraf:
Vali vekâletine tayin-i çâkeranem hususuna irade-i lütuf-âde-i hazret-i hilâfet-penahî şerefsudûr buyrulduğu Bâbıâli-den bu sabah telgrafla âcizlerine tebliğ olunmasiyle ber mentûk-ı emr ü fermân-ı hümâyun icray-ı vazifeye ibtidar kılındığı diğer telgrafla arzolundu. Velinimet-i âlem efendimiz hazretlerinin hakk-ı bendegânemde şu suretle de lütfen ibzal buyurdukları uluvv-i eltâf-ı mâlânihayeden dolayı gayr-ı kabil-i arz u tasvir hissiyyât-ı minnetdârane ile daavât-ı mefrûza-i cenab-ı mülûkâneyi bittekrar min gayr-i haddin arz-ı fariza-i teşekküre cür'et eder ve Bâbıâli'den vekâlet hakkında sabahleyin mevrud telgrafnâmenin bir sureti, vali muavini İngiltere konsoloshanesinde iken telgrafhaneden Kâmil Paşa'ya verildiği anlaşıldığından Kâmil Paşa mensubininden olan telgraf ve posta baş müdürü Ömer Efendi'ye kat'iyyen emniyet kalmadığı arzına ictisar olunur ferman.

28 Zilkade 1324
Ferik Tevfik

Saray jurnalcılarından Kaymakam Refik Bey'in aynı tarihle saraya telgrafı: Vali paşanın azliyle vali-i cedid gelinceye kadar idare-i umur-ı vilâyetin kumandan paşa tarafından deruhde edilmesi hakkında sadaretten kumandanlığa şimdi bir telgrafnâme vurûd ettiği maruzdur ferman.

Kaymakam Refik

12 Mâbeyne şifre: Vali-i sabık Kâmil Paşa İngiliz konsoloshânesine gidip el'an orada olduğu maruzdur ferman. 28 Zilkade 1324

Kaymakam Refik

fakat sabah erkenden Kâmil Paşa'nın İngiltere Konsoloshanesi'ne gittiği haber alınması üzerine, Said Paşa merkez kumandanlığından azledilmiştir (28 Zilkade 1324/ 13 Ocak 1907).

Kâmil Paşa, konsoloshaneye giderken, vilâyete ait şifreyi de beraberinde götürmüş ve bu şifrenin iadesi için vali vekili tarafından Kâmil Paşa'ya bir tezkere yazılmış ise de, şifre ile mabeynle muhabere ettiği için gönderilemiyeceğini ve vilâyete gelen şifrelerin bir kâtip ile gönderildiği takdirde bir ayrı odada halledileceğini bildirmiştir.[13] Kâmil Paşa, konsoloshaneye gider gitmez sarayla muhabereye başlamış onun konsoloshanede bulunması pâdişâhı küplere bindirmiştir. Kâmil Paşa, azlinden dolayı teşekkür ederek istirahate ihtiyacını arzettikten sonra, memleketi olan Kıbrıs'ta oturmasına müsaade istemiş, –çünkü İngiltere hükûmeti paşanın Kıbrıs'ta oturmasına müsaade etmişti– bu teşebbüs de Abdülhamid'i bütün bütün sinirlendirmiştir.

Kâmil Paşa'nın, konsoloshanede bulunduğu sırada oraya sık sık Avusturya ve Fransa konsolosları da gelmişler ve bunları Alman ve Rus konsolosları da takip edip Paşa ile görüşmüşlerdir.[14] Kâmil Paşa'nın sarayla muhaberesi neticesinde Sultan Abdülhamid, onun Kıbrıs'a gitmesine katiyyen muvafakat etmeyerek kendisine teminat verilerek muazzezen İstanbul'a gelmesini emreylemiş, Kâmil Paşa da İstanbul'a geldiği surette sadrâzam tarafından hiçbir suretle rencide edilmeyeceğine ve diğer bazı hususlara dair teminat istemişti. Ferid Paşa'nın verdiği cevap, Kâmil Paşa'yı ve konsolosu tereddüde düşürdüğünden, Kâmil Paşa bu

13 Bâbıâli'den alınan şifreli telgrafnâmenin halli için nezdinde bulunan mezkûr şifre miftahının mahtûmen irsali Kâmil Paşa'dan bâ-tezkere talep edilmiş ise de zîrine yazdığı cevapta mabeyn-i hümâyun-ı mülükâne ile muhaberede bulunduğu cihetle şifre miftahı gönderilemiyeceğinden konsoloshaneye bir kâtip gönderilirse ayrıca bir odada şifreli telgrafnâmenin halli mümkün olacağı bildirilmiş ve mahzur müstagni-i arz olmakla kimse gönderilmemiş olduğu ve vilâyet umûr-ı ecnebiye müdüriyetinde bulunan hafidi Fuad Bey'in birkaç defa konsoloshaneye girip çıkmakta olması şâyân-ı dikkat bulunmasına ve umur-ı ecnebiye başkâtibi Mecdet ve tercüman-ı vilâyet Cemal Beylerin girip çıkmakta oldukları anlaşılmasına mebni Mecdet ve Cemal Beylerin tekrar duhulleri menolunduğu maruzdur ferman.

28 Zilkade 1324
Yâverân-ı Hazret-i Şehriyarîden
Ferik Tevfik

14 Bugün İngiliz konsoloshanesine Avusturya ve Fransa konsolosları beş defayı mütecaviz sık sık gidip geldikleri ve Umur-ı Ecnebiye Müdürü Kâmil Paşa hafidi Fuad ve Zekeriyya ve tercüman Cemal Bey'lerle umur-ı ecnebiyye başkâtibi Mehmed (Mecdet) beylerin dahi girip çıktıkları ve bir az evvel Almanya ve Fransa ve Rusya konsoloslarının da İngiltere konsoloshanesine giderek avdet eyledikleri polis müdürü jurnalından anlaşılmış ve bu bâbda bir kat daha tezyid-i dikkat edilmiş olduğu Cemal ve Mehmed [Mecdet] beylerin vazifedar olmalarına mebnî mezkûr konsoloshaneye duhullerinin vesait-i münasibe ile menedildiği maruzdur

ferman
28 Zilkade 1324
Yaverân-ı hazret-i şehriyarîden
Ferik Tevfik

husus mabeyn başkitabeti vasıtasiyle 17 Ocak 1907'de pâdişaha arz ile durumunun aydınlatılmasını istemiştir.[15]

Kâmil Paşa'ya lâzım gelen teminat verildiği gibi İngiltere sefaretine de aynı teminat verilmiş ve kendisine Nişantaşı'nda bir konak hazırlattırıldığı saraydan bildirilmişti. Kâmil Paşa kış ortasında bütün hanesi halkiyle naklinin zorluğunu ve ancak ailesinden bir kısmiyle geleceğini arz etmekle beraber, kendisini lekedar edecek bir halin sadrâzam tarafından ortaya konulup isbat edildiği takdirde, kalebend olarak Rodos'a gitmeğe hazır olduğunu beyan ile devlete ve pâdişâha sadık bir insan olduğunu arz etmiştir.[16]

Bunun üzerine kendisine karşı pâdişâhın teveccühünün devam ettiğini Nişantaşı'nda bulunan konaktan başka bir münasibinin daha bulunarak tefrişi ferman olunduğu, Halil Rifat Paşa Konağı için de muhabere edildiği ve bütün ailesi efradiyle birlikte gelmesi ve ikinci bir konak buluncaya kadar ailesinin bir kısmının oğlunun hanesinde oturmaları cevap olarak kendisine bildirilmiştir.[17]

Bu suretle Kâmil Paşa İstanbul'a gelmiş, Halil Rifat Paşa konağına yerleşmiş fakat verilen teminata rağmen, hakkındaki tazyik bütün şiddetiyle devam etmiştir ki bunu, suretini daha aşağıya koyduğumuz muhtasar sergüzeştinden anlamaktayız.

Kâmil Paşa'nın Meşrutiyet'in ilânını müteakip üçüncü ve dördüncü sadaretleri hakkında Hilmi Kâmil Bey'in neşrettiği eserde kâfi derecede malûmat vardır. Makalenin başında söylediğim gibi; benim maksadım Kâmil Paşa'nın tercüme-i

15 Kâmil Paşa'nın Mabeyn Başkitabetine 4 Kânunusani 1322 (17 Ocak 1907) tarihli şifreli telgrafı: "Bugün mazhar olduğum iltifat-ı cihan-derecât-ı hazret-i veliyy-i nimet-i âzaminin edâ-yı teşekküründen hüda alîm külliyen âcizim. Dersaadet'e azimet-i kemteraneme müsaade-i seniyye-i cenab-ı hilâfetpanahi şâyân buyurulduğundan sadrâzamın hakk-ı âcizide berdevam olan husumet-i şahsiyyesi nazar-ı mütalaaya alınarak avdette incitmeyip kemafissabık kendi halimde ve zîr-i cenah-ı cenab-ı zillullahide serbest ve rahat yaşamak ve âcizlerinin yüzünden evlâd-ı çâkeranem nazar-ı hümâyun-ı mülükâneden mahrum olmamak istidasında bulunmuş idim. İşbu istirhâm-ı bendegânem makrûn-ı müsaade-i seniyye-i şahane olduğuna şüphe olmadığı halde sadr-ı müşarünileyh evvelce vasıta-i muhabere olan zata verdiği cevapta yalnız incitmemek sureti beyan olunup diğer iki noktaya gelince paşa isterse Kıbrıs'a gitmeği âtebe-i ulyâdan istida etsin cevab-ı dürüştünü vermesiyle misafir olduğum mahal (yani konsoloshane) müşarünileyhin tavr u muamelesine nazaran verilen cevabı nâhoş görmekte olduğundan bilcümle âile-i âcizânemle hemen azimet-i kemteranemi teshil ve sadrâzamin şu son tahkirini de izale için zaten makrun-ı müsaade-i seniyye-i cenab-ı tâcdarî olan müsted'iyat-ı mâruza-i âcizanem hakkında şeref-sudûr eden irade-i merahimâ-de-i hazret-i veliyy-i nimet-i âzaminin vasıta olan tarafa münasib vechile beyanı zımnında sadrâzam kullarına ferman buyurulması müsterham olduğunun hak-i pây-ı hümâyun-ı mülükâneye arzı mütemennadır. Ol bâbda

4 Kânunusâni 1322
Sadr-ı esbak
Kâmil

16 Kâmil Paşa'nın 2 Kânunusani 1322 tarihli mabeyne çektiği şifreli telgraf.

17 Mabeyinden Kâmil Paşa'nın 2 Kânunusani tarihli telgrafına bir gün sonraki tarihle verilen cevab.

halini yazmak olmayıp onun istibdad devrinde ne müşkil durumlarda iş gördüğünü ve yüksek karakterini ve lâyihalarında, arizalarında görüldüğü üzere tecrübeli, iyi görüşlü, büyük bir devlet adamı, okkalı vezir olduğunu göstermekti. Bundan dolayı makalemi burada keserek Kâmil Paşa'nın kendi el yazısiyle pâdişâha takdim ettiği 31 Temmuz 1907 (20 Cemaziyelevvel 1325) tarihli arizesiyle sergüzeştini[18] ve hakkında yapılan ve yaptırılan lâyiksiz muameleleri bildirmek ve bazı arizalariyle lâyihaları ve hakkında verilen bazı jurnalleri neşretmekle yazımı bitiriyorum.

Hülâsa Kâmil Paşa, dürüst hareketi, serbest mütalaasiyle Abdülhamid'in fenalığını görmüş ve Meşrutiyet devrindeki siyasî entrikalarla küçültülmek istenmiş talihsiz bir vezir olarak, fakat tarih önünde ise hâdiseleri tahlildeki kudreti, isabetli uzak görüşü ile hizmetleri ve kıymeti vesikalarla sabit olmuş büyük bir devlet adamı olarak görülmektedir.

Vesikalar

I.

Kâmil Paşa'nın Sergüzeştini Havi Arizası

Mabeyn-i hümayın-i mülûkâne baş kitabet-i celilesine

Devletlû Efendim Hazretleri,

Sübhan-el-kadir tercüme-i hal-i âcizânem gittikçe kesb-i garabet etmektedir. Müddet-i ömrümde ne memuriyet ne rütbe ve ne de nişan arzu ve istidasında bulunmayup Mısır'dan ayrıldıktan sonra hizmet-i Devlet-i Aliyye'ye duhûl-i kemteranem ise o zaman mesned-i sadarette bulunan Kıbrıslı Mehmed Paşa merhumun ibram ve ilhanına mukavemet edememekten nâşi idi. Sevk-i kadere tâbi olarak yerden yere nakl-i memuriyetle nihayetü'l-emr Dersaadet'e gelip bâirade-i seniyye vükelâlık hizmetine duhul ve beş altı sene sonra derkâr olan aczimle beraber şeref-müteallik buyurulan irade-i seniyye-i hazret-i hilâfetpenahîye imtisalen hâh-nâ-hâh mesned-i sadareti kabul ile gün be-gün telâkki olunan iradat-ı hikmet-beyyinât-ı cenab-ı Zillullahî, bedrika-i muvaffakiyet bilinerek idare-i umûr-ı devlete sâdıkane ve fedakârane bezl-i mesai ve Rumeli-i Şarkî ile Bulgaristan'ın evvelce vukûa gelen ittihadından mütevellid müşkilâtın halline ihtimam olunmakta iken çünki işbu ittihad maddesi Rusya'ca zaten mutasavver idiyse de Prens Aleksandr, Rusya devletinin Bulgaristan'a tâkat-fersa olan müdahalâtına nihayet vermek için Londra'dan avdetiyle beraber İngiltere'nin sahabetine istinaden Rusya'dan habersizce Bulgaristan'ca ahass-ı

18 Kâmil Paşa'nın sergüzeştini havi olan arizesinin fotoğrafisi makale sonuna konulmuştur.

arzuy-ı millî olan ittihadı husule getirmiş olmasiyle bu suretle kendi nüfuzunun Bulgaristan'da haleldar olmasından pür ateş-i gazab olan Rusya devleti, Sofya'daki konsolosunu kaldırıp bâdehû bir aralık Prens Aleksandr'ı kendi taraftarları vasıtasiyle Bulgaristan'dan tard u ihrac ve istifaya mecbur eylemiş olmasına mukabil hürriyet taraftarı olan Bulgarlar gittikçe tekessür ederek Rusya tarafdarını ekalliyette kalmasiyle öyle bir hal-i keşmekeşte mürur eden bir iki sene müddette Bulgaristan'ca Rusya'nın nüfuzu haylice tedenni ve bir taraftan Bulgarlar Avusturya'ya mensup Prens Ferdinand'ı Bulgaristan prensliğine intihaba tasaddi edüp diğer taraftan Bâbıâlice ittihaz olunan meslek-i siyasîye göre Rusya'nın menviyyatından emin olmayan Avusturya, Almanya ve İtalya devletleri Balkanlarda istatükonun muhafazası kararı üzerine ittifak ve İngiltere dahi bu reye iltihak eylemiş bulunduğundan Bulgaristan'da kuvve-i harbiye istimaline kadir olmıyacağını anlamış olan Rusya devleti, devletlerce prensliği tanımaksızın kalkıp Bulgaristan'a gelmiş olan Ferdinand'ı Devlet-i Aliyye vasıtasiyle oradan kovdurmak ve bilâhare Bulgaristan'da Rusya aleyhdarı olanları bi't-tazyik kendi politikasına uydurmak için bu bâbda teşebbüsât-ı lâzime icrasına Dersaadet Rusya sefirini memur eylemiş olmasiyle Mösyö Nelidof gerek mâbeyn-i hümâyun-ı mülûkânede ve gerek Bâbıâlî'de envâı tebligat ve telkinatta bulunmuş ise de Rusya politikasının mazarratına kanmış ve bu mazarrata karşı devlet-i metbualarını medar-ı istinad etmiş olan Bulgarların muhafaza-i inkıyadları iktizay-ı maslahattan ve çünki aksi muamele ye's haliyle ilân-ı istiklâle tasaddileri ihtimali dahi cümle-i mülâhazattan idüğine mebnî bir taraftan Bulgarların arzularına mümaşat ve diğer taraftan Rusya devletini dahi kırmamak için Mösyö Nelidof'a serd-i mehâzir-i melhuza ile idare-i maslahat olunmakta idi. Şu hal-i keşakeşte seneler geçip düvel-i müttefika hükûmet-i seniyyenin müzaheretinden hâli olmadığından bu revişle nail-i maksad olamıyacağını idrak eden Rusya devleti, Babıâli'yi düvel-i müttefikanın müzaheretine istinad etmekten ise kendi tebligatına îtimad edebilecek bir zatın yed-i idaresine geçirmek suretini bitteemmül Mösyö Nelidof'un mabeyn-i hümâyun-ı mülûkânece icra eylediği teşebbüsatta meza mâ-meza Rusya devletinin ba'dema temamî-i mülkiyet-i devlet-i aliyyeyi muhafazadan başka bir emeli olmayıp bu esası ihlâl eden Bulgar ittihadı ise mahza İngiltere'nin teşvik ve müzaheretiyle vukua gelüp beyandan müstağni olduğu üzere devlet-i müşarünileyha bir sania ile hıtta-i Mısriyye'yi yed-i istilâsına geçirdikten sonra Memalik-i şahanece daha sair menviyatını husule getirmek için güya mukaddema cennetmekân Sultan Abdülaziz Han'ı hal' ettirdiği gibi hakk-ı hümâyun-ı mülûkânede dahi efkâr-ı sehife beslemekte bulunduğu ve şu hakikate göre mesned-i sadarette İngiliz muhibbi olan bir zatın

bulunması muvafık-ı hal olup olmadığı şâyân-ı teemmül bir keyfiyet olduğu telkinat ve mukarribin-i şahaneden Rusya taraftarlığında bulunanların kulaklarını doldurmakta idüği mahsus idi. Vâsıl-ı sem'-i âli olması tabiî olan işbu telkinat-ı mühimmeden zat-ı akdes-i hazret-i velinimet-i azamî ne derece müteessir olmuş olacakları bedihi olarak âsâr-ı muamelât-ı câriyeden dahi münfehim olduğu misillu müteakiben Rusya taraftarları Rusya'nın arzusunu husule getirmek emeliyle tehyie-i esbabına şürû ederek hakk-ı kemterîde olan emniyet-i şahanenin ihlâli zımnında bir akşam hizmet-i acizîde bulunan uşağın kıyafetine müşabih kıyafette tedarik etmiş oldukları bir adamı bazı medreselere irsal ile nâm-ı acizîye olarak talebeye bir çok liralar tevzi ve sadrâzam tarafından bu yolda daha çok paralar alacaklardır diye tebşir olundukları saray-ı hümayun hafiye memurları tarafından istihbâr ve arz olunması üzerine talebe-i merkume saray-ı hümâyuna celb ile icra olunan tahkikatta bu hilenin Mahmud Celâleddin Paşa tarafından tertip edilmiş bir keyfiyet olduğu tahakkuk etmiş ve fakat paşay-ı müşarünileyh hiç muaheze olunmadığına nazaran işi nasıl geçiştirebildiği anlaşılamamıştır. Bundan bir müddet sonra bir gün Bâbıâli'ye giderken yolda tanımadığım bir adam tarafından üzerime dört defa rovelver endaht olunup kurşunlardan üçü râkib olduğum arabayı delip geçmiş ve şükür olsun âcizlerine isabet etmemiştir. Tevkif olunan cani saray-ı hümâyuna götürülüp ol cânib-i âlide ve badehu Zabtiye Nezareti'nde istintak olunarak tebeyyün eden hal malûm-ı âcizî olamamış ve bir müddet sonra o zaman zabtiye nazırı bulunan Kâmil Bey'den lede's-sual cani-i merkum on sene müddetle Akkâ'da kalebentliğe mahkûm olduğu halde hapishanede vefat eylediği cevabı alınmıştır. Bu ahval içinde yine Cenab-ı Hakka mütevekkil olarak hizmette fütur getirmeksizin şu vechile geçen ve altı seneye baliğ olan müddette devletin düyun-ı muntazama ve gayr-ı muntazaması birer suret-i tesviyeye raptolunarak müzayaka-i maliyenin şiddeti izale edilmiş ve Mısır'ın İngiliz askerinden tahliyesi İngiltere vekil murahhasiyle bi'l-müzakere kararlaştırılıp ol bâbda tanzim olunan mukavelename kraliçe hazretleri tarafından dahi tasdik kılınarak yalnız taraf-ı eşref-i cenab-ı hilâfetpenahiden tasdik ve teatisi, Fransa ve Rusya sefirlerinin nezd-i hümâyun-ı mülûkânede vuku bulan müdahale ve mümaneatları üzerine geri kalmış ve Rumeli-i Şarkî ile Bulgaristan'ın ittihadı meselesine daha Prens Aleksandr'ın istifasından evvel Tophane'de içtima eden konferansda karar verilmiş idi. Halbuki Rusya'nın âmâl ve mesaisi âcizleriyle "Rusya politikası aleyhinde bulunan Bulgaristan reis-i müdiranı İstanbulof'u re's-i hükûmetten düşürüp kendi politikasını ilerletmek maksadına matuf idüğinden fi'l-vaki teşebbüsatında sebat ile âmal-i mahsusasının cümlesine nail olmuştur. Şöyle ki âhiren bir gün sokakta

iki asker zabiti geçerken yekdiğerine hitaben güya sadrâzam ile serasker paşa bi'l-ittifak zât-ı hazret-i pâdişahînin hal'ine karar verdiler dediklerini işitmiş olmak üzere bir Ermeni polis hafiyesine tanzim ettirilen jurnal o zaman zabtiye nazırı bulunan Nazım Paşa tarafından atebe-i seniyye-i mülûkâneye arz u takdim olunmasiyle bunun teban zihn-i hümayunda hasıl ettiği tesiri o esnada min indillah vukûa gelen bazı âfât-ı semaviyenin maksada göre sûi tefsiri dahi tezyid ve teksir etmiş olduğundan bu vechile ihdas olunan endişe mûcib-i ıztırab-ı derun olduğu halde bir akşam Ali Saib Paşa'nın dûçar olduğu bir arızadan vukû-ı vefatiyle seraskerlik hizmetinin Gazi Osman Paşa'ya tevcih buyurulması üzerine endişeler mündefî olması lâzım gelirken çünki maksad-ı asli husûl-pezir olmamış idüğinden hile-i mesrûdenin mürettibi ve Rusya'nın meclubu olan mukarrîbin-i şâhaneye ilkaata devam ile sadrâzam ile serasker-i lahik beyninde mevcut olan üns ü ülfete nazaran Kâmil Paşa'nın müteveffa Ali Saib Paşa ile kararlaştırılmış olan işi Osman Paşa ile de itmam edebilmesi müsteb'ad olmadığı sözleriyle zihn-i hümâyunu işgal ve itabdan hâli kalmadıklarından efkâr-ı şahaneyi bunca yormuş olan şu hallere nihayet vermek için o günlerde şeref-hulûl eden cülûs-ı meyamin-menus-ı hazret-i pâdişahînin yevm-i mes'uduna müsadif olan rûz-ı meymenet-pîruzun tebriki zımnında Şeyhülislâm Ömer Efendi'yle maan hak-i pây-ı hümâyun-ı mülûkâneye cebin-sây-ı ubudiyet olduğumuzda hidemat-ı acizânemizin lütfen takdiriyle iltifat-ı seniyye-i cenab-ı cihanbanîye mazhar olduktan sonra ferdası günü akşamı mühr-i hümâyun acizlerinden aldırılıp mesned-i sadaret Cevad Paşa'ya tevcih ve şeyhülislâm ile serasker dahi tebdil buyurulmuş idi. Arası çok geçmeksizin Bâbıâli ile İstanbulof beyninde vasıta-i muhabere olan Bulgaristan Kapukethüdası Vilkoviç burada ve daha sonra bi'n-nefs İstanbulof Sofya*'da katlolunmuşlar ve bi'n-netice Rusyalılar nail-i âmal-i tamme olmuşlardır. Ba'de'l-infisal acizleri bir müddet ihtilâttan men olunmuş idiysem de badehu dört sene müddet kendi halimde yaşayup ara sıra iltifat-ı seniyye-i cenab-ı cihanbanîye nail olmakta iken Anadolu'da Ermenilerin kıyam ve isyanı üzerine hizmet-i sadaret uhde-i kemteraneme ihale buyrulmağın îcab-ı hale göre hareket ve çünki meseleye bazı devletler dahi müdahale etmiş bulunduğundan muktaziyat-ı ahvale nazaran peyderpey atebe-i ulyay-ı mülûkâneye arz-ı keyfiyet olunmakta olduğu halde Dersaadet'te Ermeni sermayedarını devlete müşkilât çıkarmak garaziyle malik oldukları külliyetli banknotları Bank-ı Osmaniye iade ile yerine aldıkları altunları hariçte yine banknot ile bi't-tedbil onları dahi Bankaya götürüp yerine altun alarak bu suretle Bankın altun mevcudu kesb-i kıllet eylediği ve eğerçi Paris ve Londra'dan altun celbine mübaderet olunmuş ise de bunun külçe olarak gelip burada sikke darbı bir az vakte muhtaç*

olduğu cihetle Bankın muhafaza-i itibarı için tediyatın bir müddetcik tecili hakkında hükûmet-i seneyyece bir karar ita ve ilânını müstedi Banka direktörü tarafından Maliye Nezareti'ne verilen takrir Bâbıâli'ye tebliğ olunmasiyle maliye nazırı ile bazı vükelâdan mürekkep inikad eden komisyonda müzakere-i maslahatla temin olunan suret maraz-ı istizanda atabe-i ulyây-ı şahaneye arz kılınmış idi. O akşam bâ-irade-i seniyye mabeyn-i hümâyun-ı mülûkânede içtima eden meclis-i vükelâda madde-i mebhusün anha vaz-ı mevki-i müzakere olunmağın ol bâbda bazı taraftan dermeyan olunan müşkilât üzerine saray-ı hümâyuna celbolunan Bank direktörüyle de diğer vasıta ile muhabere edildiği esnada meclisin sonraya taliki iradesiyle bendehaneye avdet-i âcizaneme müsaade ve ferman buyurulduğu tebliğ olunmasiyle avdet olunmuş ve müteakiben mühr-i hümâyun aldırılıp (burada pâdişahı kızdırmamak için azlini mûcib olan 16 Cemaziyelevvel 313 tarihli hususî arizasından bahsetmiyor). Dahiliye nazırından alınan tezkerede bâ-irade-i seniyye Haleb vilâyeti valiliğine tayin buyurulduğumdan tehyie olunan vapur-ı mahsusa râkiben heman ve yalnızca azimet-i âcizanem muktazây-ı emr ü ferman-ı hümâyun-ı cenâb-ı pâdişahîden olduğu tebliğ olunması üzerine işbu valilikten istifa ve istirhamat-ı kemteraneme binaen memuriyetim Aydın valiliğine tahvil ve azimet-i âcizanem fevkalâde tacil buyurulmasiyle heman hazırlanup o esnada vücud-ı âcizaneme ârız olan rahatsızlığa bakmıyarak maaile İzmir'e gidilmiş ve hakk-ı kemterîde reva görülen bu muamele-i celile ve daha doğrusu gazab-ı şahane Bank'ın muhafaza-i itibarı için verilen bir rey ve karardan münbais olamayup mukarribinin ilkaat-ı hasetkâraneleri eseri olacağına şüphe edilmiyerek cenab-ı hakkın sıyanet-i samedaniyesine iltica olunmuş idi. İzmir'de âcizleri taht-ı tarassutta bulundurularak hal ve hareket-i âcizaneme dair arz-ı malûmat olunması hakkında İzmir kumandanlığına ve kemterlerine terfik olunan muavin Hasan Bey'e verilen talimat vechile neler yazıldığı meçhul ise de ara sıra şifreli telgraflar ve hakkı âcizîde posta ile raporlar gönderilmekte idi. Bu minval üzere sekiz sene müddet güzeran edip bundan takriben dört sene mukaddem yine ehemmiyet-i hale mebni hizmet-i şahaneye avdet-i âcizanem teklifine arz-ı mutavaatla Dersaadet'e azimet-i bendegânem emr-i âlisi muntazar olduğu halde işbu tasmim-i şâhâneye vakıf olan ve Dersaadet'e avdet-i kemteranemi istemiyen tarafın teşebbüsat-ı mâniası üzerine olmalıdır ki ferdası gün diğer iş'ara intizar olunması irade-i seniyyesi âcizlerine tebliğ olunmuştur. Hakk-ı kemteride idame-i iğbirar-ı şahaneyi iltizam edenler tarafından müteakiben tedarik olunan erbâb-ı mefsedetten Giritli Ferid namında bir şerir sureta İzmir gümrüğünde bir memuriyete tayin edilerek bu müfsid tarafından her hafta mabeyn-i hümâyun-ı mülûkâneye irsal ve tak-

dim olunan muharreratta evsâf-ı âcizanem en şeni surette tasvir olunmakla beraber gûya Aydın vilâyetinde teşebbüsat-ı kemteranem bu vilâyette bir idare-i müstakille teşkiliyle kendime bir hidiviyet ilân etmek maksadına masruf olduğu zemininde yazılan enva-ı türrehatın müsveddatı ile mabeyn-i hümâyun-ı mülûkânede bendegân-ı şahaneden biri tarafından vürud eden cevaplar takımiyle ele geçirilerek suretleri arz-ı atabe-i ulyâ kılınmış ve merkum dahi bittevkif Zabtiye Nezareti'ne gönderilmiş idi. Muahharen merkum hâmilerinin sahabetiyle Samsun'da bir memuriyete tayin ve îzam kılındığı tahkik olunmuştur. Bunca sergüzeşt-i âcizaneme asla bakılmıyarak şu hal-i uzlette bile veliyy-i nimet-i âzam efendimiz hazretlerinin rahat-i bâl-i şahanelerini ve devlet-i aliyyelerinin halini teemmülden efkâr-ı âcizanem bir an hâlî olmayup memâlik-i şahanenin her tarafında ber devam olan müşkilât-ı siyasiyye şöyle dursun gittikçe kesb-i şiddet etmekte olan müzayeka-i maliyeden atiyen tahaddüsü melhuz olan hâlât tefekkür ve merhum İsmail Paşa'nın hidiviyeti zamanında aynı hal ve mevkide bulunan Mısır buhran-ı malisinin müncer ve müntic olduğu vehamat teemmül olundukça bu su-i misal nazar-ı mütalâadan dûr tutulmıyarak henüz vakit var iken âtide istihak ve duyûn tediyatına sekte gelmemesi emr-i ehemmine şimdiden çare icadının elzemiyetini hatırdan dûr etmek kabil olamıyor. Bilcümle bendegânın efkâr-ı mesaisi velînimet-i âzam efendimiz hazretlerinin selâmetine ve devlet-i aliyyelerinin hayır ve menfaatine masruf olması lâzım gelirken erbab-ı mefsedet tarafından zihn-i hümâyunun asılsız fasılsız şeyler ile işgal edilmesi nâ-reva olup meselâ bundan iki sene evvel Kıbrıs'da Dubaracı Ali namında edaniden biri tarafından Kıbrıs müftüsünün hasmı olan Kıbrıs naibinin talimi veçhile Kıbrıs müftüsü ile Kâmil Paşa ve daha sairi beyninde ittifak-ı hafi olduğu mealinde atebe-i ulyây-ı mülûkâneye keşide olunan bir telgrafname üzerine merkum

Dersaadet'e celbolunarak isticvabından ne anlaşıldığı meçhul ise de merkuma dördüncü rütbeden bir kıt'a Osmanî nişan-ı zişanı ihsaniyle beraber şehrî bin kuruş maaş dahi tahsis buyurulduğu işitilmiş idi. Merkumun Kıbrıs'a avdetinde müftü tarafından aleyhinde ikame olunan müfteri dâvası üzerine bi'l-muhakeme mahallî hükûmetince altı ay hapis ile mücazat olunduğu ve badehu yine Dersaadet'e gelerek burada tecennün etmekle bir müddet bîmarhanede kalıp kesb-i ifakatle Kıbrıs'a avdetinde çektiği bunca felâket nâibin sevk ve iğfali vüzünden vukua geldiğinin bevaniyle rûberû nâibe sebbeylediğinden nâib bu türlü tasniat ve desiselerle lâ-yenkatî efkâr-ı şahane işgal ve izac edilerek evvelden beri fark-ı kemterîde zihn-i hümâyuna ilka olunan adem-i emniyet hissi beslenmekte olduğundan böyle daimî bir endişeden kurtulmak için ism-i âcizanemin

defter-i bendegândan hazfı zımnında taraf-ı sadaretten [Avlonyalı Ferid Paşa] ihdas olunan bir desise ile maa aile Rodos'ta ikamet-i kemteraneme irade-i seniyye-i mülûkâne şeref-taallûk etmiştir. Bi'l-vasıta vukû bulan istirhamat-ı âcizî üzerine işbu kalebentlikten afv buyurularak maa aile daire-i emniyette yaşamak ve bir taraftan incinmemek vaad-i âlisi ile Dersaadet'e avdet-i âcizaneme müsaade-i merhamet-âde-i hazret-i veliyy-i nimet-i âzami şâyân buyurulmuş ve ikamet-i âcizi için Nişantaşı'nda bir münasib konak tahsisi dahi cümle-i iradat seniyye-i şahaneden bulunmuş idi. Dersaadet'e muvasalat-ı kemterânem eyyâm-ı zemherire müsadif olmağla Nişantaşı'nda irade olunan konağın her tarafı berd ü berrin şiddetine mâruz bir mevkide olarak bunda kış geçirmek ihtiyar harcı olmadığından aile efradını ikiye bi't-taksim İstanbul cihetinde sakin mehadim-i âciziden ikisinin hanelerine misafir olarak beş ay kadar o halde geçirdikten sonra eyyam-ı sayfın hululiyle Nişantaşı'nda beğenilmeyen konağa bi'z-zarure muvakkaten naklolunmuştur. Bu esnada Kıbrıs müftüsü efendi mezunen Dersaadet'e gelip mumaileyh Kıbrıs'da olan hasılat-ı cüz'iyemizi toplayıp âile fikarasına tahsis olunan maaşları vermek gibi işlerimize de bakmakta olmasiyle her defa İstanbul'a geldikçe İzmir'e uğrayıp birkaç gün nezd-i âcizîde kalmak mutadı idüğünden bu kere de vusulünün ferdası günü akşama doğru mesken-i âciziye gelmiş idi. Akşamdan sonra şeyhülislam müsteşarının adamı olmak üzere gelmiş olan memurin-i hafiyyeden biri müftü efendiyi beraberce getirmiş olduğu arabaya hud'a ile bi'r-rikâb alıp götürmüş ve efendi-i mumaileyh bir daha zuhur etmeyup nâ-bedid olarak on gün kadar hiçbir haberi almamamış iken muahharan Ebulhüda Efendi'nin konağında mevkuf ve ihtilâttan memnu bir halde taht-ı isticvabda olduğu ve âhiren Kıbrıs'dan nâib dahi celbedildiği istihbar olunmuş ve netice-i tahkikatta müftü efendi ile mahdumlarına birer madalya itasiyle beraber harcırahları verilerek Kıbrıs canibine müteheyyi-i hareket olan bir vapura bilrikâb azimetlerine ruhsat verildiği haber alınmıştır. Bu hususa dair alman malûmata göre Kıbrıs'da merhume hemşire-i âcizinin damatlarından biri, güya müftü efendi taraf-ı kemterîden mektup alıp zat-ı akdes-i hazret-i pâdişahîyi hal' için fetva vermek üzere Dersaadet'e davet olunduğunu birine söylemiş ve bu keyfiyeti istihbar eden Kıbrıs nâibi efendi bunları ve daha işitenleri celb ile ifadelerini zaptederek kendi arizasına leffen mabeyn-i hümâyun-ı mülûkâneye takdim eylediği anlaşılmıştır. Bu dahi müfti-i mumaileyhin hasmı olarak Kıbrıs nâibinin eser-i tasnii olduğuna şüphe olmadığı ve bu hilenin mürettipleri aleyhinde Kıbrıs'ca ikame-i dava olunarak bi'l-muhakeme mücazatları talep olunacağı derkâr olup ancak böyle iki hasımdan biri diğerini beray-ı intikam vartaya düşürmek için ism-i âcizîyi vasıta ittihaziyle has-

mı hakkında tasni eylediği cürme kemterlerini teşrik etmek tesaddisinde bulunması şâyân-ı dikkat bir keyfiyet olarak bunun hakk-ı âcizide beslenmekte olan adem-i emniyet ve iğbirar-ı şâhanenin halkça malûm olmasından münbais olduğu bedidardır. Muahharan Nişantaşı'nda ikamet-i âciziye tahsis buyurulan konağın bazı ilişiği zuhûr ettiğinden bu olmazsa saye-i şâhânede daha âlâsında ikamet ve âile-i kemteranemle rahat edileceği ve kariben hak-i pây-ı hümâyun-ı cenab-ı hilâfetpenahîye cebhe-sây-ı rukiyyet olmak şerefine mazhariyet-i kemteraneme müsaade buyurulacağı kurenây-ı hazret-i şehriyarîden Emin Beyefendi vasıtasiyle vaad ve tebşir buyurulduğu halde bu iki nimet-i uzmadan hiçbirine nail olamamaklığım ve bu sırada bir ağır hastalık geçirip ikinci ve üçüncü derecede bulunan bendegân-ı şahaneden biri birkaç gün rahatsız olsa kurena veya etibbây-ı şahaneden biri berây-ı istifsar lütfen nezdine îzam kılınmakta iken medâr-ı şifâ olan bu lutf-ı âliye adem-i nailiyet-i kemteranem Kıbrıs müftüsü ile âcizleri hakkında icra olunan şu tahkikat-ı âhire esnasında dahi veliyy-i nimet-i âzam efendimiz hazretlerinin bu masum kemterleri hakkında ne derece muğber olduklarına delil-i vâzıhtır.

İşbu tahkikattan hasıl olan netice ile hakk-ı âcizîde ittihaz buyurulan karar-ı âli ne merkezde olduğu meçhul olup şu halde âcizlerinin Dersaadet'te daire-i emniyette rahat yaşayıp bir taraftan incinmeyeceğime dair olan vaad-i âli hayali bir şey hükmünde kalıp vaktiyle o hilekâr Mösyö Nelidof'un ekmiş olduğu tohum-ı fesadın ziyade kökleşip zihn-i hümâyundan ihracı kabil olamamakta olmasiyle gerçi âcizleri için mevte bedel ise de velînimet-i âzam efendimiz hazretleri acizlerinin yüzünden bir düziye rahatsız olmaktan ise hem zat-ı akdes-i şahaneleri endişeden vareste olmak ve hem de kemterleri şu hal-i hatar-nâkten kurtulmak için buraca muhassas olan maaşı, vatan-ı âcizide alıp daavât-ı hayriye-i veliyy-i nimet-i azamîde imrar-ı evkat etmek ve burada hidemat-ı şahanede bulunan mehadim-i kemteri kemakân memuriyetlerine devam eylemek üzere mütebaki âile-i bendegânemle Kıbrıs'a azimet-i âcizanem tariki çare-i vahid gibi mütalaa olunmağın bu bâbda müsaade-i seniyye-i cenab-ı cihanbânînin şâyân buyurulması istirhamında bulunduğumun hak-i pây-ı hümâyun-ı mülûkâneye arzı bâbında emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.

20 Cumadeluhrâ 1325/18 Temmuz 1323

Sadr-ı esbak

Kâmil

II.
Ermenilerin İsyanı Ve Sason Vak'ası Dolayısiyle Abdülhamid'in Sadr-ı Esbak Kâmil Paşa'nın Mütalaasını Sorması

Husus-ı malûm hakkında şeref-efzây-ı sünûh ve sudûr buyurulan iradât-ı seniyye-i hazret-i zillullahîlerini sadr-ı sabık Kâmil Paşa kullarına tebliğ eylediğimizde hâk-i pây-ı kerem-ihtivây-ı cenâb-ı zillullahîlerine arzolunmak üzere ser-kurenay-ı hazret-i şehriyarileri Hacı Ali Bey kullariyle abd-i memlûklerine (şifre kâtibi Kâmil bey) îta eylediği cevap ber vech-i zîr arzolunur:

"Zaman-ı memuriyetimde hukuk-ı saltanat-ı seniyye ve menafi-i

devleti vikaye için âtiyi düşünerek ve şevketmeâb efendimizi gücendireceğini derpiş etmeyerek sadakatle arz-ı hizmet ettim. Bazı hususlarda gücendilerse de sonradan yine itilâf hasıl oldu. Şimdikiler ise velînimet-i bî-minnet efendimizi gücendirmeyelim diyerek mesele hâl-i hazırı buldu.

Düvel-i selasenin teklifât-ı vâkıasına gelince bu bâbda bir şey diyemem. Zira onlarla ihtilâtım olmadığından teklifât-ı mezkûrenin kabil-i tâdil olup olmadığını bilemem. Ancak süfera ile ihtilât eden bendegân hissiyatlarına göre teklifât-ı mezkûrenin kabil-i tâdil olup olmayacağından beyan-ı rey edebilirler. Şu kadar ki bu teklifatı mucib ne olabilir? Olsa olsa bu teklifat ya Berlin ahidnâmesine veyahut islâmdan ahz-i intikama ibtina edilmiş olur; fakat ahidnâmeye mebni değil. Zira, devletlerin ahden görülen noksanı ihtara hakları olup icraat münhasıran devlete aittir. Binaenaleyh teklifat-ı mezkûre ahz-ı intikama mübteni olmak gerektir. Çünkü Sason vak'ası derece-i gayede izam edildi ve on bin Ermeni telef olunmuştur ve Ermenilere zulüm ve itisaf edilmesi için askerin sevkine irade buyurulmuştur gibi mübalağalarla Avrupa'nın esmaı dolduruldu. Bu mübalağat ve eracif tekzib edilmeyip ihtiyar-ı sükût olunduğundan bunlara sahih nazariyle bakıldı. İngiltere efkâr-ı umumiyesi teskin olunamayacak bir surette galeyan etti; Müteaddid mitingler akd, türlü türlü haltıyatı mutazammın nutuklar îrad olundu. Bir halde ki ne İngiltere hükûmeti ve ne de İngiltere sefareti bu bâbda bir şey yapmağa muktedir değildir. Rusya ile Fransa'ya gelince: bunlar da denildiği gibi hukuk ve menafi-i devleti vikayeye muavenet ve İngiltere'nin hiddetini teskin maksadiyle iştirak etmeyip belki İngiltere'nin Anadolu'da nüfuzunu tadil ve kendileri kesb-i nüfuz için meseleye iştirak etmişlerdir. Bunun için teklifât-ı mezkûrenin icrası düvel-i müşarünileyhaca kat'iyyen mukarrer olmuş ise adem-i kabulü büyük tehlikedir. Çünkü o vakit başka suretle mevki-i icraya vaz'a kıyam ederler. Ve eğer beyinlerinde karar-ı kat'i verilmemişse tadili demek olacağına mebni kabulü dahi pek muhataralıdır. Binâberîn şimdi yapılacak bir şey varsa o da heyet-i tahkikiyenin icra eylediği tahkikat raporunun seri-

an İngiltere'de neşriyle ezhan-ı umumiyeyi teskin etmekten ibaret olup bu teskinin husulüne dâir mezkûr raporun ecnebi memurlarının imzalariyle neşri kâfidir zannederim ve bu raporun neşrinden sonra teklifât-ı vakıâyı iktiza eder bir hal var mıdır diye düvel-i selaseden istifsar icab eder."

Kâmil Paşa'nın Ermeni meselesi hakkında şifahen söyledikleri mabeyn şifre kâtibi Kâmil Bey tarafından pâdişaha takdim edilmiş olup Kâmil Paşa daha sonra tahriren de mufassal bir arize takdim eylemiş ve arkasından da yine Said Paşa'nın yerine ikinci defa sadrâzam olmuştur.

III.

Kâmil Paşa'nın Aydın Vilâyetindeki Şekâvete Dair Arızası

Aydın Vilâyeti

Hususî

Mabeyn-i Hümayun-ı Mülükâne Baş-Kitabet-i Celilesine

Devletlû Efendim Hazretleri

Bâbıâlî'nin Aydın Vilâyeti hakkında meşhud olan muamele-i aliyyesi yalnız bu vilâyete mahsus olup Rumeli vilâyât-ı şâhanesince olan icraatının daha ziyade muvafık-ı hal olması temenni olunur. Âcizleri bundan yirmi beş sene mukaddem Evkaf-ı Hümâyun nezareti hizmetinde iken Aydın Vilâyeti'nin her tarafını istilâ etmiş olan eşkiyanın istîsaline bâ-irade-i seniyye memur olarak valilik vekâletiyle bu vilâyete gelmiş idim. Sevkine mezun olduğum iki tabur askerle heman takibata mübaşeret ve sâye-i tevfikat-vâye-i cenab-ı hilâfet-penahide iki ay zarfında eşkıyanın kâffesi ele geçirilerek iade-i emniyet olunmuş velhasıl Dersaadete avdet-i âcizanemde İzmir hapishane-i umumisinde yüz doksan beş nefer eşkiya bırakılmış idi. Bu defa vilâyetin bir kazasında türemiş olan iki takım eşkiyanın her nasılsa izale-i vücudları kabil olamıyor. Yahut da Bâbıâli'ce âcizlerinin bulunduğum vilâyette şakavet lekesinin izalesi arzu buyurulmuyor. Martini ve Gıra tüfenkleriyle müsellah olan eşkiyaya jandarmalar Şinayder tüfekleriyle yanaşamamakta olduklarından vilâyet-i sairede olduğu gibi bu vilâyet jandarmalarının eslihalarının dahi İzmir debboyunda mevcud olan Martini tüfenkleriyle tebdili lüzumu gerek Babıâli'ye ve gerek taraf-ı vâlây-ı seraskerîye yazılıp müsaade olunmadı. Bura mevcudundan bir tabur asker sevkiyle eşkiyanın ilticagâhı olan Ödemiş kazasının köyleri taranarak eşkiyanın zâhire ihrac ve istisali arzolundu. Bu dahi Bâbıâli'ce münasib görülmedi. Hal böyle iken Bâbıâlî'den alınan telgrafname-i sâmide eşkiyanın derece-i şakavetinden bahisle bir iki güne kadar behemehal vücudlarının izalesi irade buyuruldu. Şâyân-ı hayret olan bu muameleye maruzat-ı mâkule ile mukabele etmek kabil olmadığından gerçi şân-ı

hükûmete lâyık değil ise de nâçâr reis-i eşkiya Çakıcıoğlu Mehmed'i dehalete imale etmek tarikine gidilerek bi'l-vasıta olunan muhaberede dehalete razı olursa da yerini terk etmemek arzusunda ısrar edip halbuki merkum kendi karyesinde kaldıkça şimdiye kadar katl ü telef ettiği kimselerin akraba ve taallukatının intikamına mâruz olacağını bilerek terk-ı silah etmeyeceği gibi avenesini dahi yanından ayıramıyacağı derkâr olduğundan bu tarzın kabul ve dehaleti şâyân-ı teemmül olduğu cihetle mutlaka gidip diğer bir vilâyette ikameti lüzumuna merkumu iknaa çalışılmakta bulunulmuş ve keyfiyet ber tafsil makam-ı sadaret-ı uzmâya yazılıp henüz vilâyetçe bir suret kararlaştırılarak Bâbıâli'ye arzolunmamış olduğu halde bu kere Dahiliye nezaret-i celilesinden alınan tahriratta Çakıcıoğlu Mehmed'in dehalet ve istiman eyleyeceği istihbar olunduğundan mazarratına nihayet verilmek için Haleb veya Diyarbekir'de ikamet etmek üzere hukuk-ı umumiyeden dolayı afv-ı âliye mazhariyeti lede'l-istizan merkum Ankara'da ikamet etmek üzere ber vech-i arz u istizan iktizasının ifası ve sevk-ı meyusiyetiyle be-tekrar şekavete ibtidar etmesine mahal kalmamak üzere maişetinin temini hususuna irade-i seniye-i cenab-ı hilâfet-penahî seref-sudûr buyurularak Adliye nezaret-i celilesine de tebligat icra kılındığı 1 Şubat 1319 tarihli tezkere-i sâmiyede izbar buyurulduğu beyaniyle merkumun heman kabul-i istimaniyle vilâyet-i müşarünileyhaya î'zamı iş'ar olunmuştur. Hükm-i celil-i irade-i seniyye ber-usul Ödemiş kaymakamlığına tebliğ ve merkumun hakkında merhameten şeref-sâdır olan irade-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penahîye ittibaı, hakkında hayırlı olacağı ve aksi hal asker sevkini icab edeceği hususlarına bazı mevaid ilâvesiyle kendisinin iknaı tavsiye olunarak dünkü gün alınan cevabda merkumun mahall-i vücudu meçhul olup vasıta-i muhabere olan eniştesi dahi henüz ele getirilemediğinden taharriye devam edilmekte olmakla netice-i teşebbüsatın bildirileceği ızbar kılınmıştır. Bâbıâlî'nin arzı üzerine hakkında afv-ı âlinin şeref-sudûru günü zükûr ve inas beş kişiyi daha katletmiş olan şaki-i merkumu iknâa her vechile bezl-i mesai olunacağı derkâr ise de Bâbıâli'nin ol vechile iradât-ı seniyyeyi eşkiyanın adem-i kabulü gibi bir hale maruz kılması bâdi-i teessüf olup binaenaleyh bu misillu muamelâtın yalnız bu vilâyete mahsus olması temenni olunur. Hakayik-ı ahval muhat-ı ilm-i âlî buyurulmak için hak-i pây-ı hümâyun-ı velî-nimet-i âzamiye arzı bâbında emr ü ferman hazret-i men lehü'l-emrindir.

23 Zilhicce 1321 ve 20 Şubat 1319

Vâli-i Aydın

Mehmed Kâmil

Bin Salih

(Mühür)

Aydın Vilâyeti'nin Seraskerliğe vâki olan müracaatı üzerine Topçu dairesinin 11 Receb 1321 (3 Ekim 1903) tarihli mazbatasında vilâyet jandarmasının Martin tüfekleriyle teslihi icap edeceği yazılmış ve Seraskerlikten 13 Receb 1321 tarihinde resmî arz tezkeresiyle pâdişaha bildirilmiş ise de 13 Receb 1321 tarihli ve 222 numaralı yevmi hülâsa-i maruzat defterinde "sipariş edilen tüfekler kâmilen elde edilinceye kadar işbu Martinlerin de bu suretle öteye beriye dağıtılması muvafık olamayacağından bunun ileriye taliki" diye irade çıkmıştır.

IV.
Kâmil Paşa'nın Rusya Siyasetine Ve Rumeli Ahvaline Dair Mühim Bir Arızası

Aydın vilâyeti Hususî

Cenab-ı Hak velînimet-i âzamımız pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin ömr ü ikbal ve iclâl-i şahanelerini müzdad ve firavan buyursun.

Tali-i meyamin-metali-i cenâb-ı hilafet-penahîlerinin cümle-i âsâr-ı celilesindendir ki haris-i cihan olan Rusya devleti min tarafillah gaile-i harbe dûçar olup [Japon-Rus muharebesi] ne çare ki Makedonya hakkında kurmuş olduğu politika çarhı, bademe kendi kendine dönüp yine Rusya'nın makasıdı lehinde netice-pezîr olmasından hazer olunur. Devlet-i müşarünileyha Devlet-i Aliyye'nin münasebât-ı düveliyede yalnızlığından veyahut bize manen kuvvetü'z-zahr olabilecek devlet Almanya'dan ibaret olmasından bi'l-istifade Rumeli cihetince olan makasıd-ı siyasiyesini bir hatve daha ileri sürmeğe tasaddî ile Makedonya Bulgarlarını ayaklandırıp Avusturya devletini ittifakına alarak ve bu vasıta ile diğer devletlere de suret-i hakdan görünerek cümlesinin muvafakatlerini bilistihsal Bâbıâlî'ye teklifât-ı garibede bulunmuş ve nihayetü'l-emr Makedonya'nın idaresini kontrol altına almağa muvaffak olmuştur. Mânay-ı hakikisi Rumeli cihetini Rusya ve Avusturya'nın nüfuzu tahtına almak demek olan bu kontrol usulünün devamına meydan verilecek olur ise işbu idare-i müşterekenin her iki senede bir müddeti temdid edilerek ahalinin tebdil-i tavr u ahlâk ve tezayüd-i serbestîsine hizmet edeceği derkâr olduğundan bu kaidenin Rumeli'ye yerleşmesinden başka ahalisi ekseriyetle hıristiyan olan sair mahallerde dahi istidây-ı ahali üzerine tatbikine kıyam olunması mülâhazası cây-ı dikkattir. Bu keyfiyetler ise reviş-i halde melhuz olan netayicin en fenası olmayıp fırsat verilecek olsa lâ-semihallah Rumeli vilâyât-ı şahanesinin Balkan hükûmetleri beyninde mukasemeye düşerek elden gitmesi tehlikesine sevabık-ı ahval delâlet eder [Nitekim dokuz sene sonra söylediği gibi olmuştur]. Cenab-ı kadir-i mutlak muhyi-i mülk ü devlet olan veliyy-i nimet-i âlem-penah efendimiz hazretlerinin muîn ve zâhiri olsun.

Maziye bir lahza medd-i nazar-i mütalaa buyurulursa Rusya'nın makasıd-ı siyasiyesi Devlet-i Aliyyelerini külliyen Avrupa kıtasından çıkarıp düvel-i sairenin alâkası olmayan Anadolu cihetinde bizimle yalnız kalmak maddesi olduğu nümâyan olur. Şu geçen asır zarfında Rusya devleti memalik-i şahanede îka eylediği ihtilâller ve muharebelerle Anadolu kıtasında zabt u teshir eylediği bilâd-ı vâsiadan başka Kırım'ı istilâ ve ahalisi hem-mezhepleri olan Yunanistan'ı ve badehu Sırp, Karadağ ve Memleketeyn'i istiklâliyetle ve Bulgaristan'ı şimdilik emaret şeklinde Devlet-i Aliyye'den ayırıp Avrupa cihetince olan plânını bu dereceye kadar icra eylemiş ve bu miyanda Yenipazar ve Hersek sancaklariyle Bosna vilâyeti dahi Avusturya'ya geçmiştir. Binaenaleyh mülâhaza-i mâruza müsteb'ad olmayıp şu halde teşebbüsat vâkıasında Avusturya'nın ittifakını ve düvel-i fahime-i sairenin muvafakatlerini haiz olan Rusya devletinin bizce adem-i muvaffakiyeti tariki iltizam olunacak olsa devlet-i müşarünileyha Makedonya isyanını idame ederek ıslahat namiyle teşebbüsât-ı hâzırasında musir ve düvel-i saire dahi kendisine zahir olacağından vukûundan ihtiraz olunan netayic-i nâ-marziyeye meydan verilmiş olur ve eğerçi isyanın men'i için buna müsaid olan Bulgaristan'la muharebeye girişilecek olur ise Avrupa devletleri tab'an zayıf olan tarafı iltizam edeceklerinden Girit ihtilâli üzerine Yunanistan'la açılan muharebenin neticesi gibi ve bilâ tazminat bir karara intizar edilmek lâzım gelir. Binaen-alâ-zâlik şu yalnızlık halinde bizce ittihazı iktiza eden tarik-i eslem Bulgar isyanının tenkiline devam olunmakla beraber vilâyât-ı selâsede (Selânik, Manastır, Kosova) ıslahat icrası hususunda Rusya ve Avusturya devletlerinin müdahalelerini sureta Devlet-i Aliyye'ye dostane bir muâvenet ve hizmet mesabesinde telâkki ederek ve mukarrerat-ı ıslâhiyenin tatbikatında halisane ve müsaadekârane davranıp aynı ıslahatın sair icap eden vilâyât-ı şahanede dahi mümkün mertebe icraatına mübaderet olunarak bu suretle aksây-ı âmâl-i mülûkâneleri tebaa ve zîrdastan-ı şahanelerinin temin-i refah-ı hal ve saadeti kaziyesi idüği sâbit olacağından ve zaten Avrupa kıtasında Rusya'nın tefevvuk-ı nüfusunu arzu eder hiçbir devlet olmadığından şu iki sene zarfında münasebat ve musafât-ı düveliyeye riayet edilerek Almanya gibi sair devletlerin ve bahusus İngiltere ile Fransa'nın meyl ü teveccühleri biliktisab müdahale-i vâkıanın men'i muvaffakiyetiyle bi-avnillahi tealâ istiklâliyet-i saltanat-ı seniyyeleri muhafaza buyurulur. Leyl ü nehar fikr-i nâçiz-i kemterânem selâmet ve hüsn-i muvaffakiyet-i seniyye-i mülkdarîlerine masruf olması hasebiyle sevk-i sadakatle arzına mütecasir olduğum mülâhaza-i ubeydanemin kıllet-i malûmattan münbais hatiatını lütfen hazf ile şayeste-i mütalâa olan cihetinin sanihât-ı hikmetbeyyinât-ı

cenâb-ı hilâfet-penahîlerine zeyl u telfik buyurulması vâbeste-i irade-i seniye-i veliînimet-i azamîleri olmağın ol bâbda ve katibe-i ahvalde emr ü ferman hazret-i veliyyü'l-emr efendimizindir.

5 Zilhicce 1321 ve 9 Şubat 1319
[22 Şubat 1904]
Aydın Valisi kulları
Mehmed Kâmil
bin Salih
(Mühür)

V.
Yine Rumeli'ye Bilhassa Makedonya Ahvaline Dair Kâmil Paşa'nın Pâdişaha Arizası

Asım Bey'e[19]

Henüz Bâbıâli'nin hall-i müşkilâta bir çare bularak husul-i âmâl-i mülkdariye muvaffak olamadığına teessüf olunur. Devletlerin teklif-i vâkii hukuk-ı saltanat-ı seniyyeyi muhil olduğunu beyandan ibaret olarak verilen cevaplar kuvve-i cebriye-i düveliyesi redde kâfi değildir. Zann-ı âcizîye göre Bâbıâlî bu kuvve-i cebriye aleyhinde Avrupa halkının nazar-ı dikkat ve teessürünü davet edecek birkaç söz söylemelidir. Arz u beyandan müstağni olduğu üzere Bulgaristan emaretinin teşekküli İslav ittihadı fikrinin Bulgarlara ilkah ve işrab olunmasından husule gelen isyan ile vücud-pezîr olmuştur. Rumeli-i Şarkî Eyaleti'nin Bulgar emaretiyle birleşmesi Bulgarlarca aynı fikr-i ittihadın tevsiiyle vukua gelmiştir. Makedonya'da dahi fesad komiteleri vasıtasiyle ikaına sây olunan isyan yine o politikanın mâbâdidir. Devlet-i Aliyye Makedonya'nın umur-ı inzibatiye ve maliyesinin intizamını arzu etmez değildir; ancak bu intizamın kendi nüfuz-ı hükûmeti tahtında olmasını ister; vilâyat-ı selâsenin Rusya ve Avusturya'nın nüfuzu altında kesb-i hürriyet etmesi Rumeli-i Şarkî gibi ergeç diğer bir kıyam ile Bulgaristan'a ilhakını intac ile diğer bir muharebeye sebep olması ihtimal-i kavi si Devlet-i Aliyye'ce bâdi-i teemmül bir keyfiyettir.

Bu revişle İslav ittihadının Avrupa kıt'asında terakki ve tevessüünü âtiyen yalnız Devlet-i Aliyye'ye değil ahalisinin bir kısm-ı mühimmi İslav

19 Abdülhamid'in mabeyn başkâtipliğinden ayrı olarak kendi dairesinin yanında başka bir şifre dairesi olup pek mühim şifreler şifre kâtibinin ismiyle oraya çekilir ve doğrudan doğruya Abdülhamid'e verilirdi. İşte Âsım Bey pâdişâhın hususî şifre kâtibi olup onun vefatından sonra Esad Bey son şifre kâtibi olmuştur.

olan Avusturya'ya dahi muzır olarak bu hal ve keyfiyet Avrupa devletlerinin menafi-i siyasiyelerine de muvafık olmayacağı şüphesiz olduğundan Bâbıâli'ce düvel-i müttefikaya verilecek cevapta işbu hakayik ketmolunmayarak irad u beyan kılınmalıdır ki bunun Avrupa matbuatında intişarı düvel-i müttefikanın Makedonya hakkındaki hareket-i hukuk-şikenânesini kısmen hoş görmemekte olan Avrupa halkının efkârı ikaz olunarak gazeteler keyfiyet-i hali şerh ve tafsile girişmeleri tabiî olmasiyle bulundukları hal ve mevkiin müşkilâtını tab'an teemmül edecek olan düvel-i müşarünileyhim işi tatlı yerine bağlayıp çekilmeğe sây edecekleri ve bu suretle âmâl-i hayr-iştimal-i hazret-i hilâfetpenahî daire-i münciyesinde hall-i mesele kesb-i suhulet eyleyeceği mütalâa olarak hasbe'l-ubudiyye arzına ictisar olunmuş ise de yine her ne vechile irade-i seniyye-i hazret-i velînimet-i azamî şeref-müteallik buyurulursa isabet anda olacağı cihetle hâk-i pây-i hümâyun-ı mülûkâneye arzı bâbında.

24 Teşrin-i sânî 321
[7 Aralık 1905]
Aydın Valisi Kâmil

VI.
Malî Durum Hakkında Kâmil Paşa'nın Pâdişahı İkazı

Mabeyn Başkitâbetine

Bunca iradât-ı hikmet-beyyinât-ı cenab-ı hilafet-penahîye rağmen müşkilât-ı câriyenin indifaına çaresâz olacak tedâbir ittihaz olunamaması bile müşkilât-ı siyasiyenin devamı müzayaka-i müzmine-i maliyeyi teşdid etmesiyle bu keyfiyet ahval-i idare-i umumiye-i Devlet-i Aliyye'yi haleldar etmekte olduğu bu vilâyette meşhûd olan asariyle rû-nümâ olduğundan bu revişle bir mesle-i maliye tevlidini dâi olması muhtemel bulunan şu halin dahi Devlet-i Aliyye'nin muhafaza-i mevcudiyeti kendi politikaları icabından olan devletlerin nazar-ı dikkatlerini celb ile bu meseleye de müdahaleye kıyamları mülâhazası şâyân-ı endişe bir madde-i mühimme olduğundan ve çünkü hüda-nekerde öyle bir müdahalenin vukûu takdirinde kendi varidatlarından Devlet-i Aliyye'nin idare-i umumiyesine para sarf etmeyip yine kendi yağımızla bizi kavuracakları şüphesiz bulunduğundan öyle bir hale mahal bırakmayarak tasarrufat-ı lâzimenin sâye-i tevfikat-vâye-i cenâb-ı şehriyarîde bizce icrasiyle müdahale-i ecnebiyyeye meydan verilmemesi muvafık-ı hikmet olacağının hûda alîm her an uğur-ı hümâyun-ı mülükânede feday-ı cânı medar-ı mefharet bilir bir abd-i kadim-i

şehriyarîleri olduğumdan sevk-i sadakatle arzına cesaret eylediğimin südde-i seniyye-i hazret-i pâdişahîye arzı mütemennadır efendim.

16 Rebîulâhır 1322 ve 17 Haziran 1320
[30 Haziran 1904]
Aydın Valisi
Kâmil

VII.
Kâmil Paşa'nın Aydın Valisi İken Makedonya'da Hükûmetin Takip Etmesi Lâzım Gelen Siyaset Hakkında Kendi Kanaatini Bildiren 9 Rebîulâhir 1323 [13 Haziran 1905] Tarihli Lâyihası

Hak celle ve âlâ hazretleri velî-nimet-i bî-minnetimiz pâdişahımız efendimiz hazretlerine tûl-i ömür kemal-i afiyet ihsaniyle her müşkili âsân buyursun.

Rusya devletinin Aksay-ı şark'da hezimet-i âhire-i külliyesiyle Avrupa politikası tab'an tagayyür-pezîr olduğundan bu miyandaki Makedonya meselesi dahi ehemmiyetten düşmüş ve Rumeli'de ecnebi devletlerin müdahalelerine nihayet verilerek hukuk-ı mukaddese-i şâhâne ile istatükonun muhafazası Devlet-i Aliyyelerince hal-i hazıra muvafık bir meslek-i siyasî ittihazına vâbeste bulunmuştur.

Tayin-i meslekten evvel şurasını arza cesaret ederim ki İngiltere devleti, dostluğundan istifade, düşmanlığından istiâze olunacak bir millet olup müstağni-i arz olduğu üzere bu devlet, memleketinin menafi-i ticariyesini tervic edenlere dost olarak onların muhafaza-i hukuklarına sây u ikdam ve aksi takdirde def-i haylulete hasmâne fakat müdebbirane ihtimam eder; memalik-i şahanede hiçbir devletin kendisine tefevvuk-ı nüfuz ve rekabetini çekemeyen İngiltere devleti, bazı vilâyât-ı şahanede Almanyalılara ve Fransızlara şimendüfer inşası ve imtiyazı verilip İngiltere devleti dirîğ buyurulmasından ve süfün-i harbiye ve esliha siparişlerinde İngiltere fabrikalarına müracaat olunmamasından velhasıl muamelât-ı sairede sevabıkı vechile yüz bulmamasından muğber olmasiyle Devlet-i Aliyye'den yüz çevirmiş ve mesail-i siyasiyede müşkilât-ı vâkıanın dostane halline muavenet edeceği yerde suret-i hasmanede teşdidine ve daha bazı gavail ihdâsiyle iğbirarının temdidine sarf-ı mesai etmekte olup ezcümle Yemen gailesi devlet-i müşarünileyhanın ihtirâ-kerdesi olduğu şüphesizdir.

Eğerçi Devlet-i aliyyeleri hall-i mesail ve def-i gavail için diğer bir iki devletin muavenetine ihtiyacı olmamış olsa İngiltere devleti, dostluğuna meyledecek bir millet değilse de ne çare ki meselâ mevzu-i bahs olan Makedonya meselesinin marzi-i şâhâne vechile halli hususunda, düvel-i müfahhama-i saire, hem-rey ve

hem-efkâr olup da İngiltere devleti muhalif reyde bulunsa meseleye karar verilemez; halbuki aynı meselede İngiltere devleti düvel-i sâireden üçünü kendi tarafına celb ile diğer devletler muhalif reyde bulunarak hariçte kalmış olsalar o mesele karargîr olup hükm-i karar icra olunur.

İngiltere'nin şâyân-ı arz bir hali vardır ki bir devlet hakkında iğbirar veya husumeti kendi menafiinin ziyaı müddetine mahsus olup takip ettiği menfaat hasıl olur olmaz derhal tedbil-i meslek ederek husumeti dostluğa mübeddel olur; binaenaleyh devlet-i müşarünileyhanın dostluğunu kazanmak müşkil olmayıp maslahat-ı devlet için def-i mazarrat veya celb-i menfaat zımnında bir hasma mudara etmek caiz olduğundan devletinin menfaatini mûcib bazı teşebbüsât-ı nâfiada İngiltere'nin arzusuna mümaşat olunması hikmet-i hükûmete muvafık olur. Bu suretle Devlet-i aliyyeleriyle İngiltere devleti beyninde emniyet ve meveddet-i mukteziyenin husulünü müteakip çünkü Fransa devletinin Makedonya'da hiçbir menfaati olmadığı gibi politikaca İngiltere ile itilâf-ı tam üzere bulunması hasebiyle Makedonya meselesinde İngiltere'nin reyinden ayrılmıyacağı bedihi olup İtalya devleti Makedonya'nın teşettütü halinde Arnavutluğun ahalisi lâtin mezhebinde bulunan kısmına müdahale ile hissemend-i menfaat olmak arzusunda bulunsa da Rumeli'de statükonun muhafazası kararına iltihak edeceği derkâr ve Almanya devleti zaten Devlet-i aliyyelerine meclûb olup Avusturya devleti ise Makedonya meselesinde Rusyasız bir şey yapamayıp Rusya devletine gelince Rumeli vilâyât-ı şahanesi hakkında olan menviyyatını şu hal-i pür-melâlinde mevki-i tatbike îsal edecek nüfuz ve iktidarı haiz olmadığı cihetle işi tatlıya bağlamak isteyeceği ve Bulgaristan dahi bi't-tabaiyye devlet-i metbuasına ve sair devletlerin arzusuna karşı sulhu ihlâl edecek hal ve harekette bulunamıyacağı aşikâr olduğundan ol bâbda İngiltere'nin vesatet-i sulhperveranesine bi'l-müracaa vilâyat-ı mezkûrede (Selânik, Manastır, Kasova) Devlet-i aliyyelerince icrasına bedi olunan ıslahat ile Rusya ve Avusturya devletlerince tensib ve teklif olunan mukarrerattan kabil-i tatbik olanlar mevki-i icraya vaz' olunmuş olmasiyle usul-i mevzuanın devamına Devlet-i aliyyelerince îtina olunmak üzere devleteyn-i müşarünileyhanın müdahalelerine nihayet verilmesi sureti İngiltere ile beynehümada halisane müzakereye girişilse gerçi devlet-i müşarünileyhimanın bundan evvel ıslahat teklifatında Rusya ve Avusturya'ya kuvvetü'z-zahr olarak işin daha ilerisine gidip Edirne vilâyetini dahi ıslahat meselesine idhal etmek istemiş ve bu teklif zâhiren İngiltere'nin Devlet-i aliyyeleri hakkında olan iğbirarını bize hissettirmek suretinde görünmüş ise de hakikat-i hal öyle olmayıp Makedonya'nın Bulgaristan ile birleşmesi halinde âtiyen gerek Devlet-i aliyyelerinin Bulgaristan'a ve gerek Bulgarla-

rın İstanbul cihetine tecavüzlerine meydan vermemek bahanesiyle Rusya'nın Karadeniz'de vâki Burgaz'dan Edirne'ye ve Edirne'den Dedeağacı'na kadar olan hattı işgal-i askerisi altına alıp bu veçhile tarafeyn beyninde mıntaka-i mania teşkil etmek azminde bulunduğu mukaddemce tereşşuh etmiş idüğinden vakten mine'l-evkat Rusya'nın o misillu teşebbüsat-ı desisekârîsine mahal kalmamak maksad-ı dûrendişânesiyle İngiltere devleti Edirne vilâyetini dahi Makedonya ile karar-ı düvelî tahtına almak emelinde bulunduğu meczum olduğundan şu halde meselenin Rusya ve Avusturya'nın arzuları vechile hitam bulmasından ise Devlet-i aliyyeleriyle hüsn-i münasebatını teyid için marzî-i âli-î cenâb-ı şehriyarîleri dairesinde tesviye-pezîr olmasını tercih edeceği şüphesizdir.

Suret-i mâruza rehin-i tasvib-i âlî olduğu halde İngiltere ile tecdid-i münasebat olunmasını müteakip devlet-i müşarünileyhanın Dersaadet sefiri ile Makedonya meselesi vaz-ı mevki-i müzakere edilerek Giridliler taht-ı idare-i Devlet-i aliyyede iken baz ıslahat ve müsaadat metalibatını vesile ittihaziyle ara sıra ihtilâle ictisar ve teskin-i hal için Devlet-i Aliyye'yi ne derece fedakârlığa dûçar eyledikleri vâreste-i tezkâr olup şimdi ise kendi cinslerinden bir prensin idaresinde ve dört devletin nezareti tahtında bulundukları halde yine hal, ahval-i sâbıkanın aynı olarak Girid'in Yunanistan'a ilhakı talebiyle ref'-i livây-ı isyan eyledikleri ve hakeza Bulgarlar, mukaddema ceneral İgnatiyef'in kurmuş olduğu plân üzere taraf taraf idare-i Devlet-i Aliyye'den şikâyete kıyam ile vukua gelen ihtilâlât ve muharebat neticesinde Rusya ile akdolunan Ayastafanos muahedesini tadilen Berlin kongresinde bir Bulgaristan emaretiyle bir Rumeli-i Şarkî Eyaleti teşkil olunup bu eyalet Bulgarlar tarafından idare olunmakta iken buna dahi kanaat etmiyerek düvel-i mufahhama tarafından kurulmuş olan esası bozup emaret ile birleşmiş oldukları misüllü bu kere Bulgar komitelerinin Makedonya' ya tasallutu ve Rusya'nın Avusturya'yı maiyyetine alarak vilâyat-ı selâse için ıslahat talebi şimdiye kadar Rusya'dan görülen derslerin mâbadi olup maksad-ı aslî umum Bulgarların Rusya'nın nüfuzu tahtında teessüs eden Bulgar hükûmetinin idaresinde birleşmesi maddesi olduğu bedihi olduğundan Rumeli mıntakasınca hayli tahavvülat ve muvazene-i düveliyece inkılâbatı dâî öyle bir plânın kuvveden fi'le gelmesine yardım etmekten ise icraatına sed çekmek muvafık olacağı mukaddematı İngiltere sefirine serd ü ityan olunduktan ve eğerçi bu esnada Rusya'nın hezimeti üzerine Bulgar komitelerinin harekât-ı tecavüziyeleri kesb-i hibbet etmiş ise de tasallûttan feragat ettiklerine Devlet-i Aliyye'ce yakin hasıl olmadıkça Rumeli'de seferber halinde bulunan orduy-ı hümâyunları hal-i hazariye tahvil edilememekte olmasiyle masarif-i fevkalâde hazine-i celileye giran gelmekte olduğu beyan kılındıktan sonra bizce bu hale

düşünülen çare, ahalisi yalnız Bulgar değil külliyet üzere ecnas-ı muhtelifeden mürekkep olan Makedonya'nın idaresi umumun menafiine muvafık olması lüzumuna mebni hiçbir cemaat hakkında kaide-i müsavatın gayrı muamele olunmayıp kavanin ve nizamât-ı Devlet-i Aliyye'de bu esasa mübteni bulunduğundan vilayât-ı mezkûrede (Selanik, Manastır, Kosova) icra olunan islahat dairesinde hüsn-i idareye Devlet-i aliyyece devam olunmak üzere istatükonun muhafazasına düvel-i mufahhamaca muahede-i esasiyeyi teyiden bir karar-ı kat'î îtası halinde Bulgarlar şu halde Rusya devleti kendilerine yar ve yardımcı olamayacağını bilerek beyhude fedakârlık etmekten ise tasalluttan feragatle Makedonya'da her şey hâl-i tabiisine ricat edip ba'dema Rusya ve Avusturya'nın müdahalesine nihayet verilmiş olacağı merkezinde idüği dermeyan olunarak sefir-i müşarünileyh vasıtasiyle İngiltere devletiyle bu bâbda bir îtilaf-ı rey ve muvafakat hususunü müteakib diğer süfera ile de müzakerede düvel-i metbualarının politikalarına göre lisan-ı münasip istimal olunarak devlet-i müşarünileyhim beyninde tab'an cereyan edecek muhabere üzerine marzi-i âli-i mülükânelerine muvafık bir karar husulü memul-i kavidir.

Ber vech-i mâruz İngiltere devletiyle tecdid-i münasebat ve musafât buyruldukta zaten tabiatında kin olmayan kâr-âzmûde bu devlet derhal eski dostluğuna ricatla Makedonya meselesinin tesviyesine hizmet edeceği gibi Devlet-i aliyyeleri lehine tahvil-i meslek etmesiyle bu esnada vukûu bir gaile hükmünü almakta olan Yemen müşkilâtının dahi tesviyesi kesb-i sühulet eyliyeceği cihetle bu bâbda fırsat fevt edilmiyerek îcab-ı halin îfasına şürû olunması âcizane mütalâa olunmuş ise de zât-ı akdes-i hilâfet-penâhileri min indillah her ne vechile mülhem olurlar ise hikmet ve isabet anda olacağı derkâr olmağın ol bâbda ve katıbe-i ahvalde emr ü ferman hazret-i veliyyü'l-emr efendimizindir. 9 Rebiülâhır Sene 1323 ve 30 Mayıs 1321. [12 Haziran 1905]

Aydın Valisi kulları
Mehmed Kâmil
Bin Salih
(Mühür)

VIII.

Kâmil Paşa'nın Aydın Valisi İken Aleyinde Verilmiş Jurnaller

Bu jurnaller makalemizde söylediğimiz gibi çoktur. Ben bazılarını naklederek Kâmil Paşa'nın etrafının hafiyelerle ne derece çevrildiğini göstermek istiyorum.

Fırka Kumandanı pâdişah yaverlerinden Ferik Tevfik Paşa ile Kaymakam Refik Bey'in jurnalleri:

"Ermeni müfsidlerinden elde edilen evrakı tercüme etmek üzere Dersaadet'e izam olunan mütercimle Ermeni mühtedilerinden ve Vali paşanın ahass-ı mensubininden olup vilâyet dahilinde kaymakamlarda müstahdem Ferid Efendi beyninde bu akşam Kordonboyu lokantalarından birinde esnây-ı taamda mütercimlerden biri tarafından Vali paşanın ısrarını ne yapalım, mesuliyeti nasıl karşılamalı? sözüne Ferid Efendi tarafından ne olabilir; hiçbir mesuliyet olamaz kelâm-ı esef-iştimali câlib-i dikkat hususattan bulunduğu mâruzdur.[20]

23 Ağustos sene 321
İzmir Kumandanı Ferik Tevfik"

Yine aynı mesele hakkında kaymakam yaver Refik Bey'in jurnali:

"Mâh-ı hâl-i rumînin yirmi ikinci pazartesi akşamı emr-i âlîniz vechile bermutad Kordon'da dolaştığım sırada yemek yemek için İstraniko'nun lokantasına girmiştim; biri sakallı şişman ve birisi esmer zayıf ve birisi de sarışın ve buğday benizli üç şahıs gelerek karşımdaki masaya oturdular. Bir saat kadar suret-i mahremanede görüştüler; bendenize karşı bulunan sarışın, diğerlerine hitaben vali ısrar ediyor; lâkin mesuliyet-i mâneviyeyi ne yapalım, bizde vicdan yok mu? deyu söylendiğini işitebildim, mükâlemelerinden bunların Ermeni meselesine dair celbedilen tercümanlar olduğunu hisseylediğim mâruzdur.

Kitabet-i hususiyemizde bulunan Mustafa tarafından bunların ikisinin tercüman, sakallı da valinin bendegânından komisyona dahil mütercimlik eden mühtedi Ferid olduğu inde't-tahkik anlaşılmış olduğu mâruzdur.[21]

23 Ağustos 1321
İzmir'de yaverandan kaymakam
Refik"

"Aydın defterdarı Kemal Bey'in (Giridli Kafalaki ailesinden) mezûnen Dersaadet'e gidişinden bilistifade vilâyetçe mahud firarı İsmail Kemaleddin'in yetiştirmelerinden Safiyyüddin Bey'in tayinine çalıştığı ve bir taraftan Yakovalı Rıza Bey'in

20 Yıldız evrakı, vesika No: 1833.
21 Yıldız evrakı, vesika no: 1890.

sevkiyle evvelce Piriştine muhasebeciliğinde bulunarak bu kere Ankara defterdarlığından munfasıl bulunan ve Kosova kumandanlığında bulunduğum sırada sû-i hali malûm-i çakeranem bulunan Yakovalı Şevket Bey'in de mahall-i mezkûre tayini esbabına tevessül eylediği işidilmiştir. Merkez ve İzmir liva kumandanı Mirliva Said Paşa'nın Kalkandelenli ve jandarma kumandanı Hayreddin Bey'in Debreli ve bunun getirdiği birtakım Arnavud jandarma zabitanı Debreli ve polis müdürü Mazhar Bey'in Ohrili olmasiyle beraber bir Yakovalının dahi buraya inzimamı hodserane muamelâta münhemik olan vali delaletiyle mahdumunun ve mensubatının bunlarla içtimaındaki ehemmiyet câlib-i dikkat mevaddan bulunduğu mâruzdur, Ferman.

23 Mart sene 1322.
İzmir Kumandanı Ferik Tevfik"

"Beş altı günden beri İzmir'de bulunan Kıbrıs müftisi Ali Rıfkı Efendi, Vali paşada misafir bulunduğu ve sonra mesalih-i ecnebiye kalemi baş kitabetine firardan tayin olunan Mecdet, Eşref haini [meşhur Şair Eşref] ile Mısır'a kaçıp bir müddet kaldıktan sonra avdet etmiş eşirradan ve Vali paşanın hüsn-i teveccühünü kazanmış bendegânından bulunduğu mâruzdur ferman.[22] *26 Mayıs 1321*

İzmir'de Kaymakam Refik"

"Kıbrıs müftisi Ali Rıfkı Efendi'nin beş, altı günden beri İzmir*'de Vali paşa hazretlerinin nezdinde misafir bulunduğu maruzdur ferman.*[23]

26 Mayıs 1321
İzmir'de Kumandan Ferik Tevfik"

"Her perşenbe günü akşamı azimet ve pazartesi günleri İzmir'e avdet etmek üzere Vali paşa hazretlerinin aile halkiyle beraber berây-ı tenezzüh Foça'ya gi-

22 Şifre (kayda mahsus defter), No: 53.
23 Şifre (kayda mahsus defter), No: 529.

deceği ve orada mahud Tahir Kenan'ın hanesinde oturacaklarının istihbar kılındığı mâruzdur ferman.[24]

28 Haziran 321
İzmir Kumandanı Ferik
Tevfik"

"Bugün İngiliz konsolosu Bulgar vapuruyla Çeşme'ye azimet etti. Vali-zâde Said ve hafidi Fuad beyler vapura kadar teşyi ettiler. Yarın Vali paşanın Süreyya vapuruyla azimet edeceği söylenmekte olduğu mâruzdur.[25] *3 Haziran sene 321*
İzmir'de Kaymakam Refik"

"Veladet ve cülus-ı hümâyunlarda nâm-ı nâmî-i hazret-i şehriyarî olarak daire-i hükûmete giden heyete karşı elfaz-ı tebrikiye ve daavât-ı hayriye-i cenâb-ı hilâfet-penahîyi mutazammın söylenmesi îcabat-ı ubudiyetkâriden iken bir iki sözü Kâmil Paşa her vakit diriğ ediyor; binaenaleyh doğrudan doğruya atebe-i ulyâya arz-ı ubudiyeti daha muvafık görerek hükûmete gitmediğim mâruzdur ferman.[26]

2 Teşrin-i evvel sene 1321
İzmir'de Kaymakam
Refik"

"Refakatinde mahdumu Said Paşa olduğu halde Vali paşa hazretlerinin bugün Hol otelinde ikamet eden Felemenk devletinin Dersaadet sefir-i sabıkını ve muahharan İngiltere konsoloshanesine gidip yarım saat kadar da konsolosla görüşerek avdet ettiği mâruzdur f erman..[27]

16 Teşrinisani
İzmir Kumandanı Ferik Tevfik"

24 Şifre vesika No: 998 (Umum kayda mahsus defterlerden).
25 Şifre vesika No: 1018 (Umum kayda mahsus defterlerden).
26 Şifre vesika No: 2215 (Umum kayda mahsus defterlerden).
27 *Şifre birinci defter, vesika No: 151.*

Manisa mutasarrıfı Galib Bey'in jurnallerinden:

Bu Galib Bey, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nda tarihî makaleleri ve bazı eserleriyle tanınmış bir zat olup, dahiliye nazırlığında bulunmuş olan Kabzımalzade Said Efendi'nin oğludur. Hariciye memurluklarında bulunduktan sonra Dahiliye hizmetine girmiş vali muavinliklerinde ve uzun müddet Manisa mutasarrıflığında ve daha sonra Kastamonu ve Trabzon valiliklerinde bulunarak 1935'de vefat etmiştir. Rivayete göre Kâmil Paşa'nın Aydın valiliği zamanında onun konağına gelir, yer, içer, paşaya son derecede bağlı olduğunu gösterirmiş. Abdülhamid'in Yıldız evrakından öğrendiğimize göre teveccühünü gördüğü Kâmil Paşa'yı arkasından jurnal edenlerden olduğu meydana çıkıyor. Kâmil Paşa'ya hasım olup onu jurnal edenlerle onun konağına gelip yemeğini yiyen Galib Bey hakkında verilecek hükmün mukayesesini kariler versin. Milli mücadele başlangıcında Trabzon valisi olan Galib bey, orada tutunamayarak İstanbul'a gitmiştir.*

"Vali Kâmil Paşa bu sabah Alaşehir'den İzmir'e avdet eylediği ve müşarünileyh Alaşehir'de iken Ödemiş eşkiyasından İnce Mehmed ile İsmail istîman edip fakat valinin nezdine müsellehan gelmeleri ve o sırada refiklerinin valinin misafir olduğu haneyi abluka altına almaları enzâr-ı istiğrabı celbettiği maruzdur.[28]
16 Mayıs 321

Abd-i esdak-ı hazret-i şehriyarî Manisa Mutasarrıfı
Mehmed Galib"

"Uğur-ı hümâyun-ı hilâfet-penahîye vakfettiğim vücud-ı naçizanemin ahiren rehin-i bîmarî olması ve hizmet-i cihan –kıymet-i mülûkânede arz-ı sadakate devam edebilmek için müdavâta lüzum görünmesi cihetiyle dört gün kadar İzmir'e azimet ve içtima-i etibbaya müracaat olunmuş ve bugün Manisa'ya avdet edilmiş olduğu ve şu dört gün zarfında kumandan paşanın Vali paşa ile münakaşa vadisindeki mülakatı ve Hakkı Efendi namında vali mensuplarından birinin Kıbrıs'a firarı ve şakî Çakırcalı'nın Ödemiş aşarını iltizama kalkışması ve Yemen'e sevk olunacak esterlerin tarz-ı acib-i iştirası ve Vali paşa ile İngiliz

28 Yıldız evrakı kayda mahsus şifre defteri, vesika No: 386.

konsolosu arasındaki münasebatın şu aralık daha ziyade kuvvet bulması gibi ittilâ kesbedilen pek çok ahval-i garibenin bu günden itibaren birer birer atebe-i felek-mertebe-i cenâb-ı velînimet-i bî-minnet-i âzamîye arz u iblağına mücaseret kılınacağı maruzdur ferman.[29]

7 Haziran Sene 321
Manisa Mutasarrıfı Mehmed Galib"

Dünkü telgrafname-i âciziye zeyildir:

İzmir kumandanı Tevfik Paşa ile Vali paşanın geçen günkü mülâkatında vali-i müşarünileyh, artık vilâyet asayişinin avdetinden bahs ile evvelce silâh altına alman iki bölük redifin terhisini beyan edip Tevfik Paşa da bu bölüklerin irade-i seniyye-i mülûkâne ile cem edilmesine nazaran terhislerinin de irade-i seniyye-i pâdişahiye mütevakkıf bulunduğunu ve o yolda bir müsaade-i seniyye istihsali lâzım geleceği cevabını vermekle Kâmil Paşa hiddet ederek "siz hilâf-ı hakikat mâruzâtta bulundukça benim yazmaklığımın faidesi olmuyor" dediği ve kumandan paşa dahi "sizin maruzatınız kaymakamların iş'aratına mebni ise benim maruzatım da tabur binbaşıları tarafından vuku bulan iş'arata ve bizzat vâki olan tahkikata müsteniddir ve âtebe-i ulyâya vâki olan mâruzâtım sırf hakikattir" cevabını verdiği bunun üzerine Vali paşa "öyle ama binbaşıların iş'aratı asılsız olabilir" demekle Tevfik Paşa da "acaba bu ihtimal size haber verenler hakkında olamaz mı?" cevabiyle ve "Allah vere de bu işte yalancı ben çıksam; fakat korkarım ki netice aksine zuhur eder" sözüyle valinin yanından çıkıp gittiği mâruzdur.[30]

8 Haziran Sene 1321
Manisa Mutasarrıfı Galib

"Haklarında bir gûnâ irade-i seniyye-i cenab-ı pâdişahî şeref-vakî olmadığı halde vali Kâmil Paşa hodbehod kaymakamları azl veya tebdil ettiği gibi bu defa pâdişâhımız velî-nimet-i bî-minnet efendimiz hazretlerinin kırk yıllık emekdar ve sadık bir kulu olan Alaşehir kaymakamı Rasim Efendi'yi sebepsiz olarak tenzil-i sınıf ile Karaburun'a bi't-tahvil yerine de bir başkasını gönderdiği ve şu ahval

29 Yıldız evrakı kayda mahsus şifre defteri, vesika No: 682.
30 Yıldız evrakı, kayda mahsus şifre defteri, vesika No: 699.

sâye-i şahanede terakki eyleyen memurin-i sadıkanın inkisar-ı kalbini mûcib olduktan başka bu milletin ve devletin yegâne sahib-i meşruu olan hilâfet-simat velî-nimet-i bîminnetimiz efendimiz hazretlerinin rızay-ı mukaddese-i hümâyunlarına da muhalif idüği hasbe's-sadaka mâruzdur ferman.[31]

10 Haziran sene 321
Manisa Mutasarrıfı
Galib"

"8 Haziran 321 tarihli telgrafnâme-i çakeraneme zeyildir.

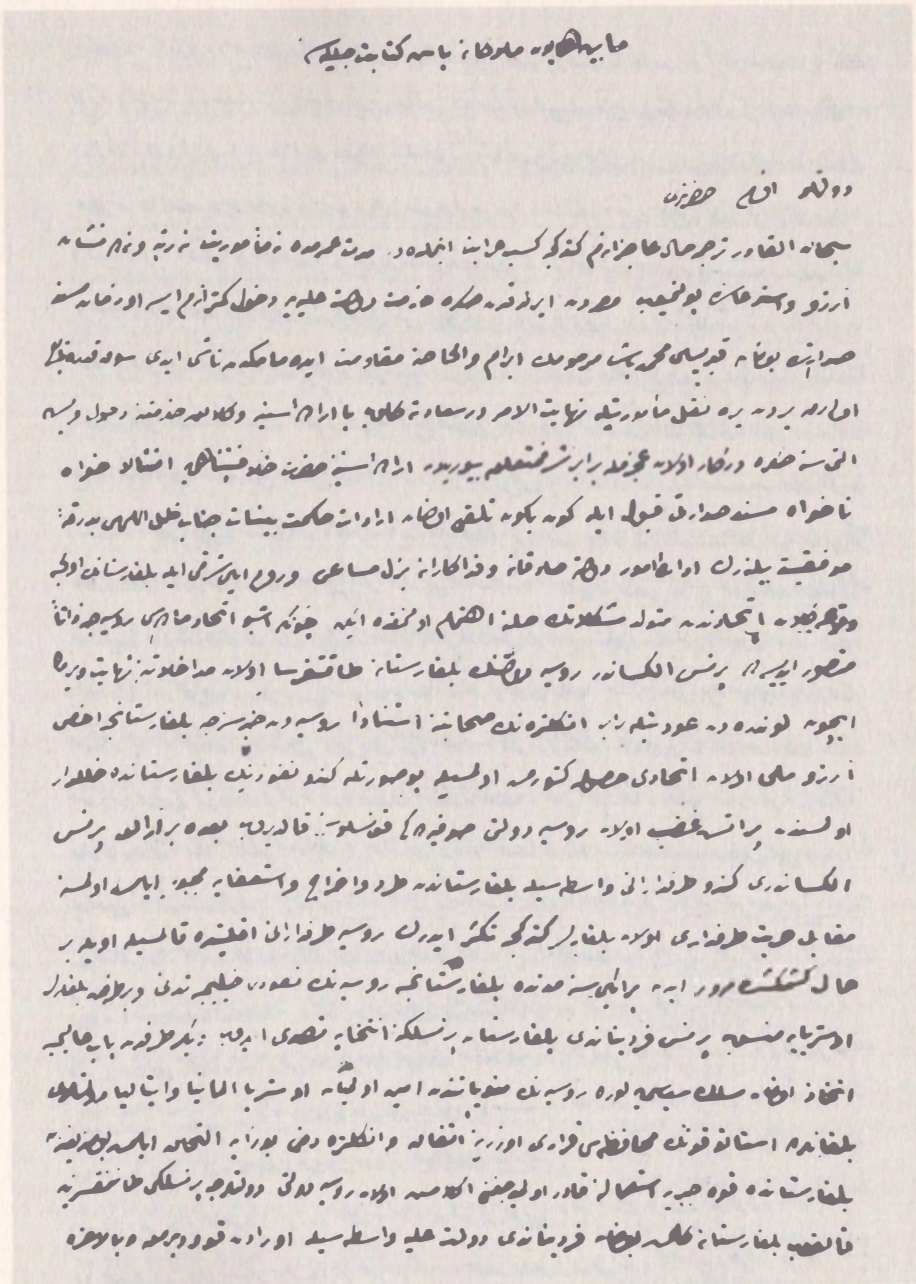
İki ay evvel mazhar-ı afv-i âlî olan reis-i eşkiya Çakırcalı'nın bu defa da yirmialtı refiki ile tekrar icrây-ı şakavete başlaması Aydın vilâyeti asayişinin avdetini beyan edenleri (valiyi kastediyor) tekzib etmekte ve menfaat-î maddiye cihetinden merkum ile müşareketi bulunanların da Ödemiş aşarını kendisine ihale eylemek tasavvurunda bulunmuş oldukları İzmir'de mevsukan söylenmekte idüği. Ve Dersaadet rüsumat nezareti memurlarından olup Kâmil Paşa'nın akribasından bulunan ve geçen de mezunen İzmir'e gelen Hakkı Efendi namında birinin dahi bazı talimat ile Kıbrıs'a firar ettirilmesine ve iki gün sonraki perşenbe günü de Vali paşanın İngiliz konsoloshanesine gidip uzun müddet kalmasına bir çok mânalar verilmekte olduğu mâruzdur ferman[32]

11 Haziran Sene 321.
Abd-i esdak-ı hazret-i şehriyarî Manisa Mutasarrıfı
Mehmed Galib"

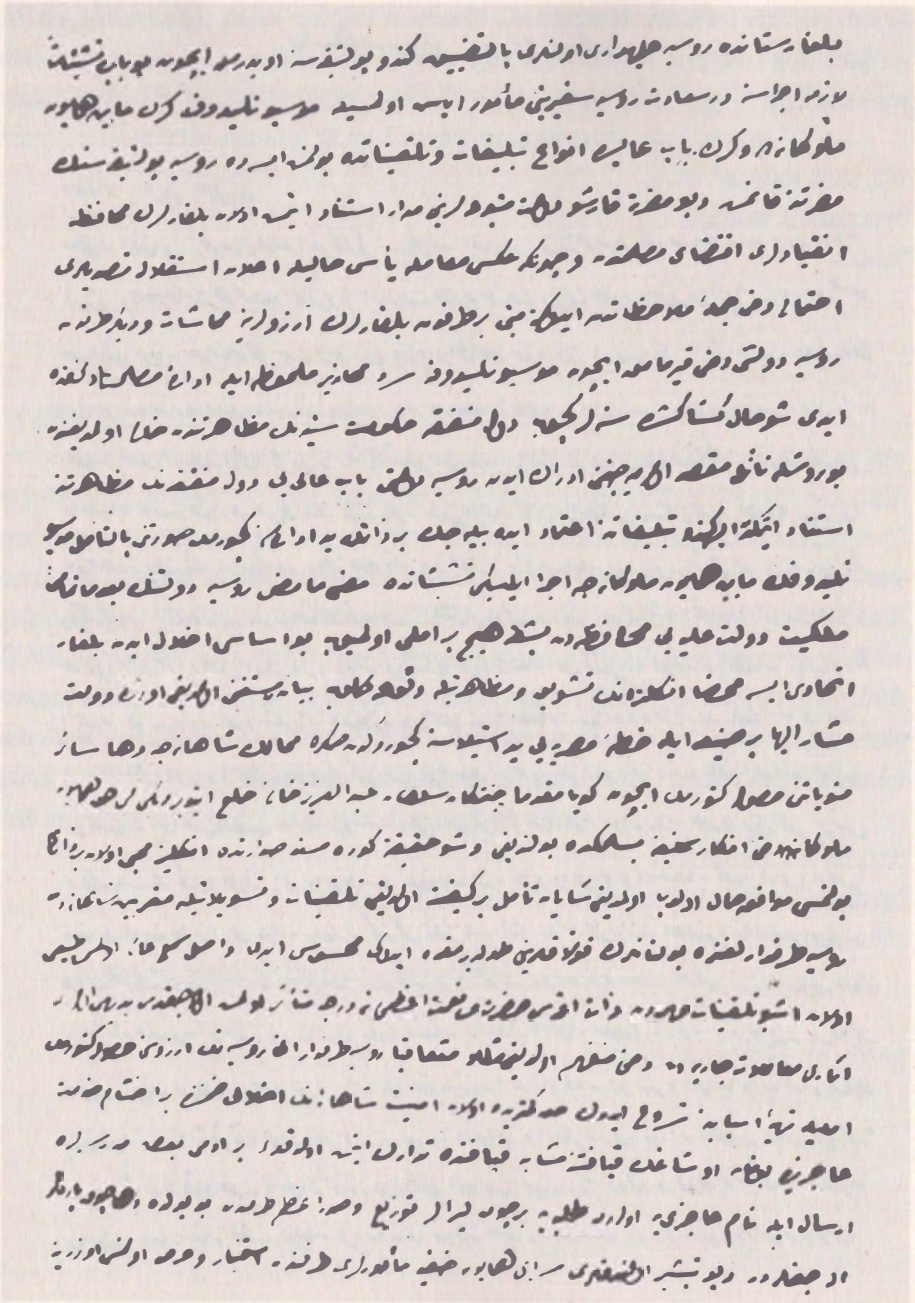
Galib Bey'in daha böyle bir hayli jurnali vardır.

[TTK, *Belleten*, Sayı: 74 (1955)]

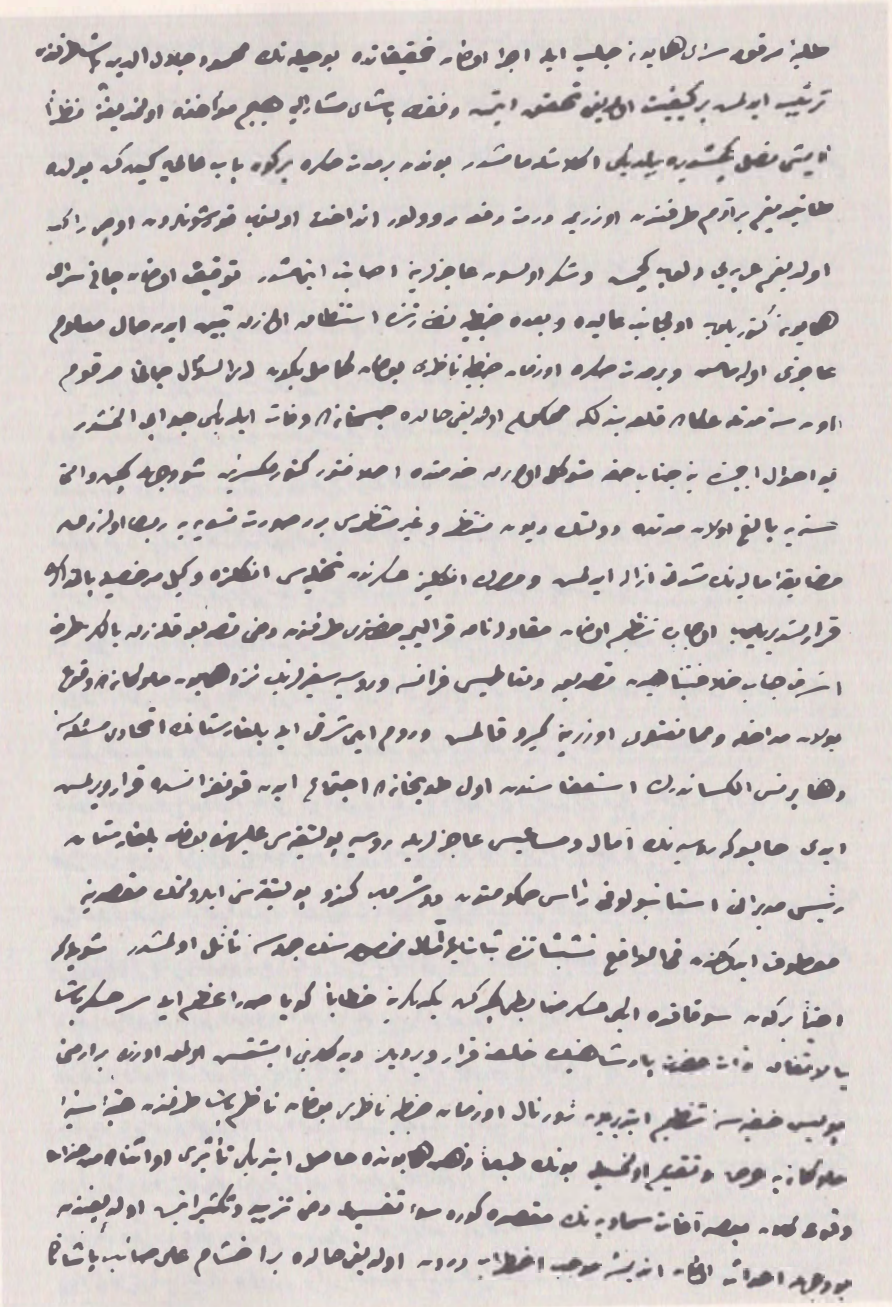
31 Yıldız evrakı, umumî kayda mahsus şifre defteri, vesika No: 715.
32 Yıldız evrakı, umumî kayda mahsus şifre defteri, vesika No: 726.

Kâmil Paşa'nın II. Abdulhamid'e takdim ettiği Sergüzeşt'ten sayfalar

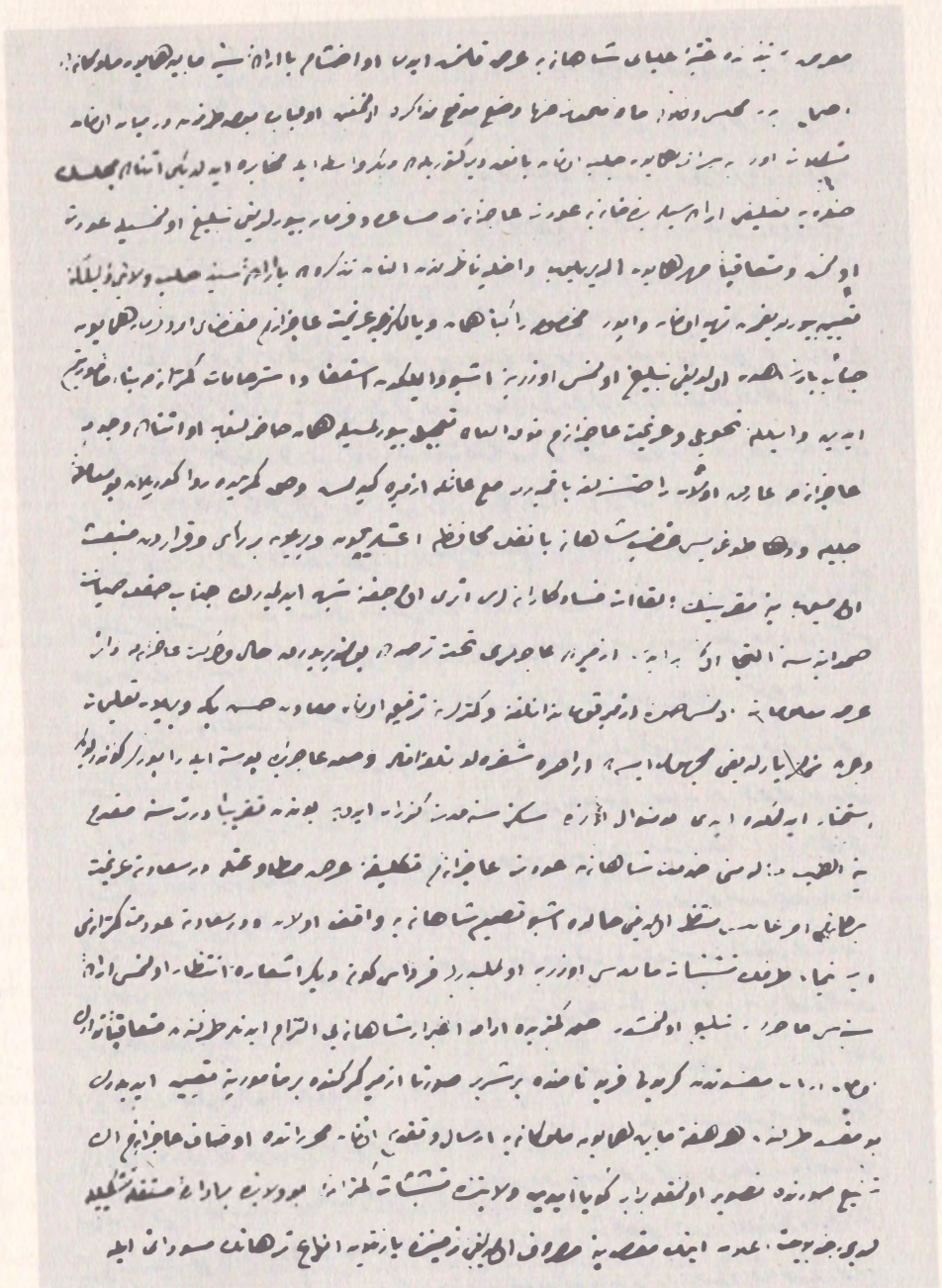
Kâmil Paşa'nın II. Abdulhamid'e takdim ettiği Sergüzeşt'ten sayfalar

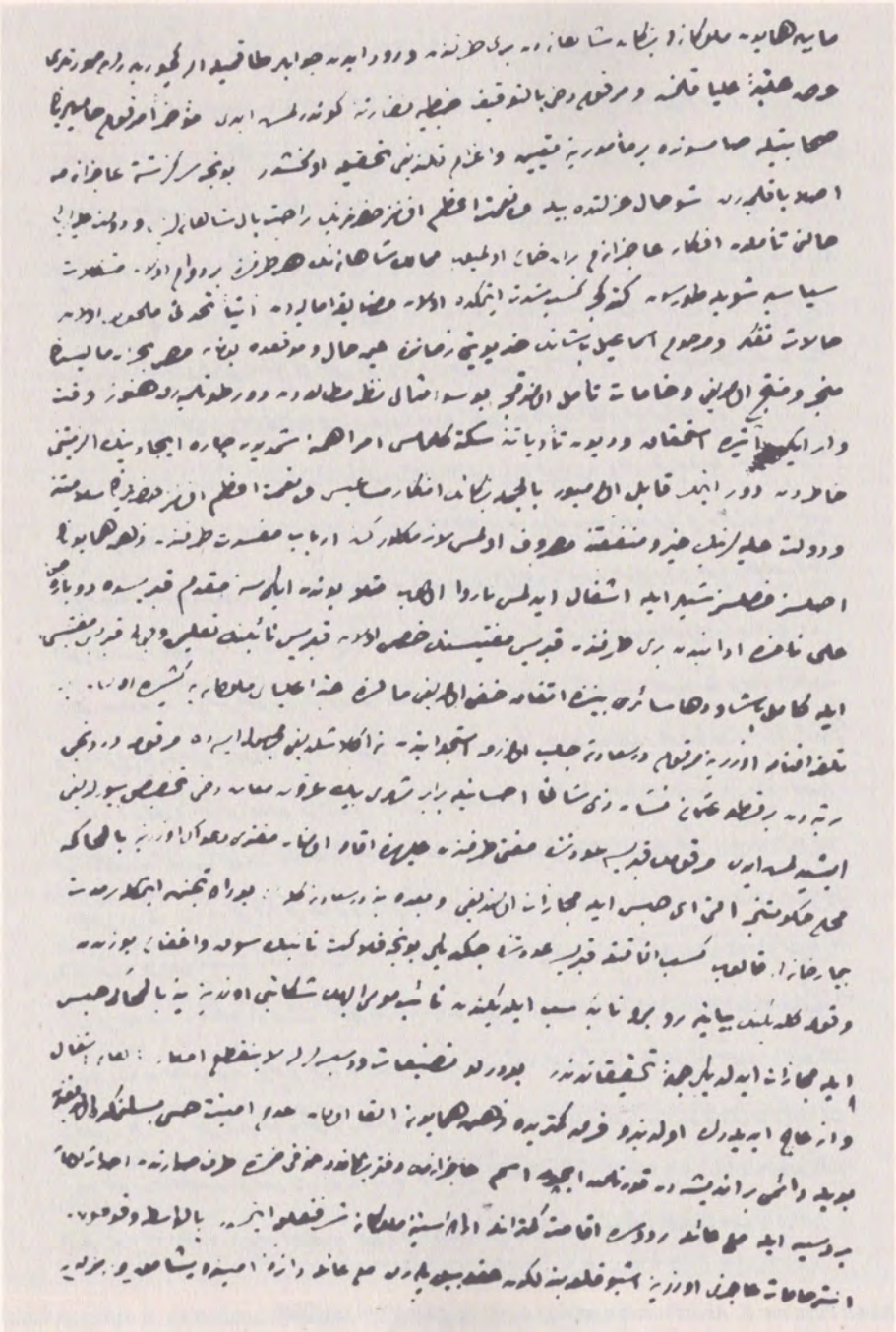
Kâmil Paşa'nın II. Abdulhamid'e takdim ettiği Sergüzeşt'ten sayfalar

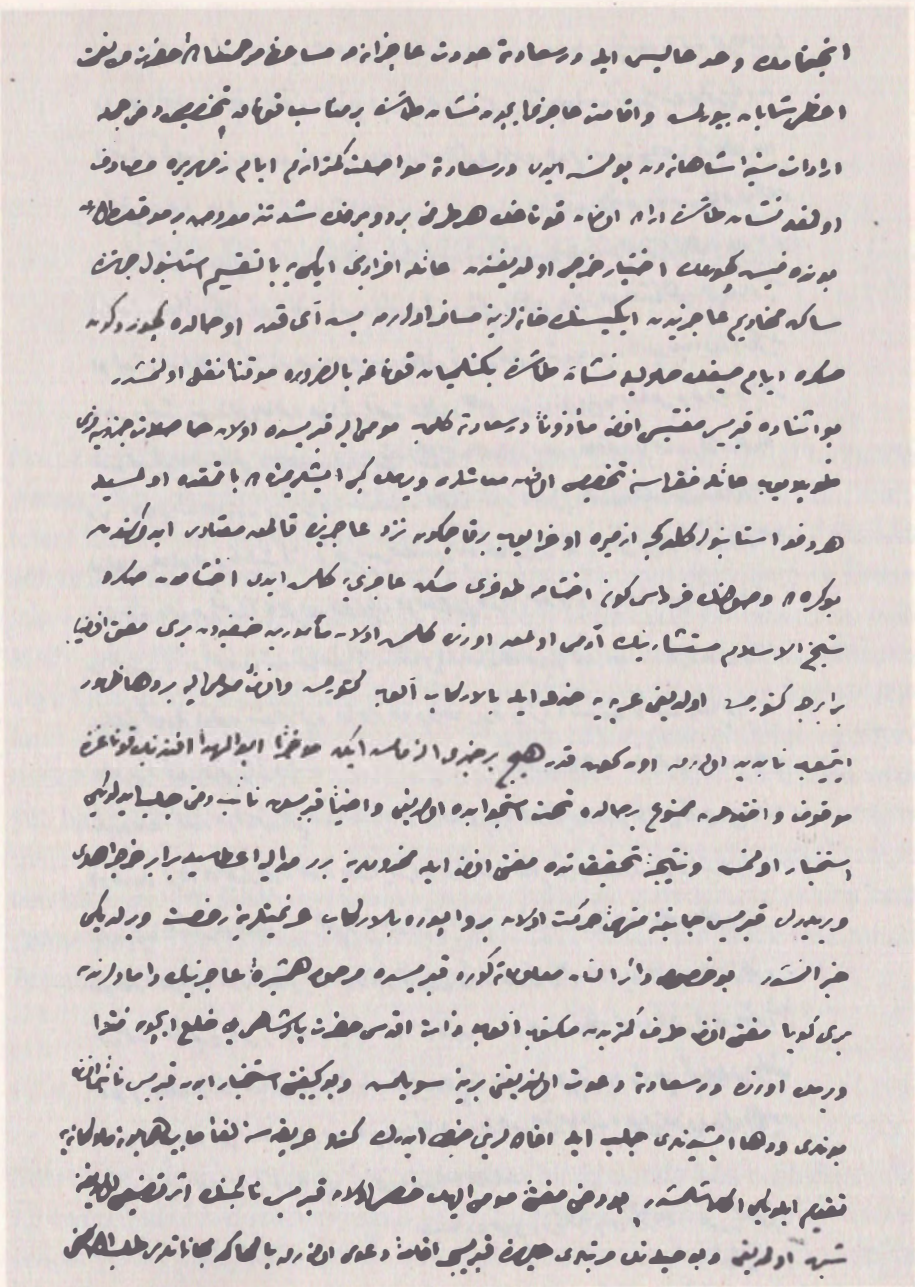
Kâmil Paşa'nın II. Abdulhamid'e takdim ettiği Sergüzeşt'ten sayfalar

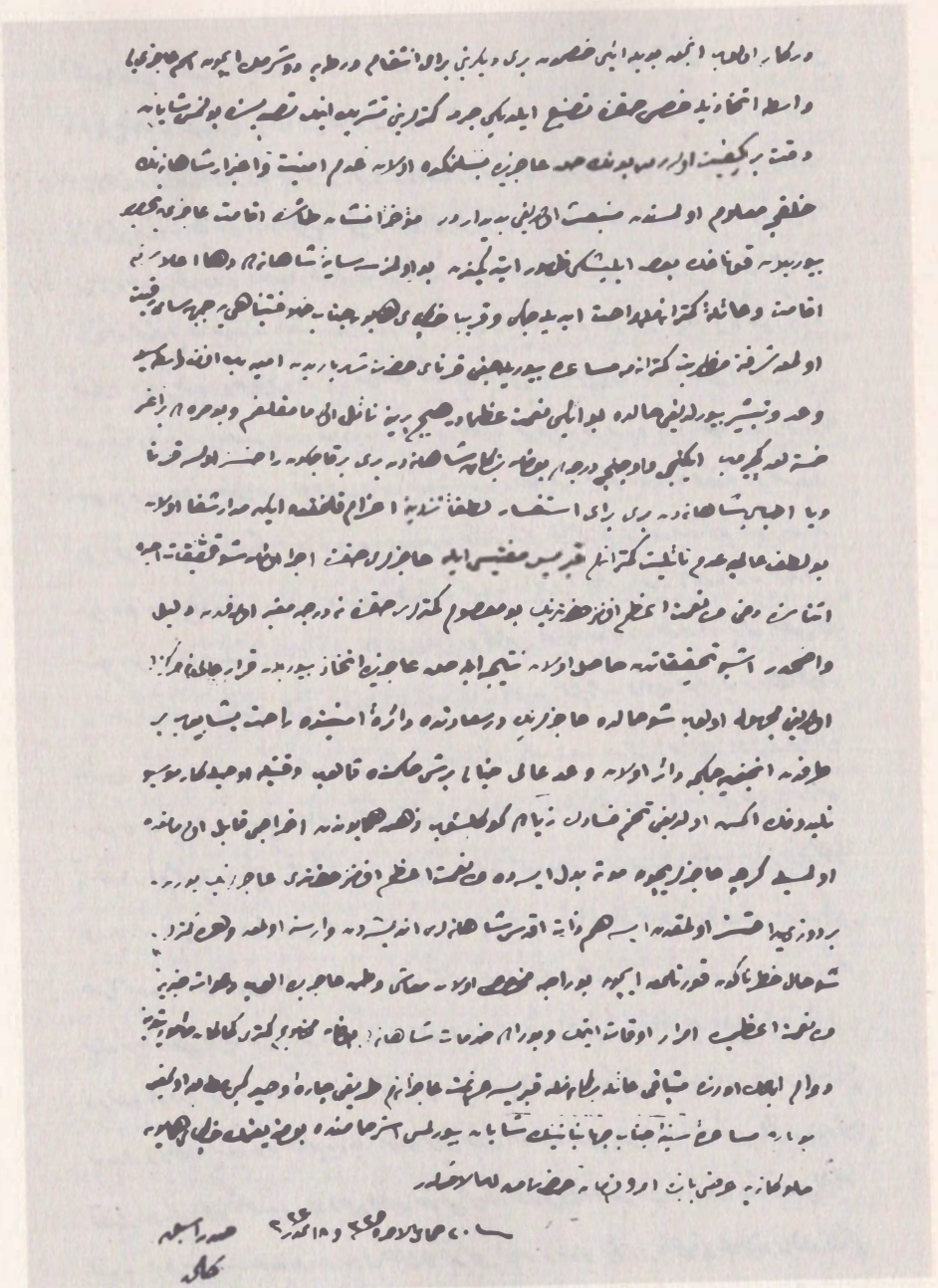
Kâmil Paşa'nın II. Abdulhamid'e takdim ettiği Sergüzeşt'ten sayfalar

Kâmil Paşa'nın II. Abdulhamid'e takdim ettiği Sergüzeşt'ten sayfalar

Kâmil Paşa'nın II. Abdulhamid'e takdim ettiği Sergüzeşt'ten sayfalar

Kâmil Paşa'nın II. Abdulhamid'e takdim ettiği Sergüzeşt'ten sayfalar

SAÎD PAŞA'YA DAİR BAZI VESÎKALAR

Dokuz defa hükûmet reisliği yapan ve 3 Rebîülâhir 1332(1 Mart 1914) tarihinde, yetmiş sekiz yaşında vefat eden Küçük Saîd Paşa'nın tercüme-i hâline dâir, muhterem İbnü'l-Emin Mahmud Kemal Bey'in *Osmanlı Devrinde Son Sadrâzamlar* adlı te'liflerinde, ekseriyeti Yıldız evrakı arasında bulunan vesikalara ve hatıralara istinaden mufassal malûmat (s. 989-1263) verilmiştir. Bu makalede, hakkında çok şeyler yazılan Saîd Paşa'nın tercüme-i hâline müteallik kullanılmamış veya hulasaten temas edilmiş, yine Yıldız evrakı arasında bulunan bâzı vesikaların suretleri verilecektir. Böylece zekâ ve vehim bakımından birbirine benzeyen II. Sultan Abdülhamid ile Saîd Paşa'nın münasebeti, karakteri ve müşkil vaziyeti hakkında daha vâzih malûmat vereceğimizi ümid ediyoruz. Abdülhamid'in malûm vehmi ve her şeyden şübhe etmesi yanında, Saîd Paşada, daha mabeyn baş-kâtibliğinden itibaren yakından tanıdığı padişaha güvenemeyerek ona karşı daima ihtiyatlı davranmış; Kâmil Paşa gibi kat'î cevablar vermekten çekinmiştir. Bununla beraber Abdülhamid en çok Saîd Paşa'ya itimad etmiştir.

I

Yeni tâyin olunan Mısır hidivine gönderilecek bir fermanda bâzı kelimelere takılıp ve ezcümle evvelden beri yazıla gelen *"mürettib-i meratib-i hilafetü'l-kübrâ"* terkibi yerine *"müeyyid-i evâmir"* ibaresinin konulmasını muvafık gören Sultan Abdülhamid bu hususta ki düşüncesini sordukta, esbâk sadrâzam Saîd Paşa, 16 Şaban 1309 (16 Mart 1892) tarihli arzında sureti aşağıda dere edilen mütâlâatı arzetmiştir:

"Hidiv-i lahika[1] isdar buyrulacak fermân-ı âlînin nüsha-i mübeyyezasını Rıza Paşa ve İsmet Bey[2] kulları taraf-ı ubeydâneme irâe ve ol bâbda sâdır olan irâdât ve mülâhazat-ı seniyye i mülûkânelerini ifâde ettiler. İfâdât-ı vâkıaya nazaran muhtac-ı tashih idüği ferman buyrulan ibarâtın biri hilâl-i fermânda unvan olarak mezkûr olan (mürettib-i meratib-i Hilâfetü'l-kübra) ibaresinde vâki' (mürettib-i meratib) terkibinin müeyyid-i evâmir ibaresine tebdili keyfiyeti olub bu suret-i tashih Bâbıâlîce dahi tasvib ile fermân-ı âlî ol vechile tekrar tebyiz edildiği ifâdât-ı vâkıadan müsteban olduğundan ve arz u beyandan âzâde olduğu üzere bu bâbda en ziyade şâyân-ı itina olan şey imtiyâzât-ı kadîme tagayyür etttiği zan ve zehabının ezhân-ı erbâb-ı ağraza ilkasile tehaddüs-i müşkilata mahall-i ihtimal kalmaması hususu olub sâlifü'l-beyan ibare-i tashihiye Bâbıâlîce mutasavvib ise bu suret bunun mahzurdan selâmetine itminandan neş'et etmiş olacağından o hâlde terkib-i musahhah hakkında beyan-ı mülâhazaya mahal görülememiştir.

Diğer ibareye gelince hilâfete ve saltanata kelimelerinin âhir harfleri bâzı zevat tarafından zamir itibar ile o vechile ibkasında mahzurat mülâhaza olunmuş imiş; vâkıa kelimetân-ı mezkûretânın sarfiyun istılahınca lâmu'l-fül denilen harfleri zamir olmuş olsa idi mânâ başka olacağı derkâr isede ferman-ı âlîde münderic elkab-ı kadim hâlinde mezkûr olan bu kelimeler kaide-i nahviyyece muzaf olub lisân-ı Osmanîde muzaf olan kelimâtın nihayetleri ta ile ise bunlar bittabi' imlâ-yı Arabi ile yâni ta-i tavîl ile olmayub ta-i gird ile yazılagelmesile çâkerlerine göre bunda bir mahzur görülememiş ise de erbâb-ı vukufdan dahi istiskal-ı keyfiyyet menût-ı emr ü fermân-ı isabet-unvân-ı cenâb-ı tacdârileridir.

Diğer ibarede (bi'l-fül sadaret rütbesile) ibaresi idüği ifadât-ı vâkıa cümlesinden olub fakat bu terkib evvelki fermânların dîvân kaleminden musaddak suretlerinde dahi münderic ve mevcud bulunmuştur. Her hâlde emr ü ferman hazret-i veliyyü'l-emr efendimizindir. 16 Şaban sene 309. Ahd-i memlûk

Said"

Saîd Paşa'nın bu uzun ve ilmî mütalâası, vesvesesi malûm olan Abdülhamid'i tatmin etmemiş ve mütalâasını daha açık ifâde etmesi için mesele kendisine sual şeklinde sorulmuş; Saîd Paşada aynı tarihle ikinci defa olarak aşağıda gördüğümüz yine kesin olmayan cevabı arzetmiştir:

"Hidiv-i lâhik için isdar buyrulacak fermân-ı âlînin elkabından bâzı ibarâtın tashihi tasavvur buyrulduğu beyânile ol bâbdaki mütalâat-ı ubeydânemin

1 Mısır Hidivi Tevfik Paşa'nın vefatiyle yerine Cemaziyelâhir 1309'da (Ocak 1892) oğlu Abbas Hilmi Paşa geçmiştir.

2 Abdülhamid'in süt kardeşi Esvabcıbaşı İsmet Bey.

tahriren arzı ferman buyrulduğu Rıza Paşa ve İsmet Bey kulları tarafından ifâde ve ferman-ı âlînin nüsha-i musahhahası dahi irâe olunmağla deminden takdim olunan arize-i çâkerânemde mebsut mülâhazatın hulâsasında elkabda münderic olan (mürettib-i meratib-i hilâfetü'l-ulya) ibaresinde vâki' hilâfet kelimesinin nihayetindeki (ta) zamiri zan ile bunun ibkasında mahzur görüldüğü cümle-i ifâdattan ise de bu kelimenin âhirinde bulunan harf zamir olmayup ta bulunduğundan ve meratib kelimesinin müzafünileyhi olduğundan ta-i tavil ile yazılmayub mürettib-i meratib-i hilafetü'l-ulya olarak yâni ta-i gird ile yazılması imlâ-i Arabîye muvafık olduğu ve bir de mürettib-i meratib terkibinin müeyyid-i evâmir terkibine nakli Bâbıâlîcede müstasveb olduğu anlaşılub bu hâlde bunda bir mahzur olmamak lâzım geleceğinden bunun için bir gûne mülâhaza beyânına mahal kalmadığı ve (bi'l-fiil sadaret rütbe-i celîlesile) ibaresi ise dîvân kaleminden çıkarılan kuyuda nazaran evvelki fermanlarda dahi münderec bulunduğu ve kaide-i nahve âid ibârât hakkında erbâb-ı vukufdan dahi sual-i keyfiyyet menût-ı emr ü ferman-ı hümâyun bulunduğu arz olunmuşdu.

Müşarünileyha avdetlerinde âtiyü'l-beyan esileyi irâd ettiler: Evvelâ mürettib-i meratib-i hilafetü'l-ulya terkibinde zamir kalır ise mahzur yok mudur? Sâniyen müeyyid-i evâmir terkibinin gayrı bir ibare vârid-i hatır oluyor mu? Sâlisen bi'l-fiil sadaret rütbesile ibâresinin ibkası taaddüd-i sâdareti îcab etmez mi?

Birinci sualin mevzuu ta'nın zamir zan ve addinden neş'et edüb hâlbuki elde olan birinci nüshada olduğu gibi terkib-i mezkûrdeki ta güzelce yazılmış olsa bunun zamir suretinde kıraati mülâhazası tabii bertaraf olar.

Sual-i sâni ki müeyyid-i evâmir terkib-i müstasvibine bedel diğer bir ibarenin hatır-ı çâkerâneme gelüb gelmediğidir. Bu bâbda bir ibare tahattur olunamamıştır.

Sual-i sâlisin metni olduğu şey ki bi'l-fiil sadaret rütbesi ibâresidir. Evvelki fermânlarda bu ibarenin aynen mevcud olmasına nazaran maksad hidiviyette bulananların devletçe mevki-i teşrifatisi ta'yin ve îzah dimek olduğu anlaşılıyor ve bu dahi Avrupalıların hidivler için ekseriya istimâl eyledikleri Vice-Roi tâbiri gibi nâ-münasib elfaza karşı bir kayd-ı ihtirazî addolunabilür ise de her hâlde icray-ı mukteziyatı menût-ı emr ü fermân-ı hümâyun olmağla emr ü ferman hazret-i veliyyü'l– emr efendimizindir.

16 Şaban sene 309.

Abd-i memlûk
Saîd"

Saîd Paşa'nın, kat'î bir cevab vermeyerek ileride bir hâdise çıkacak olursa kendisini kurtarmak için mütalâasını beyanı müteakib "bir *mahzur görülememiş ise de, erbâb-ı vukufdan da sorulması bir kayd-ı ihtirazî addolunabilir ise de"* gibi padişahı tereddüde düşürecek şartlar ortaya atmış olduğu görülüyor ki bunlar da zekâ, yüksek ihata ve malûmatına rağmen bu tereddüdü ve kestirme karar vermemesi sebebile kendisinden şöhreti nisbetinde istifade olunamamıştır.[3]

II

Saîd Paşa'nın müterakim mâzuliyet maaşlarını alamayarak sıkıntı çektiğinden bahs ile mabeyn başkitabetine gönderdiği 24 Rebîülevvel 1310 (16 Ekim 1892) tarihli arizası ile mabeyn başkitabetinin cevabî suretleri aşağıdadır:

"Beş aydan yâni sene-i mâliyenin ikinci ayı olan Nisandan beri maaş alamadım. Sinin-i sâlifede dahi şehriye-i kemteranem her nasılsa tedahülden kurtulamamışdı fakat böyle beş ay hiç aylık almamak sermaye-i nâçizanesi istikametden ve maişeti devletin vereceği maaştan ibaret olan bir kimseye nasıl müşkilâtı mûcib olacağını tarif iktiza etmez. Defter-i hâkani nazaretine müracaat ise müşkilât-ı metaib-efzayı daîdir. Banka-i Osmaniye tahvil-i havale makrûn-ı müsaade-i hazret-i padişahî buyrulsa oranın memurları kaideperver olduklarından muamele ve mücavebede tesadüf olunan izcaat zail olur. Ma'ahaza vech-i münasibi emr ü fermân-ı hümâyun-ı cenâb-ı tacdarîye mütevakkıftır. Mes'ul-i hususî-i âcizanemin atebe-i ulya-yı mülûkâneye arz u iblâğında emr ü irâde hazret-i menlehu'l-emrindir. 24 Rebiülevvel sene 1310 ve 3 Teşrinevvel sene 308. Sadr-ı esbak

Saîd"

Mabeyn-i hümâyundan Maliye Nezareti'ne, aynı tarihde acele olarak gönderilen tezkirenin sureti ise şöyledir:

"Sadr-ı esbak Saîd Paşa hazretlerinin Nisandan beri maaş alamadığı vâsıl-ı sem'-i âlî olduğundan müşarünileyh hazretlerinin mütedahil maaşlarının yarınki gün ve mümkin olmadığı hâlde behemehal pazartesi günü tamamen ve def'aten tesviyesile keyfiyetin atebe-i ulyaya arz u iş'ârı muktezay-ı emr ü

3 Mısır Hidivi Tevfik Paşa'ya gönderilmiş olan 8 Şevval 302 (21 Temmuz 1835) tarihli fermanındaki *"avâtıf-ı melikü'l-âlâ"* ibaresinden sonra yazılan *"bi'l-fiil sadaret rütbe-i celîlesile hidiv-i Mısır olub"* ibaresinden *"bi'l-fiil"* tâbiri kaldırılmıştır (Yıldız evrakı zarf numarası 79). 1309'dan itibaren Mısır hidivine gönderilen fermanlarda *"mürettib-i meratib-i hilafetü'l-kübra mükemmil-i namusü's-saltanati'l-uzmâ"* cümlesi tayyolunarak yerine *"mu'temenü'l hilâfeti'l-aliyyeti'l-kübra mu'temedü's-saltanati's-seniyyetü'l-uzmâ* cümlesi yazılmıştır.

fermân-ı cenâb-ı hilafet-penâhîden bulunmağla ol bâbda. 24 Rebiülevvel 310 ve 3 Teşrinievvel 308."

Bu vesikanın altında: *"Mukabele olunmuştur"* kaydı ile *"Kulları Ekrem"* [Namık Kemal'in oğlu], *"kulları Kâzım", "abd-i memlûkleri Süreyya"* [Baş mabeynci Süreyya Paşa] isimleri vardır. Aynı tarihde Saîd Paşa'ya yazılmış olan tezkirenin sureti de aşağıda aynen görülmektedir:

"Yıldız Saray-ı hümâyunı Baş-kitâbet dairesi: Sıra no. 30009

Beş aydan beri maaş alamayarak duçâr-ı müşkilât oldukları

beyânile bu bâbda istid'ay-ı âtıfet-i seniyyeyi mutazammın resîde-i dest-i ibcâl olan 24 Rebiülevvel 310 tarihli tezkire-i aliyye-i âsaf-ı ekremileri lede'l-arz manzur-ı hümâyun oldu. Velînimet-i bî-minnetimiz şevketmeâb efendimiz hazretleri zât-ı sâmi-i dâverilerinin hiçbir zaman müzayakaya dûçar olmalarını arzu buyurmadıkları cihetle mütedahil olan maaşat-ı aliyye-i hidivîlerinin yarınki gün ve şâyed pazar olmak münasebetile yarın mümkün olmazsa behemehâl pazartesi günü tamamen ve def'aten îtası hususuna irâde-i seniyye-i hazret-i hilafet-penâhî şeref-taalluk ederek Mâliye nezaret-i celîlesine tebliğ-ı madde edilmiş olduğunun ve maaş-ı sâmilerinin bâdema muntazaman tesviyesine dahi bir çâre bulunacağının ber-mantuk-ı emr ü fermân-ı cenâbı padişahî tebliğine müsaraat kılındı ol bâbda. 24 Rebiülevvel sene 310 ve 3 Teşrinievvel sene 308

Mukabele olunmuştur. Kulları Ekrem, kulları Kâzım, abd-i memlûkleri Süreyya."

III

Saîd Paşa, Abdülhamid'in kendisini sarayda oturtarak orada hey'et-i vükelâdan verilen kararlan tedkik eylemek ve sadaretin fevkinde bir mevki vererek daimî surette sarayda bir hapis hayata yaşatmasından korkup; bu vazifeyi kabul etmesi hususunda konağına gelip gidenlerden endişeye düşerek, 16 Cemaziyelâhir (4 Aralık 1895) çarşamba günü ansızın küçük oğlunu da yanına alarak İngiltere sefarethanesine iltica ve verilen te'minat üzerine altı gün sonra 9 Aralık'da konağına avdet etmiştir. Bu macerayı kendi ağzından naklen ve muhtemelen saraydan kendisine gönderilenlerden birine yazdırılan ve Saîd Paşa'yı tezyifen verilen "Şâpûr Çelebi" lâkabına nisbetle *Sergüzeşt-i Şâpûrî* başlığını –bu başlık sonradan ilâve edilmiş olmalıdır– taşıyan takrir, yıldız evrakı arasında olup sureti aynen aşağıda derc olunmuştur:

Sergüzeşt-i Şâpûrî

Bir gün idi bir mebeynci geldi, saraya davet olundum. Gittiğimde ahvalin kesb-i vehamet etmesinden ve düvel-i müttefika i selâsenin ıslâhat taleb etmelerinden bahisle beyân-ı mütalâa irâde buyruldu; bâdehu sadaret teklif olundu. Bu mese'lenin halli meclîs-i mahsus vûkelâlarınca mümkin olduğu ve devletler beyninde nifak husulüne gayret etmek lâzım geleceği beyânile ve daha bâzı kelimat dermeyanile sadaretten af buyrulmaklığımı istid'a ettim; ısrar edildi, yine itizar olundu; bunun üzerine eve geldim. Münir Bey yollanıldı, bir çok sözler söyledi, devlet hatarnâk bir mevki'de kaldı sizin vücudunuz elzemdir dedi, rica etti, ben de:

– Aman Münir Bey sizin bana hulûsunuz var ise beni böyle bir ateşe atmayın filan dedimse de ismâ mümkin olamadı; elhâsıl o gün memuriyetimiz tebliğ edildi. Saraya gittim, huzura çıktım, oradan Bâbıâlî'ye geldim; mevki hakikaten tehlikeli. Bir taraftan devletler hududa asker sevk ederler; Girid'de ihtilâl kopmuş, Bulgaristan yüz yirmi bin asker toplamış çete suretinde vilâyetlere i'zam etmekde. Düvel-i selâse ve müttefika ıslahat taleb etmekte; Almanya, Avusturya İtalya anlar ile müşareket idüb hukuk-ı hükümranîyi ve esas-ı saltanatı ihlâl edecek şeyler istemekte hatta Sırbistan ve Romanya bile istifade etmeğe çabalamakta, patrikhanelerden mütalebat vuku bulmakta. Bir hâl ki na-kâbil i tarif.

Üç ay *Allah bilir gece ve gündüz uyumaksızın çalıştım, bu müşkilât hep def edildi; Rusya ile İngiltere tefrik olundu;* bu *mes'elede Prens Lobanof ile kadim dostluğumdan bi'l-istifade hususî kâğıdlar yazdım; İngiliz politikasından şimdilik ayrılamayız, ıslâhat yapılsın sonra müzaheretimizi vaad ederim diye cevablar dahi almıştım. Elhasıl gece ve gündüz hâb u rahatı selb ederek çalıştım. Vakta ki Ermeniler bu hâlden müteessir olarak düvel-i ecnebiyenin müdahalesini mûcib olmak için ma'hud vak'ayı icra ettiler; ben yolda haber aldım. O gece saat üçe kadar uğraştım, vak'anın önü alındı, sekiz yüz kadar Ermeni tevkif olundu; o gece ertesi günü ale'd– devam sarayda meclis oldu; Bâbıâlî'ye gitmeğe bırakmadılar. O gün Adliye'nin önünde bir Ermeni vurulmuş. Ârif Bey geldi. Burada kalınarak şimdi bunların önü alınsın diye efendimiz irâde buyuruyorlar, dedi; diğer taraftan zabtiye nâzırı [Nazım Bey/Paşa] bir jurnal vermiş; Ermeniler saraya hücûm edecekler demiş, ben de: "Canım hiçbir şey yok efendimiz telâş buyurmasınlar, mes'ele bitmiştir, bir iki güne kadar hiçbir şey kalmaz" dedim. Gitmiş. Ârif Bey içeride bayılmış. Komedya; olur şeylerden değil. Yine o gece meclis oldu. Ertesi günü yine saat sekize kadar sarayda kaldık. Meclise gitsin, iki saat sonra gelsin denilmiş. Oradan meclise gittik, avdet edildi. Sarayda ziyafet var idi. Ziyafetten sonra Hacı Ali Bey geldi mührü istedi, ben de verdim;*

maa'l-memnuniye eve geldim; lâkin sesim kısık, vücudum bîtâb yattım; tamam bir ay fena hâlde hasta oldum. Bir gün İzzet Bey [ikinci kâtib Arab İzzet] *geldi; me'muren geliyorum dedi; Efendimiz ne için saraya gelmiyorsunuz diye gücenivor, müteessir oluyor, ortada bu kadar şey oldu, gelip de ben dahi bu devletin eâzım-ı erkânındanım yahu* ne *oluyorsunuz demek yok mu? Buyuruyorlar, dedi. Bende estağfirullah benim haddim değildir; gelmediğime sebeb hastalıktır; bir de ma'zulîn için saraya gitmek âdet değildir dedim. Sonra birdenbire:*

– Siz Bâbıâlî'nin iâde-i istiklâli re'yinde değilsiniz değil mi? dedi. Niçin soruyorsunuz dedim. Yok soruyorum değilsiniz değil mi? dedi. Eğer resmen sual vukû' bulmuyor ise cevab vermek mecburiyetinde değilim ve böyle nâ-bemahâl söz etmeyiniz dedim; ertesi günü saraya çağrıldım. Evvelâ Hacı Ali Bey geldi; bir şey mi emrediyorsunuz dedi. Estağfirullah isbat-ı vucud lâzım imiş anınçün geldim dedim; gitti geldi; selâm-ı şâhâneyi tebliğ eyledi ve dedi ki:

– Efendimiz buyuruyorlar ki evvelâ kusurunu afvettir; bana konaklarına gitsinler, Rıza Paşa [Serasker] *Rifat Paşa* [Dâhiliye nâzırı ve sonra sadrâzam] *da gitsin mührü orada iste demiş idi; ben yanlış anlamışım, burada istemişim.*[4] *Ben de:*

– Emânet-i şahaneleridir, ne vakit arzu buyururlar ise gerek burada olmuş gerek bendehanede olmuş müsavidir, isteyebilirler, ben zerrece bundan dolayı müteessir olmam dedim. Bâdehu huzura çağrıldım, Efendimiz fevkalâde iltifat etti, ma'hud mühür meselesini tekrar eyledi, hatta Hacı Ali Bey pek çabuk avdet edince:

Yahu kuş musun ne çabuk avdet ettin dedim buyurdular; bâdehu sadarete avdet lüzûmundan bahsettiler; tabiî itizar edildi ve oradan çıktık eve geldik, ertesi günü ve birkaç gün sıra ile mâbeynciler ve İzzet Bey geldi; hep bu vadide teklifâta dâima i'tizar edildi, sonra bir gün bir yaver geldi:

– Efendimiz Çit köşkünde ayakta bekliyor dedi; araba hazırlatmak istedim; yok olmaz bizim arabaya râkib olunuz çabuk gideriz dedi; saraya gittik; köşkte efendimizle izzet Bey'i bulduk, istasyonerler meselesine ve mâliyeye müeallik bir mesele üzerine istifsar-ı mütalâa edildi; saat beş idi gittim, gece iki buçuğa kadar yalnız orada kaldım; İzzet Bey geldi kâğıdları aldı gitti, geldi dedi ki:

– Efendim hatt-ı hümâyun hazırdır; lâkin efendimiz sizi yanlarından ayırmayacaklar; sadaretin fevkinde bir memuriyet ihdas buyruldu. Burada maiyeti-

4 Saîd Paşa sarayda vükelâ ile beraber bulunurken, Hacı Ali Bey parmağı ile işaret ederek Sadrâzam Saîd Paşa'yı dışarı çağırmış ve kendi odasına götürüp padişahın sadaret mührünü istediğini söyleyerek almıştır. Bu suretle yapılan kabalık gûya Hacı Ali Bey'in padişahın irâdesini yanlış anlamasından ileri gelmiş olduğundan, Hacı Ali Bey'in, Saîd Paşa tarafından afvını padişah irâde etmiş imiş.Vaziyete göre Abdülhamid, sonradan yaptığı kabalığın farkına vararak kabahati Hacı Ali Bey'e yükletmiş olacak.

nize iki kişi daha alacaksınız tekmil ma'ruzatı mütalâa ve istediğinizi red ve istediğinizi kabul edeceksiniz; Efendimizde istirahat edecekler; ben de bastonumu alıp bahçede gezerim buyuruyorlar; me'muriyetinizi tebrik ederim dedi. Ben de:

Efendimiz hükümdar-ı mutlak ve padişah-ı azîmü'ş– şandırlar;

ma'ruzatı[5] *red ve kabul kendilerine aiddir, benim haddim değildir ve kendileri böyle bir şey tasavvur etmezler; şayed kesret-i meşagil arasında haricden öyle bir şey arzedildi ve düşünülmeyerek musîb addedildi ise buna tasavvur ayn-ı hıyanettir dedim ve İzzet Bey'e:*

-Bu memuriyetin unvanı ne olacak dedim [boşluk][6] *dedi. Türkçesini sordum, ona cevab vermedi ve efendimiz buyuruyorlar ki kendilerini mabeyn müşiri yapar idim, lâkin ne yapayım ki damadımın pederi bulunuyor dedi.*[7] *Kendileri kadir-i mutlak ve her ne emir ve irâde buyururlar ise hayyiz-i fi'ile vâsıl olur ise de bu me'muriyeti hasbe'l-ubûdiyye kabul edemiyeceğimi ve maamafih maksad re'y-i kasîranemi istifsar ise her zaman irâdelerine amâde olduğumu söylemesini dermiyan ettim; gitti, geldi:*

-Efendimiz, zâten kabul etmiyeceklerini biliyor idim buyuruyorlar; huzûra çıkacaksınız dedi; huzûra çıkdım; fevkalâde iltifat etti; me'muriyetten de kat'iyen bahsedilmedi; saat beşde oradan çıktım, izzet Bey araba için beklemek iktiza eder, dedi; hazırda oraya gidinceye kadar buluruz dedim; İzzet Bey ısrar etmek istedi; kabil olamadı; arabaya bindim derhal bir yaver geldi; arabada beklemek irâde buyrulmuş; orada saat var, baktım tam bir çeyrek bekledim; İzzet Bey geldi, saraya avdet emredilmiş; bir telgraf verdi mütalâam soruluyor imiş; İzzet Bey'e dedim ki:

– Telgraf saat üçde gelmiş; evvelce niçün verilmedi, vakit vardı. Huzurda idiniz. Başkâtib vermeye cesaret edememiş dedi. Ne ise lâzım gelen mütalâayı söyledik, oradan kalktık eve geldik saat altı buçuk idi, heman yattım. Madem Juffin (?) geldi; iki adam geldi dedi, sordurduk; İsmet Bey [Esvabcıbaşı] *ile izzet Bey gelmişler; yanlarına gidildi. İzzet Bey:*

– Efendimiz İngiliz sefarethanesine gitsinler diye irâde buyurdular, şimdi bizim arabaya binip gidiniz dedi; ben de ne sıfatla gidebilirim, hariciye nâzırını yollasınlar dedim.

– Hariciye nâzırı oradadır; efendimiz sizin de birlikte bulunmanızı irâde buyurdular deyince çâr-nâ-çar kalkılıp gidildi; İzzet Bey: ben sadrâzamın konağında bekleyeceğim, avdette haber yollayınız gelirim dedi; arabaya bindik gittik

5 Maruzat Bâbıâlî'den saraya, pâdişâha takdim edilen evraktır.

6 Bu açık yerde bir Fransızca tâbir olacak ise de vesikada yeri boştur.

7 Plevne müdafii ve Mabeyn müşiri Gazi Osman Paşa'nın oğlu ve Abdülhamid'in damadı.

kapılar kapalı, güç belâ açtırdık; memuriyetimizi söyledik; hariciye nâzırı falan gelmemiş, sefirin kâtib-i hususîsi yanıma geldi, işi söyledim; sefir yatıyor imiş sizi göremeyecek, bana dedi ki sadrâzama söyle, lâzım gelen cevabı ben zaten vermişdim başka diyeceğim yok dedi; ben de:

– Ben Rifat Paşa değilim, sadr-ı esbak Saîd Paşa'yım dedim, gideyim haber vereyim dedi; avdette:

– Sefir teşrifinize pek memnun oldu, zâten görüşmek arzu ederim; lûtfederlerse yukarı odama teşrif buyursunlar görüşelim diyor, dedi. Yukarı çıktım; sefiri Londra'ya azimetinden beri görmemiştim; bana fevkalâde hüsn-i kabûl gösterdi, çay ikram etti; bâdehu işi anlattım; istasyonerler için:

Canım hariciye nâzırı beni aldattı; evvelâ kabul etti, ben de telgraf çektim, vapur geliyor, şimdi inkâr ediyor bu nasıl iş dedi. Ne hâl ise rica ile falan dostluğumuzu yine hizmet-i şahanede isti'mal eyledik. Eve geldim; İzzet Bey geldi anlattım; hariciye nâzırı sadrâzamda imiş; dedi ki:

– Efendimiz buyuruyorlar şimdi Rusya sefarethanesine gideceksiniz deyince, ne demek, efendimiz nasıl irâde buyuruyorlar? Siz, ben gideli sadrâzamda idiniz; Efendimizi nasıl gördünüz ki bu irâdeyi tebliğ ediyorsunuz dedim.

– Evvelce irâde buyurmuşlar idi tebliğ etmeyi unuttum dedi ve ertesi günü yine geleceğini söyledi; o gece bîtâb düştüm. Ertesi günü İzzet Bey yine geldi; irâde buyuruluyor, hariciye nâzırı ile Almanya sefirine gideceksiniz dedi; oraya gidildi. İzzet Bey bir tezkireye sadrâzam sıfatile imza koyunuz dedi; ben öyle şey yapamam dedim. Ertesi günü yine geldi; efendimiz irâde buyuruyorlar tekmil sefaretleri dolaşacaksınız dedi; lâkin siz bekleyiniz sizi davete gelecekler fıkrasını zammetti; sonra bir yaver geldi; yarına kaldı bu gün mülakat var, nâfile akşama kadar bekleyip rahatsız olmamanız için yarına ta'lik edildi dedi. Ertesi günü yine geldiler. Efendimiz Zeki Paşa'yı [Tophane müşiri] *yollayacaklar, Zeki Paşa ne türlü idare-i kelâm etsin diye istifsar buyuruluyor deyince:*

– Ben ne bileyim, Zeki Paşa ne isterse söyler ben müdahale edemem dedim. Aradan birkaç gün geçti İzzet Bey tekrar geldi; lâkin hep bu aralık mükerreren sadaret teklif edilmiş ve tarafımdan i'tizar edilmiş idi. Bu defa geldi, birçok sözler söyledi; nihayet dedi ki:

– Ben efendimize, Saîd Paşa ben dünyada durdukça efendimize bir zarar gelmez diyor, dedim; pek memnun oldular. Zâten kendilerinin arzuy-ı şahaneleri istirahat etmektir gelsinler Merasim köşkünde otursunlar, umûr-ı devlete baksınlar, yanınıza da bir kalem verecekler orada ikamet buyurup ma'ruzatı red ve kabul edeceksiniz dedi. Bunun üzerine i'tizar edildi, lâzım gelem sözler söylenildi, bî-fâide. İki gün sonra yine geldi, yine ısrar daha birtakım sözler, düşünülsün ki

nasıl olur? hariçle alâka yok, çocuk, çoluktan uzak, adetâ mahbusiyet. Şediden reddettim; o hâlde sadâret teklif ettiler anı da reddettim; bir vilâyete memur olmağı veyahud nezaretlerden ne nezaretine olursa olsun ta'yin buyrulmaklığımı istid'a eyledim, yine olmadı. Her gün gelir aynı ısrar, tehdidat. Nihayet bir gün gelir bir tavr-ı garib ile:

– Efendimiz tereddüt buyuruyorlar, gelsin mutlaka Merasim kasrında ikamet etsin, hakkında fena olur buyuruyorlar dedi, hem mührile bir şeyler yaparak, önüne bakarak arasıra:

– Aman efendim geçer geçer, bundan da geçerler deyip duruyor. Baktım ki iş fena çâr ü nâ-çar sefarete gidildi.

Saîd Paşa'nın sefarethaneye ilticası, padişahı telâşa düşürmüşdü. Sarayda bir kısım vükelâdan müteşekkil bir hey'et[8] bu işi görüştü. Şûray-ı devlet reisi ve hariciye nâzırı sefarethaneye gidip Saîd Paşa ile görüştüler; İngiltere elçisi Philippe Gury(?) de İngiltere hariciye nâzırı ile muhabere ediyordu. Saîd Paşa'nın, sefarethaneye ilticasından sonra gayretkeşler tarafından aleyhinde jurnaller verilmeye başlamıştı Bunlar arasında Zabtiye Nâzırı Nâzım Paşa da[9] 19 Cemaziyelâhir 1313 (7 Aralık 1895) tarihli bir jurnal takdim etmiştir ki bunun sureti aşağıdadır:

Nezâret-i zabtiye

Saîd Paşa'nın sadaret-i âhiresinde [beşinci def'aki sadareti] *o vakte kadar zabıta-i şahanenin tedâbir-i teyakkuz-kâranesile fi'liyatı men edilmiş olan Ermeni Hınçak komitalarının teşebbüsat-t ihtilâlkâranelerine karşı tedabir-i mânia-i zabıtayı kesr hususunda, iltizam etmiş olduğu meslek-i taaruzkârânesi ve ale'l-husus rüesa-yı erbâb-ı mefsedetten mücerred müdahalât-ı ecnebiyeyi celb içün bir hâdise-i ihtilâliyeyi bi't-tasmim îka'a sa'i olanların zabıta-*

8 Sadrâzam Halil Rifat Paşa, Şûray-ı Devlet reisi Saîd Paşa, Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa, Dahiliye Nâzırı Memduh Paşa, Ticaret ve Nafia Nnâzırı Mahmud Celaleddin Paşa'dan mürekkeb bir hey'et bir gece ansızın saraya davet olunarak Saîd Paşa'nın sefarethaneye ilticası mes'elesi görüşülmüştü.

9 Nâzım Paşa, Beyoğlu mutasarrıfı iken 10 Zilhicce 1307 (17 Temmuz 1890) da İstanbul'da Ermeni patırdısına tekaddüm eden günlerden birkaç gün evvel Kâmil Bey'in yerine zabtiye nâzırı olmuştu. Sadârette Saîd paşa bulunuyordu. Ermeni ihtilâli patlak verdiği ve tehlikeli bir hâl alarak Nazım Paşa'nın askerin müdahalesile isyanın bastırılması teklifine karşı çok müstereddid ve gevşek davranmış olduğunu, Nâzım Paşa *Yeni Gün* gazetesinde gazetesile tefrika etmiş olduğu hatıratında (*Yeni Gün* 18 Haziran 1931) beyân etmektedir. Nâzım Paşa bazı jurnal ve vesikaları neşrettiği hâlde, hatıratında Saîd Paşa hakkındaki şikâyeti hâvi jurnaline hiç temas etmemiştir. Bundan başka Nâzım Paşa'nın bu jurnali verdiği tarihde Saîd Paşa'dan sonra Kâmil Paşa ve onu takiben Halil Rifat Paşa sadârete gelmişlerdi. Ermeni isyanını bastıralı çok olmuştu. Saîd Paşa'nın İngiltere elçiliğine ilticasını vesile yapan Nâzım Paşa'nın bu jurnalle sadakatini arz ile padişahın teveccühüne mazhar olmak istediği anlaşılıyor. Nâzım Paşa, Saîd Paşa'nın bu işte gevşek ve hatta müsamahalı davrandığını kaydediyor; fakat bir hey'et-i vükelâ müzakeresi esnasında Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi de bir münasebetle Nâzım Paşa'dan bahs ile "... *Zabtiye nezaretinde iken bir takım tezvirâtile Ermeni vukuatını* büyüderek *devletin başına bir gaile getirmiştir"* sözlerini söyleyerek Nâzım Paşa'yı mes'ul tutmuştur.

ca da derdest edildikçe hemen çâkerlerini Bâbıâlî'ye celb ile İngiliz sefaretinin şikâyat-ı vâkıasından bahs ile bunların tahliye-i sebilleri hususunda ibraz eylemiş olduğu garabet-i kanun-şikenanesi vehle-i ûlâda kendisinin Ermeni fesadının esbab ve ledünniyyâtına adem-i –vukufuna haml olunmakla böyle tehlikeli bir teşebbüs-i ihtilâlkâraneyi serbest bırakmak mesleğinin bir maksad-ı mahsusa müstenid olabilmesi ihtimali bile bi't-tabi' tahattur olunamayarak Ermeni fesadının esbab ve ledünniyâtı hakkında şifahen ve tahriren kendisine verilen îzahatın dahi bir te'siri görilemeyip yine evvelki mesnedinde devam ve Ermeni ihtilâlcilerini himayede ibzâl-i mesai'-i mâlâ-kelâm ederek hatta hiçbir ecnebi devlet sefirinin nezdinde bulunduğu devlete resmen işkence ile ikrar-ı cürm ettirilmediğine dâir takrir-i garibi resmen kabûl ederek Dahiliye nezâreti celîlesî vasıtasile taraf-ı çâkerâneme tebliğ eylemiş ve bu suretle dahî zabıtayı bi't-tehdid ifây-ı vazifeden men' etmek istemişdir.

Aynen ve merbuten arz u takdim eylediğim evrakın her bir fıkrası ma'ruzat-ı kemteramenin birer beyyinesidir. Evrak-ı mezkûrenin Ermeni vekayi-i âhiresinin hüdusundan evvelki istidlâat ve ihbâratı mutazammın olanları bi'l-vücuh şâyân-ı dikkatdir. Payitaht-ı saltanat-ı seniyyede bir ihtilâlin hemen îka olunmak üzere bulunduğuna dâir taraf-ı çâkerânemden vuku' bulan bir iş'ar resminin Saîd Paşa tarafından ne türlü muhaberat ile kapatdırılmak istenilmiş olduğunu te'vil ve inkâr mümkün olamayacağı gibi hadisât-t müessife-i âhirenin sebeb-i hüdusu dahi kendisinin bâlâda arz u îzah ve evrak-ı resmiye ile isbat olunan meslek-i iltizamkâranesinin netâyic-i tabi'iyyesinden bulunduğu ma'ruzdur. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i men lehü'l-emrindir. 19 Cemaziyelâhir sene 1313 ve 25 Teşrinisani sene 1311.

Zabtiye Nâzırı
Hüseyin Nâzım

Şûray-ı Devlet reisi ve hariciye nâzırı paşaların görüşmeleri ve İngiltere hükûmetinin bu işle alâkadar olması ve Saîd Paşa'yı himaye etmesi neticesinde sefarethaneden konağına avdetle serbest ve şahsî hürriyetine sahip olarak yaşaması ve kendisine hiçbir suratle sıkıntı çektirilmeyeceği ve kırk bin kuruş ma'zuliyet maaşı tahsis kılınacağı vaad olunarak buna karşı arzu ettiği Avrupa'ya gitmesine makam-ı hilâfet-i kübranın riza göstermediği ve bu fikrinden vazgeçerek konağına avdeti hakkında 20 Cemaziyelâhir 1313 (8 Aralık 1895) tarihiyle mabeyn başkâtibliğinden kendisine aşağıdaki tezkire gönderilmiştir:

Yıldız Saray-ı hümâyuna başkitâbet dairesi: 6703

Hiçbir gûna esbâb-ı mucibe olmadığı hâlde bir ecnebi sefarethanesine azimet buyrulmasından dolayı tekrar-ı mütalâata hacet görülemez. Hakk-ı âlî-i

âsafanelerinde yirmi seneden beri rayegân buyurulagelen ve fi'ilen sâbit olan taattufat ve niyat-ı merahim-gayât-ı cenâb-ı padişahî cümle-i cemilesinden olmak üzere rahat ve selâmet-i fahimanelerile efrâd-ı âile-i kerimanelerinin mes'udiyeti hakkındaki niyyat-ı mahasin-âyât-ı cenâb-ı hilafet-penâhîye zerre kadar nakise târî olmadığının ve işte buna binaen serbestî ve hürriyet-i şahsiye-i fahîmânelerine mâlik olarck kemâl-i rahatla ikamet buyrulmak ve ne taşra me'muriyeti ve ne de Dersaadet'ce hiçbir memuriyet teklif edilmeyeceğinden daavât-ı hayriye-i hazret-i hilâfet-penâhî ile iştigal olunmak üzere hemen devlet-i fahîmânelerine avdet îcab edeceğinin ve emr-i maişetten dolayı şimdiye kadar sâye-i ihsan-vâye-i hazret-i padişahîde bir gûna müzayaka çekilmediği gibi bâdema dahi çekilmeyeceğinden emin ve mutmain olub maamafih sâir emsalden fazla olarak zât-ı sâmi-i âsafanelerine mâliye hazine-i celîlesinden kırk bin kuruş ma'zuliyet maaşı tahsis ve ihsan buyrulacağının zât-ı fahimâneleri gibi bir vezîr-i zîşânın diyar-ı ecnebiyyede imrar-ı bakiyye-i hayat etmesine makam-ı muallây-ı hilâfet-i kübra rıza göstermiyeceğinden bu fikirden feragat ve hemen devlethâne-i sâmilerine avdet ve bu nesayih-i seniyye yirmi senedenberi hakk-ı âlî-i âsafânelerinde rayegân buyrulagelen ve bu güne kadar muhafaza buyrulmakda olan eb-i müşfikin hissiyyat-ı merhamet-âyâtından münbais olub bu hissiyyatın muhafaza ve siyanet buyrulması hususlarının taraf-ı sâmi-i fahîmânelerine tebliği emr ü fermân-ı merhamet-beyan-ı hazret-i hilafet-penâhî icâb-ı âlîsinden olmağla ol bâbda.[10] *20 Cemaziyelâhir sene 313 ve 25 Teşrinisani sene 311*

Aslına mutabıkdır. Kulları Faik ve abd-i memlûkleri Hasan Tahsin.[11]

Bu tezkireler Saîd Paşa'yı, Sadrâzam Halil Rifat Paşa ile sefarethaneden almağa memur edilen Şûray-ı Devlet reisi ile Hariciye nazırına gösterilmiş ve okutulmuş, onlar da bunun ağlanacak derecede müessir olduğunu beyan yollu aşağıdaki mütalâayı yazmışlardır:

Mabeyn-i hümâyun-ı hazret-i mülûkâne başkitabetinden sadr-ı esbak Saîd Paşa'ya yazılmak üzere kaleme alman tezkire müsveddesi manzûr-ı ubeydanemiz oldu. Bu tezkirenin muhteviyatı ol derece mükemmel ve ol mertebe hikmet-i hükûmeti câmi'dir ki okuyanları ağlatır ve taşa te'sir eder bir hâlde olduğundan Saîd Paşa'ya dahi te'sir edeceğini ve bunun üzerine sefarethaneyi terk eyliyeceğini memul ederiz. Aksi hâlinde bu âdeme söz tefsir etdirecek bir hâlde olmadı-

10 Mahmud Kemal Bey, Mabeyn Başkitabetinden Saîd Paşa'ya gönderilen bu tezkireden bahsetmiyerek, her nedense bunun yerine Saîd Paşa hakkında Petersburg sefaretine çekilmiş olan telgrafdan bahsetmektedir.

11 Başkâtib Tahsin Paşa ile kurenadan Fâik Bey.

ğını hükm ile hakkında lâzım olan laîn ve nefreti yâd u tekrarda müttehidü'l-efkârız. Şâyed Saîd Paşa bu tezkire üzerine mütenebbih olmaz da yine sefaretten infikâk etmez ise tezkirenin gazetelere dercile uluvv-i şân ve efkâr-ı hazret-i padişahînin umûm âlem-i islâmiyete ve hey'et-i ulemaya ilânı dahi pek münasib olur itikadındayız.

Kulları Rıf'at Kulları Saîd Kulları Tevfik

Saîd Paşa, Sultan Abdülhamid'in mizaç ve meşrebini, vaadinde durmadığını, merhum Midhat Paşa'nın hakkında da böyle ca'li iltifatları ve neticenin ne olduğunu yakinen bildiği için suretini kayd ettiğimiz Mabeyn başkitabetinin tezkiresine itirmad edemeyeceğinden, onun sefaretten çıkarak konağına dönmesini başka cihetten aramak lâzımdır. Fi'l-hakika aşağıda dercedeceğimiz vesika suretleri İngiliz hükûmetinin Saîd Paşa'yı himaye ettiğini göstermektedir ki bu hususa Mahmud Kemal Bey'in eserinde temas edilmemiştir.

Saîd Paşa, İngiltere Hariciye Nezâreti'ne ve ondan başka Mabeyn başkâtibi vasıtasile Abdülhamid tarafından ecnebî devlet sefirlerine verilen teminat üzerine konağına avdet etmiş ve aynı günde İngiltere elçisi, hükûmeti namına, Saîd Paşa'nın bundan sonra serbest ve tam bir emniyet içinde bulunması ümidini izhar eden 9 Aralık 1895 tarihli bir takririni Hariciye Nâzırı Tevfik Paşa'ya vermiştir. Hariciye nâzırı bu takriri, mahremâne kaydiyle bir tezkire ile Sadârete arzetmiş ve oradan da sadrâzamın arizasile birlikte padişaha takdim edilmiştir. Bunların suretleri aynen şöyledir:

Bâbıâlî *Mahremâne*

Daire-i Hariciye *Huzûr-ı sâmi-i hazret-i*

Mektubî kalemi: 4186 *Sadâret-penâhîye*

Ma'ruz-ı çâker-i kemîneleridir:

Sadr-ı esbak ubbuhetlû devletlû Saîd Paşa hazretlerinin te'minat-ı vâkıa üzerine konağına avdet eylemiş olduğunu ve hükûmet-i metbu'asının müşarünileyhin âtiyen serbestî ve emniyet-i kâmileyi hâiz olacağı ümid-i kavisinde bulunduğunu müş'ir İngiltere sefiri tarafından irsâl olunan 9 Kânunievvel sene 95 tarihli ve yüz otuz yedi numaralı takririn tercümesi leffen takdim kılınmağla emr ü ferman hazret-i veliyü'l-emrindir. 23 Cemaziyelâhir sene 1313 ve 28 Teşrinisani sene 311.

Hariciye Nâzırı
Tevfik

Bu tezkirenin yazılış tarihinden bir gün sonra sadaret makamından mabeyn-i hümâyuna gönderilen ariza sureti ise aynen şöyledir:

Bâbıâlî

Daire-i Sadaret

Amedî-i divân-ı hümâyun: 1471

Sadr-ı esbak Saîd Paşa hazretlerinin konağına avdetinden dolayı bâzı ifâdeyi hâvi İngiltere sefiri tarafından verilen takrir tercümesinin gönderildiğini şâmil Hariciye nezâret-i celîlesinin tezkiresi arz u takdim kılındı efendim. 24 Cemaziyelâhir sene 313 ve 29 Teşrinisani sene 311.

Sadrâzam
Rif'at

Bâbıâlî

Nezâret-i Umûr-ı Hariciye

Tercüme odası: Aded

Hariciye Nezareti'ne fi 9 Kânunuevvel sene 95 tarihiyle İngiltere sefaretinden vârid olan 137 numaralı takririn tercümesidir:

Ubbuhetlû devletlû Saîd Paşa hazretleri taraf-ı eşref-i hazret-i şehriyâriden zât-ı âlî-i âsafaneleri ve Şûray-ı Devlet reisi vasıtasile şehr-i hâlin beşinde süfera-yı ecnebiyyeye verilen ve serkatib-i hazret-i şehriyâri vesatetile dahi paşa-yı müşarünileyh hazretlerine tahriren tebliğ buyrulan tem'minata itimaden İngiltere sefarethanesinden çıkup konağına avdet eylemiş olduğundan hükûmet-i metbuamdan aldığım ta'limat üzerine şurasını zât-ı âlî-i âsafanelerine iş'ar ederim ki hükûmet-i metbuam müşarünileyh Saîd Paşa hazretlerinin âtiyen serbestî ve emniyet-i kâmileyi hâiz olacağı ümmid-i kavisindedir. Beyân-ı hâl ibraz-ı meâsir-i ihtiramkâriye zerî'a ittihaz kılındı.

İngiltere elçisinin yukarıda tercümesini gördüğümüz bu takririne cevab olarak, Said Paşa'nın âilesi ile birlikte İstanbul'da oturup kendisine hiçbir memuriyet verilmeyeceği, hürriyet ve emniyet içinde bulunacağına dair Hariciye Nezâreti vasıtasıyla İngiliz elçisine aşağıdaki şu tezkire gönderilmiştir:

Memalik-i ecnebiyyeye gitmek arzusunda bulunan sadr-ı esbak Saîd Paşa hazretleri hakkında teveccühat ve emniyet-i seniyye-i hazret-i padişahî berkemâl olmağla bu azimet tasavvurundan sarf-ı nazar etmesi arzu buyrulmuş olub maamafih müşarünileyh hazretleri rıza ve arzusu olmadıkça ne burada ne de hariçte bir memuriyete tayin olunmayacak ve bi't-tabi' Dersaadet'de bulunan hanesinde mukim ve kendisi ve ailesi kemekân hürriyet ve emniyet-i zatiyelerine mazhar olacaklardır ve müşarünileyhe muntazaman müstahik olduğu ma'zuliyet maaşı tahsis olunacaktır; hususât-ı mezkûrenin şeref-müteallik buyrulan irâde-i seniyye-i hazret-i padişahî mantuk-i âlîsince İngiltere sefarethanesine tebliğına ibtidar kılındı.

Bu tezkirenin bizzat padişahın kendi el yazısıyla yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir veya hiç değilse müsveddenin tashihine âid *"kemakân"* ve *"mazhar"* kelimeleri Abdülhamid tarafından ilâve edilmiştir. Müsveddesi sarayda tertip olunarak *"tezkire-i sefarete cevab itası Sadrâzam ve Hariciye nâzırı paşa kullarına tebliğ olundu"* denilerek sadrâzamın arizasının arkasına bir kayıt konulmuştur. Sefire gönderilen cevapda Saîd Paşa ve ailesinin kemakân hürriyet ve emniyet içinde bulunacakları yazlıyorsa da, merhumun ecnebi sefarethanesine ilticasının sebebi emniyetsizlik ve huzursuzluktan ileri gelmiş olduğundan, takrirdeki *"kemakân"* ibaresi ma'ruz kaldığı muamelenin aksidir.

Sefarethaneden konağına döndükten pek az sonra konağının tarassudundan şikâyeti hâvi, Saîd Paşa tarafından makam-ı sadarete göndermiş olduğu 23 Cemaziyelâhir 1313 (11 Aralık 1895) tarihli tezkiresinde, sadakat ve ubudiyetinden bahisle konağı yanına konmuş olan hafiyelerden şikâyet etmişti. Sadrâzam bu tezkireyi hiçbir mütalâa beyan etmeden kısa bir ariza ile saraya takdim etmiştir ki gerek tezkire vs gerek ariza suretleri aynen aşağıya yazılmıştır:

Bâbıâlî

Daire-i Sadaret

Amedî-i Divân-ı Hümâyun 1470

Vecâib-i mahmidet ve ubudiyyet-kârânesinin atebe-i ulya-yı cenâb-ı mülûkâneye arzı müsted'i ve müsted'iyât-ı sâireyi hâvi sadr-ı esbak Saîd Paşa hazretlerinden gelen tezkire arz u takdim kılındı efendim. 23 Cemaziyelâhir sene 313 ve 28 Teşrinisani sene 311.

Sadrâzam Rif'at

Saîd Paşa'nın tezkiresi sureti ise aynen şöyledir:

Maruz-ı çâker-i kemineleridir ki

Memleket-i ecnebiyyeye azimet ümniyesini mübrim ve müstelzim olan a'zar-ı bedihiyye ve hakikiyye geçen çarşamba günü İngiltere sefaretine müsafiret-i âcizanemi müteakib cânib-i maali menakıb-ı vekâlet-penahîlerine mürsel tezkire-i senâveride telhis ve tahrir olunan keyfiyetten rehin-i ilm-i hakayıkdânî-i hidivleri olmuşdur. Hasbe'l– hâl her nevi alâik-ı fevâid ve en âniden mütecerrid ve ancak ferağ-ı bâl ile evkat-güzâr olmağa câhid olduğuma burhan-ı kat'î ve niyyet-i hâlisane ve sadakatkârâne-i nâçizâneme delil-i fi'lî bulunan şu ümniye takdir-i âlîye mazhar ile fi'l-hâl ve bi-gayr-i kîl u kal azimete muvaffakiyet ve me'zuniyet ümmidinde bulunduğum hâlde mare'l-beyân müsafiret hîninden bed' ile tevali eden muhaberat imtidad-ı ikamet ve müsafirete sebeb olub nihayet memleket-i ecnebiyyeye azimetten ferağ ve muhafaza-i sıh-

hat esbabına dahi burada tevessül olunması haklarında mütetabiu's-sudûr olan arzuy-ı âlîye imtisâlen ve gerek keşîde-i silk-i sütur buyurulan enva'-ı inayet ve âtıfetden ve gerek sıdk u ihlâs-ı kemterânem hakkında mütevâliyen mübeşşer olduğum nîmet-i zi-kıymet-i itimad ve emniyet-i cenâb-ı mülkdâriden dolayı hissiyat-ı şükran-âyat ile mûtehassisen bu gece hâne-i senâverâneme avdet eyledim; vecâib-i mahmidet-kârâne-i kemterânemin südde-i ulya-yı hazret-i mülûkâneye arz u iblâğına himem-i sâmiye-i vekâlet-penâhîlerini rica ederim. Bir de esnay-ı gıyab-ı âcizide civardaki karakolhane tarafından mevzu nokta vasatetile efrâd-ı beytden bir takımının duhûl ve hurucunda müşkilât ve bir iki defa da ekmek ve süt gibi havayic-i beytiye kablarının muayenesi gibi hâlât vuku'u mesmu' olarak mahall-i müsafirette kurenây-ı cenâb-ı şehriyâriden Rağıb Beyefendi hazretlerine bi'l-münasebe mesmu'ât-ı muharrere ifham olundukda bunlar münhasıran ba'zı me'murların fart-ı gayretinden münbais olduğunu irad eylemiş olub yine mare'l-beyân nokta tarafından evlâd-ı âcizanemden birinin muallimi bulunan Fransız Lambert ile İngiliz hocasının duhullerine mümanaat olunmuş olduğu gibi Fransa tebaasından olub bende-zâdelerinden birinin hizmet-i ta'liminde bulunan bir muallime– i mutebere dahi haneye girerken ihrac ve irca' edildiği ba'de'l-avde karin-i sem-i teessüf olmağla münafi-i rızayı hakkaniyet-i'tikay-ı âlî olan ve tebiyyat-ı muharrireye nazaran ba'zılarının eser-i fart u gayreti olmak lâzım gelen şu şeylerin de nazar-ı hakayık-eser-i hidivîlerine iblâgile o misillû âsâr-ı fart-ı gayret hakkında îcâb-ı hâlin icrası menût ı re'y-i sâmi-i vakâlet-penâhîleri bulunduğunun beyânı vecîbeden addolundu. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyü'l-emrindir. 23 C. Sene 313 ve 28 Teşrinisani sene 311.

Sadr-ı esbak
Saîd

Saîd Paşa, İngiltere sefarethnesinden konağına avdetini müteakıb kendisine verileceği vaad edilen mazuliyet maaşının verilmemesinden ve padişahın teveccühünden de mahrum kaldığından müteessiren Mi'rac kandili vesilesiyle takdim ettiği 27 Receb 1313 (13 Ocak 1896) tarihli sureti aşağıda münderic arîzasında arz-ı hulûs ile sadakat ve rabıtasından bahsetmektedir.

Atebe-i şevket-pirâye-i hazret-i hilâfet-penahilerine m'ruz-ı abd-i müstedimdir.

Hayli zamandan beri dûçar olduğum mi'de ve em'a ve romatizma illetlerinin iştidad ile vücud-ı âcizanemi zaaf istilâ ederek muztarib ve bîmâr ve teveccühat-ı mes'adet-âyât-t cenâb-ı cihanbanîlerinden mahrumiyet mülâhazasile de garik

âlâm u ekdarım. Leyle-i Mi'rac-ı bahirü'l-ibtihac-ı hazret-i nebeviden dolayı atebe-i sipihr-itilây-ı mâlûkânelerine arz-ı vecâib-i tes'îd ve tehniyet ve davât-ı vâcibetü't-te'diyat-ı hazret-i cihandârlerini tekrar ve tilâvet ile beraber eyyam-ı mübarekde arz-ı ahvâl ile isti'taf, deb-i erbâb-ı melâl olduğu için geçenki tasdiimden dolayı kulunuzca hâsıl olan ukde-i teessür ve kederi afv-ı âlem-şûmul-i cenâb-ı velînimet-i âzamilerine binâen arz u beyan ediyorum.

Velinimet-i bî-minnetimiz hilafet-simat efendimize hizmet mutlaka bir memuriyete mevkuf bulunmadığı ve her zeria ile vecîbe-i sıdk u hizmet mümkünü'l-ifa idüği mütalaa-i ubudiyet-şiaranesinde bulunduğuma mebni geçende gerek hizmet-i vekâlet bahsinde ve gerek diğer memuriyetin tekrar teklifi üzerine bâzı emsali gibi ya meclis memuriyeti[12] *yahud hangi nezaret ferman buyrulursa anda bulunulması ile şayed bunlar tensib buyrulmaz ise suâl-i âlî şeref-vukuunda hatırat-ı kasıra-i memlûkânemin hâne-i ubeydânemden tahrirî suretile ifayı vâcibe-i müsadikat kabil olacağı arz u beyan olunmuş olub yoksa bu mütalâa hâşâ eser-i istiğna değil idi.*

Vakta ki şu temenniyat-ı bendegânemin husulünden nevmid oldum; bunu bâzılar tarafından mevzu' hased ve garaz olduğuma ve hiç olmazsa temenniyat-ı mezkûre kullarını nazar-ı iksir-eser-î hümâyun-ı mülûkânelerinden düşürmeye bâis olacak veya istiğna veya hizmet-i seniyyenin hâşa iba ma'nasına ma'tuf olebilecek suretlerle tefsir olunduğuna haml ile dûçar-ı melal oldum; hasbe'z-zeman hâl ve kudret-i müstemendânemin müsaid olmadığı me'muriyetlerde ise adem-i kifayet yahud adem-i muvaffakiyetle teveccühat-ı bâisü'n-necat-ı hümâyunlarından mahrumiyet netayicini tasavvur ederek daha ziyade muztaribü'l-bâl bulundum. Hidemat-ı âlîye ile müşerref olanların muarızları şöyle dursun muvafakatlerinden ve hatta onları takdir eder gibi görünenlerden birtakımının maksadları bile zâhirde takdir ve sahabete ve hakikat-i hâlde ızrâr ve siayete masruf olmak hâlât-ı mücerrebe-i kevniyeden idüği arz u beyandan âzâdedir. Bunun için midir, yahud ki sırf bir bahtsizlik eseri midir kulları her ne zaman nezd-i âlî-i cenâb-ı mülûkânelerinde mevki-i emn ü itimada vâsıl ve şeref-i teveccühat ve iltifat-ı ulyâya nâil olduysam muarızlar eksik olmadı; bunu ve mülâhazat-ı sâlifü'l-beyanı derpiş ederek alâik-i memleketten tecerrüd olunduğu hâlde belki o gibi evza'-ı muhasedat zâil ve velinimet efendimizce ve hatta müsadikat-ı kâmile-i memlûkânem hakkında daha ziyade itminan hâsıl ve bu takdirde her ne zaman ferman buyrulsa avdet kabil olacağı ümidiyle ve maamafih her hâl ve mahâlde sûri ve manevî himayet ve inayet-i

12 Meclis-i Vükelâ'ya memuriyet (sandalyasız nazırlık).

ulya-yi hilafetpenâhîlerine îtisam ve irtibat-ı tam vâreste-i kayd u ifham bulunması cihetile alâik-ı mezkûreden tecerrüd sureti tasavvur olunmuş olduğu hâlde irâde-i seniyye-i cenâb-ı mülükânelerine imtisalen bu suret terk olundu ise de enzâr-ı iksir-âsâr-ı hümâyun-ı cenâb-ı mülûkânelerinden dûr u mehcur kaldığımın tesir-i elîm ve keder-i azîmi ile her ân ve dakika ol kadar müteellim ve ol mertebe mükedderim ki mukaddime-i arizede beyan olunan galibe-i ilel ve eskamın ve mev'ud-ı âlî olan maaş-ı mazuliyete henüz adem-i nâiliyetten maişetçe hâsıl olan ziyk-ı tamın müşkilâtını arz u tarife hacet bile göremem.

Hasılı bu yevm-i mübarekde bu suretle şerh-i ukde-i âlâm ile zâten ve kadimen müstezıl olduğum sâye-i saadet-sermaye-i cenâb-ı mün'îm ve müşfik-i âzamilerine bilhassa istizlâl eylediğim muhat-i ilm-i âlem-ârây-ı cenâb-ı husrevânileri buyruldukda ol bâbda ve her hâlde emr ü ferman hazret-i veliyü'l-emr ve'l-ihsan padişahımız efendimizindir. 27 Receb 313 ve 31 Kânunuevvel 311.

Kulları Saîd

IV

Hürriyet ve emniyet-i kâmile içinde bulundurulacağı vaad olunan Saîd Paşa, ihtilattan memnu denecek derecede sıkıntılı bir hâlde bulunup, tâlibleri çıktığı hâlde kızlarının evlendirilmelerine müsaade edilmemesinden ve kendi hakkındaki muamelelerden dolayı almak isteyenlerin çekingen olduklarından bahs ile 28 Safer 314 (8 Ağustos 1896) tarihli arızasında Abdülhamid'e serzenişlerde bulunmuştur:

Atebe-i seniyye-i hilafet-penâhîlerine ma'ruz-ı abd-i memlûkleridir.

Zatce ve ailece cemi'-i ihtiyacat-ı ubeydanem muattal bir raddeye geldiğinden müşkilat-ı vâkıayı nazar-ı inayet-eser-i zillullâhilerine arza mecbur oldum. Evvelen, fevkalâde bir iztırab-ı uzlet ve inziva içinde bulunmakta ve gece gündüz yalnızlıkla evkat-güzâr olmaktayım. Saniyen, inziva ve adem-i meşguliyetten ve bir yere çıkılup gezilemediğinden dolayı zâten dûçar olduğum mide ve em'â hastalıkları ve evcâ-ı mefâsıl gittikçe izdiyad etmektedir. Sâlisen, evvelce emr ü ferman-ı lûtf-âyân-ı zillullâhîleri iktizasınca emr-i izdivaçlarını sânih olacak irâde-i seniyye tâlik etmiş olduğum kerimem cariyelerinin akd u tenkihlerine bâzı talibîn zuhûr etmiş ve taleblerini tahriren dahi beyan eylemiş iseler de teveccühat-ı hümâyun-ı mülûkânelerinden mahrumiyet şâyiası anlara dahi bâis-i tevakkuf olarak matlâblarından rücu' etmişlerdir. Acizat-ı nisadın iki nefer-i nâçizin ihtiyacat-ı ma'sumanelerinden dûr kalmalarından dolayı hasbe'l– beşeriyye ve ale'l-husus bi– hasebi'l– übüvve tezyid-i ıztirabat etmemek

ise adimü'l-imkândır. Ahval-i ma'ruza zâhiren üç şeyden ibaret ise de fi nefsi'l-emr kâffe-i huzûr u saadeti sâlib olduğundan ubudiyyet-i kadime ve sâbite-i hâkisaraneme müterettib bulunan saf vet-i tam ve melce-i müstemendan olan bâb-ı inayet– meâb-ı cenâb-ı hüsrevanelerine i'tisam ile irâde-i isabet-âde-i zilluahilerine müracaat eyledim. Katıbe-i ahvâlde emr ü ferman hazret-i veliyü'l-emr ve'l-ihsan padişahımız efendimiz hazretlerinindir. 28 Safer sene 314.

Kulları Saîd

V

17 Zilkade 1316 gecesi (29 Mart 1899) Abdülhamid Filibe şehrinin elektrikle tenvir edilmesi dolayısile Saîd Paşa'yı saraya davet ederek huzura kabul edip görüşmüş; ayrılacağı sırada bir arzusu var ise arz etmesini söylemiş; o da ertesi günü damadı İstinyeli Nuri Bey'in Şûray-ı Devlet azalığına terfiini ve diğer kerimesinin de hünkâr yâverlerinden Necib Bey'e tezvicine müsâade edilmesini arz etmiş. Filibe'nin elektrikle tenviri hakkında bir ecnebi şirketle akdedilen mukaveleye âid malûmatı hâvi diğer bir arizayı da mabeyn başkitabeti vasıtasıyla takdim eylemiştir. Tezkire sureti:

Leffen savb-ı samî-i kerimanelerine irsâl olunan iki mazrufın atebe-i seniyye-i mülûkâneye arzına himem-i kerimaneleri masruf buyrulmak bâbında emr ü irâde efendim hazretlerinindir. 17 Zilkade sene 316.

Sadr-ı esbak
Saîd

Damadı, Nuri Bey'in terfii hakkındaki arizası ise şöyledir:

Atebe-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhîlerine ma'ruz-ı abd-i memlûkdür.

Südde-i seniyye-i velînimet-i âzamilerine dün gece rûmâl olduğum hîn-i sa'd-rehinde bir arzu-yı ubeydanem var ise arzına dair telakkisile mübahi olduğum emr ü fermân-ı hümâyun-ı cenâb-ı hilafet-penâhîlerine igtiraren damad-ı çâkeranem Hariciye Nezareti umûr-ı tüccariye kalemi mümeyyizi Nuri Bey kullarının maaş-ı hâlisi ve bir derece terfi-i rütbesile Şuray-ı Devlet azalığına nakli ve küçük kerime-i ubeydanemin yaveran-ı hazret-i şehriyarilerinden Necib Bey kullarına tezvici hususuna müsaade-i inayet-âde-i hazret-i şehriyarileri erzan buyrulması niyazına ibtidar kılındı ise de her hâlde emr ü ferman hazret-i veliyü'l-emr ve'l-ihsan padişahımız efendimiz hazretlerinindir. 27 Zilkade sene 316.

Kulları Saîd

Saîd Paşa'nın ikinci arizası sureti de şöyledir:

Ticaret gazetesinde elektrik fenerlerine dâir görülen fikranın arzı emr ü fermân-ı hümâyun-ı mülûkâne muktezay-ı âlîsinden olmağla gazete nüshası leffen takdim kılındı. Meâle nazaran Filibe şehrinin tenviri için beheri 500 mum aydınlığında olmak üzere bir ecnebi şirketle mukavele edilen dokuz yüz aded elektrik lâmbasının badel-i senevisi iki bin küsur tâbir-i aharla elli bin frankdan ibaret bulunmuştur. Emr ü ferman hazret-i veliyü'l-emr ve'l-ihsan padişahımız efendimizindir. 17 Zilkade sene 316.

Kulları Saîd

Filibe'nin elektrikle tenviri hakkındaki mukaveleden ma'na çıkaran Abdülhamid, her başı sıkıldıkça Saîd Paşa'ya başvurmaktan vazgeçemiyor, hükûmetçe yapılması lâzım gelen bu basit şeyden tevehhüm ederek Saîd Paşa'nın mütalaasını almadan rahat edemiyordu. Saîd Paşa da iltifattan uzak kalmağa razı olamayarak her münasebet düşdükçe bunu arıyor ve az zamanda anlaşıyorlardı.

VI

Saîd Paşa küçük oğlunu sünnet ettirmek istemiş, Abdülhamid kendi oğlu Abdurrahim Efendi'yi de sünnet ettireceği için beraberce sünnet yapılmasını irâde eylemiş olduğundan 10 Muharrem 317'de (24 Mayıs 1899) başkâtip tarafından Saîd Paşa'ya aşağıda müsveddesi görülen tezkire gönderilmiştir:

Yıldız Saray-ı hümâyunu Baş kitabet dairesi

Mahdum-ı sâmi-i âsaf-ı ekremîlerinin hitanı tasmim buyrulduğu doktor Rasim Bey'in ma'ruzatından malum-ı âlî buyrulub hâlbuki cenâb-ı Hak müteyemmin ve mes'ud buyursun velînimet-i bi-minnetimiz padişahımız efendimiz hazretlerinin şehzade-i civan-baht-t mülûkâneleri devletlû necabetlû Abdurrahim Efendi hazretlerinin sûr-ı hitanları mütekarribü'l-icra bulunmasına binaen atebe-i ulya-yı hazret-i padişahîye pek kadim olan ihtisas ve ubudiyet-i âsafaneleri cihetile mahdum-ı sâmilerinin ayrıca icray-ı hitanı hâlinde hâtır-ı maâli-müzahir-i hümâyuna te'sir-bahş olacağından mahdum-ı dâverilerinin dahi devletlû necabetlû efendi hazretlerinin musammem olan sûr-ı hitanlarında icra-yı hitanı şeref-sâdır olan irâde-i iltifat-ifâde-i hazret-i hilâfet-penâhî iktizay-ı âlîsinden olarak Rasim Bey dahi şifahen tebliga memur buyrulmağla ol bâbda.[13]

10 Muharrem 317

13 Saîd Paşa malûm hasisliği sebebiyle masrafsız olarak oğlunu sünnet ettirmekten memnun olacağı gibi bu sünnet vesilesiyle Said Paşa'nın konağına kalabalığın ve siyasî şahsiyetlerin gelmelerini önlediğinden dolayı padişah da memnun kalmış olmalıdır.

Mukabele olunmuştur. Kulları Hakkı, Kulları Yahya Sezai, abd-i memlûkleri Tahsin [Başkâtib].

VII

Saîd Paşa'nın, büyük oğlu Ali Namık Bey'in rütbesinin bir derece terfii ile Şûray-ı Devlet azalığına alınması hakkında takdim etmiş olduğu 8 Rebiülâhir 318 (5 Ağustos 1900) tarihli ariza sûreti:

Atebe-i felek-mertebe-i hazret-i hilâfet-penâhîye ma'ruz-ı abd-i memlûkdür.

Çâker-zâde-i âsitân-ı sidre-nişan-ı cenâb-ı şehriyarîleri Ali Namık kulları bundan birkaç sene evvel atebe-i seniyye-i mülûkâneye cebhe-sây-i ubudiyet şeref-i azimini ihraz eylediği sırada mazhar olduğu eltaf-ı celîle-i teşvikiye te'sir-i fevz-gayeti ile tahsilini mertebe-i mükemmeliyete îsâl eyledi. Ulûm-ı riyaziye ve tabiiye ve edebiyat-ı garbiyyede derece-i ûlâ şehadetnamesini almıştır. Sevk-i uhuvvetle değil hiss-i hakikatle arz ederim ki İngiliz ve Fransız lisanlarında inşa ve selikası dahi mükemmeldir ve elyevm Paris Darülfünunu programına teyfikan tederrüs ettiği ilm-i hukukun üç seneye münkasem müddet-i tahsiliyesinden kısm-ı âzam olan iki seneyi ikmâl etmiştir. Bu esbab ile beraber kendisini velînimet-i âlem efendimizin ve devlet-i zî-şevket-i hümâyunlarının hizmetine vakf-ı vücûd etmeğe kabil olmasile atebe-i ulyadan hakkında bir niyaza cür'etyab oluyorum. Buda bir derece terfi-i rütbesi ve tahrirat-ı hariciye kaleminden muhasses iki bin kuruş maaşile Şûray-ı Devlet âzalığına nakli hususudur. Yine ol bâbda ve katıbe-i ahvâlde emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emir ve'l-ihsan şevketlû padişahımız efendimiz hazretlerinindir. 8 Rebiülâhir sene 318.

Kulları Saîd

Saîd Paşa'nın bu istirhamı kabul olunarak, Ali Namık Bey bilâhire Şûray-ı Devlet'e aza nasb olmuştur.

VIII

Saîd Paşa, oğlu Ali Namık Bey'in hastalığından dolayı kışı havası mutedil olan Nis'de (Nice) geçirmesini ve evlâdına muhabbeti sebebile kendisinin de oğlu ile beraber gitmesine padişahın müsaade etmesi hakkında Cemaziyelevvel 1319 (Ağustos 1901) tarihli bir arizasının takdimine müsaade edilmesi hakkında ma-

beyn başkâtibliğine gönderdiği tezkireye mabeynce verilen cevabda sadaret makamını ihraz etmiş bir zâtın evlâdını tedavi ettirmek üzere Avrupa'ya gitmesi şimdiye kadar görülmediğinden bahs ile bundan vazgeçilmesi ve maamafih Namık Bey'in tedavi için gitmesine müsaade olunacağını mübeyyin garib cevab aşağıdadır:

Sadr-ı esbak Saîd Paşa'ya tezkire

Mahdum-ı sâmî-i âsafaneleri Ali Namık Beyefendi hazretlerinin mevsim-i şitayı Nis'de geçirmesi hastalığı icâbından bulunduğundan ve kendisile beraberce azimet muktezay-ı übüvvetden olduğundan bahis ile istiday-ı müsâade-i seniyyeyi hâvi tezkire-i aliyye-i dâveraneleri manzur-ı âlî-i cenâb-ı padişahî buyruldu.

Müşarünileyh Namık Bey'in muayene-i tıbbiye ile Nis'e azimetine lüzum görüldüğü hâlde işin sıhhate taallüku cihetile ve eşfak-ı merahim-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî îcâb-ı âlîsince azimetine müsâade-i seniyye-i mülûkâne rayegân buyrulacağı derkâr olup fakat müşarünileyh ile beraber azimet bahsine gelince Namık Bey necl-i sâmî-i dâveraneleri olmak cihetile hakkındaki muhabbet-i samimiye-i pederaneleri gayr-ı kabil-i inkâr olmağla beraber müşarünileyhden başka burada vücûd-ı sâmiyelerinî müstelzim evlâd-ı sâmiye-i âsafaneleri olduğundan ve maahâzâ zât-ı samî-i âsafaneleri gibi makam-ı celîl-i sadaret-i uzmada evvelce bulunmuş olan bir zâtın evlâdını tedavi için Avrupa'ya gitmesi mesbuku'l-emsâl olmadığından tasavvur-ı azimetden feragat etmeleri ve müşarünileyh Namık Bey hakkında dahi o veçhile müsâade-i seniyye-i mülûkânenin şâyân buyrulacağı şeref-sudûr buyrulan irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilafet-penâhî mantuk-ı celîline tevfikan tebliğ ve beyan buyrulur ol bâbda.[14] *14 Cemaziyelevvel sene 319*

Müsevvid Zeki

IX

Sadrâzam Halil Rifat Paşa'nın Kasım 1901'de vefat etmesi üzerine Abdülhamid, bu makama altıncı defa olarak Saîd Paşa'yı tâyin etmiştir (6 Şaban 1319 = 18

14 Saîd Paşa oğlu ile beraber Avrupa'ya gitmek istemiş, kendisine izin verilmiyeceğini bildiği için, belki bu suretle oğlunun gitmesini sağlamak istemiştir. Çünkü kendisinin konağından dışarıya çıkmasına bile müsaade etmeyen Abdülhâmid'in İngiltere sefarethanesine ilticasiyle bir macera açmış olan Saîd Paşa'ya izin vermeyeceği meydanda idi; onu kendisi de biliyordu. Eğer bu müracaatyla, işaret ettiği hususları temini düşünmemiş ise herhalde padişahı kendisiyle alâkadar etmek istemiş olmalıdır.

Kasım 1901). Saîd Paşa'nın İngiltere sefarethanesine ilticasına kızmış olan Abdülhamid, liyakatini takdir etmiş olduğu bu vezirinden yüz çevirmeyerek yine arasıra mühim ve kendisini vesveseye düşüren işlerde onun mütalâasını almak suretile istifade etmekte idi. Halil Rifat Paşa'nın vefatı dolayısile mevcud vükelâ arasından ve haricden sadareti isteyenlerden[15] hiç kimseyi münasip görmemiş, fakat bu defa Saîd Paşa'dan kendisine sadakatle hizmet edeceğine dâir bir yemin senedi almıştır ki bunun sureti aşağıdadır:

Atebe-i muallây-ı hazret-i hilafet-penâhîlerine ma'ruz ı abd-i memlûkdur.

Zât-ı şevket-simat-ı hazret-i hilafet-penâhîlerine ve devlet-i aliyyelerine hâlen ve istikbalen sadakatle hizmet edeceğimi hizmet-i sadaret hakkında şerefvâki olan emr ü ferman-ı hümâyun-ı hazret-i –cihan-bânilerine binaen kasem-i billâh ile arz ederim. Katibe-i ahvâlde emr ü ferman hazret-i veliyyü'I-emr ve'l-ihsan padişahımız efendimiz hazretlerinindir. 6 Şaban sene 1319 ve 3 Teşrinisani sene 317

Kulları Saîd[16]

Bu sadareti on dört ay kadar sürdü. Serasker Rıza Paşa'nın kendisine ağır söz söylemesi ve bâzı arizalarının kabul edilmemesi, işlerin dağdağalı olması sebebile, padişahın ısrarına ve hatta bir daha barışmayacağı tehdidine rağmen istifa ile çekildi.

Abdülhamid ile Saîd Paşa'nın dargınlıkları kayıkçı kavgasına benziyordu; Saîd Paşa menkûp kaldığı zaman bir vesile bularak padişaha yanaşıyor, Abdülhamid ise bir müşkül zuhurunda Saîd Paşa'nın mütalâasını alıyordu.

X

Saîd Paşa'nın konağının bitişiğindeki hazine-i hassaya âidi hanenin kendisine verilmelinden dolayı Saîd Paşa tarafından 16 Safer 1323 ve 22 Nisan 1905 tarihli olarak teşekkürü hâvi; mabeyn başkitabetine tezkiresi:

Mesken-i âcizaneme muttasıl bulunan ve evvelce hazine-i hassa-i şâhânece inşâ kılınan hanenin uhde-i âciziye tefviz ve ihsan buyurulduğu pirâye-i dest-i tevkir olan tezkire-i aliyye-i âsafanelerinden müsteban ve lütf-ı âlî-i hazret-i

15 Halil Rifat Paşa'nın vefatı üzerine sadareti Tophane Müşiri Zeki Paşa, Edirne vali vekili ve İkinci Ordu kumandanı Müşir Ârif Paşa istemişlerdi.

16 *Son Sadrâzamlar, s.* 1045, notunda mündemiç olan varaka, Yıldız Evrakı, eski tasnif 1942, yeni tasnif zarf numarası 4 dedir.

cihanbanî bâis-i şükran olarak da'vat-ı vâcibetü't-ediyat-ı cenabı hilafet-penâhînin tekrarile tezyin-i lisan-ı sıdk-beyan olundu.

İnâyet-i seniyyenin edây-ı teşekkürü zımnında bizzat gelinmesi lâzım olduğu hâlde musıl-ı ariza ifâdesinden karin-i ilm-i sâmi-i dâverileri buyrulacağı üzere dûçar olduğum risye-i adaliye iki aydan beri izdiyad ve ana bâzı a'raz da inzimam ederek iane-î mütteka ile meşy ü hareket ve usret çekilmesi arz-ı vücûd-ı hâkisâriye mâni' olmağla keyfiyetin ve mekremet-efzay-ı sudûr olan atıfet-i seniyyeden dolayı teşekkürat-ı vefire-i kemterânemin hâkpây-ı âlî-i mülûkâneye arzına himem-i aliyye-i dâveranelerî şâyân buyrulması temenni kılınur. Ol bâbda emr ü irâde hazret-î men lehü'l-emrindir. 16 Safer 1323

Sadr-ı sabık
Saîd

XI

Saîd Paşa ma'zûllüğü sırasında 25 Cemaziyelevvel 324 (17 Temmuz 1906) tarihli bir arızası ile oğlunun Şûray-ı Devlet azalığına ilâve olarak münhâl bulunan reji komiserliğini istemiş ise de bu komiserlik müracâat gününün sabahı mabeyn kâtiblerinden Cevad Bey'e verildiği için Ali Namık Bey'in Şûray-ı Devlet'teki maaşına zam yapılmak suretile taltif edileceği kendisine yazılmıştır.

Saîd Paşa'nın bu hususta sunduğu arizası sureti:

Atebe-i ulyay-ı hazret i hilâfet-penâhîlerine maruz-ı abd-i memlûkdür.

Münhal olan reji komserliğinin bende ve bendezâde-i hazret-i şehriyarîleri Ali Namık kullarına ilâve-i memuriyet edilmesine müsâade-i seniyye-i cenâb-ı velinimet-i âzamileri şâyân buyrulmasını niyaz ederim. Her hâlde emr ü ferman hazret-i veliyyü'l-emr padişahımız efendimiz hazretlerinindir. 25 Cemaziyelevvel 1324 ve 4 Temmuz sene 1324

Abd-i memlûk

Saîd

Mabeyn başkitabetinin bu mes'eleye dâir cevabı:

Yıldız Saray-ı hümâyunu Başkitabet dairesi

Reji baş komiserliğinin mahdum-ı sâmî-i âsaf-ı ekremileri Ali Namık Beyefendi hazretlerinin uhdesine ilâve-i memuriyet olarak ihalesi atebe-i ulyay-ı mülûkâneye arz u istida buyrulmuş ise de böyle arzuy-ı vâlây-ı dâver-i ekremileri olduğu ma'lûm-ı âli olmaksızın sabahleyin işbu komiserlik

mabeyn-i hümâyun-ı mülûkâne kâtiblerinden Ali Cevad Bey Efendi hazretlerine[17] *ihale buyrulmuş olup mâahaza müşarünileyh Ali Namık Bey'in Şûray-ı Devlet azalığı maaşının on iki bin beş yüz kuruşa iblâğ ve defterhane gibi hasılatlı bir daireden muntazaman tesviyesi emr ü ferman buyrulduğunun şeref-sudûr buyrulân irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhî mantuk-ı âlîsine tevfikan ve zât-ı valây-ı âsaf-ı ekremilerinin selâm-ı saâdet-ittisâm-ı şahane ile taltif ve mizâc-ı âlîleri lütfen istifsar buyrulduğu tebşiren tebliğa müsaraat kılındı ol bâbda. 25 Cemaziyelevvel sene 324*

Mukabele olunmuştur: Kulları Rif'at, Kulları Hakkı, abd-i memlûkleri Tahsin

XII

Saîd Paşa'nın, oğlu Ali Namık Bey'in liyakatından ve iki ecnebi lisanına (Fransızca ve İngilizceye) vukufundan ve ecnebi devletler nezdinde Osmanlı devletini temsil edecek kudrette olduğundan bahs ile rütbesinin (bâlâ rütbesinde idi) bir derece terfi ettirilerek vezirlikle elçi tâyin edilmesine dâir 3 Zilkade 1325 ve (8 Aralık 1907) tarihli arızasının sureti:

Atebe-i ulyay-ı hazret-i hilafetpenâhîlerine ma'ruz-ı abd-i müstedileridir.

Bendezâde-i âsitân-ı şehriyarîleri Ali Namık kulları, velinimet efendimize saltanat ve devlet-i seniyyelerine iktidar-ı sahih ile hizmet edecek surette yetişmiş olup çünki ilm-i hukukda ve hususâ hukuk-ı idare ve fünun-ı maliyede sahib-i mümârese bulunmakla lisan-ı umumî-i siyasî olması haysiyetile vükelây-ı-devletin vazife-i ûlâ memurlarının sathiyyen değil tamamen bilmeleri lâzım olan Fransız lisanında beligane inşay-ı kelâm ve hakkile ifham ve istifham-ı meram nokta-i nazarlarından hâiz olduğu kudret memurin-i muktedire– i hıristiyaniye dahi dâhil bulunduğu hâlde süferâ ve erkân-ı hariciye-i devletin iktidarları fevkinde olduğunu ve hangi devlet nezdinde sefir olsa devlet-i metbuasını bi-hakkın ibraza ve vazâif-i sefareti alâ-mayelık edaya muktedir olacağını her nazarda isbat etmek emr ü esheldir. Hâl böyle iken tahsilce kendi raddesinde olmayanlar ile menzile i müsavatta bulunmasından, tabiyyü'l-husûl olan mükedderiyetine nazar-ı bî-kaydî ile bakmak hissiyat-ı übüvvet ve beşeriyet nâ-kaabil-i itilâf olduğundan atebe-i ulyayı tasdi' ediyorum.

Kendisi rütbe-i bâlâ sınıfından ise de vüzerâ sınıfında dahi bir hayli bendegân bulunduğundan ve bir devlette hidemat-ı mahsusası sebk etmiş olan-

17 II. Abdülhâmid'in son başkâtibi merhum Cevat Bey.

ların evlâdını emsalinden fazla liyakat-i zâtiye olmasa bile anlarla aynı rütbede bulundurulmayup bir suret-î mümtâzede taltif, gerek bizde, gerek her devlette mer'i ise de kulları için bu gibi misallerden istifade hatıra gelmeyip fakat çâkerzadelerinin istihkak-ı âlîsi nazar-ı übüvvetle değil nazar-ı hakikatle rü'yet ve arz ettiğim derecede olmasile hakkındaki atıfet-i seniyye-i mülûkâneleri dahi o nisbette olacağına kaviyyen ümidvar bulunduğumdan şiâr-ı ecel ve ekmel-i ehilperveri ve bende-nüvazî-i hazret-i hilafet-penâhîlerini te'yiden vezarete terfi-i rütbesine müsâade-i seniyye-i mülûkâneleri şâyân buyrulmasını niyaz eylediğim muhat-ı ilm-i hakayık-ârây-ı şahaneleri buyruldukda ol bâbda ve katıbe-i ahvalde emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emr padişahımız efendimizindir. 3 Zilkade 1325 ve 25 Teşrinisani 323

Kulları Saîd

XIII

II. Abdülhamid Yemen valiliğine bir münasibinin gösterilmesini Saîd Paşa'dan istemiş. Saîd Paşa da 6 Cemaziyelâhir 1325 (7 Temmuz 1907) tarihli, suretini aşağıda gördüğümüz arizası ile altı isimlik bir liste takdim etmiştir.

Geçen gün şeref-sâdır olan emr ü fermân-ı hümâyun-ı hazret-i velînimet-i âzamilerine imtisalen Yemen vilâyeti valiliğine münasibi düşünüldükte hatıra gelenlerden bâzılarının meslek ve halleri ve bâzılarının rütbeleri muvafık görilemeyüb maamâfih bir dereceye kadar münasib gibi tasavvur olunan bâzı zevatın isimlerini mübeyyin varaka leffen atebe-i seniyye-i hazret-i cihanbânilerine takdim kılınmış ise de katıbe-i ahvalde emr ü ferman hazret-i veliyyü'l-emr padişahımız efendimizindir. 6 Cemaziyelâhir sene 1325

Kulları Saîd

Arızaya merbut listede mevcud isimler sırasile şöyledir:

Bağdad valisi Hazım Efendi kulları.
Bağdad valiliğinden munfasıl Mecid Efendi kulları.
Şûray-ı Devlet mülkiye dairesi âzasından Bahriye nâzırı
sabık Celâl Paşa kulları,
Diyarıbekir valisi Fehmi Efendi kulları.
Edirne valisi Ziver Bey kulları.
Mekteb-i Sultânî müdürü Abdürrahman [Şeref] Efendi kulları

Merhum Saîd Paşa hakkında II. Abdülhamid'in itimad ve teveccühü –bâzı arizalar ve aleyhinde verilen jurnaller ve münafıklıklara rağmen– sonuna kadar devam etmiştir. Dahiliye nazırı merhum Memduh Paşa *Kuvvet-i ikbâl Alâmet-i Zeval* isimli eserinde (s. 34) Saîd Paşa'nın İngiltere elçiliğine ilticası sebebile sarayda teşekkül eden encümen-i vükelada verilen karardan bahs ettiği sırada, "Saîd Paşa'nın kıymeti ind-i tâcidârîde hiçbir vakit tegayyüre uğramamıştır" demektedir ki pek doğru olduğu vesikalarla da sâbit olmaktadır.

[İst. Üni. Ed. Fak., *Tarih Dergisi*, Sayı: 11-12 (1955)]

Cumhuriyet dönemi tarihçiliğimizin öncü adlarından İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın makalelerinden bir demet. Osmanlı tarihinden on altı portre. Sanat, siyaset, bilim, kültür dünyasından seçme kişiler, kimi bir macera romanı kahramanı niteliğinde, kimi yükselme hırsıyla dolu, kimi ağırbaşlı kişilikler.

Sözgelimi "Kadı Abdurrahman Paşa"da bir taşra yöneticisinin inanılmaz serüvenini; "Hakkı Mehmed Paşa"da bir eyalet valisinin İstanbul'daki siyasi oyunlara kurban edilişini; "Halil Hamid Paşa"da bir sadrazamın olağandışı yükselişini ve düşüşünü; "Kethüdazade"de ayrıksı bir aydının düşünce dünyasını; "Mahmud Celaleddin Paşa", "Kâmil Paşa" ve "Said Paşa"da II. Abdülhamid döneminin önde gelen üç siyasi kişiliğinin karakter yapılarını tanımak mümkün.

Hepsi de yorulmak bilmez bir araştırmacının kaleminden ustaca dile getirilmiş.

ISBN 978-975-08-1861-5
9 789750 818615
48 TL

